ԱՄԱՆԱՍՏՈՍԱՎ ՊԱՂՈՓՍԿԻՑ

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

13

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

Ա. ԿԱԴԵՄԱ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ВИЗАНТИЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ

IV

ФЕОФАН ИСПОВЕДНИК

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА,
ПРЕДИСЛОВИЕ И ПРИМЕЧАНИЯ
Р. М. БАРТИКЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1983

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Դ

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲՆԱԳՐԻՑ
ԱՌԱՋԱԲԱՆ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀՐԱՉ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
1983

ԳՄԴ 63.2
Թ 460

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ (գլխավոր խմբագիր), Լ. Ս. ԽԱԶԻԿՅԱՆ, Հ. Գ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ, Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (գլխավոր խմբագրի տեղակալ), Հ. Գ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ, Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ (գիտական քարտուղար):

Հատորի խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Ս. Մ. ԿՐԿՅԱՇԱՐՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտորներ Բ. Ա. ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆԸ և Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԸ

Թեոփանես Խոստովանող

Թ 460 *Ժամանակագրություն (Թարգմ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագր. Հ. Բարթիկյանի, խմբ. Ս. Մ. Կրկյաշարյան Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983, 361 էջ: (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 13. Բյուզանդական աղբյուրներ, 4) ՀՍՍՀ ԳԱ պատմ. ինստ.):*

Թեոփանես Խոստովանողի «Ժամանակագրությունը» բյուզանդական ամենակարևոր աղբյուրն է Բյուզանդիայի ու Հարևան երկրների պատմության ուսումնասիրության համար՝ հատկապես VII—VIII դարերի: Նրա տեղեկությունները լույս են սփռում բյուզանդա-պարսկական և բյուզանդա-արաբական հարաբերությունների, Հայաստանի և հայերի, Բյուզանդիայում գործած հայազգի գործիչների դերի վրա:

Նախատեսված է հայ ժողովրդի պատմությամբ հետաքրքրվողների համար:

Թ 050504/703(02)—83 17—83

ԳՄԴ 63.2
902.9

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1983

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՒՏՈՎԱՆՈՑԸ, ՆՐԱ «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԵՎ ՀԱՅ-ԲՅՈՒԶԱՆՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ VII—VIII ԴԴ.

VII—VIII դդ. Բյուզանդական կայսրության ամենաբախտորոշ շրջաններից է, ամենաճակատագրական թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին նկատառումներով։ Այդ դարերում նրա գոյության են սպառնում պարսիկները, ավարները, խազարները, սլավոնները, բուլղարները և, ամենից շատ՝ արաբները։ VII—VIII դդ. կայսրության համար ծանր էին նաև աշխատավոր զանգվածների դասակարգային պայքարի բռնկումներով ու աննախադեպ ծավալմամբ։ Պայքարը ծավալվել էր ոչ միայն տիրող ու շահագործվող դասակարգերի միջև, որի արտահայտություններից մեկը այդ շրջանում բռնկված ու տարածված աղանդավորական շարժումներն էին, այլև նույն իշխող դասակարգերի։ VIII դ. և IX դ. առաջին կեսին այդ պայքարը ծավալվեց «պատկերապաշտների» և «պատկերամարտների» անդիջում կռիվների ու տակնուվրայությունների քողի տակ։ Թվում է, թե այդ թոհուբոհը ավարտվելու է կայսրության խ..րտակմամբ։

VII—VIII դդ. Բյուզանդագիտության մեջ ընդունված է որակել որպես մթին ժամանակաշրջան։ Բյուզանդական կայսրության պատմության և ոչ մի շրջան սկզբնաղբյուրների տեսակետից այնքան աղքատ չէ, ինչքան հիշյալ դարերը։ Դրա պատճառը նախ և առաջ այն է, որ պատկերամարտների գրչին պատկանող պատմական երկերը պատկերապաշտության լիակատար հաղթանակից հետո (842) նրանց քաղաքական հակառակորդների կողմից ոչնչացվեցին, հրապարակի վրա մնացին այդ շրջանը լուսաբանող ընդամենը երկու պատմական երկ՝ պատկերամարտների հանդեպ թշնամաբար տրամադրված Թեոփանես Խոստովանողի «Ժամանակագրությունը» և Նիկեփոր պատրիարքի «Համառոտ պատմությունը»։ Երկուսն էլ օգտագործել են իրենց քաղաքական հակառակորդների գրչին պատկանող և այժմ կորած երկերը, նրան-

ցից քաղած տեղեկությունները անցկացնելով իրենց հավատամքի բուրայի միջով:

Ո՞վ էր Թեոփանես խոստովանողը: Ի տարբերություն բյուզանդական բազում հեղինակների, որոնց վերաբերյալ կենսագրական տվյալները աղքատիկ են, սփռված իրենց աշխատությունների տարբեր էջերում, Թեոփանեսի վերաբերյալ մեր տեղեկությունները համեմատաբար առատ են: Հարցն այն է, որ լինելով իր ժամանակի աչքի ընկնող քաղաքական և եկեղեցական գործիչ, Թեոփանեսը պատկերամարտ կայսրերի կողմից հալածանքների է ենթարկվել, վախճանվել աքսորավայրում: Պատկերապաշտության հաղթանակից հետո պատկերամարտների հակառակորդնեի կողմից նա սրբացվեց, ստեղծվեցին եկեղեցու «սուրբ այր» Թեոփանեսի «Վարքերը»[1], որոնք և, ինչքան էլ կանխակալ տեսանկյունից գրված լինեն, հնարավորություն են տալիս գծելու նրա կենսագրությունը: Այդպիսի հնարավորություն են ընձեռում հայսմավուրքները, որտեղ մարտի 12-ի (կամ՝ 9-ի) տակ նշվում է սուրբ Թեոփանեսի հիշատակը, ինչպես և նրան նվիրված բազմաթիվ շարականներ: Նշենք այստեղ, որ Թեոփանեսը IX դ. միակ սուրբն է, որի վարքը մեծ հաճույքով ընթերցվում էր հավատացյալների շրջանում: Նրա մահից անմիջապես հետո նրա կենսագրությունը կազմել է Թեոդորոս Ստուդիտեսը՝ իր մի նամակում: Սրբի մահից երեսուն տարի անց նրա կենսագրության շարադրությանը ձեռնամուխ եղան պատրիարք Մեթոդիոսը (842—847), հագիոգրաֆ Սաբան, Վլախեռնայի տաճարի լուսարար Նիկեփորը, պրոտասեկրետ Թեոդորոսը, ապա հայտնի վարքագիր Սիմեոն Մետափրաստեսը: Պահպանվել են նաև երկու անանուն վարքագրություններ[2]:

Թեոփանեսը ծնվել է շուրջ 760 թվականին, հավանաբար Կոստանդնուպոլսում: Ծնողները՝ Իսահակն ու Թեոդոտեն, կենսագրի ասելով, շատ հարուստ մարդիկ էին: Հայրը զորավարի բարձր աստիճան ուներ և գլխավորում էր «էգեական ծով» անունը կրող բանակաթեմը: Կարծիք է հայտնվել, որ Թեոփանեսի ծնողները էգեական ծովի կղզիներում մեծ ձեռնարկություններ ունեին, որտեղ օգտագործվում էր ստրկական աշխատանքը[3]:

---

[1] Տե՛ս *Theophanis* Chronographia, ed. *C. de Boor*, vol. II, Lipsiae, 1885, p. 3—30: Թեոփանեսի վարքագրությունների մասին տե՛ս *Krumbacher*, Geschichte, S. 347: Դրանց լիակատար ցուցակը՝ Bibliotheca hagiographica, t. II, p. 292—294

[2] *Лопарев*, Жития святых, стр. 94—95.

[3] *S. Runciman*, in Cambridge Economic History of Europe, vol. II, 1953 p. 106 (apud: *Браунинг*, Рабство, стр. 45, прим. 20).

Թեոփանեսը երեք տարեկան հասակում որբանում է հորից և դառնում նրա հսկայական հարստության ժառանգորդը։ Տասներկու տարեկան հասակում նրան նշանում են, բայց ութ տարի անց, երբ պիտի տեղի ունենար հարսանյաց հանդեսը, նա հրաժարվում է և իր նշանածի հետ «մնալով աշխարհական, վանականին հատուկ կյանք էին վարում»։

Լևոն IV կայսրը (775—780) Թեոփանեսին ուղարկում է գլխավորելու Կյուզիկոսի բերդի շինարարությունը, ինչ որ նա կատարում է, շինարարության վրա ծախսելով, վարքագրի ասելով, և սեփական միջոցներից։

Թեոփանեսը 21—22 տարեկան էր, երբ վախճանվեց Լևոն IV կայսրը։ Գահը ժառանգում է կայսրուհի Իրենեն և նրա որդի Կոստանդին VI-ը, որոնց օրոք պատկերամարտությունը ժամանակավորապես զիջում է իր դիրքերը։ Այդ ժամանակ ահա Թեոփանեսն ու նրա նշանածը հնարավորություն են ստանում իրենց հայեցողությամբ տնօրինելու սեփական ունեցվածքը։ Վարքագրի համաձայն նրանք այն բաժանում են աղքատներին, իսկ իրենց ծառաներին (οἰκεῖους) ազատություն շնորհում։ Թեոփանեսի նշանածը հաստատվում է Իշխանաց կղզում կառուցված վանքի իրենց պատկանող կալվածքում, իսկ Թեոփանեսը դիմում է Օպսիկիոն բանակաթեմի՝ Պրոպոնտիսի ափին, Սիգրիանե լեռնային շրջանում գտնվող Պոլիխրոնիոսի վանքը, վանահայր Ստրատեգիոսին։ Հիշյալ վանքը ժամանակին Ստրատեգիոսին էր նվիրել հենց Թեոփանեսը, ով, ձեռամբ հիշյալ վանահոր, վանական է օծվում։ Այնուհետև վանքը բազում կալվածներով Ստրատեգիոսին թողնելով, վերջինիս ցանկությամբ անցնում է Կալոնիմոս կղզին, որտեղ, իր հայրական կալվածքում վանք է կառուցում։ Իր նյութական կարիքները նա հոգում է ձեռագրերի արտագրությունից վաստակած միջոցներով։ Վանահոր մահից հետո Թեոփանեսը վերադառնում է Սիգրիանե լեռը և պարտք վերցրած դրամով ոմն Գեորգից գնում է Ագրոս կոչվող գյուղը և հաստատվում այնտեղ։ 780 թ. հետո Ագրոսում նա վանք է կառուցում և, որպես նրա վանահայրը, մասնակցում 787 թ. VII տիեզերական ժողովին՝ ընդդեմ պատկերամարտության։

Հիսուն տարեկան հասակում Թեոփանեսը ծանր հիվանդանում է և մնացած տարիները ապրում անկողնին գամված։

Պատկերամարտության հաղթանակը Իրենե կայսրուհու օրոք երկար կյանք չունեցավ։ Նիկեփոր I կայսեր (802—811) և հատկապես Լևոն V Հայկազնի օրոք (813—820) այն ուժգին հարված ստացավ։ Սկսվեցին

պատկերապաշտների նոր հալածանքները: Պատկերամարտության բարձրացրած ալիքները չէին կարող չհասնել նաև պատկերապաշտների շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող Թեոփաններին: Ծանր հիվանդ Թեոփաններին բերում են Կոստանդնուպոլիս, որտեղ Լևոն V կայսրը նրանից պահանջում է հավանություն տալ իր պատկերամարտական քաղաքականությանը, մի բան, որ մերժվում է: Կայսրը նրան երկու տարի արգելափակված է պահում Կոստանդնուպոլսի Էլևթերիոսի պալատում: Այստեղից նրան 818 թ. տեղափոխում են Սամոթրակե կղզին, որտեղ 23 օր անց, 818 թ. մարտի 12-ին նա կնքում է իր մահկանացուն և թաղվում տեղում: Լևոն V-ի մահից հետո Թեոփանեսի աշակերտները իրենց ուսուցչի աճյունը բերում են Ագրոս վանքին մոտիկ գտնվող Հիբիա վայրի սբ. Պրոկոպիոսի տաճարը, իսկ հաջորդ տարի տանում ու ամփոփում են Ագրոսի վանքում:

Ահա համառոտ գծերով Թեոփանես Խոստովանողի կենսագրությունը:

Թեոփանես Խոստովանողը իր ընկեր Գեորգ Սինկելլոսի խնդրանքով գրել է 284—813 թթ. շրջանի պատմությունը, որը բնագրում վերնագրված է. „Θεοφάνους ἁμαρτωλοῦ καὶ ἡγουμένου τοῦ Ἀγροῦ καὶ ὁμολογητοῦ Χρονογραφία ἐτῶν ΦΚΗ'" («Թեոփանես Խոստովանողի՝ մեղապարտ վանականի և Ագրոսի վանքի վանահոր 528 տարվա ժամանակագրություն»)[4]: Գեորգ Սինկելլոսը շուրջ 806 թ. սկսել էր կազմել մի ընդարձակ ժամանակագրություն՝ աշխարհի արարչագործությունից ըսկիզբ առնող: Այն, հեղինակի 810 թ. վախճանվելու պատճառով, կիսատ էր մնացել, հասցվել էր մինչև Դիոկլետիանոս կայսեր թագավորությունը՝ 284 թ.: Գեորգ Սինկելլոսը, զգալով իր կյանքի մոտալուտ վախճանը, իր պատմագրական երկը ավարտին հասցնելու գործը վստահել է Թեոփաններին: Այսպիսով, Թեոփանեսը իր «ժամանակագրության» վրա աշխատել է սկսած 811—815 թթ., կամ 816 թ., սկսելով այն տեղից, որտեղ վերջակետ էր դրել Գեորգ Սինկելլոսը՝ 284 թվականից և հասցրել մինչև Միքայել I կայսեր թագավորությունը (811—813), նախ-

---

[4] Թեոփանեսի ժամանակագրության մասին հատուկ տե՛ս Преображенский, Летописное повествование; Успенский, Очерки: Նորագույններից՝ Чичуров, Место „Хронографии"; Նույնի՝ К проблеме, էջ 203—217; Նույնի՝ Византийские исторические сочинения: Թեոփանեսի «ժամանակագրության» մատենագիտությունը տե՛ս Krumbacher, Geschichte, էջ 346—347; Moravcsik, Byzantinoturcica, I, էջ 531—537; Colonna, Gli storici bizantini, I, էջ 131—134; Чичуров, Византийские исторические сочинения, էջ 21—23.

քան «ժամանակագրության» պատմական ու գիտական արժեքի մասին խոսելը, պետք է հատուկ շեշտել, որ պատկերամարտ կայսրերի կողմից դաժան հալածանքների ենթարկված Թեոփանես խոստովանողը ծայրահեղ աշառու է պատկերամարտ կայսրերի, պատկերամարտական ողջ շարժման նկատմամբ ընդհանրապես։ Նրանց թագավորությունը Թեոփանեսի երկում ներկայացված է որպես Հռոմեական կայսրության (այսինքն՝ Բյուզանդական կայսրության) ամենամռայլ էջը, երբ այդ կայսրերի դեմ էին հանդես գալիս ոչ միայն պետության արտաքին թշնամիները, այլև անգամ բնության տարերքը[5]։ Նույնիսկ Լևոն III կայսեր՝ արաբների դեմ 717, 725 և 739 թթ. տարած փայլուն հաղթանակները, (որոնց մասին վկայում են և արաբ հեղինակները), Թեոփանեսի համար աննշան դեպքեր են։ Նույնպիսի «գնահատականի» են արժանացած և Կոստանդին V-ի՝ բուլղարների դեմ տարած փայլուն հաղթանակները։

Որո՞նք են Թեոփանես խոստովանողի օգտագործած աղբյուրները։ 284 թվականից մինչև Փոկասի թագավորությունն (602—610) ընկած ժամանակաշրջանի պատմության շարադրման համար նա օգտագործել է Սոկրատի, Սոզոմենոսի և Թեոդորետոսի եկեղեցական պատմությունները, «Exc. Barocc.» անանուն երկը, Եվագրիոսի, Մալալասի պատմությունները, Զատկական ժամանակագրությունը, Պրոկոպիոս Կեսարացու[6], Հովհաննես Անտիոքացու, Թեոփիլակտոս Սիմոկատտասի[7] երկերը։ Այս աղբյուրները, բացի Հովհաննես Անտիոքացու աշխատությունից, որ հատվածաբար է պահպանվել, հասել են մեզ։ Սակայն Փոկասի ժամանակաշրջանից սկսած Թեոփանեսի աղբյուրները մեծամասամբ հայտնի չեն։ Հերակլիոս I կայսեր շրջանի մասին (610—641) կարելի է հիշատակել գլխավորապես Գեորգ Պիսիդացու „De expeditione Heraclii imperatoris contra Persas“ և „Heraclias“ երկարաշունչ պոեմները[8], իսկ ավելի ուշ շրջանի համար[9] Գերմանոս պատրիարքի և Հովհան Դամասկացու[10] գրվածքները, Գրիգոր պապի նամակը Լևոն III

---

5 *Успенский*, Очерки, III, стр. 425.

6 *Տե՛ս Чичуров*, Феофан Исповедник, էջ 62—73։

7 *Տե՛ս Чичуров*, Феофан—компилятор Феофилакта, էջ 203—206։

8 *Հերակլիոսի և նրա հարստության (610—711) շրջանի պատմության շարադրման համար Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրների վերաբերյալ տե՛ս* Proudfoot, The sources of Theophanes, p. 367—439.

9 *Անաստասիոս կայսեր պատմության վերաբերյալ Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրների մասին տե՛ս Черноусов*, До питання, էջ 341—345։

10 *Հովհան Դամասկացու մի գրության մեջ Թեոփանեսը հղում է տալիս* (τοῦτον ἐγκωμίοις λόγων τετίμηκεν ὁ ὅσιος πατὴρ ἡμῶν Ἰωάννης)։ *Տե՛ս տեղն, էջ 128։*

կայսեր (717—741)։ Բայց, հարկավ, սրանք պատմական երկեր չեն, սրանց հիման վրա պատմություն գրել հնարավոր չէ[11]։

Ամբողջ VIII դ. պատմության և մասնավորապես նշանավոր պատկերամարտ կայսրեր Լևոն III-ի և նրա որդի Կոստանդին V-ի (741—775) շրջանի վերաբերյալ Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրների մասին քիչ բան է հայտնի։ Բացառված է պնդել, թե մեր հեղինակի աղբյուրներն եղել են բանավոր։ Արաբների, բուլղարների դեմ կայսրության մղած պատերազմների, կայսերական ընտանիքի, պատրիարքների փոփոխման վերաբերյալ փաստերը մեր պատմիչի պատմական երկում այնքան ճշգրիտ են ու հստակ, որ նման ենթադրության համար հիմք չկա։ Այսպիսով, որոշ է, որ այդ շրջանի պատմությունը Թեոփանեսի ինքնուրույն աշխատանքի արգասիքը չէ, այլ վկայությունն այն բանի, որ նրանից առաջ մեկը կամ ոմանք մշակել են այդ հարուստ փաստական նյութը, որը և Թեոփանեսի համար աղբյուր է ծառայել։ Նրանցից մեկը VIII դ. վերջում ստեղծված և գիտությանը «Մեծ ժամանակագիր» (Μέγας χρονογράφος) անվան տակ հայտնի մի պատմական երկ է, մյուսը՝ 713 թ. դեպքերի շարադրանքով ավարտվող ոմն պատրիկ Տրայանոսի գործը[12]։

Կասկածից վեր է, որ Թեոփանեսի գլխավոր աղբյուրը՝ «Մեծ ժամանակագիրը», պիտի հանդես եկած լիներ պատկերամարտ կայսրերի, հատկապես Լևոն III-ի և Կոստանդին V-ի (դրա համար նա ուներ բոլոր հիմքերը), ընդհանրապես պատկերամարտական շարժման ժամանակաշրջանի ներբողողի դերում, հանգամանք, որ պատկերապաշտության հաղթանակից հետո նրա երկի ոչնչացման պատճառ դարձավ։ Բայց պատկերապաշտությունը հաղթանակեց Թեոփանեսի մահից շուրջ քառորդ դար անց։ Երբ մեր պատմիչը ձեռնարկեց իր «Ժամանակագրության» շարադրանքը, իշխանության գլուխ էին կանգնած այնպիսի թունդ պատկերամարտներ, ինչպիսիք էին Նիկեփոր I-ը և Լևոն V Հայկապնը, հետևաբար պատկերամարտական ոգով գրված գործը Թեոփանեսի (ինչպես կտեսնենք ստորև՝ նաև Նիկեփոր պատրիարքի) ձեռքում եղել է[13], այլ հարց է, թե ինչ ձևով և ինչքանով է Թեոփանեսը իր աշխատության մեջ ընդգրկել այն։ Համեմատության կատարելու հնարավորությունից

---

[11] *Успенский*, Очерки, III, стр. 435: *Թեոփանեսի կողմից 780—802 թթ. պատմության շարադրման համար օգտագործված աղբյուրների մասին տե՛ս* Speck, Kaiser Konstantin VI, S. 389—398.

[12] *Чичуров*, Византийские исторические сочинения, стр. 18—19.

[13] *Успенский*, Очерки, III, стр. 421.

մենք զուրկ ենք[14]։ Ինչ վերաբերում է Թեոփանեսի «ժամանակագրության» վերջին մասին, որը առավել կամ պակաս չափով Թեոփանեսի ինքնուրույն աշխատանքի արգասիքը պիտի համարել, ապա այստեղ նա իր ապրած ժամանակաշրջանի պատմությունը տալիս է որպես ականատես և ականջալուր հեղինակ։

Բայց պատկերամարտական ոգով գրված այդ ժամանակագրությունը, ինչպես և բանավոր աղբյուրները և իր՝ Թեոփանեսի, ականատեսի և ականջալուր հեղինակ լինելու հանգամանքները չեն հանդիսացել «ժամանակագրության» միակ աղբյուրները։ Հատկապես վաղ շրջանի վերաբերյալ բացի հունարեն նշված հեղինակների գործերից, Թեոփանեսն օգտագործել է նաև ասորական աղբյուրներ, ավելի ճիշտ՝ Թեոփանեսը և ասորի հեղինակները ընդհանուր աղբյուրներ են ունեցել[15]։

Ինչպիսի՞ն էր Թեոփանեսի աշխատանքի ոճը, ի՞նչ կարելի է ասել համեմատելով Թեոփանեսի «ժամանակագրության» այն մասերը, որոնց շարադրման համար օգտագործված աղբյուրները պահպանվել են և համեմատություն անելու հնարավորություն են ընձեռում։ Պետք է նշել, որ մեր հեղինակը որպես բանաքաղ աշքի է ընկնում իր աղբյուրի ճըշգրիտ վերարտադրությամբ, այն աստիճանի ճշգրիտ, որ Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրների (օրինակ՝ Պրոկոպիոս Կեսարացու գործերի) հրատարակիչները Թեոփանեսի «ժամանակագրության» տվյալներին դիմում են իբրև տարընթերցվածքների[16]։ Միաժամանակ պիտի ասել, որ եթե մեր պատմիչը փաստական նյութը վերարտադրելու հարցում «անաշառ» է, նա ամենևին էլ «պասսիվ» չէ ձեռքի տակ ունեցած աղբյուրի հեղինակի հայացքների հանդեպ։ Թեոփանեսի պատմագրական մեթոդը ակտիվ է, նա ունի սեփական հայացք ու աշխարհայացք[17], որը ցցուն կերպով հանդես է գալիս այս կամ այն աղբյուրից քաղած նյութը վերարտադրելու ժամանակ։ Նա հատկապես քննադատական վերաբերմունք ունի բյուզանդական կայսրերի նկատմամբ, նշանակություն չունի՝ ժամանակագրական առումով իրեն մոտ են կանգնած նրանք, թե ոչ[18]։

Թեոփանեսն ամենայն ճշգրտությամբ բերում է իր աղբյուրներից քաղած թվական տվյալները, բայց ինչպես ցույց են տվել ուսումնասի-

---

14 Նույն տեղում, III, էջ 420, IV, էջ 236։

15 *Brooks*, The sources of Theophanes, էջ 578—587։ *Pigulevskaja*, Theophanes' Chronographia, էջ 55—60։ Նույնի, Хроногрaфия Феофана, էջ 152—161։

16 *Чичуров*, Феофан Исповедник, стр. 62.

17 Նույն տեղում, էջ 71։

18 Նույն տեղում։

րողները, հաճախ աղավաղում է հատուկ անուններն ու տեղանունները[19]։ Թեոփանեսը որոշ դեպքերում, առանց այդ բանը նկատելու, միևնույն աշխարհագրական վայրը տեղադրում է տարբեր տեղերում[20]։ Դա բացատրվում է ոչ թե Թեոփանեսի աշխարհագրական գիտելիքների պակասությամբ, այլ այն հանգամանքով, որ կոստանդնուպոլսեցի Թեոփանեսի համար աշխարհագրությունը այնքան էլ առաջնակարգ նշանակություն չուներ[21]։

Ինչ վերաբերում է Թեոփիլակտոս Սիմոկատտասի գործին, ապա Թեոփանեսն իր երկում կերպարանափոխում է իր աղբյուրի հռետորական ոճը, այն դարձնում է մանրամասներով աղքատ, աչքաթող անում անտիկ Հունաստանի հեղինակներից կատարված բազմաթիվ մեջբերումները։ Բայց հակառակ այդ բոլորին, ինչպես և Պրոկոպիոս Կեսարացու դեպքում, նա վերարտադրում է իր աղբյուրը ամենայն ճշգրտությամբ։ Նա ոչ թե սոսկ կրճատում է իր աղբյուրը, այլ մշակում այն[22]։

Չի կարելի խոսել Թեոփանեսի պատմական երկի մասին, առանց հատուկ կանգ առնելու հեղինակի որդեգրած ու մշակած ժամանակագրական սիստեմի վրա, քանզի այն միանգամայն տարբերվում է բյուզանդական բոլոր պատմագիրների օգտագործածից։ Նախ ասենք, որ Թեոփանեսը դեպքերը շարադրում է խստագույնս ըստ տարիների, ընդ որում տալիս է նույն դեպքի վերաբերյալ բազմաթիվ թվական տվյալներ։ Ամենից առաջ նա չի օգտագործում աշխարհի արարչագործության ընդունված Կոստանդնուպոլսի էրան, որի համաձայն մ.թ. առաջին տարին համապատասխանում է աշխարհի արարչագործության 5508 թ., այլ ալեքսանդրյան թվականը, որի 5492 թ. համապատասխանում է մ.թ. առաջին տարուն։ Բայց Թեոփանեսը չի բավարարվել միայն այդ թվականը նշելով։ Նա միաժամանակ նշում է ինդիկտիոնի տարիները[23], Քրիստոսի մարդեղության, Հռոմի, Կոստանդնուպոլսի, Անտիոքի, Երուսաղեմի, Ալեքսանդրիայի հոգևոր պետերի, բյուզանդական կայսեր, պարսից արքայի, արաբ խալիֆայի գահակալության տարեթվերը։ Ըստ նայած այդ բոլոր մանրամասնություններին, ուսումնասիրողները Թեո-

---

19 Նույն տեղում, էջ 64։

20 Նույն տեղում, էջ 66։

21 Նույն տեղում, էջ 67։

22 Чичуров, Феофан—компилятор Феофилакта, стр. 203—206.

23 Ինդիկտիոնի վերաբերյալ տե՛ս Կոստանդին Սիրաճածին, էջ 230, Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 276։

փանեսի ժամանակագրական տվյալները ծայր աստիճան խառնաշփոթ էին համարում[24]: Բայց հատուկ հետազոտությունը ժխտում է այդ ծայրահեղ կարծիքները: Մասնագետները նշում են միայն, որ Թեոփանեսի աշխարհի արարչագործության թվականը 6102-ից (մ.թ. 609/610) 6265-ը (մ.թ. 772/773), բացառյալ 6207-ից (մ.թ.714/715) մինչև 6218-ը (մ.թ. 725/726 թ.) տարեթվերը ինդիկտիոնի տարիների համեմատությամբ մեկ տարով ետ են մնում[25]: Վեճեր կան այն հարցի վերաբերյալ, թե Թեոփանեսի նոր տարին երբ է սկսվում: Ոմանք ընդունում են սեպտեմբերի 1-ը, իսկ ըստ Վ. Գրյումելի այն սկսվում է մարտի 25-ին[26]:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Բյուզանդիայի VII—VIII դդ. պատմության աղբյուրների կատարյալ սովը պիտի ստիպեր հետագա ժամանակագիրներին իրենց աշխատություններում տվյալ շրջանը լուսաբանելու համար լայնորեն օգտագործելու Թեոփանեսի «ժամանակագրության» տվյալները: Նրանից օգտվել է Կոստանդին Միրանածինը հատկապես իր «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության մեջ: Այդ գրքի 14-րդ գլուխը՝ «Մուհամեդի ծագումնաբանության մասին», 17-րդ գլուխը՝ «Երանելի Թեոփանեսի ժամանակագրությունից», 18-րդը՝ «Արաբների երկրորդ առաջնորդ՝ Աբուբաքր, իշխել է երեք տարի», 19-րդը՝ «Արաբների երրորդ առաջնորդ՝ Օմար», 20-րդը՝ «Արաբների չորրորդ առաջնորդ՝ Օթման», 21-րդը՝ «Թեոփանեսի ժամանակագրությունից, աշխարհի արարչագործության 6171 թ.», 22-րդը՝ «Երանելի Թեոփանեսի ժամանակագրությունից՝ նրանց (արաբների) մասին, և Մուավիայի ու նրա տոհմի մասին, ինչպես նա անցավ Իսպանիա: Հռոմայեցիների կայսր Հուստինիանոս Քթաո», 25-րդը՝ «Սիգրիանեի սուրբ Թեոփանեսի պատմությունից» շարադրված են Թեոփանեսի «ժամանակագրության» հիման վրա: Թեոփանեսից օգտվել են նաև Գեորգ Վանականը (IX դ.), Սիմեոն Լոգոթետը (X դ.), Գեորգ Կեդրենոսը (XI դ.),

---

24 *Успенский*, Очерки, III, стр. 397.

25 *Թեոփանեսի ժամանակագրության (խրոնոլոգիայի) մասին տե՛ս Hubert*, Observations, *էջ 491—505: Brooks*, The Chronology, *էջ 82—97: Նույնի՝* Indictions, *էջ 503—504: Hodgkin*, The Chronology, *էջ 283—289: Martroye*, Chronologie, *էջ 292—295: Ostrogorsky*, Die Chronologie, *էջ 1—56: Նույնի՝* Histoire, *էջ 117—118: Grumel*, L'année, *էջ 396—408: Чичуров*, Византийские исторические сочинения, *էջ 19: Թեոփանեսի՝ Քրիստոսի մարդեղության թվականները սխալ են:*

26 *Grumel*, L'année:

Հովհաննես Զոնարասը (XII դ.), Թեոդորոս Սկուտարիոտեսը (XIII դ.) և բազմաթիվ անանուն ժամանակագիրներ[27]։

Թեոփանեսի պատմական երկը արժեքավորվել է դեռևս հեղինակի մոտիկ ժամանակակիցների կողմից։ Բյուզանդական պատմագրական գործերի մեջ նրան առանձնահատուկ բախտ է վիճակվել։ 873—875 թթ. միջև այն լատիներեն է թարգմանվել Հռոմի պապի նվիրակ Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի կողմից[28]։ Հարկավ, Անաստասիոսի ձեռքում եղել է եթե ոչ Թեոփանեսի ինքնագիրը, համենայն դեպս նրանից անմիջապես կատարված մի արտագրություն։ Այս հանգամանքը հսկայական նշանակություն ունի Թեոփանեսի հունարեն բնագրի ուսումնասիրության, հաճախ սրբագրման ու լրացման տեսակետից։ Անաստասիոսի թարգմանությունը, որ կրում է «Chronographia tripertita» խորագիրը (Եռմասյան ժամանակագրություն) բազմաթիվ վեճեր է առաջացրել ուսումնասիրողների շրջանում։ Նշենք այստեղ, որ Անաստասիոսի ինքնագիրը չի պահպանվել, մեզ հասել են ավելի ուշ շրջանի արտագրություններ և հարց է, թե ինչքանո՞վ են նրանք ճիշտ արտահայտում Անաստասիոսի գրածը։ «Chronographia tripertita»-ի հնագույն արտագրությունները, որոնք ընկած են Կ. դե Բոորի հրատարակության հիմքում, հետևյալներն են. „Cassinensis 6, Palatinus 826 և Historia Miscella (գլխավորապես նրա երկրորդ կեսը՝ Vaticanus Palatinus 909): Վերջինիս մասին տիրող է այն կարծիքը, որ դա Լանդուլֆոս Սագակի ձեռագիրն է, որ Անաստասիոսի թարգմանության X—XI դդ. մի գրչագրից արված արտագրություն է[29]։

Անաստասիոսը թարգմանության սկզբում խոսք է տալիս հալածարիմ մնալ իր բնագրին, իր կողմից որևէ բան չավելացնել (nihil meum in hoc opere prosus insertum praenosce) և նա խոստումը կատարում է։ «Chronographia tripertita»-ի ամենաթծախնդիր հետազոտող Կ. դե Բոորը նրա մեջ նշում է թարգմանչի ընդամենը չորս ընդմիջարկություն, որոնք, ի դեպ, անհրաժեշտ էին բնագիրը հասկանալի դառնալու համար[30]։ Այդուհանդերձ դե Բոորը նշում է

---

27 Տե՛ս Moravcsik, Byzantinoturcica, I, S. 533.

28 Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի աշխատասիրած լատիներեն թարգմանության վերջին (քննական) հրատարակությունն իրականացրել է Կարոլոս դե Բոորը։ Տե՛ս Anastasii Bibliothecarii summae ac apostolicae sedis Chronographia tripertita, In *Theophanis* Chronographia, rec. *C. de Boor*, vol. II, Lipsiae, 1885, p. 31—340: **Նրա մասին նույն տեղում, էջ 401—435։**

29 *Успенский*, Очерки, III, стр. 390.

30 Նույն տեղում, էջ 413։

նաև, որ Թեոփանեսի հունարեն բնագրի իսկական թարգմանության մասին կարելի է խոսել միայն սկսած Հուստինոս II-ի, անգամ Մավրիկիոսի շրջանի պատմությունից միայն։ Դրան նախորդող շարադրանքը, որն իրենից ներկայացնում է ծաղկաքաղություն, հաճախ՝ համառոտագրություն, դժվար թե հունարեն բնագրի քննական ուսումնասիրության համար որևէ արժեք ներկայացնի[31]։ Հակառակ այդ բոլորին, դե Բոորը, թեև ամենամանրակրկիտ ձևով ուսումնասիրել է Անաստասիոսի առավելություններն ու թերությունները՝ որպես թարգմանչի, ի վերջո հրաժարվեց նրա թարգմանությունը որևէ կերպ արժեքավորելու մտքից հունարեն բնագրի ուսումնասիրության համար[32]։ Նա անգամ կասկած է հայտնել Անաստասիոսի հունարեն լեզվի գիտելիքների վերաբերյալ[33]։ Հետագա ուսումնասիրողները չընդունեցին Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի թարգմանության դե Բոորի տված գնահատականը։ Ե՛վ Պրեոբրաժենսկին[34], և՛, հատկապես, Ուսպենսկին ըստ արժանվույն գնահատեցին թարգմանության նշանակությունը հունարեն բնագրի քննության առնչությամբ։ Ուսպենսկին ցույց տվեց, որ հունարեն բնագրի համեմատությամբ լատիներեն թարգմանության մեջ առկա բացթողումներն ու հավելումները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ դրանք Անաստասիոսի ինքնակամ խմբագրման արգասիք չեն, այլ արտացոլումը Թեոփանեսի հունարեն այն բնագրի, որ իր ձեռքի տակ է ունեցել Անաստասիոսը[35]։ Ուսպենսկին բնագրերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ եկել է այն եզրակացության, որ Անաստասիոսը անչափ ճշգրիտ է, նա ջանացել է բաց չթողնելու անգամ իր համար դժվարամատչելի և լատիներեում իմաստը մթագնող և ոչ մի բառ[36], որ Chronographia tripertita-ն մեզ ամենից շատ է մոտեցնում Թեոփանեսի նախնական շարադրանքին[37]։ Անաստասիոսը ոչ հազվադեպ տալիս էր հունարեն բնագրի տառացի թարգմանությունը, չփորձելով անգամ պահպանել լատիներենի շարահյուսության օրենքները։ «Կարելի է վստահորեն ասել,— գրում է Ուսպենսկին,— որ Անաստասիոսը թարգմանության ենթակա բնագրի

---

31 Նույն տեղում, էջ 400։

32 Նույն տեղում, էջ 398։

33 Նույն տեղում, էջ 418։

34 Преображенский, Летописное повествование, էջ 50 և հտ.։

35 Успенский, Очерки, III, էջ 416։ Տե՛ս նաև Липшиц-ի առաջաբանը Ուսպենսկու հիշյալ աշխատության մասին, „Византийский Временник, т. III, стр. 396.

36 Успенский, Очерки, III, էջ 419։ Համմ. Преображенский, Летописное повествование, стр. 50.

37 Успенский, Очерки, III, էջ 419։

գրական «սրբագրման», կատարելագործման ուղղությամբ չէր էլ մտածում»[38]։

Անաստասիոսը թարգմանել և իր «Chronographia tripertita»-ին է կցել Նիկեփոր պատրիարքի պատմական երկրորդ աշխատությունը՝ „Χρονογραφικὸν σύντομον"-ը, աստվածաշնչային թագավորների, պարսից, հելլենիստական շրջանի թագավորների, հռոմեական և բյուզանդական կայսրերի ցուցակը՝ մինչև 829 թ.։

Խոսել Թեոփանեսի «ժամանակագրության» մասին առանց կանգ առնելու Թեոփանեսի ժամանակակից մի այլ պատմիչի երկի՝ պատրիարք Նիկեփորի (806—815) «Համառոտ պատմության» վրա («Breviarium»), անհնարին է, քանզի, ինչպես կասվի ստորև, եթե չհաշվենք Թեոփանեսի պատմական երկը, ապա Նիկեփորի «Breviarium»-ը հանդիսանում է մեզ հասած, Բյուզանդիայի VII—VIII դարերի պատմության վերաբերող միակ աղբյուրը։ Ե՛վ Թեոփանեսը, և՛ Նիկեփորը իրենց երկերի վրա աշխատել են IX դ. 10-ական թվականներին և երկուսն էլ հենվում են այժմ կորած միևնույն աղբյուրների վրա[39]։ Այս հանգամանքը շատ կարևոր է Թեոփանեսի «ժամանակագրության» տվյալները ըստուգելու առումով։ Նիկեփորի աշխատությունը հունարեն բնագրում կրում է հետևյալ խորագիրը. „Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικηφόρου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία σύντομος ἀπὸ τῆς Μαυρικίου βασιλείας" («Սրբոյն հօրն մերոյ Նիկեփորայ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքի Համառօտ պատմութիւն ի թագաւորութենէն Մօրկայ»)[40]։ Այն ընդգրկում է 610—769 թթ. պատմությունը։

Ինչպես ասվեց, Թեոփանեսն ու Նիկեփորը օգտվել են միևնույն աղբյուրներից։ Դրա մասին է վկայում այդ երկու հեղինակների երկերում նկատվող բազում հատվածների նույնությունը[41]։ Տեղ-տեղ նմա-

---

38 Նույն տեղում, էջ 417,

39 *Moravcsik*, Byzantinoturcica, I, S. 456—457.

40 Հունարեն բնագրի հրատարակություններն են. *Nicephori*, Breviarium: Քննական բնագրի հրատարակությունն իրականացրել է Կ. դե Բոորը. *Nicephori*, archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica, ed. *C. de Boor*, Lipsiae, 1880. Ունի ռուսերեն թարգմանություն. *Липшиц*, Никифор: Մի քանի հատվածները հունարեն բնագրով և ռուսերեն թարգմանությամբ, ընդարձակ ծանոթագրություններով հրատարակել է Ջիչուրովը. *Чичуров*, Византийские исторические сочинения, էջ 151—184; Հատվածաբար թարգմանված է նաև գերմաներեն, բուլղարերեն, սերբերեն, լեհերեն և հունգարերեն (տե՛ս Чичуров, նույն տեղում, էջ 149)։

41 *Успенский*, Очерки, III, էջ 430։

նություններն այնքան են բառացի, իսկ տարբերություններն այնպիսիք, որ գիտնականներին ստիպեցին հրաժարվել ժամանակին հայտնված այն կարծիքից, թե նրանցից մեկն ու մեկը օգտվել է մյուսից[42]։ Պատկերամարտական այժմ կորած ժամանակագրությունից Նիկեփորի քաղած նյութը քաղված է և Թեոփանեսի կողմից, բայց այդ երկու պատմիչներն իրենց առաջ տարբեր խնդիրներ են դրել։ Թեոփանեսը գրում է ավելի ընդարձակ պատմություն, նա ուշադրություն է դարձնում նաև Բյուզանդական կայսրության հարևանների վրա, այնինչ Նիկեփորը որոշել է գրել սեղմ ու համառոտ մի պատմություն։ Ավելի հանգամանորեն կանգ առնելով Լևոն III-ի և Կոստանդին V-ի ժամանակաշրջանի վրա, նա հակառակ որ պատկանում էր պատկերապաշտների ճամբարին, օգտագործելով միևնույն աղբյուրը, պատկերամարտ կայսրերի բնութագրման հարցում ավելի զուսպ է, քան ծայրահեղության հասնող Թեոփանեսը[43]։

Նշենք սակայն, որ առանձին դեպքերում (օրինակ բուլղար խան Տերվելի շրջանի վերաբերյալ) Թեոփանեսի և Նիկեփորի աշխատությունները էապես տարբերվում են, դա վկայում է այն մասին, որ Նիկեփորը ունեցել է մի այլ աղբյուր, որին անտեղյակ էր Թեոփանեսը[44]։ Նիկեփորի երկում հանդիպում են և բազմաթիվ տեղեկություններ, որոնք պարզապես բացակայում են Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» մեջ[45]։

Ինչպես ասվեց, բացի «Breviarium»-ից, Նիկեփորը գրել է նաև „Χρονογραφικὸν σύντομον“, աստվածաշնչային, պարսից, հելլենիստական թագավորների, հռոմեական և բյուզանդական կայսրերի մի ցուցակ, որը լատիններեն է թարգմանել Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը[46]։

Արդ, ի՞նչ արժեք է ներկայացնում Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» հայոց պատմության ուսումնասիրության համար։ Պետք է նըշել, որ VII—VIII դդ. հայոց պատմության վերաբերյալ հայկական աղբյուրների տվյալները թեև քիչ չեն, բայց անբավարար են ժամանակաշրջանի հանգամանալից պատկերը տալու համար։ Այդ դարերի վերաբերյալ կարելի է հիշատակել Սեբեոսի, Ղևոնդ վարդապետի, մասամբ Մովսես Կաղանկատվացու արժեքավոր գործերը։ Որոշ նշանակություն

---

42 Նույն տեղում, էջ 421։

43 Համմտ. նույն տեղում, էջ 430։

44 *Цанкова-Петкова,* О территории, էջ 132, ծանոթ. 43։

45 *Чичуров,* Византийские исторические сочинения, стр. 147.

46 Միջնադարում հունարենից թարգմանվել է նաև ռուսերեն և հայտնի է „Летописец вскоре“ խորագրով։

ունի հունարեն թարգմանությամբ պահպանված և գիտությանը «Narratio de rebus Armeniae» խորագրով հայտնի հայ-քաղկեդոնական մի աշխատանք[47], որը, սակայն, հիմնականում եկեղեցու պատմությանն է անդրադառնում։ Ավելի ուշ հեղինակներից, որոնց գործերը այս կամ այն չափով հետաքրքրություն են ներկայացնում խնդրո առարկա շրջանի պատմության ուսումնասիրության համար, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Թովմա Արծրունու և Վարդան Արևելցու պատմական երկերն են, որոնց՝ մեզ հետաքրքրող նյութը հիմնականում քաղված է Սեբեոսից և Ղևոնդ վարդապետից։

Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» անփոխարինելի աղբյուր է ամենից առաջ սասանյանների հարստության մայրամուտի ժամանակաշրջանի բյուզանդապարսկական հարաբերությունների վերաբերյալ, հատկապես Հերակլիոս կայսեր երկարատև պատերազմների, որոնց թատերաբեմը հիմնականում Հայաստանն էր։ Թեոփանեսի տվյալները հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների համադրությամբ, տալիս են VII դ. 10—20-ական թվականներին Հայաստանում տիրող իրադրության առավել կատարյալ պատկերը։ Թեոփանեսի պատմական երկը որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև արաբների կողմից Հայաստանի նվաճման, երկրում նրանց տիրապետության հաստատման, նվաճողների վարած քաղաքականության, արաբաբյուզանդական մրցակցության ոլորտում գտնվող Հայաստանի քաղաքական ու սոցիալական վիճակի վերաբերյալ առավել հանգամանալից պատկերացում կազմելու համար։ Թեոփանեսը առաջին բյուզանդական պատմիչն է, որ հիշատակում է պավլիկյան աղանդավորներին, նրանց նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության վարած քաղաքականության, հայ աղանդավորների Բյուզանդիայում ստեղծած բազմամարդ գաղութների մասին։

Բայց Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» արժեքը միայն դրանում չէ։ Ի տարբերություն հայ պատմիչների, որոնք ի միջի այլոց են խոսում հայերի՝ Բյուզանդական կայսրության կյանքում խաղացած դերի վերաբերյալ, նա այդ մասին հսկայական նյութ է մատակարարում։ VII դարը հայտնի է որպես Բյուզանդական կայսրության մեջ ռազմավարչական արմատական վերափոխումների ժամանակաշրջան։ Ստեղծվում են փոքրասիական բանակաթեմերը, որոնք բախտորոշ դեր են խաղում արաբական վտանգի առջև երկրի պաշտպանունակությունն ուժեղացնելու ուղղությամբ։ Ահա հիմնականում Թեոփանեսից ենք իմանում, որ VII դ.

---

47 Տե՛ս Բարթիկյան Narratio։

երկրորդ կեսին և հատկապես ամբողջ VIII դ. ընթացքում այդ բանակաթեմերի ղեկավարությունը հիմնականում վստահված էր հայազգի նշանավոր գործիչների, որոնցից շատերը անհայտ են հայ պատմիչներին։ Այդ գործիչներից ոմանք տիրանում են անգամ բյուզանդական կայսեր ծիրանիին ու գայիսոնին[48]։

Թեոփանեսի «ժամանակագրությունը» հայոց պատմության համար ունի նաև անուղղակի արժեք։ Ուսումնասիրել հայոց պատմությունը (քաղաքական դրությունը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, դասակարգային պայքարը) հարևան երկրների պատմությունից անկախ հնարավոր չէ։ Կայսրության ներքին կյանքում տեղի ունեցած իրադարձությունները, տիրող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, դասակարգային պայքարը հնարավորություն են տալիս զուգահեռներ անցկացնել, ավելի խորությամբ ու հանգամանորեն հետազոտել հայոց պատմությունը։ Թեոփանեսը բյուզանդական այն հեղինակներից է, որ կայսրության պատմությունը տալիս է միջազգային ֆոնի վրա։

* * *

Թեոփանեսի «ժամանակագրությունը» պահպանվել է բազմաթիվ գրչագրերում, որոնք սակայն ոչ բոլորն են ամբողջությամբ ընդգրկում երկը։ Լավագույններն են համարվում հետևյալները.

Paris. gr. 1710 (X դ.)
Vatic. gr. 155 (X դ.)
Paris. gr. 1711 (XI դ.)
Vatic. gr. 978 (XI—XII դ.)
Vatic. gr. 154 (XII դ.)
Paris.-Coislin. gr. 133 (XII դ.)
Taurin. gr. 226 [B IV 4] (XV դ.)
Vatic. Barber. gr. 553 [V 49] (XVI դ.)
Paris. gr. 1709 (XVI դ.)
Vatic. Palat. gr. 395 (XVI դ.)
Monac. gr. 391 (XVI դ.)
Vatic. gr. 979 (XVI դ.)

---

48 Հայազգի այդ բարձրաստիճան գործիչների մանրամասն ցանկը տե՛ս ստորև, էջ XLVIII—L:

Vatic. Barber. gr. 233 [II 54] (XVI դ.)
Vatic. Urbinus 87 (XVII դ.)[49]

Թեոփանեսի երկի քննական բնագրի հրատարակիչ Կ. դե Բոորը գտնում է, որ ամենաընտիրը Վատիկանի մատենադարանի № 154 ձեռագիրն է, որտեղ սակայն շարադրանքն ընդհատվում է Հուստինոս I-ի թագավորության ժամանակաշրջանով։ Ուսումնասիրողների մի մասի կարծիքով Թեոփանեսի բնագիրը շատ չի տուժել արտագրող-խմբագրողների կողմից[50], թեև, հիմնական հետազոտողներից մեկը՝ Գ. Պ. Պրեոբրաժենսկին վճռականորեն դեմ է այդ մտքին։ Նա ընդգծում է, որ Թեոփանեսի «ժամանակագրությունը» բովանդակող և ոչ մի գրչագիր զերծ չի մնացել կողմնակի միջամտությունից[51]։

Թեոփանես Խոստովանողի «ժամանակագրության» հունարեն բնագիրը առաջին անգամ հրատարակել է J. Goar-ը բյուզանդական պատմիչների փարիզյան մատենաշարում 1655 թ.։ Այն վերահրատարակվել է Combefis-ի կողմից բյուզանդական հեղինակների վենետիկյան մատենաշարում՝ 1729 թ.։ I. Classen-ը Թեոփանեսի երկի հունարեն բնագիրը, իսկ I. Bekker-ը Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանությունը հրատարակեցին բյուզանդական հեղինակների բոննյան մատենաշարում[52]։ Migne-ի հայտնի «Հունական հայրաբանության» մեջ վերահրատարակվել է բոննյան շարքում լույս տեսած բնագիրը[53]։ Հունարեն քննական բնագրի հրատարակությունն իրականացրել է C. de Boor-ը[54]։ «ժամանակագրությունը» հատվածաբար հրատարակել է L. F. Tafel-ը[55]։

---

[49] *Moravcsik*, Byzantinoturcica, I, S. 533: *Ձեռագրերի մասին Կ. դե Բոորի ուսումնասիրությունը՝ Theophanis* Chronographia, vol. II, p. 347—400:

[50] *Krumbacher*, Geschichte, S. 345:

[51] *Преображенский*, Летописное повествование, стр. 32 и сл.

[52] *Theophanis* Chronographia ex recensione *Ioannis Classeni*, volumen I, Bonnae, 1839. Volumen II, *Anastasii Bibliothecarii* Historia Ecclesiastica, ex recensione *Immanuelis Bekkeri*, Bonnae, 1841, p. 40—284.

[53] *Migne*, Patrologia graeca, t. 108, Paris, 1863.

[54] *Theophanis* Chronographia, rec. *C. de Boor*, I, Lipsiae, 1883 *(վերահրատարակվել է անփոփոխ 1963 թ.* Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim).

[55] *L. F. Tafel*, Theophanis Chronographia (Probe einer neuen kritisch-exegetischen Ausgabe), Sitzungsberichte der philos. hist. Cl. der k. Akademie der Wiss., Wien, 9 (1852), S. 21—172.

Նշենք այստեղ, որ բացի Անաստասիոսի թարգմանությունից, Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» հունարեն բնագիրը ունի մի երկրորդ լատիներեն թարգմանություն, որն իրականացրել է J. Goar-*ը։ Այն բերված է հունարեն բնագրին զուգահեռ նախ բյուզանդական պատմիչների փարիզյան, ապա վենետիկյան մատենաշարում։ Բոննի մատենաշարում (*Corpus Bonnense Historiae Byzantinae*) լույս է տեսել* I. Classen-*ի թարգմանությունը։ Ժամանակակից եվրոպական լեզուներով այն թարգմանված է ռուսերեն Օբոլենսկու և Տերնովսկու կողմից*[56]*։ Այդ թարգմանության առանձին հատվածներ լույս են տեսել «*Вестник Древней Истории*» հանդեսում*[57]*։ Հատվածներ լույս են տեսել Գրացիանսկու և Սկազկինի կազմած «Քրեստոմատիայում»*[58]*, ինչպես և Բյուզանդիայի սոցիալ-տնտեսական պատմության վերաբերյալ փաստաթղթերի ժողովածուում*[59]*, «Բյուզանդական գրականության հուշարձանները» ժողովածուում*[60] *և հենց վերջերս՝ Չիչուրովի գրքում*[61]*։*

Թեոփանեսի երկը հատվածաբար թարգմանվել է նաև գերմաներեն[62]*,*

---

56 Летопись византийца Феофана в переводе с греческого *В. И. Оболенского* и *Ф. А. Терновского*. С предисловием *О. М. Бодянского*, Москва, 1887 (Чтения в обществе истории и древностей российских, 1884—1887).

57 *А. В. Мишулин*, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. «Вестник Древней Истории» 1941, № 1, § 3. Отрывки из византийских писателей VII—VIII вв. (Феофилакта Симокатты и Феофана).

58 *Н. П. Грацианский, С. Д. Сказкин*, Хрестоматия по истории средних веков, т. I, М., 1949.

59 Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М., 1951.

60 Памятники византийской литературы IV—IX веков, под редакцией *Л. А. Фрейберг*, М., 1968.

61 *Чичуров*, Византийские исторические сочинения.

62 *Dieterich K.*, Byzantinischen Quellen zur Länder-und Völkerkunde (5.—15 Jhd), Leipzig, 1912; Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz. Das 8. Jahrhundert (717—813) aus der Weltchronik des Theophanes übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Leopold Breyer*. Verlag Styria, Graz—Wien—Köln, 1957. („Byzantinische Geschichtsschreiber", herausgegeben von *E. V. Ivanka*, Bd. VI).

սերբերեն[63], բուլղարերեն[64], վրացերեն[65], լեհերեն[66] և հունգարերեն[67]։

* * *

Հուստինիանոս I-ը իր հետնորդներին թողեց փառքի գագաթնակետին գտնվող, արտաքնապես հզոր հսկայածավալ մի կայսրություն, որը, սակայն, ներքուստ քայքայված օրգանիզմ էր։ Երկարատև պատերազմները, ամբողջ երկիրն ընդգրկած ահռելի շինարարությունը կապված էր ու պայմանավորված հարկային լծի ծանրացմամբ։ Գյուղատնտեսությունն անկում էր ապրում, ծանր վիճակում էին արհեստագործությունն ու առևտուրը։ Հուստինոս II (565—578) և Տիբերիոս (578—582) կայսրերը չէին կարողանում կանգնեցնել կայսրության աստիճանական փլուզումը, վերացնել պետության միասնությունը քայքայող կրոնադավանաբանական վեճերը քաղկեդոնիկների և միաբնակների միջև։ Մավրիկիոս կայսրը (582—602), գիտակցելով այդ բոլորը, փորձեց դրությունը կայունացնել դիմելով մի շարք բարեփոխումների։ Նա որոշ միջոցների դիմեց վարչական ապարատի ապակենտրոնացման, հարկային լծի որոշ թեթևացման ուղղությամբ, բայց շոշափելի արդյունքների չհասավ։ Դժգոհությունը համընդհանուր էր, իշխանությունների դեմ բռնկվող ապստամբություններն ու խռովությունները՝ հաճախակի։ Ծանր էր վիճակը հենց մայրաքաղաքում։

Կայսրության ներքին դրությունը է՛լ ավելի էր վատթարացնում արտաքին վտանգը, բայց նրա առաջն առնելու հնարավորություններն այն չէին, ինչ Հուստինիանոս I-ի թագավորության սկզբում։ Իտալական թերակղզու մեծ մասը նվաճվեց լանգոբարդների կողմից, կայսրության տիրապետությունն Իսպանիայում սասանվում էր վեստգոթերի հարվածների տակ։

---

63 «Византиски извори за историји народа Југославије», I, стр. 217—237.

64 Извори за Българската история VI, Гръцки извори том III, София, 1960, стр. 226—289. *Բուլղարիային վերաբերող հատվածները ավելի վաղ բուլղարերեն էր թարգմանել Վ. Բեշևլիևը։* *В. Бешевлиев.* Гръцки и латински извори за историята на България. Теофан, «Прометей», IV (1940), 3, стр. 27—30, 4, стр. 26—29, 5, стр. 23—29, 6, стр. 23—31.

65 Сведения византийских писателей о Грузии, том IV, 1. Греческие тексты с грузинским переводом издал и примечаниями снабдил *С. Г. Каухчишвили,* Тбилиси, 1941.

66 *Plezia M.*, Greckie i lacińskie źródła do naistarszych dziejow Słowian. Poznan—Krakow, 1952; *Labuda G.*, Materiały Zródłowe do historii Polski epoki feudalnej, t. 1. Słowiańszczyzna pierwotna, Warszawa, 1954.

67 *Gracianskij N. P.—Szkazkin S. D.*, Középkori történeti Crestomathia, Budapest, 1952—1953, t. I—II.

ների ներքո։ Իսկ արևելքում դրությունը ողբալի էր։ Շարունակվում էր Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի հակամարտությունը Հայաստանի համար, Խոսրով I-ի օրոք հաջողությունների նժարը թեքվում էր պարսից կողմը։ Դրությունը փոխվեց հօգուտ կայսրության Խոսրովի մահից հետո, երբ նոր արքայից արքայի՝ Որմիզդ IV-ի դեմ պայթեց Վահրամ Ջուբինի ապստամբությունն ընդդեմ Սասանյան հարստության։ Համոզված լինելով, որ սեփական ուժերով չի կարողանալու հաջողության հասնել, Վահրամ Ջուբինը դիմեց Մուշեղ Մամիկոնյանի և այլ հայ նախարարների օգնության, բարենպաստ ելքի դեպքում խոստանալով նրանց վերականգնել հայոց թագավորությունը. «Զեզ տուեալ լիցի իմ,— գրում էր նա,— զՀայոց թագաւորութիւնն. զոր և դուք կամիք՝ արասջիք ձեզ թագաւոր։ Եւ թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց մինչև ցԿապկոհ և ցդուռն Աղուանից. և յԱսորւոց կողմանէ՝ զԱրուաստան, զՄրծուին և զնոր Շիրական մինչև ցսահմանս Տաճկաց, զի առ նախնեաւքն իսկ ձեզ լեալ է. և ընդ արևմուտս մինչև ցԿեսարիա կապադովկացւոց»[68]։

Մուշեղ Մամիկոնյանը և հայ մյուս նախարարներն ընդառաջ չգնացին ապստամբի խնդրանքին, ականջ չկախեցին Հայաստանի ապագա անկախության մասին ապստամբի հիմնազուրկ խոսքերին։ Իսկ պարսից պալատական ավագանին ստեղծված դրությունից ելք է գտնում, սպանելով Որմիզդ IV արքային, գահ բարձրացնելով նրա մանկահասակ որդի Խոսրովին։ Վահրամ Ջուբինի ապստամբությունը ճնշելու համար ավագանին ստիպված դիմում է դարավոր թշնամի Բյուզանդիային, ռազմական օգնության դիմաց խոստանում զիջել Հայաստանի, Ասորիքի և Վրաստանի մեծ մասը, ինչ ընդհանուր առմամբ կատարվում է։ 591 թ. կնքված պայմանագրով Խոսրով արքան «...եւ նոցա զԱրուաստան զամենայն մինչև ցՄծբին, և զերկիրն Հայոց՝ որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էր, զտուն Տանուտերական մինչև ցգետն Հուրազդան, և զգաւառն Կոտից մինչև ցաւանն Գառնի և ցեզր ծովուն Բզնունեաց, և զԱռեստաւան և ցԳոգովիտ գաւառ մինչև ցՀացիւն և ցՄակու։ Եւ կողմն վասպուրականն գնդին էր ի ծառայութիւն պարսից արքային»[69]։

Այսպիսով Հայաստանը երկրորդ անգամ բաժանվեց երկու աշխարհակալ տերությունների միջև, այս անգամ առյուծի բաժինն ընկավ Բյուզանդիային։ Հայ ժողովրդի համար ստեղծվեց մի մղձավանջային

---

68 Սեբեոս, էջ 78։

69 Նույն տեղում, էջ 84։

ժամանակաշրջան: Երկու ախոյաններն էլ, նայած ժամանակին ու պահանջներին, մեկ հալածում, մեկ ջանում էին սիրաշահել հայերին և, նախ և առաջ, նրանց ավագանուն, նախարարներին: Սրանից էլ ահա այդ անվերջ գաղթերն ու տեղափոխությունները Հայաստանի մի մասից մյուսը[70]: Հայաստանում առաջացավ մի քաոսային վիճակ, որն է՛լ ավելի էր վատթարացնում երկու ախոյան պետությունների որդեգրած հայաջինջ քաղաքականությունը: Հանրահայտ է Մավրիկիոս կայսեր վերագրվող թուղթը՝ պարսից արքայից արքային. «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց եկ, ասէ, ես զիմս ժողովեմ և ի Թրակէ գումարեմ. և դու զքոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին. և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. և մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դոքա յերկրի իւրեանց լինիցին՝ մեզ հանգչել ոչ լինի»[71]:

Մավրիկիոսը երբևիցե այդպիսի նամակ գրել է, թե ոչ, հարց է, բայց բոլոր դեպքերում Սեբեոսի երկում բերվածը ամենաճշգրիտ կերպով ներկայացնում է Հայաստանում ստեղծված դրությունը: Խոսքը, հարկավ, ոչ թե Հայաստանը համայն հայ ժողովրդից դատարկելուն էր վերաբերում, այլ նախարարներից ու բնիկ զինված ուժերից: Այդ մասին է գրում հենց Սեբեոսը. «Վասն իշխանաց ամենայն Հայաստանեայց և զաւրաց իւրեանց»[72], թեև նույն հեղինակը մի այլ տեղում ցույց է տալիս, որ Մավրիկիոսը դեմ չէր կայսրության սահմանները վաչկատուն ցեղերի հարձակումներից ապահովել Թրակիայում նաև բազմամարդ հայկական գաղութ ստեղծելով[73]:

Մավրիկիոսի և Խոսրով արքայի քաղաքականությունը Հայաստանում ուժեղ դիմադրության էր հանդիպում: Հայ նախարարները ջանում էին հնարավոր միջոցներով թոթափել օտարի լուծը և վերականգնել հայոց պետականությունը. «Պատերազմեսցուք ընդ երկոսին թագաւորսդ,— ասում էին նրանք,— և բռնութեամբ զերկիրդ մեր ի մեզ դարձուսցուք»[74]: Նրանց հիմնական մտահոգությունը մեկն էր. «ի բաց կալ ի ծառայութենէն Յունաց թագաւորին և նստուցանել իւրեանց թագաւոր,

---

70 Նույն տեղում, էջ 88, 94, 104, 105:
71 Նույն տեղում, էջ 86:
72 Նույն տեղում:
73 Նույն տեղում, էջ 105:
74 Նույն տեղում, էջ 87:

զի մի և նոցա հասցէ մեռանել ի կողմանս թրակացւոց, այլ կեալ և մեռանել ի վերայ աշխարհին իւրեանց»[75]։

Փոկաս կայսեր օրոք (602—610) շարունակվեցին և հրեադավանների հալածանքները, որոնց հետևանքը եղավ այն, որ կայսրության տարբեր շրջաններում ու քաղաքներում բռնկվեցին ապստամբություններ ու խռովություններ։ Այդ հանգամանքն իր հերթին թուլացրեց երկիրը, դյուրացրեց արտաքին թշնամիների ներխուժումները կայսրության տարածքը։ Պարսից արքա Խոսրով II-ը, օգտագործելով Փոկասի կողմից իր «բարերար» Մավրիկիոս կայսեր մահապատժի ենթարկվելը, վերացրեց խաղաղությունը և կայսրության դեմ պատերազմական գործողություններ սկսեց, որոնք գնում էին նաև Հայաստանի տարածքի վրա։ Նա գրավեց Բյուզանդիային 591 թ. պայմանագրով զիջած մի շարք շրջաններ։ Պարսկական զորքերը հասան մինչև Սատաղ, գրավեցին այն, ինչպես և Կարին, Օրեստիաս և Նիկոպոլիս քաղաքները, Կարինի հայ ազգաբնակչությունը բռնագաղթեցրին Համադան քաղաքը։ Գերիների մեջ էր և երկաբնակ հայ կաթողիկոս Հովհանը, որ վախճանվեց օտարության մեջ[76]։

Կայսրության բանակների կրած պարտությունները, Փոկասի բռնությունները երկրի ներսում պատճառ դարձան, որ 608 թ. կայսեր դեմ ապստամբություն նախապատրաստվի։ Այն գլխավորեց Կարթագենի էքսարքոս Հերակլիոսը, ապագա նույնանուն կայսեր հայրը։ Այդ ընթացքում ապստամբություն բարձրացրեց և Միջագետքի բյուզանդական զորքերի հրամանատար հայազգի Ներսես զորավարը, որը գրավելով Եդեսիա քաղաքը, ամրացավ այնտեղ։ Ստեղծված իրադրությունից չուշացավ օգտվել պարսից արքա Խոսրովը։ Նա ապստամբ Ներսեսին զինական օգնություն ուղարկեց։

610 թ. էքսարքոս Հերակլիոսը Փոկասի դեմ նավատորմիղ ուղարկեց իր նույնանուն որդու գլխավորությամբ։ Փոկասը գահընկեց արվեց ու գլխատվեց, գահն անցավ Հերակլիոսի ձեռքը (610—641), որը և հաստատեց շուրջ մեկ դար գոյատևած Հերակլիոսների հարստությունը[77]։

---

75 *Նույն տեղում, էջ 92։*

76 *Նույն տեղում, էջ 109 և հտ.։*

77 *Բելգիացի անվանի բյուզանդագետ Ա. Գրեգուարը էքսարքոս Հերակլիոսին, Հերակլիոս կայսեր հոր անվերապահորեն հայազգի է համարում՝ ծնված Կարին-Թեոդոսուպոլսում։ Նա Մավրիկիոսից (582) մինչև Ֆիլիպպիկոսի անկումը (713) ընկած ժամանակաշրջանը անվանում է «Բյուզանդական պատմության առաջին հայկական էրան»* (.The first Armenian era in Byzantine history"). *Grégoire*, An Armenian dynasty,

Հերակլիոսը գտավ քայքայված, արտաքին թշնամիների կողմից բզկտվող մի պետություն։ Խոսրով II-ը դարձել էր կայսրության սարսափը։ Հերակլիոսի՝ արքայից արքայի հետ հաշտություն կնքելու փորձերը հաջողություն չունեցան և պարսկական զորքերը գրավեցին Ասորիքը, Կիլիկիան և Բյուզանդիան հացով մատակարարող Եգիպտոսը։ Ահա այդ դժվարին ու ճակատագրական պայմաններում Հերակլիոսը նախաձեռնեց հզոր բանակի կազմակերպման աշխատանքներին։ Սկիզբ առավ փոքրասիական նահանգներում վարչական նոր սիստեմի՝ բանակաթեմերի կազմակերպումը, որի էությունը կայանում էր նրանում, որ նահանգում և՛ ռազմական, և՛ վարչական համայն իշխանությունը կենտրոնացած էր լինում մի անձի՝ զորավարի ձեռքում։ Նա տեղական բնակչությունից էր հավաքագրում զորքը, որը ծառայության դիմաց մշակելու հող էր ստանում։ Փոքրասիական իր նշանակությամբ երկրորդ բանակաթեմը կոչվում էր Արմենիակների՝ բնակչության հիմնական կազմի հայազգի լինելու պատճառով։

Կայսրության արտաքին քաղաքականության գլխավոր հարցը մնում էր պարսկական վտանգը։ Համոզված լինելով, որ այն հաղթահարել միաժամանակ պայքար մղելով երկու ճակատի վրա հնարավոր չէ, Հերակլիոսը ավարների հետ հաշտություն կնքելով, 622 թ. պարսիկների դեմ հարձակման անցավ։ Նա՝ վեց տարվա ընթացքում ջախջախելով Խոսրով II-ի բանակները, հաղթական վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս։ Այս պատերազմների թատերաբեմ դարձան նաև Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը և Լազիկան։ Հայկական զորաբանակները հայ զորավարների գլխավորությամբ պայքարում էին բյուզանդական կայսեր կողմում։

Բայց այն ժամանակ, երբ Հերակլիոսը տոնում էր իր փայլուն հաղթանակները, կայսրության հարավային սահմաններում արդեն հանդես էր գալիս մի ուժ, որ դարեր շարունակ պիտի սպառնար կայսրության գոյությանն անգամ։ Դա իսլամի դրոշի տակ միավորված արաբներն էին։ Նրանք 633 թ. ներխուժեցին Պարսկաստան, 634 թ.՝ Ասորիք։ 636 թ. օգոստոսի 20-ին Յարմուկ գետի ափին տեղի ունեցավ մի արյունահեղ

---

p. 5—6, 8. Հերակլիոսին հայկական ծագում են տալիս և այլ ուսումնասիրողներ։ Տե՛ս Charanis, The Armenians, p. 18. ծանոթ. 41։ Մասամբ հայկական՝ Κύρρης, Ἐσχατολογικαὶ ἀναζητήσεις, էջ 71։ Toumanoff, Caucasia, էջ 135։ Վերջինս կարծում է, որ նրանք եկեղյաց գավառի Արշակունիներից էին, հենվելով Սեբեոսի մի տվյալի վրա, թե Արշակունիների շառավիղները Կոստաս II կայսեր «մերձաւորք» էին (տե՛ս Սեբեոս, էջ 145)։ Հարցի մասին տե՛ս նաև ստորև, ծանոթ. 81։

ճակատամարտ, որտեղ կայսերական բանակը գլխովին պարտության մատնվեց, արաբները 638 թ. գրավեցին Անտիոք քաղաքը, ապա ձեռնարկեցին Ասորիքի և Միջագետքի նվաճումը։ Նրանք 640 թ. մուտք են գործում բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի տարածքը, գրավվում է Աղձնիքն ու Կորճայքը, Անձևացյաց իշխանը հպատակություն է հայտնում։ Գրավելով Զորապահակը, արաբական զորքերը մուտք են գործում Հայաստանի կենտրոնական նահանգները[78]։

Սասանյանները Կադիսիայի և Նեհավենդի ճակատամարտերում ջարդ կրելով, վերանում են պատմության թատերաբեմից։ Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև բաժանված Հայաստանը, օգտվելով այդ երկու ախոյանների կրած պարտություններից, հնարավորություն է ստանում միավորելու իր հողերը։ Միավորված Հայաստանի իշխան է դառնում նախապես պարսկական Հայաստանի մարզպան ու սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին։ Հայաստանը փաստորեն անկախ վիճակում էր, թեև շարունակում էր ճանաչել Բյուզանդիայի գերիշխանությունը։

Թեոդորոս Ռշտունու ջանքերը կանգնեցնելու արաբների ներխուժումները Հայաստան, հաջողություն չեն ունենում։ Արաբները ներխուժում են Տարոն, ապա Բզնունիք, Աղիովիտի, Բորկրիի և Կոգովիտի վրայով պաշարում ու գրավում են Դվինը և հսկայական ավարով հեռանում դեպի Միջագետք։

Բյուզանդական կայսր Կոստաս II-ը Թեոդորոս Ռշտունուն ճանաչեց պատրիկ և Հայոց սպարապետ, նրան զինական օգնություն ուղարկեց, որով հայերը կարողացան ժամանակավորապես դադարեցնել արաբական արշավանքները Հայաստան։

Դժվարին էր Բյուզանդական կայսրության վիճակը հատկապես VII դ. 40-ական թվականների վերջում, երբ արաբները սկսեցին արշավանքները փոքրասիական թերակղզում, ուժեղ նավատորմիղ ստեղծելով նվաճեցին Կիպրոս կղզին։ Շուրջ 650 թ. նրանք Ատրպատականի վրայով ներխուժեցին Հայաստան, բայց նրանց մի զորամասը գլխովին պարտություն կրեց Թեոդորոս Ռշտունու կողմից, բայց մյուսը Տայքի վրայով ներխուժեց Քարթլի։ Բյուզանդիան ի վիճակի չէր պաշտպանելու Հայաստանը, և Թեոդորոս Ռշտունին վճռեց խզել կապերը կայսրությունից և Մուավիայի հետ դաշինք կնքել, ընդունել խալիֆայության գերիշխանությունը։

---

78 Մանրամասն տե՛ս Тер-Гевондян, Армения, стр. 18 и сл.

Թեոդորոս Ռշտունու որդեգրած նոր քաղաքականությունը դուր չեկավ կայսրության: Նրա դիրքերը թուլացնելու փորձերը հայ իշխանների միջև երկպառակություն հրահրելով արդյունք չտվեցին և Կոստաս կայսրը հսկայական բանակի գլուխն անցած ներխուժեց Հայաստան հասնելով մինչև Դվին քաղաքը: Կայսրության հաջողությունները, սակայն, ժամանակավոր էին: Արաբները կարողացան 655 թ. նվաճել Հայաստանը, որին հաջորդեց Վրաստանի, Աղանի, մերձկասպյան շրջանների և Դերբենդի նվաճումը:

Վիճակը փոխվեց Մուավիա խալիֆայի օրոք, երբ ծանր պատերազմները Բյուզանդիայի դեմ երկու ախոյաններին այն աստիճան թուլացրին, որ Հայաստանը շունչ քաշեց: VII դ. 60—70-ական թվականներին Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի օրոք քաղաքական, հետևաբար և տնտեսական վիճակը Հայաստանում բավական կայուն էր: Բայց 80-ական թվականներին, երբ այդ երկու աշխարհակալ տերությունների վիճակը կայունացավ, դարձյալ իրենց հայացքը հառեցին Հայաստանի վրա: Հուստինիանոս II կայսրը[79] 689 թ. նվաճեց Հայաստանը, Քարթլին և Աղանը, իսկ Հայոց իշխան նշանակեց ներսեհ Կամսարականին[80]:

VII դ. վերջին տասնամյակը Բյուզանդիայի և խալիֆայության միջև անվերջ ու արյունահեղ պատերազմների մի շրջան էր, պատերազմներ, որոնց թատերաբեմը դարձյալ Հայաստանն էր: VIII դ. սկզբին արաբներն իրենց ենթարկեցին Հայաստանը, Քարթլին ու Աղանը, ստեղծեցին «Արմինիա» փոխարքայությունը՝ Դվին մայրաքաղաքով: Հայ ժողովրդի պատմության մեջ բացվեց մի նոր էջ, օտար լծի դեմ ազատագրական պայքարի ու մաքառումների մի շրջան, որ պիտի շուրջ 150 տարի տևեր:

Արաբների կողմից ոչ միայն Հայաստանի, այլև Բյուզանդական կայսրության ամենակարևոր նահանգների՝ Ասորիքի, Փյունիկեի, Կիլիկիայի, Եգիպտոսի, Կիպրոս կղզու և բազմաթիվ այլ շրջանների համեմատաբար դյուրին նվաճումը բացատրվում է ոչ միայն արաբների հզորությամբ, կամ կայսրության թուլացմամբ՝ Սասանյան Պարսկաստանի և այլ թշնամիների դեմ նրա մղած երկարատև պատերազմներից: Դեռևս Հուստինիանոս I կայսեր օրոք սկիզբ առած կայսրության կազմում գտնվող բազմաթիվ, յուրաքանչյուրն իր ազգային ավանդույթ-

---

79 Նրա մասին հատուկ տե՛ս *Head*, Justinian II.

80 *Тер-Гевондян*, Армения, стр. 52.

ներով ու օրենքներով ապրող ու ղեկավարվող ժողովուրդները նույն սաներով սաներելու խիստ ու դաժան քաղաքականությունը չէր դադարել նրա հաջորդների օրոք։ Քանի դեռ Հայաստանի փոքր մասն էր Բյուզանդիայի կազմում գտնվում, այդ քաղաքականությունը չէր կարող հայ ժողովրդի կյանքի հոգևոր, մշակութային և այլ բնագավառներում էական փոփոխություններ մտցնել։ Ա՛ռ առավելն այն կարող էր որոշ չափով ապահովացնել կայսրության կազմում գտնվող նահանգների հայությանը, բայց համայն հայ ժողովրդի վրա էական անդրադարձում ունենալ ի վիճակի չէր։ Սակայն 591 թ. հետո, երբ Հայաստանի մեծագույն մասը մտավ Բյուզանդիայի կազմը, ապա հայերի համար սկսվեց իր ազգային ավանդույթները, ազգային դեմքը պահպանելու մհու և կենաց մի պայքար։ Մեզ հետաքրքրող շրջանում այն հանդես եկավ կրոնական բողի տակ, ազգապահպանման գործը գլխավորեց հայոց եկեղեցին, պետության կորստյան պայմաններում երկիրը և ժողովրդին միավորող հիմնական ուժը։ Ահա այդ նկատառումով անհրաժեշտ է մի փոքր ավելի հանգամանորեն խոսել հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունների մասին, քանզի նրանք պարզաբանում հայ-բյուզանդական քաղաքական հարաբերությունները սքողող մի վարագույր են սոսկ։

Բյուզանդիան չէր կարող նպատակներին հասնել, քանի դեռ հայ ժողովուրդը եկեղեցական առումով չէր ենթարկված իրեն և հանդես էր գալիս կայսրության որդեգրած քաղկեդոնական դավանանքի դեմ։ Բյուզանդիային մնում էր բոլոր միջոցներով հաղթահարել միակամությունը Հայաստանում, հայ ժողովրդին դարձնել քաղկեդոնական։ Եկեղեցուն ենթարկվելը նախապայման էր նաև քաղաքական ենթարկման։ Եվ կայսրությունը ամեն միջոցներով դեռևս V դ. սկսած փորձեց իրականացնել իր նպատակները[81]։

---

81 Այս առթիվ տարօրինակ կարծիք է հայտնել հույն բյուզանդագետ ակադեմիկոս Կ. Ամանտոսը։ Կանգ առնելով արաբների սկզբնական հաջողությունների վրա, որոնք նա բացատրում է Ասորիքի և Պաղեստինի միաբնակների ատելությամբ դեպի քաղկեդոնական Բյուզանդիան, գրում է. «Եթե Բյուզանդիան հետևեր հնամենի հռոմեական ավանդույթներին, եթե նա չջանար ընդհանուր լեզու գտնել միաբնակների հետ, այլ բռնությամբ հաստատեր ուղղափառությունը (իմա՛ քաղկեդոնականությունը) և իր հունարեն լեզուն, գուցե չկորչեր Ասորիքը։ Բյուզանդիան սակայն ենթարկվեց հելլենիզմի ազդեցության, դարձավ լիբերալ, գործի չդրեց Հռոմեական պետության դաժան միջոցները՝ ընդդեմ տարբեր ժողովուրդների» (Ἀμαντος, Ἱστορία, τόμ. Α΄, σελ. 303).

V դ. առաջին կեսին բորբոքված դավանաբանական վեճերի հիմքում ընկած էր Քրիստոսի բնության հարցը: Ամենահուժկու շարժումը գլխավորեց Նեստորիոսը, որի վարդապետության (նեստորականության) համաձայն Քրիստոսի մեջ առկա են մարդկային և աստվածային անձնավորությունները: Միաբնակներն ընդունում էին Քրիստոսի մեկ՝ աստվածային բնությունը: Քաղկեդոնի ժողովը (451) փորձեց միջին գիծ գտնել և ընդունեց Քրիստոսի երկու բնությունները՝ մարդկային և աստվածային, մեկ անձնավորության մեջ: Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանական հավատամքն ընդունեցին հունական և հռոմեական եկեղեցիները, իսկ բյուզանդական Արևելքը՝ Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը և Ասորիքը մերժեցին այն:

Դավանաբանական այդ վեճերը, ինչպես ասվեց, սքողում էին տարբեր պետությունների և ժողովուրդների զուտ քաղաքական ու մշակութային շահերի հակադրությունը: Իսկ այդ հակադրությունները ըզգացնել էին տալիս դեռևս Քաղկեդոնի ժողովից էլ առաջ: VIII դ. սկզբին գրված և հունարեն թարգմանությամբ պահպանված հայ-քաղկեդոնիկ անհայտ մի հեղինակի երկասիրությունը հանդիսացող և գիտության «Narratio de rebus Armeniae» խորագրով հայտնի աղբյուրի մեջ ասված է, որ Թեոդոսիոս II կայսեր 37-րդ տարում՝ 445—446 թթ., այսինքն Քաղկեդոնի ժողովից 6—7 տարի առաջ, հայերը, ձգտելով ինքնուրույնության, եպիսկոպոս ձեռնադրելու համար այլևս չէին գնում Կեսարիա, ինչպես նախկինում[82]*:*

Վիճակն այլ էր Բյուզանդական կայսրության հպատակ Հայաստանում: Այստեղ հայոց եկեղեցին չէր կարող բացեիբաց հակադրվել պետության կամքին, թեև ոչ բոլոր հայ եպիսկոպոսները հպատակվում էին հունական եկեղեցու կարգադրություններին: 680 թ. Տրուլլի եկեղեցական ժողովի 32-րդ կանոնը դատապարտում է բյուզանդական Հայաստանի հայ եկեղեցու ավանդույթներով ղեկավարվող հայ հոգևորականներին: Նման դիրք էին բռնում նաև Հայաստանի պարսկական մասից տարբեր պատճառներով Բյուզանդիա տեղափոխված հայոց ավագանու ներկայացուցիչները: Երբ հայոց իշխան Վարդանը 572 թ. Դվինում սպանելով պարսից մարզպան Սուրենին, փախավ Կոստանդնուպոլիս, ոչ մի կերպ չէր հաղորդվում քաղկեդոնիկ հոգևորականության հետ: Նա «ի հաղորդութենէ ի բաց եկաց ասելով թէ վարդապետք

---

82 Ինարբիկյան, Narratio, *էջ 462:*

մեր ոչ հրամայեցին մեզ»[83]: Դրա վրա Հուստինոս II կայսրը եկեղեցական ժողով գումարեց[84], որին մասնակցելու հրավիրեց բյուզանդական Հայաստանի հայ եպիսկոպոսներին ու վարդապետներին և ստիպեց նրանց, այդ թվում և Վարդանին ու նրա մտերիմներին ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը: Նրանք, հարկավ առերես, «ձեռագրով զժողովն Քաղկեդոնի ընկալան»[85], մի մասը, վերադառնալով Հայաստան, այդուհանդերձ, տեղում քաղկեդոնականություն տարածելու փորձեր կատարեց: Վերադարձողների գործունեության ոլորտներն էին Աղվանքը, Վրաստանը, Սյունիքը, որտեղ նրանք հավանաբար հաջողություններ չունեցան, բայց ոմրոշ արդյունքի հասան Տաշիրում, Զորափորում և Գարդմանում[86]:

Ձննշով չէր տարբերվում և Մավրիկիոս կայսեր եկեղեցական քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ: Դեռ ավելին, վիճակը բարդացավ 591 թ. հետո, երբ Հայաստանի 4/5 մասն անցավ կայսրության ձեռքը: «Հրաման ելանէ դարձեալ ի կայսերէն (Մավրիկիոսից—Հ. Բ.) վերստին այլ՝ քարոզել զժողովն Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս Հայաստան երկրի»[87]: Հուստինոս II-ի նման նա ևս Կոստանդնուպոլսում եկեղեցական ժողով է գումարում, հրավիրում հայոց եպիսկոպոսներին: Ճնշման տակ «դարձեալ հայք ընկալան զժողովն Քաղկեդոնի ձեռագրով յաւուրս Մովսէսի կաթողիկոսի հայոց»[88]:

Ստեղծված ծանր վիճակը ստիպում է Մովսես կաթողիկոսին գործնական միջոցների դիմել: Նա պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի եպիսկոպոսների ու վարդապետների ժողով է գումարում և հրամայում «ամենևին ոչ հաղորդել ընդ Հոռոմս[89] հնազանդեալս քաղկեդոնական ժողովոյն»[90]: Դրա վրա Մավրիկիոս կայսեր կարգադրությամբ հարկավ, Կարինի Թեոդորոս եպիսկոպոսը Հայաստանի հունա-

---

83 *Фотия*, О гробе, стр. 181.

84 **Բարբիկյան**, Narratio, *էջ 465, 466—467*: *Фотия*, О гробе, стр. 182. *Սխալմամբ Անանիա Շիրակացուն վերագրվող ժամանակագրության մեջ ցույց է տրված, որ այդ ժողովը գումարեց Տիբերիոս կայսրը (578—582)*: *Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 397*: *Հմմտ.* **Ստեփանոս Տարոնեցի**, *էջ 141*:

85 *Фотия*, О гробе, стр. 182. *Հմմտ.* **Բարբիկյան**, Narratio. *էջ 465, 466—467*:

86 **Բարբիկյան**, Narratio, *էջ 466*:

87 **Սեբեոս**, *էջ 91*:

88 *Фотия*, О гробе, стр. 182; **Բարբիկյան**, Narratio, *էջ 466—467*: **Վարդան վարդապետ**, *էջ 84*:

89 *Իմա՛ հայ-քաղկեդոնականներին*:

90 **Մովսես կաղանկատվացի**, *էջ 303—304*: *Հմմտ.* **Ոփտաևես եպիսկոպոս**, *էջ 63*:

կան մասի հայ հոգևորականության ժողով է գումարում և բյուզանդական Հայաստանում հաստատում հակաթոռ կաթողիկոսություն։ Առաջին (և վերջին) հայ քաղկեդոնիկ կաթողիկոսը «Յովհան ոմն Սիւնական» էր։ Յավով է գրում Մովսես Կաղանկատվացին այս դեպքերի մասին. «Մովսէս նստէր ի Դուին կաթողիկոս. պատշաճեցին և Հռովմայեցիքն Յովհաննու զկաթողիկոսարան յԱւանի՝ մօտ առ միմեանս»[91]։

Քիչ չէին նրանք, որոնք չցանկանալով ենթարկվել բյուզանդական իշխանությունների բռնություններին, լքեցին իրենց բնակության վայրերը և անցան պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստան, իրենց պապենական դավանանքը ազատ դավանելու համար[92]։ Բայց կային և այնպիսիք, որոնք ստիպված էին փախչել օտար երկրներ. «փախստական գնացեալ յատար երկիր վարէին» գրում է Սեբեոսը[93], անգամ կայսեր հրամանը արհամարհողներ[94]։ Յավալին այն է, որ «բազում՛ք հաւանեալ փառասիրութեամբ»[95] ընդունեցին Քաղկեդոնի դավանանքը։ Սեբեոսը «փառասերների» տակ հավանաբար նկատի ունի հայոց ավագանու այն մասը, որ Բյուզանդական կայսրության մեջ պաշտոնների և պատվաստիճանների արժանանալու համար դավանափոխ էր լինում։

Տարբեր չէր վիճակը և պարսկական Հայաստանում ապրող քաղկեդոնիկ հայերի համար։ Մավրիկիոս կայսեր մահից հետո, երբ սասանյան Պարսկաստանին հաջողվեց վերանվաճել մոտիկ անցյալում Բյուզանդիային զիջաց հայկական շրջանները և այնտեղի քաղկեդոնիկ հայերը հայտնվեցին միաբնակ հայ եկեղեցու իրավասության ոլորտում, նրանց կացությունը բարդացավ։ Այս անգամ հայոց եկեղեցու հարցերով սկսեց զբաղվել և պարսից արքունիքը, որ ամեն ջանք էր թափում հայերին անջատելու բյուզանդական եկեղեցուց, հետևաբար և կայսրությունից։ Խոսրով II արքան Տիզբոնում 615—616 թթ. եկեղեցական ժողով է գումարում, որին մասնակցում են և բազմաթիվ հայ իշխաններ ու եպիսկոպոսներ[96]։ Ինչպես պետք էր սպասել, քաղկեդոնականնե-

---

91 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 304։

92 «Փիրմ բղթոց», էջ 151—152,

93 Սեբեոս, էջ 91։

94 Նույն տեղում։

95 Նույն տեղում։

96 Նույն տեղում, էջ 150—151։ Երվանդ Տեր-Մինասյանը սխալ է համարում Սեբեոսի (և Ասողիկի) տեղեկությունները այս ժողովի մասին։ Նրա կարծիքով վերջինիս գումարման միակ շարժառիթը նեստորականների կաթողիկոսության խնդիրն էր։ Տե՛ս Տեր-Մինասյան, Պարսից ժողովը, էջ 55։

րը ժողովում տանուլ են տալիս, և չկարողանալով դիմանալ հալածանքներին «ոմանք անցան Տայք, ոմանք հոռոմոց երկիրը և վախճանվեցին օտարության մեջ»[97]:

Բյուզանդիայի կրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում չէր տալիս այն արդյունքները, ինչ կայսրությունն ակնկալում էր: Մավրիկիոսի միջոցառումները ոչնչի չհանգեցրին և Հովհաննես Հակաթռռ կաթողիկոսը եղավ առաջին և վերջին հայ քաղկեդոնիկ կաթողիկոսը: Մավրիկիոսին հաջորդած կայսրերը շարունակեցին հայադավանների հալածանքները, թեև ջանացին և այլ միջոցների դիմելով հասնել արդյունքի: Հերակլիոս կայսրը պարզ նկատեց, որ քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների պայքարը վնասում է կայսրության միասնությանը, թուլացնում նրան արաբական վտանգի հանդեպ: Միաբնակ Ասորիքը, Եգիպտոսը, Հայաստանը բյուզանդական կայսրերի և Կոստանդնուպոլսի կղերի ճնշումներին դիմադրություն էին ցուցաբերում: Հերակլիոսը և Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Սերգիոսը այդ երկու հոսանքները հաշտեցնելու մի միջին ուղի որոնեցին[98]: *Լույս աշխարհ եկավ միակամության՝ մոնոթելիտիզմի վարդապետությունը*[99], *որի համաձայն Քրիստոսն ունի երկու բնություն՝ աստվածային և մարդկային, բայց մեկ՝ աստվածային կամք: Այս վարդապետությամբ զիջում էր կատարվում և՛ երկաբնակներին (ուսմունքը երկու բնությունների մասին), և՛ միաբնակներին (մեկ կամքի մասին վարդապետությունը): Եթե պետության միասնությամբ շահագրգռված ավելի հեռատես պետական ու եկեղեցական գործիչներ ողջունեցին այս նոր վարդապետությունը, այն հակահարված ստացավ և՛ մեկ, և՛ մյուս դավանանքի ջերմեռանդ կողմնակիցների կողմից: Պետության կենտրոնական մասի և միաբնակ նահանգների միջև դարեր շարունակ լայնացող ու խորացող անդունդը հնարավոր չէր կամրջել նման կիսատ միջոցառումներով: Հերակլիոսին մնում էր անցնել արդեն որդեգրած բռնությունների քաղաքականության: Նա օգտագործելով Սեբեոսի բնութագրմամբ «փառասեր» մարդ-*

---

97 Բարթիկյան, Narratio, *էջ 467:*

98 *Հաշտեցման առաջին փորձը կատարել էր դեռևս Զենոն կայսրը, հրապարակելով իր հայտնի «Հենոտիկոն»-ը («Միաւորութեան գիրը»-ը): Տե՛ս «Գիրք թղթոց», էջ 269—271:*

99 *Միակամության մասին ուշագրավ աշխատություն է գրել Գ. Հովսեփյանը, որը բարձր է գնահատվել ժամանակի մասնագետների կողմից. Owsepian,* Monothelitismus *(տե՛ս Ա. Պ. Պապադոպուլոսի գրախոսությունը „Byzantinische Zeitschrift", Bd. IX, 2 Heft, 1900, էջ 544—546):*

կանց, տվյալ դեպքում բյուզանդական հայազգի զորավոր Մժեժ Գնունուն, ջանում է հայոց կաթողիկոս Եզրին (630—641) ստիպել գնալ Բյուզանդիա՝ քաղկեդոնական դավանանքն ընդունելու, հակառակ դեպքում սպառնում էր վերականգնել հակաթոռ կաթողիկոսությունը: Դարձյալ Կարինում 633 թ. եկեղեցական ժողով է գումարվում, որին մասնակցում է Եզր կաթողիկոսը: Սյունյաց եպիսկոպոս Մաթուսաղան հրաժարվում է գնալ և հայոց դավանանքի շարադրանքն ուղարկում է Հերակլիոս կայսեր[100] իր աշակերտ Թեոդորոսի միջոցով: Կայսեր ճնշման տակ Եզրը և հայ մյուս բարձրաստիճան եկեղեցականներն ընդունում են Քաղկեդոնի դավանանքը[101]:

Հերակլիոս կայսեր նման բռնությունները չէին կարող հայության, և առաջին հերթին հայ ազնվականների մեջ չառաջացնել թշնամություն դեպի կայսրը: Եվ պատահական չէ, որ Հերակլիոսի դեմ նյութված մի շարք դավադրությունների մեջ նրանք գործուն մասնակցություն են ունենում: Հիշատակելի են Վահան Խորխոռունին, Սմբատի՝ Խոսրով Շում մականվանյալի, որդի Վարազտիրոց իշխանը, Դավիթ Սահառունին, որոնք «միաբանեալ սպանանել զԵրակլոս»[102]: Նրանց հետ էր և Բյուզանդիայում ծառայող հայոց զորքը[103]:

Ստեղծված անդունդը հնարավոր չեղավ կամրջել նաև Հերակլիոսի հաջորդների օրոք: Կոստաս II կայսեր ժամանակ Հայաստանում գտնվող բյուզանդական զինվորականները բողոքում էին կայսեր և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին, թե «իբրև զանաւրէնս համարեալ եմք յաշխարհիս յայսմիկ»[104], որ հայերը «անարգանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զժողովն Քաղկեդոնի և զտումարն Լևոնի և նզովեն զնոսա»[105]: Կայսրը դիմում է հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ-ին և Թեոդորոս Տիշտունուն, հրամայելով «վասն միաբանութեան հաւատոյ» ժողով գումարել: Այն գումարվում է Դվինում և որոշում է, թե հայերը նպատակ չունեն հրաժարվելու իրենց հայրենավանդ դավանանքից: Ներսես կաթողիկոսը սակայն, որ երկար տարի-

---

100 Տե՛ս Մատենադարանի № 8194 ձեռագրի 126ա—135բ էջերը. «Թուղթ Մաթուսաղայի Սիւնեաց եպիսկոպոսի զոր գրեաց Հրամանաւ Եզրի հայոց կաթողիկոսի և այլ եպիսկոպոսաց առ թագաւորն Հերակլն վասն հաւատոյ»: Համմտ. Macler, Notices. էջ 248; Ստեփաննոս Օրբէլեան, էջ 115:

101 Բարբիկյան, Narratio, էջ 468; Фотия, О гробе, էջ 182:

102 Սեբեոս, էջ 133:

103 Նույն տեղում:

104 Նույն տեղում, էջ 148:

105 Նույն տեղում:

ներ ապրել էր հունական միջավայրում և հունական կրթություն էր ստացել, այս հարցում հետևողական չէր։ Սեբեոսը գրում է նրա մասին, թե «հաստատեալ զմիտ իւր ի վերայ ժողովոյն Քաղկեդոնի. և ի վերայ տումարին Լևոնի»[106]։ Նա «ի սրտի իւրում ծածկեալ ունէր զթիւնս դառնութեան, և խորհէր հաւանեցուցանել զՀայս Քաղկեդոնի ժողովոյն»[107]։ Այն հանգամանքը, որ նա «ի վեր հանել զբանն ոչ համարձակէր»[108], ցույց է տալիս, որ քաղկեդոնականները Հայաստանում թույլ էին։ Սակայն երբ Հայաստան եկավ Կոստաս կայսրն իր բանակներով, կաթողիկոսը բավական ուժ գտավ բացահայտելու իր քաղկեդոնիկ դավանանքը։ Նա ոչ միայն Դվինի սբ. Գրիգոր եկեղեցում հաղորդվեց Կոստաս կայսեր հետ և հունարեն պատարագ մատուցեց, այլ օգտվելով տրված առիթից «մատնէր զմի մի յեպիսկոպոսացն, և բեկանէր ահիւ։ Մինչ զի առ մահուն եկիւղիւ ամենեքեան զհրամանն հաղորդութեանն կատարէին»[109]։

Երբ Կոստաս կայսրն իր բանակներով ստիպված հեռացավ Հայաստանից, Ներսես կաթողիկոսը չհամարձակվեց մնալ տեղում և կայսեր հետ գնաց Կոստանդնուպոլիս, որտեղից նա վերադարձավ Հայաստան, ապաստանեց իր հայրենի Տայք նահանգում, որտեղ, հավանաբար, քաղկեդոնականներն իրենց ավելի ապահով էին զգում։ Միայն Թեոդորոս Ռշտունու մահից հետո նա համարձակվեց վերադառնալ իր աթոռին։ Արաբական վտանգը դեռ այնքան շոշափելի չէր այն ժամանակ, անգամ մինչև VII դ. վերջին տասնամյակները, երկրում ավելի զգալի էր Բյուզանդական կայսրության տիրապետությունը։ Կոստաս II կայսրն առանց այլևայլի Հայաստանի մասին ասում էր. «աշխարհն իմն է»[110], և չէր տատանվում միջամտել անգամ պարսկական Հայաստանի ներքին գործերին։ Հայերը բազմաթիվ փորձեր կատարեցին թոթափելու բյուզանդական լուծը։ Կոստաս կայսեր թագավորության 12-րդ տարում Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ «ապստամբեցին Հայք և ի բաց կացին ի թագաւորութենէն Յունաց»[111]։ Մի քիչ անց նույն բանն արեց և Մուշեղ Մամիկոնյանը. «իսկ

---

106 Սեբեոս, էջ 167։
107 Նույն տեղում։
108 Նույն տեղում։
109 Նույն տեղում։
110 Նույն տեղում, էջ 165։
111 Նույն տեղում, էջ 164։

Մուշէղ Մամիկոնէից տէրն ապստամբեալ ի Յունաց կողմանէն...»[112]։ Երկու Հայաստանների ղեկավարները գիտակցեցին, որ անհրաժեշտ է վերացնել երկու Հայաստանների միջև եղած հակասությունները, որոնք մեծ տերություններն էին բորբոքում։ «Իսկ իշխանքն Հայոց որ ի Յունաց և որ ի Տաճկաց կողմանէ, Համազասպ և Մուշէղ և այլն ամենայն եկեալ ի մի վայր միաբանեցան, և արարին ընդ միմեանս հաշտութիւն, զի մի եղիցի ի մէջ նոցա սուր և արիւնահեղութիւն»[113]։

Պակաս դժգոհություններ չէին առաջացնում Բյուզանդական կայսրության կողմից հայկական զորաբանակների ու զորահրամանատարների առաքումը երկրի տարբեր հեռավոր շրջանները։ Հայկական զորքերի և նրանց հրամանատարների դասալքությունները դարձել էին սովորական երևույթ։ Այս շրջանում շարունակվեց և հայ նախարարների մասնակցությունը կայսեր դեմ կազմակերպված հակապետական դավադրություններին ու ելույթներին։ Կոստաս կայսեր դեմ կազմակերպված ապստամբության մասնակցում էին բազմաթիվ հայ ազնվականներ՝ Գեորգ մագիստրոսը, Մանուելը, որ Կոստանդնուպոլսի մագիստրոսի պաշտոնն ուներ, թրակացոց զորքերի հրամանատար Սմբատը, վերոհիշյալ Մանուելի փեսան, և ուրիշներ։ Թրակացի զորքերի տված զեկուցագրի համաձայն այս ապստամբության կազմակերպիչը Սմբատ ասպետն էր[114]։

Ստեղծված վիճակից դուրս գալու, հակասությունները վերացնելու ուղղությամբ փորձեր կատարելու մասին ամենևին էլ մտահոգված չէին Հերակլիոսին հաջորդած կայսրերը։ Նրանք նույն ոգով շարունակեցին եկեղեցական այդ քաղաքականությունը։ Հուստինիանոս II-ը (685—695, 705—711), Հերակլիոսի հիմնադրած հարստության վերջին ներկայացուցիչը, 690 թ. Կոստանդնուպոլսում եկեղեցական ժողով է գումարում, մասնակցելու հրավիրում Հայոց Սահակ Գ կաթողիկոսին (678—705) և բազմաթիվ այլ եպիսկոպոսների, որոնք առերես ստորագրում են միության թղթի տակ, բայց գալով Հայաստան, հրաժարվում դրանից և ամուր կանգնում հայրենավանդ դավանանքի դրույթների վրա։

Հայաստանում արաբական տիրապետության ժամանակ, երբ Բյուզանդական կայսրությունը խալիֆայության դեմ մահու և կենաց մար-

---

112 Նույն տեղում, էջ 173։
113 Նույն տեղում, էջ 171—172։
114 Նույն տեղում, էջ 163։

տեր էր մղում, թվում է, թե նա ոչ մի ցանկություն, ավելի ճիշտ՝ կարողություն չպիտի ունենար միջամտելու հայոց կրոնական գործերին, ջանքեր թափեր Հայաստանում և հարևան երկրներում քաղկեդոնականություն տարածելու։ Բայց, ավաղ, դա այդպես չէր։ Բյուզանդական կայսրությունը VIII դ. առաջին երեսնամյակում չէր դադարում տենդագին գործունեություն ծավալել նախ Աղվանքում[115]*, ապա Հայաստանի այնպիսի հեռավոր մի նահանգում, ինչպիսին էր Սյունիքը։ Պահպանվել է Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի՝ (715—730) եկեղեցիների միության վերաբերյալ մի անթվակիր նամակ՝ ուղղված Սյունյաց եպիսկոպոս Ստեփանոսին։ Պատրիարքը առաջ քաշելով «աւրինակ բարեպաշտութեան և առ միմեանս կապակցութեան հոգևոր սիրոյ և միաբանութեան հաւատոյ» քարոզը, իրեն համարում էր մոլորյալ հոտի փրկության համար մտահոգված («որպէս մոլորելոց զհետ ընթացեալ»)*[116] *քաջ հովիվ։*

Այդպես գրելու համար պատրիարքը անշուշտ ուներ հիմքեր։ Հայաստանն այն ժամանակ գտնվում էր ահավոր վիճակում, կայսրությունն ուզեց օգտագործել այդ հանգամանքը (ինչպես և X դ. սկզբում, Աբբասյանների խժդժությունների ժամանակ[117])*։ VIII դ. սկզբում արաբ խալիֆան վճռել էր «բառնալ յաշխարհէս Հայոց զտոհմ նախարարաց նոցին հեծելովք»*[118]*, որի պատճառով հայոց իշխան Սմբատ կուրապաղատը «գրէր առ արքայն Յունաց և խնդրէր զօր ի նմանէն յօգնականութիւն»*[119]*։ Հայ-հունական զորքերը պարտվում են, 705 թ. տեղի են ունենում Նախճավանի և Խրամի հայտնի դեպքե-*

---

115 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 338։

116 «Փիրմ բղրոց», էջ 373։ Ստեփանոս Սյունեցու անունով պահպանվել է և Անտիոքի պատրիարքին ուղղված մի պատասխան նամակ՝ «Վասն հաւատոյ դաւանութեանն», որը վկայում է, որ հունական եկեղեցին մի քանի ուղղությամբ էր գործում Հայաստանում։ Ասենք, որ Անտիոքի պատրիարքին ուղղված այս պատասխան նամակը Շ. Գասպարյանը կեղծ է համարում (տե՛ս Գրիգորյան, Ստեփանոս Սյունեցի, էջ 40), թեև Բյուզանդիայի, նախկինում և հետագայում ևս, Սյունիքում ծավալած տենդագին գործունեությունը վկայում է, որ կայսրությունը ինչ որ հատուկ մտադրություններ ուներ Հայաստանի այս անկյունում։ Գիտենք, որ 633 թ. Հերակլիոսն էր Սյունիքում գործունեություն ծավալել։ Անգամ X դ. Սյունիքի եպիսկոպոսի հետ նամակագրություն պիտի պահպաներ բյուզանդական արքունիքը (տե՛ս Darrouzès, Un recueil epistolaire, p. 115) և, հավանաբար, որոշ հաջողությունների հասներ (Հովհ. Սկիլիցես, էջ LXV)։

117 Տե՛ս Բարթիկյան, Նիկողայոս Միստիկոսի թղթերը, էջ 253։

118 Ղևոնդ, էջ 31,

119 Նույն տեղում, էջ 32։

րը, իսկ վերապրած հայ նախարարների մի մասը Սմբատ կուրապաղատի գլխավորությամբ ապաստան են գտնում Բյուզանդիային ենթակա շրջաններում[120]:

Ահա համառոտ գծերով հայ-հունական կրոնական քողի տակ հանդես եկող քաղաքական ու մշակութային հակասությունների մասին: Բայց այդ հակասություններն ունեին նաև այլ՝ սոցիալ-տնտեսական և դասակարգային բովանդակություն: Հարկային ծանր լուծը, տեղական իշխանությունների կամայականությունները խանգարում էին կայսրերի կուռ պետություն ստեղծելու ձգտումներին, դեռ ավելին, այդ բնակչությունը ոտքի էին հանում և՛ դասակարգային, և՛ ժողովրդա-ազատագրական պայքարի: Այդ պայքարի ամենավառ օրինակը Հայաստանում պավլիկյան շարժումն էր, որ սկիզբ առավ VIII դ. կեսերին, հենց բյուզանդական Հայաստանում[121]: Այդ շարժման մասին շատ է գրվել և ավելորդ է այստեղ նրա վրա հատուկ կանգ առնել[122], բայց Թեոփանեսի ժամանակագրության առնչությամբ պիտի ասենք, որ մեր հեղինակը առաջին բյուզանդական պատմիչն է, որ խոսում է այդ աղանդի մասին և՛ ուղղակի, և՛ անուղղակի: Նրա առաջին անուղղակի տեղեկությունը աղանդավորների և նրանց ազգային պատկանելության մասին վերաբերում է Փիլիպպիկոս-Վարդան կայսեր (711—713) ժամանակաշրջանին: Հիշյալ կայսրը, գրում է Թեոփանեսը, «արտաքսեց հայերին իր երկրից և ստիպեց բնակվել Մելիտեննեում և Զորրորդ Հայքում»[123]: Նույն դեպքերի մասին ավելի մանրամասն է գրում Միքայել Ասորին. «Այս ժամանակ,— գրում է նա,— հռոմայեցիների կայսր Փիլիպպիկոսը արտաքսեց հայերին իր կայսրության սահմաններից: Նրանք դուրս գալով ապաստանեցին արաբների մոտ: Վերջիններս նրանց բնակեցրին Մելիտեննեում և նրա շրջակայքում և Զորրորդ Հայ-

---

120 Նույն տեղում, էջ 35:

121 Պավլիկյանների զգալի մասը հավանաբար հայեր էին կամ, համենայն դեպս, ոչ հույներ: Պահպանվել են պավլիկյանությունից «դարձի եկող» աղանդավորների համար ընդունված կանոնները: Աղանդավորը պետք է նզովեր աղանդի հիմնադիրներին, և «եթե նա հունարեն չգիտեր, ապա այդ բանը պիտի կատարեր թարգմանի միջոցով» (տե՛ս Methodii, De iis, col. 1324).

122 Վերջին 20 տարում լույս տեսած գործերից հիշատակելի են. Ἀναστασίου, Οἱ Παυλικιανοί; Loos, Le mouvement Paulicien: Garsoïan, The Paulician heresy; Бартикян. Источники; Липшиц, Очерки; Մելիք-Բախշյան, Հայաստանը; Lemerle, Les Pauliciens.

123 Տե՛ս ստորև, էջ 94:

քում։ Այդ հայերը դարձան արաբների թագավորության դաշնակիցները և հռոմայեցիների կայսրության հակառակորդները»[124]։

Ինչպես ցույց է տալիս Թեոփանեսը, 752 թ. Կոստանդին V կայսրը **Մելիտենեից** *և* **Թեոդոսուպոլսից** **Ֆիլիպպուպոլիս** *հայեր գաղթեցրեց, որոնք Թրակիայում տարածեցին պավլիկյան աղանդը։ Այս փաստը վկայում է, որ Ֆիլիպպիկոսի կողմից կայսրությունից արտաքսված և Մելիտենեում ու Զորրորդ Հայքում հաստատված հայերը պավլիկյան աղանդավորներ էին և այդ հանգամանքն էր նրանց՝ երկրից արտաքսվելու գլխավոր պատճառը։*

Թեոփանեսի և Միքայել Ասորու այս տեղեկություններին արձագանքում է նույն այդ դեպքերի ժամանակակից կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին (717—728)։ Նա իր «Ընդդէմ պաւղիկեանց» ճառի հենց սկզբում, գրելով պավլիկյանների մասին, ցույց է տալիս, որ նրանք «խրամանկեալ գտին չարութեանն իւրեանց զէն խոզխոզիչ քրիստոսասիրաց անձանց, դաշնակից լինելով **բռնակալաց կրճատելոցն**[125], *այսինքն՝ արաբների։ Աշխատավոր զանգվածները մի ամբո՛ղն կարծում էին, որ արաբներն իրենց ազատագրելու են բյուզանդական բռնություններից։*

Արաբներն ամենևին էլ դեմ չէին օգտվելու նրանց այդ մոլորությունից և աղանդավորների ռազմական կարողությունները օգտագործելու նպատակով նրանց հաստատում էին արաբաբյուզանդական սահմանին մոտիկ։ Արաբները, հավանաբար, օգտագործում էին նրանց անգամ բյուզանդացիների դեմ մղած իրենց գաղափարական պայքարում։ Դարձյալ նույն ժամանակներում իշխած արաբ խալիֆա Օմարը (717—720) Լևոն III կայսեր գրած նամակում նրան այնպիսի մի մեղադրանք է ներկայացնում, որի աղբյուրը հենց պավլիկյաններն էին։ Խալիֆան գրում է կայսեր. «...Ընդէ՞ր զոսկերս առաքելոց և մարգարէից պատուէք և կամ զնշան խաչին, որ դատապարտութեան գործարան էր ըստ օրինաց, կամ զպատկերս, զոր պատուէք...»[126]։ *Գևորգ Վանականի ասելով, պավլիկյանները «լուտանքներ են թափում պատվա-*

---

[124] *Michel le Syrien*, t. II, p. 482: *Համմ.* *Бартикян*, К вопросу, стр. 127: Նույնի՝ Источники, *էջ 34։*

[125] *Տեառն Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցւոյ Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1834, էջ 78։ Յովհաննես Օձնեցու երկերի մյուս հրատարակություններում «կրճատելոցն» (այսինքն՝ թլփատված, արաբ, մուսուլման) բառը հասկանալի պատճառով կրճատված է։*

[126] Նույնը, *էջ 44։*

կան խաչի հասցեին, ասելով, թե խաչը հենց Քրիստոսն է և պետք չէ երկրպագել փայտը, քանզի այն անիծված գործիք է»[127]: Իսկ Պետրոս Սիկիլիացու ասելով պավլիկյանները խաչը համարում էին հասարակ փայտ, ոճրագործների՝ անեծքի ենթակա գործիք, որը չպետք է երկրպագել և համբուրել:

Սակայն պավլիկյան աղանդավորների սպասածները շատ շուտով հօդս ցնդեցին: Արաբական ծանր լուծը, կամայականությունները ու հալածանքները ցույց տվեցին, որ նրանք գործ ունեն ավելի դաժան ու վատթար թշնամու հետ և պատրաստ էին զենքը ձեռքին համայն հայ ժողովրդի հետ նրանց դեմ պայքարի դուրս գալ:

Ահա այսպիսին էր վիճակը կայսրության արևելյան նահանգներում: Բայց VII դ. 60—70-ական թվականներից սկսած կայսրության առջև կանգնեց նաև պրոտոբուլղարների վտանգը: Հաղթելով բյուզանդական բանակներին և հաստատվելով Մերձդանուբյան շրջաններում, նրանք 681 թ. ստիպեցին կայսրությանը ճանաչել իրենց պետությունը, վճարել տարեկան որոշակի հարկ: Սա առաջին բարբարոսական պետությունն էր, որ կազմավորվեց արևելահռոմեական կայսրության սահմաններում[128]: Թշնամիների կողմից կայսրության հողերի նվաճումները արևելքում և արևմուտքում, սահմանների նեղացումն ունեցավ այն հետևանքը, որ փաստորեն վերացավ նախկին Արևելահռոմեական բազմազգ կայսրությունը և նրա փոքրացած սահմաններում ստեղծվեց էթնիկական առումով ավելի միասնական մի հունական պետություն[129]: Հերակլիոսի և պատրիարք Սերգիոսի որդեգրած նոր վարդապետությունը՝ միակամությունը, այլևս պետք չէր, քանի որ ում սիրաշահելու համար էր այն կյանքի կոչվել, գտնվում էին օտար տիրապետության տակ, իսկ բուն երկրում, առավելապես երկաբնակ Բյուզանդիայում միակամության գաղափարը կարող էր միայն վնասել: Կոստանդնուպոլսում գումարված VI Տիեզերական ժողովում (680—681) միակամությունը դատապարտվեց, հայտարարվեց հերձված ու մերժվեց:

Հուստինիանոս II-ի օրոք կայսրությունը հաջողությամբ հաղթահարեց Թրակիայից մինչև Թեսաղոնիկե ողողած սլավոնների՝ առանձին պետություն կազմակերպելու վտանգը, հաջող պատերազմ մղեց

---

127 *Бартикян,* Источники, стр. 199.
128 «История Византии», т. I, стр. 373.
129 Նույն տեղում:

արաբների դեմ, որն ավարտվեց խալիֆա Աբդ ալ-Մալիքի հետ հաշտության կնքմամբ, որի համաձայն արաբներն ու բյուզանդացիները, ի միջի այլոց, իրար միջև են բաժանում Հայաստանից, Իբերիայից և Կիպրոսից գանձվող հարկերը[130]։

Այդ շրջանում հայերի դերը Բյուզանդական կայսրության մեջ, հատկապես բանակում, զգալի էր։ Նրանք կայսրության տարածքում, ավելի որոշակի՝ Օպսիկիոն բանակաթեմում, հին Պերգամոսում գաղութ էին ստեղծել[131], որտեղից էր ծագում բյուզանդական գահին 711—713 թթ. տիրացած վարդան-Փիլիպպիկոսը։ Ավելի մարդաշատ ու կարևոր էր Թրակիայի Ֆիլիպպուպոլիս քաղաքում ստեղծված հայկական գաղութը, որի հիմնական կորիզը պավլիկյան աղանդավորներից էր բաղկացած։

Ֆիլիպպիկոս կայսեր տապալումից հետո կայսրությունը բզկըտվում էր ներքին գահակալական պայքարում, որում հաղթանակ տարավ Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լևոնը։ Նրան օժանդակում էին նաև Արմենիակների բանակաթեմի զորքերը։ Լևոնը, որ հյուսիսային Ասորիքի Գերմանիկիա (Մարաշ) քաղաքից էր, աղբյուրներում սխալմամբ իսավրացի է կոչված, նրա հիմնադրած հարստությունը՝ Իսավրական, այնինչ այժմ ընդունված է այն Ասորական անվանել[132]։

Լևոն III-ը, (717—741), բյուզանդական ամենաընդունակ ու կարող կայսրերից մեկը, իր թագավորության առաջին տարին իսկ ջախջախեց Կոստանդնուպոլիսը պաշարած արաբներին, զգալի հարվածներ հասցրեց նրանց Փոքր Ասիայում։ Նրան հաջողվեց դաշինք կնքել սկղբում բուլղարների խան Տերվելի, ավելի ուշ՝ խազարների խաքանի հետ, վերջինիս հետ դաշինքը ամրապնդեց նաև խնամիական կապերով։ Լևոն III-ի որդի Կոստանդինը կնության առավ խաքանի դստեր։ Այդպիսի պայմաններում Լևոն III-ը Փոքր Ասիայի Ակրոյինոն քաղաքում 740 թ. արաբների դեմ փայլուն հաղթանակ տարավ։

Լևոն III-ը հսկայական գործունեություն ծավալեց պետությունն ու բանակն ամրապնդելու ուղղությամբ։ Նահանգային ավագանուն թու-

---

130 Տե՛ս ստորև, էջ 74։ „История Византии"-ում (հ. II, էջ 42) գրված է, որ իբր հաշտության պայմանագրով խալիֆան կայսեր զիջեց Հայաստանի և Կիպրոսի մի մասը։

131 Gelzer, Pergamon (Գելցեր, Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն)։

132 «Իսավրացիների» հայկական ծագման մասին տես Bréhier, „Orient ou Byzance?", p. 134։ Նաև Ալիշան, Բ Վարդան կայսր, էջ 314։ Համմ. նաև Ադոնց, Նամակներ, էջ 104։

լացնելու և չեզոքացնելու նպատակով փոքրացրեց բանակաթեմները։ Լևոն III-ի անվան հետ է կապված Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ դարաշրջան կազմող և պատկերամարտություն անունն ստացած մի շարժում, որը շուրջ 120 տարի հուզեց կայսրության բնակչության բոլոր խավերն ու դասակարգերը[133]։ Այդ շարժման պատմությանը Թեոփանեսն իր ժամանակագրության մեջ հսկայական տեղ է հատկացնում, այդ պատճառով անհրաժեշտ է ավելի հանգամանորեն կանգ առնել պատկերամարտության վրա։

Միսակատարությունների ձևերն ավելի քան եկեղեցական դոգմաները հուզում էին ժողովրդական լայն զանգվածներին, և պատկերների պաշտամունքի շուրջ ընթացող վեճերը դարձան համընդհանուր։ Բյուզանդական հասարակության տարբեր շերտերն իրենց վերաբերմունքով դեպի սրբապատկերների պաշտամունքը, արտահայտում էին իրենց քաղաքական, սոցիալական ու մշակութային ձգտումները[134]։ Պատկերամարտությունը ծագեց որպես ժողովրդական զանգվածների շարժում, որը փորձեց օգտագործել նահանգային կալվածատեր ազնվականությունը՝ ընդդեմ մայրաքաղաքի հոգևոր ու աշխարհիկ տիրողների, իսկ կայսրը՝ իր քաղաքական ու տնտեսական դիրքերը ամրապնդելու, եկեղեցին իրեն ենթարկելու, եկեղեցու դարեր շարունակ դիզած հարստությունները տիրանալու համար[135]։

Այստեղ պետք է ընդգծել, որ պատկերամարտությունը Բյուզանդիայում չի ծագել «Իսավրական» հարստության կայսրերի օրոք։ Պատկերների պաշտամունքի հարցը միշտ էլ հուզել է պաշտոնական եկեղեցին։ IV դ. սկզբում Էլվիրի եկեղեցական ժողովում հատուկ կանոն է ընդունված սրբապատկերների պաշտամունքի դեմ։ Եվսեբիոս Կեսարացին, Եպիփան Կիպրացին, ապա Մաբբուգի եպիսկոպոս Փիլոքսենոսը պատկերների պաշտամունքի հակառակորդներ էին[136]։ Պատկերամարտությունը տարածված էր նաև Հայաստանում, բայց դա չի նշանակում, որ հայոց եկեղեցին պատկերամարտ էր[137], և ճիշտ չէ այն կարծիքը, որ հատ-

---

133 Ներ հավատանք պատմիչ Ղևոնդին, սկզբնական շրջանում Լևոն III-ը սրբապատկերների պաշտպան ու ջատագով էր։ Օմար խալիֆային ուղղած իր նամակում նա գրում էր. «ոչ թէ փայտին և դեղոյն (ներկին Հ. Բ.) որ ի վերայ փայտին՝ երկիր պագանեմք» (Ղևոնդ, էջ 91), այլ կենդանագրյալին։

134 «История Византии», т. II, стр. 52.

135 Նույն տեղում, էջ 52—53։

136 *Der Nersessian*, Une apologie, p. 388—389: (Այս հոդվածի հայերեն թարգմանությունը տես. Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը, էջ 7—30)։

137 Տեր-Ներսեսյան, VII դարի մի երկ, էջ 29։

վըրական պատկերամարտությունը կապված է կայսրության արևելյան նահանգների, այդ թվում և Հայաստանի, ինչպես և իսլամի պատկերամարտ կրոնի ազդեցության տակ գտնվող Ասորիքից Բյուզանդիա տեղափոխված բնակչության հետ[138]*։ Այդ բանը ժխտվում է բազմաթիվ փաստերով*[139]*։*

Հայոց եկեղեցին դեմ չէր սրբապատկերների պաշտամունքին[140]*։ Ղևոնդ պատմիչի ասելով հայոց Աշոտ Բագրատունի պատրիկը «շինէր զեկեղեցին Դարիւնից յիւրում ոստանին, և զկենդանագրեալ զպատկեր մարդեղութեանն Քրիստոսի ածեալ ի մտից արևու մեծասքանչ զօրութեամբ հանգուցանէր ի նմա»*[141]*։*

Վրթանես Քերթողի անվամբ պահպանված և պատկերամարտների դեմ ուղղված մի երկ ցույց է տալիս, որ դեռևս VI դ. վերջում և VII դ. սկզբում հայոց եկեղեցում եղել են սրբապատկերներ, որ միաժամանակ եղել է պայքար նրանց պաշտամունքի դեմ, որի պաշտպանությամբ ահա հանդես է գալիս Վրթանես Քերթողը։ Նրա երկը համարվում է պատկերամարտների դեմ ուղղված հնագույն աշխատությունը[142]*։ Պատկերամարտների դեմ գրել է նաև Հովհան Մայրագոմեցին իր 682 կամ 683 թվականին գրած նամակում*[143]*։*

Արաբական տիրապետության շրջանում նվաճողները պայքարել են սրբապատկերների պաշտամունքի դեմ։ Եզիդ II (720—724) խալիֆան նույն Ղևոնդի ասելով «տայր հրաման փշրել և խորտակել զկենդանագրեալ պատկերս ճշմարիտ մարդեղութեան տեառն մերոյ և փրկչին և նորին աշակերտացն։ Խորտակէր և զնշան տերունեան խաչին Քրիստոսի, զոր ուրեք ուրեք կանգնեալ էին յանուն ի պատճառս երկրպագութեան համագոյ երրորդութեանն»[144]*։*

Բայց հարցը կայանում է նրանում, որ VIII դարի 20-ական թվականներին սկիզբ առած պաշտոնական պատկերամարտությունը ընդհանուր ոչինչ չունի վաղ շրջանի պատկերամարտության հետ։ Վաղ շըր-

---

138 «История Византии», т. II, стр. 52.

139 *Der Nersessian*, Image worship, p. 405 sq.

140 *Der Nersessian*, Une apologie, p. 402.

141 Ղևոնդ, *էջ 16։*

142 *Der Nersessian*, Une apologie, p, 379: Նույնի՝ Le peinture; *Дурново*, Краткая история; *Котанджян*, Цвет: *Պատկերամարտության մասին (հայկական աղբյուրների օգտագործմամբ) տե՛ս նաև Gero*, Notes, p. 23—42.

143 Մովսես Կաղանկատվացի, *էջ 302—305։ Der Nersessian*, Image worship, p. 406.

144 Ղևոնդ, *էջ 100։ Պատմիչը հանդես է գալիս որպես սրբապատկերների ջատագով։*

ջանում այդ շարժումը կրոնադավանաբանական բնույթ ուներ, այնինչ VIII դ. նա սոցիալ-քաղաքական էր և սքողվում էր պատկերամարտական շղարշով։

Լևոն III-ին հաջորդեց որդին՝ Կոստանդին V-ը (741—775), որ հաճախ գահ բարձրացած, ստիպված եղավ երկարատև պայքար մղել իր դեմ ապստամբություն բարձրացրած Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար հայազգի Արտավազդի դեմ, իր քրոջ ամուսնու Ճնշելով նրա ապստամբությունը և կուրացնելով ապստամբին, Կոստանդին V-ը նախ և առաջ ուշադրություն դարձրեց արաբական վտանգին, ջանքեր թափեց օգտագործելու 747 թ. խալիֆայության սահմաններում Օմմայյանների և Աբբասյանների միջև բռնկված գահակալական սուր պայքարը։ Դրանից փորձեցին օգտվել նաև հայ նախարարներն ու հայ ժողովուրդը՝ թոթափելու համար արաբական լուծը[145]։ Հայ ապստամբների և Կոստանդին V-ի միջև պայմանավորվածություն կար։ Հայ ապստամբները «ապաստանէին յամուրս աշխարհին Տայոց հանդերձ ընտանեօք իւրեանց և ամենայն աղխիւք. և ապաստանեալ առաւել ի զօրս արքային Յունաց որք էին ի կողմանս Պոնտոսի. քանզի էր ի մէջ սոցա ուխտ խաղաղութեան հրամանաւ կայսերն Կոստանդնի»[146]։ Ահա այս ապստամբությանը ցանկացան մասնակցություն ունենալ նաև պավլիկյան աղանդավորները[147]։ Կոստանդին կայսրը գրավում է Կարինն ու Մելիտենեն, Բյուզանդիա տեղափոխում այդ քաղաքների հայ և ասորի բնակչությունը, այն հաստատում Թրակիայի Ֆիլիպպուպոլիս քաղաքում։ Թեոփանեսի ասելով նրանք այնտեղ տարածեցին պավլիկյան աղանդը, վկայությունն այն բանի, որ գաղթվածների մեջ կային պավլիկյաններ և հաստատումն այն ենթադրության, որ Ֆիլիպպիկոս-Վարդան կայսեր՝ Բյուզանդիայից արտաքսած հայերը պավլիկյան աղանդավորներ էին[148]։

Հայաստանում վիճակը ծանրացավ Աբբասյանների հարստության հաստատմամբ, որոնց ստեղծած կայսրությունը համամուսուլմանական բնույթ էր կրում։ Հարկային լուծը է՛լ ավելի ծանրացավ, կառավարիչների կամայականություններին սահմանափակում չկար և 774 թ. բռնկվեց մի հուժկու ապստամբություն, որ ստացավ համաժողովրդական բնույթ։ Եթե 747—748 թթ. ապստամբության ժամանակ Բյուզանդիան,

---

145 *Ապստամբության մասին մանրամասն տե՛ս* Тер-Гевондян, Армения, стр. 88—97.

146 Ղևոնդ, *էջ 123։*

147 Бартикян, Источники, стр. 42 и сл.

148 *Տե՛ս վերը, էջ XXXVIII—XXXIX։*

ըստ երևույթին, օգնության հասավ ապստամբներին, բյուզանդական զորքերի հարձակումը արաբների վրա և հայոց հակաարաբական ելույթը նախօրոք համաձայնեցված էր, այս դեպքում հայերը մնացին մենակ։ Աշոտ Բագրատունին, Սահակ Բագրատունու որդին, նույնիսկ փորձեց կանխել ապստամբական շարժումը, պատճառաբանելով, որ Կոստանդին կայսրը «այնպէս ընթադրեալ է յահէ չարաթոյն գազանին (իմա՛ արաբների) և «ամենևին ընդ միտ անգամ ոչ էառ ածել զմտաւ առնուլ զաշխարհս Հայոց ի ձեռաց նորա»[149].

Հայոց ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվեց և զեկավարներից շատերը ստիպված ապաստանեցին Բյուզանդիայում և ծառայության մտան բյուզանդական բանակում, մտադիր լինելով նրա շարքերում մարտնչել ատելի թշնամու դեմ։ «Էին ոմանք ի նախարարացն Հայոց,— գրում է Ղևոնդը,— որք մերժեալ լքին զժառանգութիւնս իւրեանց և փախստեայ անկան յաշխարհն Յունաց, ապաւինեալք առ կայսրն Կոստանդին»[150]*։ Նրանց թվում էին Տաճատ Անձևացին*[151] *և Արտավազդ Մամիկոնյանը։*

Հայ ժողովրդի վիճակը հատկապես ծանրացավ Հարուն ար-Ռաշիդի օրոք (786—809), երբ էլ ավելի սաստկացավ արաբ տարրի հաստատումը Հայաստանում[152]*, որ ավերիչ բնույթ պիտի ստանար և փաստորեն նախապատրաստեր սելջուկ թուրքերի նվաճումները։ Արաբական ցեղերը բնակեցվում էին արաբաբյուզանդական սահմանին մոտիկ, նրանք հասան մինչև Կարին քաղաքը*[153]*։ Ստեղծված անտանելի վիճակից ելք գտնելու նպատակով հայերը ստիպված գաղթում էին. «գնացին փախստեայ յաշխարհն Յունաց. զորոց ասեն լինել զթիւ մարդկանն աւելի քան*

---

149 Ղևոնդ, *էջ 143։*

150 Ղևոնդ, *էջ 133, նաև 143—144։*

151 Նույն տեղում, *էջ 158։ Նա հետագայում անցավ արաբների կողմը, նշանակվեց Հայոց իշխան (781) և իր մահկանացուն կնքեց 785 թ. Դերբենդում, խազարների դեմ արշավանքի գնացած ժամանակ։*

152 *Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայութիւնները։ Նույնի՝* Армения, *էջ 114 և հտ.։*

153 *Կոստանդին V կայսրը շատ լավ էր պատկերացնում այդ արաբ տարրից բխող վտանգը և երբ 752 թ. գրավեց Կարին քաղաքը «բնակեալսն ի նմա Սառակինոս բառնայր նոցին ընտանեօքն յաշխարհն Յունաց» (Ղևոնդ, էջ 129)։ Բայց դա ոչ մի օգուտ չտվեց, քանզի հաջորդ տարին Եզիդ խալիֆան «ածեալ արս յորդոցն իսմայելի բնակեցոյց ի նմա նոցին ընտանեօքն՝ պահել զքաղաքն և զգուշանալ ի թշնամեացն։ Եւ կարգեաց նոցա պատրաստութիւն կերակրոց յաշխարհէս Հայոց» (Ղևոնդ, էջ 130)։*

ժԲՒ արանց հանդերձ կանամբք և մանկտեաւ»[154]։ Գաղթականներին առաջնորդում էին հայ նախարարները և նրանց հեծելազորը։

Կոստանդին V-ի մահից հետո իշխանությունն անցնում է նրա որդու՝ Լևոն IV-ի ձեռքը (775—780)։ Նա պատկերապաշտների հանդեպ չէր վարում այն խիստ քաղաքականությունը, ինչ իր հայրը։ Վանականների հալածանքները դադարեցին։ Պատկերապաշտներն սկսեցին հրապարակ գալ և լայն գործունեություն ծավալել Լևոն IV-ի այրի Իրենեի իշխանության օրոք, որ միաժամանակ իր անչափահաս որդու՝ Կոստանդնի խնամակալն էր։ 787 թ. Նիկիայում կայացավ VII Տիեզերական ժողովը, որը դատապարտեց պատկերամարտությունը։ 797 թ. Իրենեն կուրացնելով իր որդի Կոստանդին VI-ին, գրաված միահեծան կայսրուհի։ Սակայն երբ նա 802 թ. վճռեց ամուսնանալ Ֆրանկների թագավոր Կարլոս Մեծի հետ, որն այդ միջոցով ուզում էր իր իշխանության տակ միավորել վաղեմի Հռոմեական կայսրությունը, Կոստանդնուպոլսի ավագանին կայսրուհուն գահընկեց արեց և կայսր հռչակեց պատրիկ Նիկեփորին։ Միաժամանակ բանակաթեմային ավագանին կայսր հռչակեց հայազգի վարդանին՝ մականունը՝ «Թուրք[155]», Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարին։ Նրա ապստամբությունը սակայն ճընշվեց։

Նիկեփոր I-ը ֆինանսական խստագույն քաղաքականություն վարեց, ջանաց կարգավորել բանակի վիճակը։ Նրա միջոցառումները մեծ դժգոհություն առաջացրին վանականների ու վաշխառուների շրջանում։ Կայսրը անհաջողություններ ունեցավ նաև արաբների ու բուլղարների դեմ մղվող պատերազմներում։ 811 թ. հուլիսի 26-ին նա սպանվեց խան Կրումի դեմ տված ճակատամարտում։ Կայսր հռչակվեց Միքայել I Ռանգաբեն (811—813), որի օրոք հրապարակ եկան Նիկեփորի կողմից հալածված եկեղեցականներն ու վանականները։ Սկսվեցին աղանդավորների և առաջին հերթին պավլիկյանների հալածանքները։ Բուլղարների դեմ մղվող պատերազմը շարունակվում էր ոչ հօգուտ կայսրության։ Նման պայմաններում բանակաթեմային դժգոհ ավագանին ստիպեց Միքայելին հրաժարվել գահից։ Բանակը կայսր հռչակեց հայազգի Լևոն V-ին (813—820), Հայաստանից Բյուզանդիա գաղթած

---

154 Ղևոնդ, էջ 168։

155 Հենց վերջերս Վարդան «Թուրքի» վերաբերյալ լույս տեսավ ընդարձակ մի հոդված։ Տե՛ս Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, Ἡ ἐπανάσταση τοῦ στρατηγοῦ Βαρδάνη, σελ. 217—236.

ֆեոդալներից մեկին, որով Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ սկսվում է պատկերամարտության երկրորդ շրջանը։

Վերևում առիթ ունեցանք նշելու, որ VII—VIII դդ. Բյուզանդական կայսրության տարբեր շրջաններում ստեղծվել էին հայկական բազմամարդ գաղութներ[156]։ Բյուզանդական աղբյուրներում նրանց մասին հիշատակությունները շատ սուղ են, հատկապես խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում, հետևաբար դժվար է առավել կամ պակաս շափով հստակ պատկերացում կազմել նրանց ներքին վիճակի վերաբերյալ։ Մի փոքր ուշ շրջանի աղբյուրների տվյալների հիման վրա պարզվում է, որ Թրակիայի հայկական գաղութի ազգաբնակչությունը փաստորեն չէր շփվում իրեն շրջապատող օտար տարրի հետ, հետևաբար երկար ժամանակ անաղարտ պահեց իր նիստն ու կացը, սովորույթները, մի խոսքով՝ ազգային դեմքը։ Հայերը, գրում է Կոստանդին Միրանածին կայսրը (913—959) Ադրիանուպոլսում «զգում էին ինչպես» հարազատ երկրում և սեփական ժողովրդի մեջ, նրանք կարողություն կուտակեցին, անաղարտ ու մաքուր պահելով իրենց ազնվական ծագումն ու ազգային դեմքը»[157]։ Կարելի է ենթադրել, որ այդ գաղութներում հայերը զբաղվում էին նախ և առաջ առևտրով ու արհեստագործությամբ, թեև այդ բանը հաստատող ուղղակի փաստերը բացակայում են։ Անուղղակի տեղեկությունները վկայում են Թրակիայի հայկական գաղութում զարգացած արհեստագործություն լինելու մասին։ Հայտնի է, որ բուլղար խան Կրումը 813 թ. գրավելով Ադրիանուպոլիս քաղաքը, քշել տարել է հայ բնակչություն, ավար է վերցրել բարձրարվեստ հայկական բրդյա գորգեր և կարպետներ, հանդերձներ, տնային պղնձյա սպասներ[158], որոնք, հարկավ, տեղի հայ արհեստավորների արտադրանքն էին։

Նշենք այստեղ, որ Թրակիայի հայկական գաղութում եղել են և անվանի հայ ճարտարապետներ, որոնք մասնակցեցին IX դ. սկզբում բուլղարական մայրաքաղաքներ Պլիսկայի և Պրեսլավայի պալատական շինարարությանը[159]։

---

156 *Bréhier*, Les Colonies; *Gelzer*, Pergamon (Գելցեր, *Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն*)։ *Бартикян*, О протоболгарских надписях.

157 Կոստանդին Միրանածին, *էջ 35*։

158 *Theophanes Continuatus*, p. 212; *Symeon Magister*, p. 617.

159 *Якобсон*, К изучению, стр. 202: *Համմ. և Бартикян*, О протоболгарских надписях, стр. 75—76.

Բոլոր վերոնշյալի մասին մենք գաղափար ենք կազմում ուսումնասիրելով աղբյուրների անուղղակի տվյալները, ինչպես և ճարտարապետական հուշարձանները։ Իսկ ի՞նչ են տալիս աղբյուրների ուղղակի տեղեկությունները։ Աղբյուրները (մեզ հետաքրքրող շրջանի համար նախ և առաջ Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը») հարուստ տեղեկություններ են հաղորդում Բյուզանդիայում աչքի ընկած հայ բարձրաստիճան գործիչների վերաբերյալ, գլխավորապես ռազմական գործիչների։ Ավելորդ չէ այստեղ ներկայացնել VII—VIII դդ. բյուզանդական հայազգի գործիչների մանրամասն ցուցակը, որ կազմել է Կ. Թումանովը[160]։ Հեղինակը հղում է աղբյուրների համապատասխան տեղերը։ Այդ աղբյուրներից մենք նշում ենք միայն Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» (թ տառով՝ կից տալով աշխարհի արարչագործության տարեթվերը, որոնց տակ հիշված են հիշյալ անձնավորությունները)։ Առանձին գործիչների որևէ նախարարական տան պատկանելը (եթե այդ բանը վկայված չէ հայկական աղբյուրներում), Թումանովի (կամ այլ մասնագետների) ենթադրություն է։ Բյուզանդական աղբյուրները չեն հիշատակում հայազգի գործիչների նախարարական որ տան պատկանելը։

Մավրիկիոս-Փոկասի ժամանակաշրջանում (582—610)

Առատ Խորխոռունի, *պատրիկ, զորավար Թրակիայում*

Հերակլիոս Ավագ, *զորավար, պատրիկ, Աֆրիկայի էքսարքոս (թ. 6078, 6079, 6080, 6100, 6101)*

Սահակ Մամիկոնյան, *զորավար Թրակիայում*

Սուրեն Բ Մամիկոնյան, *զորահրամանատար Թրակիայում*

Թեոդոսիոս Խորխոռունի, *զորավար Հայաստանում*

Հերակլիոս I-ի ժամանակաշրջանում (610—641)

Վահան *զորավար (թ. 6118, 6125, 6126)*

Դավիթ Սահառունի, *արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա*

Սահակ Կամսարական (?), *Իտալիայի էքսարքոս*

Մանուել Աւշականի, *մագիստրոս, Եգիպտոսի փոխարքա (թ. 6126)*

Մժեժ Բ Գնունի, *զորավար (թ. 6118)*

---

160 *Toumanoff*, Caucasia. p. 149—151.

Նիկետաս պատրիարք, *Հերակլիոս Ավագի զարմիկը*
Թեոդորոս զորավար *(Թ. 6125)*
Թեոդորոս մագիստրոս
Վահան Խորխոռունի, *արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա*
Վարազտիրոց Ք Բագրատունի, *արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա*

Կոստանդին III (Կոստաս II)—Հուստինիանոս II-ի ժամանակաշրջանում (641—711)

Վահան Յոթդևյան, *Ջորջորդ Հայքի կառավարիչ (Թ. 6194)*
Վարդան-Ֆիլիպպիկոս, *զորահրամանատար, կայսր (Թ. 6203, 6204, 6205)*
Վարազ-Բակուր, *պրոտոսպաթար, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար (Թ. 6203)*
Հովհաննես Գնունի *(669 թ. հռչակվեց կայսր)*
Մժեժ Գ Գնունի, *Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար (668—669 թթ. հռչակվեց կայսր, Թ. 6160)*
Պասագնաթես Պարսկածին, *պատրիկ, Արմենիակների բանակաթեմի զորավար (տե՛ս ծանոթ. 332)*
Սմբատ Ե Բագրատունի, *սպաթարոկանդիդատ, դրունգար, զորահրամանատար Թրակիայում*
Թեոդորոս զորավար
Թեոդորոս Միակես (Հմայակ), *պատրիկ (Թ. 6196, 6205)*
Վալենտին Արշակունի, *պատրիկ, էքսկուբիտորների կոմես (Թ. 6136)*

Լևոն III–Կոստանդին V-ի ժամանակաշրջանում (717—775)

Արտավազդ Մամիկոնյան, *Արմենիակների բանակաթեմի զորավար, կուրապաղատ, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար (742—743 թթ. հռչակվեց կայսր, Թ. 6209, 6218, 6232, 6235)*
Արտավազդ, *դոմեստիկոս (Թ. 6235)*
Վարդան, *պատրիկ, Արմենիակների բանակաթեմի զորավար (Հաջորդի՝ Կոստանդնի հայրը)*
Կոստանդին, *սպաթար, պրոտոստրատոր (Նախորդի՝ Վարդանի որդին, Թ. 6263, 6257)*

Նիկեփոր Մամիկոնյան, *զորահրամանատար Թրակիայում (Արտավազդ Մամիկոնյանի կայսերակիցը, Թ. 6233)*

Նիկետաս Մամիկոնյան, *Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար, մոնոստրատեգոս (Թ. 6234, 6235)*

Տրդատ Մամիկոնյան, *պատրիկ (Թ. 6234)*

Լևոն IV-Իրենեի ժամանակաշրջանում (775—802)

Ալեքսիոս Մուսելես (Մուշեղ) Մամիկոնյան, *սպաթար, վիգլայի դրունգար, պատրիկ, Արմենիակների բանակաթեմի զորավար (կայսր հռչակվեց 792 թ., Թ. 6283, 6284, 6285)*

Արտավազդ Մամիկոնյան, *Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270)*

Վարդան, *պատրիկ, Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար (Թ. 6291)*

Վարդան, *պատրիկ, սխոլերի դոմեստիկոս (Թ. 6288)*

Վարդ, *Արմենիակների բանակաթեմի զորավար (Թ. 6273)*

Վարդ պատրիկ *(Թ. 6284)*

Վարազտիրոց Բագրատունի (՞), *Արմենիակների բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270)*

Կոստանդին Արտաշիր, *պրոտոսպաթար (Թ. 6285)*

Գրիգոր Մուսալակի որդի Մամիկոնյան, *պատրիկ, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270, 6295)*

Տաճատ Անձևացի, *Բուկելլարների բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270, 6274)*

Նիկեփոր I—Ստավրակիոսի ժամանակաշրջանում (802—811)

Արշավիր Կամսարական (՞), *քվեստոր, պատրիկ (Թ. 6300)*

Վարդան «Թուրֆ», *պատրիկ, Անատոլիկոն, Օպսիկիոն, Թրակեսիոն, Բուկելլարների բանակաթեմների զորավար (6295, 6296)*

Վարդան Անեմաս, *սպաթար (Թ. 6299)*

Միքայել I-ի ժամանակաշրջանում (811—813)

Լևոն Գնունի, *Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար, պատրիկ (Թ. 6304, 6305), ապագա Լևոն V կայսրը (813—820)*

* * *

Սույն աշխատությունը պատրաստ էր, երբ հնարավոր եղավ ծանոթանալու անգլիացի բյուզանդագետ Կ. Մանգոյի «Ո՞վ է գրել Թեոփանեսի ժամանակագրությունը» խորագիրը կրող հոդվածին[161], Կ. Մանգոն, նշանակություն չտալով ձեռագիր ավանդության, Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի, Կոստանդին Ծիրանածինի, Հովհաննես Սկիլիցեսի վկայություններին, գտնում է, որ Թեոփանեսը չէր կարող «ժամանակագրության» հեղինակը լինել, որ նա պարզապես ձևի է բերել Գեորգ Սինկելլոսի պատրաստի «դոսիեն»։ Անգլիացի պատմաբանն աշխատում է իր միտքը հիմնավորել այն հանգամանքով, որ Գեորգ Սինկելլոսի մահվան և Թեոփանեսի կողմից «ժամանակագրության» շարադրման միջև քիչ ժամանակ էր մնում, որ Թեոփանեսը շատ զարգացած մարդ չէր, այն էլ վատառողջ, որ Թեոփանեսի «վարքում» «ժամանակագրության» որպես նրա հեղինակության մասին խոսք չկա։ Կ. Մանգոն ենթադրում է, որ Գեորգ Սինկելլոսը մինչև Նիկեփոր I կայսեր (անգամ Միքայել I) պատմության վերաբերյալ նյութն արդեն հավաքած էր։ Նա մատնացույց է անում «ժամանակագրության» մի շարք տեղեր, որոնք, իր կարծիքով, չեն հաստատում երկի՝ Թեոփանեսին պատկանելու հանգամանքը, այլ, ավելի հավանական է, Գեորգ Սինկելլոսին։

Հենց վերջերս սովետական բյուզանդագետ Ի. Ս. Ջիչուրովը[162] մեկ առ մեկ քննության ենթարկելով Կ. Մանգոյի փաստարկները, ցույց տվեց, որ դրանք կոնտեքստից անջատ անջատ են վերցված, որ հիշյալ տեսությունն անհամոզեցուցիչ է։

* * *

Ստորև տալիս ենք Թեոփանես Խոստովանողի «ժամանակագրության» ամբողջական թարգմանությունը՝ սկսած Փոկասի (602—610) թագավորության սկզբից։ Նախորդող մասը զանց ենք առել, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դրա շարադրման համար Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրները պահպանվել են։ Նրանք հետագայում կկազմեն սույն մատենաշարի առանձին հատորները (մեկը՝ Պրոկոպիոս Կեսարացին արդեն կազմել է «Բյուզանդական աղբյուրների» առաջին գիրքը)։ Թարգմանությունը կատարված է Թեոփանեսի «ժա-

---

161 *Mango*, Who wrote the Chronicle of Theophanes, p. 9--17.
162 *Чичуров*, Феофан Исповедник—публикатор, редактор, автор?

մանակագրության» կարդում ես Բոորի աշխատասիրած հունարեն քրոնական բնագրից[163]*։ Փակագծերում տրվում է աշխարհի արարչագործության թվականը, (anno mundi), որ մեր պատմիչը դրել է իր ժամանակագրական սիստեմի հիմքում (տե՛ս վերը, էջ XII)։ Ասենք այստեղ, որ Թեոփանեսի բնագրում թվական տվյալները արտահայտված են և՛ բառերով, և՛ «թվերով» (հունարեն այբուբենով)։*

---

163 *Theophanis* Chronographia, recensuit *Carolus de Boor*, volumen I, Textum graecum continens, Lipsiae, 1883, p. 290—503.

ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ ΑΜΑΡΤΩΛΟΥ
ΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΙ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ
ΤΟΥ ΑΓΡΟΥ ΚΑΙ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ
ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΕΤΩΝ ΦΚΗ΄

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂԻ՝
ՄԵՂԱՊԱՐՏ ՎԱՆԱԿԱՆԻ
ԵՎ ԱԳՐՈՍԻ ՎԱՆՔԻ ՎԱՆԱՀՈՐ
528 ՏԱՐՎԱ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂԻ՝
ՄԵԳԱՊԱՐՏ ՎԱՆԱԿԱՆԻ ԵՎ ԱԳՐՈՍԻ ՎԱՆՔԻ[1] ՎԱՆԱՀՈՐ
528 ՏԱՐՎԱ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝
ԴԻՈԿԼԵՏԻԱՆՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐՎԱՆԻՑ[2]
ՄԻՆՉԵՎ ՄԻՔԱՅԵԼԻ[3] ԵՎ ՆՐԱ ՈՐԴԻ ԹԵՈՓԻԼԱԿՏՈՍԻ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻՆ, ԱՅՆ Է՝ ԱՇԽԱՐՀԻ 5777 ԹՎԱԿԱՆԻՑ,
ՄԻՆՉԵՎ 6305 ԹՎԱԿԱՆԸ՝ ԸՍՏ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՑՎՈՑ,
ԻՍԿ ԸՍՏ ՀՌՈՄԱՑԵՑՎՈՑ՝ 6331 ԹՎԱԿԱՆԸ[4]

Ամենաերանելի աբբա Գեորգիոսը[5], որ Կոստանդնուպոլսի սրբազնագույն պատրիարք Տարասիոսի[6] սինկելլոսն[7] էլ եղավ, զարգացած, բազմագետ, մեծաթիվ ժամանակագիրներ, պատմիչներ ընթերցած ու ճշգրտորեն հետազոտած մի մարդ, Ադամից մինչև քրիստոնյաների հալածիչ հռոմայեցիների կայսր Դիոկլետիանոսն ընկած շրջանի վերաբերյալ մի համառոտ ու ճշմարտապատում ժամանակագրություն շարադրեց։ Նա մանրազնին հետազոտությամբ ճշգրտեց թվականները, հարթեցրեց և ուղղեց նրանց միջև առկա հակասությունները և, ինչպես ոչ ոք իրենից առաջ, տվեց բոլոր ժողովուրդների հին թագավորների ժամանակի ու գործունեության պատմությունը, ինչպես և, իր ուժերի ներածի սահմաններում, մեծ ու տիեզերական աթոռների քահանայապետների (ես նկատի ունեմ Հռոմի, Կոստանդնուպոլսի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և Երուսաղեմի եկեղեցիները ուղղափառորեն հովվածների, ինչպես և հերձվածող քահանայապետների կողմից եկեղեցին ավաղակաբար վարածների) պատմությունն ու ճշգրիտ ժամանակը։ Բայց քանի որ նրա վախճանը վրա հասավ և նա չկարողացավ ավարտին հասցնել իր գործը, ինչպես ասացինք, նա շարադրեց մինչև Դիոկլետիանոսն ընկած շրջանը, և թողնելով երկրային կյանքը, ուղղափառ դավանանքով գնաց Տիրոջ մոտ, նա մեզ, որպես հարուստ ընկերոջ, թողեց իր շարադրած գիրքը և մեզ առիթ տվեց պակասը լրացնելու։ Իսկ մենք, որ քաջատեղյակ էինք մեր սեփական տգիտության, ինչպես և գործի դժվարության, հրաժարվում էինք այդ բանն անել՝ որպես մեր

ուժերից վեր: Բայց քանի որ նա թախանձագին խնդրեց մեզ չզլանալ և անկատար չթողնել գործը, մենք ստիպված անդրադարձանք դրան: Ահա մենք, նրա խնդրանքին հլու հնազանդ, ոչ սովորական ջանքեր գործադրելով, ձեռնարկեցինք մեր կարողություններից վեր գործին: Մենք ևս բազում գրքեր որոնեցինք և մեր կարողությունների սահմաններում հետազոտելով շարադրեցինք Դիոկլետիանոսից մինչև Միքայելի ու նրա որդի Թեոփիլակտոսի թագավորությունը՝ կայսրերի, պատրիարքների, նրանց գործերի մասին ճշգրտապատում սույն ժամանակագրությունը: Մենք մեզանից ոչինչ չհորինեցինք, այլ նյութը քաղեցինք բացարձակապես անցյալի պատմիչներից ու լոգոգրաֆներից, դեպքերը շարադրեցինք ըստ յուրաքանչյուրի տեղի ունեցած ժամանակի, առանց շփոթության, որպեսզի ընթերցողներն իմանան, թե տվյալ դեպքը՝ պատերազմական, եկեղեցական, քաղաքական, ժողովրդական և այլն, տվյալ կայսեր թագավորության ո՞ր տարում տեղի ունեցավ: Ես կարծում եմ, որ հների գործերն իմանալը ընթերցողների համար շատ օգտակար է և եթե մեկը մեր սույն երկասիրության մեջ որևէ պիտանի բան գտնի, թող պատշաճ գոհությունը աստծուն մատուցի, իսկ մեզ՝ տգետներիս ու մեղապարտներիս համար Տիրոջ աղոթի: Իսկ եթե որևէ պակասություն հայտնաբերի, թող այն վերագրի մեր տգիտության ու թշվառ մտքի անկատարության և ներողամիտ լինի՝ հանուն Տիրոջ, քանզի աստծուն սիրելի է այն, ինչ արվում է կարողության սահմաններում...[8]

[A. M. 6095]

Աշխարհի արարչագործության 6095 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 595 թ.

Հռոմայեցիների Փոկաս կայսեր 7-ամյա թագավորության 1-ին տարին[9]

Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 15-րդ տարին[10]

Կոստանդնուպոլսի Կիրիակոս պատրիարքի 11-ամյա աթոռակալության 9-րդ տարին[11]

Երուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի 8-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին[12]

Ալեքսանդրիայի Եվլոգիոս պատրիարքի 27-ամյա աթոռակալության 24-րդ տարին[13]

Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի 9-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին[14]

Այդ տարվա նոյեմբեր ամսին՝ ինդիկտիոնի[15] 6-րդ տարին Փոկաս բռնակալը տիրանալով գահին, կոտորեց, ինչպես վերևում ասվեց[16],

Մավրիկիոսին[17]՝ իր հինգ արու զավակների հետ, հրամայեց նրանց գլուխները բաղում օրեր ցուցադրվեն Տրիբունալիոնի կամպոսում[18], քաղաքացիները գնում էին դիտելու այդ գլուխները, մինչև որ նեխեցին։ Մահապատժի ենթարկվեցին նաև Մավրիկիոսի եղբայր Պետրոսը և բազում ուրիշներ։ Իսկ Մավրիկիոսի որդի Թեոդոսիոսի մասին լուր տարածվեց, թե նրան հաջողվել է փախուստի դիմել ու փրկվել։ Պարսից Խոսրով արքան[19] օժանդակում էր նման համբավի տարածմանը և տեսակ-տեսակ սուտ լուրեր տարածում, որ իբր Թեոդոսիոսը իր մոտ է գտնվում, որ ինքը հետամտում է, որ նա տիրանա հռոմայեցիների թագավորությանը[20]։ Խոսրովն ուզում էր ահա այդ խարդախ ճանապարհով տիրանալ հռոմայեցիների թագավորությանը[21], մի բան, որ բազմից պարզ դարձավ, հատկապես այն բանից, որ նա վայրապար պատերազմներ էր սկսում և հռոմեական երկրում սարսափելի ավերածություններ գործում։ Երբ Փոկասը դեսպան Բիլիոսին Խոսրովի մոտ ուղարկեց, վերջինս ձերբակալեց նրան և բանտարկեց այն հաշվով, որ նա այլևս հռոմեական երկիր չվերադառնա[22], իսկ Փոկասին էլ վիրավորական պատասխան գրեց։ Փոկաս բռնակալը կայսրուհի՝ Կոստանդինային[23] երեք դստերով հանդերձ «Լևոնի» կոչվող մասնավոր բնակարանում տնային կալանքի ենթարկեց։

Ալեքսանդրիա քաղաքում մի բարեպաշտ գեղագիր կես գիշերին հսկումից տուն վերադառնալիս տեսնում է արձանները պատվանդանի վրայից տապալված։ Այդ արձանները բարձրաձայն ասում էին, թե Մավրիկիոսը իր զավակներով հանդերձ սպանվել է, մի խոսքով այն ամենը, ինչ տեղի ունեցավ Բյուզանդիոնում։ Առավոտյան նա գնաց ու տեսածն ու լսածը պատմեց ավգուստալիոսին[24], որը պատվիրեց նրան այդ մասին ոչ ոքի չասել։ Նա իր համար նշեց երևույթի ճշգրիտ օրը և սպասում էր տեսնել, թե ինչ է դա նշանակում։ Ինն օր անց սուրհանդակ ժամանեց, բերելով Մավրիկիոսի մահապատժի մասին լուրը։ Դրանից հետո ավգուստալիոսը ժողովրդին հրապարակեց դևերի կանխագուշակումը։

Հռոմայեցիների նախկին զորավար Նարսեսը բռնակալի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց և գրավեց Եգեսիան[25]։ Փոկասը զորավար Գերմանոսին գրավոր կարգադրեց պաշարել Եգեսիան։ Նարսեսն իր հերթին պարսից Խոսրով արքային նամակ է գրում՝ կոչ անելով զոհավաք կազմակերպի և հռոմայեցիներին պատերազմ հայտարարի։ Փոկասն իր եղբայր Դոմենցիոլոսին մագիստրոսի[26] պատվաստիճանը շնորհեց, իսկ Պրիսկոսին նշանակեց էքսկուբիտորների կոմես[27]։

[A. M. 6096]

[Հռոմայեցիների Փոկաս կայսեր] 2-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 16-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի կիրիակոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

[Երուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի] 4-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Եվլոգիոս պատրիարքի] 25-րդ տարին

[Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարվա դեկտեմբեր ամսին՝ ինդիկտիոնի 7-րդ տարին, Փոկասը թափորով մասնակցեց տոնակատարություններին և ժողովրդին բազում դրամ բաշխեց[28]*: Իսկ պարսից Խոսրով արքան մեծաթիվ զորք հավաքելով, հռոմայեցիների դեմ ուղարկեց: Գերմանոսն այդ լուրն առնելով ցնցվեց, բայց ստիպված պատերազմի բռնվեց: Գերմանոսն այդ պատերազմում վիրավորվեց, թիկնապահները նրան Կոստանդինե*[29] *հասցրին: Հռոմայեցիները պարտություն կրեցին: Տասնմեկ օր անց Գերմանոսը վախճանվեց: Փոկասը խաքանին*[30] *վճարվող պախտն*[31] *ավելացնելով և ենթադրելով, որ այդ ճանապարհով ապահովել է ավարների ցեղի չեզոքությունը, զորքերը Եվրոպայից Ասիա տեղափոխեց, դրանց մի մասը պարսիկների դեմ ուղարկեց, իսկ մյուսը՝ իր մեծամեծ, ներքինի Լեոնտիոսի գլխավորությամբ Նարսեսի՝ Եդեսիան պաշարելու: Խոսրովը զորքեր գումարելով, շարժվում է Դարայի վրա*[32]*: Նարսեսը Եդեսիայից դուրս գալով, ապստամբում է Հիերապոլսում*[33]*: Խոսրովի ու հռոմայեցիների բախումը տեղի ունեցավ Արքսամունում*[34]*: Խոսրովը փղերով բերդ սարքելով, նախահարձակ է լինում և մեծ հաղթանակ տանում, նա բազում հռոմայեցիների գերի է վերցնում ու սրի քաշում, որից հետո զինված ուժերը թողնելով Զոնգոեսին*[35]*, վերադառնում է իր երկիրը: Փոկասը, իմանալով կատարվածի մասին, Լեոնտիոսի վրա գազազեց և նրան երկաթե ձեռնակապանքների մեջ առած Բյուզանդիոն բերեց, նրա փոխարեն զորավար նշանակելով իր զարմիկ Դոմենցիոլոսին, որին կուրապաղատի պատվաստիճանը*[36] *շնորհեց:*

[A. M. 6097]

[Հռոմայեցիների Փոկաս կայսեր] 3-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 17-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի կիրիակոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

[Երուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Եվլոգիոս պատրիարքի] 26-րդ տարին

[Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին Խոսրովը Կարդարիգանին[37] ու Ռումիազանին[38] ուղարկեց, ովքեր հռոմայեցիների բազում քաղաքներ առան։ Դոմենցիոլոսը Նարսեսին պատվո խոսք տալով և բազում երդումներով վստահեցնելով, կայսեր մոտ ուղարկեց, որը, սակայն, խոսքի տերը չեղավ և Նարսեսին ողջակեզ արեց[39]։ Դա հռոմայեցիներին խիստ տխրեցրեց, քանզի պարսիկները Նարսեսից շատ էին սարսափում, այն աստիճան, որ պարսից երեխաները Նարսեսի անունը լսելով դող էին ընկնում, իսկ պարսիկներին՝ խիստ ուրախացրեց։

[A. M. 6098]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Թովմաս[40]։ Աթոռակալեց երեք տարի։

[Հռոմայեցիների Փոկաս կայսեր] 4-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 18-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Թովմաս պատրիարքի] 1-ին տարին

[Երուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի] 6-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Եվլոգիոս պատրիարքի] 27-րդ տարին

[Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարին մի ներքինի սքոլաստիկոս[41], պալատի փառավոր մարդկանցից մեկի՝ թագին տիրանալու մտադրություն ունեցող պատրիկ[42] Գերմանոսի խորհրդով կես գիշերին առնելով տիրուհի Կոստանդինային և վերջինիս երեք դստերին, ապաստանում է Մեծ եկեղեցում[43]։ Քաղաքում մեծ տակնուվրայություն եղավ։ Պրասինոսները[44] կոխլիասում[45] հավաքվելով, Կոստանդինային էին վատաբանում։ Գերմանոսը պրասինոսների դեմարքոսին[46] մեկ տաղանդ[47] ոսկի ուղարկեց՝ նրանց գործակցությունն աղերսելով, բայց դեմոսի ղեկավարությունը մերժեց։ Բռնակալն իր մարդկանց եկեղեցի ուղարկեց՝ կանանց այնտեղից դուրս հանելու համար, բայց Կիրիակոս պատրիարքն ընդդիմացավ բռնակալին, թույլ չտվեց կանանց բռնությամբ տաճարից դուրս հանել։ Ստանալով Փոկասի երդումը, որ նրանց վատություն չի անի, կանայք սուրբ տաճարից դուրս բերվեցին և վանքում արգելափակվեցին։ Փոկասը Գերմանոսին հոգևորական խուզելով[48], տնային կալանքի ենթարկեց։ Այն ժամանակ Փիլիպպիկոսն էլ հոգևորական խուզվեց[49] և հաստատվեց Խրիսուպոլսում[50], իր կառուցած վանքում։ Իսկ պարսիկներն այդ տարին գրավեցին Դարան, ողջ Միջագետքն ու Ասորիքը և անթիվ անհամար գերիներ տարան։ Կիրիակոս պատրիարքի վախճանվելու առթիվ նրա փոխարեն հոկտեմբերի 11-ին պատրիարք է

ձեռնադրվում նույն եկեղեցու սարկավագ ու սակելլարիոս[51] Թովմաս:

[A. M. 6099]

Աշխարհի արարչագործության 6099 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 599 թ.

Հռոմայեցիների Փոկաս կայսեր 7-ամյա թագավորության 5-րդ տարին

Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 19-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Թովմաս պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին

Երուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի 8-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Թեոդորոս պատրիարքի 2-ամյա աթոռակալության 1-ին տարին[52]

Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի 9-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին

Այդ տարին Փոկաս բռնակալը իր դուստր Դոմենցիային կնության տվեց էքսկուբիտորների կոմես պատրիկ Պրիսկոսին: Հարսանյաց հանդեսը տեղի ունեցավ Մարինեի պալատում[53]*, որից հետո կայսեր հրամանով ձիարշավական մրցումներ կազմակերպվեցին: Երկու կողմերի*[54] *դեմարքոսները Տետրակիոնում*[55] *կայսերական լավրատոնի*[56] *կողքին կանգնեցրին Պրիսկոսի և Դոմենցիայի լավրատոնները: Կայսրը, տեսնելով դա, զայրացավ, հրամայեց իր մոտ բերեն դեմարքոսներ Թեոփանեսին ու Պամփիլոսին, որոնց ստամայում*[57] *մերկ կանգնեցնելուց հետո, հրամայեց ներքինացնել: Միաժամանակ նա նրանց մոտ իր պրոտոկուրսորին*[58] *ուղարկեց իմանալու՝ ո՞ւմ թույլտվությամբ այդ բանն արեցին: Նրանք պատասխանեցին, թե այդ բանը ընդունված կարգի համաձայն գրամմիստներն*[59] *արեցին: Դեմոսն ու ամբոխները գոչում էին. «Շատ տարիներ ապրի մարդասեր տերը»: Երբ գրամմիստներին հարցրին, ինչո՞ւ այդպես վարվեցին, նրանք պատասխանեցին. «Բոլորը նրանց կայսեր զավակներ հորջորջեցին, մենք էլ ինքնաբերաբար այդպես վարվեցինք»: Պրիսկոսը կայսեր զայրույթից վախեցել էր: Փոկասն ընդառաջ գնաց ամբոխների կոչին՝ նրանց նկատմամբ մարդասեր լինել: Այդ օրվանից Պրիսկոսը Փոկասի դեմ ոխ կապեց և նրա հանդեպ անկեղծ չէր: Պետրոնիա անունով մի կին լինում է Կոստանդինա թագուհու մոտ, որպեսզի վերջինիս ու Գերմանոսի միջև կապի դեր խաղա: Մավրիկիոսի որդի Թեոդոսիոսի կենդանի լինելու համբավը*

գնալով ծավալվեց և այդ առթիվ Կոստանդինան և Գերմանոսը հուսադրվեցին։ Բայց ամբարիշտ Պետրոնիան այդ ամենի մասին բռնակալին տեղյակ պահեց, որը Կոստանդինային հանձնեց էպարքոս[60] Թեոպոմպոսին խոշտանգելու։ Խոշտանգումների տակ նա խոստովանեց, որ իրենց ասածին տեղյակ էր Ռոմանոս պատրիկը։ Վերջինս ձերբակալվեց և քննության ժամանակ խոստովանեց, որ բռնակալի դեմ նյութված դավադրության այլ գործակիցներ էլ ունի։ Ձերբակալվեց նաև Արևելքի էպարքոս[61] Թեոդորոսը, որին բռնակալը արջառաջիլների հարվածների տակ սպանեց, էլպիդիոսի ձեռքերն ու ոտքերը կտրեց, իսկ մարմինը կրակը գցեց[62], Ռոմանոսին գլխատեց, Կոստանդինային երեք դստերով հանդերձ սրի քաշեց Եվտրոպիոսի մոլոսում[63], այնտեղ, որտեղ մահապատժի էր ենթարկվել Մավրիկիոսը, Գերմանոսին և վերջինիս դստեր Պրոտե կղզում[64] սրակոտոր արեց, նմանապես և Հովհաննեսին, Ցիտասին[65], Պատրիկիոսին, սուբադիուբայի[66] աստիճանն ունեցող Թեոդոսիոսին, Անդրեաս Սկոմբրոսին և Հորմիզդի Քղթապահ[67] Դավթին։

Նույն տարին պարսիկները անցնելով Եփրատը, գերեվարեցին ողջ Ասորիքը, Պաղեստինն ու Փյունիկեն, հռոմայեցիներից հսկայական ավար ձեռք բերեցին։

[A. M. 6100]

Աշխարհի արարչագործության 6100 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 600 թ.

Հռոմայեցիների Փոկաս կայսեր 7-ամյա թագավորության 6-րդ տարին

Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 20-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Թովմաս պատրիարքի 3-ամյա սիրոտակալության 3-րդ տարին

Երուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի 8-ամյա սիրոտակալության 8-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Թեոդորոս պատրիարքի 2-ամյա սիրոտակալության 2-րդ տարին

Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի 9-ամյա սիրոտակալության 8-րդ տարին

Այդ տարին Պրիսկոսը, չկարողանալով տանել Փոկասի չարագործությունները[68] և նրա կողմից այդքան անմեղ մարդկանց ոչնչացումը, Աֆրիկայի զորավար Հերակլիոս պատրիկին նամակ գրեց, որպեսզի նա իր որդի Հերակլիոսին և [հայր Հերակլիոսի] փոխզորավար Գրիգորաս[69] պատրիկի որդի Նիկետասին ուղարկի ընդդեմ Փոկաս բռնա-

կալի, քանզի տեղեկացել էր, որ Աֆրիկայում Փոկասի դեմ ապստամբություն է նյութվում, որի առթիվ Աֆրիկայի նավերի առաքումը կանգնեցրել էին[70]։ Փոկասը Մավրիկիոսի ողջ գերդաստանը, Թրակիայի զորավար Կոմենտիոլոսին և բազում այլ մարդկանց մահապատժի ենթարկեց։ Այդ ընթացքում մահ տարաժամ էլ եղավ և ամեն տեսակի միջատների խուժում։ Պարսիկները Կարդարիգանի գլխավորությամբ արշավանքի դուրս եկան և գրավեցին Հայաստանն[71] ու Կապադովկիան, մարտ տվեցին ու փախուստի մատնեցին հռոմայեցիների զորքերը, գրավեցին Գալատիան ու Պափլագոնիան, հասան Քաղկեդոն, չհնայելով և ոչ մի տարիք։ Ահա այնպես եղավ, որ մայրաքաղաքից դուրս հռոմայեցիներին պարսիկներն էին տանջում, իսկ մայրաքաղաքում նրանցից ավելի դաժան էր վարվում Փոկասը՝ սպանելով ու շըղթայելով։

[A .M. 6101]

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս[72] պատրիարք։ Աթոռակալեց 29 տարի։ Երուսաղեմի Զաքարիա[73] պատրիարք։ Աթոռակալեց 22 տարի։ Ալեքսանդրիայի Հովհաննես[74] պատրիարք։ Աթոռակալեց 10 տարի։

[Աշխարհի արարչագործության] 6101 թ.

[Քրիստոսի մարդեղության] 601 թ.

[Հռոմայեցիների Փոկաս կայսեր] 7-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 21-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 1-ին տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 1-ին տարին

[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 1-ին տարին

[Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարին Անտիոքի հրեաները քրիստոնյաների դեմ խռովություն բարձրացրին, Անտիոքի մեծ պատրիարք Անաստասիոսին սրախողխող արեցին և նրա սեռական օրգանները կտրելով, բերանը դրեցին, որից հետո մարմինը քարշ տվեցին Մեսե պողոտայով։ Նրանք սպանեցին նաև բազում մեծատուններին, որոնց դիակները կրակի տվեցին[75]։ Փոկասը Բոնոսոսին Արևելքի կոմես նշանակելով, իսկ Կոտտանասին՝ ստրատելատ[76], [հրեաների] դեմ ուղարկեց, բայց նրանք չէին կարողանում ճնշել նրանց խռովությունը։ Այնուհետև զորքեր հավաքելով, հարձակվեցին հրեաների վրա, նրանցից շատերին կոտորեցին, խեղեցին ու քաղաքից արտաքսեցին։ Փոկասը ձիարշավական մրցումներ կազմա-

կերպեց, որտեղ պրասինոսները նրա գլխին լուտանքներ թափեցին, թե՝ «Դարձյալ հարբեցիր, դարձյալ հիմարացար»։ Փոկասի կարգադրությամբ քաղաքի էպարքոս Կոզմասը շատերի ձեռքն ու ոտքը կտրեց, դրանք Սֆենդոնեում[77] կախեց, ուրիշներին գլխատեց, իսկ ոմանց էլ պարկերի մեջ գցելով ծովը նետեց ու ջրահեղձ արեց։ Դրա վրա պրասինոնները ժողովվելով, կրակի տվեցին Պրետորիոնը[78], Սեկրետոնը[79], սկրինիաներն[80] ու բանտերը։ Բանտարկյալները փախուստի դիմեցին։ Փոկասը գաղազած պրասինոսներին զրկեց քաղաքական գործունեություն վարելու իրավունքից։ Իսկ Աֆրիկայի զորավար Հերակլիոսը[81] սենատի պահանջով իր որդի Հերակլիոսին ռազմանավերով Փոկաս բռնակալի դեմ ուղարկեց։ Այդպես վարվեց և նրա փոխզորավար Գրիգորսը, որն իր որդի Նիկետասին ցամաքով ուղարկեց։ Պայմանն այն էր, որ ով առաջինը հաղթի բռնակալին, ինքն էլ թագավորի[82]։

Այդ տարի սարսափելի ձմեռ արեց, այն աստիճան, որ ծովը սառցակալեց և բազում ձկներ ոչնչացան։ Այն ժամանակ Փոկասը հրամայեց որսի ժամանակ նետահար աներն Մակրոբիոս սկրիբոնին[83], նրա մարմինը կախեն Հեբդոմոնում[84] գտնվող Թեոդոսիանոսների աշտարակում[85] այն նիզակից, որով մարզվում են տիրոնները[86], որպես իր դեմ նյութված դավադրության կողմնակից։ Էպարքոս[87] Թեոդորոս կապադովկացին, զինանոցի պետ Էլպիդիոսը և ուրիշներ որոշել էին ձիարշավական մրցումների ժամանակ սպանել Փոկասին։ Պրետորյան էպարքոս Թեոդորոսը նրանց ճաշկերույթի էր հրավիրել և աստիճանաբար հայտնել իր նպատակը։ Դիպվածով ճաշկերույթին ներկա էր նաև լարգիտիոնների կոմես[88] Անաստասիոսը, որի ընթացքում Թեոդորոսը սեղանակիցներին տեղյակ պահեց դավադրության մանրամասնություններին։ Անաստասիոսը այնտեղ գտնվելու համար ղղջաց, բայց չարտահայտվեց, լուռ մնաց։ Էլպիդիոսը պնդում էր իր ասածի վրա. «Ուզո՞ւմ եք ձիարշավական մրցումների ժամանակ իր գահին բազմած Փոկասին բռնեմ, նրա աչքերը հանեմ ու սպանեմ»։ Նա [դավակիցներին] խոստանում էր ղենքով ապահովել։ Սակայն Անաստասիոսը դավադրության նախապատրաստության մասին Փոկասին տեղյակ պահեց, որը հրամայեց քննության ենթարկել էպարքոսին, Էլպիդիոսին և դավադրությանը տեղյակ բոլոր իշխանավորներին։ Նրանք խոստովանեցին նյութված դավադրության մասին, այդ թվում և այն, որ ուզում էին Թեոդորոսին կայսր հռչակել։ Փոկասը հրամայեց Թեոդորոսին, Էլպիդիոսին, Անաստասիոսին և բոլոր նրանց, ովքեր տեղյակ էին նրա ծրագրած դավադրությանը, գլխատել։

[A. M. 6102]

Աշխարհի արարչագործության 6102 թ. — *Քրիստոսի մարդեղության 602 թ.*

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 1-ին տարին[89] — *Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 22-րդ տարին* — *Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին*

Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին — *Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին*

Այդ տարին, հոկտեմբեր ամսի 4-ին, երկուշաբթի օրը, ինդիկտիոնի 14-րդ տարին, Աֆրիկայից տեղ հասավ Հերակլիոսը՝ զրահապատ կամրջակով[90] *նավերով, որոնք իրենց կայմերին ունեին փոքր աշտարակներ*[91] *և աստվածամոր պատկերներ, (ինչպես այդ մասին գրում է Գեորգ Պիսիդացին)*[92]*, ինչպես և Աֆրիկայից ու Մավրիտանիայից*[93] *հավաքագրված բազում զորք, նմանապես և պատրիկ Գրիգորասի որդի Նիկետասը՝ Ալեքսանդրիայում և Պենտապոլսում*[94] *հավաքագրված մեծաթիվ հետևակազորով: Հերակլիոսը ամեն ինչի մասին տեղյակ էր պահել Հռոգաս Աֆրոսի դուստր Եվդոկիային, որն այն ժամանակ Եպիփանիայի՝ Հերակլիոսի մոր հետ Կոստանդնուպոլսում էր գտնվում: Փոկասը, լսելով, որ Հերակլիոսի մայրը քաղաքում է գտնվում, ինչպես և Հերակլիոսի նշանած Եվդոկիան, ձերբակալեց նրանց և արգելափակեց Նոր ապաշխարության կոչվող տերունական վանքում*[95]*: Հերակլիոսը, հասնելով Աբիդոս*[96]*, հանդիպեց Աբիդոսի կոմես Թեոդորոսին և նրան հարցուփորձ անելով տեղեկացավ Կոստանդնուպոլսում տիրող կացության մասին: Փոկասը իր եղբայր մագիստրոս Դոմենցիոլոսին երկար պարիսպները հսկելու ուղարկեց: Մագիստրոսը, իմանալով Հերակլիոսի Աբիդոս հասնելու մասին, պարիսպների պահպանության գործը լքելով, մտավ Կոստանդնուպոլիս: Հերակլիոսը Աբիդոսում ընդունեց Փոկասի աքսորած բոլոր իշխաններին և նրանց հետ բարձրացավ Հերակլիա*[97]*: Իսկ Կիզիկոսի մետրոպոլիտ Ստեփանոսը Արտակի*[98] *սուրբ Աստվածածնի եկեղեցուց մի թագ վերցնելով, տարավ Հերակլիոսին, ով Կոստանդնուպոլիս հասնելով, Սոֆիայի*[99] *նավահանգստում խարիսխ գցեց: Հերակլիոսը Քրիստոսի օգնությամբ մարտում հաղթում է Փոկաս բռնակալին, որին դեմոսները ձերբակալելով, սպանում են՝ Բո-*

յիոնում[100] հրակեզ անում։ Հերակլիոսը, մտնելով արքունիք, պալատի սուրբ Ստեփանոսի աղոթարանում թագադրվեց ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի[101]։ Նույն օրը ավգուստա[102] թագադրվեց և [Հերակլիոսի] նշանած Եվդոկիան։ Սերգիոս պատրիարքի կողմից նրանք երկուսն էլ ստացան նաև ամուսնական պսակներ, որով միևնույն օրը Հերակլիոսը ինքնակալ դարձավ և փեսայացավ։ Մայիս ամսին պարսիկներն արշավեցին Ասորիքի վրա, գրավեցին Ապամիան և Եդեսիան[103] ու հասան մինչև Անտիոք[104]։ Նրանց ընդդիմակայած հռոմայեցիները պարտություն կրեցին, բովանդակ զորքը կորավ, շատ քչերին հաջողվեց փրկվել։ Նույն ինդիկտիոնի հուլիս ամսի 7-ին Հերակլիոսը Եվդոկիայից դուստր ունեցավ՝ Եպիփանիային, որն օգոստոս ամսի 15-ին Վլախեռնայում[105] մկրտվեց ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի։

[A. M. 6103]

Աշխարհի արարչագործության 6103 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 603 թ.

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 2-րդ տարին

Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 23-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Այդ տարին պարսիկները գրավեցին Կապադովկիայի Կեսարիան, որտեղ բազում բյուր բնակիչների գերի վերցրին։ Հերակլիոս կայսրը հռոմայեցիների պետության գործերը գտավ անմխիթար վիճակում։ Եվրոպան ավարներն էին ամայացրել, բովանդակ Ասիան ավերակ էին դարձրել պարսիկները, քաղաքների բնակչությունը գերի վերցրել, հռոմայեցիների զորքերը պատերազմներում ոչնչացրել։ Տեսնելով դա, կայսրը չգիտեր ինչ անի։ Նա հետաքրքրվեց, բանակում կա՞ն արդյոք նրանցից, ովքեր Փոկասի հետ արշավել էին Մավրիկիոսի դեմ՝ վերջինիս թագավորության օրոք, և բոլոր բանակաթեմներում[106] միայն երկու հոգի գտնվեց։

Նույն տարվա մայիսի 3-ին, ինդիկտիոնի 15-րդ տարին, կայսրը Եվդոկիայից որդի ունեցավ, Հերակլիոս Փոքրին, որին կոչում էին նաև

Նոր Կոստանդին։ Օգոստոս ամսի 14-ին, նույն ինդիկտիոնի 15-րդ տարին, ավգուստա Եվդոկիան վախճանվեց[107]։

[A. M. 6104]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 3-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 24-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 4-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 4-ին, ինդիկտիոնի առաջին տարին, Հերակլիոսի դուստր Եպիփանիան պալատի սուրբ Ստեփանոսի աղոթարանում ավգուստա թագադրվեց՝ ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի։ Իսկ ինդիկտիոնի նույն առաջին տարվա դեկտեմբերի 25-ին Հերակլիոսի որդի Հերակլիոսը, որ և Կոստանդին Կրտսեր[108]*, թագադրվեց*[109] *ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի։*

Նույն տարին սարակինոսները Ասորիքի վրա արշավեցին և բազում վայրեր ավարառելով վերադարձան։

[A. M. 6105]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 4-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 25-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին պարսիկները Դամասկոսն առան և բազում ժողովուրդ գերեվարեցին։ Հերակլիոս կայսրը Խոսրովին դեսպաններ ուղարկեց, կոչ արեց դադարեցնել անողորմ արյունահեղությունը, որոշել հարկերի չափը և պախտ[110] *ստանալ։ Բայց Խոսրովը դեսպաններին ձեռնունայն ետ ուղարկեց, նրանց հետ բանակցություններ չվարեց, քանզի հույս ուներ, որ իրեն կհաջողվի ամբողջությամբ նվաճել հռոմայեցիների տերությունը։ Նույն տարին Հերակլիոսը Մարտինայի*[111] *հետ ամուսնացավ և նրան ավգուստա հռչակեց։ Թագադրությունը տեղի ունեցավ Ավգուստեումում*[112]*, ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի։*

[A. M. 6106]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 5-րդ տարին — *[Պարսից Խոսրով արքայի] 26-րդ տարին* — *[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի]· 6-րդ տարին*

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 6-րդ տարին — *[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 6-րդ տարին*

Այդ տարին պարսիկները պատերազմով գրավեցին Հորդանանը, Պաղեստինը և սուրբ քաղաքը[113]*, որի բնակիչներից շատերին, ինչպես ասում են ոմանք, ինն բյուր հոգու, հրեաների ձեռքով կոտորեցին։ Հրեաները յուրաքանչյուրն իր կարողության համեմատ քրիստոնյաներ էին գնում և նրանց սպանում։ [Իսկ պարսիկները] իրենց հերթին Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքին, [Քրիստոսի] պատվական ու կենարար խաչափայտը, բազում գերիների տարան Պարսկաստան*[114]*։*

Նույն տարին կայսրը Մարտինայից որդի ունեցավ՝ մյուս Կոստանդնին, որը Վլախեռնայի [պալատում] մկրտվեց ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի։

[A. M. 6107]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 6-րդ տարին — *[Պարսից Խոսրով արքայի] 27-րդ տարին* — *[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 7-րդ տարին*

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 7-րդ տարին — *[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 7-րդ տարին*

Այդ տարին պարսիկներն առան բովանդակ Եգիպտոսը, Ալեքսանդրիան, Լիբիան՝ մինչև Եթովպիա և բազում գերիներով, ավարով ու դրամով վերադարձան։ Նրանց չհաջողվեց գրավել Քաղկեդոնը[115] *և պաշարման համար զորամաս թողնելով, հեռացան։*

[A. M. 6108]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 7-րդ տարին — *[Պարսից Խոսրով արքայի] 28-րդ տարին* — *[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 8-րդ տարին*

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 8-րդ տարին — *[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 8-րդ տարին*

Այդ տարին պարսիկները հարձակվեցին Քաղկեդոնի վրա և գրոհով առան այն[116]։ Նույն տարվա հունվարի 1-ին, ինդիկտիոնի 5-րդ տարին, Հերակլիոսի որդի Կոստանդին կրտսերը, որ և Հերակլիոսի որդի Հերակլիոս, կոնսուլ[117] հռչակվեց։ [Կայսրը] նրա եղբոր՝ Կոստանդին Փոքրին, որ Հերակլիոսից ու Մարտինայից էր ծնվել, կեսար[118] հռչակեց։

[A. M. 6109]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 8-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 29-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 9-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարին Հերակլիոսը Խոսրովին՝ Պարսկաստան դարձյալ դեսպաններ ուղարկեց՝ խաղաղություն առաջարկելով։ Խոսրովը նրանց կրկին ետ ուղարկեց, ասելով. «Ես ձեզ չեմ խնայելու, քանի չեք ուրացել խաչյալին[119], որին աստված եք համարում, և չեք երկրպագել արեգակին»։

[A. M. 6110]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 9-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 30-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 10-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարին ավարները Թրակիայի վրա արշավեցին։ Հերակլիոսը նրանց մոտ դեսպաններ ուղարկեց՝ խաղաղություն առաջարկելով։ Խաքանը[120] հանձն առավ և կայսրն իր բոլոր թիկնապահներով, բազում և թանկարժեք նվերներով երկար պարսից դուրս եկավ խաքանին ընդունելու, քանզի նրանից հաշտություն կնքելու երաշխիքներ էր ստացել։ Բայց այդ բարբարոսը, դրժելով խոստումն ու երդումները, հանկարծակի չարամտորեն կայսեր վրա ուղղվեց[121]։ Կայսրը, անակնկալից ապշած, փախուստի դիմելով, քաղաք վերադարձավ։ Բարբարոսը, ձեռք գցելով կայսերական գույքն ու թիկնապահներին, բոլոր նրանց, ում կարողացավ բռնել, վերադարձավ, Թրակիայի բազում շրջաններ

ավարի առնելով, քանզի նրանց բնակիչները խաղաղության հույսով օրորված, անակնկալի հանդիպեցին:

[A. M. 6111]

Աշխարհի արարչագործության 6111 թ. *Քրիստոսի ժարդեղության 611 թ.*

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 10-րդ տարին

Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 31-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 1-ին տարին[122]

Այդ տարին Հերակլիոսը ավարների խաքանին դեսպաններ ուղարկեց, պարսավեց նրա անօրեն քայլը և խաղաղություն կնքելու կոչ արեց, քանզի նպատակ ունենալով արշավել Պարսկաստանի վրա, ուզում էր խաքանի հետ հաշտություն կնքել: Խաքանը կայսեր սիրալիրությունից ազդված հայտնեց, թե զղջացել է և խոստացավ խաղաղություն հաստատել: Դեսպանները հաշտություն կնքելով, խաղաղությամբ վերադարձան:

Նույն տարին պարսիկները գրոհով առան Գալատիայի Անկյուրան:

[A. M. 6112]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 11-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 32-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 12-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 12-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարին Խոսրովը ծանրացրեց իր լուծը հպատակների վրա՝ արյունահեղությամբ ու [ծանր] հարկապահանջությամբ: Հաղթանակից գլխապտույտ ստացած, նա չէր կարողանում հանգիստ մնալ: Այն ժամանակ Հերակլիոսը աստծո հանդեպ նախաձախնդրությամբ լցված և (ինչպես իրեն էր թվում), ավարների հետ խաղաղություն հաստա-

տաժ, Եվրոպայի զորքերը Ասիա տեղափոխեց, վճռելով աստծո օգնությամբ Պարսկաստանի վրա արշավել։

[A. M. 6113]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 12-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 33-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 13-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 13-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարվա ապրիլ ամսի 4-ին, ինդիկտիոնի 10-րդ տարին, Հերակլիոս կայսրը Զատկի տոնը[123] տոնելով, երկուշաբթի երեկոյան անհապաղ Պարսկաստանի վրա շարժվեց[124]։ Միջոցների պակաս զգալով, նա պարտքով վերցրեց եկեղեցիների դրամները, նաև Մեծ եկեղեցու բազմականթեղ ջահերը և պաշտամունքային այլ սպասներ, որոնցից ոսկե և արծաթե բազում դրամ կտրեց։ Իր որդուն նա թողեց Կոստանդնուպոլսում՝ Սերգիոս պատրիարքի խնամքի տակ, կարգադրեց, որպեսզի նա, պատրիարքը, խոհեմ, շատ խելացի ու փորձառու մի մարդու՝ Բոնոսոս պատրիկի հետ կառավարեն գործերը։ Նա դիմեց նաև ավարների խաբանին, խնդրելով սատար կանգնի հռոմայեցիներին՝ ըստ կնքված բարեկամական դաշնագրի[125], որին և իր որդու խնամակալ նշանակեց։ Մայրաքաղաքից դուրս գալով և նավելով, նա հասավ Պյուլե[126] կոչվող տեղը, այնտեղից՝ զորքերի համախմբման վայրերը[127], գումարեց տեղական զորքերը և նրանց կազմը համալրեց նոր զորքերով[128], ապա սկսեց նրանց ռազմավարություն սովորեցնել. զորքը երկուսի բաժանելով, նա նրանց միմյանց դեմ անարյուն մարտեր էր մղել տալիս, սովորեցնում պատերազմական ուռաներ գոչել, պատերազմական երգեր երգել, որպեսզի երբ իսկական մարտի բռնվեն, չշփոթվեն, այլ, կարծես խաղի, արիաբար դիմեն թշնամու վրա։ Կայսրը վերցնելով Քրիստոսի անձեռակերտ պատկերը[129], պատկերը արարչին ամենայն բանին աստծո, ով առանց նկարելու կենդանագրեց, ով անսերմ ծնունդ առավ, և այդ աստվածագիր պատկերին ապավինելով պայքարի դիմեց, զինվորներին հավաստիացնելով, որ մինչև մահ նրանց հետ է մարտնչելու, վերաբերվելու է նրանց ինչպես իր հարազատ զավակներին։ Նա կամենում էր տիրել ոչ թե վախ սփռելով, այլ սեր։ Զինվորներին գտնելով շատ անհոգ ու անարի, անկարգ ու անկազմակերպ, երկրի

բազում շրջաններում ցրված, սեղմ ժամկետում բոլորին մի տեղ կենտրոնացրեց։ Բոլորը միահամուռ կերպով կայսեր հզորությունն ու քաջությունը փառաբանեցին։ Իսկ նա սրտապնդում էր նրանց հետևյալ խոսքերով. «Ո՛վ եղբայրներ ու որդիներ, տեսնում եք ինչպես ոսոխներն աստծո մեր երկիրը ոտնատակ արեցին, քաղաքները՝ անապատ, կրակի տվեցին եկեղեցիները։ Անարյուն զոհաբերության սեղանները[130] ոճրագործների հեղած արյամբ ողողվեցին, անառականոցի վերածվեցին մարմնական կրքերին օտար եկեղեցիները»։ Ապա դարձյալ երկու մասի բաժանելով զորքը, նրանց զորավարժություններ անել տվեց։ Շարքի էին կանգնած փողահարներ ու վահանակիրների փաղանգներ, զրահակիր մարտիկներ։ Երբ տագմաները լիակատար պատրաստության մեջ էին, կայսրը հրամայեց հարձակվեն միմյանց վրա։ Տեղի ունեցան ուժեղ բախումներ ու ընդհարումներ, կարծես իսկական պատերազմ լիներ։ Տեսնելու բան էր սահմռկեցուցիչ, բայց անվտանգ այդ տեսարանը, անարյուն ջարդը, այն, թե ինչ ձևերով նախքան իսկական ճակատամարտը յուրաքանչյուրը այդ անվտանգ կոտորածից փորձ ձեռք բերեց, ապագայում ավելի վստահ լինելու համար։ Կայսրն ահա այդպես զինելով բոլորին, կոչ արեց անօրինություններ չգործել, սատար կանգնել արդարության։ Հասնելով Հայաստանի շրջանները, նա հրամայեց ընտիր զինվորների շտապեն առաջ. պարսիկներին դաշնակից սարակինոսների[131] բազում ձիավորներ որոշել էին գաղտագողի կայսեր վրա հարձակվել, բայց վերջինիս հրամանով առաջ գնացած զինվորները հանդիպելով նրանց, գերի վերցրին նրանց զորավարին և շղթայակապ Հերակլիոսի մոտ բերեցին, իսկ մնացածներին հետապընդելով, շատերին կոտորեցին։ Երբ ձմեռը վրա հասավ, կայսրը շրջվեց դեպի Պոնտոսի կլիման[132] և բարբարոսները, կարծելով, որ նա մտադիր է ձմեռել այնտեղ, որոշեցին նրան օղակել։ Բայց կայսրը պարսիկներից ծածուկ թևանցելով ներխուժեց Պարսկաստան[133]։ Լսելով նրա անակնկալ ներխուժման մասին, բարբարոսները մտածմունքի մեջ ընկան։ Պարսից զորավար Շահր Վարազը[134] իր զորքի գլուխն անցած եկավ Կիլիկիա, նպատակ ունենալով Հռոմանիա ոտք դնելով, ստիպի կայսեր վերադառնալ, բայց երկյուղ կրելով, որ կայսրը կարող է հանկարծ Հայաստանի վրայով Պարսկաստան ներխուժել և այն տակնուվրա անել, չգիտեր ինչ նախաձեռնի։ Նա ստիպված հետևեց հռոմեական բանակին, մտադիր լինելով մի անլուսին գիշեր հարձակվել ու գողանալ պատերազմը[135], բայց քանի որ լիալուսին էր, հրաժարվեց ծրագրից և իր համար սուրբ համարվող լուսնին հայհոյեց։ Դրա վրա լուսինը այդ գիշեր խա-

վարեց[136], սակայն Շահր Վարազը վախեցավ կայսեր վրա հարձակվել, նա այծյամի պես լեռ բարձրացավ և բարձրից դիտեց հռոմայեցիների ճարտար և իմաստուն ռազմարվեստը։ Կայսրը համոզվելով նրա վեհերոտության, բանակեց հանգստյան համար պատշաճ տեղում և նրան գրգռում էր մարտի։ Պարսիկները ծածուկ կերպով հաճախ լեռից ցած էին իջնում և մասնակի ընդհարվում, բայց ամեն տեսակետից հռոմայեցիներն էին գերազանցում։ Զորքը տեսնելով, թե ինչպես կայսրն առաջինն էր նետվում թշնամու դեմ և քաջաբար մարտնչում, գնալով արիությամբ էր լցվում։ Մի փոքր առաջ դասալիք եղած մի պարսիկ ծառայության էր մտել կայսեր բանակում։ Ահա նա փախել էր պարսիկների մոտ, հավատացած լինելով, որ նրանք կոչնչացնեն հռոմայեցիների բանակը։ Բայց տեսնելով նրանց վեհերոտությունը, տասը օր անց կայսեր մոտ եկավ և ճշգրտորեն պատմեց բարբարոսների թուլամորթության մասին։ Իսկ Շահր Վարազը այլևս չուզենալով լեռան վրա ժամավաճառ լինել, ստիպված մարտի դիմեց[137]։ Նա իր զորքը երեք մասի բաժանելով, վաղ առավոտյան, դեռ արևը չծագած, հանկարծակի իջավ ցած՝ մարտի պատրաստ։ Կայսրը այդ բանին նախօրոք տեղյակ, իր զորքը նույնպես երեք մասի բաժանած, առաջնորդեց մարտի։ Արևը ծագեց կայսեր թիկունքում, նրա ճառագայթները խանգարում էին պարսիկների տեսողությանը, ճառագայթներ, որոնց պարսիկները երկրպագում են որպես աստված[138]։ Կայսրը ձևացրեց, որ զորքով փախուստի է դիմում։ Պարսիկները խախտելով իրենց փաղանգները, ընկան հռոմայեցիների ետևից, կարծելով, որ հալածում են նրանց, բայց հռոմայեցիները շրջվելով և քաջաբար մարտնչելով, նրանց փախուստի մատնեցին, շատերին կոտորեցին, մինչև լեռը հալածական արեցին, խորխորատներն ու դժվարանցանելի տեղեր գցեցին ու բնաջնջեցին։ Պարսիկները խորխորատներում այծյամների պես էին ցատկոտում։ Հռոմայեցիները բազմաթիվ գերիներ ձեռք բերեցին, գրավեցին պարսիկների ճամբարը ողջ ունեցվածքով հանդերձ, ապա բարձրացնելով ձեռքերը, աստծուն գոհություն հայտնեցին, ջանասիրությամբ աղոթեցին լավ ռազմավարած կայսեր համար։ Նրանք, ովքեր անցյալում չէին համարձակվում պարսիկների բարձրացրած փոշուն անգամ նայել, այժմ ավար էին վերցնում կատարյալ հանդերձանքով նրանց վրաններից։ Ո՞վ կսպասեր, որ պարսիկ անշափ աննկուն ժողովուրդը հռոմայեցիներին թիկունք ցույց կտա։ Զորքը զորավարի[139] գլխավորությամբ Հայաստանում թողնելով ձմեռելու, կայսրը վերադարձավ Բյուզանդիոն[140]։

[A. M. 6114]

Աշխարհի արարչագործության 6114 թ. *Քրիստոսի մարդեղության 614 թ.*

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 13-րդ տարին *Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 35-րդ տարին* *Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 14-րդ տարին*

Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 14-րդ տարին *Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 4-րդ տարին*

Այդ տարվա մարտ ամսի 15-ին, ինդիկտիոնի 11-րդ տարին, Հերակլիոս կայսրը, մայրաքաղաքից դուրս գալով, փութանակի Հայաստան հասավ, իսկ պարսից Խոսրով արքան Շահր Վարազին իր զորքով ուղարկեց հռոմայեցիների երկիրը ներխուժելու։ Հերակլիոսը Խոսրովին հաշտություն կնքելու կոչով նամակ գրեց, հակառակ դեպքում սպառնում էր իր զորքով ներխուժել Պարսկաստան։ Բայց Խոսրովը ո՛չ հաշտություն էր կնքում, ո՛չ էլ հավատ ընծայում, որ Հերակլիոսը կհամարձակվի Պարսկաստանին մոտենալ։ Կայսրը ապրիլ ամսի քսանին ներխուժեց Պարսկաստան։ Խոսրովը, իմանալով այդ մասին, հրամայեց Շահր Վարազին վերադառնալ, իսկ ինքը Պարսկաստանից գումարելով իր զորքերը և հանձնելով Շահենին[141], հրամայեց նրան փութանակի միանալ Շահր Վարազին և շարժվել ընդդեմ կայսեր։ Իսկ Հերակլիոսը, ժողովելով իր զորքը, սրտապնդեց այն խրախուսիչ խոսքերով. «Իմ եղբայրներ, մեր գիտակցության մեջ ունենալով աստծո երկյուղը, մաքառենք վրեժխնդիր լինել աստծուն հասցված անարգության համար։ Արիանանք քրիստոնյաներին բազում չարիք պատճառած թշնամիների դեմ, խնայենք հռոմայեցիների անկախ պետությունը և ընդդիմակայենք չարամտորեն զենք կապած թշնամուն, լցվենք վախը սպանող հավատքով[142], Նկատի ունենանք, որ պարսից երկրում ենք գտնվում և փախուստը շատ վտանգավոր է։ Վրեժխնդիր լինենք կույսերի պղծման համար, նայելով մեր խեղանդամ դարձած զինվորներին, կարեկցենք նրանց։ Վտանգն անհատույց չէ, նա հավիտենական կյանք է պարգևում[143]։ Կանգնենք արիաբար և տեր աստվածը մեզ սատար կկանգնի, նա կոչնչացնի մեր թշնամիներին»։ Կայսրը բազում նման հորդորներով սրտապնդեց զինվորներին, որոնցից մեկը բոլորի անունից պատասխանեց նրան. «Սեր-

տապնդեցի՛ր մեզ, տե՛ր, քո հորդորող խոսքերով, այդ խոսքերը սրեցի՛ն մեր սրերը և հոգի՛ փչեցին նրանց։ Քո խոսքերով մեզ թևավորեցիր։ Մենք կարմրում ենք, տեսնելով, թե ինչպես նա դու դեպի մարտ մեզ առաջնորդում։ Մենք կանսանք քո բոլոր հրամաններին»։ Կայսրը զորքի գլուխն անցած, փութանակի խորագույն Պարսկաստան[144] խուժեց, կրակի տալով քաղաքներն ու գյուղերը։ Այստեղ էլ մի սարսափելի հրաշք կատարվեց. ամառ ժամանակ զով քամի փչեց, որ հոմայեցի զինվորներին ապշեցրեց ու հուսադրեց։ Հերակլիոսը լսելով, որ Խոսրովը քառասուն հազարանոց զորքով Գանձակ[145] քաղաքում է գտնվում, դիմեց նրա դեմ։ Նախապես նա իրեն ենթակա սարակինոսներից[146] ոմանց ուղարկեց առաջ, որոնք հանդիպելով Խոսրովի վիգլային, մի մասին կոտորեցին, մյուսին էլ՝ իրենց զորավարի հետ միասին շղթայակապ կայսեր բերեցին։ Խոսրովն իմանալով այդ մասին, լքելով քաղաքն ու զորքը, դիմեց փախուստի։ Հերակլիոսը հետապնդեց նրան, հասածին սրի քաշեց, իսկ մնացածները փախուստի դիմելով, ցիրուցան եղան։ Կայսրը գրավեց Գանձակ քաղաքը[147], որի արվարձաններում իր զինվորներին հանգիստ տվեց։ Կայսեր կողմն անցած պարսիկներն ասում էին, որ Խոսրովը փախուստի դիմելով, այդ շրջանում եղած ամեն ինչ կրակի տվեց։ Նա եկավ արևելքում գտնվող Թեբարմայիս[148] քաղաքը, որտեղ էին գտնվում Հրո տաճարը, լյուդացոց թագավոր Կրեսոսի գանձերը, ինչպես նաև ածուխների մոլորություն[149], որոնք առնելով շարժվեց դեպի Դաստակերտ[150]։ Իսկ կայսրը Գանձակից դուրս գալով, հասնում է Թեբարմայիս, մտնում քաղաք և կրակի տալիս Հրո տաճարը[151]։ Ողջ քաղաքը մոխիր դարձնելով, նա հետապնդում էր Խոսրովին Մարաց երկրի կապաններում։ Խոսրովն այդպիսի մի դժվարանցանելի վայրից մյուսն էր գնում։ Հերակլիոսը հետապնդելով նրան, բազում քաղաքներ ու գյուղեր առավ[152]։ Երբ ձմեռը վրա հասավ, նա մտածում էր իր զորքով ո՞ւր ձմեռելու մասին։ Ոմանք խորհուրդ տվեցին Ալբանիայում[153] ձմեռել, ուրիշները՝ Խոսրովի վրա շարժվել։ Կայսրը հրամայեց զորքին երեք օր սրբվել[154], իսկ ինքը, ընթերցելով աստծո ավետարանները, գտավ, որ կարելի է Ալբանիայում ձմեռել։ Նա իսկույն վերադարձավ և շարժվեց դեպի Ալբանիա։ Նա իր հետ էր տանում բազում պարսիկ ռազմագերիների, բայց և անվերջ հարձակումների ենթարկվում պարսից զորքերի կողմից, սակայն աստծո օգնությամբ նա բոլորին հաղթեց։ Ճանապարհին վրա հասավ սաստիկ ձմեռն ու սառնամանիքը։ Հասնելով Ալբանիա, նա իրեն հատուկ գթասրտությամբ ողորմեց և կապանքներից ազատեց իր գերի վերցրած հիսուն հազար ռազմագերիներին, նրանց հանդեպ հոգատարություն

ցուցաբերեց, հանգիստ տվեց, և բոլորը արտասվալից մաղթում էին նրան Պարսկաստանի փրկիչը դառնալ, բնաջնջելով տիեզերակործան խոսրովին։

[A. M. 6115]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 14-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 36-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 15-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 15-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին պարսից Խոսրով արքան զորավար նշանակեց Շահրաբղականին[155], գործունյա, բայց շատ ամբարտավան մի մարդու։ Նրան տալով Խոսրովական և Պերոզական[156] կոչվող զորքերը, ուղարկեց Ալբանիա՝ Հերակլիոսի դեմ։ Նրանք անցնելով Ալբանիայի սահմանները, չհամարձակվեցին կայսեր դեմ բացահայտ մարտի դուրս գալ, այլ բռնեցին Պարսկաստան տանող կիրճերը, մտադիր լինելով նրան ծուղակը գցել։ Բայց Հերակլիոսը գարնանը Ալբանիայից շարժվեց դեպի Պարսկաստան, ճիշտ է, ավելի երկար, բայց պարենաշատ հարթավայրերով։ Շահրաբղականը շարժվեց նեղ,բայց կարճ ճանապարհով, նպատակ ունենալով հասնել կայսեր, նախքան նա ոտք կդներ պարսից երկիրը։ Հերակլիոսը հորդորում էր իր զինվորներին, ասելով. «Իմացե՛ք, եղբայրներ, որ պարսից զորքը դեգերելով դժվարանցանելի վայրերում, հոգնեցնում, ուժասպառ է անում ձիերին։ Եկեք մենք փութանք մեծ արագությամբ հասնել Խոսրովին, որպեսզի անակնկալ կերպով խուժելով նրա վրա, խուճապի մատնենք»։ Զորքը, սակայն, դեմ էր դրան, հատկապես դաշնակից լազերը, աբազգներն ու իբերները։ Սա դառնում է փորձանքների պատճառ, քանզի այդ միջոցին վրա հասավ և Շահր Վարազը այն զորքով, որին Խոսրովը կատարելապես զինել էր և Հայաստանի վրայով Հերակլիոսի դեմ ուղարկել։ Իսկ Շահրաբղականը կրնկակոխ հետապընդում էր Հերակլիոսին, բայց կռվի չէր բռնվում, սպասելով միանալ Շահր Վարազին և ապա մարտի մեջ մտնել։ Հռոմայեցիները իմանալով Շահր Վարազի հարձակման մասին, վեհերոտեցին և ընկնելով կայսեր ոտքերը, արտասվալից ներողություն խնդրեցին իրենց անխոհեմ անհնազանդության համար։ Նրանք համոզվեցին, թե ինչքան վատ բան է, երբ ծաղկաթաղ մեկնիր, տեր, քանի թշվառականներս չենք կորչել։ Մենք կկատա-

րենք քո բոլոր հրամանները»։* Դրա վրա կայսրը փութաց Շահրբղակա-
նի վրա խուժել, քանի նա դեռ չէր միացել Շահր Վարազի զորքին, և
բազում անգամ, գիշեր ու ցերեկ, նրա վրա հարձակումներ գործելով,
ահաբեկեց։ Երկուսին էլ[157] ետևում թողնելով, նա փութանակի խոսրովի
վրա շարժվեց։ Հռոմայեցիներից երկու զինվոր դասալիք լինելով, անց-
նում են պարսիկների կողմը և հավատացնում նրանց, որ հռոմայեցինե-
րը վախից են փախչում։ Լուր էլ ստացվեց, թե պարսից զորավար Շա-
հենը մի այլ զորքով շտապում է օգնության։ Շահր Վարազն ու Շահրաբ-
ղականը իմանալով այդ մասին, ջանացին Հերակլիոսի հետ կռվի բռո-
նվել նախքան Շահենը տեղ կհասներ, որպեսզի հաղթանակի փառքը նա
իրեն չվերագրի։ Նրանք հավատ ընծայելով նաև դասալիքների ասածին,
շարժվեցին Հերակլիոսի վրա, և մոտենալով, նրան բանակեցին, վճռե-
լով վաղ առավոտյան բախվել։ Իսկ Հերակլիոսը երեկոյան ճամփա ըն-
կավ և ամբողջ գիշեր ընթացավ։ Հեռանալով նրանցից, նա խոտառատ
մի դաշտ գտավ, որտեղ և ճամբարեց։ Բարբարոսները, կարծելով, որ
հռոմայեցիները երկյուղից են փախչում, խառնիճաղանջ կերպով շտա-
պեցին հասնել նրանց։ Հերակլիոսը ընդդիմակայեց և կռվի բռնվեց։ Նա
ապավինեց մի ծառախիտ բլրի վրա, այնտեղ ժողովեց իր զինվորներին
և աստծո օգնությամբ բարբարոսներին փախուստի մատնեց, հետապըն-
դեց կիրճերով և շատ-շատերին կոտորեց։ Ընկավ և Շահրբղականը՝
Թիկունքին սրի հարված ստանալով։ Մարտի ընթացքում իր զորքով վրա
հասավ Շահենը, որին ևս կայսրը փախուստի մատնեց, նրանցից շա-
տերին կոտորեց, իսկ մնացածներին ցիրուցան արեց, գրավեց նաև նը-
րանց տուլդոնը[158]։ Շահր Վարազը միացավ Շահենին, հավաքեց վերապ-
րած բարբարոսներին, մտադիր լինելով դարձյալ դիմել Հերակլիոսի
վրա[159]։ Կայսրը շարժվեց դժվարամատչելի, քարքարոտ և դժվարանցա-
նելի Սյունիք[160] երկրի վրայով, իսկ բարբարոսները հետապնդում էին
նրան։ Լազերը և աբազգները երկյուղից դրդված հրաժարվեցին հռոմայե-
ցիների հետ ունեցած դաշնակցությունից և գնացին իրենց երկիրը։ Դա
ուրախացրեց Շահենին և նա Շահր Վարազի հետ եռանդագին շարժվեց
Հերակլիոսի վրա։ Կայսրը հավաքեց զորքը, հորդորեց, սրտապնդեց այն,
ասելով. «Եղբայրնե՛ր, Քշնամու մեծաթվությունը թող ձեզ չվհատեցնի,
քանզի եթե աստված կամենա, մեկդ հազարին փախուստի կմատնի։ Ջոհ
բերենք մեզ հանուն մեր եղբայրների փրկության, արժանանանք մարտի-
րոսական պսակին, ապագան էլ մեզ կփառաբանի, իսկ աստված՝ կհա-
տուցի»։ Ահա այսպիսի և նման այլ բազում հորդորներով նա զինվորնե-
րին սրտապնդեց, պատրաստակամ մարտի հանեց։ Ախոյաններն իրար

դեմ, շատ մոտիկ հեռավորության վրա կանգնած, առավոտից մինչև երեկո մարտի չդիմեցին։ Երբ վրա հասավ երեկոն, կայսրը ճամփա ընկավ, իսկ բարբարոսները դարձյալ հետապնդում էին նրան։ Պարսիկները, ցանկանալով նրա առաջը կտրել, այլ ճանապարհով գնացին, բայց ընկան տղմուտների մեջ, մոլորվեցին և մեծ վտանգի ենթարկվեցին։ Իսկ կայսրը նրանցից առաջ մտավ Պարսկահայաստանի[161] սահմանները։ Այն պատճառով, որ այդ երկիրը գտնվում էր պարսիկների տիրապետության ներքո, շատերը Շահր Վարազին միացան, որով նրա զորքը ստվարացավ։ Բայց երբ վրա հասավ ձմեռը, նրան միացած այդ բազմությունը ցրվեց իր տեղերը՝ տներում դադար առնելու։ Հերակլիոսը, իմանալով դա, որոշեց գիշերով գողանալ պատերազմը[162]։ Սառնամանիք էր, Շահր Վարազը ոչինչ չէր կասկածում, և Հերակլիոսը, ընտրելով տոկուն ձիեր, զինելով ամենաքաջ զինվորներին և նրանց երկու մասի բաժանելով, մեկին հրամայեց առջևից գնալ՝ ընդդեմ Շահր Վարազի, իսկ ինքը մյուս մասով հետևեց նրանց։ Նրանք գիշեր ժամանակ փութանակի գնացին և գիշերվա իններորդ ժամին հասան Սալվանոն[163] վայրը։ Պարսիկներն այստեղ էին գտնվում։ Իմանալով հարձակման մասին, նրանք ոտքի կանգնեցին և հարձակվեցին հռոմայեցիների վրա։ Վերջիններս բոլորին կոտորեցին, միայն մեկ հոգի փրկվեց, որը և Շահր Վարազին տեղեկացրեց կատարվածի մասին։ Շահր Վարազը տեղից վեր կացավ, ձին հեծավ և մերկ ու բոբիկ փախուստի դիմելով փրկվեց։ Սրա կանանց, պարսից ծաղիկը համարվող նշանավոր իշխանների, սատրապների և ընտիր զինվորների, որոնք տների տանիքները բարձրացած մարտ էին մղում, Հերակլիոսը կրակով հաղթահարեց՝ ոմանց կոտորեց, ոմանց ողջակեզ արեց, ուրիշներին էլ գերի վերցրեց։ Քիչ էր մնացել Շահր Վարազից բացի ոչ ոք չփրկվի։ Ձեռք գցեցին նաև Շահր Վարազի զենքերը՝ ոսկե վահան, դաշույն և նիզակ, թանկագին քարերով ագուցված ոսկե գոտի և կոշիկներ[164]։ Այդ բոլորն առնելով, կայսրը շարժվեց գյուղերում ցիր ու ցան եղած պարսիկների վրա, որոնք, իմանալով Շահր Վարազի փախուստի մասին, իրենք ևս քառատրոփ փախուստի դիմեցին։ Կայսրը հետապնդեց նրանց և շատերին կոտորեց ու գերեվարեց։ Մնացածները խայտառակ կերպով Պարսկաստան վերադարձան։ Կայսրը ժողովեց իր զինվորներին և ուրախությամբ ձմեռեց այդ վայրերում։

[A. M. 6116]

Աշխարհի արարչագործության 6116 թ. — *Քրիստոսի մարդեղության 616 թ.*

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 15-րդ տարին — *Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 37-րդ տարին* — *Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 16-րդ տարին*

Երուսաղեմի պատրիարքի Զաքարիա 22-ամյա աթոռակալության 16-րդ տարին — *Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 6-րդ տարին։*

Այդ տարվա մարտ ամսի 1-ին Հերակլիոս կայսրը, գումարելով իր զորքը, մտածում էր որ ճանապարհով շարժվի. նրա առաջ երկու ճանապարհ կար, երկուսն էլ նեղ ու դժվարանցանելի։ Մեկը տանում էր դեպի Տարանտա[165], մյուսը՝ ասորոց երկիրը[166]։ Տարանտա տանող ճանապարհը համեմատաբար լավն էր, բայց ամեն տեսակի պարենից զուրկ։ Մյուսը, որ Տավրոսի վրայով տանում է դեպի Ասորիք, լի էր ամեն տեսակ պարենով։ Ահա բոլորը նախընտրություն են տալիս այս ճանապարհին, հակառակ որ ավելի զառիթափ էր և ձյան հաստ շերտով ծածկված։ Մեծ դժվարությամբ կտրելով այդ ճանապարհը, յոթերորդ օրը հասնում են Տիգրիս գետը, որն անցնելով, ժամանում են Մարտիրոպոլիս և Ամիդ։ Այստեղ զինվորներն ու գերիները հանգստանում են։ Այստեղից կայսրը հնարավորություն ունեցավ նաև Բյուզանդիոն նամակ ուղարկել և տեղեկացնել իր դրության մասին և քաղաքը ցնծությամբ լցնել։ Իսկ Շահր Վարազը, հավաքելով իր ցիրուցան եղած զորքը, շարժվեց Հերակլիոսի դեմ։ Կայսրը ընտիր զինվորների մի ջոկատ առանձնացնելով, ուղարկեց կլեյսուրները հսկելու, իսկ ինքը գնաց արևելյան կողմում գտնվող լեռնանցքները՝ Շահր Վարազին դիմագրավելու։ Անցնելով Նիմֆիոս[167] գետը, կայսրը հասավ Եփրատին, այն տեղը, որտեղ գտնվում էր պարաններով հյուսածո և նավակներից պատրաստված կամուրջը։ Բայց Շահր Վարազը քանդելով կամրջի պարանները, կամուրջը մի ափից մյուսն էր տեղափոխել։ Երբ կայսրը հասավ և հնարավորություն չունեցավ կամրջից օգտվել, նա գետանց գտավ մի այլ տեղում։ Մարտ ամսին, առանց որևէ վտանգի և անսպասելի անցնելով գետը, հասավ Սամոսատ։ Դարձյալ անցնելով Տավրոսը, նա ժամանեց Գերմանիկիա[168], ապա

Ագանայի[169] վրայով եկավ Սարոս[170] գետը։ Շահր Վարազը նույն տեղից վերստին կապեց կամուրջը և առանց որևէ խոչընդոտի հանդիպելու անցավ Եփրատը և հետապնդեց կայսեր։ Վերջինս, անցնելով Սպրոսի կամուրջը, գորքի և ձիերի հանգստյան համար հարմար վայր գտավ, ուր բանակեց և նրանց հանգիստ տվեց։ Շահր Վարազը բռնեց դիմացի կողմը, բայց տեսնելով, որ կամուրջը և նրան պաշտպանող աշտարակները հռոմայեցիների ձեռքն են անցել, որոշեց ճամբարել։ Բազմաթիվ հռոմայեցիներ անկանոն վազում էին կամրջի վրայով և հարձակումներ գործելով մեծ վնաս հասցնում պարսիկներին։ Կայսրն արգելեց նրանց անկազմակերպ հարձակումներ գործել, քանզի դա հնարավորություն կտար թշնամուն լինել կամրջի վրա և անցնել այն։ Բայց զինվորները չլսեցին կայսեր։ Շահր Վարազը դիմեց խորամանկության։ Նա ձևացրեց, որ փախուստի է դիմում և այդ կերպ բազում հռոմայեցիների, հակառակ կայսեր կարգադրության, դրդեց իր ետևից ընկնեն։ Շահր Վարազը ետ դառնալով, հալածեց նրանց և ում որ կամրջից դուրս գտավ, կոտորեց։ Նրանք ահա այդպես պատժվեցին իրենց անհնազանդության համար։ Կայսրը, տեսնելով, որ բարբարոսները հետապնդելով տարված վերացրել են իրենց մարտաշարքը, որ նրանք արդեն կոտորում են աշտարակներում գտնվող բազում հռոմայեցիների, նրանց վրա շտապեց։ Կամրջի մեջտեղում աժդահա մի մարդ կայսեր հանդիպեց և վրան հարձակվեց, բայց կայսրը հարվածեց նրան և գետի հոսանքի մեջ շպրտեց։ Բարբարոսները, տեսնելով նրա տապալումը, փախուստի դիմեցին, բայց կամրջի նեղության պատճառով սկսեցին իրենց գետը գցել, կարծես գորտ լինեին։ Ոմանք սրախողխող էին լինում, իսկ բարբարոսների մեծ մասը, որ գետի ափին էր կուտակվել, դիմադրում էր, նետեր արձակում, չէր թույլ տալիս հռոմայեցիներին անցնել։ Կայսրն արիաբար անցնելով կամուրջը, իր փոքրաթիվ թիկնապահներով մարտնչում էր ինչպես գերմարդ, մի բան, որ ապշեցրեց անգամ Շահր Վարազին, որը դիմելով իր մոտ կանգնած Կոզմաս անունով մի հռոմայեցի դասալիքի և հավատուրացի[171], ասաց. «Տեսնո՞ւմ ես կայսեր[172], ո՛ Կոզմաս, ինչպես է նա քաջաբար մարտնչում, այսքան բազմության դեմ միայնակ կռվում և ինչպես դարբնոցի սալ հարվածներից աներեր մնում»։ Հերակլիոսը մյուս զինվորներից չոկվում էր իր կայսերական երկարավիզ կոշիկներով։ Նա այս մարտում բազում հարվածներ ստացավ, բայց դրանցից և ոչ մեկը մահացու չէր։ Մարտը շարունակվեց ամբողջ օրը և միայն երեկոյան մարտնչողներն իրարից հեռացան։ Շահր Վարազը երկյուղով լցված, գիշերով նահանջեց, իսկ կայսրը, հավաքելով իր զինվորներին,

շարժվեց դեպի Սեբաստիա քաղաքը, անցավ Ալիս գետը և բովանդակ ձմեռն այդ վայրում անցկացրեց։ Խոսրովը մոլեգնած հրաման տվեց պարսից տիրապետության տակ գտնվող բոլոր եկեղեցիների գանձերը հավաքել։ Նա կայսեր վատություն արած լինելու համար ստիպում էր քրիստոնյաներին ընդունել Նեստորի դավանանքը[173]։

[A. M. 6117]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 16-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 38-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 17-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 17-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարին պարսից Խոսրով արքան նոր զորակոչ արեց, զինվորագրեց և՛ օտարականներին, և՛ քաղաքացիներին, և՛ ստրուկներին՝ ծագման ուշադրության չառնելով։ Այս նորակոչիկներին նա հանձնեց զորավար Շահենին, Շահր Վարազի փաղանգից էլ ընտրելով հիսուն հազար հոգու, միացրեց դրան։ Այդ զինվորներին նա անվանեց «ոսկենիզակավորներ», և կայսեր դեմ ուղարկեց։ Իսկ Շահր Վարազին նրա մնացած զորքով Կոստանդնուպոլսի վրա ուղարկեց, որպեսզի Արևմուտքի հոների (սրանց ավարներ են կոչում), բուլղարների[174], սկլավների[175] և գեպեդների[176] դաշնակցությամբ, շարժվեն քաղաքի վրա և այն օղակեն։ Կայսրը, իմանալով այդ մասին, իր զորքը երեք մասի բաժանեց, մի մասն ուղարկեց քաղաքի պաշտպանության[177], երկրորդը, հանձնելով իր եղբոր՝ Թեոդորոսին, հրամայեց մարտնչել Շահենի դեմ, իսկ երրորդ մասն էլ ինքը վերցնելով, շարժվեց դեպի Լազիկա, որտեղ նա դաշնակցելու կոչ արեց Արևելքի թուրքերին[178], որոնց խազարներ[179] են անվանում։ Շահենը նորակոչիկներով հասավ կայսեր եղբայր Թեոդորոսին և պատրաստվեց մարտի։ Աստված՝ փառաբանյալ Աստվածածնի միջնորդությամբ սատար կանգնեց. մարտի ժամանակ բարբարոսների վրա անսպասելիորեն կարկուտ տեղաց և նրանցից շատերին բախեց, իսկ հռոմայեցիների զորաշարքի տեղում պարզ եղանակ էր։ Հռոմայեցիները պարսիկներին պարտության մատնեցին և շատ-շատերի կոտորեցին։ Խոսրովը, իմանալով այդ մասին, զայրացավ Շահենի դեմ, որը բազում ապրումներից հիվանդացավ ու վախճանվեց։ Խոսրովի հրամանով աղով զմրսած նրա մարմինը արքայի մոտ բերեցին, որն այն բազում անարգանքների են-

Թարկեց։ Խազարները, խաքանից[180] հետո երկրորդ մարդը համարվող իրենց զորավար Զիեբելի[181] գլխավորությամբ, կոտրելով Կասպից դռները, ներխուժեցին Պարսկաստան, Ատրպատական[182] երկիրը։ Նրանք իրենց ճանապարհին հանդիպածը պարսկին գերեվարում էին, քաղաքներն ու գյուղերը հրի մատնում։ Կայսրն իր հերթին Լազիկայից դուրս գալով, միացավ նրանց։ Զիեբելը, տեսնելով կայսեր, նրա մոտ փութաց, համբուրեց նրա պարանոցը, երկրպագեց նրան՝ Տփղիս[183] քաղաքում գտնվող պարսիկների աչքի առաջ։ Թուրքերի ողջ զորքը երեսն ի վայր գետին ընկնելով, օտար ժողովուրդներին հատուկ ձևով մեծարեց նրան, նմանապես և նրանց հրամանատարները, որոնք բարձրանալով ժայռերի վրա, նույն կերպ երկրպագեցին։ Զիեբելը կայսեր մոտ բերեց աղվամազը նոր բուսած իր որդուն[184]։ Նա բավականություն էր ստանում կայսեր խոսքերից, հիանում նրա արտաքինի և խոհեմության վրա։ Զիեբելը, որպես դաշնակից, քառասուն հազար քաջ զինվորներ ընտրելով և հանձնելով կայսեր, իր երկիրը վերադարձավ։ Կայսրը, առնելով նրանց, շարժվեց Խոսրովի վրա։ Շահր Վարազը Քաղկեդոնի վրա հարձակվեց, իսկ ավարները քաղաքին[185] մոտեցան Թրակիայից, բազում քաղաքավեր մեքենաներ գործի դրեցին, Իստրոս[186] գետից միակտուր նավակներով[187] անթիվ անհամար քանակությամբ ժողովուրդ բերեցին և լցվեցին Եղջյուրի ծոցում[188], վճռելով գրոհով առնել քաղաքը։ Թեև տասը օր նրանք ցամաքից ու ծովից պաշարման մեջ առան քաղաքը, այդուհանդերձ աստծո զորությամբ ու սատարով, անբիծ և կույս Աստվածամոր միջնորդությամբ, պարտություն կրեցին։ Նրանք ցամաքում և ծովում բազում զոհեր տալով, խայտառակ կերպով իրենց տեղերը վերադարձան։ Բայց Շահր Վարազը, որ Քաղկեդոնի մոտ էր կանգնած, չգնաց, ձմեռեց տեղում, ավարառելով ու թալանելով Պերատիկա[189] շրջաններն ու նրանց քաղաքները։

[A. M. 6118]

Աշխարհի արարչագործության 6118 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 618 թ.

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 17-րդ տարին

Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 39-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 18-րդ տարին

Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 18-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 8-րդ տարին

Այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին Հերակլիոսը Թուրքերի[190] հետ միասին ներխուժեց Պարսկաստան։ Այդ բանն անակնկալի բերեց Խոսրովին, քանզի արշավանքը տեղի ունեցավ ձմեռ ժամանակ։ Սակայն Թուրքերը խիստ ձմռան և պարսիկների անվերջ հարձակումների պատճառով չկարողացան կայսեր հետ միասին տոկալ և կամաց-կամաց սկսեցին հեռանալ և ի վերջո բոլորն էլ լքելով նրան, վերադարձան։ Կայսրը, դիմելով իր զինվորներին, ասաց. «Եղբայրներ, իմացե՛ք, որ ոչ ոք չի ցանկանում դաշնակցել մեզ, այլ միայն աստված և նրան անսերմ ծընած մայրը, ցույց տալու համար իր զորությունը։ Փրկությունը զորքի կամ զենքերի քանակի մեջ չէ, այլ աստծո ողորմածությանն ապավինելու մեջ, նրան ապավինողներին է նա օգնության հասնում»։ Խոսրովը, հավաքելով իր բոլոր զորքերը և նրանց զորավար կարգելով Հրազատեսին[191], մի շատ ռազմունակ և քաջ մարդու, Հերակլիոսի դեմ ուղարկեց։ Իսկ կայսրը, Պարսկաստանի քաղաքներն ու գյուղերը կրակի էր տալիս, սրի քաշում գերի ընկած պարսիկներին։ Ինդիկտիոնի 15-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 9-ին նա հասավ Խամաեթա[192] վայրը, ուր զինվորներին մեկ շաբաթ հանգիստ տվեց։ Հրազատեսը, գալով Գանձակ, անցավ նրա թիկունքը և հետապնդում էր հռոմայեցիներին, որոնք իրենց ճանապարհին հանդիպած պարենը սպառում էին, թողնելով սոված շան պես հետևող Հրազատեսին բավարարվի կայսեր թողած փշրանքներով։ Կեր չգտնելու պատճառով նրա ձիերից շատերը սատակեցին։ Դեկտեմբեր ամսի 1-ին կայսրը հասավ Մեծ Ջաբ[193] կոչվող գետը և անցնելով այն, բանակեց Նինվե[194] քաղաքի մոտ։ Հրազատեսը, հետապնդելով նրան, նույնպես հասավ գետանցը։ Այդ տեղից երեք մղոն ցածր տեղում նա մի այլ գետանց գտավ ու անցավ։ Կայսրը նրա դեմ վահան ստրատելատի[195] գլխավորությամբ փոքրաթիվ, բայց ընտիր զինվորների ուղարկեց։ Վահանը պարսից մի ջոկատի հանդիպեց, որի հրամանատարին սպանելով, կայսեր բերեց նրա գլուխն ու զուտ ոսկուց պատրաստված սուրը։ Նա շատերին սպանեց, իսկ 26 հոգու գերի վերցրեց, այդ թվում և Հրազատեսի սուսերակրին, որը կայսեր հայտնեց, թե Հրազատեսը Խոսրովի հրամանով պետք է իր, Հերակլիոսի, դեմ կռվի, որ արքան երեք հազար զինվոր է ուղարկել նրան, որոնք սակայն դեռ տեղ չեն հասել։ Կայսրը, իմանալով դա, տուլգոնը առաջ ուղարկեց, իսկ ինքը ետևից գնաց, մտածելով մարտ տալու հարմար տեղ գտնել՝ նախքան երեք հազար հոգին կմիանային Հրազատեսին։ Մարտի հարմար մի դաշտ գտնելով, նա հրամայեց զորքին շարքի կանգնել։ Հրազատեսը ևս տեղ հասնելով, զորքը դասավորեց երեք սեպի ձևով և շարժվեց կայսեր դեմ։ Ճակատամարտը

տեղի ունեցավ դեկմետբեր ամսի 12-ին, շաբաթ օրը։ Առաջինը մարտի նետվեց կայսրը և հանդիպելով պարսից մի հրամանատարի, աստծո զորությամբ և Աստվածածնի օգնությամբ գետին տապալեց։ Վերջինիս հետ մարտի նետվողները դիմեցին փախուստի։ Կայսրը մի ուրիշին էլ հանդիպելով, նրան ևս գետին տապալեց։ Մի երրորդն էլ վրա հասավ, նիզակով խոցեց, վիրավորեց կայսեր շրթունքը[196], բայց կայսրը նրան էլ սպանեց։ Հնչեցին պատերազմական փողերը, երկու կողմերը բախվեցին միմյանց, մարտը սաստիկ բորբոքվեց, պարսիկ հետևակայինները նիզակով խոցեցին ազդրը կայսեր ֆալբաս նժույգի, որի անունը Դորկոն էր։ Նա իր դնչին թրի բազմաթիվ հարվածներ էլ ստացավ, բայց որովհետև կաշվե զրահներով էր պաշտպանված, չվնասվեց։ Մարտում սպանվեց Հրազատեսը, պարսից երեք տուրմարխ[197], գրեթե բոլոր սպաները և զինվորների մեծ մասը։ Հռոմայեցիներից սպանվեցին հիսուն հոգի, մեծ թիվ էին կազմում վիրավորները, բայց նրանցից միայն տասը հոգի վախճանվեցին։ Ճակատամարտը տևեց առավոտից մինչև ժամը 11-ը[198]։ Հռոմայեցիները տիրացան պարսիկների 28 դրոշների, չհաշված ջարդվածները։ Դիակապտելով ընկածներին, առան նրանց զրահները, սաղավարտները և բոլոր զենքերը։ Հակառակորդները գտնվում էին իրարից երկու նետընկեց հեռավորության վրա. [թշնամին] փախուստի չէր դիմել։ Հռոմայեցի զինվորները գիշերը ջրեցին ու կերակրեցին իրենց ձիերին, իսկ պարսից ձիավորները մինչև գիշերվա ժամը յոթը[199] մնացին սպանված պարսիկների դիակների մոտ։ Գիշերվա ժամը ութին նրանք երկյուղից դրդված վերադարձան իրենց զորքի մոտ և նրա հետ միասին գնացին բանակեցին մի շատ ապառաժ լեռան ստորոտում։ [Հռոմայեցիների] ձեռքն անցան զուտ ոսկուց պատրաստված սրեր, ոսկեզօծ գոտիներ, մարգարիտներ, նաև Հրազատեսի ամբողջությամբ ոսկե վահանը, որի վրա կար 120 գամ, նրա զուտ ոսկե զրահը, բերեցին նրա սկարամանգիոնը[200], գլուխը, ապարանջանները, ամբողջությամբ ոսկե նրա թամբը։ Գերի վերցվեց պարսիկների ենթակա իբերների իշխան Բարսամուսեսը[201]։ Ոչ ոք չի հիշում պարսիկների և հռոմայեցիների միջև տեղի ունեցած նման ճակատամարտ, քանզի ամբողջ օրը նա դադար չունեցավ։ Հաղթեցին հռոմայեցիները։ Դա տեղի ունեցավ միայն ու միայն աստուծո օգնությամբ։ Կայսրը, գոտեպնդելով զորքը, Խոսրովի վրա շարժվեց, նպատակ ունենալով նրան ահաբեկել ու ստիպել ետ կանչի Բյուզանդիոնը [պաշարող][202] Շահր Վարազին։ Դեկտեմբեր ամսի քսանմեկին կայսրն իմացավ, որ Հրազատեսի վերապրած զինվորները միացան Խոսրովի ուղարկած երեք հազար հոգուն և գրավելով Նինվեն, շտա-

պում են իր՝ետևից։ Կայսրը, անցնելով Մեծ Զաբ գետը, տուրմարխ Գեորգին հազար զինվորներով փութանակի ուղարկեց գրավելու Փոքր Զաբի[203] կամուրջները, նախքան այդ մասին Խոսրովն իմանա։ Գեորգը 48 մղոն անցնելով, գիշեր ժամանակ գրավեց Փոքր Զաբի չորս կամուրջները, գերի վերցրեց բերդերում հանդիպած պարսիկներին, իսկ դեկտեմբեր ամսի քսաներեքին կայսրը տեղ հասնելով ու անցնելով կամուրջների վրայով, ճամբարեց Իեզդեմի[204] ապարանքներում։ Նա զինվորներին ու ձիերին հանգիստ տվեց, այնտեղ նշեց Քրիստոսի ծննդյան տոնը[205], Խոսրովն իմանալով, որ հռոմայեցիները գրավել են Փոքր Զաբի կամուրջները, Հրազատեսի պարսկական զորքին հրամայեց մեծ ճիգ գործադրի և կայսրից շուտ հասնի իրեն։ Նրանք հապճեպ գետանցելով Փոքր Զաբը, այլ ճանապարհով կայսրից առաջ անցան և շարժվեցին առաջ։ Կայսրը գրավեց Դեզերիդան[206] կոչվող ապարանքը, որն ավերեց, կրակի տվեց, իսկ պարսիկները, անցնելով Տորնա[207] գետի կամուրջը, բանակեցին։ Կայսրը գրավեց Խոսրովի մի ուրիշ՝ Ռուսա[208] կոչվող ապարանքը, որը ևս ավերակ դարձրեց։ Նա երկյուղում էր, որ Թշնամիներն ուզում են իրեն մարտ տալ Տորնա գետի կամրջի վրա, սակայն նրանք տեսնելով կայսեր, թողեցին կամուրջն ու հեռացան։ Կայսրն առանց որևէ խոչընդոտի անցավ կամուրջը և գրավեց Բեկլալ[209] կոչվող մի այլ ապարանք, որտեղ Խոսրովը ձիարշավարան էր կառուցել, որը ևս կայսրն ավերեց։ Պարսից զորքում ծառայող հայերից ոմանք գիշերով եկան կայսեր մոտ և հայտնեցին, թե «Խոսրովը փղերով և անձնական զորքով բանակած է Դաստակերտ[210] կոչվող ապարանքից հինգ մղոն հեռավորության վրա գտնվող Բարասրոթ[211] կոչվող վայրում, որ նա կարգադրել է զորքն այնտեղ կենտրոնանա, որպեսզի քեզ մարտ տան, քանզի այնտեղով հոսում է դժվարանցանելի մի գետ, որի կամուրջը նեղ է, այդ տեղում կան շարժման համար արգելքներ ստեղծող բնակարաններ, ճահճացած գետակներ»։ Կայսրը, խորհրդակցելով հրամանատարների և զինվորների հետ, մնաց Բեկլալ ապարանքում, նա այնտեղ, ցանկապատի մեջ գտավ երեք հարյուր բտած թռչուններ, մի այլ ցանկապատում մոտ հինգ հարյուր բտած վիթեր, մի ուրիշում՝ հարյուր բտած վայրի էշ։ Այդ բոլորը նա զինվորներին նվիրեց։ Հունվարի մեկը նրանք այնտեղ նշեցին, քանզի գտան անհամար քանակությամբ ոչխարներ, խոզեր, արջառներ։ Ողջ զորքն ըմբոշխնեց ու հանգստացավ, փառավորեց աստծուն։ Ձեռք գցելով այդ անասուններին արածացնողներին, նրանք նրանցից ճշգրիտ իմացան, որ Խոսրովը, տեղեկանալով կայսեր Տորնա գետի կամուրջն անցնելու մասին, դեկտեմբեր ամսի քսաներեքին

փուքիանակի հեռացել է Դաստակերտի ապարանքից, շտապելով դեպի Կտեսիփոն[212], նախօրոք արքունիքում եղած ամբողջ գանձերը բարձելով իր սպասարկության համար առանձնացված փղերի, ուղտերի և ջորիների վրա։ Նա գրեց նաև Հրազատեսի զինվորներին, որ մտնեն այդ ապարանքը, իշխանավորների տները և ինչ որ գտնեն տանեն։ Կայսրը զորքի կեսը Դաստակերտ ուղարկեց, իսկ ինքն այլ ճանապարհով շարժվեց դեպի մի այլ ապարանք, որ Բեբդարխ[213] է կոչվում։ Զինվորներն այդ ևս ավերակ դարձնելով ու կրակի տալով, աստծուն գոհություն հայտնեցին, որ Աստվածածնի միջնորդությամբ նման հրաշքներ գործեց։ Քանզի ո՞վ կհուսար, որ Խոսրովը հռոմայեցիների կայսեր առաջ Դաստակերտի ապարանքից փախուստի կդիմի և կգնա Կտեսիփոն, նա, ով 24 տարի չէր կամեցել տեսնել Կտեսիփոնի երեսը և իր արքունիքը Դաստակերտում էր հաստատել։ Հռոմայեցի զինվորները Դաստակերտի ապարանքում հռոմեական երեք հարյուր դրոշ գտան, որոնց պարսիկները տիրացել էին տարբեր ժամանակներում։ Նրանք այնտեղ գտան նաև լքված այլևայլ իրեր, բաղում ալոե[214], ալոեի յոթանասուն-ութսուն լիտր[215] ծանրությամբ փայտ, շատ մետաքս, պղպեղ, կերպասից[216] անհաշիվ հանդերձներ, շաքար, կոճապղպեղ և այլ շատ բան։ Ոմանք ձեռք բերեցին նաև արծաթ, հսկայական քանակությամբ բարձրորակ մաքուր մետաքսից հանդերձներ, ասեղնագործ գորգեր և օթոցներ, որոնք սակայն ծանր լինելու պատճառով կրակը գցեցին։ Նրանք կրակի տվեցին նաև Խոսրովի տաղավարներն ու վրանները, որոնք նա բանակելիս կանգնեցնում էր դաշտում, ինչպես նաև նրա բազմաթիվ արձանները։ Նույն այն ապարանքում զինվորները գտան անհամար ջայլամներ, վիթեր, վայրի էշեր, սիրամարգեր և փասիաններ, նրա որսատեղում՝ վիթխարի առյուծներ ու վագրեր։ Պարսիկների կողմից գերված բազմաթիվ ռազմագերիներ՝ եղեսացիներ ու ալեքսանդրացիներ, ինչպես և այլ քաղաքներից կայսեր մոտ ապավինեցին։ Կայսրը Դաստակերտում նշեց նաև Մկրտության տոնը[217], բերկրացրեց, հանգիստ տվեց զինվորներին ու ձիերին։ Նա քանդեց, գետնին հավասարեցրեց Խոսրովի ապարանքները՝ անգին, հրաշալի ու ապշեցուցիչ շինություններ, որպեսզի Խոսրովն իմանա, թե ինչպիսի ցավ էր նա պատճառում հռոմայեցիներին, երբ ամայացնում, կրակի էր տալիս նրանց քաղաքները։ Գերվածների մեջ կային նաև ապարանքի բազմաթիվ սպասավորներ որոնք այն հարցին, թե Խոսրովը Դաստակերտից ե՞րբ հեռացավ, պատասխանեցին, թե «Ձեր գալուց 9 օր առաջ։ Ձեր գալու լուրն առնելով, նա ապարանքին մոտիկ գտնվող քաղաքի պարսպի վրա գաղտնի կերպով անցք բացեց, նրա, ապա պարտեզների միջով ին-

քը, կինը և երեխաները ծածկաբար դուրս եկան, որպեսզի քաղաքում իրարանցում չլինի»։ Այդ մասին ոչ իր զինվորներն իմացան, ոչ էլ հրամանատարները, մինչև որ նա կտրեց անցավ հինգ մղոն տարածություն։ Ահա դրանից հետո նա հայտնեց, որ զինվորներն իր ետևից գան Կտեսիփոն։ Նա, ով գալու ժամանակ չէր կարողանում օրական հինգ մղոն կտրել, փախչելիս 25 մղոն էր անցնում։ Մինչ այդ իրար չճանաչող նրա կանայք ու երեխաները իրար հրմշտելով, խառնիճաղանջ փախուստի դիմեցին։ Երբ գիշերը վրա հասավ, Խոսրովը մի խեղճ ու կրակ գյուղացու տունը մտավ գիշերելու, հազիվ կարողանալով դռնից ներս անցնել։ Վերջն այդ դուռը Հերակլիոսը տեսնելով՝ ապշեց[218]։ Երեք օրում Խոսրովը հասավ Կտեսիփոն։ 24 տարի առաջ, երբ Փոկաս կայսեր ժամանակ Խոսրովը Դարան էր պաշարում, գուշակներից ու աստղագուշակներից պատգամ էր ստացել, թե հենց այն պահին, երբ Կտեսիփոն վերադառնա, նա սպանվելու է։ Եվ նա, ով չէր ուզում Դաստակերտից դեպի Կտեսիփոն մեկ մղոն գնալ, ստիպված փախուստի դիմեց այնտեղ, բայց չխիզախեց մնալ, Տիգրիս գետի նավակամուրջն անցնելով, նա գնաց մյուս ափում գտնվող՝ մեր կողմից Սելևկիա[219], իսկ պարսիկների կողմից վեհ Արտաշիր կոչվող քաղաքը, ուր բերեց և ողջ գանձերը։ Նա այնտեղ մնաց իր կնոջ Շիրինի[220], իր երեք այլ կանանց և դուստրերի հետ։ Մնացած կանանց և երեխաների մեծ մասը նա ուղարկեց 40 մղոն դեպի արևելք գտնվող մի ամրացված վայր։ Պարսիկներից ոմանք Խոսրովի առաջ Շահր Վարազին հոմեասիրության մեջ[221] զրպարտեցին և այն բանում, թե նա չարախոսում է իր հասցեին։ Խոսրովն իր սպաթարին նամակով Քաղկեդոն ուղարկեց՝ Շահր Վարազի հրամանատար Կարդարիգանի մոտ, կարգադրելով նրան սպանել Շահր Վարազին, ապա վերցնել պարսից զորքը և շտապել Պարսկաստան՝ օգնության։ Նամակաբերը, սակայն, Գալատիայում ընկնում է հռոմայեցիների ձեռքը, որոնք պարսիկներից թաքուն նրան բերում են Բյուզանդիոն և հանձնում կայսեր որդուն։ Վերջինս նամակաբերից իրերին տեղյակ դառնալով, անհապաղ իր մոտ է հրավիրում Շահր Վարազին։ Նա եկավ ու ներկայացավ կայսեր [որդուն], որը նրան հանձնեց Կարդարիգանին հասցեագրված նամակը, ծանոթացրեց նամակաբերին։ Ընթերցելով նամակը և իրականությանը տեղյակ դառնալով, նա տեղն ու տեղը զիջեց և կայսեր որդու և պատրիարքի հետ հաշտություն կնքեց։ Նա կեղծեց Խոսրովի նամակի բովանդակությունը, իր անվան կողքին ավելացրեց 400 այլ սատրապների, հազարապետների և հարյուրապետների անունները, որոնք պետք է սպանվեին, և վարպետորեն կնիքը տեղը դնելով, հրավիրեց հրամանատարներին և հենց իրեն՝

Կարդարիգանին ու ընթերցելով նամակը, վերջինիս ասաց. «Համաձա՞յն ես այդ կատարել»: Հրամանատարները գազազած գահընկեց հայտարարեցին Խոսրովին և կայսեր [որդու] հետ հաշտություն կնքեցին: Միմյանց հետ խորհրդակցելով, նրանք վճռեցին Քաղկեդոնից հեռանալ ու առանց ավարառելու իրենց երկիրը գնալ: Հերակլիոսը նամակ գրեց Խոսրովին. «Թեև հալածում եմ քեզ, բայց խաղաղություն եմ տենչում: Իմ ցանկությամբ չէ, որ հրի եմ մատնում Պարսկաստանը, դու ես ինձ դրան ստիպել: Արդ, գցենք զենքերը և հաշտություն կնքենք, հանգեցնենք կրակը, քանի նա ամեն ինչ չի ճարակել»: Խոսրովը մերժեց և դա ավելի բորբոքեց պարսից ժողովրդի ատելությունը նրա դեմ: Խոսրովը զինակոչեց իր իշխանավորների բոլոր սպասավորներին, իր և իր կանանց ծառաներին և զինելով ամենքին ուղարկեց միանալու Հրազատեսի զորքին և կանգ առնելու Նարվաս[222] գետի ափին՝ Կտեսիփոնից 12 մղոն հեռավորության վրա: Նրանց կարգադրեց երբ կայսրը գետն անցնի, ոչնչացնեն կամուրջն ու նավակամուրջը: Կայսրը հունվար ամսի յոթին Դաստակերտից դուրս գալով, երեք օր հետո բանակեց Նարվա գետից 12 մղոն հեռու, որի ափին էր գտնվում պարսից զորքը, այդ թվում և երկու հարյուր փիղ: Կայսրը Արմենիակների[223] տուրմարխ Գեորգիոսին կարգադրեց գնալ մինչև գետը և իմանալ, ունի՞ արդյոք Նարվան գետանց: Տեսնելով, որ [պարսիկները] կտրել են կամուրջները, որ Նարվան գետանց չունի, նա կայսեր մոտ վերադարձավ: Կայսրը շարժվեց, եկավ Սիազուրոն[224], ամբողջ փետրվար ամիսը գյուղերն ու քաղաքները կրակի տալով: Իսկ մարտ ամսին նա եկավ Բարզան կոչվող գյուղը, ուր մնաց յոթ օր: [Այստեղից] նա զորավար Մժեժին[225] ավարառության ուղարկեց: Վերջինիս կողմն անցավ Շահր Վարազի բանակում հազարապետի աստիճանն ունեցող Վշնասպ Ասպադը[226] ուրիշ հինգ հոգու հետ, որոնցից երեքը կոմեսներ էին, իսկ երկուսը՝ սպաներ: Մժեժը ահա սրանց բերեց կայսեր: Այս Վշնասպ Ասպադը շատ կարևոր տեղեկություններ տվեց կայսեր, թե «երբ Խոսրովը Դաստակերտից փախավ դեպի Կտեսիփոն և Սելևկիա, նա թանչով հիվանդացավ, որ նա ցանկացավ Մարդանշահին[227], Շիրինից ծնված որդուն արքա թագադրել, և որ երբ վերստին անցավ գետը, նա իր հետ բերեց Մարդանշահին, Շիրինին և վերջինից մյուս որդի Շահրիյարին[228], իսկ իր անդրանիկ որդի Շերոյեին, վերջինիս եղբայրներին, նրա կանանց թողեց գետի այն կողմը: Շերոյեն, իմանալով, որ Խոսրովն ուզում է Մարդանշահին թագադրել, ցնցվեց: Նա Վշնասպ Ասպադի մոտ իր կաթնեղբորն ուղարկեց ասելու, թե «եկ գետիայն կողմը, որ հանդիպենք»: Բայց Վշնասպ Ասպադը Խոսրովի երկյուղից չհամարձակվեց

գետն անցնել և հայտնեց նրան, թե «ինչ որ վճռել ես գրավոր հայտնիր ինձ քո կաթնեղբոր միջոցով»։ Շերոյեն գրեց նրան, թե «Դու գիտես, որ պարսից տերությունը վատթար Խոսրովի պատճառով կործանվեց, նա ուզում է Մարդանշահին թագադրել, արհամարհելով ինձ՝ իր անդրանիկ որդուն։ Եթե դու համոզես զինվորներին ինձ ընդունեն, ես կբարձրացնեմ նրանց ռոճիկները, հաշտություն կկնքեմ հռոմայեցիների կայսեր և թուրքերի[229] հետ, և մենք լավ կապրենք։ Դու և քո զինվորները ջանացեք, որ ես թագավորեմ, ես բոլորիդ առաջ կքաշեմ և կհատուցեմ հատկապես քեզ»[230]։ Ես [Շերոյեի] կաթնեղբոր միջոցով հայտնեցի նրան, թե «Իմ ուժերի ներածի չափով՝ կաշխատեմ զորքին համոզել և ջանք կթափեմ»։ Ես 22 կոմեսների հետ խոսեցի և համոզեցի նրանց, ինչպես և այլ բազում հրամանատարների և զինվորների։ Այդ մասին ես հայտնեցի Շերոյեին, որն ինձ կարգադրեց վերցնեմ երիտասարդ տաքսատոսների[231] և մարտ ամսի 23-ին հանդիպեմ նրան Տիգրիս գետի նավակամրջակի վրա, որպեսզի նրա հետ զորքով շարժվենք Խոսրովի վրա։ Նա ասաց նաև, որ Շերոյեի հետ են Շահր Վարազի երկու որդիները էլ, նաև Յազդեմի[232] որդին և բազում իշխանազուններ, Արամի որդին, բոլորն էլ ընտրանի։ Արդ, եթե հաջողվի սպանել Խոսրովին, լավ, բայց եթե անհաջողության մատնվեն, ապա բոլորը Շերոյեի հետ կհարեն կայսեր։ Նա է ինձ քո մոտ ուղարկել, տեր, քանզի նա պատկառանք է տածում հռոմայեցիների թագավորության հանդեպ, թագավորություն, որը ժամանակին փրկեց Խոսրովին, որպեսզի նա այժմ հռոմայեցիների գլխին բազում փորձանքներ բերի։ Կայսրը, աչքի առաջ ունենալով նրա ապերախտությունը, իրավունք ունի ինձ էլ չհավատալու։ Կայսրը նրան ետ դեպի Շերոյեն ուղարկեց հաղորդելու, որ նա բացի բանտերի դռները և այնտեղ արգելափակված հռոմայեցիներին դուրս հանի, նրանց զինի և Խոսրովի վրա շարժվի։ Շերոյեն հնազանդվեց կայսեր և բանտարկյալներին ազատելով, հարձակվեց հայրասպան [իր] հոր՝ Խոսրովի վրա։ Վերջինս փորձեց փախուստի դիմել, բայց ապարդյուն։ Նրան ձերբակալեցին, թևերը մեջքին ամուր երկաթե կապանքների մեջ առան, ոտքերին ու վզին սուզակապարներ կախեցին և առաջնորդեցին խավարի տունը, որը նա նոր էր կառուցել և ամրացրել՝ գանձատան վերածելու։ Նրան շատ քիչ հաց էին տալիս ու ջուր, սովամահ անում, համաձայն Շերոյեի կարգադրության. «Թող իզուր տեղ կուտակած ոսկին ուտի, որի սիրույն շատերին սովամահ արեց, աշխարհն ամայացրեց»։ Նրա մոտ նա սատրապներին էր ուղարկում, որպեսզի գլխին թուք ու լուտանք թափեն։ Ապա բերել տվեց նրա որդի Մարդանշահին, որին Խոսրովն

ուզում էր թագադրել և նրա աչքի առաջ սրի քաշեց։ Նրա աչքի առաջ կոտորեցին նրա բոլոր մյուս զավակներին։ Շերոյեն Խոսրովի մոտ ուղարկեց վերջինիս բոլոր թշնամիներին՝ նրան գանահարելու, գլխին թուք ու լուտանք թափելու։ Դա հինգ օր տևեց, որից հետո Շերոյեի հրամանով նրան նետահար արեցին։ Եվ այդպես, դանդաղորեն նա չարաչար ավանդեց իր չար հոգին[233]։ Դրանից հետո Շերոյեն Հերակլիոսին նամակով ավետեց[234] պիղծ Խոսրովի սպանության մասին, նրա հետ կայուն խաղաղություն կնքեց[235], վերադարձրեց զնդաններում գտնվող բոլոր քրիստոնյաներին, Պարսկաստանում գտնվող բոլոր ռազմագերիներին, այդ թվում և Զաքարիա պատրիարքին։ Նա վերադարձրեց նաև Շահր Վարազի կողմից Երուսաղեմի գրավման ժամանակ այնտեղից տարված [Քրիստոսի] պատվական ու կենարար խաչափայտը։

[A. M. 6119]

Պարսից արքա Շերոյե[236]։ Թագավորեց մեկ տարի։

[Աշխարհի արարչագործության] 6119 թ. *[Քրիստոսի մարդեղության] 619 թ.* *[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 18-րդ տարին*

[Պարսից Շերոյե արքայի] 1-ին տարին *[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 19-րդ տարին*

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 19-րդ տարին *[Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 9-րդ տարին*

Այդ տարին երբ պարսիկների և հռոմայեցիների միջև հաշտություն կնքվեց, կայսրն իր եղբայր Թեոդորոսին նամակներով և Շերոյե արքայի պաշտոնյաներով ուղարկեց, որպեսզի Եգեսիայում, Պաղեստինում, Երուսաղեմում և հռոմայեցիների այլ քաղաքներում գտնվող պարսիկներին հռոմայեցիների երկրի միջով հաշտ ու խաղաղ և անվնաս անցկացնեն Պարսկաստան։ Այսպիսով կայսրը Պարսկաստանի դեմ վեց տարի պատերազմ մղելուց հետո, 7-րդ տարին հաշտություն կնքեց և մեծ ուրախությամբ Կոստանդնուպոլիս վերադարձավ[237]։ Դրա մեջ ինչ-որ խորհուրդ կար. աստված վեց օրվա մեջ համայն աշխարհն արարչագործելուց հետո, յոթերորդ օրը հանգստյան օր կոչեց։ Ահա նույն ձևով և Հերակլիոսը, վեց տարի բազում խոնջանքների միջով անցնելով, յոթերորդ տարին խաղաղությամբ ու բերկրանքով քաղաք վերադարձավ ու

հանգստացավ։ Քաղաքի բնակչությունը նրա գալստյան լուրն առնելով, բոլորը միասին տեղ֊ջանքով լի, ձիթենու ճյուղեր բռնած, ջահերով, պատրիարքով, [Հերակլիոսի] որդի Կոստանդին կայսրով[238] դուրս եկան Հիերիա[239], Հերակլիոսին ընդառաջ, փառաբանելով նրան բերկրալից ու արտասվալից։ Նրա որդին մոտեցավ [Հերակլիոսին] և երկրպագեց։ Նրանք գրկախառնվեցին ու հողը արցունքներով ցողեցին։ Համայն ժողովուրդը տեսնելով դա, աստծուն գոհություն հայտնեց։ Ահա կայսեր այդպես դիմավորելով, բերկրալից մտան քաղաք։

[A. M. 6120]

Պարսից արքա Արտաշիր[240]։ Թագավորեց յոթ ամիս։

[Աշխարհի արարչագործության] 6120 թ.

[Քրիստոսի մարդեղության] 620 թ.

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 19-րդ տարին

[Պարսից Արտաշիր արքայի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 20-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 20-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարվա գարնանը կայսրը Թագավորանիստ քաղաքից դուրս գալով, պատվական ու կենարար խաչափայտով գնաց Երուսաղեմ՝ աստծուն գոհություն հայտնելու։ Երբ հասավ Տիբերիաս, քրիստոնյաները նրա առաջ ոմն Բենիամինի ամբաստանեցին, թե նա իրենց նեղում է։ Շատ հարուստ լինելով կայսեր և նրա զորքը նա ընդունեց։ Կայսրը պարսավեց նրան. «Ինչո՞ւ ես ճնշում քրիստոնյաներին»։ Նա պատասխանեց. «Որովհետև նրանք իմ հավատքի թշնամիներն են»։ Նա հրեա էր։ Կայսրը խրատեց նրան, հորդորեց ու մկրտեց քրիստոնյա Եվստաթիոս Նեապոլսեցու տանը։ Նա էլ էր կայսեր ընդունել։ Մտնելով Երուսաղեմ, կայսրը Զաքարիա պատրիարքին վերահաստատեց իր աթոռին, սեփական տեղում ամփոփեց պատվական ու կենարար խաչափայտը և աստծուն բազում գոհություն հայտնեց։ Ապա հրեաներին ամբողջ քաղաքից արտաքսեց, կարգադրեց, որ նրանք լինեն քաղաքից երեք մղոնից ոչ պակաս հեռավորության վրա[241]։ Գալով Եգեսիա, ուղղափառներին հանձնից եկեղեցին, որը Խոսրովի ժամանակներից սկսած նեստորականների ձեռքն էր անցել։ Հիերապոլսում նա իմացավ, որ պարսից արքա Շեր-

յեն վախճանվել է, որ պարսից գահին տիրացել է նրա որդի Արտաշիրը։ Սա իշխեց 7 ամիս, Շահր Վարազը նրա դեմ ապստամբեց և սպանելով, պարսից վրա թագավորեց 2 ամիս[242]։ Պարսիկներն սպանեցին նրան և արքա հռչակեցին Բորանեին[243], Խոսրովի դստեր, որ պարսից վրա իշխեց 7 ամիս։ Սրան հաջորդեց Որմիզդը[224], սարակինոսները նրան քշեցին, որով պարսից թագավորությունն անցավ արաբների ձեռքը և այդպես է մինչև օրս։

[A. M. 6121]

Աշխարհի արարչագործության 6121 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 621 թ.

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 20-րդ տարին

Պարսից Որմիզդ արքայի 11-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 21-րդ տարին

Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 21-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Այդ տարին, Հերակլիոս կայսեր Հիերապոլսում եղած ժամանակ, նրա մոտ եկավ հակոբիկների[245] պատրիարք Աթանասիոսը, մի զարհուրելի, չարագործ մարդ, ասորիների բնածին նենգությամբ լի։ Հավատքի հարցերի շուրջ նա կայսեր հետ բանավեճի բռնվեց։ Հերակլիոսը խոստացավ նրան Անտիոքի պատրիարք նշանակել, եթե ընդունի Քաղկեդոնի ժողովը։ Նա երկերեսանիորեն ընդունեց, խոստովանեց Քրիստոսի երկու, իրար միացած բնությունները։ Նա հարցրեց կայսեր [Քրիստոսի] ներգործության և կամքի մասին՝ ինչպես պետք է խոստովանել ի Քրիստոս՝ երկա՞կ, թե՞ միակ։ Կայսրը հարցին անտեղյակ, գրեց Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքին, հրավիրեց նաև Փասիսի Կյուրոս եպիսկոպոսին և նրան հարցուփորձ անելով գտավ, որ նա համաձայն է Սերգիոսին՝ [Քրիստոս] մեկ կամք[246] և մեկ ներգործություն ունի։ Սերգիոսը, լինելով ծագումով ասորի, հակոբիկ ծնողների որդի, խոստովանեց և գրեց Քրիստոսի մեջ ասկա մեկ բնական կամքի և մեկ ներգործության մասին։ Կայսրը երկուսի կարծիքը համեմատելով տեսավ, որ Աթանասիոսն էլ համախոհ է նրանց։ Վերջինս գտնում էր, որ եթե ներգործությունը մեկ է, ապա բնությունն էլ մեկ կլինի։ Կայսրն

իմանալով նրանց հայեցակետը, նամակ է գրում Հռոմի Հովհաննես պապին[247] և տեղեկացնում այդ երկուսի կարծիքների մասին։ Վերջինս մերժեց նրանց հերձվածը։ Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի վախճանման առթիվ Ալեքսանդրիա որպես պատրիարք է ուղարկվում Կյուրոսը, որը միանալով Փարանի Թեոդորոս եպիսկոպոսին[248], գլուխ բերեց այդ խախուտ միությունը, խոստովանելով ի Քրիստոս միայն մեկ բնական ներգործություն։ Սրանց նման ընթացքի պատճառով Քաղկեդոնի ժողովն[249] ու ընդհանրական եկեղեցին մեծ նախատինք ապրեցին. հակոբիկներն ու թեոդոսիանոսները պարծենում էին, ասելով. «Ոչ թե մենք միաբանեցինք Քաղկեդոնին, այլ ավելի շուտ Քաղկեդոնը միաբանեց մեզ։ Քրիստոսի մեկ ներգործություն խոստովանելով, դրանով իսկ նա մեկ բնություն խոստովանեց»։ Այդ ընթացքում Երուսաղեմի պատրիարք է ձեռնադրվում Սոփրոնիոսը[250], որն իրեն ենթակա եպիսկոպոսների ժողով գումարելով, նզովեց միակամության դավանանքը և ժողովական փաստաթղթերը Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքին և Հռոմի Հովհաննես պապին ուղարկեց։ Հերակլիոսը, լսելով այդ մասին, ամոթահար եղավ, նա թեև չցանկացավ չեղյալ հայտարարել իր կարգադրությունները, բայց ի վիճակի էլ չէր տանել նախատինքը։ Այն ժամանակ, կարծելով, թե ինչ-որ մի մեծ բան է անում, հրապարակում է այսպես կոչված էդիկտը, որի համաձայն չպետք է խոստովանել ի Քրիստոս ո՛չ մեկ, և ո՛չ էլ երկու ներգործություն[251]։ Սևերիանոսները[252], ծանոթանալով դրան, ընդհանրական եկեղեցին ծաղր ու ծանակի ենթարկեցին, ասելով. «Նախկինում Նեստորի[253] ուսմունքը դավանող քաղկեդոնականները խելքի եկան, ճշմարտությանը վերադարձան և մեզ միացան, Քրիստոսի մեկ ներգործության հետ մեկ բնություն խոստովանեցին, բայց այժմ, ոտնահարելով ճշմարտությունը, մեկից էլ, մյուսից էլ զրկվեցին և այժմ խոստովանում են ի Քրիստոս ո՛չ մեկ, և ո՛չ էլ երկու բնություն»։ Սերգիոսի մահից հետո Կոստանդնուպոլսի աթոռին նստեց Պյուրոսը[254], որն ամբարշտաբար հաստատեց Սերգիոսի և Կյուրոսի դավանանքը։ Երբ Հերակլիոսը վախճանվեց և թագավորեց նրա որդի Կոստանդինը, Պյուրոսը Մարտինեի[255] հետ միասին թունավորեցին [կայսեր]։ Թագավորում է Մարտինեի որդի Հերակլեոնասը[256]։ Բայց սենատը և քաղաքը Պյուրոսին, Մարտինեին և վերջինիս որդուն որպես ամբարիշտների արտաքսեցին քաղաքից։ Թագավորում է Կոստասը[257], Կոստանդնի որդին, իսկ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք է ձեռնադրվում Պավղոսը[258], նա էլ հերձվածող։ Հռոմի Հովհաննես պապը եպիսկոպոսների ժողով գումարելով, նզովեց միակամականների հերձվածը։ Ժողով գումարելով միաբնակ-

ներին այդպես նզովեցին նաև Աֆրիկայի, Բյուզակիոնի, Նումիդիայի և Մավրիտանիայի մի շարք եպիսկոպոսներ։ Հռոմի Հովհաննես Ժ պապի ննջումից հետո նրա փոխարեն պապ է ձեռնադրվում Թեոդորոսը[259]։ Իսկ Պյուրոսը գալով Աֆրիկա, հանդիպում է ամենասուրբ Մաքսիմոս աբբային, որը մեծ հարգանք էր վայելում մենակյացի իր վսեմ գործունեությամբ, նաև տեղի աստվածակիր եպիսկոպոսներին, որոնք նրան նախատելուց և համոզելուց հետո, Հռոմ, Թեոդորոս պապի մոտ ուղարկեցին։ Պյուրոսը պապին հանձնեց իր ուղղափառությունը հաստատող գիրը, որից հետո ընդունվեց նրանից։ Բայց հեռանալով Հռոմից և գալով Ռավեննա, շան նման իր փսխածին դարձավ[260]։ Թեոդորոս պապը, տեղեկանալով այդ մասին, գերագույն առաքյալ Պետրոսի գերեզմանի մոտ եկեղեցական ժողով գումարեց։ Նա սուրբ բաժակը խնդրեց, թանաքի մեջ Քրիստոսի կենարար արյունից[261] կաթեցրեց և իր ձեռքով ստորագրեց Պյուրոսի և նրա համախոհների կարգալույծ լինելը։ Պյուրոսի Կոստանդնուպոլիս վերադառնալուց և Պավղոսի մահից հետո հանգուցն այլադավանները Պյուրոսին դարձյալ հաստատեցին Կոստանդնուպոլսի աթոռին։ Թեոդորոս պապի մահից հետո Հռոմի պապ է ձեռնադրվում սրբազնագույն Մարտինոսը[262]։ Մաքսիմոսն Աֆրիկայից Հռոմ ժամանելով, գրգռեց Մարտինոս պապի նախանձախնդրությունը. հարյուր հիսուն եպիսկոպոսների ժողով գումարվեց, որտեղ նզովեցին Սերգիոսին, Պյուրոսին, Կյուրոսին և Պավղոսին, հաստատեցին և հրապարակեցին Քրիստոսի մեր աստուծո երկու կամք և երկու ներգործություն ունենալու [ուսմունքը]՝ Հերակլիոսի թոռ Կոստաս կայսեր թագավորության 9-րդ և ինդիկտիոնի 8-րդ տարում։ [Կայսրը] տեղեկանալով այդ մասին, գազազեց, սուրբ Մարտինոսին և Մաքսիմոսին Կոստանդնուպոլիս բերել տվեց և խոշտանգելուց հետո Խերսոն և նրա շրջաններն աքսորեց։ Նա պատժեց նաև արևմտական բազում եպիսկոպոսներին։ Մարտինոսի աքսորվելուց հետո Հռոմի պապ է ձեռնադրվում Ագաթոնը[263], որն աստվածային նախանձախնդրությամբ դրդված, նա էլ սուրբ ժողով գումարեց, մերժեց միակամականների հերձվածը և հաստատեց [Քրիստոսի] երկու կամքի և երկու ներգործության մասին ուսմունքը՝ Ահա երբ կայսրերի և ամբարիշտ հոգևորականների կողմից եկեղեցին այդպես ալեկոծվում էր, հանդես եկավ հոչակավոր անապատական Ամալիկը, խարազանելով մեզ՝ քրիստոնյաներիս. հռոմեական զորքն առաջին անգամ լինելով սարսափելի պարտություն կրեց, ես նկատի ունեմ Գաբիթայի և Յարմուկի[264] [դեպքերը] և Դաթեսմոնի արյունահեղությունը, որին հաջորդեց Պաղեստինի Կեսարիայի[265] և Երուսաղեմի

առումը, Եգիպտոսի կործանումը ապա [կայսրության] միջերկրյա շրջանների և կղզիների, ողջ Ռոմանիայի գերեվարումը, Փյունիկեում հռոմեական զորքի ու նավատորմիղի կատարյալ կործանումը, քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդների և երկրների ամայացումը, մի բան, որ դադարեց միայն եկեղեցին հալածողի չարաշար սպանմամբ Սիկիլիայում[266]*։*

[A. M. 6122]

Աշխարհի արարչագործության 6122 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 622 թ.

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 21-րդ տարին

Արաբների Մոհամմեդի 9-րդ տարին

առաջնորդ իշխանության

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 22-րդ տարին

Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 22-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 12-րդ տարին

Այդ տարին վախճանվեց սարակինոսների առաջնորդ և սուտ մարգարե Մոհամմեդը, հաջորդ նշանակելով իր ազգական Աբու Բաքրին[267]*։ Նույն տարին նրա համբավը տարածվեց։ Բոլորը սարսափի մեջ էին։ Մոլորյալ հրեաները նրա հանդես գալու սկզբում կարծում էին, որ հենց սա է, որ կա իրենց սպասած օծյալը, նրանց երևելիներից ոմանք անգամ մոտը գնացին և ընդունեցին նրա կրոնը՝ հրաժարվելով աստվածատես Մովսեսի կրոնից։ Այդ բանն անողները տասը հոգի էին և հետն եղան մինչև նրա սպանությունը։ Երբ տեսան, որ նա ուղտի միս է ուտում, համոզվեցին, որ իրենց կարծածը չէ և չգիտեին ինչպես վարվել. թշվառականները, վախենալով հրաժարվել նրա կրոնից, սովորեցնում էին մեր՝ քրիստոնյաներիս դեմ անօրինություններ գործել։ Բայց շարունակում էին մնալ նրա հետ։ Ես անհրաժեշտ եմ գտնում պատմել սրա ծագման մասին։ Նա սերում էր Աբրահամի որդի Իսմայիլի՝ շատ նշանավոր մի ցեղից։ Սրանց բոլորի հայրն է համարվում Իսմայիլից սերած Նիզարոսը*[268]*, որն ունենում է երկու որդի՝ Մունզարոսին և Ռաբիային*[269]*, Մունզարոսը ծնավ Կուրաստոսին, Կայստոսին, Թեմիմեին, Ասադոսին*[270] *և այլ անհայտ զավակներ։ Սրանք բոլորը վրանաբնակ էին և ապրում էին Մադիանիտ անապատում*[271]*, զբաղվելով անասնապահու-*

թյամբ։ Ավելի խորքերում[272] ապրում են այլ՝ Իեկտանի ցեղին պատկանող [արաբներ], որոնք կոչվում են Ամանիտներ[273], այսինքն՝ Հոմերիտներ[274]։ Սրանցից ոմանք ուղտերով վաճառականությամբ էին զբաղվում։ Վերոհիշյալ Մոհամմեդը, լինելով աղքատ ու որբ, որոշում է իր ազգական խադիգա[275] անունով մի կնոջ վարձով ծառայել որպես ուղտապան և Եգիպտոսում ու Պաղեստինում վաճառականություն անել։ Մի փոքր անց նա հանդգնեց սողոսկել այդ այրի կնոջ մոտ և նրան կնության առնել, տիրանալով նրա ուղտերին և ունեցվածքին։ Գալով Պաղեստին, նա շփման մեջ մտավ հրեաների և քրիստոնյաների հետ, ծանոթացավ նրանց սուրբ գրքերին։ Նա ընկնավորությամբ հիվանդացավ[276]։ Նրա կինը, իմանալով այդ մասին, շատ տխրեց, որ ինքը լինելով ազնվական, կապվեց մի մարդու հետ որը բավական չէ աղքատ էր, այլև ընկնավոր։ Մոհամմեդը փորձում է նրան հաճոյանալ, ասելով. «Ես տեսիլքի մեջ Գաբրիել կոչվող հրեշտակին եմ տեսնում և չկարողանալով նրա տեսքին դիմանալ, ուշաթափվում, ընկնում եմ»։ Կինը մի ծանոթ վանական ուներ[277], որն իր վատության պատճառով աքսորվել էր և այնտեղ էր ապրում։ Ահա սրան նա ամեն ինչ տեղեկացրեց, տվեց և հրեշտակի անունը։ Վանականն, ուզենալով նրան իրազեկ դարձնել, ասաց. «Նա ճշմարիտ է, հրավի բոլոր մարգարեներին հենց այդ հրեշտակն է ուղարկվում»։ Առաջինն այդ կինն եղավ ահա, ով ականջ կախեց և հավատաց սուտ աբբայի խոսքին, և ցեղակից այլ կանանց հայտնեց, որ Մոհամմեդը մարգարե է։ Համբավը կանանց շրջանից մուտք գործեց տղամարդկանց շրջանը, նախ և առաջ Աբու Բաքրին, որին և Մոհամմեդը իրեն հաջորդ նշանակեց։ Սրա հերձվածն ի վերջո զենքի ուժով տարածվեց Էթրիբոսի[278] շրջաններում։ Սկզբում հերձվածը տասը տարի ծավալվեց ընդհատակում, զենքի ուժով նույնպես տասը տարի, իսկ բացահայտ՝ ինն։ Մոհամմեդն իր հետևորդներին վարդապետեց, թե թշնամուն սպանողը կամ թշնամուց սպանվողը դրախտ է գնում[279]։ Իսկ դրախտը նրա ասելով ուտել-խմելու, կանանց հետ հարաբերվելու տեղ է, որ այնտեղ կան գինու, մեղրի և կաթի գետեր, իսկ կանայք այստեղի կանանց նման չեն, ուրիշ բան են, խառնակությունն ու հաճույքն էլ՝ երկարատև[280]։ Անվայել ու հիմար այլ բաներ էլ էր նա ասում, ինչպես և այն, թե պետք է միմյանց կարեկցել և օգնել անարդարության զոհերին։

Նույն տարին, ինդիկտիոնի չորրորդ տարին, նոյեմբեր ամսի յոթին, արևելքում Հերակլիոսին որդի ծնվեց՝ Դավիթը։ Նույն օրը ծնվեց նաև Հերակլիոսը, Մեծ Հերակլիոսի որդի Փոքր Հերակլիոսի (որ և Կոստանդին էր կոչվում), որին նա մկրտվեց Վլախեռնայում, ինդիկտիոնի

հինգերորդ տարին, նոյեմբեր ամսի երեքին, ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի։

[A. M. 6123]

Արաբների առաջնորդ Աբու Բաքր։ Իշխեց երեք տարի։ Երուսաղեմի Մոդեստոս պատրիարք[281]։ Աթոռակալեց երկու տարի։

[Աշխարհի արարչագործության] 6123 թ.

[Քրիստոսի մարդեղության] 623 թ.

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 22-րդ տարին

[Արաբների Աբու Բաքր առաջնորդի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 23-րդ տարին

[Երուսաղեմի Մոդեստոս պատրիարքի] 1-ին տարին

[Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 13-րդ տարին

Այդ տարին պարսիկները ապստամբեցին և պատերազմեցին միմյանց դեմ։ Այդ ժամանակները հնդիկների թագավորը Հերակլիոսին՝ պարսիկներին հաղթելու առթիվ շնորհավորանքներ ուղարկեց, մեծ քանակությամբ մարգարիտներ և թանկագին քարեր։ Մի փոքր առաջ վախճանվել էր Մոհամմեդը։ Նա չորս ամիրաներ էր նշանակել՝ պատերազմելու քրիստոնյա արաբների[282] դեմ։ Նրանք, մտադիր լինելով հարձակվել Մուխեոն գյուղում գտնվող [քրիստոնյա] արաբների վրա, վերջիններիս զոհամատուցման օրը, հասան ու կանգ առան այդ գյուղի դիմաց։ Գյուղում էր գտնվում Թեոդորոս վիկարիոսը[283], որն այդ մասին տեղեկացավ իր վարձկան ոմն կորասեննից[284], անունը Կուտաբա[285]։ Հավաքելով անապատի բոլոր կայազորների զինվորներին և սարակինոսից իմանալով իրենց վրա հարձակվելու ճշգրիտ օրն ու ժամը, վիկարիոսը նախահարձակ է լինում Մոթուս կոչվող գյուղում և սպանում երեք ամիրաների և նրանց մեծաթիվ զինվորների։ Մի ամիրա միայն փրկվեց, խալեդը, որին կոչում էին «Սուրն աստուծո»[286]։ Այս շրջանի արաբներից ոմանք կայսրերի կողմից փոքր ռոճիկներ էին ստանում՝ պահպանելու համար անապատի անցումները։ Ահա հենց այս ժամանակ ինչ-որ ներքինի եկավ զինվորների ռոճիկները վճարելու։ Արաբներն էլ եկան սովորության համաձայն իրենց ռոճիկները ստանալու, բայց ներքինին վռնդեց նրանց, ասելով. «Տերը[287] հազիվ է կարողանում զինվորների ռոճիկը տալ, ո՞րտեղից տա այս շներին»։ Արաբները նեղացած գնացին իրենց ցեղակիցների մոտ և նրանց առաջնորդեցին անապատի անցումը

համարվող անչափ հարուստ Գազայի[288] շրջանը, Սինա լեռան սահմաններում։

[A. M. 6124]

Աշխարհի արարչագործության 6124 թ. — *Քրիստոսի մարդեղության 624 թ.*

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 23-րդ տարին — *Արաբների առաջնորդ Աբու Բաքրի 3-ամյա իշխանության 2-րդ տարին* — *Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 24-րդ տարին*

Երուսաղեմի Մոդեստոս պատրիարքի 2-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին — *Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 14-րդ տարին*

Այդ տարին Աբու Բաքրը չորս զորավարներ ուղարկեց, որոնք, ինչպես վերևում ասացի, արաբների ուղեկցությամբ եկան և գրավեցին Հիրան[289] և Գազայի[290] ողջ շրջանը։ Պաղեստինի Կեսարիա քաղաքից փոքրաթիվ զինվորներով հազիվ տեղ հասած Սերգիոսը մարտի բռնվեց և առաջինն էլ սպանվեց իր երեք հարյուր զինվորներով հանդերձ։ Արաբները փայլուն հաղթանակ տարած, բազում գերիներով ու ավարով վերադարձան։

Նույն տարին Պաղեստինում երկրաշարժ եղավ, երկնքի հարավային մասում դոկիտես[291] կոչվող աստղն երևաց։ Նա արաբների տիրակալության էր կանխագուշակում։ Աստղը երևաց 30 օր, հարավից հասնելով հյուսիս։ Նա սրաձև էր։

[A. M. 6125]

Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարք[292]։ Աթոռակալեց 3 տարի։ Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարք[293]։ Աթոռակալեց 10 տարի։

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 24-րդ տարին — *[Արաբների առաջնորդ Աբու Բաքրի] 3-րդ տարին*

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 25-րդ տարին — *[Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարքի] 1-ին տարին* — *[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 1-ին տարին*

Այդ տարին վախճանվեց Աբու Բաքրը, ամիրայանալով երկու և կես տարի։ Իշխանությունն անցավ Օմարին[294], որն Արաբիա զորք ուղարկելով[295] գրավեց Բոստրա քաղաքը[296] և այլ քաղաքներ։ Նրանք հասան մինչև Գաբիթա[297]։ Սրանց դեմ դուրս եկավ Հերակլիոս կայսեր եղբայր Թեոդորոսը, որը պարտություն կրելով եկավ կայսեր մոտ Եդեսիա[298]։ Կայսրը զորավար նշանակեց մի ուրիշի՝ վահանին, իսկ Թեոդորոս սակելլարիոսին հռոմեական զորքով արաբների դեմ ուղարկեց։ Հասնելով Եմեսա[299], նա բազում սարակինոսների հանդիպեց, նրանց ջարդ տվեց՝ իրենց ամիրայով հանդերձ[300], իսկ կենդանի մնացածներին հալածական արեց մինչև Դամասկոս։ Այնտեղից նա գնաց բանակեց Բարդանեսիոն գետի ափին։ Իսկ Հերակլիոսը հուսահատ, թողնելով Ասորիքը, Երուսաղեմից առավ պատվական խաչափայտը և գնաց Կոստանդնուպոլիս, վահանին և Թեոդորոս սակելլարիոսին հրամայելով Դամասկոսից շրջվել դեպի Եմեսա։ Նրանք 40 հազար զորք ունեին և հալածեցին արաբներին Եմեսայից մինչև Դամասկոս։

[A. M. 6126]

Աշխարհի արարչագործության 6126 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 626 թ.

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 25-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ Օմարի 12-ամյա իշխանության 1-ին տարին

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 26-րդ տարին

Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին

Այդ տարին արաբները անհամար զորքով Արաբիայի վրա[301] արշավեցին, Դամասկոսի շրջանները։ Վահանը, իմանալով այդ մասին, դիմեց կայսերական սակելլարիոսին, որպեսզի նա իր զորքով շտապի իրեն օգնության, քանզի արաբները մեծաթիվ էին։ Սակելլարիոսը եկավ Վահանի մոտ։ Եմեսայից դուրս գալով, նրանք հանդիպում են արաբներին և հենց առաջին օրը, որը երեքշաբթի էր, Լուս ամսի[302] քսաներեքին, մարտի բռնվում։ Սակելլարիոսի զորքը պարտություն է կրում։ Վահանի զորքերն ապստամբություն բարձրացնելով, Վահանին կայսր են

հռչակում, իսկ Հերակլիոսին՝ գահընկեց հայտարարում։ Դրա վրա սակեղլարիոսի զինվորները թողեցին հեռացան, իսկ սարակինոսները հարմար առիթ գտնելով, մարտ են տալիս։ Հռոմայեցիների դեմ հարավային քամի փչեց, նրա բարձրացրած փոշին թույլ չտվեց իրենց թշնամիներին դիմադրել և ահա դրա պատճառով նրանք պարտվեցին, փախուստի դիմեցին դեպի Յարմուկ[303] գետի կիրճերը, ուր և գլխովին ոչնչացան։ Երկու զորավարների գլխավորած զորքը 40 հազար հոգի էին։ Այստեղ սարակինոսները փայլուն հաղթանակ տանելով, շարժվեցին Դամասկոսի վրա և գրավելով այն, ինչպես և Փյունիկեի շրջանները, այնտեղ էլ հաստատվեցին։ Ապա Եգիպտոսի վրա արշավեցին։ Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքը լսելով այդ մասին, մտահոգության մեջ ընկավ։ Վախենալով նրանց ագահությունից, նա պայմանագիր կնքեց, խոստացավ, որ Եգիպտոսը նրանց տարեկան 12 բյուր դինար կվճարի, ըստ կնքված պայմանավորվածության ոսկի կվճարի։ Վճարելով երեք տարվա համար, նա Եգիպտոսը ավերածություններից փրկեց։ Կյուրոսը կայսեր առաջ ամբաստանվեց՝ Եգիպտոսի ոսկին սարակինոսներին տալու համար։ Կայսրը, զայրացած, նրան կանչեց, իսկ ավգուստալիոս նշանակեց Հայաղգի ոմն Մանվելի։ Երբ ժամանակը լրացավ, սարակինոսների գործակալներն եկան ոսկին ստանալու, բայց Մանվելը նրանց ձեռնունայն դուրս հանեց, ասելով. «Ես անգեն Կյուրոսը չեմ, որ ձեզ հարկ վճարեմ։ Ես զինված եմ»։ Հենց որ սրանք հեռացան, սարակինոսները Եգիպտոսի վրա հարձակվեցին, Մանվելին մարտ տվեցին և փախուստի մատնեցին։ Նա մի քանի հոգով փրկվեց Ալեքսանդրիայում։ Ահա այն ժամանակ սարակինոսները Եգիպտոսը հարկատու դարձրին։ Հերակլիոսը կատարվածին իրազեկ դառնալով, [արաբների] մոտ Կյուրոսին ուղարկեց՝ նրանց համոզելու Եգիպտոսից հեռանալ, խոստանալով հարգել նախկին համաձայնությունը։ Կյուրոսը գնալով սարակինոսների ճամբարը, արդարացավ նրանց, թե համաձայնության խախտման հարցում ինքը մեղք չունի և եթե ուզում են, ինքը նախկին համաձայնությունը երդումներով կհաստատի։ Սարակինոսները, սակայն, տեղի չտվեցին և պատրիարքին ասացին. «Կարո՞ղ ես այս հսկայական ոյունը կուլ տալ»։ Նա պատասխանեց. «Հնարավոր չէ»։ Նրանք ասացին. «Մեզ համար էլ այլևս հնարավոր չէ Եգիպտոսից հեռանալ»[304]։

[A. M. 6127]

Աշխարհի արարչագործության 6127 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 627 թ.

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 26-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ Օմարի 12-ամյա իշխանության 2-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 27-րդ տարին

Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Այդ տարին Օմարը[305] Պաղեստինի վրա արշավեց և երկու տարի պաշարման մեջ առնելով սուրբ քաղաքը, պայմանով տիրացավ նրան. Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարքը համայն Պաղեստինի անձեռնմխելիության մասին հաստատագույն երաշխիքներ ստացավ[306]։ Օմարը սուրբ քաղաք մտավ ուղտի բրդից պատրաստված կեղտոտ հագուստներով և սաղայելական կեղծավորությամբ ցանկացավ տեսնել Սողոմոնի կառուցած հրեից տաճարը, մտադիր լինելով այն իր խայտառակ կրոնի աղոթատեղին դարձնել։ Սոփրոնիոսը նրան ականատես լինելով, ասաց. «Ճշմարիտ սա է Դանիել մարգարեի ասած «պղծությունն աւերածին», որ սուրբ տեղում է կանգնած»[307]։ Բարեպաշտության պաշտպանն արտասվալից ողբաց քրիստոնյաներին։ Երբ [Օմարը] տեղ հասավ, պատրիարքն առաջարկեց նրան սավան ու հանդերձներ, բայց նա մերժեց հագնել դրանք։ Պատրիարքը հազիվ կարողացավ նրան համոզել հագնել, մինչև որ լվացին նրա [կեղտոտ] հանդերձները, որից հետո Օմարը ստացածը Սոփրոնիոսին վերադարձրեց և հագավ սեփական հանդերձները։ Այդ ընթացքում վախճանվեց Սոփրոնիոսը, խոսքով ու գործով երուսաղեմացվոց եկեղեցին անչափ զարդարողը, Հերակլիոսի և նրա համախոհ միակամայականներ Սերգիոսի և Կյուրոսի չարափառության դեմ պայքարողը։

Նույն տարին Օմարը Ասորիք ուղարկեց Իպին[308], որը համայն Ասորիքը սարակինոսներին ենթարկեց։

[A. M. 6128]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 27-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օմարի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 28-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարին Օսրոենի կառավարիչ[309] Հովհաննեսը, մականունը Կատեաս, եկավ Խալկիս[310], Իադի մոտ և նրա հետ պայման կնքեց՝ վճարել տարեկան տասը բյուր դահեկան և այնքան ժամանակ, ինչ այդ գումարը վճարվում է նրան, ոչ խաղաղաբար, ոչ պատերազմով նա իրավունք չունենա անցնել Եփրատ գետը։ Այդ պայմանը կնքելով Հովհաննեսը վերադարձավ Եդեսիա և հավաքելով տարեկան հարկը, առաքեց Իադին։ Հերակլիոսը, լսելով այդ մասին, Հովհաննեսին համարեց մեղավոր, քանզի առանց կայսեր գիտության նա դիմեց նման քայլի։ Պաշտոնանկ անելով նրան, դատապարտեց աքսորի, իսկ նրա պաշտոնը տվեց ոմն Պտոլեմեոս ստրատելատի։

[A. M. 6129]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 28-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օմարի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 29-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին արաբները գրավեցին Անտիոքը։ Օմարը սարակինոսներին ենթակա բովանդակ երկրի՝ Եգիպտոսից մինչև Եփրատ, զորավար և ամիրա նշանակեց Մուավիային[311]։

[A. M. 6130]

Աշխարհի արարչագործության 6130 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 630 թ.

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 29-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ Օմարի 12-ամյա իշխանության 5-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պյուրոս պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 1-ին տարին

Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալության 6-րդ տարին

Այդ տարին Իադը բովանդակ զորքն անցկացրեց Եփրատի վրայով և հասավ Եդեսիա։ Եդեսացիք բացեցին քաղաքի դարբասները, նախօրոք իրենց երկրի ապահովության, ստրատելատի և նրա հռոմայեցի զինվորների կյանքի անվտանգության մասին երաշխիքներ ստանալով։ Սարակինոսներն այնուհետև շարժվեցին Կոստանդիայի[312] վրա և պաշարելով այն, գրոհով առան, սպանելով երեք հարյուր հռոմայեցիների։ Այն-

տեղից գնացին Դարա և այն էլ գրոհով առան, շատերին կոտորեցին: Ահա այդպես իադը նվաճեց համայն Միջագետքը:

[A. M. 6131]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 30-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օմարի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պյուրոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարին սարակինոսները Պարսկաստանի վրա արշավեցին և պատերազմելով պարսիկների դեմ, նրանց գլխովին պարտության մատնեցին և բոլորին հպատակեցրին: Պարսից արքա Որմիզդը արքունիքը լքելով, փախուստի դիմեց խորին Պարսկաստան: Սարակինոսները գերի վերցրին Որմիզդի դուստրերին՝ թագավորական ողջ կայքով հանդերձ և Օմարի մոտ բերեցին:

Այդ տարին Օմարը հրամայեց իրեն ենթակա համայն երկրում մարդահամար և հաշվառում անցկացնել: Մարդկանց, անասունների և տունկերի հաշվառում անցկացվեց:

[A. M. 6132]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 31-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օմարի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պյուրոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարվա մարտ ամսին, ինդիկտիոնի տասնչորսերորդ տարին ջրգողությունից վախճանվեց Հերակլիոս կայսրը[313], թագավորելով երեսուն տարի և տասը ամիս[314]: Նրանից հետո չորս ամիս թագավորած նրա որդի Կոստանդնին թունավորեցին իր խորթ մայր Մարտինեն և պատրիարք Պյուրոսը: Թագավորում է Մարտինեի որդի Հերակլեոնասը իր մոր Մարտինեի հետ:

[A. M. 6133]

Հռոմայեցիների կայսր Հերակլեոնաս: Թագավորեց 6 ամիս:
Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարք[315]: Աթոռակալեց 12 տարի:

[Հռոմայեցիների Հերակլեոնաս կայսեր] 1-ին տարին

[Արաբների առաջնորդ Օմարի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 1-ին տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան յոթամյա պաշարումից հետո գրավեց Պաղեստինի Կեսարիան, որտեղ կոտորեց յոթ հազար հռոմայեցի։

Այդ տարին սենատը Հերակլեոնասին, նրա մայր Մարտինեին և վալենտինոսին տապալեց[316]։ Մարտինեի լեզուն կտրեցին, Հերակլեոնասի՝ քիթը և աքսորելով նրանց, գահ բարձրացրին Կոստասին[317]՝ Կոստանդնի որդուն՝ Հերակլիոսի թոռան։ Նա թագավորեց քսանյոթ տարի։ Պյուրոսին կարգալույծ անելուց հետո, հոկտեմբեր ամսին, ինդիկտիոնի տասնհինգերորդ տարին Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց Երեց և եկեղեցու տնտես Պավղոսը։ Նա տասներկու տարի աթոռակալեց[318]։

[A. M. 6134]

Աշխարհի արարչագործության 6134 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 634 թ.

Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր 27-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ Օմարի 12-ամյա իշխանության 9-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալության 10-րդ տարին

Այդ տարին Կոստասը գահ բարձրանալով, դիմեց սենատին ու ասաց. «Իմ հայր Կոստանդինը իր հոր և իմ պապ Հերակլիոսի օրոք վերջինիս հետ երկար թագավորեց, բայց նրա մահից հետո հույժ քիչ, քանզի իր խորթ մոր՝ Մարտինեի նախանձը բեկեց [ժողովրդի] նրա՝ Կոստանդնի հետ կապած լավագույն հույսերը, նախանձը նրան կյանքից զրկեց։ Մարտինեն այդ քայլին դիմեց Հերակլիոսից ունեցած իր ապօրինի որդու՝ Հերակլեոնասի սիրույն։ Բայց դուք ձեր աստվածահաճո որոշմամբ Մարտինեին և նրա որդուն արդար կերպով թագավորությունից հեռացրիք, որպեսզի հռոմայեցիների գահին չբազմի ամենաանօրենը։ Ձեր արտակարգ լրջախոհությամբ դուք շատ լավ գիտակցեցիք այդ։ Արդ, ես ձեզ

եմ դիմում՝ եղե՛ք բոլոր հպատակների փրկութեան համար իմ խորհրդականներն ու գործակիցները»։ Այդպես ասելով, նա փակեց սենատի նիստը, սենատորներին առատ նվերներ բաշխելով։

[A. M. 6135]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օմարի] 10-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

Այդ տարին Օմարն սկսեց Երուսաղեմի տաճարի կառուցումը, բայց շենքը կանգուն չէր մնում, այլ անընդհատ փուլ էր գալիս։ Նա ուզեց պատճառն իմանալ և հրեաներն ասացին. «Քանի Զիթենյաց լեռան տաճարի վրա եղող խաչը ցած չեք առել, շենքը կանգուն չի մնա»։ Դրա վրա այնտեղից ցած առան խաչը, որով նրանց շենքը կանգուն մնաց։ Այդ առթիվ քրիստոսատյացները այլ բազում խաչեր էլ ցած առան։

[A. M. 6136]

Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարք[319]։ Աթոռակալեց 10 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 3-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օմարի] 11-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարին Կոստասի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց Վալենտինիանոս պատրիկը[320]։ Կայսրը [զորք] ուղարկեց, նրան սպանեց, իսկ նրա զինվորներին սիրաշահեց։ Դիոս ամսի հինգին, շաբաթվա վեցերորդ օրը, ժամը իննին արևի խավարում եղավ։

[A. M. 6137]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 4-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օմարի] 12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարվա Դիոս ամսին[321], շաբաթվա հինգերորդ օրը, հավատուրաց մի պարսիկ սպանեց սարակինոսների առաջնորդ Օմարին. վերջինիս երկրպագելու պահին դաշույնը նրա փորը խրեց և այդպիսով կյանքից զրկեց։ Օմարն ամիրայացավ 12 տարի։ Նրան հաջորդեց իր ազգական Օթմանը, Ֆանի որդին[322]։

[A. M. 6138]

Արաբների առաջնորդ Օթման։ Իշխեց 10 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 5-րդ տարին	*[Արաբների առաջնորդ Օթմանի] 1-ին տարին*
[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 6-րդ տարին	*[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 3-րդ տարին*

Այդ տարին Աֆրիկայի պատրիկ Գրիգորիոսը աֆրիկացիների[323] հետ ապստամբություն բարձրացրեց։

[A. M. 6139]

Աշխարհի արարչագործության 6139 թ.	*Քրիստոսի մարդեղության 639 թ.*	*Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր 27-ամյա թագավորության 6-րդ տարին*
Արաբների առաջնորդ Օթմանի 10-ամյա իշխանության 2-րդ տարին	*Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին*	*Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալության 4-րդ տարին*

Այդ տարին երկրի վրա սաստիկ քամի փչեց, որը բազում տունկեր, հսկայական ծառեր արմատախիլ արեց, գետին տապալեց սյունակյացների բազում սյուներ։ Այդ նույն տարին սարակինոսները Աֆրիկայի վրա արշավեցին և հարձակվելով ապստամբ Գրիգորիոսի վրա, փախուստի մատնեցին, նրա կողմնակիցներին կոտորեցին, իսկ Գրիգորիոսին Աֆրիկայից դուրս քշեցին։ Ապա աֆրիկացիների վրա հարկեր նշանակելով, վերադարձան։

[A. M. 6140]

[Հռոմայեցիների կոստաս կայսեր] 7-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օթմանի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան ծովով արշավեց Կիպրոսի վրա[324]։ Նա հազար յոթ հարյուր նավ ուներ։ Գրավելով Կոստանդիան[325], ողջ կղզով հանդերձ, ավարառեց այն։ Լսելով, որ Կակորիզոս կուբիկուլարիոսը[326] հռոմեական մեծաթիվ զորքով իր վրա է գալիս, նա նավարկեց Արադոսի դիմաց, ուր խարիսխ գցելով, փորձեց գրավել կղզու Կաստելլոն ավանը՝ բոլոր միջոցները[327] գործի դնելով։ Բայց արդյունքի չհասնելով, նրանց մոտ է ուղարկում ոմն Թոմարիքոս եպիսկոպոսի ահաբեկելու նրանց՝ դադարեցնել դիմադրությունը, թողնել քաղաքն ու հեռանալ կղզուց։ Բայց հենց որ եպիսկոպոսը նրանց մոտ եղավ, նրան պահեցին, Մուավիայի պահանջներին չընդառաջեցին, որը տեսնելով, որ Արադոսի պաշարումից ոչինչ չի ստացվում, վերադարձավ Դամասկոս, քանզի ձմեռը վրա էր հասել։

[A. M. 6141]

[Հռոմայեցիների կոստաս կայսեր] 8-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օթմանի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան մեծ պատրաստություն տեսած, արշավեց ընդդեմ Արադոսի[328] և այն որոշ պայմաններով առավ։ Նրա բնակիչներին նա իրավունք տվեց բնակվել ուր որ ցանկանան, իսկ քաղաքը կրակի տվեց, նրա պարիսպները հիմնահատակ կործանեց, կղզին անապատ դարձրեց և այդ վիճակում է այն մինչև այսօր։

Նույն տարին Մարտինոս պապը Հռոմում միակամականների դեմ ժողով գումարեց[329]։

[A. M. 6142]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 9-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օթմանի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարին զորահրամանատար Բուսուրը[330] *արաբներով արշավեց ընդդեմ Իսավրիայի*[331]*, կոտորեց, շատերին գերեվարեց և հինգ հազար գերիներով վերադարձավ։ Կոստաս կայսրը ոմն Պրոկոպիոսի հաշտություն կնքելու համար Մուավիայի մոտ ուղարկեց։ Երկու տարի ժամանակով հաշտություն կնքվեց, որի համար Մուավիան Դամասկոսում պատանդ պահեց Թեոդորոսի որդի Գրիգորիոսին։*

[A. M. 6143]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 10-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օթմանի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարին կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց հայոց պատրիկ Պասագնաթեսը[332]*, նա Մուավիայի հետ դաշինք կնքեց և իր հարազատ որդուն պատանդ տվեց։ Կայսրը, տեղեկանալով այդ մասին, եկավ մինչև Կապադովկիայի Կեսարիան, բայց Հայաստանից հույսը կտրած, վերադարձավ։*

[A. M. 6144]

Աշխարհի արարչագործության 6144 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 644 թ.

Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր 27-ամյա թագավորության 11-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ Օթմանի 10-ամյա իշխանության 7-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալության 12-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալության 9-րդ տարին

Այդ տարին Հելիոպոլսում[333] մեռավ Հերակլիոսի զարմիկ Գրիգորիոսը, որի զմռսված մարմինը բերվեց Կոստանդնուպոլիս։ Նույն տարին երկնքից փոշի թափվեց և մարդկանց մեծ սարսափ պատեց։

[A. M. 6145]

Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարք[334]։ Աթոռակալեց 12 տարի։ Վախճանվեց Պավղոսը, իսկ Պյուռոսը կրկին անգամ աթոռակալեց 4 ամիս և 23 օր։

[Հռոմայեցիների կոստաս կայսեր] 12-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օթմանի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 1-ին տարին

[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան գրավելով Հռոդոսը, դեռին տապալեց Հռոդոսի կոլոսոսը[335] կանգնեցումից 1360 տարի անց։ Սյոնը գնեց մի եղեսացի հրեա վաճառական և նրա պղինձը ինն հարյուր ուղտերի վրա բարձած տարավ։ Նույն տարին արաբների զորավար Հաբիբը[336] արշավեց Հայաստանի վրա։ Հանդիպելով հռոմայեցիների զորավար Մավրիանոսին, նրան հալածական արեց մինչև Կովկասյան լեռները, իսկ երկիրն ավարառեց։

[A. M. 6146]

[Հռոմայեցիների կոստաս կայսեր] 13-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օթմանի] 9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան հրամայեց մեծ զորմիզ հանդերձել, քանզի որոշել էր Կոստանդնուպոլսի վրա նավարկել։ Նախապատրաստական ողջ աշխատանքը Փյունիկեի Տրիպոլիս քաղաքում էր կատարվում։ Տրիպոլսում ապրող քրիստոսասեր երկու եղբայրներ, Բուկինատորի որդիները, տեսնելով դա, աստվածային նախանձախնդրությամբ դրդված, խուժեցին քաղաքի բանտի վրա, որտեղ արգելափակված էին բազում հռոմայեցիներ, և ջարդելով դարբասները, ազատեցին բանտարկյալներին, ապա հարձակվելով քաղաքի ամիրայի վրա, սպանեցին նրան ու նրա մարդկանց, և ողջ հանդերձանքը կրակի տալով, նավ նստան և Ռոմանիա[337] նավարկեցին։ Այդ դեպքը, սակայն, չկանգնեցրեց նրանց նա-

խապատրաստությունները։ Մուավիան անձամբ արշավեց Կապադովկիայի Կեսարիայի վրա, իսկ Աբուլաթարին նշանակեց տորմիղի կառուցման պետ։ Նա, հասնելով Լյուկիայի Փյունիքս վայրը, որտեղ գըտնըվում էր Կոստաս կայսրը հռոմեական նավատորմիղով, ծովամարտի է բռնվում։ Նավամարտից առաջ կայսրը երազ է տեսնում, թե ինքը Թեսաղոնիկեում է գտնվում։ Զարթնելով, նա իր երազը մի երազահանի պատմեց, որն ասաց. «Ո՛վ կայսր, երանի չքնեիր և չտեսնեիր այդ երազը, քանզի քո Թեսաղոնիկեում լինելը նշանակում է «Ուրիշին ընձեռիր հաղթանակը», ասել է հաղթանակը քո թշնամու ձեռքն է անցնում»[338]։ Կայսրը նավամարտի և ոչ մի պատրաստություն չտեսած, հռոմեական տորմիղը պատերազմի առաջնորդեց։ Մարտում հռոմայեցիները պարտվեցին, ծովի ջրին միախառնվեց հռոմայեցիների արյունը։ Կայսրը իր հանդերձներն ուրիշին հագցրեց։ Վերոհիշյալ Բուկինատորի որդին, ցատկելով կայսերական նավի մեջ և կայսեր փախցնելով, տեղափոխեց մի այլ նավ և հեղակարծորեն փրկեց նրան։ Այդ ամենաարին կայսեր նավի վրա քաջաբար մարտնչելով, շատերին ջարդ տվեց և իր կյանքը ղոհաբերեց կայսեր սիրույն։ Թշնամիները շրջապատել էին նրան, ենթադրելով, որ հենց նա է կայսրը։ Շատերին խողխողելուց հետո, թշնամիները նրան ևս սպանում են՝ կայսերական հանդերձները կրողի հետ միասին։ Կայսրն ահա փախուստի դիմելով, փրկվեց. բոլորին լըքելով, նա նավեց Կոստանդնուպոլիս։

[A. M. 6147]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 14-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Օթմանի] 10-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարին էթրիբ·ացիք[339] սպանեցին արաբների առաջնորդ Օթմանին։ Նա ամիրայացավ տասը տարի։ Այդ առթիվ արաբների մեջ հուդումներ առաջացան. անապատում ապրողները Ալիին՝ Ալիի[340] եղբորորդուն էին ուզում, որ Մոհամմեդի փեսան էր, իսկ Ասորիքում և Եգիպտոսում ապրողները՝ Մուավիային։ Հաղթեց Մուավիան և իշխեց քսանչորս տարի։

[A. M. 6148]

Արաբների առաջնորդ Մուավիա։ Իշխեց 24 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 15-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան Ալիի դեմ արշավեց։ Նրանք երկուսն էլ հավաքվեցին Բարբալիսոսի[341] մոտ, Եփրատի մոտ գտնվող Կեսարիոնում[342]։ Մուավիայի կողմնակիցներն ավելի հզոր լինելով, տիրացան ջրին, իսկ Ալիի կողմնակիցները ծարավից տառապելով, սկսեցին դասալիք լինել։ Մուավիան, որ չէր ուզում պատերազմել, հաղթանակ տարավ առանց ջանք գործադրելու։

[A. M. 6149]

[Հռոմայեցիների կոստաս կայսեր] 16-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 2-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին կայսրն արշավեց Սկլավինիայի[343] դեմ, շատերին գերեվարեց և հպատակեցրեց։ Նույն տարին տեղի ունեցան և սուրբ Մաքսիմոսի[344] ու նրա աշակերտների հետ կապված դեպքերը։ Նրանք մարտնչում էին հանուն ուղղափառության՝ ընդդեմ միակամականների։ Կոստասը, չկարողանալով նրանց թեքել դեպի իր հարափառությունը, սրբի աջը և աստվածային իմաստությամբ լի և բազմագետ լեզուն կրտրեց, քանզի նա, Մաքսիմոսը, Անաստասիոս անունը կրող իր երկու աշակերտներով նրա ամբարշտության դեմ շատ բան էին գրել։ Այդ բանը նրանք չափածո էին գրել, ուսումնասեր մարդիկ այդ մասին գիտեն։

[A. M. 6150]

[Հռոմայեցիների կոստաս կայսեր] 17-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 3-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի Մուավիայի առաջարկությամբ հռոմայեցիների և արաբների միջև հաշտություն կնքվեց։ Պատճառը արաբների մեջ բռնկված ապստամբությունն էր։ Հաշտության պայմանագրի համաձայն արաբները հռոմայեցիներին վճարելու էին օրական հազար դահեկան, մեկ ձի և մեկ ստրուկ[345]։ Այդ նույն տարվա Դեսիոս ամսին[346], ինդիկտիոնի երկրորդ տարին, ուժեղ երկրաշարժ էլ եղավ և ավերածություններ Պաղեստինում և Ասորիքում։

Նույն տարին Հռոմի սրբազնագույն Մարտինոս պապը, որն արիաբար մարտնչել էր հանուն ուղղափառության և խոստովանող դարձել, աքսորվեց և վախճանվեց արևելքի շրջաններում։

[A. M. 6151]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 18-րդ տարին — *[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 4-րդ տարին* — *[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 7-րդ տարին*

Այդ տարին Կոստասը սպանեց իր հարազատ եղբայր Թեոդոսիոսին: Երբ արաբները Սապֆիում[347] էին գտնվում, սպանվեց Պարսկաստանի [ամիրա] Ալին: Այդպիսով Մուավիան դարձավ միահեծան թագավոր, հաստատվեց Դամասկոսում, որտեղ և կենտրոնացրեց դրամական գանձերը:

[A. M. 6152]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 19-րդ տարին — *[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 5-րդ տարին* — *[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 8-րդ տարին*

Այդ տարի արաբական մի հերձված երևան եկավ՝ խարուրգիտ[348] կոչվողների: Մուավիան հաղթահարեց նրանց, Պարսկաստանի [խարուրգիտներին] ստորացրեց, իսկ Ասորիքի՝ բարձրացրեց: Առաջիններին նա կոչեց իսամիտներ, մյուսներին՝ հերակիտներ: Իսամիտների ոճիկը բարձրացրեց մինչև երկու հարյուր դահեկան, իսկ հերակիտների ոճիկն իջեցրեց մինչև երեսուն դահեկան:

[A. M. 6153]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 20-րդ տարին — *[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 6-րդ տարին* — *[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 9-րդ տարին*

Այդ տարի կայսրը լքելով Կոստանդնուպոլիսը, գնաց Սիկիլիայի Սիրակուսա քաղաքը, մտադիր լինելով արքունիքը Հռոմ տեղափոխել: Նա [Կոստանդնուպոլիս] մարդ ուղարկեց իր կնոջ և երեք որդիներին՝ Կոստանդնին, Հերակլիոսին և Տիբերիոսին բերելու, բայց բյուզանդացիք չթողեցին նրանց:

[A. M. 6154]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 21-րդ տարին — *[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 7-րդ տարին* — *[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 10-րդ տարին*

Այդ տարի արաբները Ռոմանիայի վրա արշավեցին, շատերին գերեվարեցին և բազում վայրեր ամայացրին։

[A. M. 6155]

[Հռոմայեցիների կոստաս կայսեր] 22-րդ տարին *[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 8-րդ տարին* *[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 11-րդ տարին*

Այդ տարի Սիկիլիայի բնակչության մի մասը գերեվարվեց և իր ցանկությամբ Դամասկոս հաստատվեց։

[A. M. 6156]

[Հռոմայեցիների կոստաս կայսեր] 23-րդ տարին *[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 9-րդ տարին* *[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 12-րդ տարին*

Այդ տարի պահոց շփոթում եղավ։ Խալեդի որդի Աբդեռահմանը արշավեց Ռոմանիայի վրա, այնտեղ էլ ձմեռեց։ Նա բազում շրջաններ ավարառեց։ Իսկ սկլավեններըˢ⁴⁹ սրա կողմն անցնելով, նրա հետ՝ հինգ հազար հոգի, իջան Ասորիք և հաստատվեցին Ապամիայի շրջանի Սելևկոբոլոս[350] գյուղում։

[A. M. 6157]

Կոստանդնուպոլսի Թովմաս պատրիարք[351]։ Աթոռակալեց երեք տարի։

[Հռոմայեցիների կոստաս կայսեր] 24-րդ տարին *[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 10-րդ տարին* *[Կոստանդնուպոլսի Թովմաս պատրիարքի] 1-ին տարին*

Այդ տարի Ռոմանիայի վրա արշավեց Բուսուրը, վախճանվեց Ապամիայի եպիսկոպոս Թոմարիքոսը, հրա ճարակ դարձավ Եմեսայի եպիսկոպոսը։

[A. M. 6158]

[Հռոմայեցիների կոստաս կայսեր] 25-րդ տարին *[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 11-րդ տարին* *[Կոստանդնուպոլսի Թովմաս պատրիարքի] 2-րդ տարին*

Այդ տարին Բուսուրը դարձյալ Ռոմանիայի վրա արշավեց, ավարառեց Հեքսապոլսի[352] շրջանները, իսկ Ֆադալասն[353] այնտեղ ձմեռեց։

[A. M. 6159]

[Հռոմայեցիների կոստաս կայսեր] 26-րդ տարին — *[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 12-րդ տարին* — *[Կոստանդնուպոլսի Թովմաս պատրիարքի] 3-րդ տարին*

Այդ տարի Արմենիակների զորավար Շապուհ Պարսկածինը[354] *կոստաս կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, նա Մուավիայի մոտ Սերգիոս ստրատելատին*[355] *ուղարկեց, խոստանալով Հռոմանիան ենթարկել Մուավիային, եթե վերջինս դաշնակցի իրեն՝ ընդդեմ կայսեր։ Կայսեր որդի Կոստանդինը, իմանալով այդ մասին, Մուավիայի մոտ նվերներով Անդրեաս կուբիկուլարիոսին ուղարկեց, որպեսզի նրան համոզի չանցնել ապստամբի կողմը։ Անդրեասը, գալով Դամասկոս, տեսավ, որ Սերգիոսը իրենից առաջ է տեղ հասել։ Մուավիան ձևացնում էր, թե իր համակրանքը կայսեր կողմն է։ Սերգիոսը Մուավիայի մոտ էր նստած, երբ ներս մտավ Անդրեասը, Սերգիոսը տեղից վեր կացավ։ Մուավիան պարսավեց Սերգիոսին, ասելով. «Ինչո՞ւ վախեցար»։ Սերգիոսը պատճառաբանեց, թե սովորությունից դրդված այդպես արեց։ Մուավիան, դիմելով Անդրեասին, հարցրեց. «Ի՞նչ ես ուզում»։ Նա պատասխանեց. «Ուզում եմ, որ դու օգնություն տաս ընդդեմ ապստամբի»։ Նա ասաց. «Ինձ համար երկուսդ էլ թշնամի եք, շատ տվողին էլ կօգնեմ»։ Անդրեասն ասաց. «Վստահ եղի՛ր, ո՛վ ամիրա, որ քեզ համար ավելի լավ է քիչ ստանալ, բայց կայսրից, քան թե շատ՝ ապստամբից։ Բայց ինչպես որ ճիշտ ես գտնում, այդպես էլ վարվիր»։ Անդրեասն այդ ասելուց հետո լռեց։ Մուավիան ասաց. «Այդ մասին կմտածեմ»։ Նա հրամայեց երկուսին էլ դուրս գան։ Մուավիան, Սերգիոսին առանձին կանչելով, ասաց. «Այլևս չիոնարհվես Անդրեասի առաջ, քանզի վախենալու պատճառ չունես»։ Հաջորդ օրը Սերգիոսը Անդրեասից առաջ գնաց և նստեց Մուավիայի մոտ։ Երբ Անդրեասը ներս մտավ, նա նախորդ օրվա նման չկանգնեց։ Անդրեասը վերից վար խոժոռ նայելով Սերգիոսին, հայհոյեց նրան ու սպառնաց. «Քանի ողջ եմ ես, քեզ ցույց կտամ իմ ով լինելը»։ Սերգիոսն ասաց. «Ես քո առաջ ոտքի չեմ կանգնի, քանզի դու ոչ տղամարդ ես, ոչ էլ կին*[356]*»։ Մուավին, երկուսին էլ լռեցնելով, ասաց Անդրեասին. «Համաձայնվիր տալ այնքան, ինչքան Սերգիոսը»։ «Իսկ նա ինչքա՞ն է տալիս», հարցրեց Անդրեասը։ Մուավիան ասաց. «Նա արաբներին է տալիս պետական հարկերը»։ Անդրեասն ասաց. «Ավա՛ղ քեզ, Մուավիա, որ համաձայն ես մարմինը տալ ստվերը ստանալու համար։ Ինչպես ուզում ես, այդպես էլ արա, դաշնակցիր Սերգիոսի*

հետ։ Ես այդ բանը չեմ անի։ Թեև քեզ ենք դիմել, բայց ապավինում ենք աստծուն, ով քեզնից հզոր լինելով, կպաշտպանի հռոմայեցիներին, նրա վրա ենք մենք մեր հույսերը դնում»։ Ապա «Ողջ լեր» ասելով, դուրս եկավ Դամասկոսից և գնաց դեպի Մելիտենե, քանզի ապստամբը այդ տեղերում էր գտնվում, որտեղ որ Սերգիոսն էլ պետք է գնար։ Հասնելով Արաբիսոս[357], նա հանդիպեց կլեյսուրի պահապանին. նա ապստամբին չէր միացել։ Նրան նա կարգադրեց ուշադիր լինել, ձերբակալել վերադարձող Սերգիոսին և իր մոտ բերել, իսկ ինքը գնաց Ամնևսիա, սպասելով ստանալ Սերգիոսին։ Կատարվածի մասին նա տեղյակ պահեց կայսեր։ Սերգիոսը Մուավիայի հետ իր ուզած ձևով դաշինք կնքելով, նրանից Շապուհին դաշնակից օգնական բարբարոսական զորք ստացավ՝ Ֆադալասի գլխավորությամբ։ Սերգիոսը Ֆադալասից առաջ էր գնում և ուրախությամբ շտապում դեպի Շապուհը, բայց տեղ չհասած ընկավ կլեյսուրներում Անդրեասի լարած որոգայթը։ Նրան շղթայակապ Անդրեասի մոտ բերեցին։ Սերգիոսը, տեսնելով Անդրեասին, ընկավ նրա ոտքերը և գթություն աղերսեց։ Անդրեասն ասաց նրան. «Մուավիայի ներկայության իր ամոթույքով պարծեցող և ինձ ձվատ անվանող Սերգիոսը դու չե՞ս։ Այսուհետև քո ամոթույքը քեզ ոչ մի օգուտ չի տալու, այլ քո մահվան պատճառ է դառնալու»։ Այդ ասելով, նա հրաման տվեց նրա ամոթույքը կտրել, իսկ նրան՝ փայտից կախել։ Կոստանդինը իմանալով Ֆադալասի՝ Շապուհին օգնության գնալու մասին, Շապուհի դեմ Նիկեփոր պատրիկի գլխավորությամբ հռոմեական զորք ուղարկեց։ Շապուհն Անդրիանուպոլսում էր գտնվում։ Իմանալով, որ Նիկեփորն իր դեմ է գալիս, նա պատերազմի պատրաստություն տեսավ։ Օրերից մի օր, ըստ իր սովորության, նա ձի հեծած, քաղաքից դուրս էր գալիս։ Երբ մոտեցավ քաղաքի դարբասին, նա ձիուն մտրակեց։ Ձին սանձակոտոր եղավ, Շապուհի գլուխը հարեց դարբասին և նրան չարաչար սպանեց։ Աստված ահա այսպես հաղթանակը կայսեր շնորհեց։ Ֆադալասը, հասնելով Հեքսապոլիս և կատարվածի մասին իմանալով, ապշահար եղավ։ Նա Մուավիային մարդ ուղարկեց օգնություն խնդրելով, քանզի հռոմայեցիների մեջ արդեն համերաշխություն էր տիրում։ Մուավիան իր որդուն՝ Եզիդին[358], ուղարկեց, տալով մեծաքանակ բարբարոսական զորք։ Երկուսն էլ հասան Քաղկեդոն և շատերին գերեվարեցին։ Նրանք գրավեցին նաև Փոյուգիայի Ամորիոնը և հինգ հազարանոց կայազոր թողնելով այնտեղ, Ասորիք վերադարձան։ Երբ վրա հասավ ձմեռը, կայսրը նույն Անդրեաս կուբիկուլարիոսին [Ամորիոն] է ուղարկում։ Առատ ձյունից և գիշերային ժամանակից օգտվելով, Անդրեասը աստիճաններով բարձ-

բացավ պարսպի վրա, մտավ Ամորիոն և բոլոր հինգ հազար արաբներին գլխովին կոտորեց։ Նրանցից մեկ հոգի անգամ չփրկվեց։ Նույն ձմռան ժամանակ, հորդառատ անձրևների հետևանքով Եդեսիան հեղեղվեց և շատերը կորան։ Երկնքում նշան էլ երևաց։

[A. M. 6160]

Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարք[359]*։ Աթոռակալեց վեց տարի։*

[Աշխարհի արարչագործության] 6160 թ.

[Քրիստոսի մարդեղության] 660 թ.

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 27-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 13-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Սիկիլիայի Սիրակուսա քաղաքի Դափնե կոչվող բաղանիքում սպանվեց Կոստաս կայսրը։ Պատճառը հետևյալն էր։ Կայսեր եղբայրը Թեոդոսիոսի սպանության պատճառով[360] *բյուզանդացիներն ատեցին [Կոստասին], առավել ևս այն բանի համար, որ նա ծաղր ու ծանակի ենթարկելով, Կոստանդնուպոլիս բերեց Հռոմի սրբազնագույն Մարտինոս պապին և աքսորեց Խերսոնի շրջանները, որ իմաստնագույն Մաքսիմոս խոստովանողի լեզուն ու ձեռքը կտրեց, բազում ուղղափառների խոշտանգեց, նրանց ունեցվածքը բռնագրավեց ու աքսորեց, քանզի նրանք հավանություն չէին տալիս իր հերձվածին, որ Մաքսիմոս խոստովանողի Անաստասիոս անունը կրող երկու աշակերտներին աքսորեց ու խոշտանգեց։ Ահա այդ բոլորի պատճառով ամենքը սաստիկ ատեցին նրան, և նա վախեցած ուզեց իր արքունիքը Հռոմ տեղափոխել, Թագուհուն և երեք որդիներին Կոստանդնուպոլսից դուրս բերել։ Բայց դրան արգելք կանգնեցին Անդրեաս կուբիկուլարիոսը և Կոլոնիայի Թեոդորոս [պատրիկը]։ [Կոստասը] Սիկիլիայում մնաց վեց տարի և երբ դնաց վերոհիշյալ բաղանիքը, նրա հետ ներս մտավ և ոմն Անդրեաս, Տրոյիլոսի որդին, նրա սպասավորը։ Երբ Կոստասն սկսեց օճառվել, Անդրեասը վերցրեց դույլը, խփեց կայսեր գլխին և իսկույն փախավ*[361]*։ Դրսում գտնվողները, տեսնելով, որ կայսրը ուշանում է բաղանիքից դուրս գալ, ներս շտապեցին և կայսեր գտան մեռած։ Նրան հողին հանձնելով, ոմն հայի՝ Մժեժին*[362]*, բռնի կայսր հռչակեցին. նա շատ փառավոր ու գեղեցիկ տղամարդ*[363] *էր։ Կոստանդինը, լսելով իր հոր սպանության մասին, մեծ տորմիղով Սիկիլիա է հասնում, ձերբակալում Մբ-*

ժեժին և իր հորը սպանողների հետ մահապատժի ենթարկում։ Արևմուտքում կարգ ու կանոն հաստատելով, նա շտապեց Կոստանդնուպոլիս։ Նա հռոմայեցիների վրա թագավորեց իր եղբայրների՝ Տիբերիոսի և Հերակլիոսի հետ։

[A. M. 6161]

Հռոմայեցիների կայսր Կոստանդին։ Թագավորեց 17 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր][364] *1-ին տարին* — *[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 14-րդ տարին* — *[Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի] 2-րդ տարին*

Այդ տարի եղբայրների հետ թագավորեց Կոստանդինը։ Սարակինոսներն արշավեցին Աֆրիկա և, ինչպես պատմում են, ութսուն հազար հոգի գերեվարեցին։ Անատոլիկոն բանակաթեմի [զինվորներն] եկան խրիսոպոլիս[365]*, ասելով, թե «Մենք երրորդությանն են հավատում, հետևաբար պետք է երեքին էլ թագադրենք»։ Կոստանդինը շփոթվեց, քանզի միայն ինքն էր թագադրված, իսկ նրա եղբայրները ոչ մի պատիվ չունեին։ Նա Կոլոնիայի Թեոդորոս պատրիկին ուղարկեց, որ գովելով նրանց նախաձեռնությունը, հանգստացրեց, ապա գլխավորներին առնելով քաղաք բերեց, [իբրև թե] սենատի հետ խորհրդակցելու և ցանկությունը կատարելու համար։ Կայսրը նրանց իսկույն դիմացի ափին գտնվող Սիկեում*[366] *կախաղան բարձրացրեց։ [Զինվորներն] այդ բանին ակնատես եղած, ամոթահար ու ցավագին տուն վերադարձան։ Իսկ կայսրն իր եղբայրների քթերը կտրեց։*

[A. M. 6162]

Աշխարհի արարչագործության 6162 թ. — *Քրիստոսի մարդեղության 662 թ.*

Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր 17-ամյա թագավորության 2-րդ տարին — *Արաբների առաջնորդ Մուավիայի 24-ամյա իշխանության 15-րդ տարին* — *Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի 6-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին*

Այդ տարի սաստիկ ձմեռ արեց, մարդիկ և անասունները շատ տուժեցին։ Ֆաղալասը Կյուղիկոսում[367] *ձմեռեց։*

[A. M. 6163]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 3-րդ տարին — *[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 16-րդ տարին* — *[Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի] 4-րդ տարին*

Այդ տարի Բուսուրն[368] *արշավեց, նա շատերին գերեվարելով վերադարձավ։*

[A. M. 6164]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 4-րդ տարին — *[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 17-րդ տարին* — *[Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի] 5-րդ տարին*

Այդ տարի, մարտ (Դյուստրոս) ամսին երկնքում Իրիս երևաց, բոլոր մահկանացուներին սարսափ պատեց, բոլորն ասում էին, թե աշխարհի վերջն է եկել։

Այդ տարի քրիստոսուրացները[369] *մեծ տորմիղ պատրաստեցին և Կիլիկիայի ափերով նավելով, ձմեռեցին՝ Աբդելայի որդի Մոհամմեդը՝ Ջմյուռնիայում, իսկ Կայսոսը՝*[370] *Կիլիկիայում և Լյուկիայում։ Եգիպտոսում մահ տարաժամ եղավ։ [Ամիրապետը] նրանց*[371] *օգնության ուղարկեց մի այլ տորմիղ՝ շատ գործունյա և քաջ պատերազմող համարվող Խալե*[372] *ամիրայի գլխավորությամբ։ Վերոհիշյալ Կոստանդինը, իմանալով աստվածամարտների՝ դեպի Կոստանդնուպոլիս շարժվելու մասին, հրակիր կաթսաներով մեծ դիերներ*[373] *պատրաստեց, ինչպես և սիֆոնակիր*[374] *դրոմոններ, հրամայելով խարիսխ գցել Պրոկլիանեսիոնի Կեսարիոսի նավահանգստում։*

[A. M. 6165]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 5-րդ տարին — *[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 18-րդ տարին* — *[Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի] 6-րդ տարին*

Այդ տարին աստվածամարտների վերոհիշյալ տորմիղը, նավելով եկավ Թրակիայի ափերին խարիսխ գցեց՝ սկսած Հեբդոմոնի արևմտյան ծայրից, այսինքն Մագնավրա կոչվողից մինչև արևելյան՝ Կյուկլոբիոն[375] *կոչվող Թերակղզին։ Ամեն օր, առավոտից մինչև երեկո, Ոսկե դռան պատնեշից մինչև Կյուկլոբիոն նրանք բախվում էին միմյանց։ Եվ այդպես ապրիլ ամսից մինչև սեպտեմբեր, որից հետո [սարակինոսները] նահանջեցին, եկան Կյուզիկոս և, գրավելով այն, ձմեռեցին այն-*

տեղ: Գարնանը նրանք դարձյալ քրիստոնյաների դեմ ծովում պատերազմեցին: Այդ բանը տևեց յոթ տարի: [Սարակինոսները] աստծո և աստվածամոր [քրիստոնյաներին] ցուցաբերած օգնությունից խայտառակ պարտություն կրելով, բազում մարտիկներ կորցնելով և հսկայական քանակությամբ վիրավորներ ունենալով, տխուր տրտում վերադարձան: Ճամփա ընկած աստվածասույզ տորմիղն էլ Սյուլլայոնի[376] կողմերում սաստիկ բքի ու փոթորկալի քամու հանդիպելով, ջարդուփշուր եղավ և ամբողջությամբ ոչնչացավ: Այֆի որդի Սուֆիանը, երկրորդ եղբայրը, հռոմեական զորահրամանատարներ Ֆլորոսին, Պետրոնասին և Կիպրիանոսին մարտ տվեց: Երեսուն հազար արաբ սպանվեց: Հենց այդ ժամանակ Ասորիքի Հիերապոլիս քաղաքից սերող ճարտարապետ Կալլինիկոսը, անցնելով հռոմայեցիների կողմը, ծովային կրակ պատրաստեց, որով արաբների նավերը անձնակազմի հետ հանդերձ հրո ճարակ արեց: Այդպիսով ահա հռոմայեցիները հաղթանակած վերադարձան, միաժամանակ հայտնաբերած եղան ծովային կրակը[377]:

[A. M. 6166]

Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարք[378]: Աթոռակալեց երկու տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 6-րդ տարին | [Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 19-րդ տարին | [Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Ֆադալասն ու Կայիսի որդի Աբդելան Կրետեում ձմեռեցին:

[A. M. 6167]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 7-րդ տարին | [Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 20-րդ տարին | [Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի, շաբաթ օր, երկնքում նշան երևաց:

[A. M. 6168]

Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարք[379]: Աթոռակալեց երկու տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 8-րդ տարին | [Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 21-րդ տարին | [Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Ասորիքում և Միջագետքում մորեխի մեծ ներխուժում եղավ։

[A. M. 6169]

Աշխարհի արարչագործության 6169 թ. — *Քրիստոսի մարդեղության 669 թ.*

Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր 17-ամյա թագավորության 9-րդ տարին — *Արաբների առաջնորդ Մուավիայի 24-ամյա իշխանության 22-րդ տարին* — *Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարքի 2-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին*

Այդ տարի մարդայիտները[380] *մուտք գործեցին Լիբանան և տիրեցին Սև լեռից սկսած մինչև սուրբ քաղաքը։ Նրանք գրավեցին Լիբանանի բարձունքները։ Բազում ստրուկներ, գերիներ և տեղաբնիկներ նրանց մոտ ապաստան փնտրեցին։ Կարճ ժամանակվա ընթացքում նրանց թիվը բազում հազարների հասավ։ Մուավիան և նրա խորհրդականները, իմանալով այդ մասին, շատ երկյուղեցին, ենթադրելով, որ հռոմայեցիների թագավորությունն աստված է պահում։ Նա Կոստանդին կայսեր մոտ դեսպաններ ուղարկեց խաղաղություն աղերսելով, խոստանալով կայսեր վճարել տարեկան պախտ։ Կայսրն ընդունեց դեսպաններին, լսեց նրանց դիմումը և նրանց հետ Ասորիք ուղարկեց Հովհաննես պատրիկին, մականունը Պիցիգավդիս, որպես պետության հին ընտանիքից սերող*[381]*, շատ փորձառու ու խոհեմ մի մարդու, արաբների հետ գործիմացությամբ բանակցելու և հաշտություն կնքելու համար։ Երբ նա Ասորիք ժամանեց, Մուավիան ամիրաների և կորասեննների*[382] *մեծ շքախմբով նրան փառավոր ընդունելություն ցուցաբերեց։ Խաղաղության շուրջ նրանք երկար բանակցեցին և երկու կողմերն էլ համաձայնեցին երդումով հաստատված հաշտության պայմանագիր կնքել, որի համաձայն հագարացիք հռոմեական պետությանը կվճարեն տարեկան երեք հազար դահեկան պախտ, [կտան] հիսուն ռազմագերի և հիսուն ազնվացեղ ձի։ Այսպիսով հռոմայեցիների և արաբների միջև երեսուն տարի ժամանակով կայուն խաղաղություն կնքվեց։ Պայմանագրի բնագրերը երկու կողմից էլ երդումներով հաստատվելուց և փոխանակվելուց հետո, բազմիցս հիշատակված բարեհամբավ այրը*[383] *բյուր նվերներով կայսեր մոտ վերադարձավ։ Երբ այդ մասին տեղեկացան արևմտականները՝ ավարների խաքանն ու ավելի հեռուն բնակվող ռեքսերը*[384]*, էքսարքոսները*[385] *և կաստալդները*[386]*, նաև արևմուտքի ժողովուրդների գլխավորները, նվերներով դեսպաններ ուղարկեցին կայսեր և խնդրեցին սեր և խաղա-*

ղություն հաստատել։ Կայսրը նրանց խնդրանքին ընդառաջ գնաց և հաստատեց Տիրոջ խաղաղությունը։ Ե՛վ արևելքում, և՛ արևմուտքում մեծ անդորր տիրեց։

[A. M. 6170]

Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարք[387]։ Աթոռակալեց վեց տարի։

[Աշխարհի արարչագործության] 6170 թ. *[Քրիստոսի մարդեղության] 670 թ.* *[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր] 10-րդ տարին*

[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 23-րդ տարին *[Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 1-ին տարին*

Այդ տարի Միջագետքում ուժեղ երկրաշարժ եղավ, փլվեց Բատանը[388], նաև Եդեսիայի եկեղեցու գմբեթը։ Մուավիան վերականգնեց այն՝ քրիստոնյաների ջանքերով։

[A. M. 6171]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր] 11-րդ տարին *[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 24-րդ տարին* *[Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 2-րդ տարին*

Այդ տարվա Արտեմիսիոս[389] ամսի 6-ին, ինդիկտիոնի 1-ին տարին վախճանվեց Մուավիան՝ սարակինոսների առաջին խորհրդականը[390]։ Նա զորավար եղավ 20, իսկ ամիրայացավ՝ 24 տարի։ Իշխեց նրա որդի Եզիդը[391]։

Այդ տարի բուլղարների ցեղը մուտք գործեց Թրակիա[392]։ Հարկավոր է խոսել Ունոգունդուր բուլղարների և Կուտրագ[393] [բուլղարների] մասին։ Եվքսինյան Պոնտոսի հյուսիսային հեռաստաններում կա Մեոտիս կոչվող լիճը[394], որի մեջ է թափվում Օվկիանոսից սարմատների երկրով հոսող խոշորագույն Ատել անունով գետը[395]։ Այդ գետի մեջ է թափվում Տանայիս գետը[396], որը սկիզբ է առնում Կովկասյան լեռներում գտնվող Իբերական դռներից։ Տանայիսի ու Ատելի խառնվելուց հետո (նախապես հիշատակված Մեոտիս լճից վերև Ատելը երկուսի է բաժանվում), առաջանում է Կուֆիս գետը[397], որը թափվում է Պոնտական ծովի վերջում, Նեկրոպելեի մոտ[398], «Խոյի մուխ» կոչվող Թերակղզում[399]։ Վերոհիշյալ լճից գետանման ծովն է։ Գետը Բոսպորի[400] և կիմմերնների միջով հոսում և թափվում է Եվքսինյան Պոնտոս։ Այդ գետում որսում են մուրզուլիս կոչվող և նրա նման այլ [ձկներ]։ Խնդրո առարկա լճի

արևելյան կողմերում դեպի Թանագուրիա և այդտեղ բնակվող հրեաների շրջանում 100 բազմաթիվ ցեղեր են ապրում։ Այդ լճից դեպի Կուֆիս կոչվող գետը, (ուր որսում են բուլղարական փայլուն ձուկը), հին Մեծ Բուլղարիան է, այնտեղ են բնակվում նաև կոտրագ կոչվողները, որոնք ևս սրանց ցեղակից են։ Արևմուտքում [վախճանված] Կոստանդնի օրոք, վերոհիշյալ Բուլղարիայի և կոտրագների տեր Կրոբատը[401] մեռավ, հինգ որդի թողնելով, որոնց և ավանդեց իրարից երբեք չբաժանվել, որպեսզի բոլորի վրա իրենք տիրեն և ուրիշ ցեղի հպատակ չդառնան։ Բայց նրա վախճանվելուց փոքր անց նրա հինգ որդիները բաժանվեցին և հեռացան իրարից՝ յուրաքանչյուրն իրեն հպատակ ժողովրդի հետ։ Անդրանիկ որդին՝ անունը Բատբայան[402], հարգելով հոր պատգամը, մնաց իր նախնյաց երկրում մինչև օրս։ Նրա երկրորդ եղբայրը, անունը Կոտրագոս, անցնելով Տանայիս գետը, ավագ եղբոր դիմաց բնակվեց։ Չորրորդ և հինգերորդ եղբայրները, անցնելով Իստրոս, այն է՝ Դանուբ գետը, մեկը գնաց Ավարիայի Պանոնիա, հպատակվեց ավարների խաքանին և իր ամբողջ զորքով մնաց այնտեղ, իսկ մյուսը, հասնելով Ռավեննայի մոտ գտնվող Պենտապոլիսը, հպատակվեց քրիստոնյա թագավորությանն։ Վերջապես երրորդ եղբայրը, անունը Ասպարուխ[403], անցնելով Դանուբից հյուսիս գտնվող Դանապրիս և Դանաստրիս գետերը[404], հասավ Օգլոս գետը[405] և բնակվեց այս [գետերի] ու [Դանուբի] միջև ընկած տարածության վրա, գտնելով, որ նշված տարածքը և՛ մեկ, և՛ մյուս կողմից դժվարամատչելի է և ապահով։ Առջևից նա ճահճային է, իսկ մյուս կողմերից նրան պատսպարում էին գետերը։ Այս հանգամանքը թշնամիներից մեծ ապահովություն ընձեռեց տրոհումից բավականին թուլացած այդ ցեղին։ Այս ժողովուրդն, ահա, երբ հինգ մասի էր տրոհված ու մանրացած, Բերզիլիայի[406] հեռավոր խորքերից, նախկին Սարմատիայից ասպարեզ եկավ խազարների մեծ ցեղը և տիրեց բուլանդակ հեռաստանի վրա, ընդհուպ մինչև Պոնտական ծովը։ Նա իրեն հպատակեցրեց ավագ եղբայր Բատբայանին՝ Առաջին Բուլղարիայի իշխանին և մինչև օրս նրանից հարկեր է գանձում։ Կոստանդին կայսրը, տեղեկանալով, որ մի ինչ-որ կեղտոտ ու անմաքուր ցեղ հանկարծակի Դանուբից այն կողմ, մինչև Օգլոս բնակություն է հաստատել և ոտնատակ է անում ու ավարառում մերձդանուբյան տարածությունները, (խոսքը այժմ նրանց տիրած երկրի մասին է, որն այն ժամանակ գտնվում էր քրիստոնյաների ձեռքում) շատ զայրացավ։ Նա հրամայեց բանակաթեմային բոլոր [զորքերին] անցնել Թրակիա։ Նավատորմիղ պատրաստելով, նա ցամաքով ու ծո-

վով շարժվեց նրանց վրա, փորձելով ուժով վռնդել նրանց: Նա հետևակը դուրս բերեց Օգլոս և Դանուբ գետերի միջև ընկած մայր ցամաքը, իսկ նավերին հրամայեց խարիսխ գցել մերձակա ափերին: Բուլղարները, տեսնելով այս հսկայական, մեծաթիվ զորքը, հուսաբեկ լինելով փախան ու ապաստանեցին վերոհիշյալ ամրության մեջ: Նրանք երեք-չորս օր չհամարձակվեցին այդ ամրությունից դուրս գալ: Հռոմայեցիները տիղի ճահիճների պատճառով մարտ չտվեցին, իսկ պիղծ ցեղն այդ բանը թուլության նշան համարելով, գոտեպնդվեց: Կայսրն այդ միջոցին ծանր հոգատապ ունեցավ և ստիպված հինգ դրոմոններով և իր մերձավորներով Մեսեմբրիա[407] վերադարձավ, ուր սովորաբար լոգանքներ էր ընդունում: Նա զորավարներին ու զորքին թողեց, կարգադրելով ընդհարվել նրանց հետ, դուրս քաշել ամրությունից և կռվի բռնվել, եթե ամրությունից դուրս գան: Հակառակ դեպքում պաշարել նրանց: Սակայն հեծելազորայինները եննթադրելով, որ կայսրը փախել է, խուճապահար իրենք էլ փախուստի դիմեցին, թեև նրանց ոչ ոք չէր հալածում: Բուլղարները, տեսնելով դա, հետապնդեցին նրանց, մեծ մասին սրախողխող արեցին, շատերին խոցահարեցին, քշեցին մինչև Դանուբ գետը, որն անցնելով, հասան Վառնա[408] կոչվող [վայրը]՝ Օդյուսոսի[409] մոտ գտնվող երկրամասը: Տեսնելով վայրի ծայրաստիճան պատսպարվածությունը (թիկունքից այն Դանուբ գետով էր պաշտպանված, առջևից ու կողքից՝ կլեյսուրներով և պոնտական ծովով), տիրեցին մերձակա սլավոնական ցեղերի, այսպես կոչված յոթ տոհմերի[410] վրա, Սևերներին[411] բնակեցրին Բերեգաբ[412] կոչվող կլեյսուրից սկսած մինչև դեպի արևելք ընկած շրջանները, իսկ դեպի հարավ-արևմուտք ձգվող շրջաններում՝ մինչև Ավարիա՝[413] մնացած յոթ հարկատու ցեղերին: Ժամանակի ընթացքում նրանք բազմացան և լկտիանալով սկսեցին հռոմեական պետությանը պատկանող ամրոցների և վայրերի վրա հարձակումներ գործել և մարդկանց գերեվարել: Կայսրը ստիպված նրանց հետ հաշտություն կնքեց, համաձայնվեց տարեկան պախտ վճարել՝ համոթ հռոմայեցիների: Դա կատարվեց մեր բազում մեղքերի պատճառով: Հիրավի ապշեցուցիչ էր մոտ ու հեռու ժողովուրդների համար այն, որ և՛ արևելքում, և՛ արևմուտքում, և՛ հյուսիսում, և՛ հարավում բոլորին իրեն հպատակեցնողը, նորելուկ ու պիղծ մի ցեղից պարտվեց: Սակայն կարծելով, որ դա քրիստոնյաների համար աստծո նախախնամությամբ տեղի ունեցավ, ավետարանի խոսքերը լսելով, խաղաղություն հաստատեց: Նա մինչև իր վախճանը ոչ ոքի դեմ պատերազմ չմղեց, հիմնական ուշադրությունը բևեռելով իր նախապատ Հերակլիոս կայսեր և Կոստանդնուպոլսի

աթոռին անարժանորեն նստած չարափառ Սերգիոսի և Պյուրոսի՝ մեր Տիրոջ աստծո և Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի մեկ կամք և մեկ ներգործություն դավանողների օրոք բաժան բաժան եղած աստծո սուրբ եկեղեցիները միացնելուն։ Ամենաքրիստոնյա կայսրը, ջանալով խորտակել սրանց չարափառությունը, Կոստանդնուպոլսում 289 եպիսկոպոսների ժողով գումարեց[414], որտեղ նախկին հինգ սուրբ և տիեզերական ժողովների որոշումները հաստատեց։ Այդ նույն վեցերորդ սուրբ, ամենաճշմարիտ տիեզերական ժողովում, որը գլխավորում էին ինքը՝ ամենաբարեպաշտ Կոստանդին կայսրը և բարեպաշտ հոգևոր պետերը, հաստատվեց երկու կամքի և ներգործության մասին բարեպաշտ դավանանքը։

[A. M. 6172]

Արաբների առաջնորդ Եզիդ։ Իշխեց 3 տարի։

[Աշխարհի արարչագործության] 6172 թ. *[Քրիստոսի մարդեղության] 672 թ.* *[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 12-րդ տարին*

[Արաբների առաջնորդ Եզիդի] 1-ին տարին *[Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 3-րդ տարին*

Այդ տարի բարեպաշտ Կոստանդին կայսեր որոշմամբ Կոստանդնուպոլսում գումարվեց 289 եպիսկոպոսների և հայրերի սուրբ և տիեզերական վեցերորդ ժողովը։

[A. M. 6173]

Աշխարհի արարչագործության 6173 թ. *Քրիստոսի մարդեղության 673 թ.*

Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր 17-ամյա թագավորության 13-րդ տարին *Արաբների առաջնորդ Եզիդի 3-ամյա իշխանության 2-րդ տարին* *Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի 6-ամյա աթոռակալության 4-րդ տարին*

Այդ տարի Կոստանդինը իշխանությունից հեռացրեց իր եղբայրներ Հերակլիոսին և Տիբերիոսին, և իր որդի Հուստինիանոսի հետ միահծան թագավորեց։

[A. M. 6174]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 14-րդ տարին *[Արաբների առաջնորդ Եզիդի] 3-րդ տարին* *[Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 5-րդ տարին*

Այդ տարի Պարսկաստանի վրա բռնատիրեց խաբեբա Մուխտարը[415]*։ Նա իրեն մարգարե էր անվանում։ Արաբների մեջ հուզումներ առաջացան։*

[A. M. 6175]

Արաբների առաջնորդ Մրվան[416]*։ Իշխեց մեկ տարի։*

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր տարին] *15-րդ* *[Արաբների առաջնորդ Մրվանի] 1-ին տարին* *[Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 6-րդ տարին*

Այդ տարի վախճանվեց եգիպտ։ Էթրիբի արաբներն իրար անցան, ոտքի ելան և իրենց առաջնորդ ընտրեցին Զուբերի որդի ոմն Աբդալայի[417]*։ Փյունիկեի և Պաղեստինի [արաբները] հավաքվելով գալիս են Դամասկոս՝ մինչև Գաբիթա, Պաղեստինի ամիրա Հասանի*[418] *մոտ։ Նրանք աջակցություն ցուցաբերեցին Մրվանին և նրան առաջնորդ կարգեցին։ Նա ամիրայացավ 9 ամիս։ Նրա վախճանվելուց հետո իշխանությունը ժառանգեց նրա որդի Աբդալմելիքը*[419]*, որն ամիրայացավ 21 և կես տարի։ Սա ձեռք գցելով ապստամբներին, մահապատժի ենթարկեց Զուբերի որդի Աբդալային և Դադախին։*

[A. M. 6176]

Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիք։ Իշխեց 22 տարի։

Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարքի երկրորդ աթոռակալությունը[420]*։ Աթոռակալեց 3 տարի։*

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր տարին] *16-րդ* *[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 1-ին տարին* *[Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարքի] 1-ին տարին*

Այդ տարի Ասորիքում սաստիկ սով ու մահ տարաժամ եղավ։ Աբդալմելիքը տիրեց [արաբ] ժողովրդի վրա։ Այդ պատճառով, որ մարդայիտները Լիբանանի շրջանների վրա հարձակումներ էին գործում, ժանտախտն էլ չէր վերանում, նույն Աբդալմելիքը կայսեր մոտ դեսպաններ ուղարկեց, խնդրելով նորոգել Մուավիայի օրոք կնքված հաշտությունը, հանձն առավ դարձյալ վճարել 365 հաղար դահեկանը, տալ 365 ստրուկներին, ինչպես և 365 աղնվացեղ ձիեր։

[A. M. 6177]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 17-րդ տարին — *[Արարների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 2-րդ տարին* — *[Կոստանդնուպոլսի Թեոդոս պատրիարքի] 2-րդ տարին*

Այդ տարի հանգչեց բարեպաշտ Կոստանդին կայսրը, իշխելով 17 տարի։ Թագավորեց որդին՝ Հուստինիանոսը[421]*։*

[Պետք է նշել, որ իզուր են դատարկաբանում ոմանք, ասելով, որ իբր վեցերորդ ժողովի գլխավոր կանոնները ընդունվեցին [ժողովից] չորս տարի հետո։ Ինչպես բոլոր հարցերում, այստեղ ևս նրանց կեղծիքը պարզ երևում է։ Ճշգրիտ ժամանակագրական նշումը վկայում է, որ միակամականների դեմ վեցերորդ տիեզերական սուրբ ժողովի գումարման ճիշտ թվականը Հերակլիոսի թոռ Կոստանդնի թագավորության 12-րդ տարին է, աշխարհի արարչագործության 6172 թվականը, որ դրանից հետո Կոստանդինը թագավորեց ևս 5 տարի, որի վախճանվելուց հետո տասը տարի միահեծան թագավորեց նրա որդի Հուստինիանոսը։ Հուստինիանոսի տապալումից հետո 3 տարի թագավորեց Լեոնտիոսը, Լեոնտիոսից հետո 7 տարի Տիբերիոս Ապսիմարոսը, ապա վերստին տապալված Հուստինիանոսը 6 տարի։ Քթատ Հուստինիանոս կայսեր երկրորդ թագավորության 2-րդ տարում ընդունված դեկրետում հիշատակված են այս բոլորը։ 3-րդ դեկրետի մեջ բառացի ասված է հետևյալը. «Կրկնամուսիններին, որոնք մինչև անցած հունվար ամսի 15-ը, ինդիկտիոնի անցած՝ 4-րդ տարին՝ 6199 թ. դեռևս այդ մեղքի մեջ են գտնվում և դրանից չեն ցանկանում հրաժարվել, որոշեցինք կանոնական կերպով կարգալույծ անել»։ Եվ մի քիչ հետո. «Ովքեր ձեռնադրությունից հետո նույնիսկ մեկ անգամ ապօրինի ամուսնանան, լինեն երեցներ, սարկավագներ կամ կիսասարկավագներ, նրանց կարճ ժամանակով զրկել սուրբ պաշտոն կատարելու իրավունքից և պատուհասել, որից հետո վերականգնել իրենց աստիճանին, բայց ոչ մի դեպքում առաջ չքաշել ավելի բարձր աստիճանի՝ անգամ եթե բացահայտ կերպով լուծել են իրենց ապօրինի ամուսնությունը»։ Այսպիսով, վերոբերյալ ժամանակագրական նշումից պարզ երևում է, որ տիեզերական սուրբ ժողովից մինչև այս դեկրետի հրապարակումը անցել է 27 տարի։ Կոստանդնուպոլսի տիեզերական սուրբ ժողովի ժամանակ պատրիարք էր Գեորգը, ընթանում էր նրա աթոռակալության 3-րդ տարին։ Ժողովից հետո նա աթոռակալեց ևս 3 տարի, նրանից հետո Թեոդորոսը՝ 3 տարի, Պավղոսը՝ 7 տարի, Կալլինիկոսը՝ 12 տարի և Կյուրոսը՝ 2 տարի։

Սրանից ստացվում է, որ հիշյալ պատրիարքների աթոռակալության տարիների գումարը նույնպես կազմում է 27 տարի։ Ընդունված դեկրետի ժամանակից մինչև Ֆիլիպպիկոսի առաջին տարին կազմում է 5 տարի։ Ֆիլիպպիկոսի թագավորության առաջին տարում կայացավ մոլեգին ժողովը՝ ընդդեմ վեցերորդ տիեզերական սուրբ ժողովի։ Իր պատրիարքության 6-րդ տարում Կյուրոսը կարգալույծ արվեց, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք դարձավ Հովհաննեսը, Կրետեի մետրոպոլիտ՝ Անդրեասը, Կյուզիկոսի մետրոպոլիտ՝ Գերմանոսը, որոնք իրենց ժամանակակից բոլոր [եպիսկոպոսների] հետ նզովեցին միակամականների դեմ գումարված տիեզերական սուրբ վեցերորդ ժողովը և ստորագրեցին այդ որոշման տակ։ 3 տարի անց, երբ Հովհաննեսը վախճանվեց, Կյուզիկոսի [մետրոպոլիտ] Գերմանոսը դարձավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք, որը Լևոնի թագավորության 13-րդ տարին աքսորվեց։ Պատրիարք դարձավ Անաստասիոսը՝ 24 տարի, նրանից հետո Կոստանդինը՝ 12 տարի, Նիկետասը՝ 14, Պավղոսը՝ 5, Տարասիոսը՝ 21, Նիկեփորը՝ 8, Թեոդոտոսը՝ 6, Անտոնիոսը՝ 16 և Հովհաննես Լեկանոմանտիսը՝ 6 տարի և 1 ամիս]։

[A. M. 6178]

Աշխարհի արարչագործության 6178 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 678 թ.

Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր 10-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արարների առաջնորդ Աբդալմելիքի 22-ամյա իշխանության 3-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Այդ տարի Աբդալմելիքը հաշտություն կնքելու համար Հուստինիանոսի մոտ դեսպանություն ուղարկեց։ Այն կնքվեց հետևյալ պայմաններով. կայսրը լուծարքի է ենթարկում Լիբանանի մարդայիտների զորաբանակը և արգելում նրանց ներխուժումները։ Իսկ Աբդալմելիքը հռոմայեցիներին է վճարում օրական հազար դահեկան, մեկ ձի և մեկ ստրուկ։ Կիպրոսի, Հայաստանի և Իբերիայի հարկերը երկու կողմերը կիսում են հավասարապես[422]։ Կայսրը Աբդալմելիքի մոտ Պավղոս մագիստրիանոսին[423] ուղարկեց համաձայնություն ստորագրելու։ Պայմանագիրը կնքվեց և դրա տակ դրվեցին վկաների ստորագրությունները։ Մագիստրիանոսը պատիվների արժանանալուց հետո վերադարձավ։ Կայսեր կարգադրությամբ 12 հազար մարդայիտները ետ կանչվեցին[424],

որով նա անդամահատեց հռոմեական [կայսրության] հզորությունը, քանզի Մոպսուեստիայից մինչև Զորրորդ Հայք՝ այժմ արաբների կողմից բնակեցված սահմանամերձ քաղաքները, ժամանակին, մարդայիտների արշավանքների պատճառով, անապահով էին ու անմարդաբնակ: Արդ, [մարդայիտների] վերացման պատճառով, Ռոմանիան արաբներից սոսկալի փորձանքներ կրեց, մինչև օրս էլ կրում է:

Նույն տարին Աբդալմելիքը Պարսկաստան սուտ [մարգարե] և խռովարար Մուխտարի դեմ Մուավիայի եղբայր Զիադոսին[425] ուղարկեց, որը սպանվեց Մուխտարի կողմից: Այդ բանը լսելով, Աբդալմելիքն եկավ Միջագետք: Նրա դեմ Սայիդն ապստամբություն բարձրացրեց: Աբդալմելիքը ետ եկավ, Սայիդին անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ տալով մտավ նրա կողմից գրավված Դամասկոսը, բայց այնուհետև սպանեց նրան: Իսկ Հուստինիանոսը շուրջ 16 տարեկան պատանի լինելով, անխոհեմաբար էր կառավարում երկիրը: Նա հռոմեական զորքով Հայաստան ուղարկեց Լեոնտիոս զորավարին, որն այնտեղի սարակինոսներին ջարդ տալով, երկիրն իրեն հպատակեցրեց, ինչպես նաև Իբերիան, Ալբանիան, Վրկանաց աշխարհը[426] և Մարաստանը: Նա այդ երկրները հարկատու դարձնելով, կայսեր բազում դրամ ուղարկեց: Աբդալմելիքը, իմանալով այդ մասին, գրավեց Կերկեսիոնը[427] և իրեն ենթարկեց Թեուպոլիսը[428]:

[A. M. 6179]

Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարք[429]: Աթոռակալեց 7 տարի:

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 2-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 4-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Ասորիքում սով եղավ, որի պատճառով շատերն անցան Ռոմանիա: Կայսրը, գալով Հայաստան, այնտեղ ընդունեց Լիբանանի մարդայիտներին: Դրանով նա քանդեց մի պղնձե պարիսպ: Ապա նա վերացրեց բուլղարների հետ կնքված խաղաղությունը, խարխլեց իր հարկադրությունները ու հաստատած կարգ ու կանոնը: Որոշելով հպատակեցնել Բուլղարիան և Սկլավինիանները[430], նա հեծելազորին հրամայեց անցնել Թրակիա:

[A. M. 6180]

[Աշխարհի արարչագործության] 6180 թ.

[Քրիստոսի մարդեղության] 680 թ.

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 3-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Արդալմելիքի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի Հուստինիանոսն արշավեց Սկլավինիայի և Բուլղարիայի վրա և դիմադրություն ցուցաբերած բուլղարներին ետ մղեց։ Արշավելով մինչև Թեսաղոնիկե, նա սկլավների հոծ բազմություններ և՛ զենքով, և՛ խաղաղ ճանապարհով հնազանդեցնելով, Աբիդոսի վրայով տարավ բնակեցրեց Օպսիկիոնի[431] շրջանները։ Վերադարձին, կլեյսուրի նեղ տեղում բուլղարները կտրեցին նրա ճանապարհը, և նա, բազում զոհեր ու վիրավորներ տալով, հազիվ անցավ։

Նույն տարին Աբդելա Զուբերը[432] Մուխտարի դեմ ուղարկեց իր եղբայր Մուսաբոսին։ Մարտում Մուխտարը պարտություն կրելով փախուստի դիմեց Ասորիք։ Մուսաբոսը հետապնդեց նրան և հասնելով բռնեց։ Իսկ Աբդալմելիքը արշավելով Մուսաբոսի դեմ, պարտության է մատնում նրան ու սպանում և ողջ Պարսկաստանն իրեն հպատակեցնում։

[A. M. 6181]

Աշխարհի արարչագործության 6181 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 681 թ.

Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր 10-ամյա թագավորության 4-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի 22-ամյա իշխանության 6-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի 7-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Այդ տարի Աբդալմելիքը Մեքքա՝ Զուբեյրի[433] դեմ Խագանին[434] ուղարկեց, որը և սպանեց նրան այնտեղ։ Խագանն Աբդալմելիքին հպատակեցրեց ընդդիմացող երկիրը, կրակի տվեց [Զուբեյրի] կառուցած նրանց պաշտած կուռքի հետ միասին։ Այդ պատճառով [Աբդալմելիքը] Խագանին Պարսկաստանի զորավար նշանակեց։ Աբդալմելիքին հպատակվեց Պարսկաստանը, Միջագետքը և Էթրիբի մեծ Արաբիան։ Նրանց ներցեղային կռիվներն ահա այսպիսով վերջ գտան։

[A. M. 6182]

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 5-րդ տարին | *[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 7-րդ տարին* | *[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 4-րդ տարին*

Այդ տարի արաբական պետության մեջ վերջ գտան, դադարեցին բոլոր պատերազմները։ Աբդալմելիքը բոլորին իրեն հպատակեցնելով, խաղաղվեց։

[A. M. 6183]

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 6-րդ տարին | *[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 8-րդ տարին* | *[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 5-րդ տարին*

Այդ տարի Հուստինիանոսն անխոհեմաբար վերացրեց Աբդալմելիքի հետ ունեցած խաղաղությունը։ Նա ջանաց Կիպրոս կղզու [բնակչության] արտադաղթեցնել, բացի այդ նա չընդունեց Աբդալմելիքի նոր կտրած, նախկինում շրջանառության մեջ չեղած դրամը։ Բազում կիպրացիներ նավարկելիս ջրասույզ եղան, հիվանդություններից կոտորվեցին, իսկ մնացածները Կիպրոս վերադարձան[435]։ Աբդալմելիքը, լսելով այդ մասին, սադայելական կեղծավորությամբ կոչ էր անում չվերացնել խաղաղությունը, ընդունել իր դրամը[436], այնպես ինչպես արաբները, թեև շրջանառության մեջ չեն ընդունում հռոմեական դրամը, ընդունում են այն որպես քաշով մետաղ։ Արաբների նոր դրամ կտրելուց հռոմայեցիները ոչ մի վնաս չեն կրում։ Կայսրը նրա աղերսը վախի նշան համարեց, չհասկացավ, որ նրանց նպատակը մարդայիտների զորաբանակի լուծարքն էր, խաղաղությունը վերացնելու հարմար առիթի որոնումը։ Ինչ որ եղավ։ Աբդալմելիքը կարգադրեց Մեքքայի տաճարը կառուցել, որի համար ուզեց օգտագործել սուրբ Գեթսեմանիի[437] սյուները։ Գեննիկոնի լոգոթետ Սերգիոսը՝ Մանսուրի որդին[438], մի շատ քրիստոսասեր, նույն այն Աբդալմելիքի շատ մտերիմ մի անձնավորություն, Պաղեստինի քրիստոնյաների առաջնորդը, ոչ պակաս քրիստոսասեր Պատրիկիոսը, մականունը Կլավսյուս, խնդրեցին այդ քայլին չդիմի, խոստացան դիմել և համոզել Հուստինիանոսին այդ սյուների փոխարեն այլ սյուներ ուղարկի։ Ինչ որ եղավ։

[A. M. 6184]

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 7-րդ տարին — *[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 9-րդ տարին* — *[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 6-րդ տարին*

Այդ տարի Հուստինիանոսը իր գաղթեցրած սկլավների մեջ ընտրություն կատարեց, 30 հազար հոգու զինվորագրեց[439]*, զինեց, անվանեց «արտակարգ զորք»*[440] *և հրամանատար նշանակեց Նեվուլոս*[441] *անունով մեկին: Նրանց վրա հույս դնելով, նա արաբներին գրեց, թե չեղյալ է համարում հաշտության պայմանագիրը: Այդ «արտակարգ զորքն» առնելով, ինչպես և ողջ հեծելազորը, կայսրը շարժվեց դեպի Սեբաստուպոլիսը*[442]*: Արաբները ձևացնում էին, թե դեմ են խաղաղության վերացմանը, որ իրենց այդ բանին կայսրն է մղում, նրա հեղհեղուկությունը, և զինվելով, իրենք ևս եկան Սեբաստուպոլիս: Վկայակոչելով երկուսի միջև երդումներով հաստատված պայմանագիրը, նրանք կոչ էին անում կայսեր չխախտել այն, քանզի աստված կդատի և կպատուհասի մեղավորներին: Այն պատճառով, որ կայսրը այդ խոսքերին ականջ անգամ չկախեց, ընդհակառակը, փութաց մարտի, արաբները հաշտության պայմանագրի բնագրով [գլանափաթեթը] բացելով, դրոշակի փոխարեն երկար ձողի ծայրին կապեցին և Մոհամմեդ*[443] *զորավարի գլխավորությամբ հռոմայեցիների վրա հարձակվեցին ու մարտ տվեցին: Սկզբում արաբները պարտություն էին կրում: Մոհամմեդը հռոմայեցիների դաշնակից սկլավների զորավարի հետ գաղտնի բանակցեց, նրան ոսկեզրամով լի մի կապարճ ուղարկեց, բազում խոստումներ տալով խաբեց, համոզեց 20 հազար սկլավներով իր կողմն անցնել և դահաճ կանխորոշեց հռոմայեցիների փախուստը: Դրա վրա Հուստինիանոսը Նիկոմեդիայի ծոցի մոտ գտնվող Լևկատե կոչվող զառիթափ և ծովափնյա վայրում նրանց մնացածներին, կանանցով և երեխաներով հանդերձ, սրակոտոր արեց*[444]*,*

[A. M. 6185]

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 8-րդ տարին — *[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 10-րդ տարին* — *[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 7-րդ տարին*

Այդ տարի Հայաստանի պատրիկ Սմբատը[445]*, իմանալով հռոմայեցիների պարտության մասին, Հայաստանը արաբներին հանձնեց: Նրանց ենթարկվեց նաև ներքին Պարսկաստանը՝ Խորասան կոչվածը, ուր*

Սաբինոս անունով մի բախտախնդիր հանդես եկավ և սպանեց բազմաթիվ արաբների։ Քիչ էր մնացել, որ նա գետահեղձ աներ հենց Խագանին։ Այսուհետև հագարացիները առավել ևս լկտիացած, ավարառեցին Ռոմանիան։

[A. M. 6186]

Աշխարհի արարչագործության 6186 թ. — *Քրիստոսի մարդեղության 686 թ.*

Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր 10-ամյա թագավորության 9-րդ տարին — *Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի 22-ամյա իշխանության 11-րդ տարին* — *Կոստանդնուպոլսի Կալինիկոս պատրիարքի[446] 12-ամյա աթոռակալության 1-ին տարին*

Այդ տարի, հյուպերբերբետայոս[447] ամսի 5-ին, շաբաթվա 1-ին օրը, ժամը 3-ին արևի խավարում եղավ, որով մի քանի պայծառ աստղ երևաց։ Մոհամմեդը, իր հետ վերցնելով գաղթական սկլավներին՝ որպես Ռոմանիային քաջատեղյակ մարդկանց, Ռոմանիայի վրա արշավեց և բազում մարդկանց գերեվարեց։ Ասորիքում խոզերին բնաջնջեցին։ Իսկ Հուստինիանոսն զբաղված էր պալատական շենքերի կառուցմամբ։ Նա կառուցեց Հուստինիանոսի տրիկլինոն[448] կոչվածը, ինչպես և պալատի շրջապարիսպը։ Նա շինարարության պետ[449], տեր ու տիրական նշանակեց իր սակելլարիոս և ներքինապետ Ստեփանոս Պարսկին, մի շատ արյունարբու և դաժան մարդու, որն անգթորեն, առանց հապենալու ձաղկում էր բանվորներին, անգամ քարկոծում նրանց և նրանց վերակացուներին։ Երբ կայսրը [քաղաքից] բացակայում էր, այդ վայրի գազանը հանդգնեց անգամ նրա մորը՝ ավգուստա Անաստասիային կաշեփոկով մտրակահարել, կարծես նա երեխա լիներ։ Նա շատ վատ էր վերաբերվում նաև քաղաքի ողջ բնակչությանը, որի պատճառով կայսրը ատելի դարձավ։ [Կայսրը] գենիկոնի լոգոթետի[450] պաշտոնում նշանակեց ոմն աբբա, անունը Թեոդորոս, որն անցյալում պետական էր Թրակիայի Ստենոնի[451] շրջանում։ Սա ևս սարսափելի ու շատ սանձարձակ մարդ էր, որ պետության բազում իշխանավորների, երևելի մարդկանց, ոչ միայն պալատականների, այլև քաղաքի բնակիչների, առանց պատճառի, առանց այլևայլի, տուգանում էր, կաշառք պահանջում, գրավում ունեցվածքը, պարանից կախում և հարդով մխարկում։ [Քաղաքի] էպարքոսն էլ կայսերական հրամանով բազում մարդկանց երկար ժամանակով բանտ նետեց։ Այդ բոլորը ավելի ևս բորբոքեցին ժողովրդի ատելությունն ընդդեմ կայսեր։

Կայսրը Կալլինիկոս պատրիարքից պահանջում էր, որ նա աղոթք ասի պալատի մոտ գտնվող մետրոպոլիտի սուրբ աստվածածնի եկեղեցին քանդելու համար։ Կայսրն ուզում էր եկեղեցու տեղում ջրավազան կառուցել և վենետների դեմոսի տրիբունաներ[452] կայսեր այդտեղ ընդունելու համար։ Բայց պատրիարքն ասաց. «Եկեղեցու կառուցման համար աղոթք ունենք, բայց եկեղեցի քանդելու վերաբերյալ մեզ աղոթք չեն ավանդել»։ Երբ կայսրը ճնշում գործադրեց՝ ամեն կերպ պահանջելով աղոթքը, պատրիարքն ասաց. «Փա՜ռք միշտ համբերող աստծուն, այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից, ամեն»։ Այդ խոսքերը լսելով, քանդեցին եկեղեցին և ջրավազանը կառուցեցին, իսկ մետրոպոլիտի եկեղեցին շինեցին Պետրիոնում[453]։

[A. M. 6187]

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 10-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կալլինիկոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի Մոհամմեդն արշավեց Ջորրորդ Հայքի վրա և բազում գերիներով վերադարձավ[454]։

Նույն տարին Հուստինիանոսը գահընկեց արվեց հետևյալ կերպ։ Նա պատրիկ և զորավար Ստեփանոսին, մականունը Ռուսիոս, հրաման էր տվել գիշերով Կոստանդնուպոլսի դեմոսին ջարդ տա՝[455] սկսելով պատրիարքից։ Լեոնտիոս պատրիկը, որը նախկինում Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավարն էր եղել, հաջող պատերազմ մղել, նաև երեք տարի բանտ նստել, հանկարծ մեղադրվեց և ետ կանչվելով, Հելլադա [բանակաթեմի][456] զորավար նշանակվեց։ Նրան հրաման տրվեց երեք դրոմոններով նույն օրն իսկ հեռանալ քաղաքից։ Նույն գիշերը Սոֆիայի Հուլիանոսյան նավահանգստում[457], Մավրոսի[458] մոտ, նա պատրաստվում էր քաղաքից նավել և հրաժեշտ էր տալիս իր մոտ եկած ընկերներին, որոնց մեջ էին նրա մտերիմներ Կալլիստրատոսի վանքի վանական և աստղաբաշխ Պավղոսը, նախկին կլեյսուրարխ Գրիգոր Կապադովկացին, որն հետագայում վանական դարձավ և Ֆլորոսի [վանքի] վանահայր։ Երբ Լեոնտիոսը բանտում էր, նրանք շատ հաճախ էին այցելում նրան և վստահեցնում, թե նա հռոմայեցիների կայսր է դառնալու։ Լեոնտիոսն ասաց նրանց. «Դուք ինձ բանտում վստահեցնում էիք, թե կայսր կդառնամ։ Արդ, ես այժմ չարաչար հոգիս եմ ավանդելու։ Չէ՞ որ ամեն րոպե ես մահվան եմ սպասում»։ Նրանք ասացին. «Բավական է

դու չզլանաս, իսկ դա անպայման կիրականանա։ Դու միայն լսիր մէր խոսքը և հետևիր մեզ»։ Լեոնտիոսը, առնելով իր մարդկանց և ինչքան ղենք որ ուներ, շատ ծածուկ պրետորիոն[459] բարձրացավ։ Նրանք թակելով դարբասն, ասացին, թե կայսրն է եկել այնտեղի ոմանց վերաբերյալ կարգադրություններ անելու։ Երբ ժամանակվա հյուպարքոսին[460] իմաց տրվեց և նա շտապ գալով բացեց դարբասները, Լեոնտիոսը բռնեց նրան, ապտակեց և ձեռքն ու ոտքը շղթայեց։ Լեոնտիոսը մտավ բանտ, կապանքներից ազատեց բազում ազնվական մարդկանց, որոնցից շատերը զինվորականներ էին՝ վեց-ութ տարի բանտարկված, և զինելով, նրանց հետ դուրս եկավ ֆորում[461], գոչելով. «Ով քրիստոնյա է, թող սուրը Սոֆիա գնա»։ Նա բոլոր ռեգիոնները[462] մարդիկ ուղարկեց, հրամայելով նույն բանը հայտարարել։ Քաղաքի բնակչությունն իրար անցած փութաց դեպի եկեղեցու ջրավազանը, իսկ ինքը իր երկու վանական ընկերների և բանտից ազատված մի քանի հայտնի մարդկանց ուղեկցությամբ բարձրացավ պատրիարքի մոտ պատրիարքարան։ Նրան ևս նա գտավ շատ շփոթված՝ Ստեփանոս Ռուսիոսի ստացած հրամանի պատճառով, համոզեց իջնել ջրավազանը և հայտարարել. «Հենց սա է Տիրոջ ծագեցրած օրը»։ Ողջ բազմությունն աղաղակեց. «Փորփրվեն Հուստինիանոսի ոսկորները»[463]։ Համայն ժողովուրդը խուժեց դեպի ձիարշավարան։ Երբ լույսը ծագեց, Հուստինիանոսին սֆենդոնեի[464] միջով բերեցին ձիարշավարան, քիթն ու լեզուն կտրեցին և Խերսոն[465] աքսորեցին։ Ամբոխը ձերբակալեց գենիկոնի լոգոթետ վանական Թեոդոտոսին և սակելլարիոս Ստեփանոս Պարսկին, նրանց ոտքերը չվաննեռով կապեց և քարշ տվեց Մեսե պողոտայով, տարավ Յլի հրապարակը[466] և կրակի տվեց, որից հետո Լեոնտիոսին կայսր հռչակեց[467]։

[A. M. 6188]

Հռոմայեցիների կայսր Լեոնտիոս։ Թագավորեց 3 տարի։

[Հռոմայեցիների Լեոնտիոս կայսեր] 1-ին տարին *[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 13-րդ տարին* *[Կոստանդնուպոլսի Կալինիկոս պատրիարքի] 3-րդ տարին*

Այդ տարի գահ բարձրացավ Լեոնտիոսը և հարևանների հետ խաղաղ մնաց։

[A. M. 6189]

[Հռոմայեցիների Լեոնտիոս կայսեր] 2-րդ տարին *[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 14-րդ տարին* *[Կոստանդնուպոլսի Կալինիկոս պատրիարքի] 4-րդ տարին*

Այդ տարի Վալիդն[468] արշավեց Ռոմանիայի վրա և բազում գերիներով վերադարձավ։ Ապստամբեց Լազիկայի Սերգիոս պատրիկը, Բարնուկիոսի որդին, և Լազիկան արաբներին հպատակեցրեց։

[A. M. 6190]

[Աշխարհի արարչագործության] 6190 թ. *[Քրիստոսի մարդեղության] 690 թ.* *[Հռոմայեցիների Լեոնտիոս կայսեր] 3-րդ տարին*

[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 15-րդ տարին *[Կոստանդնուպոլսի Կալինիկոս պատրիարքի] 5-րդ տարին*

Այդ տարի արաբներն արշավեցին Աֆրիկայի[469] վրա, առան այն և տեղում իրենց զորքից կայազոր հաստատեցին։ Լեոնտիոսը, իմանալով այդ մասին, մի կարող մարդու, Հովհաննես պատրիկին հռոմեական ողջ նավատորմիղով այնտեղ ուղարկեց։ Հասնելով Կարթագեն, նա պատերազմով բացել տվեց այնտեղի նավահանգիստը [փակող] շղթան, թշնամիներին փախուստի մատնեց, երկրից վռնդեց և ազատագրեց Աֆրիկայի բոլոր բերդերը։ Տեղում սեփական կայազոր թողեց, կատարվածի մասին հայտնեց կայսեր և, սպասելով նրա կարգադրություններին, տեղում ձմեռեց։ Ամիրապետը[470], իմանալով այդ մասին, նրանց դեմ շատ ավելի հզոր ու մեծ նավատորմիղ ուղարկեց, մարտ տալով վերոհիշյալ Հովհաննեսին, իր նավատորմիղով հանդերձ նավահանգստից քշեց, [քաղաքը] օղակի մեջ առավ, իսկ ինքն էլ դրսում բանակեց։ Վերոհիշյալ [Հովհաննեսը] ճամփա ընկավ դեպի Ռոմանիա, կայսրից ավելի մեծ ուժ ստանալու մտադրությամբ։ Դեպի կայսրը գնալու ճանապարհին նա հասավ Կրետե։ Զորքը, սակայն, սեփական հրամանատարների ազդեցության տակ, չէր ուզում կայսեր մոտ վերադառնալ (նրան վախն ու ամոթն էր համակել) և նա վճիռ է կայացնում. կայսեր գահընկեց հայտարարում և Կորիկոսում նստող Կիբյուրեոտների [բանակաթեմի][471] դրունգար Ապսիմարոսին կայսր հռչակում՝ Տիբերիոս վերանվանելով։ Երբ Լեոնտիոսը Կոստանդնուպոլսի Նեորեսիոն[472] նավահանգիստն էր մաքրում, քաղաքում ժանտախտ բռնկվեց և չորս ամսվա ընթացքում բազում կյանքեր խլեց։ Ապսիմարոսը իր նավատորմիղով տեղ հասավ և խարիսխ գցեց Սիկեում՝ քաղաքի դիմացի ափը։ Որոշ ժամանակ քաղաքացիները չէին ուզում Լեոնտիոսին դավել, բայց դավեցին Վլախեռնայի անմարտկոց պարիսպը պահպանող դրսեցի հրա-

մանատարները, որոնց՝ սարսափելի երդումներով սուրբ սեղանից վերցրել և տվել էին ցամաքային պարսպի բանալիները։ Ահա սրանք նենգաբար հանձնեցին քաղաքը։ Ծովային հետևակը, մտնելով քաղաքացիների տները, կողոպտեց նրանց։ Ապսիմարոսը կտրեց Լեոնտիոսի քիթը և հրամայեց նրան արգելափակել Դելմատոսի վանքում[473], իսկ նրա իշխաններին ու մտերիմներին, որպես նրա հետ մինչև մահ գնալու ուխտած, գանահարեց, բռնագրավեց նրանց ունեցվածքը և աքսորեց։ Իսկ իր հարազատ եղբայր Հերակլիոսին, որպես շատ կարող մարդու, դրսի հեծելազորի գլխավոր հրամանատար նշանակելով, Կապադովկիայի և կլեյսուրների կողմերն ուղարկեց՝ թշնամիների վրա հսկելու և նրանց հետևելու։

[A. M. 6191]

Աշխարհի արարչագործության 6191 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 691 թ.

Հռոմայեցիների Ապսիմարոս կայսեր 7-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի 22-ամյա իշխանության 16-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Կալլինիկոս պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալության 6-րդ տարին

Այդ տարի թագավորությանը տիրացավ Ապսիմարոսը[474]։ Պարսկաստանում ապստամբություն բարձրացրեց Աբդեռահմանը, որը տիրեց երկրին և խագանին[475] այնտեղից հալածական արեց։

[A. M. 6192]

[Հռոմայեցիների Ապսիմարոս կայսեր] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 17-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կալլինիկոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարի սաստիկ մահ տարաժամ եղավ։ Մոհամմեդը արաբական մեծաթիվ զորքով Աբդեռահմանի դեմ արշավեց և, գրավելով Պարսկաստանը, միացավ խագանին։ Նրանք պատերազմելով Աբդեռահմանի դեմ, սպանեցին նրան և Պարսկաստանը խագանին վերադարձրին։ Իսկ հռոմայեցիներն արշավեցին Ասորիքի վրա, եկան մինչև Սամոսատ, ասպատակեցին մերձակա շրջանները, շատերին կոտորեցին, ինչպես պատմում են՝ 200 հազար արաբ։ Նրանք մեծ ավարով և բազում արաբ գերիներով վերադարձան, նրանց մեջ անչափ մեծ սարսափ տարածելով։

[A. M. 6193]

[Հռոմայեցիների Ապսիմարոս կայսեր] 3-րդ տարին *[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 18-րդ տարին* *[Կոստանդնուպոլսի Կալինիկոս պատրիարքի] 8-րդ տարին*

Այդ տարի Աբդելան[476] Ռոմանիայի վրա արշավեց, պաշարեց Տարանտան, բայց հաջողություն չունենալով, վերադարձավ ու կառուցեց Մոպսուեստիան, որտեղ և կայազոր հաստատեց։

[A. M. 6194]

[Հռոմայեցիների Ապսիմարոս կայսեր] 4-րդ տարին *[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 19-րդ տարին* *[Կոստանդնուպոլսի Կալինիկոս պատրիարքի] 9-րդ տարին*

Այդ տարի Վահանը, մականունը Հեպտադեմոն[477], Զորրորդ Հայքը արաբներին հպատակեցրեց, իսկ Ապսիմարոսը Նիկեփոր պատրիկի որդի Ֆիլիպպիկոսին, որպես թագավորելու ցնորքներով տարված, կեֆալոնիա աքսորեց։ Նա պատմում էր, թե երազում արծիվը իր գլխին ստվեր էր անում։ Կայսրը, լսելով դա, նրան իսկույն աքսորեց։

[A. M. 6195]

[Հռոմայեցիների Ապսիմարոս կայսեր] 5-րդ տարին *[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 20-րդ տարին* *[Կոստանդնուպոլսի Կալինիկոս պատրիարքի] 10-րդ տարին*

Այդ տարի հայոց նախարարները[478] սարակինոսների դեմ ապստամբեցին և Հայաստանում եղած սարակինոսներին կոտորեցին։ Նրանք հապճեպ Ապսիմարոսին դիմեցին և հռոմայեցիներին իրենց երկիրը բերեցին։ Մոհամմեդը, արշավելով նրանց դեմ, շատերին կոտորից, Հայաստանը սարակինոսներին հպատակեցրեց, իսկ հայոց մեծամեծներին մի տեղ հավաքելով, ողջակեզ արեց[479]։ Նույն այդ ժամանակ Աշրը տասը հազարանոց զորքով Կիլիկիայի վրա արշավեց։ Կայսեր եղբայր Հերակլիոսը հանդիպելով նրանց, շատերին ջարդ տվեց, իսկ մնացածներին շղթայակապ կայսեր ուղարկեց։

[A. M. 6196]

[Հռոմայեցիների Ապսիմարոս կայսեր] 6-րդ տարին *[Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի] 21-րդ տարին* *[Կոստանդնուպոլսի Կալինիկոս պատրիարքի] 11-րդ տարին*

Այդ տարի Խոսնեի որդի Եզիդը Կիլիկիայի վրա արշավեց։ Կայսեր եղբայր Հերակլիոսը պաշարեց և գրավեց Սիս բերդը[480], [Եզիդին] մարտ տվեց և սպանեց տասներկու հազար արաբ։ Հուստինիանոսը, որ Խերսոնում էր մնում, հայտարարում էր, թե ինքը վերստին է թագավորելու։ Տեղի բնակիչները, վախենալով կայսրից, որոշեցին կամ սպանել Հուստինիանոսին, կամ էլ բռնել և կայսեր ուղարկել։ Հուստինիանոսը, իմանալով դա, կարողացավ ճողոպրել և, հասնելով Դարաս[481], խնդրեց հանդիպել խազարների խաքանին[482]։ Վերջինս, իմանալով այդ մասին, Հուստինիանոսին փառք ու պատվով ընդունեց և իր հարազատ քրոջ՝ Թեոդորային[483] նրան կնության տվեց։ Փոքր անց խաքանի թույլտվությամբ նա իջավ Ֆանագուրիա[484] և Թեոդորայի հետ այնտեղ հաստատվեց։ Ապսիմարոսը, տեղեկանալով այդ մասին, դիմեց խաքանին, բազում նվերներ խոստացավ, եթե վերջինս Հուստինիանոսին կենդանի, կամ ծայրահեղ դեպքում նրա գլուխը, իրեն ուղարկի։ Խաքանը ընդառաջ գնաց նրա խնդիրքին և Հուստինիանոսի մոտ թիկնապահներ ուղարկեց, որոնք իբրև թե նրան պաշտպանելու էին իր հայրենակիցների դավերից։ Նա հանձնարարեց տեղում գտնվող իր ներկայացուցիչ Պապացիսին և Բոսպորի արխոնտ Բալգիցիսին[485] իր կարգադրությունն ստանալուն պես սպանեն Հուստինիանոսին։ Խաքանի մի ծառան սակայն Թեոդորային տեղյակ պահեց, այդ մասին իմացավ և Հուստինիանոսը, որը հրավիրելով վերոհիշյալ Պապացիսին մասնավոր խոսակցության, նրան աղեղի լարով խեղդամահ արեց, ինչպես և Բոսպորի արխոնտ Բալգիցիսին։ Այնուհետև նա փութանակի Թեոդորային խազարիա ուղարկեց, իսկ ինքը Ֆանագուրիայից ծածուկ փախչելով, իջավ Տոմիս[486]։ Զկնորսական սարքին մի նավակ գտնելով, մտավ մեջը և նավարկելով Ասադի[487] ափով եկավ մինչև Խերսոնի մոտ գտնվող Սյումբոլոնը։ Նա գաղտնի մարդ ուղարկեց Խերսոն և իր մոտ կանչեց Վարազբակուրին[488], նրա եղբոր, նաև Սալիբասին, Ստեփանոսին, Մորոպավղոսին և Թեոփիլոսին։ Ահա սրանց հետ նա նավ նստեց և անցավ Խերսոնի փարոսը, ապա Նեկրոպոլեն[489], Դանապրի և Դանաստրի գետաբերանը։ Փոթորկի հանդիպելով, բոլորն էլ հուսաբեկ եղան։ Հուստինիանոսի մտերիմ Միակեսն[490] ասաց նրան. «Ահա, տեր, մենք կորած ենք, փրկվելու համար աստծուն ուխտիր, որ եթե նա վերադարձնի քեզ քո թագավորությունը, դու քո և ոչ մի թշնամուց վրեժխնդիր չես լինելու»։ Նա զայրացած պատասխանեց. «Եթե նրանցից որևէ մեկին խնայեմ, թող աստված ինձ այստեղ ջրասույզ անի»։ Նա փոթորկից անվնաս դուրս գալով, մտավ Դանուբ գետը։ Նա Ստեփանոսին Բուլղարիայի տեր Տերվելիսի[491] մոտ

ուղարկեց՝ իր պապենական թագավորությանը տիրանալու համար օգնություն խնդրելու, խոստանալով նրան տալ բազում նվերներ, նաև իր դստեր՝ կնության։ Տերվելիսը նրան երդվեց կատարյալ հնազանդություն և աջակցություն, պատվով ընդունեց Հուստինիանոսին, ապա ոտքի հանեց իրեն հպատակ բուլղար և սկլավ ժողովուրդը և հաջորդ տարի զենքերն առած շարժվեցին դեպի թագավորանիստ քաղաքը։

[A. M. 6197]

Աշխարհի արարչագործության 6197 թ.	*Քրիստոսի մարդեղության 697 թ.*	
Հռոմայեցիների Ապսիմարոս կայսեր 7-ամյա թագավորության 7-րդ տարին	*Արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքի 22-ամյա իշխանության 22-րդ տարին*	*Կոստանդնուպոլսի Կալլինիկոս պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալության 12-րդ տարին*

Այդ տարի մեռավ արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքը։ Իշխեց նրա որդի Վալիդը[491]։

Նույն տարին Հուստինիանոսը Տերվելիսի և նրան դաշնակցած բուլղարների հետ հասավ թագավորանիստ քաղաքը և բանակեց Խարսիոսի դարբասից[492] *սկսած մինչև Վլախեռնա։ Նրանք երեք օր դիմում էին քաղաքի բնակիչներին, բայց նրանցից հայհոյանք էին լսում, նրանց հետ խոսել անգամ չէին ուզում։ Հուստինիանոսը մի քանի հայրենակիցներով, առանց մարտ տալու, ստորգետնյա ջրմուղի միջով անցավ քաղաք և հեղաշրջման խուճապ ստեղծելով, տիրացավ քաղաքին։ Նա կարճ ժամանակով հաստատվեց Վլախեռնայի պալատում։*

[A. M. 6198]

Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր երկրորդ թագավորությունը[493]*։ Իշխեց 6 տարի։*

Արաբների առաջնորդ Վալիդ։ Իշխեց 9 տարի։

Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարք[494]*։ Աթոռակալեց 6 տարի։*

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 1-ին տարին	*[Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 1-ին տարին*	*[Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 1-ին տարին*

Այդ տարի Հուստինիանոսը վերստին տիրացավ գահին, իսկ Տերվելիսին, բազում նվերներով, թագավորական սպասքներով, խաղաղու-

թյամբ ետ ուղարկեց[495]։ Ապսիմարոսը քաղաքը լքելով, փախավ Ապոլոնիաս[496]։ Նրան հետապնդեցին, բռնեցին և Հուստինիանոսի մոտ բերեցին։ Հերակլիոսին էլ Թրակիայից շղթայակապ բերեցին, իրեն դաշնակցած բոլոր արխոնտների հետ միասին։ Հուստինիանոսը բոլորին պարսպի վրա կախեց։ Նրա կարգադրությամբ բովանդակ միջերկրյայքում[497] նրանց կողմնակիցներից շատերին բռնեցին և, մեղավոր թե անմեղ, նույնպես կոտորեցին։ Կայսրը Ապսիմարոսին և Լեոնտիոսին շղթայակապ ամբողջ քաղաքով մեկ ծանակեց։ Ձիարշավական մրցումների ժամանակ, երբ Հուստինիանոսը բազմած էր իր գահին, նրանց քարշ տվեցին և գցեցին նրա ոտքերը։ Հուստինիանոսը ոտքը դրեց նրանց պարանոցին և այդպես պահեց մինչև ձիարշավի առաջին շրջանի ավարտը։ Դեմոսը գոչեց. «Դու իժի և քարբի վրա կոխեցիր, առյուծ ու վիշապ տրորեցիր»[498]։ Հուստինիանոսը նրանց ուղարկեց Կյուռնեգիոն[499], ուր և գլխատեց։ Նա Կալլինիկոս պատրիարքին կուրացրեց և Հռոմ աքսորեց, պատրիարքական աթոռին նստեցրեց Ամաստրիս կղզու[500] անապատական Կյուրոսին, քանզի նա կանխագուշակել էր իր երկրորդ թագավորության մասին։ Նա անթիվ, անհամար քաղաքական ու զինվորական գործիչների կոտորեց, շատերին պարկերի մեջ գցելով ծովը նետից և դառն մահվան արժանացրեց, ուրիշներին ճաշի կամ ընթրիքի հրավիրեց, որի ավարտից հետո ոմանց կախեց, ոմանց էլ սրակոտոր արեց։ Բոլորին մեծ սարսափ համակեց։ Այնուհետև Խազարիայից իր կնոջ բերելու համար տորմիղ ուղարկեց, բայց ճանապարհին բազում նավեր մարդկանցով հանդերձ ջրասույզ եղան։ Խաքանը, իմանալով այդ մասին, հայտնեց նրան. «Հիմար, չէի՞ր կարող կնոջդ տանելու համար երկու կամ երեք նավ ուղարկել և չոչնչացնել այդքան մարդկանց։ Գուցե կարծում ես, որ կնո՞ջդ էլ պիտի պատերազմով առնես։ Քեզ որդի է ծնվել, մարդ ուղարկիր, երկուսին էլ տար»։ Հուստինիանոսն ուղարկեց Թեոփիլակտոս կուբիկուլարիոսին և բերել տվեց Թեոդորային և նրա որդի Տիբերիոսին, որոնց թագադրեց։ Նրանք իր հետ թագավորեցին։

[A. M. 6199]

Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարք[501]։ Աթոռակալեց երեսուն տարի։

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ՀՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի կյուրոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի Թշվառական Վալիդը, քրիստոնյաների հանդեպ նախանձով տարված, հափշտակեց Դամասկոսի ամենասուրբ կաթողիկե եկեղեցին. տաճարը շատ էր գեղեցիկ: Նա կարգադրեց պետական հաշվեմատյանները հունարեն չկազմել, այլ արաբերեն, բացառյալ թվանշանները, քանզի նրանց տառերով[502] անհնարին է գրել միանիշ, երկանիշ, եռանիշ թվեր կամ ութ ու կես, կամ երեք: Այդ է պատճառը, որ մինչև օրս նրանք քրիստոնյա նոտարներ են պահում:

[A. M. 6200]

Աշխարհի արարչագործության 6200 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 700 թ.

Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր 6-ամյա թագավորության 3-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ Վալիդի 9-ամյա իշխանության 3-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի կյուրոս պատրիարքի 6-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 30-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Այդ տարի Հուստինիանոսը վերացրեց հռոմայեցիների և բուլղարների միջև կնքված հաշտության պայմանագիրը. հեծելազորը Թրակիա անցկացնելով և նավատորմիղը մարտական վիճակի բերելով, նա բուլղարների և Տերվելիսի վրա հարձակվեց: Հասնելով Անքիալոս[503], նավատորմիղին կարգադրեց [քաղաքի] առաջ խարիսխ գցել, իսկ հեծելազորին առանց որևէ պահակության և անկեղակարծ բանակել [քաղաքից] վերև գտնվող հովիտներում: Զորքը ոչխարների պես ցրվեց հովիտներով մեկ խոտ հավաքելու, իսկ բուլղարների հետախույզները լեռներից տեսնելով հռոմայեցիների ողորմելի կարգուկանոնը, մի տեղ հավաքվեցին, հանկարծակի գազանների պես նետվեցին և հռոմայեցիների հոտին մեծ ջարդ տվեցին, բազում գերիներ վերցրին, ձի ու զենք ձեռք

բերեցին։ Հուստինիանոսը վերապրածների հետ բերդում ապաստանեց և երեք օր դարբասները փակ պահեց։ Տեսնելով, որ բուլղարները չեն հեռանում, առաջինն ինքը կտրեց իր ձիու ջլերը, ապա հրամայեց բոլորին նույն բանն անել։ Պարիսպների վրա հաղթական նշաններ թողնելով, նա գիշեր ժամանակ ու ծածուկ հեռացավ, խայտառակ կերպով մտավ քաղաք։

[A. M. 6201]

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 4-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Մասլամանն[504] ու Աբասը[505] Մարիանոսի կողմից Մայումայի[506] գլխավորած [արաբական] զորքի կրած ջարդից գազազած, արշավեցին Տիանայի[507] վրա, պաշարեցին այն ու ձմեռեցին այնտեղ։ Կայսրը [արաբների] դեմ կռվելու և նրանց քշելու համար զորքով և շինականների աշխարհազորով երկու զորավար ուղարկեց, Թեոդորոս Կարտերուկասին[508] և Թեոփիլակտոս Սալիբասին[509]։ Սակայն նրանց մեջ ծագած գժտության պատճառով [արաբների] դեմ կռվի ձեռնարկեցին անկազմակերպ և պարտություն կրեցին, հազարավոր մարդիկ սպանվեցին, շատերն էլ գերի ընկան։ Արաբները ձեռք գցեցին նաև սրանց տուլգոնն ու պարենը և շարունակեցին քաղաքի պաշարումը, մինչև որ գրավեցին այն։ Մինչ այդ նրանց պարենը վերջացել էր և նրանք որոշել էին հեռանալ։ Տիանա քաղաքի բնակիչները այդ բանի ականատես լինելով հուսաբեկ եղան և արաբներից անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ստանալով, քաղաքից դուրս եկան դեպի արաբները, լքեցին քաղաքը, որը մինչև օրս էլ այդպես անմարդաբնակ է։ Արաբները, սակայն, իրենց խոստումը դրժեցին և նրանց անապատը քշեցին, շատերին էլ ստրկացրին։

[A. M. 6202]

[Աշխարհի արարչագործության] 6202 թ.

[Քրիստոսի մարդեղության] 702 թ.

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Աբասն արշավեց Ռոմանիայի վրա և բազմաթիվ գերիներով վերադարձավ։ Հելիոպոլսի շրջանում նա սկսեց Գարիսի[510] կառուցումը։

[A. M. 6203]

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 6-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի Օթմանն արշավեց Կիլիկիայի վրա և պայմանով բազում բերդերի տիրացավ։ Դավաճանությամբ [արաբների] ձեռքն անցավ և Կամախը՝ մերձակա շրջաններով։ Հուստինիանոսը Մավրոս պատրիկին և Ստեփանոս պատրիկին, մականունը՝ Ասմիկտոս, մեծ նավատորմիղ հանդերձելով, Խերսոն ուղարկեց։ Նա ոխ էր կապել, չէր մոռացել խերսոնցիների, բոսպորցիների և մյուս կլիմանների՝ իր դեմ կատարած ոտնձգությունը։ Նավատորմիղը, որ բաղկացած էր ամեն տեսակի նավերից՝ դրոմոններից, տրիերաններից, միրիագոգներից, ձկնորսական նավերից, մինչև անգամ խելանդիոններից, հանդերձել էին քաղաքում բնակվող սենատորները, արհեստավորները, դեմոտներն ու ամեն տեսակի պաշտոնյաները։ Նրանց[511] նա ճամփու դրեց, կարգադրելով սրածել հիշյալ բերդերի ողջ բնակչությունը, ոչ ոքի կենդանի չթողնել։ Նրանց հետ ուղարկեց և Էլիաս սպաթարին, որը պետք էր Խերսոնի կառավարիչ դառնար։ Նրանք հասան Խերսոն և առանց որևէ դիմադրության տիրացան բերդերին, բոլորին սրի քաշեցին, խնայեցին միայն երեխաներին, որոնց ստրկացրին։ Խերսոնի կառավարիչ Տուդունոսին[512], որպես խաքանի տեղապահի[513], ապա դիրքով ու ծագումով առաջին քաղաքացի համար-

վող Զոյիլոսին և Խերսոնի ուրիշ քառասուն երևելիների ու մեծամեծնե-
րի՝ ընտանյոք հանդերձ շղթայակապ կայսեր ուղարկեցին, Խերսոնի այլ
յոթը հայտնի մարդկանց փայտե շամփուրի քաշելով, կրակի վրա խո-
րովեցին։ Ուրիշ քսան հոգու էլ թևերը մեջքին կապոտած, խելանդիոնի
մեջ թոկով կապեցին, ապա խելանդիոնը քարերով լցրին և ջրասույզ
արեցին։ Հուստինիանոսը կատարվածի մասին տեղեկանալով, երեխա-
նների փրկության առթիվ գազազեց, նա հրամայեց նրանց անհապաղ իրեն
ներկայանան։ Նավատորմիղը հոկտեմբեր ամսին ճանապարհ ընկավ և
Տավրուրա[514] կոչվող աստղի ծագելու ժամանակ բաց ծով դուրս գալով,
քիչ մնաց գլխովին ջրասույզ լիներ։ Փոթորկի զոհ գնացած մարդկանց
թիվը հաշվեցին 73 հազար հոգի։ Հուստինիանոսը, տեղեկանալով այդ
մասին, ամենևին էլ չտխրեց, ընդհակառակը, բերկրանքով լցվեց։
Հափշտակված լինելով օրեցօր սաստկացող մոլեգնությամբ, սպառնա-
լիքներով մի ուրիշ նավատորմիղ ուղարկեց, հրամայելով ամեն ինչ վա-
րի տալ ու գետնին հավասարեցնել, մինչև անգամ «որ միզիցէ զոր-
մով»[515]։ Այդ բերդերի [բնակիչները], իմանալով դա, որոշեցին պաշտ-
պանվել, ստիպված լինելով չենթարկվել կայսեր, դիմեցին խազարիայի
խաքանին և իրենց պաշտպանության համար զորք խնդրեցին։ Այդ ըն-
թացքում գործի են անցնում նաև էլիաս սպաթարը, աքսորական վար-
դանը[516], որն այն ժամանակ կեֆալոնիայից ետ էր կանչվել և նավա-
տորմիղով Խերսոնում էր գտնվում։ Հուստինիանոսը, լսելով այդ մասին,
մի քանի դրոմոններով [Խերսոն] ուղարկեց գենիկոնի լոգոթետ Գեորգ
պատրիկին՝ Ասորի մականվանյալին, Հովհաննես էպարքոսին, Թրակե-
սիոնի տուրմարխ Քրիստափորին՝ երեք հարյուր զինվորներով։ Նրանց
նա կարգադրեց, որ Տուդունոսն ու Զոյիլոսը պետք է վերահաստատվեն
Խերսոնում, խաքանին բացատրություններ տալու համար ապոկրի-
սիարիոս ուղարկեն, իսկ էլիասին ու վարդանին իր մոտ բերեն։ Նրանք
բոլորը խարիսխ գցեցին Խերսոնում, բայց Խերսոնի բնակիչները նրանց
չընդունեցին։ Հաջորդ օրը քաղաքացիները թույլ տվեցին ներս մտնել
միայն զեկավարներին, բայց այնուհետև նրանց ետևից փակելով դար-
բասները, գենիկոնի լոգոթետին էպարքոսի հետ միասին սրի քաշեցին,
Տուդունոսին, Զոյիլոսին և վերոհիշյալ տուրմարխին՝ երեք հարյուր զին-
վորներով խազարներին հանձնեցին, ուղարկեցին խաքանին։ Տուդուն-
սը ճանապարհին մեռավ, իսկ խազարները նրա փոխարեն տուրմարխին
և երեք հարյուր զինվորներին սպանեցին։ Այդ ընթացքում Խերսոնցի-
ները, ինչպես և մյուս բերդերի բնակիչները Հուստինիանոսին գահըն-
կեց հայտարարեցին, իսկ իրենց մոտ աքսորված Փիլիպպիկոս Վարդա-

նին կայսր հռչակեցին։ Հուստինիանոսը, իմանալով այդ մասին, է՛լ ավելի գազազեց, էլիաս սպաթարի երեխաներին իրենց մոր ծոցում սրի քաշեց, իսկ այդ կնոջը ստիպեց ամուսնանալ իր հնդիկ խոհարարի հետ։ Այնուհետև մի նոր նավատորմիղ հանդերձելով, Մավրոս պատրիկի՝ Բեսոս մականվանյալի գլխավորությամբ [Խերսոն] ուղարկեց, տալով նրան բերդամարտության համար անհրաժեշտ խոյ, մեքենաներ և ամեն տեսակի քաղաքավեր միջոցներ, պատվիրելով Խերսոնի պարիսպները, ողջ քաղաքը գետնին հավասարեցնել, բնակչությունը մինչև վերջին մարդը կոտորել և իր կատարածի մասին հաճախակի զեկուցել։ Նավարկելով նա հասավ [Խերսոն], խոյի օգնությամբ քանդեց կենտենարեսիոն, ինչպես և նրա մոտ գտնվող Սիագրոս կոչվող աշտարակները։ Երբ վրա հասան խազարները, կռիվը դադարեց։ Իսկ Վարդանը փախուստի դիմեց դեպի խաքանը։ Նավատորմիղն այսպիսով ոչնչի չհասավ և այդ իսկ պատճառով չէր համարձակվում կայսեր մոտ վերադառնալ, և ըստիպված ինքը ևս Հուստինիանոսին գահընկեց հայտարարեց, իսկ Վարդանին՝ կայսր։ Խաքանից նրանք խնդրեցին Ֆիլիպպիկոսին իրենց տար։ Խաքանը նրանցից խոսք պահանջեց, թե Ֆիլիպպիկոսին չեն դավի, ապա և յուրաքանչյուրից՝ մեկական դահեկան։ Զինվորներն իսկույն համաձայնեցին և ստացան Ֆիլիպպիկոս կայսեր։ Երբ նավատորմիղն ուշացավ, որևէ զեկուցագիր էլ տեղ չհասավ, Հուստինիանոսը կռահելով դրա պատճառը, Օպսիկիոնի և Թրակեսիոնի [զորքի] մի մասով գնաց Սինոպ, Խերսոնում կատարվածի մասին տեղեկություններ ստանալու։ Երբ նա զննում էր պերատիկա կողմերը[517], տեսնում է դեպի քաղաք նավող տորմիղը և առյուծի պես մռնչալով, ինքն էլ շտապեց դեպի քաղաք։ Ֆիլիպպիկոսն իրենից առաջ տեղ հասնելով, գրավեց քաղաքը։ Հուստինիանոսն եկավ Դամատրիս[518] և իր մարդկանցով այնտեղ բանակեց։ Ֆիլիպպիկոսն առանց հապաղելու Մավրոս պատրիկին և Հովհաննես սպաթարին՝ մականունը Ստրութոս, Տիբերիոսի դեմ է ուղարկում, իսկ էլիասին մի զորախմբով՝ Դամատրիս, Հուստինիանոսի դեմ, մի այլ զորախումբ էլ՝ փախուստի դիմած Վարազբակուրի։ Մավրոսը, վերոհիշյալ Ստրութոսի հետ գալով Վլախեռնա, Տիբերիոսին գտավ մի ձեռքով աստվածածնի սուրբ սեղանի սյունիկը բռնած, մյուս ձեռքով՝ պատվական [խաչա]փայտ, վզից էլ համայիլ կախած։ Բեմից ցած նըստած էր Անաստասիան, իր հոր մայրը, որն ընկնելով Մավրոսի ոտքերին, պաղատում էր չսպանել իր թոռ Տիբերիոսին, քանզի նա ոչ մի վատ բան չի գործել։ Այդ միջոցին, երբ [Անաստասիան] նրա ոտքերն էր գրկած և արտասվալից աղերսում էր, Ստրութոսը բեմ բարձրացավ և

բռնի քաշեց Տիբերիոսին։ Նրանից նա վերցրեց պատվական [խաչա]-փայտը, դրեց սուրբ սեղանին, համայիլն էլ իր վզից կախեց։ Տղային տարան Կալլինիկեի վերին կողքի դռնով, մերկացրին և գետին փռելով ոչխարի պես մորթեցին, ապա կարգադրեցին նրա մարմինն այսպես կոչված Պավլինեի Սրբոց Անարծաթից տաճարում թաղել[519]։ Զերբակալվեց և Օպսիկիոնի կոմես Վարազբակուր պրոտոպատրիկը, որը նույնպես մահապատժի ենթարկվեց։ Իսկ էլիասն իր զինվորներով բարձրացավ Դամատրիս և բանակցությունների մեջ մտավ այնտեղ գտնվող զորքի հետ։ Երբ Հուստինիանոսի զինվորները նրանից անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ստացան, գլխովին լքեցին Հուստինիանոսին և փախան։ Նրան մենակ թողնելով, Ֆիլիպպիկոսի կողմն անցան։ Վերոհիշյալ էլիաս սպաթարը գազազած, հարձակվեց [Հուստինիանոսի] վրա, բռնեց նրան վզից և իր գոտուց կապած դաշույնով նրա գլուխը կտրեց, ապա այն Ռոմանոս սպաթարի միջոցով Ֆիլիպպիկոսին առաքեց, որը նույն սպաթարի միջոցով արևմուտք ուղարկեց, մինչև Հռոմ։ Նախքան Ֆիլիպպիկոսի թագավորելը, Կալլիստրատոսի վանքի անապատական մի հերետիկոս գուշակ, գնալով Ֆիլիպպիկոսի մոտ ասել էր. «Դու կայսր կդառնաս»։ Նա ցնցվեց, իսկ անապատականն ասաց. «Ինչո՞ւ ես հակադրվում ասածո կամքին։ Ես քեզ ասում եմ. վեցերորդ ժողովն[520] ի չարս եղավ, երբ թագավորես, մերժի՛ր այն և քո թագավորությունը ամուր ու երկարամյա կլինի»։ Նա երդվեց այնպես անել։ Երբ Լեոնտիոսին փոխարինեց Հուստինիանոսը, Ֆիլիպպիկոսն անապատականի մոտ գնաց։ Վերջինս ասաց. «Անհոգ մնա, դա կլինի»։ Երբ Ապսիմարոսը թագավորեց, Ֆիլիպպիկոսը դարձյալ նրա մոտ գնաց և նա կրկին ասաց. «Անհոգ մնա, այն սպասում է քեզ»։ Ֆիլիպպիկոսն իր ընկերներից մեկին վստահեց այդ գաղտնիքը, բայց նա գնաց հայտնեց Ապսիմարոսին։ Վերջինս Ֆիլիպպիկոսին գանակոծեց, խուզեց և շղթայակապ Կեֆալոնիա աքսորեց։ Հուստինիանոսն իր երկրորդ թագավորության ժամանակ նրան ետ կանչեց։ Ֆիլիպպիկոսը, համաձայն սուտանուն անապատական աբբայի պահանջի, եպիսկոպոսների ստահոդ ժողով գումարեց և մերժեց սուրբ և տիեզերական վեցերորդ ժողովը։ Բայց հենց այդ նույն տարին էլ տխմարը կուրացվեց[521]։ Նա պալատում գըտած լինելով երկար տարիների ընթացքում նախկին կայսրերի կողմից բռնագրավումների միջոցով և տարբեր պատրվակներով, հատկապես հիշյալ Հուստինիանոսի կողմից կուտակված բազում դրամ ու փառահեղ ունեցվածք, անհոգ կյանք էր վարում, ամբողջությամբ անխնա ու ապարդյուն ցրիվ տալիս։ Թեև զարգացած ու խոհեմ մարդու համարում

ուներ նա, բայց կյանքում անամոթ ու ապիկար, ամեն ինչում անճարակ էր։ Ի վերա ամենայնի նա հերետիկոս էր և շնացող։ Նա Կյուրոս պատրիարքին հեռացրեց և նրա աթոռին իր համակիր, իր պես հերձվածող Հովհաննեսին[522] *նստեցրեց։*

[A. M. 6204]

Աշխարհի արարչագործության 6204 թ.	*Քրիստոսի մարդեղության 704 թ.*	*Հռոմայեցիների Ֆիլիպպիկոս կայսեր 2-ամյա թագավորության 1-ին տարին*
Արաբների առաջնորդ Վալիդի 9-ամյա իշխանության 7-րդ տարին	*Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի 3-ամյա 1-ին տարին*	*Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 30-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին*

Այդ տարի Ֆիլիպպիկոսը արտաքսեց հայերին իր երկրից և ստիպեց բնակվել Մելիտեններում և Զորրորդ Հայքում[523]*։ Մասլաման գրավեց Ամասիան ու այլ բերդեր և ձեռք բերեց բազում գերիներ։ Ամասիայի Գեորգ եպիսկոպոսը տեղափոխվեց Մարտիրուպոլիս։ Ֆիլիպպիկոսն առանց ամաչելու մոլեգնորեն հանդես եկավ սուրբ և տիեզերական վեցերորդ ժողովի դեմ, ջանալով չեղյալ հայտարարել նրա հաստատած աստվածային դրույթները։ Իրեն համախոհ նա գտավ ի դեմս Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի (նրան ինքն էր պատրիարք նշանակել, հեռացնելով Կյուրոս պատրիարքին, որին արգելափակեց Խորայի վանքում)*[524]*։ Իր համախոհների թվում էին նաև Կյուզիկոսի Գերմանոս եպիսկոպոսը, որ հետագայում Կոստանդնուպոլսի պատրիարք դարձավ, Կրետեի Անդրեաս եպիսկոպոսը, Նիկոլայոսը, որը կալկոդիակոնից*[525] *բժշկագիտության մասնագետ դարձավ, իսկ այն ժամանակ քվեստոր էր, Մեծ եկեղեցու սարկավագ էլպիդիոսը, խարտոֆիլաքս Անտիոքոսը և սրանց նմանները, որոնք գրավոր նզովեցին վեցերորդ սուրբ ժողովը։ Բուլղարները Ֆիլեայի*[526] *վրայով գաղտագողի խուժեցին Ստենոնը, մեծ ջարդ տվեցին, արշավեցին մինչև քաղաք, բնակիչներին գտան քաղաքից դուրս եկած՝ ճոխ ու հարուստ հարսանյաց հանդեսներով, առատ սեղաններով զբաղված, սեղաններ, որոնց վրա կային արծաթյա և այլ տեսակի սպասներ, և հասան մինչև Ոսկե դուռը, գերեվարեցին բովանդակ Թրակիան, անհամար անասուններ քշելով վերադարձան իրենց երկիրը։ Արաբները նույնպես արշավեցին, Միսթիան ու այլ բերդեր գրավեցին, բազում ընտանիքների գերի տարան և անհամար քանակությամբ անասուններ քշեցին։*

[A. M. 6205]

[Հռոմայեցիների Ֆիլիպպիկոս կայսեր] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 8-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարի Աբասն արշավեց Ռոմանիայի վրա, Պխիդիայի Անտիոքը գրավեց և բազում գերիներ վերցնելով վերադարձավ: Պերիտիոս[527] ամսի 28-ին Ասորիքում ուժեղ երկրաշարժ եղավ: Այդ միջոցին լրացավ Ֆիլիպպիկոսի թագավորության երկրորդ տարին և տարեդարձի առթիվ ձիարշավական մրցումներ էին տեղի ունենում, որտեղ պրասինոսները հաղթանակ տարան: Կայսրը որոշեց Պենտեկոստեի շաբաթ օրը ձի նստած, շքախմբով, երաժշտությամբ գնալ լոգանք ընդունել Զևքսիպպոսի հանրային բաղանիքում և ապա մեծատոհմիկ քաղաքացիների հետ ճաշել: Միջօրեին, սակայն, երբ նա հանգստանում էր, Օպսիկիոնի կոմես Գեորգ պատրիկի՝ Բուրաֆոս մականվանյալի, ինչպես և Թեոդորոս Միակիս պատրիկի դրդմամբ Թրակիա բանակաթեմի տաքսատոսներով Ոսկե դռնից հանկարծակի ներս մտավ Օպսիկիոնի պրոտոստրատոր Ռուֆոսը, խուժեց պալատ, Ֆիլիպպիկոսին գտավ կեսօրվա հանգիստն առնելիս, և բռնելով նրան, տարավ պրասինոսների օրնատորիոնը[528] և այնտեղ կուրացրեց. այդ մասին ոչ ոք էլ չիմացավ: Հաջորդ, այն է Պենտեկոստեի օրը, երբ ժողովուրդը խռնվել էր Մեծ եկեղեցում, Արտեմիոս պրոտոասեկրետը, վերանվանվելով Անաստասիոս[529], կայսր թագադրվեց: Պենտեկոստեի հաջորդ շաբաթ օրը կուրացվեց Թեոդորոս Միակիսը, իսկ երկրորդ շաբաթ օրը՝ Գեորգ Բուրաֆոսը[530], և Թեսաղոնիկե աքսորվեցին:

[A. M. 6206]

Աշխարհի արարչագործության 6206 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 706 թ.

Հռոմայեցիների Արտեմիոս կայսեր 2-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ Վալիդի 9-ամյա իշխանության 9-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 30-ամյա աթոռակալության 9-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման Ռոմանիայում ասպատակ սփռեց, ավարատեց Գալատիան և բազում գերիներով ու թալանով վերադարձավ: Արտեմիոսը հեծելազորի վրա խիստ կարող զորավարներ նշանակեց, շատ խոհեմ մարդկանց՝ քաղաքական գործերում, ինքն էլ անգործ նստեց: Իմանալով, որ արաբները Ռոմանիայի դեմ ցամաքով ու ծովով արշավելու նախապատրաստություն են տեսնում, Ասորիք՝ Վալիդի մոտ իշխաններ ուղարկեց՝ Դանիել Սինոպցուն՝ Սինոպ քաղաքի պատրիկին և էպարքոսին, առերես խաղաղության շուրջ բանակցելու, բայց իրականում հանձնարարելով ճշգրիտ հետախուզել և իմանալ նրանց ուժի և Ռոմանիայի վրա շարժվելու մանրամասնությունների մասին: Նա գնաց և վերադառնալով կայսեր զեկուցեց մայրաքաղաքի վրա արշավելու համար նրանց ծովային ու ցամաքային վիթխարի ռազմական նախապատրաստության մասին: [Կայսրը հրամայեց], որ [Կոստանդնուպոլսի] յուրաքանչյուր բնակիչ իրեն երեք տարվա պարենով ապահովի, ով ի վիճակի չէ այդ անել, քաղաքից հեռանա: Նա վերակացուներ նշանակեց և սկսեց հրակիր դրոմոններ ու դիերաններ շինել, հսկայական տրիերաններ, վերանորոգեց [քաղաքի] ծովափնյա պարիսպները, նմանապես և ցամաքայիններն, աշտարակների վրա տեղադրեց նետարձակ, բարարձակ և այլ մեքենաներ: Իր հնարավորությունների սահմաններում քաղաքն ամրացնելուց հետո, նա բազում պարեն լցրեց թագավորական շտեմարանները և իրեն ապահովեց:

[A. M. 6207]

Արաբների առաջնորդ Սուլեյմանն[531]: Իշխեց 3 տարի: Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարք[532]: Աթոռակալեց 15 տարի:

[Հռոմայեցիների Արտեմիոս կայսեր] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Սուլեյմանի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 1-ին տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարի վախճանվեց Վալիդը և նրա իշխանությունը ժառանգեց Սուլեյմանը: Այդ նույն Արտեմիոսի, որ և Անաստասիոս, թագավորության երկրորդ՝ ինդիկտիոնի 13-րդ տարին, օգոստոս ամսի 11-ին Կյուզիկոսի մետրոպոլիտ Գերմանոսը դարձավ Կոստանդնուպոլսի [պատրիարք]: Այդ առթիվ կարդացվեց սեղափոխության ներքոհիշյալ հրովարտակը. «Ամենաբարեպաշտ երեցների, սարկավագների, բովանդակ

սուրբ կղերի, սրբազան սենատի և այս աստվածապահ մայրաքաղաքի քրիստոսասեր ժողովրդի վճռով ու ընտրությամբ, շնորհքն աստվածային, որ միշտ ամոքում է տկարին և լրացնում պակասը, Կյուզիկոսի թեմի սրբազնագույն մետրոպոլիտը և եպիսկոպոսը տեղափոխվում է այս աստվածապահ մայրաքաղաքի պատրիարքություն։ Սույն տեղափոխությունը կատարվեց առաքելական աթոռի սրբազնագույն երեց Միքայել ապոկրիսիարիոսի[533], մյուս քահանաների և եպիսկոպոսների ներկայությամբ, Արտեմիոս կայսեր թագավորության օրոք»։ Արտեմիոսը, տեղեկանալով, որ սարակինոսների նավատորմիղը Ալեքսանդրիայից նավել է Փյունիկե՝ նոճու ատաղձ կտրելու համար, իր նավատորմիղի արագընթաց նավերն ընտրելով և նրանց մեջ Օպսիկիոն բանակաթեմից տաքսատոսներ նստեցնելով, հրամայեց բոլորին կենտրոնանալ Հռոդոսում։ Նրանց զորավար և գլխավոր նա նշանակեց Մեծ եկեղեցու սարկավագ Հովհաննեսին, մականունը տեր Հովհաննեսիկ, որն այն ժամանակ գենիկոնի լոգոթետն էր։ Երբ վերջինս Հռոդոս հասավ, նավերն էլ [նույն տեղում] հավաքվեցին, նա կարգադրեց հրամանատարներին նավեն դեպի Փյունիկե՝ հագարացիների փայտանյութն ու հանդերձանքը կրակի տալու համար։ Բոլորը սիրով ընդունեցին դա, բացի Օպսիկիոնի [զինվորներից]։ Նրանք կայսեր գահընկեց հայտարարեցին, իսկ Հովհաննես սարկավագին սրակոտոր արեցին։ Դրա վրա նավատորմիղը երկուսի բաժանված, յուրաքանչյուրն իր տեղը վերադարձավ։ Ոճրագործները շարժվեցին դեպի մայրաքաղաք, հասան Ադրամիտիոն[534], բայց չունենալով ղեկավար, Թեոդոսիոս անունով մի տեղացու, պետական հարկահավաքի, անբան ու հասարակ մի մարդու, դրդեցին կայսր դառնա։ Սակայն նա փախավ ու լեռան վրա թաքնվեց։ Նրան գտան ու բռնի կայսր հռչակեցին։ Արտեմիոսը, տեղեկանալով այդ մասին, քաղաքի տնօրինությունը թողեց իր մերձավորներին՝ պատրաստածը նավատորմիղով, զինեց նրանց, իսկ ինքը գնաց Նիկիա քաղաքն ու պատսպարվեց։ Խռովարարները ոտքի հանելով համայն Օպսիկիոն բանակաթեմը և գոթոգրեկներին[535], ձեռք են գցում բազմաթիվ մեծ ու փոքր առևտրանավեր և ցամաքով ու ծովով Խրիսուպոլսի վրա շարժվում։ Քաղաքի նավատորմիղը խարխափ էր գցել սուրբ Մամասի նավահանգստում[536]։ Վեց ամիս նրանք այնտեղ ամեն օր իրար դեմ կռիվ էին անում։ Երբ՝ քաղաքի նավատորմիղն այնուհետև գնաց խարխափ գցեց քաղաքի Նեորիոն նավահանգիստը[537], Թեոդոսիոսն անցավ ու գրավեց Թրակիայի շրջանները։ [Ապստամբները] դավաճանության օգնությամբ Վլախեռնայի դարբասից մտան քաղաք և առան այն։ Իսկ Օպսիկիոնի անօրեն զինվորները, գոթոգրեկների հետ միասին գիշերով խուժեցին

քաղաքացիների բնակարանները և չտեսնված թալանեցին, ոչ ոքի չխնայելով։ Արտեմիոսի քաղաքում թողած զեկավարներին և Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքին բռնելով, Նիկիա ուղարկեցին, որպեսզի Արտեմիոսն ու նրա հետ եղողները համոզվեն [կատարվածի մասին]։ Արտեմիոսը, տեսնելով նրանց, հուսաբեկ եղավ և անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ստանալով, հանձնվեց ու վանականի սքեմը հագավ։ Թեոդոսիոսը նրան ձեռք չտվեց, այլ Թեսաղոնիկե աքսորեց։ Այսպիսով, Փիլիպպիկոսը թագավորեց 2 տարի և 9 ամիս, իսկ Արտեմիոսը 1 տարի և 3 ամիս։ Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լևոնը[538], որ Արտեմիոսին էր պաշտպանում, Թեոդոսիոսին չենթարկվեց։ Նրան համախոհ էր ու դաշնակից Արմենիակների բանակաթեմի զորավար Հայազգի Արտավազդը[539], որին նա խոստացավ իր դստեր կնության տալ, ինչ որ արեց։

[A. M. 6208]

Աշխարհի արարչագործության 6208 թ.	Քրիստոսի մարդեղության 708 թ.	Հռոմայեցիների Թեոդոսիոս կայսեր 1-ամյա թագավորության 1-ին տարին
Արաբների առաջնորդ Սուլեյմանի 3-ամյա իշխանության 2-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի 15-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին	Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 30-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Կոստանդնուպոլսի վրա[540], կանխավ ցամաքով Սուլեյմանի[541] գլխավորությամբ զորք ուղարկելով, իսկ Օմարին էլ՝ ծովով։ Ինքն էլ շարժվեց նրանց ետևից՝ պատերազմական մեծ պատրաստությամբ։ Սուլեյմանն ու Բաքրը, հասնելով Ամորիոն, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լևոնին նամակ են գրում. «Մեր համոզմամբ դու ես արժանի հռոմայեցիների կայսր դառնալու։ Արդ, եկ մեզ մոտ, որ խաղաղության շուրջ բանակցենք»։ Սուլեյմանը, տեսնելով, որ Ամորիոնը զորք չունի, որ [քաղաքը] զորավար [Լևոնի] հանդեպ թշնամաբար է տրամադրված վերջինիս Արտեմիոսի դաշնակիցը լինելու պատճառով, պաշարեց այն, ուզենալով Մասլամային էլ այնտեղ ընդունել։ Երբ [Սուլեյմանը] մոտեցավ քաղաքին, սարակինոսներն սկսեցին Լևոնին կայսր ներբողել, կոչ անելով [քաղաքացիներին] նույն բանն անել։ Ամորիոնի [բնակիչները], տեսնելով, որ սարակինոսները սիրով [Լևոնին] են ներբողում, իրենք էլ նույն բանն արեցին։ Զորավար [Լևոնը], իմանալով, որ առանց տաքսատոսների ու հրամանատարների Ամո-

րիոնը կընկնի, հայտնում է Սուլեյմանին. «Եթե դու ցանկանում ես, որ ես քո մոտ գամ խաղաղության շուրջ բանակցելու, ապա ինչո՞ւ ես քաղաքը պաշարման ենթարկել»: Նա պատասխանեց. «Դու եկ, և ես կգնամ»: Զորավարը, նրանից խոսք վերցնելով, երեք հարյուր հեծյալներով նրա մոտ գնաց: Հագարացիք, տեսնելով նրան, հագան իրենց զրահները ու լանջակալները և նրան ընդառաջ գնացին, բանակեցին իրենց հիմնական զորքից կես մղոն հեռու: [Լևոնը] երեք օր գնաց եկավ նրանց մոտ, բանակցեց խաղաղության և [արաբների] քաղաքից հեռանալու հարցի շուրջը, բայց նրանք պատասխանում էին. «Նախ դու հաշտությունը կնքիր, իսկ մենք դրանից հետո կգնանք»: Զորավարն իմանալով, որ ուզում են իրեն բռնեն, երևելի սարակինոսներից շատերին ընթրիքի հրավիրեց: Նրանց ընթրելու միջոցին Սուլեյմանը երեք հազար զրահակիր սարակինոսների ուղարկեց նրան շրջապատելու և չթողնելու, որ փախչի: Պահակախումբը իմացավ դա և նրան հայտնեց. «Մեզ բազում հեծյալ սարակինոսներ են շրջապատած»: Զուբեր անունով մի հեծյալ ներկայացավ [Լևոնին] և ասաց. «Ինչ որ ստրուկ ահագին դրամ գողանալով փախել է, դրա համար է, որ մենք ձի հեծանք»: Զորավարը կռահեց նրանց խորամանկությունը և ասաց. «Անհոգ եղեք, մեր բերդերից որ մեկում էլ նա գնա, կգտնենք նրան»: Բայց անհանգստացած այնուամենայնիվ կարողացավ իր մարդու միջոցով ծածուկ հայտնել Ամորիոնի բնակիչներին. «Աստծո սիրույն, չհանձնվենք, զգույշ, շուտով Մասլաման էլ կհասնի»: [Քաղաքի] եպիսկոպոսը գնում է [Լևոնի] մոտ, իսկ վերջինս նրան նույն բանն է ասում: Սուլեյմանն իմանալով, որ եպիսկոպոսը գնացել է նրա մոտ, դիմում է զորավարին. «Մեզ հանձնիր եպիսկոպոսին»: Բայց նա թաքցրեց նրան և իր մարդկանցից մեկին կարգադրեց. «Մեր զրույցի միջոցին դու նրան այլ զգեստ հագցրու և փայտ կամ ջուր բերելու պատրվակով սարերն ուղարկիր»: Երբ սարակինոսները համառում էին եպիսկոպոսի հարցում, զորավարն ասաց. «Նա այստեղ չէ: Արդ, դուք ամիրայի մոտ գնացեք, ձեր եռևից ես էլ կգամ և ամեն ինչի շուրջ կխոսենք»: Նրանք, մտածելով, որ երբ նա ամիրայի մոտ գա կշրջապատեն և կբռնեն, թողեցին նրան: [Լևոնը] իր երկու հարյուր մարդկանց հետ ձի նստեց և որսի գնալու պատրվակի տակ, թեքվեց դեպի ձախ: Նրա հետ եղող սարակինոսների հարցին, թե «Ո՞ր ես գնում», նա պատասխանեց. «Հովիտը, ուզում եմ բանակատեղիս փոխեմ»: Նրանք ասացին. «Միտքդ ծուռ է, մենք քո հետ չենք գա»: Դրա վրա զորավարը դիմելով իր մարդկանց, ասաց. «Մեզ խոսք տվեցին, բայց մտադիր էին մեզ բռնել և մեր միջոցով քրիստոնյաներին կոտորել: Նրանք մեր մարդկանցից և մեզ մնացած

ձիերից և ոչ մեկին ձեռք չեն գցի»։ Եվ տասը մղոն կտրելով, բանակեց։ Հաջորդ օրը նա [արաբների մոտ] ուղարկեց իր ստրատորների դոմեստիկոսին[542] և հայտնեց. «Թեև դուք ինձ խոսք տվեցիք, բայց մտադրել էիք ինձ նենգորեն բռնել։ Հենց դրա համար է, որ հեռացա»։ Մասլաման արդեն անցել էր հլեյսուրները, բայց Սուլեյմանն այդ մասին տեղյակ չէր։ Ամիրան ու զինվորներն ըմբոստացան Սուլեյմանի դեմ և «Ինչո՞ւ ենք նստել այս պարիսպների տակ և չենք գնում Թալանի» ասելով, հավաքեցին իրենց վրաններն ու շարժվեցին։ Զորավարը Նիկեաս տուրմարխին 800 զինվորով Ամորիոն մտցրեց, դուրս բերեց կանանց ու երեխաների մեծ մասը, իսկ ինքը գնաց Պիսիդիա։ Երբ Մասլաման Կապադովկիա հասավ, կապադովկացիք հուսաբեկ դիմեցին նրան՝ հանձնվելու խնդրանքով։ Մասլաման, իմանալով Թեոդոսիոս կայսեր դեպի զորավարը տածող թշնամության մասին, ցանկացավ նրան իր կողմը քաշել, հաշտվել հետը և նրա միջոցով հպատակեցնել Ռոմանիան։ Նա նրանց ասաց. «Դուք զորավարի համախոհները չե՞ք»։ Նրանք պատասխանեցին, թե «Այո՛»։ Այնուհետև, թե. «Դուք նրա պես չէ՞ք վարվում», թե «Այո՛»։ Դրա վրա նա ասաց. «Գնացե՛ք ձեր բերդերը և ոչ ոքից մի՛ վախեցեք»։ Նա իր զինվորներին կարգադրեց չթալանել զորավարին ենթակա բոլոր շրջանները։ Զորավարը, իմանալով այդ մասին և կռահելով, որ Սուլեյմանը հայտնած պիտի լինի Մասլամային, թե թույլ է տվել իրեն՝ զորավարին, գնալու, նամակ է գրում Մասլամային, թե «Ես ուզում էի քո մոտ գալ, բայց երբ եղա Սուլեյմանի մոտ, նա ուզեց ինձ բռնել։ Դրա համար ես հիմա վախենում եմ քո մոտ գալ»։ Մասլաման ասում է զորավարի սուրհանդակին. «Գիտեմ, զորավարն ինձ խաբում է, որպեսզի նրա շրջաններին ձեռք չտամ»։ Զորավարի սուրհանդակը պատասխանեց. «Ճիշտ չէ, [զորավարի] գրածը ստույգ է»։ Մասլամայի հարցին, թե «Ինչպիսի՞ն է Ամորիոնի դիրքը զորավարի նկատմամբ», նա պատասխանեց. «Լավ է, նրան է ենթարկվում»։ Մասլաման զայրացած, անպատվեց նրան ու ասաց. «Ինչո՞ւ ես ստում»։ Նա պատասխանեց. «Ամեն ինչ ասածիս պես է, [զորավարը] տուրմարխի գլխավորությամբ տաքսատոններ է մտցրել [քաղաք], իսկ ավելորդ ընտանիքներին հեռացրել այնտեղից»։ Մասլաման լսելով դա շատ տխրեց և վրդովված նրան վռնդեց։ Նա որոշել էր ամռանը գրավել այն, ապա վերցնել նավատորմիղը և իջնել Ասիա ու ձմեռել։ Նա դարձյալ կանչեց զորավարի սուրհանդակին և հարցաքննեց նրան։ Վերջինս երդվեց, թե «Ասածս ամբողջությամբ ճշմարտություն է. տուրմարխի գլխավորությամբ հազար զինվոր [քաղաք] են մտել, իսկ [զորավարը] բնակիչների ողջ ունեցվածքը, ապա և չքավոր ընտանիքներին [քաղա-

քից] հեռացրել է»։ Մասլաման դրա վրա զորավարին նամակ գրեց, թե «Ե՛կ իմ մոտ, ես քեզ հետ կհաշտվեմ ու ամեն ինչ քո ուզածի պես կանեմ»։ Զորավարը, տեսնելով, որ նա արդեն մոտեցել է Մասսալեոնին[543], որ հինգ օր հետո նա ոտք կդնի իր շրջանները, նրա մոտ երկու հյուպատոս[544] ուղարկեց և հայտնեց. «Քո նամակը ստացա, քո առաջարկությունն ընդունեցի և ահա քո մոտ եմ գալիս, բայց, հարկավ, գիտես, ես զորավար մարդ եմ, հետևաբար ինձ հետ կլինի գույք, դրամ և զորք։ Արդ, դու յուրաքանչյուրի համար երաշխիք ստուր։ Եթե իմ պահանջներին ընդառաջ գնաք, ես ողջ առողջ ու անվնաս վերադառնամ, լավ ու բարի»։ Հյուպատոսները նրան հանդիպեցին Թեոդոսիանա[545] [վայրում]։ Մասլաման ասաց. «Տեսնո՞ւմ եք, որ խաբում է ինձ ձեր զորավարը»։ Նրանք պատասխանեցին. «Աստված մի արասցե»։ [Մասլաման], տալով նրանց պահանջած երաշխիքները, ճամփեց։ Այդ միջոցին, երբ հյուպատոսները ստորագիր գրությամբ գնում էին զորավարի մոտ, Մասլաման չկարողանալով իր հսկայական զորքով մի տեղում մնալ, գալիս է Ակրոյինոն[546]։ Զորավարը, տեսնելով, որ [Մասլաման] արդեն ոտք է դրել իր շրջանները, քաշվեց Նիկոմեդիա։ Հանդիպելով Թեոդոսիոսի որդուն, բռնեց նրան ողջ թագավորական սպասավորությամբ ու պալատական պաշտոնեությամբ հանդերձ։ Մասլաման իջավ Ասիա, ձմեռեց այնտեղ, իսկ Օմարը՝ Կիլիկիայում։ Զորավարը, վերցնելով կայսեր որդուն և խորհրդակցելով իր մարդկանց հետ, եկավ Խրիսուպոլիս։ Թեոդոսիոսը, իմանալով կատարվածի մասին, խորհրդակցեց Գերմանոս պատրիարքի և սենատի հետ և Լևոնի կողմից նույն պատրիարքի միջոցով իր անձեռնմխելիության և եկեղեցու աննասանելիության մասին[547] երաշխիքներ ստանալով, գահը զիջեց նրան։ Թեոդոսիոսը իր որդու հետ կղերական զարձան և իրենց մնացած կյանքն անցկացրին խաղաղության մեջ։ Մասլաման գալով Պերգամոն, պաշարեց և աստծո թույլտվությամբ ու սատանայի ներգործությամբ առավ այն։ Քաղաքի բնակիչները մի ինչ-որ կախարդի խորհրդով ծննդաբերելու մոտ մի կնոջ փորը բացեցին և վերցնելով մանկան կաթսայի մեջ եփեցին։ Կուվել ցանկացող ամեն մեկը աստծուն խորշելի այս զոհաբերության արյունով ներկեցին իրենց աջ թևքը և այնուհետև թշնամիներին հանձնվեցին։

[A. M. 6209]

Հռոմայեցիների կայսր Լևոն Իսավրացի[548]։ Թագավորեց 24 տարի։

[Աշխարհի արարչագործության] 6209 թ. *[Քրիստոսի մարդեղության] 709 թ.* *[Հռոմայեցիների կայսեր] 1-ին տարին*

[Արաբների առաջնորդ Սուլեյմանի] 3-րդ տարին *[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 3-րդ տարին* *[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 12-րդ տարին*

Այդ տարի թագավորեց Լևոնը։ Նա ծագումով Գերմանիկիայից[549] էր, բայց իրականում՝ Իսավրիայից[550]։ Հուստինիանոս կայսեր առաջին թագավորության ժամանակ նա իր ծնողների հետ վերաբնակեցվել էր Թրակիայի Մեսեմբրիա [քաղաքում]։ [Հուստինիանոսի] երկրորդ թագավորության ժամանակ, երբ նա բուլղարների հետ իջավ, Լևոնը նրան ընդառաջ ելավ 500 ոչխարից բաղկացած նվերով։ Հուստինիանոսին դա դուր եկավ և նրան իսկույն սպաթարի կոչում շնորհեց ու մտերմացավ հետը։ Ոմանք նախանձից դրդված [Լևոնին] ամբաստանեցին, թե իր թագավորության վրա աչք ունի։ Սակայն երբ դրա շուրջ քննություն արվեց, նրանք խայտառակվեցին որպես զրպարտիչներ։ Այնուամենայնիվ այդ օրվանից շատերն սկսեցին այդ մասին խոսել։ Հուստինիանոսը թեև չէր ուզում նրան բացեիբաց վատություն անել, բայց կասկածի որդը մտավ իր մեջ և նա նրան դրամ տալով, Ալանիա ուղարկեց՝ ալաններին Աբազգիայի դեմ ոտքի հանելու համար (Աբազգիան, Լազիկան և Իբերիան սարակինոսների տիրապետության տակ էին գտնվում)[551]։ Նա գնաց Լազիկա, դրամը թողեց Ֆասիս[552] [քաղաքում], մի քանի տեղացիներով գնաց Ապսիլիա[553], անցավ Կովկասյան լեռներն ու եկավ Ալանիա։ Հուստինիանոսը, կամենալով նրա ոչնչացման համար պատրվակ ստեղծած լինել, մարդ ուղարկեց և Ֆասիսից առավ դրամը։ Ալանները սպաթարին մեծ պատիվներով ընդունեցին, նրա առաջարկներին ընդառաջ գնացին և ներխուժելով Աբազգիա, գերեվարեցին այն։ Աբազգների տերը հայտնում է ալաններին, թե «Հուստինիանոսը, երևի, սրանից ավելի խաբեբա մարդ չուներ, որ ուղարկեր և ձեզ մեր դեմ դրդեր՝ ձեր հարևանների։ Նա ձեզ դրամ խոստացավ, բայց խաբեց, քանզի Հուստինիանոսը մարդ ուղարկեց և այդ դրամն առավ։ Արդ, դուք մեզ հանձնեք նրան, մենք ձեզ երեք հազար դահեկան կտանք, մեր դարավոր բարեկամությունն էլ թող անխախտ մնա»։ Ալանները պատասխանեցին, թե «Մենք նրան ընդառաջ գնացինք ոչ թե դրամի սիրույն, այլ կայսեր հանդեպ տածած մեր սիրո»։ Աբազգները դարձյալ մարդ ուղարկեցին նրանց մոտ, ասելով, թե «Մեզ տվեք նրան, կտանք վեց հազար դահեկան»։ Ալանները, ցանկանալով հետախուզել աբազգների երկիրը, համաձայնվեցին վեց հազար դահե-

կանի դիմաց հանձնել սպաթարին։ Ալաններըսպաթարին ամեն ինչի մասին տեղյակ պահեցին և ասացին. «Ինչպես տեսնում ես, Ռոմանիա տանող ճանապարհը փակ է, ինչպես պիտի գնաս հայտնի չէ։ Եկ դիմենք խորամանկությյան, ձևացնենք, որ հանձնում ենք քեզ, նրանց մարդկանց հետ մեր մարդկանց կուղարկենք, կհետախուզենք նրանց կլեյսուրները, աստատակ կսփռենք և կավերենք նրանց երկիրը, որով կատարած կլինենք մեր ծառայությունը»։ Եվ ահա, ալանների դեսպանները գնում են Աբազգիա և հայտնում, թե համաձայն են հանձնել սպաթարին։ Այդ առթիվ նրանք [աբազգներից] շատ ընծաներ ստացան։ [Աբազգները] դարձյալ բազում դեսպաններ են ուղարկում որոշված գումարով, սպաթարին ստանալու համար։ Ալաններն ասում են սպաթարին. «Այս մարդիկ, ինչպես նախօրոք հայտնել ենք, եկել են քեզ տանելու, Աբազգիան ընդունում է քեզ։ Երբ մոտենանք նրանց, ապա որպեսզի մեր ծրագիրը չբացահայտվի (նրանց երկիրը գնացող վաճառականներ պակաս չեն), մենք քեզ բացահայտ կհանձնենք։ Երբ դուք շարժվեք առաջ, մենք ծածուկ ետևից կհարձակվենք, նրանց կսպանենք, իսկ քեզ կթաքցնենք, մինչև որ հավաքվի մեր զորքը և անակնկալ ներխուժենք նրանց երկիրը»։ Այդպես էլ եղավ։ Աբազգների դեսպանները ստանալով սպաթարին և վերջինիս մարդկանց, կապանքների մեջ առան ու ճանապարհ ընկան։ Ալանները իրենց տեր Իտաքսեսի գլխավորությամբ նրանց ետևից վրա հասնելով, սպանեցին աբազգներին, իսկ սպաթարին թաքցրին։ [Իտաքսեսը] զորք հավաքելով շարժվեց Աբազգիայի վրա և կլեյսուրների միջով անակընկալ մուտք գործելով, աբազգներին մեծ ջարդ տվեց ու բազում գերիներ քշեց, տարավ։ Հուստինիանոսը լսելով, որ իր ծրագիրն առանց դրա-մի էլ գլուխ եկավ, աբազգներին նամակ գրեց, որտեղ ասված էր. «Եթե դուք փրկեք մեր սպաթարին և թույլ տաք նրան անվնաս անցնել ձեր երկրով, ապա ձեր բոլոր ջանցանքները կներենք»։ Նրանք ուրախությամբ ընդունեցին այդ առաջարկը և դարձյալ մարդ ուղարկեցին Ալանիա, ասելով, թե «Մեր երեխաներին ձեզ պատանդ կտանք, տվեք մեզ սպաթարին, որպեսզի նրան Հուստինիանոսին ուղարկենք»։ Սպաթարը չընդունեց դա և ասաց. «Աստված ինձ մի դուռ կբացի, որ դուրս գամ։ Ես Աբազգիայի վրայով գնացողը չեմ»։ Որոշ ժամանակ անց հռոմայեցիների և հայերի մի զորաբանակ Լազիկա մտավ և պաշարեց Արխայոպոլիսը[554], բայց լսելով սարակինոսների գալու մասին, թողեց հեռացավ։ Նրանից շուրջ երկու հարյուր հոգի առանձնանալով, աստատակ սփռելով բարձրացան Ապսիլիայի շրջաններն ու Կովկասյան լեռները։ Երբ սարակինոսները հասան Լազիկա, հռոմայեցիների և հայերի զորքը վերադարձավ

Ֆասիս։ Երկու հարյուր հոգին մնաց Կովկասյան լեռներում և հուսահատ եղած սկսեց ավազակությամբ պարապել։ Ալաններըը, իմանալով այդ մասին, կարծեցին, որ Կովկասյան լեռներում հռոմայեցիների մեծաքանակ զորք կա, և ուրախացած ասացին սպաթարին. «Հռոմայեցիները մոտեցել են, նրանց մոտ գնա»։ Սպաթարը իր հետ առնելով հիսուն ալանների, մայիս ամսին, կլոր դահուկներով անցավ ձյունածածկ Կովկասյան լեռները, հանդիպեց նրանց և բերկրացած հարցրեց. «Զորքն ո՞ւր է»։ Նրանք պատասխանեցին. «Երբ սարակինոսները հարձակվեցին, նրանք թողեցին և վերադարձան Ռոմանիա, իսկ մենք, չկարողանալով Ռոմանիա վերադառնալ, շարժվեցինք դեպի Ալանիա», Սպաթարի հարցին՝ «Հիմա ի՞նչ անենք», նրանք պատասխանեցին. «Այդ երկրով մեզ անհնարին է անցնել»։ Սպաթարն ասաց. «Այլ ճանապարհով չենք կարող դուրս գալ»։ Այնտեղ մի բերդ կար, անունը Երկաթե [բերդ][555], որի բերդապահը սարակինոսներին հպատակ ոմն Փարեսմանն էր։ Նա հայերի հետ հաշտ էր ապրում։ Սպաթարը նրա մոտ մարդ ուղարկեց և ասաց. «Քանի որ հայերի հետ հաշտ ես ապրում, ապա ինձ հետ էլ հաշտվիր և ենթարկվիր կայսրության, օգնիր մեզ հասնել ծովափ և անցնել Տրապիզոն»։ Նա մերժեց։ Դրա վրա սպաթարը իր մարդկանցից հայերի էլ է ուղարկում, պատվիրում դարանակալել և կարգադրում. «Երբ որ նրանք բերդից դուրս գան աշխատանքի գնալու, նրանցից որքան կարող եք բռնեք, դրսից պահեք դռները, մինչև որ մենք էլ վրա հասնենք»։ Նրանք գնացին, դարանակալեցին և երբ [բերդի] մարդիկ դուրս եկան աշխատանքի, հանկարծակի հարձակվեցին, դարբասին տիրացան և շատերին գերեցին։ Բերդում մնաց Փարեսմանը՝ փոքրաթիվ մարդկանցով, երբ այդ միջոցին սպաթարն էլ վրա հասավ, որ դիմելով նրան, կոչ արեց խաղաղությամբ բացել դարբասները։ Նա մերժեց ու դիմեց կռվի։ Բերդն անառիկ էր, այդ պատճառով նրանք չկարողացան այն գրավել։ Ապսիլացիների առաջնորդ Մարինոսը իմանալով, որ բերդը օղակի մեջ է առնված, երկյուղի մեջ ընկավ, որովհետև ենթադրեց, թե սպաթարը մեծաթիվ զորք ունի։ Իր հետ երեք հարյուր հոգի վերցնելով, նա գնաց սպաթարի մոտ ու ասաց. «Ես քեզ ողջ առողջ ծովափ կհասցնեմ»։ Փարեսմանը, տեսնելով իրավիճակը, ասաց սպաթարին. «Իմ երեխան քեզ պատանդ, ես համաձայն եմ ծառայել կայսրությանը»։ Վերցնելով նրա երեխային, նա ասաց. «Բայց կայսրության ինչպիսի՞ ծառա ես դու քեզ համարում, երբ մեզ հետ ես խոստում [բերդում] փակված։ Առանց բերդին տիրանալու մենք այստեղից գնացողը չենք»։ Դրա վրա Փարեսմանն ասաց. «Ինձ երաշխիք տուր»։ Սպաթարը նրան անձեռնմխելիության մասին երաշխիք տվեց, խոստացավ բերդ մտնել

երեսուն հոգով միայն։ Բայց նա իր խոսքի տերը չեղավ և իր հետ ներս մտնող երեսուն հոգուն արեց հետևյալ կարգադրությունը. «Հենց որ ներս մտնենք, դուք բռնեք դարբասները, թող բոլորը ներս մտնեն»։ Երբ այդպես էլ եղավ, նա հրամայեց բերդը կրակի տալ։ Մեծ հրդեհ բռնկվեց, ընտանիքները իրենց ունեցվածքից ինչ որ կարող էին կրել, առնելով դուրս էին գալիս։ Սպաթարն այնտեղ մնաց երեք օր ևս և հիմնահատակ քանդելով նրա պարիսպները, շարժվեց իջավ Ապսիլիա՝ վերջինիս առաջնորդ Մարինոսի հետ, արժանանալով ապսիլացիների փառավոր ընդունելության։ Այնտեղից նա իջավ ծովափ ու [նավով] եկավ Հուստինիանոսի մոտ։ Հուստինիանոսի սպանությունից և Փիլիպպիկոսի կուրացումից հետո թագավորած Արտեմիոսը սպաթարին նշանակեց Անատոլիկոնի զորավար։ Երբ Թեոդոսիոսը գահ բարձրացավ, Արտեմիոսն էլ վտարվեց, երբ հռոմայեցիների պետությունը տակն ու վրա էր լինում բարբարոսների ներխուժումների, Հուստինիանոսի ոճրագործությունների և Փիլիպպիկոսի սրբապղծությունների պատճառով, հիշյալ Լևոնը պաշտպանում էր Արտեմիոսին՝ ընդդեմ Թեոդոսիոսի։ Նրան համախոհ էր ու դաշնակից Արմենիակների զորավար Արտավազդը, որին նա, գահին տիրանալուց հետո, կուրապաղատի տիտղոսը[556] շնորհեց և իր դստեր Աննային նրան կնության տվեց։

Մասլաման, որ Ասիայում[557] էր ձմեռել, ընդունեց Լևոնի խոստումները[558], սակայն Լևոնը խոստացածի և ոչ մեկը չկատարեց։ Մասլաման, տեսնելով, որ նրանից խաբվել է, եկավ Աբյուդոս, մեծաթիվ զորք անցկացրեց Թրակիա և շարժվեց մայրաքաղաքի վրա։ Ամիրապետ[559] Սուլեյմանին էլ գրեց օգնության հասնի իր նախապատրաստած նավատորմիղով։ Մասլաման ասպատակելով Թրակիայի բերդերը, օգոստոս ամսի 15-ին պաշարեց քաղաքը[560]։ Վերջինիս բնակիչները ամրացրել էին ցամաքային պարիսպը՝ մի մեծ խրամատ փորել, որի ետևում առանց շաղախի մի ցածր շրջապարիսպ կառուցել։ Ինդիկտիոնի 1-ին տարվա սեպտեմբեր ամսի 1-ին քրիստոսամարտ Սուլեյմանն ամիրաներով, 1800 վիթխարի նավերով, պատերազմական կառեներով[561] ու դրոմոններով տեղ հասավ ու խարիսխ գցեց Մագնավրայից[562] մինչև Կյուկլոբիոն[563]։ Երկու օր անց, երբ հարավային քամի փչեց, նրանք շարժվեցին ու մոտեցան քաղաքին։ Մի մասն անցավ Եվտրոպիոսի[564] և Անթեմիոսի[565] թաղամասերը, իսկ մյուսը՝ Թրակիայի ափերը, խարիսխ գցելով Գալատի բերդից[566] մինչև Բանալին[567]։ Հսկայական բեռից ծանրաշարժ դարձած և [հռոմայեցիների] կողմից որսացվող մեծ նավերի պահպանության համար [արաբները] առանձնացրին շուրջ 20 կառեններ, որոնց յուրաքանչյուրի մեջ

կային 100 զրահակիր զինվորներ։ Երբ նրանք հոսանքի մեջ էին գտնվում, եղանակը պարզեց, իսկ Ստենոնից փչած թեթև քամին նրանց դեպի դուրս քշեց։ Ակրոպոլսում գտնվող բարեպաշտ կայսրը նրանց դեմ իսկույն հրակիր նավեր ուղարկեց, աստծո օգնությամբ նրանց հրո ճարակ դարձրեց։ Նրանց մի մասը բոցերով փաթաթված ծովափնյա պարիսպների մոտ շրջպրտվեց, մյուսը՝ զինվորներով հանդերձ ջրասույզ եղավ։ Ուրիշ նավեր էլ հրաբորբոք քշվեցին մինչև Օքսիա և Պլատիա[568] կղզիները։ Այդ բանը քաղաքացիներին գոտեպնդեց, թշնամիներն էլ ճանաչելով հեղուկ կրակի մեծ ուժը, անչափ վհատվեցին։ Նրանք մտադիր էին այդ երեկո մոտենալ ծովափնյա պարիսպներին և աստիճաններ հենել ատամնաշարերին։ Բայց աստված, ամենասուրբ աստվածածնի միջնորդությամբ խափանեց նրանց ծրագիրը. նույն գիշերը բարեպաշտ կայսրը ծածուկ կերպով Գալատից շղթան քաշեց[569]։ Թշնամիները, ենթադրելով, որ կայսրը [շղթան] հանեց նենգորեն՝ իրենց ներս քաշելու մտադրությամբ, չհամարձակվեցին ներս մտնել և խարիսխ գցել Գալատից ներս, նրանք նավեցին Սոսթենիոսի ծոցը[570] և իրենց նավերը այնտեղ պատսպարեցին։ Հոկտեմբեր ամսի 8-ին նրանց առաջնորդ Սուլեյմանը վախճանվեց և ամիրապետ դարձավ Օմարը[571]։ Իսկ Թրակիայում սաստիկ ձմեռ արեց, գետինը 100 օր ծածկված մնաց սառույց կտրած ձյունով, թշնամիների բաղում ձիեր, ուղտեր և այլ անասուններ սատակեցին։ Գարնանը Սուֆիամն եկավ՝ Եգիպտոսում պատրաստված նավատորմիղով։ Նա ուներ ցորենակիր 400 կատեներ և դրոմոններ։ Իմանալով հունական հրո տեսած գործի մասին, նա Բյութանիայի ափերով նավեց, անցավ դիմացի ափը և Կալոս Ագրոսի[572] նավահանգստում խարիսխ գցեց։ Փոքր անց տեղ հասավ և Եգիպտոսի՝ Աֆրիկայում պատրաստված մի այլ նավատորմիղով։ Նա իր սրբամադրության տակ ուներ 360 կատենա, գենք ու պարեն։ Նա ևս իմանալով հեղուկ հրո մասին, խարիսխ գցեց Սատյուրոսում, Բրիայում՝ մինչև Կարտալիմեն[573]։ Այս երկու տորմիղներում ծառայող եգիպտացիք[574] ծածուկ համաձայնության գալով, գիշեր ժամանակ բարձրացրին կատենաների խարիսխները և փախան քաղաք՝ կայսեր ներբողելով։ Հիերիայից սկսած մինչև քաղաքը, ծովը նավերով ծածկվեց։ Կայսրը նրանցից տեղեկացավ ծոցում թաքնված երկու տորմիղների մասին և պատրաստելով հրակիր սիֆոններ, դրանք տեղադրեց դրոմոնների ու դիերանների վրա և այդ երկու տորմիղների դեմ ուղարկեց։ Անբիծ աստվածածնի միջնորդությամբ աստված սաստար կանգնեց և թշնամիները տեղն ու տեղը ջրասույզ եղան։ Մերոնք ավարով ու նրանց պարենով բերկրությամբ ու հաղթանակով վերադարձան։ Լիվոսում և Սոֆոնում[575] մարդայիտների

նման դարանակալած կայսերական իշխանավորներն անակնկալ կերպով հետևակազորը նետեցին Պյուլեից[576] մինչև Նիկիա և Նիկոմեդիա արաբական զորքով ասպատակ սփռող Մարդաստանի վրա և նրա զորքը բաժան-բաժան անելով, ստիպեցին հեռանալ այնտեղից։ Երբ Պերատիկա՛յի ափը մի փոքր շունչ քաշեց, խելանդիոնները կարողացան քաղաքից դուրս գալ և առատ պարեն բերել։ Զկնորսանավերը նույնպես առանց որևէ դժվարության կարողանում էին կղզիների և [քաղաքի] ծովափնյա պարիսպների մոտ ձուկ որսալ։ Իսկ երբ արաբների մեջ սաստիկ սով եղավ, նրանք ստիպված սկսեցին իրենց սատակած անասուններն ուտել՝ ձիերին, ավանակներին և ուղտերին։ Պատմում են, որ նրանք ուտում էին անգամ մեռածների դիակները, իրենց աղբը՝ շաղելով և փռում եփելով։ Նրանց մեջ բռնկվեց նաև համաճարակ, որն անթիվ զոհեր տարավ։ Ի վերա ամենայնի նրանց դեմ կռվի ելավ նաև բուլղարների ազգը, որն, ինչպես ասում են տեղյակ մարդիկ, 22 հազար արաբ կոտորեց[577]։ Այդ ընթացքում նրանց գլխին բազում այլ փորձանքներ էլ եկան, և նրանք համոզվեցին, որ աստված և ամենասուրբ կույս աստվածամայրն են այդ քաղաքի և քրիստոնեից թագավորության պահապանները, որ աստված երբեք չի լքում իրեն մաքուր սրտով դիմողներին (թեպետև կարճ ժամանակով տառապում ենք մեր գործած մեղքերի պատճառով)։

[A. M. 6210]

Արաբների առաջնորդ Օմար։ Իշխեց 2 տարի։

[Աշխարհի արարչագործության] 6210 թ.	[Քրիստոսի մարդեղության] 710 թ.	[Հռոմայեցիների կայսեր] 2-րդ տարին
[Արաբների առաջնորդ Օմարի] 1-ին տարին	[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 4-րդ տարին	[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 13-րդ տարին

Այդ տարի Սիկիլիայի զորավար Սերգիոս պրոտոսպաթարը[578], լսելով, որ սարակինոսները պաշարել են մայրաքաղաքը, [Սիկիլիայում] իր մարդկանցից մեկին՝ վասիլ Կոստանդնուպոլսեցուն՝ Գրիգոր Օնոմագուլոսի որդուն սեփական կայսր թագադրեց, վերանվանելով Տիբերիոս։ Վերջինս հիշյալ Սերգիոսի խորհրդով իր համար նոր մարդկանց նշանակեց և սեփական իշխանավորների։ Կայսրը, լսելով այդ մասին, իր խարտուլար Պավղոսին նշանակելով պատրիկ և Սիկիլիայի զորավար, այնտեղ ուղարկեց, որպես օգնական տալով երկու սպաթար և փոքրաթիվ

մարդկանց, ինչպես և արևմտական կողմերի իշխանավորներին ուղղված կարգադրություններ և ժողովրդին ուղղված կայսերական հրովարտակ[579]։ Նրանք գիշերով մտան մի թիավոր դրոմոնի մեջ, դուրս եկան Կյուզիկոսի կողմերը և վայրից վայր, ցամաքով ու ծովով առաջ գնալով, հանկարծակի հասան Սիկիլիա։ Երբ նրանք Սիրակուսա մտան և Սերգիոսն իմացավ այդ մասին, իրարանցման մեջ ընկավ, և կռահելով, որ նրանք իր համար են եկել, փախավ Կալաբրիային սահմանակից լոնգոբարդների մոտ։ Երբ ժողովուրդն հավաքվեց և հրովարտակն ընթերցվեց, նրան պարզ դարձավ, որ թագավորությունն էլ է կանգուն, թշնամիների դեմ մղվող պայքարում մայրաքաղաքի բնակչության ոգին էլ բարձր։ Երբ նրանց պատմեցին նաև երկու տորմիղների հետ տեղի ունեցած դեպքերի մասին, ժողովուրդը Լևոնին կայսր ներբողեց, իսկ Վասիլ Օնոմագուլոսին և նրա նշանակած իշխանավորներին շղթայակապ զորավարի ձեռքը հանձնեց։ Վերջինս Վասիլին և նրա մոնոստրատեգոսին[580] գլխատեց և նրանց զմռսած գլուխները սպաթարների միջոցով կայսեր ուղարկեց։ Մնացածներին էլ գանակոծեց, խուզեց, ոմանց քիթը կտրեց ու աքսորեց։ Ահա այդ ճանապարհով արևմտականների մեջ կատարյալ կարգուկանոն հաստատվեց։ Ինչ վերաբերում է վերոհիշյալ Սերգիոսին, ապա նա զորավարից անձեռնմխելիության երաշխիքներ խնդրելով և ստանալով, նրա մոտ գնաց։ Այդպիսով արևմտական բոլոր շրջանները խաղաղվեցին։

Իսկ Օմարը, ստանալով արաբների գերագույն իշխանությունը, Մասլամային կարգադրեց վերադառնալ։ Եվ ահա հաջորդիք օգոստոս ամսի 15-ին կատարյալ խայտառակ եղած ճամփա ընկան։ Նահանջի ժամանակ աստված աստվածամոր միջնորդությամբ նրանց նավատորմիղի գլխին փոթորիկ թափեց և նրանց նավերը ցիրուցան արեց, ոմանց Պրոկոնիսոսի[581] և այլ կղզիների մոտ ջրասույզ արեց, ոմանց էլ Ապոստրոֆներում և այլ ափերում։ Վերապրածների վրա էգեական ծովով նավարկելիս հանկարծակի աստծո սարսափելի պատիժը թափվեց՝ հրե կարկուտ, որը ծովը եռացրեց, [նավերի] ձյութը հալեցրեց և նավերը զինվորներով հանդերձ ջրասույզ եղան։ Տասը նավ միայն փրկվեց, այն էլ աստծո նախախնամությամբ, որպեսզի մեզ և արաբներին հայտնի դարձնեն աստծո մեծագործությունները, որոնք տեղի ունեցան նրանց նկատմամբ։ Այդ տասը նավից հինգը մերոնց ձեռքն ընկան, մնացած հինգը փրկվեցին Ասորիք և հաղորդեցին աստծո զորության մասին։

Այն պատճառով, որ նույն տարին Ասորիքում ուժեղ երկրաշարժ էլ եղավ, Օմարն արգելեց գինու գործածությունը քաղաքներում, քրիստոն-

յաներին ստիպում էր հավատափոխ լինել։ Հավատափոխ եղողներին նա ազատում էր հարկերից, իսկ չեղողներին՝ սպանում. նա շատերին մարտիրոսական մահվան արժանացրեց։ Նա օրենք հրապարակեց, համաձայն որի քրիստոնյան իրավունք չունի վկայություն տալ ընդդեմ սարակինոսի։ Նա դավանական բնույթի նամակ էլ գրեց Լևոնին, մտադիր լինելով նրան համոզել հավատափոխ լինել[582]։

[A. M. 6211]

[Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր] 3-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Օմարի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 14-րդ տարին

Այդ տարի ամբարիշտ Լևոն կայսրը իրենից առավել ամբարիշտ որդի ունեցավ Կոստանդնին[583]՝ Նեռի կարապետին։ Իսկ դեկտեմբեր ամսի 25-ին [Լևոնի] կին Մարիան թագադրվեց Ավգուստեոնի ս։րիկլինում[584] և շքախմբով, մենակ, առանց ամուսնու գնաց Մեծ եկեղեցին և աղոթելով մեծ խորանի մուտքի առջև, անցավ մեծ մկրտարանը։ Իրենից առաջ փոքրաթիվ հարազատներով այնտեղ էր եկել իր ամուսինը։ Երբ Գերմանոս պատրիարքը մկրտում էր չարության և նրանց թագավորության ժառանգ Կոստանդնին, վերջինս դեռ հենց մանուկ հասակում բացահայտեց իր վատության ու գարշահոտության ապացույցները. իսկական ականատեսները պատմում են, որ նա սուրբ ավազանի մեջ կեղտոտեց, որի առթիվ սրբազնագույն Գերմանոս պատրիարքը մարգարեաբար ասաց, թե «Դա նշան է այն բանի, որ քրիստոնյաների ու եկեղեցու գլխին նա մեծ փորձություններ է բերելու»։ Բանակաթեմերի և սենատի մեծերը մկրտությունից հետո ընդունեցին նրան։ Սուրբ պատարագից հետո ավգուստա Մարիան իր մկրտված որդու հետ շքախմբով վերադարձավ, եկեղեցուց մինչև պալատի խալկե դարբասը փող ցրիվ տալով։

Նույն տարին Նիկետաս Քսիլինիտեսը Թեսաղոնիկեում գտնվող Արտեմիոսին նամակ է գրում, կոչ անելով գնալ Տերվելիսի մոտ և բուլղարական օգնական զորքով գալ ընդդեմ Լևոնի։ Նա համաձայնվեց ու գնաց։ [Բուլղարները] նրան տվեցին զորք և 50 կենտինար ոսկի[585], որոնցով նա շարժվեց Կոստանդնուպոլսի վրա։ Երբ քաղաքացիները [Արտեմիոսին] չընդունեցին, բուլղարները նրան Լևոնին հանձնեցին և նրանից նվերներ ստանալով վերադարձան։ Կայսրը նրան և Քսիլինիտեսին մահա-

պատժի ենթարկեց, Քսիլինիտեսի ունեցվածքը բռնագրավեց (լինելով մագիստրոս[586], նա շատ հարուստ էր)։ Բուլղարներն իրենց հերթին, որպես Արտեմիոսի համախոհների, գլխատեցին Սիսինիոս պատրիկին, մականունը՝ Հռենդակես[587], իսկ Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոսին կայսեր հանձնեցին, որը Արտեմիոսի հետ գլխատվեց։ [Լևոնը], որպես [Արտեմիոսի] ընկերների և համախոհների, մահապատժի ենթարկեց նաև Օպսիկիոն բանակաթեմի կոմես Իսոես պատրիկին[588], պրոտոասեկրետ Թեոկտիստոսին, նաև պարիսպների [պաշտպանության] պետ[589] Նիկետաս Անթրաքսին։ Մնացածների քիթը կտրելով և ունեցվածքը բռնագրավելով, աքսորեց։

[A. M. 6212]

Աշխարհի արարչագործության 6212 թ.	Քրիստոսի մարդեղության 712 թ.	Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր 24-ամյա թագավորության 4-րդ տարին
Արաբների առաջնորդ Եզիդի 4-ամյա իշխանության 1-ին տարին	Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի 15-ամյա աթոռակալության 6-րդ տարին	Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 30-ամյա աթոռակալության 15-րդ տարին

Այդ տարի, ինդիկտիոնի 3-րդ տարին, Զատկի օրը տասնինն ակուբիտների տրիբունալիոնում[590] Կոստանդինը իր հայր Լևոնի կողմից թագադրվեց. ընդունված մաղթանքները հղեց երանելի Գերմանոս պատրիարքը։

Նույն տարին վախճանվեց արաբների ամիրապետ Օմարը, իշխելով 2 տարի և 4 ամիս։ Ամիրապետ դարձավ Եզիդը[591]։ Պարսկաստանում նրա դեմ ապստամբում է նույն Եզիդ անունով մեկը, մականունը՝ Մուալաբի[592]։ Պարսկաստանում շատերը սրա կողմն անցան։ Եզիդը նրա դեմ Մասլամային ուղարկեց, սպանեց նրան և Պարսկաստանը հպատակեցրեց։

[A. M. 6213]

[Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր] 5-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Եզիդի] 2-րդ տարին
[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 7-րդ տարին	[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 16-րդ տարին

Այդ տարի ինչ-որ ասորի սուտ Քրիստոս երևաց։ Նա հրեաներին մոլորեցրեց ասելով, թե հենց ինքն է Քրիստոսը, որին ասում։

[A. M. 6214]

[Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր] 6-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Եզիդի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 17-րդ տարին

Այդ տարի կայսրը հրեաներին և մոնտանյաններին[593] ստիպեց մկրտվել։ Հրեաներն ակամա մկրտվում էին, բայց հետո լվանում հանում [մեռոնը], հաղորդվում էին կերած՝ պղծում հավատքը։ Իսկ մոնտանյանները գուշակություն անելով, օր նշանակեցին և մտնելով իրենց մոլորության կանխավ նշած [աղոթա]տները, իրենց ողջակեզ արեցին։

[A. M. 6215]

[Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր] 7-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Եզիդի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 18-րդ տարին

Այդ տարի ծագումով Փյունիկեի ծովափնյա Լավոդիկիայից մի հրեա կախարդ Եզիդի մոտ եկավ և գուշակեց, որ նա արաբների վրա կիշխի 40 տարի, եթե նա, Եզիդը, իր համայն տիրապետության մեջ գտնվող քրիստոնյաների եկեղեցիներից վերացնի սրբապատկերները։ Տխմար Եզիդը հավատաց նրան և սուրբ ու նվիրական պատկերների դեմ[594] համընդհանուր օրենք հրապարակեց։ Բայց մեր Տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի շնորհիվ և նրա անարատ մոր ու բոլոր սրբերի միջնորդությամբ հենց նույն տարին էլ Եզիդը մեռավ։ Շատերը նրա սադայելական օրենքի մասին չլսեցին անգամ։ Բայց այդ դառն ու անօրեն ամբարշտությունը Լևոն կայսրն ընդունեց և մեր գլխին բազում փորձանքներ բերեց[595]։ Նա այդ տխմարությունից համախոհ գտավ ի դեմս ինչ-որ Բշիրի[596], Ասորիքում գերի ընկած նախկին մի քրիստոնյայի, որը քրիստոնեությունն ուրանալով, ընդունեց արաբների կրոնը։ Նա մի փոքր առաջ ազատվելով [արաբական] ստրու-

կությունից, հռոմայեցիների պետությունը եկավ և որպես մարմնով հզոր և չարափառության համախոհ Լևոնի կողմից մեծ պատվով ընդունվեց։ Նա կայսեր սատարը դարձավ այդ կարգի մեծ ամբարիշտ գործում։ [Լևոնի] համախոհներից էր նաև ամենայն աղտեղությամբ լի Նակոլիայի[597] անկիրթ եպիսկոպոսը։

[A. M. 6216]

Արաբների առաջնորդ Հիշամ[598]*։ Իշխեց 19 տարի։*

[Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր] 8-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Հիշամի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 19-րդ տարին

Ես այժմ կպատմեմ, թե ինչպես Հռոմի երանելի Ստեփանոս պապը[599] փախուստի դիմեց ֆրանկների երկիրը և փրկվեց։

Այս երանելի Ստեփանոսը լոնգոբարդների ռեքս Աստուլֆոսի[600] կողմից բազում փորձությունների հանդիպելով, Պիպինոսի[601], ֆրանկ ազգի մայորդոմի և գերագույն կառավարչի օրոք ֆրանկների մոտ փախավ։ Նրանց մոտ տիրող, այսինքն ռեքսի իշխանությունը ժառանգական է։ Ռեքսերը ոչինչ չեն անում, չեն կառավարում, սոսկ չափից ավելի ուտում են ու խմում, մնում տանը, իսկ մայիս ամսի մեկին ողջ ժողովրդի ներկայության գահին են բազմում, երկրպագում ժողովրդին և արժանանում վերջինիս երկրպագության, ընդունված կարգի համաձայն նվերներ ստանում և փոխհատուցում, որից հետո մինչև հաջորդ մայիս ամիսը ինքնամփոփ անցկացնում։ Մայորդոմը իր և ժողովրդի անունից ամեն ինչ վարող մեկն ունի։ Մայորդոմի տոհմից սերողները կոչվում էին կրիստատներ, որ թարգմանաբար նշանակում է «մազոտ կոնակ ունեցողներ»[602], քանզի նրանց կոնակը խոզի մեջքի պես մազոտ է լինում։ Արդ, Աստուլֆոսի դաժանությունից ու անմտությունից ստիպված, բայց և նրա թույլտվությամբ, Ստեփանոսը գնաց Ֆրանկիա, Աստուլֆոսից նախօրոք իրավունք ստանալով գործել իր հայեցողությամբ։ Տեղ հասնելով նա ձեռնադրում է այնտեղ մեծ համբավ վայելող և ռեքսի կողմից պետության վերակացու նշանակված Պիպինոսին։ Նա անցյալում մարտնչել էր Աֆրիկայից Իսպանիա անցած և մինչև օրս այդ երկրին տիրող արաբների դեմ, որոնք փորձել էին ֆրանկների դեմ էլ մարտնչել։ Բազում գործով նրանց դեմ դուրս եկած Պիպինոսը էրիդանոս գետի[603] ափին

սպանում է այդ ազգի առաջնորդ Աբդուռահմանին, ինչպես նաև մեծ թվով արաբների, և դառնում ֆրանկ ժողովրդի հիացմունքի և սիրո առարկան, և ոչ միայն սրա պատճառով, այլև իր այլ առաքինություններին: Նա առաջինն էր, որ դարձավ [ֆրանկ] ժողովրդի առաջնորդը ոչ ըստ ծագման. նույն այդ Ստեփանոսը քավեց Պիպինոսի՝ ռեքսի հանդեպ ցուցաբերած երդմնազանցության մեղքը: Պիպինոսը խուզելով իրենից առաջ իշխող ռեքսին, առաք փառաք վանքում արգելափակեց, ապահովելով նրա անդորրը: Այս Պիպինոսը երկու որդի ունեցավ՝ Կարուլոսին և Կարուլոմագնոսին[604]:

Նույն տարին վախճանվեց եգիպը, որն արաբների վրա ամիրայացավ 4 տարի: Ամիրապետ դարձավ նրա եղբայր Հիշամը, որն սկսեց գյուղերում և քաղաքներում ապարանքներ կառուցել, պարտեզներ ու այգիներ տնկել, ջրանցքներ անցկացնել: Նա Ռոմանիայի վրա արշավեց, բայց իր զինվորներից շատերին կորցնելով, վերադարձավ:

Հռոմի Ստեփանոս պապը ֆրանկների մոտ փախավ:

[A. M. 6217]

Հռոմի Գրիգոր պապ[605]: Աթոռակալեց ինն տարի:

[Հռոմայեցիների կայսեր] 9-րդ տարին — [Արաբների առաջնորդ Հիշամի] 2-րդ տարին — [Հռոմի Գրիգոր պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 11-րդ տարին — [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 20-րդ տարին

Այդ տարի ամբարիշտ Լևոն կայսրը առաջին անգամ լինելով, խոսք բացեց սուրբ ու նվիրական պատկերների վերացման մասին[606]: Հռոմի Գրիգոր պապը, իմանալով այդ մասին, վար դրեց Իտալիայի և Հռոմի հարկերը, Լևոնին դավանական բնույթի նամակ գրեց, թե կայսրը իրավասու չէ հավատքի հարցերով զբաղվելու, փոփոխելու սուրբ հայրերի հաստատած եկեղեցու վաղեմի կարգուկանոնը:

Նույն այդ տարին հորդած ուղիը ողողեց Եղեսիա քաղաքը և շատերին քշեց տարավ կորցրեց:

[A. M. 6218]

[Հռոմայեցիների կայսեր] 10-րդ տարին — [Արաբների առաջնորդ Հիշամի] 3-րդ տարին — [Հռոմի Գրիգոր պապի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 12-րդ տարին — [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 21-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Կապադովկիայի Կեսարիայի վրա և առավ այն։ Ասորիքում մահ տարաժամ եղավ։ Ամիրապետի ուղտերը հրա ճարակ դարձան սուրբ Եղիայում[607]։ Հիշամի որդի Մուավիան Ռոմանիայի վրա արշավեց և երկիրը ոտնատակ անելով, վերադարձավ։

Նույն թվականին, ինդիկտիոնի 9-րդ տարին, ամառ ժամանակ Թեոդորա և Թերապիա կղզիների[608] միջև ծովի խորքից մի քանի օր գոլորշիներ բարձրացան՝ կարծես կրակարանից, որ վառվելով աստիճանաբար ըստվարացան ու քարացան, ողջ ծուխը կրակի տեսք ստացավ։ Երկրային նյութը այնքան ստվար էր, որ ժայթքած պեմզայի բլրաչափ կտորներ շպրտվեցին համայն Փոքր Ասիայի, Լեսբոսի, Աբյուդոսի, ափամերձ Մակեդոնիայի վրա. այդ ծովի ամբողջ երեսը լողացող պեմզայի բեկորներով ծածկվեց։ Հրաբխի տեղում նախկինում գոյություն չունեցող կղզի առաջացավ, որ Հիերա կոչվող կղզուն միացավ։ Վերոհիշյալ Թերա և Թերասիա կղզիները, ինչպես այս մեկը՝ աստվածամարտ Լևոնի օրոք, ժամանակին հենց այդպես ջրից են դուրս եկել։ [Լևոնն] իր անձի դեմ աստծո ցուցաբերած այս ցասումը հօգուտ իրեն կատարված համարելով, առավել լկտիությամբ սկսեց պատերազմել սուրբ ու նվիրական պատկերների դեմ[609], դաշնակից ունենալով աստվածուրաց Բշիրին, իր տիմարության պաշտպանին. երկուսն էլ բացարձակապես անուսում էին, լի տգիտությամբ, որը և բազում դժբախտությունների աղբյուրն է։ Մայրաքաղաքի բնակիչները այդ նոր վարդապետությունից հույժ դժգոհ, մտադրել էին կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացնել։ Նրանք խալկե մեծ դարբասի վրայից Տիրոջ պատկերն իջեցրած մի քանի կայսերական պաշտոնյաների սպանեցին, որի համար շատերն իրենց բարեպաշտությանն սիրույն խեղման ենթարկվեցին՝ անդամահատման, խարազանման, աքսորի, ունեցվածքի կորստյան, հատկապես տոհմիկ և կրթյալ մարդիկ։ Սարակինոսամիտ այս Լևոնը փակեց ուսումնարանները, սուրբ Կոստանդնից մինչև օրս ծաղկող բարեպաշտության ուսուցումը արգելեց, բազում այլ լավ բաներ բնաջինջ արեց։ Այդ միջոցին Հելլադայի և Կիկլադյան կղզիների բնակիչները, աստվածային նախանձախնդրությամբ դրդված[610], համաձայնության եկան և նրա դեմ խոշոր տորմիղ հանեցին։ Նրանց հարեց և ոմն Կոզմաս՝ գահի թեկնածու։ Բանակը գլխավորում էին Հելլադայի տուրմարխ Ագալլիանոսը և Ստեփանոսը, որոնք մայրաքաղաքին մոտենալով, ինդիկտիոնի 10-րդ տարվա ապրիլ ամսի 18-ին բախվեցին բյուզանդացիներին[611] և պարտվեցին. նրանց նավերը հեղուկ կրակի ճարակ դարձան։ Ապստամբների մի մասը ջրասույզ եղավ փոսի մոտ, այդ թվում և Ագալլիանոսը, որ սպառազինությամբ հանդերձ իրեն

ջուրը գցեց։ Վերապրողները կայսեր կողմն անցան։ Կոզմասն ու Ստեփանոսը գլխատվեցին։ Ամբարիշտ Լևոնն ու նրա համախոհները բորբոքված չարությամբ սաստկացրին բարեպաշտության հալածանքը։ Ինդիկտիոնի այդ նույն 10-րդ տարվա ամռանը յուրայինների դեմ տարված վատթար հաղթանակից հետո, երկու սարակինոս ամիրաների զորաբանակներ հարձակվում են Բյութանիայի Նիկիա քաղաքի վրա՝ Ամերը[612] 15 հազար թեթևազեններով, որ պաշարեց անպատրաստի վիճակում գտնվող քաղաքը, և նրա ետևից ութուկես բյուր զինվորներով եկող Մուավիան։ Բայց երկարատև պաշարումից, պարիսպների մասնակի քանդումից հետո էլ, այնտեղ գտնվող պաշտելի սուրբ հայրերի տաճարի, ինչպես և նրանց աստծուն ընդունելի աղոթքների պատճառով, նրանց չհաջողվեց գրավել քաղաքը։ Այս տաճարի պատերից էին կախված նրանց նվիրական սրբապատկերները, որոնք մինչև օրս պաշտելի են իրենց՝ սուրբ հայրերի համախոհներին։ Արտավազդի[613] ստրատոր ոմն Կոստանդին, տեսնելով պատից կախված աստվածածնի պատկերը, մի քար վերցրեց և շպրտեց նրա վրա, ջարդ ու փշուր արեց այն և ցած գցելով տրորեց։ Տիրուհին գալով նրա երազում ասաց. «Այդ ինչ մեծ սխրանք գործեցիր իմ դեմ։ Բայց ճշմարիտ այդ [քարը] քո գլխին գցած եղար»։ Հաջորդ օրը, երբ սարակինոսները պարսպի վրա գրոհեցին և մարտն սկսվեց, այս Կոստանդինը որպես քաջ զինվոր շտապեց դեպի պարիսպը, բայց բաբանից նետված մի քար փշրեց թշվառականի գանգն ու երեսը, նա իր ամբարշտության արժանի հատուցում ստացավ։ [Արաբները] բազում գերիներով ու ավարով վերադարձան։ Այս դեպքում էլ աստված ամբարիշտ Լևոնին ցույց տվեց, որ այդպես եղավ ոչ թե ցեղակիցների բարեպաշտության պատճառով, ինչպես նա կարծում էր, այլ ինչ-որ աստվածային, անճառելի վճռով. սուրբ հայրերի միջնորդությամբ և այդ քաղաքում պաշտվող նրանց նվիրական պատկերների օգնությամբ արաբների այդպիսի զորությունը նրանց քաղաքի վրա դեմ առավ, ի պարսավումն, հանդիջում դատապարտումն բրոնակալի, և ի հաստատումն բարեպաշտների։ Այդ ամբարիշտը մեղանչում էր ոչ միայն սրբապատկերների պաշտամունքի հարցում, այլև ամենասուրբ աստվածածնի ու բոլոր սրբերի միջնորդության. ամենապիղծը իր ուսուցիչների՝ արաբների նման խորշում էր նրանց մասունքներից։ Նա այս ժամանակից սկսեց անպատկառորեն ընդհարվել Կոստանդնուպոլսի երանելի Գերմանոս պատրիարքի հետ, նախատել իրենից առաջ թագավորած բոլոր կայսրերին, պատրիարքներին ու քրիստոնյա ժողովուրդներին, նրանց կռապաշտ համարելով, քանզի երկըր-

պագել էին սուրբ ու նվիրական պատկերները: Նա այն աստիճան անհավատ էր ու տխմար, որ չէր հասկանում, որ խոսքը հարաբերական երկրպագության[614] մասին է:

[A. M. 6219]

[Հռոմայեցիների կայսեր] 11-րդ տարին — [Արաբների առաջնորդ Հիշամի] 4-րդ տարին — [Հռոմի Գրիգոր պապի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 13-րդ տարին — [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 22-րդ տարին

Այդ տարի Մուավիան[615] առավ Ատեուս բերդը[616] և վերադարձավ:

[A. M. 6220]

[Հռոմայեցիների կայսեր] 12-րդ տարին — [Արաբների առաջնորդ Հիշամի] 5-րդ տարին — [Հռոմի Գրիգոր պապի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 14-րդ տարին — [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 23-րդ տարին

Այդ տարի Մարաստանի և Հայաստանի վրա արշավեց խազարիայի խաքանի որդին և արաբների զորավար Գարախին Հայաստանում հանդիպելով, նրա զորքի հետ միասին կոտորեց: Ավարի առնելով հայոց և մարաց աշխարհը, նա վերադարձավ, արաբների մեջ մեծ սարսափ տարածելով[617]:

[A. M. 6221]

[Հռոմայեցիների կայսեր] 13-րդ տարին — [Արաբների առաջնորդ Հիշամի] 6-րդ տարին — [Հռոմի Գրիգոր պապի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 15-րդ տարին — [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 24-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման Թուրքաց երկրի[618] վրա արշավեց, պատերազմ տեղի ունեցավ և երկու կողմից էլ սպանվողներ եղան: Մասլաման վեհերոտելով փախուստի դիմեց և խազարիայի լեռների վրայով վերադարձավ:

Այդ նույն տարին ուղղափառ հավատքի դեմ մոլեգնած անօրեն Լևոն կայսրը սուրբ Գերմանոսին կանչեց և փորձեց քաղցր խոսքով գայթակղեցնել։ Երանելի պատրիարքն ասաց նրան. «Լսել էինք, որ սուրբ ու նվիրական պատկերների վերացում պիտի լինի, սակայն ոչ քո թագավորության օրոք»։ Երբ Լևոնն ստիպեց նրան հայտնել, թե «Ո՞ւմ թագավորության օրոք», պատրիարքը պատասխանեց. «Կոնոնի ժամանակ»։ Կայսրն ասաց. «Ավազանի անունս հենց Կոնոն է»։ Պատրիարքն ասաց. «Մի՛ արասցե, տեր, որ այս փորձությունը քո ձեռքով իրականանա, քանզի այդ իրականացնողը Նեռի կարապետն է և մարմնացյալ սուրբ տնօրինության տապալողը»։ Այդ խոսքերի վրա կայսրը զայրացավ երանելու վրա, ինչպես ժամանակին Հերովդեսը՝ Հովհաննես Կարապետի։ Պատրիարքը Լևոնին հիշեցրեց այն պայմանների մասին, որ նա՝ կայսրը, ընդունել էր գահ բարձրանալիս՝ աստծուն խոսք տվել ոչ մի հարցում չսասանել Քրիստոսի եկեղեցին իր առաքելական ու աստվածատուր դրույթներից։ Բայց թշվառականը դրանից էլ չամաչեց։ Նա ջանում էր տարբեր պատրվակներ առաջ քաշել, որպեսզի պատրիարքին իր թագավորության դեմ ոտնձգություններ կատարելու մեջ մեղադրելու հիմքեր ստեղծի, որպեսզի նրան որպես դավադրի և ոչ խոստովանողի հեռացնի պատրիարքությունից։ Այդ գործում նրան սատարող էր ու գործակից [Գերմանոսի] աշակերտ ու սինկելլոս Անաստասիոսը, որին, որպես ամբարշտության կողմնակցի, կայսրը ապօրինաբար խոստացել էր պատրիարքական աթոռը։ Երանելի Գերմանոսը թեև գիտեր, որ Անաստասիոսը խոտորվել է, նմանվելով Տիրոջ, իմաստուն ու հեզ կերպով հիշեցնում էր նրան՝ նոր Հուդային, դավաճանության մասին։ Նա ի վերջո համոզվեց, որ [Անաստասիոսը] անդարձ մոլորվել է։ Երբ Գերմանոսը մի անգամ կայսեր մոտ գնալիս, Անաստասիոսը տրորեց իր ղեկստի ծայրը, նա ասաց. «Մի՛ շտապիր, դեռ կհասցնես մտնել դիխպիոն»[619]։ Նա, ինչպես և այդ խոսքը լսողները, շփոթվեցին։ Նա չգիտեր, թե ինչ գուշակություն է դա։ Այն իրականացավ 15 տարի անց, ինդիկտիոնի 12-րդ տարին, Կոստանդին Հալածչի[620] թագավորության երրորդ տարին։ Ամենքը համոզվեցին, որ Գերմանոսը աստվածուստ է ստացել այդ ապերախտի մասին մարգարեանալու շնորհը։ Հարցը հետևյալն է. Կոստանդինը, երբ ճնշելով իր փեսա Արտավազդի խռովությունը, իր ձեռքն առավ թագավորության սանձերը, այս Անաստասիոսին և իր՝ կայսեր, այլ ոսոխների գանակոծեց, Անաստասիոսին՝ որպես իր թշնամիների հետ միասին իրեն գահընկեց հայտարարած և Արտավազդին թագադրած (այդ մասին իր տեղում կասվի)

դիպիոնի միջով դուրս բերեց Ձիարշավարան և մերկ, ավանակի վրա հակառակ նստեցրած, ծանակեց։ Ահա բարեպաշտ դավանանքի առաջամարտիկը Բյուզանդիոնում այս սուրբ ու աստվածային Գերմանոսն էր, նա էր գազանանուն[621] Լևոնի և նրա պաշտպանների դեմ գազանամարտիկ, իսկ ավագ Հռոմում՝ սրբազնագույն առաքելական այր Գրիգորը, ծայրագույն առաքյալ Պետրոսի սինթրոնոսը, ըր փայլում էր բանիվ ու գործով։ Նա էր, որ հանեց Հռոմը, Իտալիան և համայն արևմուտքը Լևոնի և նրա թագավորության քաղաքական ու եկեղեցական հպատակության տակից։ Ասորիքի Դամասկոսում իր կենցաղավարությամբ ու խոսքով փայլում էր երեց ու վանական, հոյակապ վարդապետ Հովհաննես Ոսկեհոսը[622], Մանսուրի [թոռը]։ Լևոնը Գերմանոսին, որպես իրեն ենթակա մարդու կարողացավ հեռացնել պատրիարքական աթոռից։ Բայց Գրիգոր պապը նամակներով բացահայտ քննադատում էր նրան, նամակներ, որոնք շատերին է հայտնի, իսկ Հովհաննեսը արևելքի եպիսկոպոսներով ամբարշտին նզովքի ենթարկեց։ Ինդիկտիոնի 13-րդ տարվա հունվար ամսի 7-ին, շաբաթվա 3-րդ օրը, ամբարիշտ Լևոնը տասնիններ ակուբիտների տրիբունալիոնում ժողով գումարեց[623]՝ ընդդեմ սուրբ ու նվիրական պատկերների, որին մասնակցելու հրավիրեց և սրբազնագույն Գերմանոս պատրիարքին, ենթադրելով, որ իրեն կհաջողվի համոզել ստորագրել սուրբ պատկերների դեմ ընդունած որոշման տակ։ Բայց աստծո քաջարի ծառան նրա պիղծ չարափառության առջև ամենևին չերերաց և պաշտպանելով ուղղափառությունը, հանձնեց եմիփորոնը, հրաժարվեց պատրիարքությունից և բազում հորդորակոն խոսքերից հետո ասաց. «Եթե ես Հովնանն եմ, ինձ ծովը գցեք[624]. առանց տիեզերական ժողովի, ո՞վ կայսր, ես չեմ կարող դավանանքի մեջ նորամուծություններ կատարել»։ Նա թողեց, հեռացավ Պլատանիոս կոչվող տեղը, իր հայրենի տունը և դադար առավ, պատրիարքական աթոռին նստելով 14 տարի, 5 ամիս և 7 օր։ Նույն հունվար ամսի 22-ին երանելի Գերմանոսի սուտանուն աշակերտ և սինկելլոս Անաստասիոսը, որ իր աշխարհական իշխանասիրությամբ Լևոնի չարափառության կողմնակիցը դարձավ, ձեռնադրվեց Կոստանդնուպոլսի սուտ պատրիարք։ Իսկ Հռոմի սրբազան Գրիգոր պապը, ինչպես նախապես ասացի, մերժեց Անաստասիոսին և լիբելլները[625], Լևոնին նամակներով մեղադրեց ամբարշտության մեջ և Հռոմը, համայն Իտալիան հանեց նրա թագավորության ենթակայությունից։ Դրա վրա բռնակալը էլ ավելի գազազած, սաստկացրեց գոտեմարտը սրբապատկերների դեմ։ Բազում կղերական-

ներ ու վանականներ, բարեպաշտ աշխարհականներ ուղղափառության պաշտպան կանգնելով, մարտիրոսական պսակին արժանացան։

[A. M. 6222]

Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարք[626]։ Աթոռակալեց 24 տարի։

[Հռոմայեցիների կայսեր] Լևոն 14-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Հիշամի] 7-րդ տարին

[Հռոմի Գրիգոր պապի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 1-ին տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 25-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Ռոմանիայի վրա և գալով Կապադովկիա, նենգությամբ առավ Խարսիանոն բերդը[627]։

[A. M. 6223]

[Հռոմայեցիների կայսեր] Լևոն 15-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Հիշամի] 8-րդ տարին

[Հռոմի Գրիգոր պապի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 26-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Թուրքիայի [628] վրա և հասնելով Կասպից դռները, վեհերոտեց ու վերադարձավ։

[A. M. 6224]

[Հռոմայեցիների կայսեր] Լևոն 16-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Հիշամի] 9-րդ տարին

[Հռոմի Գրիգոր պապի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 27-րդ տարին

Այդ տարի Լևոն կայսրն իր որդի Կոստանդնին ամուսնացրեց սբկ-յութների[629] խաքանի դստեր հետ, որին քրիստոնյա մկրտեց և անվանեց Իրենե[630]։ Սա սուրբ գիրքը սերտելով, իր բարեպաշտությամբ աչքի ընկավ, նա խարազանում էր նրանց ամբարշտությունը։ Հիշամի որդի Մուավիան Ռոմանիայի վրա արշավեց և հասնելով Պափլագոնիա, բա-

զում գերիներով ետ դարձավ։ Իսկ կայսրը պապի դեմ մոլեգնած, ինչպես և Հռոմի ու Իտալիայի անջատման պատճառով, մի մեծ նավատորմիղ հանդերձեց և կիբիրեոտների զորավար Մանիի գլխավորությամբ նրանց դեմ ուղարկեց։ Բայց տխմար [Լևոնը] խայտառակվեց, քանզի նավատորմիղը Ադրիական ծովում ջրասույզ եղավ։ Դրա վրա աստվածամարտն առավել ևս մոլեգնած, արաբական մտածելակերպով էլ զինված, Կալաբրիայի և Սիկիլիայի բնակչության երրորդ մասի վրա գլխահարկ նշանակեց[631]։ Ինչ վերաբերում է ավագ Հռոմում պատվող սուրբ և ծայրագույն առաքյալների պատրիմոնիաններին[632], երեք ու կես տաղանդ չափով ոսկուն, որ դեռ հին ժամանակներից եկեղեցուն էր վճարվում, կայսրը կարգադրեց պետական գանձարանը մուծել։ Նա հրամայեց վերահսկողություն սահմանել և ցուցակագրել արական սեռի նորածիններին, ինչպես ժամանակին արեց փարավոնը հրեաների [նորածինների] առնչությամբ, մի բան, որ [Լևոնի] ուսուցիչներ արաբներն անգամ չհանդգնեցին անել արևելքի քրիստոնյաների նկատմամբ։

[A. M. 6225]

[Հռոմայեցիների կայսեր] Լևոն 17-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Հիշամի] 10-րդ տարին

[Հռոմի Գրիգոր պապի] 9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 28-րդ տարին

Այդ տարի Ասորիքում մահ տարաժամ եղավ և շատերը մեռան։

[A. M. 6226]

Հռոմի պապ Զաքարիա[633]։ Աթոռակալեց 21 տարի։

[Հռոմայեցիների կայսեր] Լևոն 18-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Հիշամի] 11-րդ տարին

[Հռոմի Զաքարիա պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 29-րդ տարին

Այդ տարի Մանսուրի որդի Թեոդորոսը անապատի շրջաններն աքսորվեց, երկնքում լուսավոր հրո նշան երևաց, Մուավիան Ասիան ասպատակեց։

[A. M. 6227]

[Հռոմայեցիների կեանք 19-րդ տարին] [Արաբների առաջնորդ Հիշամի 12-րդ տարին] [Հռոմի Զաքարիա պապի 2-րդ տարին] [Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի 6-րդ տարին] [Երուսաղեմի Յովհաննես պատրիարքի 30-րդ տարին]

Այդ տարի Հիշամի որդի Սուլեյմանը[634] արշավեց Հայոց աշխարհ, բայց ոչինչ չարեց։

[A. M. 6228]

[Հռոմայեցիների կեանք 20-րդ տարին] [Արաբների առաջնորդ Հիշամի 13-րդ տարին] [Հռոմի Զաքարիա պապի 3-րդ տարին] [Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի 7-րդ տարին]

Այդ տարի Մուավիան արշավեց Ռոմանիայի վրա և վերադարձից մի քանի օր անց ձիուց գլորվեց ու մեռավ։

[A. M. 6229]

[Հռոմայեցիների կեանք 21-րդ տարին] [Արաբների առաջնորդ Հիշամի 14-րդ տարին] [Հռոմի Զաքարիա պապի 4-րդ տարին] [Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի 8-րդ տարին]

Այդ տարի Հիշամի որդի Սուլեյմանը Ասիայում շատերին գերեվարեց, այդ թվում և ոմն պերգամացու, որ պնդում էր, թե ինքը Հուստինիանոսի որդի Տիբերիոսն է։ Հիշամը սրան հարազատ որդու պես պատվեց, կայսրերին սարսափեցնելու համար կայսերավայել՝ զորքով ու գայիսոնով, դրոշներով Երուսաղեմ ուղարկեց, հրաման տալով համայն Ասորիքով մեկ փառք ու պատվով ման ածեն, ի տես և ի զարմանս բոլորի։

[A. M. 6230]

[Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր] 22-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Հիշամի] 15-րդ տարին

[Հռոմի Զաքարիա պապի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի Հիշամի որդի Սուլեյմանը արշավեց Ռոմանիայի վրա, գրոհով առավ Երկաթե բերդը[635] և Մարիանոս պատրիկի[636] որդի Եվստաթիոսին գերի վերցրեց։

[A. M. 6231]

[Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր] 23-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Հիշամի] 16-րդ տարին

[Հռոմի Զաքարիա պապի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա մայիս ամսին Սուլեյմանը 9 բյուր զորքով, 4 զորավարներով, որոնց գլխավորում էր Գամերը, Ռոմանիայի դեմ արշավանք կազմակերպեց։ Գամերը բյուր թեթևազեններով մարտընչում էր Ասիական երկրի շրջաններում, նրան ենթակա Մելիքն ու Բատալը՝ երկու բյուր հեծյալներով՝ Ակրոյինոնի[637], իսկ Սուլեյմանը վեց բյուրով՝ Կապադովկիայի Տիանայի։ Ասիայում ու Կապադովկիայում մարտնչողները տղամարդկանց ու կանանց մեծաթիվ գերիներով ու անասուններով անվնաս վերադարձան, բայց Մելիքի[638] ու Բատալի[639] զորքերը Ակրոյինոնում Լևոնի և Կոստանդնի հետ մարտի բռնվելով, վերջիններիս կողմից պարտություն կրեցին. շատերը սպանվեցին, այդ թվում և նրանց երկու հրամանատարները։ Նրանցից ութ հարյուր մարտիկ, հանդիպելով վեց հազար հոգու դիմադրության, փախուստի դիմեցին և փրկվեցին Սինադայում[640] և միանալով Սուլեյմանին, վերադարձան Ասորիք։ Նույն տարի սրանցից շատերն էլ Աֆրիկայում սպանվեցին՝ իրենց զորավար Դամասկացու հետ միասին։

[A. M. 6232]

[Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր] 24-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Հիշամի] 17-րդ տարին

[Հռոմի Զաքարիա պապի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Ա-նաստասիոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

Այդ՝ բռնակալ և ամենաանօրեն Լևոն Ասորու[641] թագավորության 24-րդ տարում հիերակիտները[642] Դամասկոսում շուկաներ կրակի տվեցին։ Նրանց կախաղան հանեցին։ Պերիտիոս[643] ամսի 28-ին ուղիղ ե-դեսիան ողողեց։

Նույն տարվա հոկտեմբեր ամսի 26-ին, ինդիկտիոնի 9-րդ տարին, շաբաթշաբթի օր, ժամը 8-ին Կոստանդնուպոլսում սաստիկ ու սոսկալի երկրաշարժ եղավ։ Եկեղեցիներ ու վանքեր փլվեցին, բազում ժողովուրդ սպանվեց։ Տապալվեց նաև Ատալոսի դռան վրա կանգնած Մեծ Կոստանդնի անդրին, Ատալոսի [անդրու] հետ միասին, նաև Քսերոլոֆոսում սյան վրա կանգնած Արկադիոսի անդրին, Ոսկե դռան վրա գտնվող Թեոդոսիոս Մեծի անդրին, քաղաքի ցամաքային պարիսպները, Թրակիայում՝ քաղաքներ ու գյուղեր ավերակ դարձան, Բյութանիայում՝ Նիկոմեդիան, Պրենետոսը, Նիկիան, ուր մեկ եկեղեցի միայն փրկվեց[644]։ Երկրաշարժը տևեց 12 ամիս։ Առանձին տեղերում ծովը հեռացավ իր ափերից։ Կայսրը, տեսնելով քաղաքի փլված պարիսպները, դիմեց ժողովրդին ու ասաց. «Դուք պարիսպները կառուցելու միջոցներ չունեք, այդ պատճառով մենք այդ գործը հանձնարարեցինք գործավարներին։ Նրանք ընդունված կարգի համաձայն յուրաքանչյուր օլոկոտինից մեկ միլիարեսիոն[645] են պահանջում։ Պետությունն այդ գումարն առնելով կկառուցի պարիսպները»։ Ահա այստեղից սկիզբ առավ գործավարներին երկու կերատ վճարելու սովորությունը[646]։ Հռոմայեցիների տոմարով աշխարհի արարչագործության՝ Ադամի 6248 թվականն էր, եգիպտացվոց, այն է ալեքսանդրացվոց տոմարով՝ 6232 թվականը, Փիլիպոս Մակեդոնացու՝ 1063[647]։ Լևոնն իշխեց 24 տարի, 2 ամիս և 25 օր, ինդիկտիոնի 15-րդ տարվա մարտ ամսի 25-ից մինչև ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա հունիս ամսի 18-ը։ Նմանապես և նրա որդին, իր ամբարշտության ու թագավորության ժառանգորդ Կոստանդինը, աստծո թույլտվությամբ իշխեց 34 տարի, 3 ամիս և 2 օր՝ նույն ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա հունիս ամսի 18-ից, մինչև ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա սեպտեմբեր ամիսը։ Ահա այսպես, ինչպես ասացինք, ինդիկտիոնի նույն 9-րդ տարին, հունիս ամսի 18-ին Լևոնը բացի հոգևոր

մահից, ունեցավ նաև մարմնական վախճան։ Միահեծան թագավորում է նրա որդի Կոստանդինը։ Նախորդ գլուխներում ես համառոտակի պատմեցի, թե քրիստոնյաների գլխին ինչքան փորձանք եկավ ամբարիշտ Լևոնի թագավորության օրոք, ինչպես ուղղափառ հավատքի հարցերում, այնպես էլ չարաշահումների ու արծաթասիրության հետ կապված՝ Սիկիլիայում, Կալաբրիայում, Կրետեում տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձություններում։ Ես նկատի ունեմ նրա չարափառության պատճառով Իտալիայի անջատման, երկրաշարժների, մահ տարաժամների, սովի, այլազգիների ապստամբությունների մասին։ Արդ, այսուհետև անհրաժեշտ է շարադրել նրա ամբարշտագույն և ամենաթշվառական որդու անօրեն գործերի մասին, որոնք ավելի պիղծ են և աստծուն ատելի։ Բայց, հիրավի, վերադիտող, վերատեսուչ և ամենատես աստվածը թողեց, որ այդ բոլորը կատարվեն՝ պարզապես հօգուտ հետագա սերունդների, հօգուտ այդ ամենաանօրենի պիղծ չարափառության մոլորության մեջ դեգերող թշվառական ու ամբարիշտ մարդուկների, մոլորություն, որ սկիզբ առավ ինդիկտիոնի 10-րդ՝ նրա թագավորության առաջին տարին< և ամբարշտորեն տևեց մինչև 14-րդ ինդիկտիոնը՝ նրա կորստյան տարին>[648]։ Քանզի այդ ամեն ինչ ավերող, խելակորույս, արյունռուշտ և ամենավայրենի գաղանը, ավելի շուտ բռնատիրելով, քան օրինականորեն կառավարելով, նախ հանդես եկավ մեր աստծո և փրկչի Հիսուսի Քրիստոսի, նրա ամենասուրբ և անբիծ մոր և բոլոր սրբերի դեմ, մոգությամբ, անառակությամբ ու արյունոտ զոհաբերությամբ[649], գոմաղբի, աղբի և մեզի վրա խաբեպատիր գուշակություններ կատարեց, տարվեց արվամոլությամբ ու դիվակուչությամբ։ Մի խոսքով երիտասարդ հասակից պարապեց մարդու հոգին ավերող ամեն ինչով։ Երբ հոր իշխանության հետ միասին նա ստացավ նաև նրա չարափառությունը, ապա կարիք կա՞ ասել, թե այդ ամենապիղծը հենց սկզբից ինչպիսի չարիք հղացավ, որը բացահայտորեն բոցավառեց։ Այդ բանին ականատես եղած քրիստոնյաները անչափ տագնապ ապրեցին, հենց սկզբից ատեցին նրան իր լկտիության համար և անցան նրա փեսայի՝ իր քրոջ Աննայինի կնության առած Օպսիկիոնի կոմես Արտավազդ կուրապաղատի[650] կողմը, վճռելով որպես ուղղափառի նրան տալ թագավորությունը։

Նույն տարի արաբների առաջնորդ Հիշամը իրեն ենթակա բոլոր քաղաքներում գտնվող քրիստոնյա ռազմագերիներին մահապատժի ենթարկեց։ Նրանց թվում էր նաև անվանի Մարիանոս պատրիկի երանելի որդի Եվստաթիոսը։ Նրան թեև շատ ստիպեցին, բայց նա չուրացավ իր ճշմարիտ հավատքը և մարտիրոսացավ Միջագետքի նշանավոր Խառան քա-

ղաքում։ Այնտեղ գտնվող նրա սուրբ ու նվիրական մասունքները շնորհոքն աստծո բուժում են ամեն մի ախտ։ Շատ ուրիշներ էլ իրենց արյունը թափեցին հանուն Քրիստոսի ու մարտիրոսացան։

[A. M: 6233]

Աշխարհի արարչագործության 6233 թ.	*Քրիստոսի մարդեղության 733 թ.*	*Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր 35-ամյա թագավորության 1-ին տարին*
Արաբների առաջնորդ Հիշամի 19-ամյա իշխանության 18-րդ տարին	*Հռոմի Զաքարիա պապի 21-ամյա աթոռակալության 8-րդ տարին*	*Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի 24-ամյա աթոռակալության 12-րդ տարին*

Այդ տարի մեր առ աստված կատարած մեղքերի և բազում զանցանքների համար թագավորեց Կոստանդինը, հալածիչը հայրենավանդ օրենքների։ Ինդիկտիոնի հաջորդ՝ 10-րդ տարվա հունիս ամսի 27-ին կայսրը գնաց Օպսիկիոնի շրջանները՝ ընդդեմ արաբների և եկավ Կրաաս[651] կոչվող [քաղաքը]։ Հիշյալ Արտավազդը Օպսիկիոնի զորքով գրտնվում էր Դորիլեոնում[652]։ Նրանց մեջ փոխադարձ կասկած կար։ Կոստանդինը նրա մոտ մարդ ուղարկեց, խնդրելով իրեն առաքեն նրա՝ Արտավազդի որդիներին, այն է իր, Կոստանդնի, զարմիկներին, քանզի նրանց տեսնելու ցանկություն ուներ, բայց նպատակը նրանց բռնելն ու հսկողության տակ պահելն էր։ Արտավազդը կռահեց նենգությունը և գիտենալով [կայսեր] անսահման խորամանկությունը, հուսաբեկ եղավ։ Նա դիմեց զինվորներին և համոզելով նրանց, բոլորով միասին նրա վրա հարձակվեց։ Ընդդիմակայած սարակինոսամիտ Բշիր[653] պատրիկին նա սրի քաշեց։ Կոստանդինը պահեստի մի թամբած ձի գտնելով, հեծավ ու փախավ Ամորիոն, ապա անցնելով Անատոլիկոն բանակաթեմը (նրա զորավարն այն ժամանակ Լանգինոսն էր), փրկվեց, բանակաթեմի զորքերին իր կողմը գրավեց, տալով մեծ խոստումներ։ Այնուհետև նա Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար Սիսիննակիոսի մոտ մարդ ուղարկեց և այդ բանակաթեմի զինվորներին համոզեց դաշնակցեն իրեն։ Սկիզբ են առնում սարսափելի կռիվներ, ստորադասների միջև զինված ընդհարումներ, որոնց մի մասը կայսր էր հայտարարում [Կոստանդնին], մյուսը՝ [Արտավազդին]։ Արտավազդը իրադրության մասին գրում է քաղաք, իր փոխանորդ պատրիկ և մագիստրոս Թեոփանեսին, և գրածն ուղարկում

Աթանասիոս սիլենտիարիոսի միջոցով։ Արտավազդին համախոհ Թեոփանեսը ժողովրդին հավաքեց Մեծ եկեղեցու կատեխումենայում և Արտավազդի նամակների և վերոհիշյալ Աթանասիոսի միջոցով բոլորին հավաստիացրեց, թե կայսրը մահացել է, որ բանակաթեմերը կայսր են հռչակել Արտավազդին։ Դրա վրա ողջ ժողովուրդը սուտանուն պատրիարք Անաստասիոսի հետ միասին անեծքի ու նզովքի ենթարկեցին Կոստանդնին, որպես ամբարիշտի ու անաստվածի, բերկրությամբ ընկալեցին նրա սպանության լուրը՝ մեծագույն չարիքից փրկվելը։ Նրանք Արտավազդին որպես ուղղափառ և աստվածային վարդապետության պաշտպան մարդու կայսր հռչակեցին[654]։ Մոնոտեսն իսկույն դիմեց Թրակիա, իր հարազատ որդի Նիկեփորին՝ Թրակիայի զորավարին, որպեսզի նա այնտեղի զորքի գլուխն անցած շարժվի քաղաքի պաշտպանության։ Մոնոտեսը փակեց պարիսպների դարբասները և պահակակետեր հաստատեց, ձերբակալեց Կոստանդնի համախոհներին, որոնց գանակոծեց, խուզեց ու բանտ նետեց։ Այն պահին, երբ Արտավազդը Օպսիկիոնի զորաբանակով մտավ քաղաք, Կոստանդինը երկու բանակաթեմերի՝ Թրակեսիոնի և Անատոլիկոնի զորքերով հասավ Խրիսուպոլիս, բայց ոչինչ չկարողանալով անել, վերադարձավ և ձմեռեց Ամորիոնում։ Արտավազդը ամբողջ քաղաքում կանգնեցնել տվեց սրբապատկերները։ Արաբները, իմանալով այդ երկուսի միջև գնացող պայքարի մասին, Սուլեյմանի հրամանատարությամբ Ռոմանիայից շատերին գերի քշեցին։ Իսկ սուտանուն պատրիարք Անաստասիոսը, ձեռքը դնելով սուրբ ու կենարար [խաչա]փայտի վրա, երդվեց ժողովրդին, թե «երդվում եմ հանուն այս [փայտի] վրա գամվածի, որ Կոստանդինն ինձ այսպես ասաց. Մարիամի աշխարհ բերածին, Քրիստոս կոչեցյալին, աստծո որդի չհամարես, այլ սովորական մարդ, քանզի Մարիամը նրան աշխարհ բերեց այնպես, ինչպես ինձ իմ մայր Մարիամը»։ Ժողովուրդը, լսելով դա, [Կոստանդնին] գահընկեց հայտարարեց։

[A. M. 6234]

Անտիոքի պատրիարք Ստեփանոս[655]։ Աթոռակալեց 2 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Հիշամի] 19-րդ տարին

[Հռոմի Ջաբարիա պապին] 9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 13-րդ տարին

[Անտիոքի Ստեփանոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի մեռավ արաբների առաջնորդ Հիշամը։ Սա Ստեփանոս անունով մտերիմ մի ասորի վանական ուներ, որ, ճիշտ է, մի քիչ անուսում էր, բայց բարեպաշտ։ Անտիոքի եկեղեցու աթոռը 40 տարի թափուր էր, որովհետև արաբները չէին թույլատրում այնտեղ պատրիարք նստի։ Հիշամն ասաց, որ եթե արևելքի քրիստոնյաները ցանկանում են իրենց թույլ տրվի պատրիարք ունենալ, թող այս Ստեփանոսին ընտրեն։ Անտիոքացիք համարելով, որ դա աստվածուստ է, Թեոպոլսի[656] պատրիարք ձեռնադրեցին նրան և այդ ժամանակից մինչև օրս պատրիարքությունն անխափան գոյություն ունի։

Այդ տարի արաբների իշխանությանը տիրացավ Հիշամի որդի Վալիդը[657]։ Կոստանդինը նրա մոտ Անդրեաս սպաթարին ուղարկեց, իսկ Արտավազդը՝ Գրիգոր լոգոթետին. երկուսն էլ դաշնակցություն էին խնդրում։ [Այդ տարին] չորային էր, տեղ-տեղ երկրաշարժեր եղան, մինչև իսկ Սաբայի[658] անապատում լեռներն իրար միացան, գյուղեր գետնի տակ կուլ գնացին։ Նույն տարին Ալեքսանդրիայի Կոզմաս պատրիարքը վերացրեց Հերակլիոսի ժամանակ Ալեքսանդրիայի պատրիարք եղած Կյուրոսից ընկիզը առած միակամականների չարափառությունը և քաղաքում ուղղափառությունը հաստատվեց։ Դամերը բազում արաբներով Ռոմանիայի վրա արշավեց և բազում գերիներով վերադարձավ։ Հունիս ամսին երկնքի հյուսիսային մասում նշան երևաց։ Վալիդը հրամայեց Դամասկոսի սրբազնագույն մետրոպոլիտ Պետրոսի լեզուն կտրել, քանզի նա բացեիբաց խարազանում էր արաբների և մանիքեցիների ամբարշտությունը։ Նրան նա աքսորեց Երջանիկ Արաբիա, ուր և մարտիրոսացավ հանուն Քրիստոսի. նա պարզ ու հստակ կատարեց սուրբ պատարագը, ինչպես այդ մասին պատմում են ականջալուր մարդիկ։ Այդ նույն ժամանակները հանուն Քրիստոսի կամովին նահատակվեց և նրա նման փութեռանդ ու անվանակից Մայումայի[659] [մետրոպոլիտ] Պետրոսը։ Երբ նա հիվանդացավ, իր մտերիմ արաբ իշխանավորներին կանչեց (ինքը պետական հարկերի խարտուլարի պաշտոնն էր վարում) և ասաց նրանց. «Ձեր՝ ինձ արած այցելության վարձը, թեև անհավատ բարեկամներ եք, աստծուց կստանաք։ Ես ցանկանում եմ, որ դուք լինեք վկաներն իմ կտակի, որը հետևյալն է. ով չի հավատում հանուն Հոր և Որդվո և Հոգվույն սրբո, միացած համագո և կենարար Երրորդության, նա կույր է հոգով և հավիտենական դժոխքին արժանի։ Այդպիսին է նաև ձեր սուտանուն մարգարե Մոհամմեդը, կարապետը Նեռի։ Հավատացեք իմ խոսքերին, որոնց վկա են այսօր երկինք ու երկիր, ձեռք քաշեք նրա ցնդաբանությունից։ Ես ձեր լավն եմ ուզում, որպեսզի դուք նրա հետ դժոխք չգնաք»։ Լսելով նրա նման և այլ

բազում աստվածաբանական բովանդակությամբ խոսքերը, նրանք քար կտրեցին, գաղազեցին, բայց մեծահոգություն ցուցաբերեցին, քանզի կարծեցին, որ նա հիվանդության ազդեցության տակ զառանցում է։ Բայց երբ նա ապաքինվեց, սկսեց ավելի բարձր գոչել, թե «Նզովք Մոհամմեդին և նրա ցնդաբանությանը, բոլոր նրանց, ովքեր հավատում են այդ ցնդաբանության»։ Նա սրի քաշվեց ու մարտիրոսացավ։ Սրան մեր սուրբ հայր Հովհաննեսը, (որին իր խոսքի և կենցաղի մեջ փթթող հոգու ոսկեցոլ շնորհքի համար իրավամբ տրվեց Ոսկեհոս[660] մականունը), ներբողյաններով մեծարեց։ Եկեղեցու այս նոր վարդապետին, եկեղեցու այս նոր ուսուցչին, իր անչափ ուղղափառության համար ամբարիշտ Կոստանդին կայսրը ամեն տարի նզովքի էր ենթարկում և նրա պապի Մանսուր անվան փոխարեն, որ փրկյալ է նշանակում, հրեական ձևով Մանզիր էր անվանում։ Նույն տարի Վալիդը կիպրացիներին Ասորիքում վերաբնակեցրեց։

Իսկ Արտավազդը իր որդի Նիկետասին մոնոստրատեգոս նշանակելով, Արմենիակների բանակաթեմն ուղարկեց, իր որդի Նիկեփորին էլ [կայսերակից] թագադրեց՝ ձեռամբ Անաստասիոս պատրիարքի։ Նույն տարվա մայիս ամսին Արտավազդը գնաց Օպսիկիոնի կողմերը, զորահավաք կազմակերպեց, մուտք գործեց Ասիա և սկսեց նրա նվաճումը։ Կոստանդինը, իմանալով դա, նրա վրա շարժվեց, նրան հասավ Սարդիսի[661] կողմերում (նա Կելբիանոսից[662] էր բարձրանում), մարտ տվեց, պարտությունը մատնեց և հալածական արեց մինչև Կյուզիկոս։ [Արտավազդը] Կյուզիկոս հասնելով, զրոմոն նստավ և նավելով փրկվեց քաղաքում[663]։ Ինդիկտիոնի նույն 11-րդ տարվա օգոստոս ամսին Արտավազդի որդի Նիկետաս մոնոստրատեգոսը Կոստանդնին մարտ տվեց, բայց պարտություն կրելով փախուստի դիմեց դեպի Մոդրենե[664]։ Անվանի այլ իշխանավորների շարքին սպանվեց քաջարի զինվորական հայազգի Տիրիդատես պատրիկը, Արտավազդի հորեղբորորդին[665]։ Երկու կողմից էլ շատերն ընկան. հայերն ու Արմենիակները[666] պատերազմեցին Կոստանդնի պաշտպաններ Անատոլիկոն և Թրակեսիոն [բանակաթեմների] զորքերի դեմ։ Այս ժամանակները նախաշար բանսարկուն քրիստոնյաների մեջ այնպիսի մոլեգնություն սերմանեց, իրար մորթելու դրդեց, որ անգամ զավակները ծնողներին, եղբայրները եղբայրներին էին անողոքաբար կոտորում, միմյանց կայքն ու տներն անխնա հրո ճարակ դարձնում։

[A. M. 6235]

Արաբների առաջնորդ Վալիդ։ Իշխեց 1 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 3-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 1-ին տարին

[Հռոմի Զաքարիա պապի] 10-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 14-րդ տարին

[Անտիոքի Ստեփանոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի հյուսիսում նշան երևաց, տեղ-տեղ փոշի թափվեց, իսկ Կասպից դռներում՝ երկրաշարժ եղավ։ Ապրիլ ամսի 16-ին, հինգշաբթի օր արաբները սպանեցին Վալիդին[667]։ Նա 1 տարի տիրակալեց։ Իշխանության է տիրանում Եզիդ Լիպսոսը[668]։ Սա բազում դրամ ծախսելով, տիրեց Դամասկոսին և Դամասկոսի, Պարսկաստանի և Եգիպտոսի արաբներից իշխելու հավանություն ստացավ։ Հայաստանի կառավարիչ Մրվանը[669], Մոհամմեդի որդին, լսելով այդ մասին, շտապեց Միջագետք, ձևացնելով, որ հանդես է գալիս վալիդի որդիների պաշտպանի դերում՝ ընդդեմ Եզիդի։ 5 ամիս անց Եզիդը մահանում է, ի վերա Դամասկոսի ժառանգորդ թողնելով իր եղբայր Աբրայիմին, որի դեմ է հանդես գալիս Մրվանը։ Նա Միջագետքի զորքով գալիս է Եգեսիա, իսկ այնտեղից Գարիս[670] կոչվող դաշտը՝ Դամասկոսի ու Անտիլիբանանի[671] շրջաններում։ Այստեղ Լիտա, այսինքն Վատ կոչվող գետի ափին նա Սուլեյմանին ճակատամարտ է տալիս, պարտության մատնում նրան և 20 հազար հոգու կոտորում։ Միայն Սուլեյմանը փոքրաթիվ մարդկանցով կարողացավ Դամասկոս փախուստի դիմել ու փրկվել։ Մտնելով այդ քաղաքը, նա սպանեց վալիդի որդիներին, որոնց իբրև թե պաշտպան էր կանգնել Մրվանը, և յուրացնելով մեծ քանակությամբ դրամ, Դամասկոսից դուրս եկավ։ Մրվանը, մտնելով Դամասկոս, բազում մեծամեծների կոտորեց, նաև Վալիդի և նրա որդիների սպանությանը մասնակից եղողներին[672], ուրիշներին խեղեց, բոլոր դրամներն ու գանձերն էլ Միջագետքի Խառան քաղաքը տեղափոխեց։

Ինդիկտիոնի 12-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսին Կոստանդինն իջավ Քաղկեդոնի կողմերը և այնտեղից անցավ դիմացը՝ Թրակիայի շրջանները, իսկ Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար Սիսինիոսը Աբյուդոսի վրայով գնաց կանգ առավ ցամաքային պարսպի առաջ։ Նա Խարսիոսի դռնից մինչև Ոսկե դուռը գնաց, եկավ, իրեն ամբոխներին ցույց տալով, ապա վերադարձավ ու բանակեց սուրբ Մամասում։ Քաղաքի բնակիչներն ըսկըսեցին պարեսի պակաս զգալ։ [Արտավազդը] ասեկրետ[673] Աթանասիոսին և իր դոմեստիկոս Արտավազդին նավերով ուղարկեց պարեն հայ-

թայթելու, բայց Աբյուդոսից դուրս նրանց Կիբիրեոտների նավատորմիղը հանդիպեց և բռնելով կայսեր մոտ բերեց։ Ձեռք բերված հացահատիկը կայսրն իր զինվորներին նվիրեց, իսկ Աթանասիոսին ու դոմեստիկոս Արտավազդին իսկույն կուրացրեց։ Արտավազդն այնուհետև փորձեց բացել ցամաքային պարսպի դռները և Կոստանդնին ճակատամարտ տալ։ Ընդհարման ժամանակ Արտավազդի կողմնակիցները պարտություն կրեցին, շատերն սպանվեցին, այդ թվում և Մոնոտեսը։ Արտավազդը հրաշակիր նավեր պատրաստելով, սուրբ Մամաս ուղարկեց՝ ընդդեմ Կիբիրեոտների նավատորմիղի։ Կիբիրեոտները նրանց փախուստի մատնեցին։ Քաղաքում սաստիկ սով եղավ, մեկ մոդ[674] գարին 12 դահեկանով վաճառվեց, իսկ ընդեղենի մոդը՝ 19, կորեկի և լյուպինի մոդը 8 դահեկանով, ձիթայուղի 5 լիտրը[675] մեկ դահեկանով, մեկ քսեստես[676] գինին մեկ սեմիսիոնով[677]։ Երբ ժողովուրդն սկսեց սովամահ լինել, Արտավազդն ստիպված թույլ տվեց նրանց քաղաքից հեռանալ։ Նա դուրս եկողներին մեկ-մեկ ստուգում էր և ոմանց թույլ չտվեց, այդ իսկ պատճառով ոմանք ծածկում էին իրենց դեմքը, կանացի զգեստներ հագնում, ուրիշներն էլ վանականի սքեմ և մազե շորեր։ Այդ ճանապարհով ահա նրանք կարողանում էին ճողոպրել ու դուրս գալ։ Մոնոստրատեգոս Նիկետասը, հավաքելով Մոդրեններում ցրված իր զորքը, եկավ մինչև Խրիսուպոլիս։ Վերադարձին նրան կայսրը հետապընդեց և հասավ Նիկոմեդիայում ու բռնեց նախկին եպիսկոպոս կուրատոր Մարկելլինոսի հետ, որին տեղն ու տեղը գլխատել հրամայեց, իսկ կապյալ մոնոստրատեգոսին բերեց և պարսպից [Արտավազդին], նրա հորն էր ցույց տալիս։ Նոյեմբեր ամսի 2-ն երեկոյան նա հանկարծակի ցամաքային պարսպի վրա գրոհեց և դրավեց քաղաքը։ Արտավազդը պատրիկ Բակտանգիոսի հետ խելանդիոն մտավ, նախ գնաց Օպսիկիոն ու ապաստանեց Պուզանեի[678] բերդում։ Կայսրը բռնեց նրանց, Արտավազդին և նրա երկու որդիներին կուրացրեց[679], իսկ Բակտանգիոսին Կյուննեգիոնում գլխատեց։ Նրա գլուխը երեք օր ցուցադրեց Միլիոնում[680]։ 30 տարի անց այդ ոխակալ ու անգութ կայսրը [Բակտանգիոսի] կնոջը հրամայեց գնալ Խորայի վանքը (Բակտանգիոսն այնտեղ էր թաղված), գերեզմանից հանել [ամուսնու] ոսկորները ու իր զգեստի մեջ փաթաթած տանել Պելագիոսի կոչվող գերեզմանատունը և գցել բոնի մահով վախճանվածների գերեզմանների մեջ[680ա]։ Ո՛վ տմարդություն։ Նա մահապատժի ենթարկեց Արտավազդին դաշնակցած բազում այլ մեծամեծների, անհամար մարդկանց կուրացրեց, ուրիշների ձեռքերն ու ոտքերը կտրեց։ Իր հետ քաղաք մուտք գործող դրսեցի իշխանավորներին նա թույլատրեց

բնակարանները մտնել և քաղաքացիների ունեցվածքը թալանել։ Նա բազում, անհամար այլ փորձանքներ բերեց քաղաքացիների գլխին։ Նա ձիարշավական մրցություններ կազմակերպեց և դիփպիոնի միջով այնտեղ բերեց կապյալ Արտավազդին, նրա որդիներին ու ընկերներին, հրապարակայնորեն գանակոծված սուտանուն պատրիարք Անաստասիոսին, որին հակառակ կողմից էշ հեծած ձիարշավարան մտցրեց և հրապարակայնորեն ծանակեց։ Բայց որպես իր համախոհի, նրա մեջ երկյուղ սերմանելով ու խեղճացնելով, [դարձյալ] նստեցրեց պատրիարքական աթոռին։ Թրակեսիոնի զորավար Սիսինիոս պատրիկին, իր հորեղբորորդուն, որն իրեն մեծապես աջակցել էր և իր հետ մարտնչել, 40 օր անց աստծո արդար դատաստանով կուրացրեց. համաձայն [սուրբ] գրոց, ամբարբշտին օգնողը, նրա ճանկն էլ կընկնի։

[A. M. 6236]

Աշխարհի արարչագործության 6236 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 736 թ.

Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր 35-ամյա թագավորության 4-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ Մրվանի[681] 6-ամյա իշխանության 1-ին տարին

Հռոմի Ջաքարիա պապի 21-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի 24-ամյա աթոռակալության 15-րդ տարին

Անտիոքի Թեոփիլակտոս պատրիարքի[682] 7-ամյա աթոռակալության 1-ին տարին

Այդ տարի Ասորիքում մի մեծ գիսավոր աստղ երևաց։ Թեբիտն[683] ու արուբիտների[684] իշխան Դախակը Մրվանի դեմ ապստամբեցին։ Մրվանը նրանց բռնեց և 12 հազար ռազմիկների հետ Եմեսայի սահմաններում մահապատժի ենթարկեց։ [Մրվանը] նույն տարին արևելքի քրիստոնյաների խնդրանքով թույլ տվեց եգեսացի Թեոփիլակտոս երեցին Անտիոքի պատրիարք ձեռնադրել (Ստեփանոսը ննջել էր), ընդհանրական թղթեր հրապարակեց, որտեղ արաբներին հրամայվում էր ակնածանքով վերաբերվել նրան, այդ հոգևոր շնորհքով լի, մեծախոհ մարդուն։ [Մրվանը] Եմեսայում կախեց 120 խալբենոսների[685], իսկ շատ ու շատ քրիստոնյաների արյունը հեղած, բազմաթիվ բնակավայրեր ավերած ու գերեվարած Աբասին բանտում սպանեց։ Մահապատիժն իրականացնելու համար Մրվանը մի եթովպացու ուղարկեց, որը եռացող կրով լի տոպրակով

նրա մոտ մտավ, այդ կիրը լցրեց նրա գլխին ու քթին և խեղդամահ արեց։ Այդ կախարդի համար նա արդար պատիժ հորինեց, քանզի [Աբասը] կախարդությամբ ու դիվակուությամբ քրիստոնյաների գլխին բազում փորձանքներ էր բերել։ Նա մասնակից էր և վալիդի[686] սպանության։

[A. M. 6237]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մրվանի] 2-րդ տարին

[Հռոմի Զաքարիա պապի] 12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 16-րդ տարին

[Անտիոքի Թեոփիլակտոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի Սուլեյմանը, հավաքելով իր զորքերը, դարձյալ հարձակվեց Մրվանի վրա, բայց պարտվեց և իր զինվորներից 7 հազար հոգի կորցրեց։ Փախուստի դիմելով նա Պալմիրայում փրկվեց, որտեղից անցավ Պարսկաստան։ Ապստամբություն բարձրացրին նաև եմեսացիք, հելիոպոլսեցիք և դամասկացիք, որոնք Մրվանի առջև փակեցին իրենց քաղաքների դռները։ Վերջինս իր որդուն Դախակի դեմ ուղարկեց, իսկ ինքը գալով Եմեսա, չորս ամիս հետո առավ այն։ Դախակը Պարսկաստանից էր գալիս մեծ զորքով։ Միջագետքում Մրվանը նրա վրա հարձակվեց, շատ զոհեր տվեց, բայց վերջը նրան բռնեց ու սպանեց։ Այդ միջոցին Կոստանդինը, օգտվելով արաբների միջցեղային պատերազմից, արշավեց Ասորիքի և Դուլիխիայի[687] վրա և գրավեց Գերմանիկիան։ [Կայսրը] հիշյալ քաղաքների արաբ բնակչության անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ տալով, թույլ տվեց առանց զենքի հեռանան, իսկ իր մոր ազգականներին Բյուզանդիոն վերաբնակեցրեց, այդ թվում և բազմաթիվ ասորի միաբնակ աղանդավորների, որոնցից շատերը, որ Թրակիայում են բնակվում[688], մինչև օրս երեքսրբյան աղոթքում խաչում են երրորդությունը ըստ Պետրոս Թափիչի[689]։ Օգոստոս ամսի տասից մինչև տասնհինգը մառախլապատ խավար տարածվեց։ Այդ ժամանակ Մրվանը հաղթանակ տանելով և գրավելով Եմեսան, Հիշամի բոլոր ազգականներին ու ազատություն ստացած ստրուկներին կոտորեց, Հելիոպոլսի, Դամասկոսի և Երուսաղեմի պարիսպները խորտակեց, բազում դինատների[690] մահապատժի ենթարկեց, այդ քաղաքներում կենդանի մնացածներին խեղանդամ դարձրեց։

[A. M. 6238]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 6-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մրվանի] 3-րդ տարին

[Հռոմի Զաքարիա պապի] 13-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 17-րդ տարին

[Անտիոքի Թեոփիլակտոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարի, հունվար ամսի 18-ին, ժամը 4-ին Պաղեստինում, Հորդանանում և համայն Ասորիքում ուժեղ երկրաշարժ եղավ, բազում, անթիվ բյուր մարդիկ իրենց մահկանացուն կնքեցին, եկեղեցիներ ու վանքեր փլվեցին, հատկապես սուրբ քաղաքի անապատում։

Այդ նույն տարի մահ տարաժամ եղավ, որն սկիզբ առնելով Սիկիլիայից ու Կալաբրիայից, կրակի պես տարածվեց հասավ Մոնեմվասիա[691], Հելլադա[692] և մերձակա կղզիները։ Ինդիկտիոնի ամբողջ 14-րդ տարին համաճարակը կանխավ խարազանում էր ամբարիշտ Կոստանդնին, և թեև ստիպում մեղմացնել սուրբ եկեղեցիների ու սրբապատկերների դեմ նրա կատաղությունը, այդուհանդերձ նա մնաց անուղղելի, ինչպես փարավոնը հնում։ Ժանտախտը ինդիկտիոնի 15-րդ[693] տարին հասավ նաև մայրաքաղաք։ Նա սկսեց աննշմարելի մուտք գործել մարդկանց հագուստների, եկեղեցական սրբազան հանդերձների, վարագույրների, խաչերի ու բազում կանթեղների մեջ։ Մարդիկ շատ վշտացան ու մռայլվեցին, քանզի չկարողացան այդ նշանին բացատրություն տալ։ Աստծո պատուհասը սկսեց անողոքաբար կոտորել ոչ միայն քաղաքի բնակիչներին, այլև նրա համայն շրջակայքի։ Շատերի աչքին ուրվականներ էին երևում, նրանք էքստազի մեջ էին ընկնում, նրանց թվում էր, թե տարօրինակ ու խոժոռադեմ մարդկանց հետ են քայլում, որոնք իրենց հանդիպողներին ձայն են տալիս որպես բարեկամների և խոսակցում նրանց հետ։ Այդ մարդիկ գրի էին առնում դրանց ասածը, որն այնուհետև մեկնաբանում էին։ Տեսնում էին, թե ինչպես նրանք տներն են մտնում, այդ տան մարդկանց ոմանց սպանում, ոմանց էլ սրով խոցում։ Պատահում էր, որ մարդկանց աչքին երևացածի ու նրանց լսածի մեծ մասն իրականություն էր դառնում։ Ինդիկտիոնի 1-ին տարվա գարնանը ժանտախտն ավելի սաստկացավ, իսկ ամռանը՝ կրակ կտրեց։ Բազում ընտանիքներ մինչև վերջին մարդը ոչնչացան, մեռելներին թաղող չկար։ Այդ շատ դժվարին պայմաններում մարդիկ մտածեցին թամբած անասունների վրա հյուպոտեթրականթիլ տախտակներ[694] դնել և նրանց վրա դուրս բերել

վախճանվածների դիակները, ինչպես նաև սայլերի վրա՝ իրար դարսած։ Երբ քաղաքի ներսում և արվարձաններում գտնվող գերեզմանատները լցվեցին, սկսեցին հորեր, փոսեր և բազում խաղողի այգիներ փորել մարդկանց թաղելու համար։ Հին պարիսպներից ներս գտնվող պարտեզներում անգամ մարդկանց դիակները թաղեցին և մի կերպ կարողացան լուծել այդ հարցը։ Եվ երբ սրբապատկերների դեմ իշխանությունների ձեռնարկած հալածանքի պատճառով բոլոր ընտանիքները նահատակվեցին, դրա վրա բարդվեց հագարացիների նավատորմիղը, որ Ալեքսանդրիայից Կիպրոս հասավ, հռոմեական նավատորմիղի գտնված տեղը։ Կերամեայի նավահանգստում կիբիրեոտների զորավարը[695] նրանց նավատորմիղի վրա անսպասելի հարձակում գործեց, փակեց նավահանգիստը և, ինչպես պատմում են, [արաբների] հազար զրոմոններից միայն երեքը փրկվեցին։

[A. M. 6239]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 7-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մրվանի] 4-րդ տարին

[Հռոմի Զաքարիա պապի] 14-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 18-րդ տարին

[Անտիոքի Թեոփիլակտոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի արուրիտներն սպանեցին Գրիգորին, իսկ արաբների առաջնորդ Մրվանը, ինչպես ասացի վերևում, հաղթանակ տարավ։

[A. M. 6240]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 8-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մրվանի] 5-րդ տարին

[Հռոմի Զաքարիա պապի] 15-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 19-րդ տարին

[Անտիոքի Թեոփիլակտոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Պարսկաստանի ամենաարևելյան կողմերից խորասանցի մավրոֆորներ[696] կոչվող մարդիկ[697] Մրվանի դեմ շարժվեցին՝ ուտանուն մարգարե Մոհամմեդից մինչև այս Մրվանը իշխած տոհմի, այսինքն Ումայյիա կոչվող տոհմի դեմ[698]; երբ Վալիդի սպանությունից հետո արաբների մեջ կռիվ ծագեց և նրանք այդ կռվով էին զբաղված, Եխիմի[699]

և Ալիմի որդիներ կոչվածները (որոնք նույնպես սուտանուն մարդարեի ազգականներն էին և փախել էին ու թաքնվել Փոքր Արաբիայում), հավաքվեցին Աբրայիմի շուրջը, Աբումուսլիմ[700] անունը կրող ազատության ստացած իրենց մի ստրկին Խորասան՝ այնտեղի իշխանավորներից ոմանց մոտ ուղարկեցին, խնդրելով դաշնակցել ընդդեմ Մրվանի։ Նրանք հավաքվեցին ոմն Խակտաբայի[701] մոտ և խորհուրդ անելով, ստրուկներին իրենց տերերի դեմ ոտքի հանեցին, մի դիշերվա մեջ շատերին կոտորեցին, ապա տիրանալով նրանց գենքերին, ձիերին ու դրամին, հզորացան։ Նրանք երկու ցեղի են բաժանված, կայիսինների և իմանիտների։ Աբումուսլիմը, տեսնելով, որ իմանիտներն ավելի հզոր են, կայիսինների դեմ հանեց, կոտորեց նրանց, ապա Խակտաբայի հետ եկավ Պարսկաստան և պատերազմելով Իբնդարայի[702] դեմ, հաղթանակ տարավ, նրա [զինվորներին]՝ շուրջ 100 հազար հոգու իրեն ենթարկեց, ապա հարձակվեց Իբնուբեյրայի[703] վրա, որ 200 հազար հոգով էր բանակել և նրան էլ ջարդելով, Զաբ գետի ափին հասավ Մրվանին։ Մրվանը 300 հազարանոց բանակ ուներ, Աբումուսլիմը պատերազմեց նրա դեմ և անհամար բազմություն կոտորեց։ Տեսնելու բան էր, թե ինչպես սուրբ Գրքի ասածի պես, «հալածեսցէ մի զհազարս, և երկուք շարժեսցեն զբիւրս»[704]։ Մրվանը ականատես լինելով [հակառակորդների] փայլուն հաղթանակին, գալիս է Խառան, անցնում գետը, ջարդում նավակամուրջը, և վերցնելով իր բոլոր գանձերն ու ընտանիքը և 3 հազար ցեղակից տղամարդկանց, փախչում է Եգիպտոս։

[A. M. 6241]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր] 9-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մրվանի] 6-րդ տարին

[Հռոմի Զաքարիա պապի] 16-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 20-րդ տարին

[Անտիոքի Թեոփիլակտոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի մավրոֆորները, հետապնդելով Մրվանին, նրան ձեռք գցեցին ու սպանեցին[705]. տեղի ունեցավ շատ արյունահեղ ճակատամարտ։ Մավրոֆորների հրամանատարն էր Ալիմի որդի Սալիմը, Աբումուսլիմի [Խորասան] ուղարկած վերոհիշյալ փախստականներից մեկը։ Մնացածները, հավաքվելով Սամարիայում ու Տրախոնիտիս[706] երկրում, իրենց առաջնորդ ընտրեցին Աբուլաբասին[707], նրա հաջորդ՝ նրա եղբայր Աբդա-

լային[708], նրանից էլ հետո՝ Իսե իբն Մուսեին։ Ասորիքի կառավարիչ նշանակեցին Աբդալային՝ Սալիմի եղբոր ու Ալիմի որդուն, Եգիպտոսի իշխանությունը տվեցին հենց այդ Սալիմին, իսկ Աբուլաբասի եղբայր Աբդալային, [օրինական] ժառանգին, նշանակեցին Միջագետքի կառավարիչ։ Գլխավոր առաջնորդ Աբուլաբասը հաստատվեց Պարսկաստանում։ Նա, և իրեն դաշնակցած պարսիկները իշխանության մայրաքաղաքը Դամասկոսից տեղափոխեցին, ինչպես և Մրվանից խլված բոլոր գանձերը։ Մրվանի վերապրած որդիներն ու ազգականները Եգիպտոսից գնացին Աֆրիկա[709], այնտեղից էլ Լիբիան ու Եվրոպան բաժանող Ովկիանոսի Սեպտե[710] կոչվող նեղուցի վրայով անցան դիմացի ափը և Եվրոպայի Սպանիկե[711] կոչվող երկրում բնակություն հաստատեցին. նրանք մինչև օրս էլ այնտեղ են։ Իրենցից առաջ այնտեղ էին հաստատվել Մուավիայի կողմից նավով այնտեղ ափ նետվածները, որոնք իրենց ազգականներն էին ու հավատակիցները։ Մրվանի ժամանակ սկիզբ առած տակնուվրայությունները տևեցին 6 տարի[712]։ Այդ ընթացքում Ասորիքի բոլոր երևելի քաղաքների պարիսպները հիմնահատակ կործանվեցին, բացի Անտիոքի պարիսպներից, քանզի Մրվանը որոշել էր այն իր ապաստարանը դարձնել։ Նրա կողմից անթիվ արաբներ կոտորվեցին (պատերազմական գործերում նա շատ էր հմուտ)։ Նա պատկանում էր էպիկուրյանների, այսինքն ավտոմատիստների[713] աղանդին և ամբարշտությանը հաղորդակից էր դարձել Խառանում բնակվող հեթանոսների միջոցով։

Ինդիկտիոնի նույն 3-րդ տարվա հունվար ամսի 25-ին Կոստանդին կայսրը Խազարիայի խաքանի դստրից որդի ունեցավ, որին Լևոն անվանեց։ Նույն տարի Ասորիքում երկրաշարժ եղավ, շատ մեծ, սարսափելի ավերածություններ, քաղաքների մի մասն ամբողջությամբ հիմնահատակ կործանվեց, ոմանք կիսով չափ, ուրիշներն էլ իրենց պարիսպներով և տներով հանդերձ լեռնային տեղերից անվնաս կերպով, վեց կամ մի քիչ պակաս մղոն տարածություն սողացին դեպի դաշտավայրերը։ Ականատեսները պատմում են, որ Միջագետքի հողագետինը երկու մղոն տարածության վրա ճեղքվեց և նրա խորքերից դուրս եկավ այլ տեսակի՝ շատ սպիտակ ու ավազոտ հող։ Այդ ճեղքի միջից, ինչպես ասում են, դուրս եկավ առանց բծերի ջորու նման մի կենդանի, որ մարդկային լեզվով խոսում էր, նախազուշակելով անապատի ցեղերի արաբների վրա արշավելու մասին, ինչ որ եղավ։ Հաջորդ՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարին, սուրբ Հոգեգալստյան տոնին, ամբարիշտ Կոստանդին կայսրը իր որդի Լևոնին կայսր թագադրեց[714], ձեռամբ սուտանուն պատրիարք Անաստասիոսի, իր համախոհի։

[A. M. 6242]

Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդ[715]։ Իշխեց 5 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 10-րդ տարին *[Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 1-ին տարին* *[Հռոմի Զաքարիա պապի] 17-րդ տարին*

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 21-րդ տարին *[Անտիոքի Թեոփիլակտոս պատրիարքի] 7-րդ տարին*

Այդ տարի խալկիդացիք մավրոֆոր պարսիկների դեմ ապստամբություն բարձրացրին։ Եմեսայի սահմաններում նրանց ձիոքով 4 հազար հոգի սպանվեց։ Նույն պարսիկները այդպես վարվեցին նաև կայսինների հետ, Արաբիայում։ Երբ Մրվանի գմռսված գլուխը տեղ հասավ, ապստամբությունները մեծամասամբ վերջ գտան։ Նույն տարվա Դեսիոս[716] ամսի 29-ին ննջեց Անտիոքի սրբազնագույն պատրիարք Թեոփիլակտոսը։

[A. M. 6243]

Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարք[717]։ Աթոռակալեց 6 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 11-րդ տարին *[Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 2-րդ տարին* *[Հռոմի Զաքարիա պապի] 18-րդ տարին*

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 22-րդ տարին *[Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքի] 1-ին տարին*

Այդ տարի իշխանության նոր տիրացած [արաբները] ննջգությամբ ձերբակալեցին և Պաղեստինի Անտիպատրիս [քաղաքում] սպանեցին քրիստոնյաներից շատերին, որպես նախկին տիրողների ազգականների։ Նույն տարին Կոստանդինը Թեոդոսուպոլիսն ու Մելիտենեն առավ և հայերին գերի վերցրեց[718]։ Վիկարիոսի որդի Թեոդորոսը, ծագումով Փոքր Արաբիայից, Անտիոքի պատրիարք ձեռնադրվեց։

[A. M. 6244]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր] 12-րդ տարին *[Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 3-րդ տարին* *[Հռոմի Զաքարիա պապի] 19-րդ տարին*

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 23-րդ տարին *[Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքի] 2-րդ տարին*

Այդ տարի ամբարիշտ Կոստանդինն իր խելքը կորցնելով, ծրագրեց Եկեղեցու և ուղղափառ հավատքի գլխին բազում փորձանքներ բերել։ Նա ամեն օր ժողովներ էր գումարում և ժողովրդին նենգորեն համոզում սեփական հայացքներին հետևել, իր կատարյալ ամբարշտության համար ճանապարհ էր հարթում։

[A. M. 6245]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր] 13-րդ տարին *[Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 4-րդ տարին* *[Հռոմի Զաքարիա պապի] 20-րդ տարին*

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 24-րդ տարին *[Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքի] 3-րդ տարին*

Այդ տարի Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի աթոռն ամբարշտորեն վարած և արդեն հոգով վախճանված Անաստասիոսը վախճանվեց նաև մարմնով, խորդապտոս կոչվող [աղիքային] շատ ծանր հիվանդությունից։ Նա կղկղանք փսխեց՝ աստծո և իր ուսուցիչ [Գերմանոսի][719] հանդեպ ցուցաբերած հանդգնության համար արժանի պատիժ կրեց։ Այդ նույն տարին ամբարիշտ Կոստանդինը Եփեսոսի եպիսկոպոս Թեոդոսիոսի՝ Ապսիմարոսի որդու և Պերգեի եպիսկոպոս Պաստիլլասի գլխավորությամբ Հիերիայի պալատում սուրբ և նվիրական պատկերների դեմ 348 եպիսկոպոսների ապօրինի ատյան գումարեց[720], որտեղ նրանք հաստատեցին իրենց հայացքները։ Տիեզերական աթոռներից (ես նկատի ունեմ Հռոմի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և Երուսաղեմի) ոչ մեկը չմասնակցեց։ [Ատյանը] տևեց այդ նույն ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա փետրվար ամսի 10-ից մինչև օգոստոսի 8-ը։ Այդ ընթացքում աստվածածնի ոսոխներն եկան Վլախեռնա, որտեղ Կոստանդինը Սիլեոնի նախկին եպիսկոպոս վանական Կոստանդնին ձեռքից բռնած ամբիոն բարձրացավ, աղոթեց, ապա բարձրաձայն ասաց. «Բազում տարիներ կեցցե տիեզերական

պատրիարք Կոստանդինը»։ Նույն ամսի 27-ին կայսրը հրաժարեցված պատրիարք Կոստանդնի և մյուս եպիսկոպոսների հետ բարձրացավ ֆորում, որտեղ համայն ժողովրդի ներկայությամբ հրապարակեցին իրենց չարափառ հերձվածը, նզովեցին սրբազնագույն պատրիարք Գերմանոսին, Գեորգ Կիպրացուն, Հովհաննես Ոսկեհոս Դամասկացուն՝ Մանսուրին՝ սուրբ այրերի ու արգո վարդապետների[720]։

[A. M. 6246].

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Կոստանդին[721]։ Աթոռակալեց 12 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 14-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 5-րդ տարին

[Հռոմի Զաքարիա պապի] 21-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 1-ին տարին

[Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի մեռավ Մոհամմեդը, որ և Աբուլաբաս, իշխելով 5 տարի։ Նրա եղբայր Աբդալան Մեքքայում էր գտնվում, իրենց աստվածանարգության վայրում։ Նա Պարսկաստանում գտնվող Աբումուսլիմին նամակ գրեց՝ պահպանել իշխանության գահն իրեն՝ Աբդալային, ժառանգական իրավունքի համաձայն։ Աբումուսլիմը, իմանալով, որ Ալիմի որդի, Ասորիքի մոնոստրատեգոս Աբդալան, Սալիմի եղբայրը մտադիր է յուրացնել իշխանությունը, որ գալիս է Պարսկաստանի վրա տիրելու, որ նա թշնամաբար էր տրամադրված Պարսկաստանի [արաբներին] և բարեկամաբար էր տրամադրված Ասորիքի [արաբներին]՝ իր դաշնակիցներին, իր կողմնակից զորքերին ոտքի հանելով, Մծբինում նրան ճակատամարտ է տալիս, հաղթում նրան և շատերին կոտորում։ Նրանցից շատերը սկլավներ[722] էին և անտիոքացիք։ Փրկվում է միայն Աբդալան, որը մի քանի օր անց շտապ կարգով Մեքքայից Պարսկաստան եկած մյուս Աբդալայից, Մոհամմեդի եղբորից անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ խնդրեց։ [Մոհամմեդի եղբայր] Աբդալան [Ալիմի որդի Աբդալային] արգելափակեց մի խարխուլ տնակում, ապա կարգադրեց թաքուն կերպով բրել տնակի հիմքերը և այդ ձևով նրան սպանեց։ Իսկ Աբումուսլիմը Ասորիքի արաբների վրա գազազել էր, քանզի նրանք մավրոֆորների դեմ ապստամբություն էին բարձրացրել, նրանցից շատերին Պաղեստինում, Եմեսայում և Ժողովրդի վրեժը կոտորել։ Ահա այդ պատճառով նա որոշեց զորքերով նրանց

վրա արշավել, բայց [Մոհամմեդի եղբայր Աբդալան] չթողեց։ Դրան վրա [Աբումուսլիմը] զայրացած իր զորքով շարժվեց դեպի Խորին Պարսկաստան։ [Աբդալան] դրանից շատ վախեցավ, խնդրեց, երդվեց իրենց իշխանության պիղծ սիմվոլներով (խոսքը ուստ մարգարե Մոհամմեդի գավազանի և սանդալների մասին է), համոզեց նրան, որ նա մեկ օրվա ճանապարհ կտրելով, իր մոտ գա, քանզի ուզում է նրան, իր հարազատ հորն արժանավայել շնորհակալիք հայտնել։ [Աբումուսլիմը] խաբվեց, 100 հազար հեծյալներով [Աբդալայի] մոտ գնաց և երբ անձամբ նրան հանդիպեց, [Աբդալան] իր իսկ ձեռքով սպանեց նրան[723]։ Զորքը նույն օրն էլ ցրվեց, բազում նվերներ ստանալով։ Ահա այս ձևով Աբդալան տիրացավ իշխանության։

[A. M. 6247]

Արաբների առաջնորդ Աբդալա[724]։ Իշխեց 21 տարի։
Հռոմի Պավղոս պապ[725]։ Աթոռակալեց 7 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 15-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 1-ին տարին

[Հռոմի Պավղոս պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 2-րդ տարին

[Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Հելիոպոլսի [եպիսկոպոս] Նիկետասը համայն եկեղեցու կողմից նզովվեց։ Կոստանդին կայսրը Թեոդոսուպոլսից ու Մելիտենեից գաղթեցրած ասորիներին ու հայերին Թրակիայում վերաբնակեցրեց[726]։ Նրանցից ընդարձակվեց պավլիկյանների աղանդը[727]։ Այդ պատճառով, որ քաղաքի[728] բնակչությունը համաճարակի հետևանքով նոսրացել էր, նա նույն ձևով կղզիներից, Հելլադայից և Կատոտիկա[729] շրջաններից ընտանիքներ բերեց, բնակեցրեց և խտացրեց քաղաքի բնակչությունը։ Նույն տարի բուլղարները կառուցված բերդերի համար պախտ պահանջեցին։ Կայսրը նրանց դեսպանին անպատվեց, դրա վրա բուլղարները զինված հարձակում գործելով, հասան մինչև Երկար պարիսպը ու գրոհեցին մայրաքաղաքի վրա։ Նրանք բազում ավարով ու գերիներով անվնաս իրենց երկիրը վերադարձան։

[A. M. 6248]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 16-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Սրդալայի] 2-րդ տարին

[Հռոմի Պավղոս պապի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարվա մարտ ամսի 9-ին Պաղեստինում և Ասորիքում ուժեղ երկրաշարժ եղավ։ Արաբների նախանձի առարկա Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքը իրենց գաղտնիքները հաճախակի նամակներով կայսեր հայտնելու մեջ մեղադրելով, աքսորվեց։ Հիշյալ Սալիմը այնուհետև նրան իր հայրենի Մոաբիտ երկիրն[730] աքսորեց։ Նույն Սալիմը կարգադրեց նոր եկեղեցիներ չկառուցել, ոչ մի տեղում խաչ չերևա, քրիստոնյաները արաբների հետ կրոնի շուրջ չվիճեն։ Նա 80 հազար զորքով արշավեց Ռոմանիայի վրա, եկավ Կապադովկիա, և լսելով, որ Կոստանդինն իր դեմ է գինվում, վախեցած, ոչ մի ավարառություն չգործած, ձեռնունայն վերադարձավ։ Սոսկ իր կողմն անցած փոքրաթիվ հայերի առավ եկավ։

[A. M.6249]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 17-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 3-րդ տարին

[Հռոմի Պավղոս պապի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Աբդալան ընդլայնեց հարկադրվող քրիստոնյաների շրջանները, հարկադրեց աստվածահաճ կյանք վարող բոլոր վանականներին, ճգնավորներին ու սյունակյացներին, կնքեց եկեղեցիների գանձատները, հրավիրեց հրեաներին, որ վաճառեն գանձերը. ազատություն ըստացած ստրուկները գնեցին դրանք։

[A. M. 6250]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր] 18-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 4-րդ տարին

[Հռոմի Պավղոս պապի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Կոստանդինը Մակեդոնիայի Սկլավինիաները[731] *գերեվարեց, իսկ մնացած [սկլավներին] հպատակեցրեց։*

Նույն տարի մոգերի դավանանքին պատկանող մավրոֆոր պարսիկներից ոմանք սատանայի ազդեցության տակ իրենց ունեցվածքը ծախեցին, մերկացած պարիսպների վրա բարձրացան և այնտեղից իրենց ցած գցեցին, կարծելով, որ երկինք պիտի թռչեն։ Բայց [երկնքի] ժառանգության անմասն լինելով, երկիր էին վերադառնում, ջարդ ու փշուր անելով իրենց մարմինը։ Այդ մոլորության պարագլուխներին, թվով 16 հոգու, Աբդալան Սալիմի ձեռքով Բերիայում[732] *և Խալկիսում մահապատժի ենթարկեց։*

[A. M. 6251]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր] 19-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 5-րդ տարին

[Հռոմի Պավղոս պապի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի արաբները նախանձից դրդված կարճ ժամանակով հեռացրին քրիստոնյաներին պետական դիվանատներից, բայց ստիպված եղան դարձյալ նրանց վերադարձնել, քանզի իրենք ի վիճակի չէին թվանըշաններ գրել։ Նրանք արշավեցին Ռոմանիայի վրա, շատերին գերեվարեցին, Մելաս գետի[733] *ափին մարտ տվեցին և սպանեցին Արմենիակների զորավար Պավղոսին՝ բազում զինվորներով, 42 երևելի մարդկանց շղթայակապ տարան, ինչպես և շատերի գլուխները։ Կայսրը արշավեց Բուլղարիայի վրա, եկավ Բերեգաբայի կլեյսուրը, որտեղ նրան ընդդիմակայեցին բուլղարները, որոնք նրա զինվորներից շատերին սպանեցին, այդ թվում նաև Թրակեսիոնի զորավար Լևոն պատրիկին, մի ուրիշ Լևոնի՝ դրոմոսի լոգոթետին*[734]*, և շատ զինվորների, տիրացան նրանց զենքերին։ Դրանից հետո [հռոմայեցիները] անփառունակ վերադարձան։*

[A. M. 6252]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 20-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Արդալայի] 6-րդ տարին

[Հռոմի Պավղոս պապի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարի ծռազատիկ եղավ, արևելքի ուղղափառները Զատիկ արեցին ապրիլի 6-ին, իսկ մոլորված հերետիկոսները՝ 13-ին։

Նույն տարի սուրբ Հովհաննես Կարապետ Մկրտչի գանգը Քարայրի վանքից[735] եմեսացվոց քաղաքի նրա անվան նշանավոր տաճարը փոխադրվեց։ Այնտեղ կառուցվեց տապան, որը մինչև օրս հավատացյալները երկրպագում են, պատվում նյութական ու հոգևոր անուշահոտություններով, բոլոր հավատացյալներն այստեղ ապաքինում են ստանում։ Նույն տարին արևելքում 10 օր, իսկ արևմուտքում՝ 21 օր դոկիտես[736] շատ փայլուն աստղն երևաց։ Թեոդորոս անունով մի լիբանանցի ասորի, Լիբանանի Հելիոպոլիս քաղաքի շրջակայքում արաբների դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, պատերազմ եղավ և երկու կողմից շատերն ընկան։ Ի վերջո պարտվելով, նա փախուստի դիմեց, իսկ իր բոլոր լիբանանցի կողմնակիցները մահապատժի ենթարկվեցին։ Տակնուվրայություններ և պատերազմներ տեղի ունեցան նաև Աֆրիկայում։ Օգոստոս ամսի 15-ին, շաբաթվա 6-րդ օրը, ժամը 10-ին արևի խավարում եղավ։ Դաբեկում[737] հանդես եկան մավրոֆորներից ոմանք, որոնք ամիրապետի որդուն, իրենց տնուցողին, աստված կոչեցին և նման դավանանքի սկիզբը դրեցին։ Մավրոֆորները մտան իրենց մոլորության տունը և բանալեպաններին՝ 60 հոգու սպանեցին։ Նրանցից ոմանք գնացին Բասրասոս[738], շատերին գերեվարեցին և բազում դրամ ձևոք բերեցին։

[A. M. 6253]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 21-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Արդալայի] 7-րդ տարին

[Հռոմի Պավղոս պապի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարի կասիոտները մավրոֆորների դեմ ընդվզեցին. պատճառը կանայք էին։ [Մավրոֆորներից] ոմանք բնակվում էին մի տան մեջ, որտեղ ապրում էին երեք եղբայր։ Ահա սրանց կանանց նրանք ուզեցին բռնաբարել։ Երեք եղբայրները հարձակվեցին նրանց վրա, սպանեցին ու թաղեցին։ [Կասիոտները] եկան ու սպանեցին մնացած [մավրոֆորներին]։ Սելիխը ծածուկ նրանց դեմ զորք ուղարկեց, բռնեց ու կախեց երեք եղբայրներին, շատերին էլ կոտորեց։ Ջատկի տոնին [Սելիխը] մտավ մայր եկեղեցին և երբ սուրբ պատարագի ժամանակ մետրոպոլիտն ասաց. «Ժողովուրդը քո և եկեղեցին քո պաղատում են քեզ» ասույթը, նրան դուրս հանեցին և բանտ նետեցին։ Սուրբ պատարագը մի ուրիշն ավարտեց։ Մեծ ահ տիրեց և եթե մետրոպոլիտը չհանդարտեցներ [Սելիխին] հեզ ու խոնարհ խոսքերով, մեծ փորձանք էր գալու։ Նա երանելի Աննաստասիոսն էր։

Նույն տարին հալածիչ Կոստանդինը վլախեռնայում՝ սուրբ Մամասի ձիարշավարանում գանահարությամբ սպանեց արգելի վանական Անդրեաս Կալիբիտեսին[739], քանզի նա դատափետում էր նրա ամբարշտությունը, նրան կոչում Նոր Վաղես և Հուլիանոս։ Կայսրը հրամայեց նրա դին ուղխը գցել, բայց նրա քույրերը կարողացան այն առնել և թաղել Լևկադիոսի էմպորիոնում։

[A. M. 6254]

Հռոմի Կոստանդին պապ[740]։ Աթոռակալեց 5 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 22-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 8-րդ տարին

[Հռոմի Կոստանդին պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի արևելյան կողմում դոկիտես աստղն երևաց, Ֆաթիմայի որդին սպանվեց, իսկ բուլղարները ապստամբելով, իրենց տոհմիկ տերերին[741] կոտորեցին և իրենց տեր կարգեցին Տելեցես[742] անունով երեսուն տարեկան մի չարաբարո մարդու։ Բազում սկլավներ փախուստի դիմելով, կայսեր կողմն անցան։ Վերջինս նրանց Արտանասի վրա[743] բնակեցրեց։ Հունիս ամսվա 16-ին կայսրը դուրս եկավ դեպի Թրակիա, միաժամանակ Եվքսինյան Պոնտոսի վրայով նավատորմիղ ուղարկեց՝ մոտ 800 խելանդիոն, որոնց յուրաքանչյուրի վրա 12-ական ձի կար։ Տելեցե-

սը, լսելով ցամաքով ու ծովով իր դեմ կատարված արշավանքի մասին, մերձակա այլազգիներից որպես դաշնակից առնելով 20 հազար հոգու, նրանց ամրություններում հաստատեց և իրեն ապահովեց։ Կայսրը տեղ հասնելով, բանակեց Անքիալոսի դաշտում։ Ինդիկտիոնի 1-ին տարվա հունիս ամսի 30-ին, հինգշաբթի օր, այլազգիների բազմությամբ երևաց և Տելեցեսը։ Ճակատամարտ տեղի ունեցավ, երկար ժամանակ երկու կողմից էլ շատերը կոտորվեցին։ Տելեցեսը պարտություն կրած փախավ։ Ճակատամարտը տևեց ժամը 5-ից մինչև ուշ ժամանակ, որի ընթացքում բազմաթիվ բուլղարներ սպանվեցին, մեծաթիվ ժողովուրդ գերի ընկավ, ուրիշներն էլ անցան [կայսեր] կողմը։ Կայսրը տարած հաղթանակից ոգևորված, այդ առթիվ քաղաքում շքերթ կազմակերպեց, նա զինված քաղաք մտավ զորքով, արժանանալով դեմոսների փառաբանության։ Գերված բուլղարներին քսիլոպանդուրաներով[744] քարշ տվեց, քաղաքացիներին հրամայեց Ոսկե դռնից դուրս գլխատեն։ Բուլղարները Տելեցեսի դեմ ապստամբեցին, նրան ու նրա իշխանավորներին սպանելով, իշխանությունը տվեցին Սաբինոսին[745], իրենց նախկին տեր Կորմեսիոսի փեսային։ Սաբինոսն իսկույն խաղաղության առաջարկով դիմեց կայսեր, բայց բուլղարները ժողով գումարելով, վճռականապես ընդդիմացան Սաբինոսին ու ասացին. «Դու Բուլղարիան Հռոմայեցիների ստրուկն ես դարձնում»։ Ապստամբություն բռնկվեց, Սաբինոսը Մեսեմբրիայի բերդը փախչելով, անցավ կայսեր կողմը[746]։ Բուլղարներն իրենց ուրիշ տեր կարգեցին՝ Պագանոս[747] անունով մեկին։

[A. M. 6255]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր] 23-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 9-րդ տարին

[Հռոմի Կոստանդին պապի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարի անապատի և Բասրաթոնի[748] բնակիչները երկու եղբայրների գլխավորությամբ Աբդալայի դեմ ապստամբեցին։ Աբդալան սպանել տվեց նրանց՝ 80.000 զինվորներով հանդերձ։ Նույն տարին թուրքերը[749] Կասպից դռներից դուրս գալով, Հայաստանում մեծ կոտորած սարքեցին և բազում գերիներ վերցնելով, վերադարձան։ Ասորիքի Ապամիային մերձակա Եպիփանիայի Կոմանացի մականվանյալ ոմն Կոզմաս եպիսկոպո-

սի դեմ Եպիփանիայի քաղաքացիները Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքին բողոք գրեցին՝ եկեղեցու սրբազան սպասքի պակասելու առթիվ։ Կոզմասը, չկարողանալով դրանք տեղը դնել, ուրացավ ուղղափառ դավանանքը և Կոստանդնի՝ սրբապատկերների դեմ ուղղված հերձվածի համախոհ դարձավ։ Անտիոքի պատրիարք Թեոդորոսը, Երուսաղեմի Թեոդորոսը և Ալեքսանդրիայի Կոզմասը իրենց եննթակա եպիսկոպոսներով, յուրաքանչյուրն իր քաղաքում, սուրբ Հոգեգալստյան օրը, սուրբ ավետարանի ընթերցումից հետո ժողովրդի հավանությամբ միահամուռ կերպով նզովեցին նրան։

Նույն տարին հոկտեմբեր ամսի սկզբից սաստիկ ու դժնդակ սառնամանիք արեց, ոչ միայն մեր երկրում, այլև ավելի սաստիկ արևելքում, հյուսիսում և արևմուտքում, այն աստիճան, որ Պոնտոսի հյուսիսային ափը 100 մղոն երկարությամբ, 30 կանգուն խորությամբ սառցակալեց։ Նույնը տեղի ունեցավ նաև Զիգքիայից[750] մինչև Դանուբ, սառցակալեցին Կուֆի գետը, նաև Դանաստրիսն ու Դանապրիսը, Նեկրոպելեն և մնացած ափը՝ մինչև Մեսեմբրիա և Մեդիա[751]։ Այդ սառույցը ևս 20 կանգուն բստվարացավ տեղացած ձյունով, այնպես որ ծովը ցամաք դարձավ, նրա վրայով Խազարիայից, Բուլղարիայից, շրջակա մյուս երկրներից մարդիկ, վայրի ու ընտանի անասուններ կարողանում էին քայլել։ Ինդիկտիոնի նույն՝ երկրորդ տարվա փետրվար ամսին այդ սառույցը աստծո հրամանով տրոհվեց բազում լեռանման բեկորների, որոնք քամու ուժով քշվեցին, բերվեցին Դաֆնուսիա և Հիերոն, ապա Ստենոնով հասան քաղաք մինչև Պրոպոնտիս, կղզիներն ու Աբիդոս և ողողեցին ողջ ծովափը։ Դրա ականատեսը մենք էլ եղանք. իմ հասակակից 30 երեխաներով մենք բարձրացանք նրանց մեկի վրա ու խաղ էինք անում։ [Սառցաբեկորների] վրա կարելի էր տեսնել վայրի և ընտանի կենդանիների սատակները։ Ցանկացողը կարող էր ոտքով, առանց դժվարության Սոֆիանեից քաղաք գալ, Խրիսուպոլսից՝ սուրբ Մամաս ու Գալատես, կարծես ցամաքի վրայով։ [Սառցաբեկորներից] մեկը, հարվելով Ակրոպոլսի[752] աստիճանին, ջարդուփշուր արեց այն, հսկայական չափերի մի ուրիշը հարվեց պարսպին, ուժգին սասանեց այն, անգամ ներսի կողմում գտնվող տները ցնցվեցին։ Այն ջարդվեց և երեք մասի բաժանվելով քաղաքը Մանգանոնից մինչև Բոսպոր գոտևորեց։ Բեկորներից մեկի բարձրությունը գերազանցում էր քաղաքի պարիսպները։ Քաղաքի բոլոր տղամարդիկ, կանայք ու երեխաները անդուլ դիտում էին դա և լաց ու կոծով տուն վերադառնում, ի վիճակի չլինելով, որոշել, թե ինչի նշան է դա։ Նույն տարվա մարտ ամսին երկնքից բազում աստղեր էին ցած ընկնում, բոլոր ակա-

նատեսներն սկսեցին ենթադրել, թե աշխարհի վերջն է եկել։ Սաստիկ երաշտ էլ եղավ, այն աստիճան, որ աղբյուրներն անգամ ցամաքեցին։ Կայսրը կանչելով պատրիարքին, ասաց. «Արդ, մեզ ի՞նչ վնաս դրանից, եթե աստվածածնին անվանենք քրիստոսածին»։ Նա փաթաթվելով կայսեր ասաց. «Ողորմյա՛ տեր, մտքովդ անգամ չանցնի նման բան։ Դու չե՞ս տեսնում ինչքան է խարազանվում ու նզովվում Նեստորիոսը[753] *համայն եկեղեցու կողմից»։ Կայսրը պատասխանեց. «Ես հարցրի, որ իմանամ։ Քո խոսքն է կարևոր»։*

[A. M. 6256]

Աշխարհի արարչագործության 6256 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 756 թ.

Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր 35-ամյա թագավորության 24-րդ տարին

Արաբների առաջնորդ Աբդալայի 21-ամյա իշխանության 10-րդ տարին

Հռոմի Կոստանդին պապի 5-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Այդ տարի Թուրքերը դարձյալ Կասպից դռներով մտան Իբերիա և պատերազմելով արաբների դեմ, երկու կողմից էլ շատերն սպանվեցին։ Իսկ Աբդալան այսպիսի խորամանկությամբ տապալեց Իսե իբն Մուսեին, որին, ինչպես վերևում ասվեց, ընկել էր իրենից հետո իշխելու երրորդ վիճակը։ Աբդալան, տեսնելով, որ նա տանջվում է գլխացավից, որ նրա աչքերը խավարում են, համոզեց, որ կբուժվի, եթե քթին փչվի ինչ-որ փոշեացուցիչ, որը պատրաստում է իր բժիշկը, Մովսես անունով մեկը՝ Անտիոքի եկեղեցու սարկավագը։ Վերջինիս նա արդեն կաշառել էր ու համոզել դեղը շատ թունդ պատրաստել, բացի այդ, շատ էլ թմրեցուցիչ։ Իսեն հավատաց Աբդալայի խոսքերին, հակառակ որ [վախենալով] նենգությունից, խուսափում էր նրա հետ ճաշել, ընդունեց քթադեղը։ Նրա գլխի բոլոր զգայարանները դադարեցին գործելուց, նա զրկվեց մտածելու ընդունակությունից և անձայն փռվեց գետին։ Աբդալան հրավիրելով ցեղապետներին ու իշխանավորներին, ասաց. «Դուք ի՞նչ կարծիքի եք ձեր ապագա թագավորի մասին»։ Բոլորը միահամուռ կերպով մերժեցին նրան և հավանություն տվեցին նույն Աբդալայի որդուն՝ Մոհամմեդին, Մահդի մականվանյալին[754]*։ Իսկ զգայազուրկ Իսեին տարան իր տունը։ Երբ երեք օր անց նա ուշքի եկավ, Աբդալան շինծու պատճառաբանու-*

թյուններով մխիթարեց, 100 տաղանդ ոսկով խաչտառակությունը փոխհատուցեց։

Նույն տարի Բուլղարիայի տեր Պագանոսը կայսեր նամակ գրեց, խնդրելով անձնական տեսակցություն։ Հավանություն ստանալով, նա իր բոյարներով գնաց դեպի կայսրը։ Վերջինս գահին բազմած, իր կողքին Սաբինոսին նստեցրած, ընդունեց, պախարակեց նրանց անկարգությունը, Սաբինոսի դեմ տածած ատելությունը։ Նրանք առերես հաշտվեցին[755]*։ Կայսրը Բուլղարիա թաքուն մարդ ուղարկեց և բռնել տվեց սևերոսների իշխան Սկլավունոսին, որը Թրակիայում բազում ավերածություններ էր գործել, բռնեց նաև սկամարների*[756] *առաջնորդ Խրիստիանոսին, որն ուրացել էր քրիստոնեությունը և կրոնափոխ եղել։ Սուրբ Թովմայի ծովապատնեշի մոտ նրա ձեռքերն ու ոտքերը կտրեցին, ապա բժիշկներին կանչեցին, որոնք նրան դեռևս կենդանի աճուկից մինչև կրծքավանդակը հերձեցին, իմանալու համար մարդու կազմությունը։ Որից հետո նրան կրակը գցեցին։ Կայսրը անակնկալ կերպով քաղաքից դուրս եկավ և ընդարմացնող խաղաղության պատճառով կլեյսուրները անպաշտպան գտնելով, մուտք գործեց Բուլղարիա, հասնելով մինչև Ցիկաս*[757]*։ Հանդիպածը դղյակները*[758] *նա կրակի տվեց, բայց երկյուղ ըզգալով վերադարձավ, ոչ մի սխրանք չգործած։*

[A. M. 6257]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր] 25-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Արդալայի] 11-րդ տարին

[Հռոմի Կոստանդին պապի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 12-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա նոյեմբեր ամսի 20-ին ամբարիշտ ու պիղծ կայսրը, բոլոր աստվածավախների դեմ գազազած, հրամայեց Դամատրի[759] *լեռան մոտ գտնվող սուրբ Ավքսենտիոսի վանքում ճգնող նորավկա Ստեփանոսին*[760] *քարշ տան։ Ոսոխները՝ նրա բթամտության կողմնակիցներ ու համախոհներ սխոլարիոսներն ու մնացած զինվորականները*[761]*, պարանով կապելով ոտքը, նրան Պրետորիոնից մինչև Պելագիոս քարշ տվեցին, ուր և կտոր կտոր անելուց հետո, նրա նվիրական նշխարները բռնի մահով վախճանվածների փոսը գցեցին*[762]*։ Պատճառն այն էր, որ Ստեփանոսը շատերին հորդորում էր վանք մտնել,*

համոզում արհամարհել թագավորական աստիճաններն ու գանձերը։ Այս մարդը բոլորին մեծ հարգանք էր ներշնչում, քանզի շուրջ 60 տարի ճըգնավորական կյանք էր վարել, աչքի ընկել իր բազում առաքինություններով։ Կայսրը սրբապատկերները պաշտելու մեջ մեղադրված բազում զորահրամանատարների ու զինվորների տարբեր պատիժների ու սարսափելի խոշտանգումների ենթարկեց։ Նա իր թագավորության բոլոր հպատակներից երդում պահանջեց սրբապատկերները չերկրպագելու վերաբերյալ։ Բացի այդ, նա ստանուն պատրիարք Կոստանդնին ամբիոն հանեց, բարձրացնել տվեց նվիրական ու կենարար խաչափայտը ու երդվել, թե ինքը սրբապատկերները երկրպագողներին չի պատկանում, միաժամանակ նրան համոզեց հրաժարվի մենակյացությունից ու կուսակրոնությունից, միս ուտի և հանդուրժի կիթառերգությունը կայսերական սեղանին։ Բայց արդար դատաստանը նրան երկար չթողեց ոճրագործի ձեռքում։ Ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա հունվար ամսի 21-ին կայսրը բուլղարների դեմ շարժվեց, նա Աքելոոս[763] ուղարկեց 2600 խելանդիոն՝ բոլոր բանակաթեմների զորքերով։ Բայց երբ նավերը ծովափում խարիսխ գցեցին, հյուսիսային քամի փչեց և քիչ մնաց, որ բոլորը ջարդուփշուր լինեին։ Բազում զորք ծովահեղձ եղավ, կայսրը ստիպված հրամայեց ցանցեր գցել, հավաքել խեղդվածների մարմինները և հողին հանձնել։ Հուլիս ամսի 17-ին նա անփառունակ քաղաք մտավ։ Ինդիկտիոնի նույն 4-րդ տարվա օգոստոս ամսի 21-ին Ձիարշավարանում նա խարազանեց ու անարգեց մենակյացների սքեմը, հրամայեց յուրաքանչյուր աբբային մի կնոջ ձեռքից բռնած անցնել Ձիարշավարանի միջով՝ ողջ ժողովրդի թքակոծության ու լուտանքների տակ։ Նույն ամսի 25-ին Ձիարշավարան բերվեցին ու ծաղրուծանակի ենթարկվեցին կայսեր դեմ ոտնձգություններ կատարած լինելու մեջ մեղադրված 19 բարձրաստիճան իշխանավորներ։ Պատճառը սակայն իրականում նախանձն էր, քանզի նրանք գեղադեմ էին, թիկնեղ ու բոլորի կողմից փառաբանված։ Սրանցից ոմանց նա անգամ սպանեց՝ իրենց բարեպաշտության համար. նըրանք վերոհիշյալ ճգնավոր Ստեփանոսի մոտ էին լինում և ներբողում նրա շարշարանքները։ Տուժողների գլխավորներն էին՝ Կոստանդին պատրիկը, նախկինում դրոմոսի լոգոթետ (կայսրը սրան Պոդոպագուրոս էր անվանում), սրա եղբայր էքսկուբիտորների դոմեստիկոս Ստրատեգիոս սպաթարը[764], նախկինում դրոմոսի լոգոթետ և Սիկիլիայի զորավար Անտիոքոսը, Օպսիկիոնի կոմես Դավիթ սպաթարը, Թրակիայի զորավար պրոտոսպաթար Թեոփիլակտոս Իկոնիատեսը, Հիմերիոս պատրիկի սպաթար Խրիստոֆորոսը, Վարդան պատրիկի որդի կայսերական պրոտոստրատոր

Կոստանդին սպաթարը, Մարինակիսի կանդիդատ[765] Թեոփիլակտոսը և ուրիշներ։ Զիարշավարանում ծաղրուծանակի ենթարկելուց, համայն ժողովրդի կողմից թքակոծ անելուց ու նզովելուց հետո, կայսրը վճիռ արձակեց. երկու եղբայրներին՝ Կոստանդնին ու Ստրատեգիոսին Կյունեգիոնում գլխատել։ Ողջ ժողովուրդը մեծապես ողբաց նրանց։ Երբ կայսրն իմացավ այդ մասին, զայրացավ, էպարքոս Պրոկոպիոսին ձաղկեց ու պաշտոնանկ արեց, որպես նման բան թույլ տված։ Մնացած բոլորին կուրացրեց ու աքսորեց։ Անգութն ամեն տարի աքսորյալների մոտ մարդ էր ուղարկում, նրանց խարազանի 100-ական հարված հասցնելու համար։ Նույն՝ 4-րդ ինդիկտիոնի նույն օգոստոս ամսի 30-ին գարշանունը[766] մոլեգնեց իր անվանակից ու համախոհ պատրիարքի դեմ։ Նա իրեն համախոհ ու բարեկամ մի քանի կղերականների, վանականների ու աշխարհականների կազմակերպեց ասեն, թե «լսել ենք պատրիարքի ու Պոդոպագուրոսի խոսակցությունը ընդդեմ կայսեր»։ Նրանց նա պատրիարքարան ուղարկեց պատրիարքին բանադատելու։ Երբ նա մեղադրանքը չընդունեց, կայսրը նրանց նվիրական խաչափայտի վրա երդվել տվեց, թե «Պատրիարքից ենք լսել նման զրախոսությունը»։ Դրա վրա կայսրը մարդ ուղարկեց ու կնքեց պատրիարքարանը, իսկ պատրիարքին աքսորեց Հիերիա, ապա Պրինկիպոս[767]։

[A. M. 6258]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկետաս[768]։ Աթոռակալեց 14 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 26-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 12-րդ տարին

[Հռոմի Կոստանդին պապի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի մեռավ Աբդալա իբն Ալին. նրա վրա աշտարակը փուլ եկավ, որի մեջ նա անվտանգ էր զգում։ Իր ամիրապետության օրոք Աբդալան, իր տիրապետության տակ ապրող քրիստոնյաների գլխին բազում փորձանքներ բերեց։ Նա հանել տվեց եկեղեցիների խաչերը, արգելեց հակելը, իրենց լեզուն[769] սովորելը։ Իրենց կողմից արուրիտ կոչվածները, որ թարգմանաբար նշանակում է «ջերմեռանդներ», Պալմիրայի անապատում ապստամբություն բարձրացրին։ [Արաբների], որպես անհավատների,ատելությունն աստծո եկեղեցիների դեմ հասկանալի է։ Քրիստոն-

յանների կայսրը, սակայն, դուցե աստծո հանդեպ մեր անասելի մեղքերի պատճառով (ինչպես Իսրայելի մոլեգին Աքաաբը)[770], իր թագավորության սահմաններում ապրող ուղղափառ եպիսկոպոսների, վանականների, աշխարհականների, իշխանավորների ու հպատակների գլխին ավելի շատ փորձանքներ բերեց, քան մոլեգին արաբները: Նա ամենուրեք գրավոր ու բանավոր, որպես անօգուտ, մերժեց սուրբ կույս աստվածածնի և բոլոր սրբերի մեզ համար օգնության աղբյուր հանդիսացող միջնորդությունը, գերեզմաններից փորում հանում ու ցրիվ էր տալիս [սրբերի] սուրբ նշխարքները, երբ իմանում էր, որ բարեպաշտ մարդիկ, ըստ սովորության երկրպագում են դրանք՝ հոգու ու մարմնի ապաքինման համար: Երկրպագողներին, որպես ամբարիշտների, սպառնում էին մահապատժի ենթարկել, գույքը բռնագրավել, աքսորել ու խոշտանգել: Աստվածաշնորհ մասունքը, որն իր տիրոջ համար գանձ էր, հափշտակվում էր ու այնուհետև անհայտացվում: Պիղծ կայսրը հենց այդպես վարվեց նաև փառաբանյալ վկա Եվփեմիայի[771] ամենանվիրական մասունքի հետ, տապանի հետ միասին այն ծովը գցելով, քանզի նա չէր կարող տեսնել, թե ինչպես այդ մասունքներից ժողովրդի համար մեռոն էր բխում, պարսավում սրբերի միջնորդության վերաբերյալ նրա տխմարությունները: Բայց աստված, որ ըստ սուրբ գրոց պահպանում է աստվածասեր մարդկանց ոսկորները, անվնաս պահպանեց նրա մասունքը և լեմնոս կղզում լույս աշխարհ բերեց. նա մարդկանց երազում երևաց և հրամայեց վերցնել այն ու պահել: Բարեպաշտ կայսր Կոստանդնի և Իրենեի օրոք[772], ինդիկտիոնի 4-րդ տարին Եվփեմիայի աճյունը պատշաճ հարգ ու պատվով վերստին բերվեց իր՝ սրբուհու տաճարը, որը եկեղեցիների թշնամին զինանոցի ու զուգարանի էր վերածել: [Կոստանդինն ու Իրենեն] մաքրեցին այն, վերստին սրբագործեցին՝ ի պարսավումն նրա անաստվածության և ի հաստատումն իրենց աստվածապաշտության: Մենք վերոհիշյալ ամենաբարեպաշտ կայսրերի և սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքի[773] հետ ականատեսը եղանք այդ զարմանալի և արժանահիշատակ հրաշքի, որ կատարվեց անօրենի մահվանից 22 տարի անց: Նրանց հետ մենք ևս, անարժաններս մեծ շնորհքի արժանացած, համբուրեցինք մասունքները: Նույն՝ ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա նոյեմբեր ամսի 16-ին կայսեր վճռի համաձայն ապօրինաբար Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց սկևավական ծագում ունեցող ներքինի Նիկետասը: Չորային եղանակ եղավ, երկնքից ցող անգամ չթափվեց, քաղաքից ջուրը կատարելապես վերացավ: Չրամբարներն ու ավազանները դատարկվեցին, մշտահոս աղբյուրներն անգամ ցամաքեցին: Կայսրը տեսնելով դա, սկսեց նորոգել

Վալերիանոսի ջրմուղը, որը գործել էր մինչև Հերակլիոսի ժամանակ և ավերվել ավարների կողմից։ Նա տարբեր տեղերից վարպետներ բերեց, Ասիայից և Պոնտոսից 1000 հյուսն և 200 ծեփագործ, Հելլադայից և կղզիներից՝ 500 աղյուսագործ, իսկ Թրակիայից՝ 5000 բանվոր և 200 կղմինդրագործ։ Նրանց վրա նա կարգեց վերակացուներ և մեկ պատրիկ։ Գործի ավարտումից հետո ահա ջուրը հոսեց քաղաք։ Նույն՝ ինդիկտիոնի 5-րդ տարին նա զորավար նշանակեց իր համախոհներին, իր չարափառ ծրագրերի արժանի իրականացնողներին։ Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար նշանակեց Միքայել Մելիսսենոսին, Թրակեսիոնի զորավար՝ Միքայել Լախանոդրակոնին[774], Բուկելլարների զորավար՝ Մանիին[775], չար Մանիի անվանակցին։ Մարդ կարո՞ղ է մեկ առ մեկ պատմել սրանց գործած սրբապղծությունների մասին, որոնց մենք մասամբ կանդրադառնանք իր տեղում։ Չէ՞ որ ավետարանի խոսքերով ասած, համայն աշխարհն անգամ փոքր կգա կայսեր սիրույն սրանց գործած արարքների մասին հանգամանորեն գրված գրքերն ամփոփելու համար։

[A. M. 6259]

Հռոմի պապ Ստեփանոս[776]։ *Աթոռակալեց 3 տարի։*

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր] 27-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Արդալայի] 13-րդ տարին

[Հռոմի Ստեփանոս պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեփորոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 6-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 6-ին սուտանուն պատրիարք Կոստանդինը Պրինկիպոս կղզուց քաղաք բերվեց։ Բռնակալ Կոստանդինը այն աստիճան ծեծեց նրան, որ նա քայլել չէր կարող։ Կայսրը հրամայեց նրան դեսպակի վրա տանել և նստեցնել Մեծ եկեղեցու սոլեայում[777]։ Նրա հետ էր մի ասեկրետ՝ թղթի գլան բռնած, ուր գրված էին նրա զանցանքները։ Կայսերական հրամանով այնտեղ հավաքված համայն ժողովրդին բարձրաձայն ընթերցվեց թուղթը։ Ասեկրետը սինթրոնոնում բազմած Նիկետաս պատրիարքի ներկայության յուրաքանչյուր կետի ընթերցումից հետո ատյանակում էր Կոստանդնին։ Այնուհետև նրան ամբիոն բարձրացրին ու կանգնեցրին, իսկ Նիկետասն առավ թուղթը, եպիսկոպոսներ ուղարկեց, վերցրեց նրա եմիփորոնը և նզովեց նրան։ Նրան «խավարամիտ» անունը տալով, եկեղեցու ետևի դռնից դուրս հանեցին։ Հաջորդ՝ ձիարշավական մրցումների օրը նրա մո-

րուքը, գլուխն ու հոնքերը ածիլեցին, մետաքսե, անթև մի կարճ շոր հագցրին, թամբած ավանակի վրա հակառակ կողմից նստեցրին, ավանակի պոչը ձեռքը տվեցին և դիխպիհոնով ձիարշավարան մտցրին, որտեղ համայն ժողովուրդն ու դեմոսը նզովեց ու թքակոծ արեց նրան։ Ավանակին քաշում էր նրա եղբորորդի[778] Կոստանդինը, որի քիթն էին կտրել։ Երբ նա հասավ դեմոսներին, վերջիններս իջան[779], նրան թքակոծ արեցին, գլխին հող թափեցին։ Բերելով ստամա[780], նրան ավանակից ցած գլորեցին և նրա պարանոցին կոխեցին։ Ապա նստեցրին դեմոսների դիմաց և նա մինչև ձիարշավական մրցումների ավարտը լսում էր նրանց ծանակող խոսքերը։ Նույն ամսի 15-ին [կայսրը] նրա մոտ պատրիկներին ուղարկեց ու ասաց. «Ի՞նչ կարծիքի ես մեր հավատքի և մեր գումարած ժողովի մասին»։ Նա խելակորույս, ցանկանալով այդ ձևով սիրաշահել նրան, ասաց, թե «ճշմարիտ է հավատքդ և հրավիրածդ ժողովը»։ [Պատրիկները] առանց այլևայլի պատասխանեցին և ասացին. «Քո պիղծ բերանից մենք հենց այդ էինք ուզում լսել։ Այս օրվանից գնա ի խավար և ի նզովք»։ Նա դատապարտվեց ու գլխատվեց Կյունեգիոնում։ Նրա գլուխն ականջներից կապեցին և Միլիոնում երեք օր կախած պահեցին ի տես ժողովրդյան, իսկ մարմինը ոտից պարանով կապելով, Մեսե պողոտայով քարշ տվեցին տարան Պելագիոսի գերեզմանատունը[781] և բոնի մահով վախճանվածների [փոսը] գցեցին։ Երեք օր հետո էլ գլուխը բերեցին և նույն տեղը գցեցին։ Ո՜վ վայրի գազանի խելացնորություն, դաժանություն ու անողորմություն։ Թշվառականը չպատկառե՞ց սուրբ ավազանից, չ՞է որ իր երրորդ կնոջից ծնված երկու երեխաներին նա էր մկրտել։ Նա միշտ էլ գազանաբարո ու վայրենի էր։ Այդ տարվանից սկսած սուրբ եկեղեցիների դեմ նա ավելի մեծ մոլեգնություն ցուցաբերեց։ Նրա հրամանով սյունից ցած իջեցրին փառավորյալ Պետրոս սյունակյացին, որին, իր դոգմաները չընդունելու պատճառով, ոտքերից կապել տվեց ու հրամայեց կենդանի կենդանի քարշ տան Մեսե պողոտայով և նրան էլ Պելագիոսում նետեն։ Ուրիշներին պարկերի մեջ էր գցում, պարկերին քարեր կապում ու հրամայում ծովը նետել։ Նա մարդկանց կուրացնում էր, քթերը կտրում, խարազանում, բարեպաշտներին չարչարելու բազմապիսի ձևեր հորինում։ Քաղաքում ահա ինքն անձամբ և իր համախոհների հետ էր գործում, ես նկատի ունեմ սխոլերի դոմեստիկոս Անտոնիոս պատրիկին, Պետրոս մագիստրոսին, տագմաների իր դաստիարակած դինվորներին, իսկ դրսի բանակաթեմերում՝ վերոհիշյալ զորավարների։ Ինքը զվարճանում էր նվագով ու կերուխումով, իր շրջապատի մարդկանց զազրախոսություն ու պարել սովորեցնում։ Եթե մեկը հանկարծ ցած ընկ-

նելիս կամ ցավ զգալով քրիստոնյաների համար սովորական «Աստված ծածին օգնյա՛» ասեր, կամ հսկեր, եկեղեցի հաճախեր, բարեպաշտ կյանք վարեր, տեղի անտեղի երդում չաներ, նա, որպես կայսեր թշնամի, անգթորեն պատժվում էր և «ամենեմոնևտոս»[782] անունն ստանում։ Աստծուն փառավորելու համար ստեղծված և մեղքերից փրկվելու համար ապաստարան վանքերն իր համախոհ զինվորների սովորական զորանոցների էր վերածում։ Բյուզանդիոնի ամենահին՝ Դալմատոսի վանքը նա զինվորների բնակության տրամադրեց, Կալլիստրատոսի կոչվող վանքը, նաև Դիոսի և Մաքսիմինոսի վանքերը, վանականների այլ սուրբ մենաստաններ ու կուսանոցներ հիմնահատակ կործանեց։ Վանական դառնալու ցանկություն հայտնած զինվորական ու քաղաքական հայտնի գործիչներին, հատկապես իր նախկին մտերիմներին ու համախոհներին, որոնք իր զազրագործություններին ու խայտառակություններին մասնակից էին դարձել, հենց նրանց էր մահվան դատապարտում, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նրանք կարող են հայտնել իրենց իմացածը և իրեն խայտառակ անեն։ Հենց այդ նկատառումներով նա դավադրության մեջ մեղադրեց Պողոպագուրոսի եղբայր Ստրատեգիոսին և սուրբ Ալքսենտիոսի վանքի ճգնավոր երանելի Ստեփանոսի հետ սպանեց։ Ստրատեգիոսը գեղեցիկ մարդ էր, կայսրը սիրում էր մտերմանալ նմանների հետ իր զազրագործությունների համար, բայց տեսավ, որ նա խորշում է իր անօրեն արվամոլությունից և որ այդ մասին տեղեկացնում երանելի Ստեփանոսին, որից փրկարար սպեղանի ստանում։ Այդ տարի կայսրը միջոցներ ձեռք առավ և քաղաքում մթերքների էժանություն եղավ, քանզի նոր Միշաս[783] դառնալով, ոսկի կուտակեց, երկրագործներին կատարելապես աղքատացրեց, նրանք հարկերը վճարելու համար ստիպված սկսեցին ասածո պարգևած բերքը էժան վաճառել։ Նույն տարի սուտանուն պատրիարք Նիկետասը քերեց հանեց պատրիարքարանի փոքր սեկրետի խճանկար սրբապատկերները, մեծ սեկրետի փայտի վրա նկարված սրբապատկերները ցած առավ, մնացած սրբապատկերների դեմքերը ներկով ծածկեց։ Նա նույնն արեց նաև Աբրամիեոնում։

[A. M. 6260]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր] 28-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 14-րդ տարին

[Հռոմի Ստեփանոս պապի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա ապրիլ ամսի 1-ին, շաբաթ օրը, 19 ակուբիտների տրիբունալիոնում երրորդ անգամ ամուսնացած կայսրը իր երրորդ կնոջ Եվդոկիային ավգուստա թագադրեց, իսկ հաջորդ օրը, այն է ապրիլ ամսի 2-ին, սուրբ Զատկի կիրակի օրը նույն տրիբունալիոնում նրանից ծնված իր երկու որդիներ Խրիստոֆորոսին ու Նիկեփորին կեսար հռչակեց։ Արարողությունը կատարեց պատրիարքը, իսկ կայսրը նրանց վրա գցեց խլենաները[784] և հագցրեց կեսարի գլխապանները։ Նույն ձևով նա նոբելիսսիմոս[785] հռչակեց նրանց ամենակրտսեր եղբայր Նիկետասին, որի վրա գցեց ոսկեթել խլենա, իսկ գլխին պսակ դրեց։ Դրանից հետո կայսրերն անցան գնացին, ճանապարհին մինչև Մեծ եկեղեցին դրամ ցրիվ տալով՝ տրիմիսիա, սեմիսիա և նոր հատած դահեկաններ[786]։

[A. M. 6261]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր] 29-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 15-րդ տարին

[Հռոմի Ստեփանոս պապի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Ասորիքում գերիների փոխանակություն կատարվեց՝ տղամարդ տղամարդու[787] դիմաց, կին՝ կնոջ, երեխա՝ երեխայի։ Աբդալան թույլատրեց [արաբներին] մորուքն ածիլել, հագնել մեկուկես կանգունանոց կամելավկիա[788]։ Աբդալան 80 հազարանոց զորքով ամբողջ ամառն ապարդյուն պաշարեց Կամախը և խայտառակ եղած վերադարձավ։ Ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 1-ին Աթենքից ժամանած Իրենեն մետաքսյա պալլիոններով[789] զարդարված բազում դրոմոններով ու խելանդիոններով Հիերիայից թագավորանիստ քաղաքը մրտավ։ Նրան դիմավորեցին և ուղեկցեցին քաղաքի մեծամեծներն իրենց կանանցով հանդերձ։ Նույն սեպտեմբեր ամսի 3-ին պատրիարքը եկավ պալատ և Փարոսի եկեղեցում կատարվեց այդ Իրենեի և Լևոն կայսեր նշանադրության արարողությունը։ Դեկտեմբեր ամսի 17-ին Ավգուստեոնի տրիկլինում Իրենեն կայսրուհի թագադրվեց և գնալով Դափնեի սուրբ Ստեփանոսի աղոթարանը, Կոստանդնի որդի Լևոն կայսեր[790] հետ ամուսնական պսակներն ստացավ։

[A. M. 6262]

Հռոմի պապ Ադրիանոս[791]։ Աթոռակալեց 27 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 30-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 16-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեատաս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Բանակասն[792] արշավեց Ռոմանիայի վրա և բազում ժողովուրդ գերեվարեց։ Հռոմայեցիները մտան Ջորրորդ Հայք և Թալանեցին այն։ Մեռավ Սալեխը[793], Գերմանիկիան մտավ Պաղեստինի կազմի մեջ։

Նույն տարի Լախանոդրակոնը[794], ընթանալով իր ուսուցչի[795] հետքերով, Թրակեսիոն բանակաթեմի բոլոր վանականներին ու միանձնուհիներին Եփեսոս հավաքեց և բերելով Յուկանիստերիոն[796] կոչվող դաշտը, ասաց նրանց. «Ով ուզում է հնազանդ լինել կայսեր և մեզ, թող բսպիտակ հանդերձներ հագնի և հենց հիմա ամուսնանա։ Հակառակվողը կկուրացվի և կիպրոս կաքսորվի»։ Ասածն էլ արեց. այդ օրը շատերը նահատակվեցին, բայց շատերն էլ դասալիք լինելով [հոգով] կորան։ [Լախանո] դրակոնը սրանց մտերմացավ։ Նույն՝ ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա հունվար ամսի 14-ին Լևոն կայսրն ու Իրենեն որդի ունեցան, որին, թեև նրա պապ Կոստանդինը դեռ կենդանի էր, Կոստանդին անվանեցին[797]։

[A. M. 6263]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 31-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 17-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեատաս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի Բանակասը Ռոմանիայի վրա արշավեց և Իսավրիայից իջնելով Սիկեի բերդը, պաշարեց այն։ Կայսրը, լսելով դա, Անատոլիկոնի զորավար Միքայելին, Բուկելլարների՝ Մանիին և Արմենիակների վարդանին նամակ գրեց։ Նրանք եկան և բռնեցին նրանց նահանջի ճանապարհը՝ շատ դժվարանցանելի մի կլեյսուր։ Կիբիրեոտների նավատոր-

միղն էլ [բանակաթեմի] զորավար պրոտոսպաթար Պետրոնասի գլխավորությամբ խարիսխ գցեց բերդի նավահանգստում։ Բանակասը, տեսնելով դա, հուսաբեկ եղավ, բայց հորդորելով գոտեպնդեց իր զորքերին, մեծագոչ աղաղակով [հռոմայեցիների] հեծելազորի վրա հարձակվեց, այն պարտության մատնեց, շատերին կոտորեց և գերեվարելով ամբողջ շրջանները, բազում ավարով վերադարձավ։

Նույն տարին Թրակեսիոնի զորավար Միքայել Լախանոդրակոնն իր նոտար Լևոնին, մականունը Կուլուկես, և նախկին աբբա Լևոն Կուցոդակտիլոսին ուղարկեց և նրանց միջոցով վաճառքի հանեց տղամարդկանց ու կանանց բոլոր մենաստանները, ամբողջ սուրբ սպասքը, գրքերը, անասունները, նրանց ողջ սեփականությունը, եկամուտը տալով կայսեր։ Իսկ ինչքան որ վանականների կամ սուրբ հայրերի գրած գրքեր գտավ, դրանք էլ կրակի տվեց, նմանապես և մարդկանց մոտ որպես հմայեկ պահվող որևէ սրբի մասունքները, իսկ կրողին էլ որպես ամբարշտի պատժեց։ Բազում վանականների խարազանի հարվածների տակ սպանեց, ոմանց սրի քաշեց, անթիվ մարդկանց էլ կուրացրեց։ Ոմանց մուրքներին մոմից ու ձեթից պատրաստված քսուկ էր քսում և այն կրակի տալով, վառում նրանց դեմքն ու գլուխը, ուրիշներին էլ բազում տանջանքների ենթարկելով, աքսոր ուղարկում։ Իրեն ենթակա բանակաթեմում նա վանականի սքեմ հագած մարդ չթողեց։ Բարին ատեցող կայսրը, իմանալով այդ մասին, նրան շնորհակալական նամակ գրեց, թե «Դու ինձ հոգեհարազատ մարդ ես, իմ բոլոր ցանկությունները կատարող»։ Ահա մնացած [բանակաթեմերի զորավարները] սրա հետքերով գնացին և նույն բանն արեցին։

[A. M. 6264]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 32-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 18-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեփորոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարի Աբդալան Մուալաբիտին մեծ զորքով Աֆրիկա ուղարկեց։ Ալֆաղար Բադինարը Ռոմանիա ներխուժեց և հինգ հարյուր հոգի գերի քշեց։ Մոպսուեստացիք հանդիպելով նրան և մարտ տալով, հազար արաբ սպանեցին։ Աբդալան Երուսաղեմ գնաց ու ծոմ պահից։ Նա կարգադրեց քրիստոնյաների և հրեաների ձեռքին գրել[798]։ Դրա վրա բազում քրիստոն-

յաներ ծովով Ռոմանիա փախաւն։ Սիկեից դուրս Սերգիոս Կուրիկոսը բռնվեց, իսկ Կիպրոսում՝ Սերգիոս Լախերբաֆոսը՝ տեղացիների ներկայացուցիչը։

[A. M. 6265]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 33-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 19-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 12-րդ տարվա մայիս ամսին Կոստանդինը Բուլղարիայի դեմ հանեց 2000 խելանդիոնից բաղկացած նավատորմիղ։ Ինքը կարմիր խելանդիոններով շարժվեց մուտք գործելու համար Դանուբ գետը, հեծելազորի հրամանատարներին թողեց կլեյսուրներից դուրս, որպեսզի երբ բուլղարներն իրենով զբաղված լինեն, նրանք ներխուժեն Բուլղարիա։ Հասնելով Վառնա, նա երկյուղեց և մտադիր էր վերադառնալ։ Բուլղարները, տեսնելով նրան, վախեցան և նրա մոտ մի բոյար և Ցիգատոսին[799] ուղարկեցին հաշտություն աղերսելով։ Կայսրը, տեսնելով նրանց, շատ ուրախացավ ու հաշտություն կնքեց։ Նրանք փոխադարձաբար երդվեցին, որ ոչ բուլղարները Ռոմանիա ոտք դնեն, ոչ էլ կայսրը փորձ անի Բուլղարիա մտնել։ Այդ առթիվ փաստաթղթեր փոխանակվեցին։ Կայսրը վերադառնալով քաղաք, բոլոր բանակաթեմերից կայազորեր հաստատեց նաև իր կառուցած բերդերում։ Ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին, կայսրը Բուլղարիայի իր հետախուզներից տեղեկացավ, որ Բուլղարիայի տերը[800] Բերդիտիան[801] գրավելու և նրա բնակչությունը Բուլղարիա գաղթեցնելու նպատակով 12 հազարանոց զորք և բոյարների է ուղարկում։ Կայսրը չուզենալով բացահայտել Բուլղարիայի վրա արշավելու իր մտադրությունը (Բուլղարիայի տիրոջ դեսպաններ իր մոտ էին ժամանել), դեռ նրանց քաղաքում գտնվելու ժամանակ ձևացրեց, թե արաբների դեմ պիտի արշավի։ [Նրանց ներկայության] անցան դրոշակակիրներն ու ծառայող անձնակազմը։ Այն բանից հետո, երբ նա բաց թողեց դեսպաններին, իսկ հետախուզներից էլ իմացավ նրանց [քաղաքից] դուրս գալու մասին, անցնելով զորքի գլուխը, շտապ կարգով շարժվեց առաջ։ Նա մի տեղ կենտրոնացնելով բանակաթեմերի տաքսատոններին, ինչպես և թրակեսիոնցիներին, տագմաներին միացնելով օպտիմատոններին[802], կազմեց 80 հազարանոց մի բանակ։ Մտնե-

լով Լիթոսորիա[803] կոչվող վայրը, առանց փող հնչեցնելու խոյացավ [բուլղարների] վրա և պարտության մատնելով, փայլուն հաղթանակ տարավ։ Նա մեծ ավարով ու բազմաթիվ գերիներով վերադարձավ ու քաղաքում հաղթական շքերթ կազմակերպեց։ Այս պատերազմը նա ազնիվ անվանեց, քանզի ոչ ոք իրեն դիմադրություն չցուցաբերեց, քրիստոնյա չսպանվեց, քրիստոնյայի արյուն չթափվեց[804]։

[A. M. 6266]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 34-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 20-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի Աֆրիկայից 280 [մարդու] գլուխ բերվեց և Ասորիքում հրապարակայնորեն ցուցադրվեց։ Կայսրը բուլղարների հետ կնքած հաշտությունը խախտած լինելով, դարձյալ մեծ նավատորմիղ պատրաստեց։ Նրա մեջ 12 հազար հեծյալ նստեցրեց և բոլոր ծովակալների հետ ճամփու դրեց։ Ինքը վախեցավ նավ նստել և հեծելազորի մոտ մնաց։ Երբ նավատորմիղը հասավ Մեսեմբրիա, հյուսիսային սաստիկ քամի փչեց, շատերը կորան, քիչ էր մնացել, որ բոլոր [նավերը] խորտակվեին։ Կայսրը վերադարձավ ձեռնունայն։ Բուլղարիայի տեր Տելերիգոսը իմանալով, որ իր գաղտնիքները կայսեր են հայտնում իր շրջապատի մարդիկ, նրան նամակ է գրում, ասելով, թե «Որոշել եմ քո մոտ փախչել, դու ինձ անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ուղարկիր, հաղորդիր նաև, թե ովքեր են քո մարդիկ այստեղ, որպեսզի վստահեմ նրանց և նրանց օգնության դիմեմ»։ Կայսրը հիմարաբար գրեց, և նա ինչ պետքն էր իմանալով, թե ովքեր են կայսեր գործակալները, բոլորին կոտորեց։ Կոստանդինը, լսելով դա, շատ փետեց իր սպիտակած մազերը։

[A. M. 6267]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 35-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Աբդալայի] 21-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 13-րդ տարվա օգոստոս ամսին Կոստանդին կայսրը արշավեց բուլղարների դեմ։ Աստծո ցասմամբ նրա աճուկը սաստիկ ածխացավ, նա հիվանդացավ բժիշկներին անծանոթ հիվանդությամբ, ունեցավ շատ բարձր ջերմություն, որից նեղվելով ստիպված զինվորների ուսերի վրա դրված պատգարակով վերադարձավ Արկադիուպոլիս[805]։ Այնտեղից նա եկավ Սիլիմվրիա[806], նավ նստեց և ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 13-ին, հասնելով Ստրոնգիլոս բերդը[807], խելանդիոնի մեջ չարաչար մահվամբ վախճանվեց, աղաղակելով ու ասելով, թե «Դեռ կենդանի անմար հրո մատնվեցի»։ Նա խնդրում էր [աստվածամոր] ներբողեն, սուրբ կույսի ու աստվածածնի այդ անհաշտ թշնամին։ Նա իր հոր մահից հետո միահեծան թագավորեց 34 տարի, 2 ամիս և 26 օր։ Բազում քրիստոնյաների, վանականների արյամբ պղծվածը, դիվակուչությամբ ու զոհամատուցմամբ պարապածը, սուրբ նկեղեցիները, ուղիղ ու ճշմարիտ հավատքը հալածածը, վանքերն ապականածը, գործած ամեն տեսակի ոճիրներով Դիոկլետիանոսից ու անցյալի բռնակալներից ավելի աչքի ընկածը, ահա այդպես հոգին ավանդեց։ Նույն ամսին մեռավ և արաբների առաջնորդ Աբդալան[808]։ Ահա այդ երկու ամենասարսափելի գազանները, որոնք բազում տարիներ նույն ձևով հոշոտում էին մարդկությունը, մեռան նախախնամությամբն աստծո։ Իշխանությունն անցնում է այդ երկուսի որդիներին՝ Լևոնին[809] և Մահդիին[810]։ Հենց այդ նույն տարին լոնգոբարդների ռեքս Թեոդոտոսը[811] քաղաք ժամանեց և կայսեր մոտ ապաստանեց։

[A. M. 6268]

Աշխարհի արարչագործության 6268 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 768 թ.

Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր 5-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ Մահդիի 9-ամյա իշխանության 1-ին տարին

Հռոմի Ադրիանոս պապի 27-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Այդ տարի Մահդին մեծ զորքով Ռոմանիա ուղարկեց Աբասվալիին[812], որը ծխի օգնությամբ բացել տվեց Կասիս կոչվող քարայրը և այնտեղ գտնվողներին գերելով, վերադարձավ։ Լևոն կայսրն սկսեց ծախսել հոր թողած դրամները, որոնցով նա սիրաշահեց ժողովրդին և քաղաքի բնակչության։ Նա կարճ ժամանակ իրեն բարեպաշտ ձևացրեց, աստվածածնին ու վանականներին հարգող։ Նա աբբաներից մետրոպոլիտներ կարգեց և

ամենագլխավոր աթոռներին հաստատեց, յուրաքանչյուր բանակաթեմում մեծաթիվ զորքեր հավաքագրեց, բազմացրեց տագմաներում ծառայողների քանակը։ Դրա վրա բանակաթեմների զորավարները մեծ բազմությամբ մտան քաղաք, խնդրելով նրա որդի Կոստանդնին կայսր [թագադրել]։ Լևոնը, ինչպես ընդունված է կայսրերին, դրա դեմ դուրս եկավ, ասելով, թե «Նա իմ միակ որդին է, ես վախենում եմ ձեզ ընդառաջ գրնալ, քանզի եթե հանկարծ ես վախճանվեմ, դուք նրան կսպանեք, չէ՞ որ նա դեռ մանուկ է, և մի ուրիշին [կայսր] կհռչակեք»։ Նրանք երդումներով խոսք տվեցին, որ բացի իր որդուց ոչ ոք չի թագավորի, եթե անգամ աստված իր մահը ցանկանա։ Երբ ժողովուրդը Մաղկազարդի կիրակիից մինչև ավագ հինգշաբթի օրը, հավաքվելով Ձիարշավարանում և խնդրելով իրեն տաղտկալի դարձավ, [կայսրը] ավագ ուրբաթ օրը հրամայեց նրանց երդվել։ Համայն ժողովուրդը՝ բանակաթեմների զինվորնեը, սենատորները, ներքին տագմաների զինվորները, բոլոր քաղաքացիներն ու արհեստանոցների աշխատողները[813] նվիրական ու կենարար խաչափայտի վրա երդվեցին, որ իրենք Լևոնից ու Կոստանդնից բացի, նրանց զավակներից դուրս ոչ ոքի կայսր չեն ճանաչի և իրենց երդումը սեփական ձեռքով արձանագրեցին։ Հաջորդ օրը, որ ավագ շաբաթ էր, կայսրը գնաց 19 ակուբիտների տրիբունալիոնը և իր եղբայր Եվդոկիմոսին նոբելիսսիմոսի տիտղոսը տվեց (Անթիմոսին նոբելիսսիմոս էր հռչակել դեռ հայրը՝ իր կենդանության օրոք)։ Կայսրը երկու կեսարների, երեք նոբելիսսիմոսների, ինչպես և նոր Կոստանդնի[814] հետ Մեծ եկեղեցին եկավ, կայսրերի սովորության համաձայն փոխեց իր հանդերձանքը և իր որդու ու պատրիարքի հետ ամբիոն բարձրացավ։ Համայն ժողովուրդը ներս մտավ և իր գրավոր [երդումը] դրեց սուրբ սեղանին։ Կայսրը դիմեց նրանց հետևյալ խոսքերով. «Ահա, եղբայրներ, ես կատարում եմ ձեր խնդրանքը և ձեզ պարգևում իմ կայսր որդուն։ Ահա դուք ստանում եք նրան եկեղեցուց և ձեռքից Քրիստոսի»։ Ժողովուրդը բարձրագոչ աղաղակեց. «Արձագանքի՛ր մեզ, Նրդին աստծո, թե քո ձեռքից ենք որպես կայսր ստանում տեր Կոստանդնին, մենք կպահպանենք նրան, նրա սիրույն մեր կյանքը կզոհենք»։ Հաջորդ օրը, որ Զատկի ավագ կիրակին էր, ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա ապրիլ ամսի 24-ը, վաղ արշալույսին, կայսրը պատրիարքի հետ գնաց Ձիարշավարան։ Երբ բերվեց սուրբ սեղանը, պատրիարքը համայն ժողովրդի ներկայության աղոթքն արեց, իսկ կայսրը թագադրեց իր որդուն։ Այնուհետև երկու կայսրերը, երկու կեսարների և երեք նոբելիսսիմոսների հետ գնացին Մեծ եկեղեցին։ Կայսրերից հետո գնաց նաև կայսրուհի Իրենեն՝ գավազաններ բռնած սխոլերի դոմես-

տիկոսների ուղեկցությամբ և խալկեի աստիճանով բարձրացավ եկեղեցու վերնատունը, դուրս չգալով էմբոլոնի[815] մեջտեղը։ Նույն ինդիկտիոնի մայիս ամսին կայսեր եղբայր կեսար Նիկեփորը մի քանի սպաթարների, ստրատորների և այլ կայսերական մարդկանց հետ կայսեր դեմ դավադրություն նյութելու մեջ ամբաստանվեց։ Կայսրը Մագնավրայում ժողով հրավիրեց և ժողովրդին տեղյակ պահեց Նիկեփորի դեմ արված ամբաստանության մասին։ Ժողովուրդը միահամուռ կերպով աղաղակեց երկուսին էլ հրապարակից հեռացնել, հավիտյանս ուխտադրուժները մոռացան նրանց հոր տված իրենց երդումը, թե նրա մահից հետո թույլ չեն տա նրա որդիների նկատմամբ անարդարություն կատարվի։ Կայսրը դավադիրներին գանահարելուց և խուզելուց հետո, խերսոն ու նրա շրջաններն աքսորեց՝ պահնորդությամբ ու հսկողությամբ։

[A. M. 6269]

[Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մահդիի] 2-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեփորոս պատրիարքի] 12-րդ տարին

Այդ տարի Վակայի որդի Թումաման Ռոմանիա ներխուժեց և գերիներով վերադարձավ։ Բուլղարների տեր Տելերիգոսը կայսեր մոտ ապաստանեց։ Կայսրը նրան պատրիկի տիտղոս շնորհեց և ամուսնացրեց իր կնոջ՝ Իրենեի հորեղբոր դստեր հետ։ Տելերիգոսը համաձայնվեց մկրտվել սուրբ ավազանում, որից հետո կայսրը նրան պատվեց ու սիրեց։

[A. M. 6270]

[Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր] 3-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մահդիի] 3-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեփորոս պատրիարքի] 13-րդ տարին

Այդ տարի Թումաման հաստատվելով Դաբեկոնում[816], ապստամբություն բարձրացրեց։ Լևոն կայսրը հռոմայեցիների զորքերն ուղարկեց. Ասորիք մտան 100 հազար հոգի, որոնց գլխավորում էին Թրակեսիոնի զորավար Միքայել Լախանոդրակոնը, Անատոլիկոնի զորավար հայ-

ազգի Արտավազդը, Բուկեղլարների՝ Տաճատը, Արմենիակների՝ Վարազտիրոցը[817] և Օպսիկիոնի՝ Մուսուլակի[818] որդի Գրիգորը։ Նրանք պաշարեցին Գերմանիկիան[819], այնտեղ էր գտնվում Մահդիի հորեղբայր Իսե իբն Ալին[820], ձեռք գցեցին նրա բոլոր ուղտերին և Գերմանիկիան գրավվելու վրա էր, երբ Իսե իբն Ալին նվերներով համոզեց լախանոդրակոնին թողնել հեռանալ բերդից։ Նա գնաց երկիրն ավարի առնելու։ Գերի վերցնելով հերձվածող ասորի հակոբիկներին, նա դարձյալ բերդը վերադարձավ։ Թումաման Դաբեկոնից զորք ուղարկեց, ամիրաների, որոնք պատերազմեցին հռոմայեցիների դեմ։ Պատմում են, որ մարտի դաշտում ընկան հինգ ամիրա և երկու հազար արաբ։ Նրանք ուրբաթ օրը վերադարձան։ Մուտք էին գործել կիրակի օրը։ Կայսրը Սոֆիանեում[821] իր որդու հետ գահին բազմած տոնեց մայիսը։ Նրանց առջևով անցան հաղթական զորավարները[822]։ Կայսրը ասորի հերձվածողներին[823] Թրակիա տեղափոխեց և այնտեղ բնակեցրեց[824]։

[A. M. 6271]

[Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր] 4-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մահդիի] 4-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 10-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկետաս պատրիարքի] 14-րդ տարին

Այդ տարի արաբների առաջնորդ Մահդին զայրացած [Ռոմանիա] ուղարկեց Հասանին՝ մավրոֆորներից ու Ասորիքի և Միջագետքի ռազմիկներից բազկացած մեծաթիվ զորքերով։ Նա իջավ մինչև Դորիլեոն։ Կայսրը զորավարներին կարգադրեց ճակատամարտ չտալ, այլ միայն ապահովել բերդերի անառիկությունը, պաշտպանության համար զորք մտցնել այնտեղ։ Նա յուրաքանչյուր բերդը բարձրաստիճան հրամանատարներ ուղարկեց։ [Զորավարներին] նա կարգադրեց, որ յուրաքանչյուրը երեք հազար ընտիր զինվորներով հետևեն, որ արաբները ասպատակ չսփռեն, կրակի ուժան անասունների արուտները և հանդիպած պարենը։ Արաբները Դորիլեոնի շուրջը բանակեցին 15 օր, բայց երբ իրենց պարենը պակասեց, և անասունները սոված մնացին, նրանց մեջ մեծ անկում եղավ։ Արաբները վերադարձին մեկ օր կանգ առան Ամորիոնի առջև, բայց տեսնելով անառիկությունն ու բավականաչափ զորք ունենալը, ոչինչ գլուխ չբերած իրենց երկիրը վերադարձան։

[A. M. 6272]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պավղոս[825]։ Աթոռակալեց 5 տարի։

[Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մահդիի] 5-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 11-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի արաբների առաջնորդ Մահդին մեծ զորքով ու պատրաստությամբ եկավ Դաբեկոն, իր որդի Ահարոնին[826] Ռոմանիա ուղարկեց, իսկ ինքը վերադարձավ սուրբ քաղաքը[827]։ Նա Մուբեսիասին, մականունը Զելոտես, լիազորեց կազմակերպել քրիստոնյաներին պատկանող ստրուկների փախուստը, ամայացնել սուրբ եկեղեցիները։ Նա եկավ Եմեսա, հայտարարեց, որ ինքը ոչ ոքի խղճի վրա չի բռնանում, միայն անհավատներին է ուզում [մահմեդականացնել], որպեսզի հայտնի դառնան ովքեր են հրեադավան, ովքեր քրիստոնյա, որից հետո նա առանց հապաղելու սկսեց այնպես անաստված կերպով մարդկանց լկել, ինչպես ո՛չ Լիսիասը, ո՛չ էլ Ագրիկոլաոսը[828] երբևիցե արել էին։ Նա շատերին սպանեց։ Բայց մեր աստծո՝ Քրիստոսի շնորհիվ նրա մոլեգնությունը կանգ առավ հաղթահարեցին, այն էլ նորահավատներ, Եմեսայի սարկավագապետի և Եսայիասի որդու կանայք, որոնք թեև բազում տանջանքների ենթարկվեցին, բայց ամբարշտության առաջ տեղի չտվեցին։ Նրանք խարազանի հազարական հարված ստացան, բազում այլ խոշտանգումների ենթարկվեցին և ի վերջո քրիստոսից հաղթական պսակին արժանացան։ [Մուբեսիասը] հասավ մինչև Դամասկոս և, քամահրելով արաբների՝ քրիստոնյաներին տված խոստումը, բազում եկեղեցիներ ամայացրեց։ Ինդիկտիոնի 3-րդ տարվա փետրվար ամսի 6-ին Պանրուտյաց[829] կիրակի օրը, մեռավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ներքինի Նիկետասը, ծագումով սկլավ։ Պասեքի երկրորդ կիրակին ծագումով կիպրացի, բանիվ ու գործով փառավոր արգո Պավղոս դպիրը, մեծ հարկադրանքի տակ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց. երկրում տիրող հերձվածի պատճառով, նա երկար ժամանակ հրաժարվում էր։ Պասեքի մեջտեղի շաբաթը ձերբակալվեցին նաև Հակոբ պրոտոսպաթարը[830], կուբիկուլարիոսներ ու պարակիմոմենոսներ Պապիասը[831], Ստրատեգիոսը և Թեոփանեսը, նույնպես կուբիկուլարիոսներ Լևոնն ու Թոմման, ինչպես և ուրիշ բարեպաշտ մարդիկ որպես նվիրական սրբապատկերները եր-

կըրպագող։ [Կոստանդին] հալածչի որդի Լևոնը ահա այս ժամանակ լույս աշխարհ հանեց թաքուն պահած իր չարությունը. նա անգթորեն բրածեծ արեց նրանց, մազերը խուզեց և շղթայակապ Մեսե պողոտայով ծանակելուց հետո, Պրետորիոնում բանտարկեց։ Այստեղ իր մահկանացուն կնքեց վերոհիշյալ Թեոփանեսը, որ խոստովանող դարձավ և մարտիրոսի պսակին արժանացավ։ Մյուս բոլորը սրա վախճանից հետո իսկական վանականներ դարձան։ Իսկ Ահարոնը[832] ներխուժելով Արմենիակների բանակաթեմը, ամբողջ ամառը բանակեց Սեմալուոս[833] բերդի առջև, որը գրավեց սեպտեմբեր ամսին՝ պաշտպաններին երաշխիքներ տալով։ Նա Թումամային 50 հազարանոց զորքով Ասիա[834] էր ուղարկել։ Միքայել Լախանոդրակոնը հանդիպեց նրա սպատակությամբ զբաղված [զորքը] և կարճատև մարտում սպանեց Թումամայի եղբոր։ Ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 8-ին վախճանվեց Կոստանդնի որդի Լևոնը հետևյալ կերպ։ Լինելով թանկագին քարերի մոլեգին սիրահար, կաթոգին ցանկացավ Մեծ եկեղեցու թագը, որը վերցրեց ու հագավ։ Նրա գլխին կայծուռուցքներ ելան, ունեցավ բարձր ջերմություն և մեռավ, թագավորելով հինգ տարուց վեց օր պակաս։

[A. M. 6273]

Աշխարհի արարչագործության 6273 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 773 թ.

Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր 10-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ Մահդիի 9-ամյա իշխանության 6-րդ տարին

Հռոմի Ադրիանոս պապի 27-ամյա աթոռակալության 12-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի 5-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 8-ին արտասովոր կերպով և աստվածաստ ամենաբարեպաշտ Իրենեին և իր որդի Կոստանդնին թագավորությունն է ընձեռնվում, որպեսզի այս հարցում ևս մարդիկ ապշեն աստծո [նախախնամության] վրա, տեսնելով, թե ինչպես աստված վճռեց այրի կնոջ և որբ տղայի ձեռքով տապալել իր՝ աստծո, նրա սպասավորների և բոլոր եկեղեցիների դեմ ուղղված աստվածամարտ Կոստանդնի ամբարշտությունն ու բռնությունը, ինչպես անցյալում սատանայինը՝ տկար ու անգրագետ ձկնորսների ձեռքով[835]; Իշխանության տիրանալուց 40 օր անց (նրա որդին դեռ տասը տարեկան էր)

մեծամեծներից ոմանք խորհուրդ արեցին և որոշեցին աքսորից բերել և կայսր հռչակել նախկին կեսար Նիկեփորին, բայց գործը բացվեց։ Ձերբակալվեցին դրոմոսի լոգոթետ Գրիգորը, Արմենիակների նախկին զորավար Վարդասը[836], էքսկուբիտորների դոմեստիկոս վիկարիոսի սպաթար Կոստանդինը, Դոդեկանեսի դրունգար՝ Ռանգաբեի որդի Թեոփիլակտոսը և շատ ուրիշներ։ [Կայսրուհին] նրանց բրածեծ անելուց և խուզելուց հետո աքսորեց տարբեր շրջաններ։ Իր ամուսնու եղբայրներ կեսարներին և նոբելիսսիմոսներին նա խուզեց, բոնի հոգևորական արեց ու բտիպեց Քրիստոսի ծննդյան տոնին ժողովրդին հաղորդություն տալ։ Նույն օրը կայսրուհին շքախմբով իր որդու հետ եկեղեցի բերեց իր ամուսնու այնտեղից վերցրած թագը՝ արդեն մարգարիտներով զարդարված։ Նա էլպիդիոս պատրիկին Սիկիլիայի զորավար նշանակեց (անցյալում նա այնտեղ զորավարել էր) և փետրվար ամսին ճամփու դրեց։ Ապրիլ ամսի 15-ին նույն էլպիդիոսը կեսարներին համախոհ լինելու մեջ ամբաստանվեց։ Կայսրուհին Թեոփիլոս սպաթարին [Սիկիլիա] ուղարկեց, հանձնարարելով անհապաղ ձերբակալել նրան և իր մոտ բերել։ Բայց սիկիլիացիք հրաժարվեցին հանձնել նրան։ Դրա վրա կայսրուհին գանակոծեց և խուզեց [էլպիդիոսի] կնոջ ու որդիներին և Պրեստրիոնում արգելափակեց։ Հունիս ամսին նա ուղարկեց բոլոր պերատիկա զորքերը՝ հսկելու կլեյսուրները, ուշադիր հետևելու արաբների ռազմերթի դուրս գալը։ Նա զորքերի ընդհանուր հրամանատար նշանակեց ներքինի Հովհաննես սակելլարիոսին, իր մտերիմին։ Իսկ Մահդին Կեբիրի գլխավորությամբ մեծաթիվ զորք ուղարկեց։ Նրանք հանդիպեցին միմյանց Մելոն[837] կոչվող վայրում։ Ճակատամարտում արաբները պարտվում են, նրանցից շատերը սպանվում, իսկ մնացածները խայտառակ եղած վերադառնում։ Այս ժամանակ բարեպաշտներն արդեն համարձակ դարձան, աստծո խոսքը՝ լսելի, փրկվել ցանկացողները կարող էին անարգել հրաժարվել աշխարհիկ կյանքից, աստծո փառաբանությունը երկինք բարձրացավ, վանքերը ոտքի կանգնեցին և ամեն մի բարիք լույս աշխարհ եկավ։ Քանի մի մարդ Թրակիայի Երկար պարիսպների մոտ գետինը փորելիս, մի տապան գտավ, որը մաքրելուց հետո նրա մեջ պառկած մի մարդ տեսավ։ Տապանի վրա փորագրված էին հետևյալ խոսքերը. «Քրիստոսը կույս Մարիամից է ծնվելու։ Ես հավատում եմ նրան։ Կոստանդին և Իրենե կայսրերի օրոք, ո՛վ արեգակ, դու ինձ դարձյալ կտեսնես»[838]։

[A. M. 6274]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մահդիի] 7-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 13-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարի Իրենեն ֆրանկների ռեքս Կարուլոսի[839] *մոտ Կոնստանս սակելլարիոսին*[840] *և Մամալոս պրիմիկերիոսին*[841] *ուղարկեց, որպեսզի [Կարուլոսի] էրիթրո*[842] *անունով դստեր կնության խնդրի իր որդի Կոստանդին կայսեր համար։ Համաձայնության գալուց և փոխադարձաբար երդումներ անելուց հետո, այնտեղ թողեցին ներքինի Ելիսսայոս նոտարին, որպեսզի նա [էրիթրոյին] հունարեն գիրն ու լեզուն*[843]*, Հռոմեական կայսրության նիստն ու կացը սովորեցնի։ [Կայսրուհին] մեծ նավատորմիղ զինելով և բանակաթեմերից ընտիր զորքեր ու կարող հրամանատարներ հավաքագրելով, ներքինի Թեոդորոս պատրիկի՝ շատ գործունյա մի մարդու գլխավորությամբ Սիկիլիա ուղարկեց՝ ընդդեմ Էլպիդիոսի։ Բազմաթիվ ճակատամարտերում հաղթող եղան Թեոդորոսի զորքերը, իսկ Էլպիդիոսը դրանից սարսափած, վերցնելով ունեցած դրամները Նիկեփոր դուքսի հետ փոխադրվեց Աֆրիկա։ Անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ստանալով, նա անցավ Արաբների կողմը, որոնք ընդունելով նրան, նրա հանդեպ վերաբերվում էին ինչպես հռոմայեցիների կայսեր, ստից թագադրեցին նրան՝ կարմիր կոշիկներ հագցրին, գլխին էլ թագ դրեցին։ Երբ հռոմայեցիների զորքը դրանով էր զբաղված, Մահդիի որդի Ահարոնը, մավրոֆորներից, համայն Ասորիքից ու Միջագետքից, անապատից հավաքագրված հսկայական զորքով ու պատրաստությամբ հասավ Խրիսուպոլիս, թողնելով Բունուսոսին Նակոլիան*[844] *պաշարելու և ապահովելու իր թիկունքը։ Նա 30 հազարանոց զորքով Ասիա ուղարկեց Բուրնիխեին, որը Դարենոս*[845] *կոչվող վայրում Լախանոդրակոնի գլխավորած Թրակեսիոն բանակաթեմի զորքերին ճակատամարտ տվեց և նրա նույնպես 30 հազար հոգուց բաղկացած զորքից 15 հազարին կոտորեց։ Կայսրուհին Անտոնիոս դոմեստիկոսի գլխավորությամբ տագմաներն ուղարկելով, բռնեց Բաննեը*[846]*, ուր և պաշարեց [արաբներին]։ Վերջիններիս մոտ ապաստանեց Բուկելլարների զորավար Տաճատը, քանզի նա ատելությամբ էր լցված դրոմոսի լորթեթ ներքինի Ստավրակիոս պատրիկի դեմ, որն այն ժամանակ գեր-*

գույն հրամանատարն էր և ամեն ինչի տնօրինողը։ [Տաճատի] խորհրդով արաբները հաշտություն խնդրեցին։ Այդ հարցով արաբների մոտ գնացին Ստավրակիոսը, Պետրոս մագիստրոսը և Անտոնիոս դոմեստիկոսը, առանց լրջորեն մտածելու նախապես անձեռնմխելիության երաշխիքներ և նրանց մեծամեծների երեխաներին որպես պատանդ առնելու։ Ահա, առանց ծանր ու թեթև անելու գնալով, նրանք բռնվեցին [արաբների] կողմից ու կապանքների մեջ առնվեցին։ Երկու կողմերն էլ ստիպված հաշտություն կնքեցին, Ավգուստան[847] և Ահարոնը բազում նվերներ փոխանակեցին և իմիջի այլոց որոշեցին [հռոմայեցիները արաբներին] հարկ վճարեն։ Հաշտության կնքումից հետո [արաբները] հեռացան, թողնելով նաև Նակոլիայի բերդը։ Իսկ Տաճատը ետ ստացավ կնոջ և իր ողջ ունեցվածքը[848]։

[A. M. 6275]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 3-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մահդիի] 8-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 14-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Իրենեն, արաբների հետ հաշտություն կնքելով, հնարավորություն ունեցավ օքսեոս դրոմոսի լոգոթետ[849] Ստավրակիոս պատրիկին մեծ ուժով սկլավական ցեղերի դեմ ուղարկել։ Վերջինս իջավ Թեսաղոնիկե և Հելլադա, բոլորին հնազանդեցրեց ու կայսրության հարկատու դարձրեց։ Նա մուտք գործեց նաև Պելոպոնես և հռոմայեցիների կայսրություն բազում գերիներ ու ավար բերեց։

[A. M. 6276]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 4-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մահդիի] 9-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 15-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա հունվար ամսին վերոհիշյալ Ստավրակիոսը սկլավների դեմ կատարած արշավանքից վերադարձավ և

ձիարշավարանում հաղթական շքերթ կազմակերպեց։ Նույն՝ ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա մայիս ամսին կայսրուհի Իրենեն իր որդու հետ պինական մեծ ուժով գնաց Թրակիա։ Նա իր հետ տարավ գործիքներ ու մոզայիկներ, հասավ մինչև Բերիա[850], հրամայեց [քաղաքը] կառուցել[851] և վերանվանեց Իրենուպոլիս։ Նա միանգամայն անվնաս իջավ մինչև Ֆիլիպպուպոլիս[852] և հանգիստ վերադարձավ, նախապես կառուցելով և Անքիալոսը[853]։ Հենց այդ տարին մեռավ արաբների առաջնորդ Մահդին, որ և Մոհամմեդ։ Իշխանությունն անցավ նրա որդի Մոսեի[854] ձեռքը։ Նույն՝ ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա օգոստոս ամսի 31-ին սուրբ և սրբազնագույն պատրիարք Պավղոսը հիվանդության պատճառով հրաժարվեց աթոռից և իջնելով Ֆլորոսի վանքը, վանականի սքեմը հագավ, առանց կայսրուհուն այդ մասին տեղյակ պահելու։ Կայսրուհին, իմանալով դա, տխրագին, իր որդու հետ նրա մոտ գնաց ու բարձրագոչ ասաց. «Ինչո՞ւ այդպես արեցիր»։ Նա արտասվալից պատասխանեց. «Երանի երբեք չնստեի հոգևոր գահին, երբ աստծո եկեղեցին բռնատիրված է, տիեզերական մյուս գահերից բաժանված ու նզովվում է»։ [Իրենեն] հրավիրելով պատրիկներին ու սենատի գլխավորներին, նրանց Պավղոսի մոտ ուղարկեց նրա ասածները լսելու։ Պավղոսն ասաց նրանց. «Քանի չի գումարվել տիեզերական ժողովը և չի ուղղվել ձեր դավանած սխալը, դուք փրկություն չունեք»։ Նրանց հարցին «Ձեռնադրությանդ ժամանակ դու ինչո՞ւ ստորագրեցիր սրբապատկերները չերկրպագելու մասին վավերագիրը», նա պատասխանեց. «Հենց դրա համար եմ ողբում ու ապաշխարում, աղաչում աստծուն ինձ չըպատժի որպես հոգևորականի, որ մինչև օրս լռել է, ձեր կատաղությունից սարսափած ճշմարտությունը չի վարդապետել»։ Դրա վրա նա խաղաղությամբ հոգին ավանդեց, կայսրուհուն և քաղաքի բարեպաշտ մարդկանց մեծ սգի մեջ սուզելով։ Քանզի նա արգո այր էր, արտակարգ գթացող, ամենայն ակնածանքի արժանի։ Ե՛վ պետությունը, և՛ կայսրուհին մեծ վստահություն էին տածում դեպի նա։ Այդ օրվանից ահա բոլորը բացահայտ կերպով սկսեցին խոսել սուրբ ու նվիրական պատկերների մասին, տարակուսանք հայտնել նրանց [արգելման] ճշտության շուրջը։

[A. M. 6277]

Արաբների առաջնորդ Մոսե։ Իշխեց 1 տարի։

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Տարասիոս[855]։ Աթոռակալեց 21 տարի։

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մոսեի] 1-ին տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 16-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Իրենե կայսրուհին համայն ժողովրդին Մագնավրայում հավաքելով, ասաց. «Եղբայրներ, գիտե՞ք ինչ արեց Պավղոս պատրիարքը։ Եթե նա կենդանի լիներ, մենք չէինք թողնի նրան հրաժարվել քահանայապետությունից, նկատի ունենալով անգամ այն, թե նա վանականի սքեմն է հագել։ Արդ, քանի որ նա աստծո հաճությամբ վախճանվել է, մի մարդ ընտրենք, որ կարողանա մեզ հովվություն անել, վարդապետական քարոզչությամբ ամրապնդել աստծո եկեղեցին»։ Բոլորը միահամուռ կերպով ասացին, որ այդպիսին լինի միայն ու միայն Տարասիոս ասեկրետը։ Կայսրուհին ասաց նրանց. «Մենք էլ ենք այդպես գտնում, բայց նա հրաժարվում է։ Արդ, թող նա բացատրի, ինչո՞ւ է հակառակվում կայսրուհու և համայն ժողովրդի ընտրության»։ [Տարասիոսը] այսպես արդարացավ ժողովրդին. «Մեր՝ քրիստոնյաներիս ճշմարիտ հավատքի պահապան ու նախանձախնդիր՝ ի փառս աստծո մեր հավատացյալ կայսրերը, մտահոգված լինելով անել այն, ինչ հաճելի է աստծուն և մեր օգտին է, բայց առավել ևս եկեղեցու օգտին, այժմ խելամտորեն կշռադատելով բարեպաշտորեն որոշել են իրենց այս մայրաքաղաքում քահանայապետ առաջադրել ինձ, և հրամայեցին իրենց որոշումը ինձ հայտնել։ Երբ ես ինձ այդ բանին անարժան համարելով և գտնելով, որ ի վիճակի չեմ կրելու, տանելու այդ ծանր լուծը կտրականապես մերժեցի, ինձ հրամայեցին անձնապես ձեր առջև հանդես գամ, քանզի դուք համերաշխ եք այդ որոշման։ Արդ, ո՛վ աստվածասիրելի, աստծուն հանապազ ձեր սրտում ունեցող, Քրիստոսի՝ մեր ճշմարիտ աստծո անունը կրող քրիստոնյաներ, լսեցե՛ք նվաստիս ու տրուպիս պաշտպանողական կարճ խոսքը։ Ես, ինչպես արդեն ասել եմ մեր բարեպաշտ ու ամեն ինչում ուղղափառ կայսրերին, ձեզ էլ եմ պատճառաբանում, որ վախենում եմ հավանություն տալ ձեր վճռին, աստծուց երկյուղում եմ առանց ծանր ու թեթև անելու ընդառաջ գնալ, որպեսզի մեծ մեղքի մեջ չընկնեմ։ Եթե աստծո ձայնը լսած, երկինքը դպրոց ունեցած, դրախտին ականատես եղած, անճառելի խոսքեր լսած, աստծո անունը հեթանոսների և թագավորների առաջ պաշտպա-

նաև աստվածային Գողոս առաքյալը կորնթացիներին գրելով ասաց. «Զի գուցէ որ այլոցն քարոզեցի՝ ես ինքն անպիտան գտանիցիմ»[856], ապա ես, այս աշխարհում ապրող աշխարհականս, կայսերական պաշտոնյաս, ինչպե՞ս կարող եմ առանց զննելու, լրջորեն կշռադատելու, թուիշք կատարել պատրիարքական բարձունքը: Ես շատ փոքր եմ այդ սարսափելի ու հանդուգն քայլի համար: Իսկ վախենալուս և մերժելուս պատճառը հետևյալն է. տեսնում եմ Քրիստոսի, մեր աստծո վեմի[857] վրա հիմնարկված եկեղեցին բաժան-բաժան ու տրոհված, տեսնում եմ, թե ինչպես դուք այսօր մի բան եք ասում, վաղը՝ մի այլ, ինչպես են մեզ հակադրվում արևելքի մեր հավատակից քրիստոնյաները, որոնց համախոհ են արևմտականները, թե ինչպես մենք նրանց բոլորից օտարացել ենք և դարձել նրանց մշտական նզովքի առարկան: Նզովքը սարսափելի բան է, նա հեռացնում է աստծուց, երկնից թագավորությունից, տանում դեպի խավարն արտաքին[858]: Եկեղեցու օրենքն ու կանոնը կապ ու կռիվ չգիտեն, և ինչպես որ նա խոստովանում է մեկ մկրտություն, մեկ հավատք[859], ապա և եկեղեցական գործերում միահամուռություն պիտի լինի: Աստծո համար չկա ավելի հաճելի և ընդունելի բան, քան մեր միությունը մեկ ընդհանրական եկեղեցու մեջ, ինչպես որ մենք, եղբայրներ, այդ բանը խոստովանում ենք նաև մեր ճըշմարիտ հավատո հանգանակում: Արդ, խնդրում եմ, և համոզված եմ, որ դուք ևս այդպես եք մտածում, քանզի գիտեմ, որ աստվածավախ մարդիկ եք, ամենաբարեպաշտ և ուղղափառ մեր կայսրերին տիեզերական ժողով գումարել, որպեսզի մեկ աստծո արարածներս միանանք, երրորդության պաշտողներս նրա նման միացած, միաբան ու հավասար լինենք, մեր գլխի՝ Քրիստոսի ներդաշնակ ու համերաշխ մարմինը, սուրբ հոգին դավանողներս ոչ թե իրար դեմ, այլ միասին լինենք, ճշմարտության կողմնակիցներս՝ լինենք համախոհ ու միաբան, մեր միջև վեճ ու թշնամություն չլինի, որպեսզի ամեն մի բանականությունից բարձր գըտնըվող խաղաղությունն աստծո պահպանի մեզ: Այսպիսով, եթե ուղղափառության պաշտպան մեր կայսրերը հրամայում են ընդունել իմ խնդրանքը, ես կտամ իմ համաձայնությունը, կկատարեմ նրանց հրամանը, ձեր ընտրության ընդառաջ կգնամ: Հակառակ դեպքում ես հրաժարվում եմ, քանզի չեմ ուզում նզովքի ենթարկվել և դատապարտվել մեծ տիրոջ Հիսուսի Քրիստոսի՝ արդար դատավորի դատաստանի օրը, երբ ո՛չ թագավորը, ո՛չ իշխանները, ո՛չ էլ բազմությունը մարդկանց չեն կարող ինձ փրկել: Ինչպես որ ձեզ հաճելի է, եղբայրներ, իմ պաշտպանողականին, ավելի ճիշտ՝ իմ խնդրանքին պատասխան տվեք»: Բոլորը

աիրով ունկնդրեցին և համաձայնվեցին ժողով գումարել։ Տարասիոսը վերստին դիմեց ժողովրդին ու ասաց. «Վևռն կայսրը[860] բնաջնջեց սրբապատկերները, իսկ ժողովը[861], երբ այն գումարվեց, սրբապատկերները բնաջնջված գտավ։ Արդ, քանի որ նրանք կայսեր ձեռքով ոչնչացվեցին, դարձյալ քննության ենթակա հարց է, նրանք վճռեցին, ինչպես կարծում էին, ոչնչացնել եկեղեցու հնուց եկող մի կարգը։ Ինչպես առաքյալն է ասում, «Բանն աստուծոյ ոչ եթէ կապեալ իցէ»[862]։ Նույն՝ ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին մեր սուրբ Հայր Տարասիոսը Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց։ Նա իր քաղկեդոնականությունը հաստատող փաստաթղթերը և իր հավատքի լիբելլոսը Հռոմ ուղարկեց և Ադրիանոս պապի հավանությանն արժանացավ։ Կայսրուհին էլ իր կողմից պապին գրեց և խնդրեց նամակ ուղարկի և ներկայացուցիչներ՝ ժողովին ներկա լինելու համար։ Պապը իր եկեղեցու տնտես Պետրոսին և սուրբ Սաբայի վանքի վանահայր Պետրոսին ուղարկեց, արգո, բոլոր առաքինություններով օժտված մարդկանց։ Կայսրուհին ու պատրիարքը մարդիկ ուղարկեց նաև Ալեքսանդրիայի ու Անտիոքի [պատրիարքներին] (արաբների հետ հենց նոր կնքված հաշտությունը դեռ ուժի մեջ էր)։ Անտիոքից բերեցին պատրիարքի նախկին սինկելլոս Հովհաննեսին, գործով ու խոսքով ականավոր ու հռչակավոր մի մարդու, սրբությամբ լի, իսկ Ալեքսանդրիայից՝ Թովմային, ջերմեռանդ ու ամենաբարեպաշտ մի մարդու, որ հետագայում դառնալով Իլլիրիկոնի մեծաքաղաք Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոսը, իր գործունեությամբ աչքի ընկավ։

[A. M. 6278]

Արաբների առաջնորդ Ահարոն[863]։ Իշխեց 23 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 6-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 1-ին տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 17-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի մեռավ արաբների առաջնորդ Մոսեն[864]. նրա իշխանությունն անցավ եղբոր՝ Ահարոնի ձեռքը։ Սա քրիստոնյաների գլխին բազում փորձանքներ բերեց։

Նույն այդ տարին կայսրերը հրավիրեցին իրենց տիրապետության տակ գտնվող բոլոր եպիսկոպոսներին։ Ինչպես ասվեց վերևում, տեղ հասան և Հռոմի Ադրիանոս պապի ուղարկած թղթերն ու ներկայացուցիչները, ինչպես և Անտիոքի ու Ալեքսանդրիայի պատրիարքների։ Ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա օգոստոս ամսի 7-ին մայրաքաղաքի Սուրբ առաքելոց տաճարում ժողով գումարվեց[865]. սկսեցին ընթերցել սուրբ գրքերը, համեմատել իրար։ Կայսրերը դիտողի դերում էին կատեխումենայում[866]։ Սխոլարների, էքսկուբիտորների և մյուս տագմանների զինվորները իրենց հրամանատարների դրդմամբ, իրենց չար ուսուցչի վարդապետությամբ հափշտակված, մերկացնելով սրերը հարձակվեցին ներանց վրա ու սպառնացին սպանել քահանայապետին, ուղղափառ եպիսկոպոսներին և վանահայրերին։ Կայսրուհին իր մոտ կանգնած հավատարիմ մարդկանց օգնությամբ փորձեց նրանց դուրս հանել, բայց ապարդյուն, դեռ ավելին, նրանք սկսեցին անպատվել։ Պատրիարքը տեղից բարձրանալով ուղղափառ եպիսկոպոսների ու վանականների հետ մտավ խորանը, իսկ չարափառության կողմնակից եպիսկոպոսները ներանց վրա տալով գոչեցին «Մենք հաղթեցինք»-ը[867]։ Բայց աստծո շնորհիվ այդ կատաղածներն ու տմարդները ոչ ոքի վնաս չհասցրին։ Ահա այդպես ժողովը ցրվեց և յուրաքանչյուրն իր տեղը գնաց։

[A. M. 6279]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 7-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 18-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Ինդիկտիոնի 10-րդ տարվա սկզբին՝ սեպտեմբեր ամսին կայսրուհին դրոմոսի լոգոթետ Ստավրակիոս պատրիկին Թրակիա ուղարկեց, հին պահին այնտեղ գտնվող պերատիկա զորքերի մոտ, և համոզեց այդ

կայսրուհին [դուրս եկած զորքերին] դիմելով, ասաց. «Ուղարկեք ինձ ձեր զենքերը, քանզի ձեր կարիքն այլևս չունեմ»։ Աստված նրանց խելքըն առավ և նրանք հանձնեցին զենքերը։ Ահա դրանից հետո կայսրուհին նրանց ընտանիքներին նավ նստեցնելով քաղաքից արտաքսեց, հրամայելով յուրաքանչյուրին գնալ իր ծննդավայրը։ Սեփական զորք հավաքագրելով և նրանց վրա կարգելով իրեն հավատարիմ հրամանատարների, նա մայիս ամսին երկրի բոլոր շրջանները մարդիկ ուղարկեց և եպիսկոպոսներին Բյութանիայի Նիկիա քաղաքը ժողովի հրավիրեց։ Ամբողջ ամառվա ընթացքում բոլորը հավաքվեցին Նիկիայում։ Կայսրուհին Հռոմի և արևելքի [պատրիարքների] ներկայացուցիչներին ետ չէր ուղարկել[869], նրանք քաղաքում էին գտնվում։ Ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 9-ին, կիրակի օր, օրվա 5-րդ ժամին սուրբ պատարագի ժամանակ արևի ամբողջական խավարում եղավ։

[A. M. 6280]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 8-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 3-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 19-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Կոստանդնուպոլսի սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքը գնաց Նիկեացվոց քաղաքը, որտեղ գումարվեց 350 եպիսկոպոսների 7-րդ սուրբ և տիեզերական ժողովը[870]։ Ընդհանրական եկեղեցին վերստացավ իր վաղեմի փայլը։ Ժողովը դավանանքի մեջ ոչ մի նորամուծություն չկատարեց, այլ աներեր պահպանեց սուրբ և երանելի հայրերի դրույթները, մերժեց նոր հերձվածը, իսկ երեք սուտանուն պատրիարքներին՝ Անաստասիոսին, Կոստանդնին ու Նիկետասին, նրանց բոլոր համախոհներին նզովեց։ Եպիսկոպոսների առաջին համաժողովն ու նիստը կայացավ ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 11-ին, Նիկիայի սուրբ Սոֆիայի մայր տաճարում։ Նոյեմբեր ամսին բոլորը եկան մայրաքաղաք։ Կայսրերը եպիսկոպոսների հետ Մագնավրայում բազմած, ընթերցվեց որոշումը[871], նրա տակ ստորագրեցին կայսրն ու նրա մայրը, որով նրանք հաստատեցին ուղղափառությունն ու սուրբ հայրերի հինավուրց դրույթները, ապա պատվասիրելով հոգևորականներին, ճամփու դրեցին։ Աստծո եկեղեցին խաղաղվեց, թևակոտ բանսար-

կուն իր գործավորների միջոցով չի դադարում որոմ սերմանելուց։ Աստծո եկեղեցին, սակայն, իր դեմ մղվող պայքարում միշտ հաղթող է։

[A. M. 6281]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 9-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 4-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 20-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին արաբները ավարառության ելան Հռոմանիայի դեմ և ներխուժեցին Անատոլիկոն բանակաթեմը՝ Կոպիդնադոն[872] կոչվող վայրը։ Հռոմայեցիների զորավարներն հավաքվելով, մարտնչեցին նրանց դեմ, բայց պարտվեցին։ Շատերն ընկան, այդ թվում և [քաղաքից] արտաքսված բազմաթիվ սխոլարիոսներ։ Սպանվեցին նաև Անատոլիկոնի նշանավոր տուրմարխ Դիոգենեսը[873], Օպսիկիոնի հրամանատարներ։ Կայսրուհի Իրենեն ֆրանկների հետ կնքած ամուսնական պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելով, Թեոփանես պրոտոսպաթարին ուղարկեց և Արմենիակների [բանակաթեմի] Ամնիա [վայրից] աղջիկ բերեց, անունը Մարիա, որին իր որդի Կոստանդին կայսեր հետ ամուսնացրեց։ Վերջինս իր նախկին նշանած՝ ֆրանկների ռեքս Կարուլոսի դստեր նկատմամբ տածած սիրո պատճառով չէր ուզում և շատ տխրեց։ Հարսանյաց հանդեսը կայացավ ինդիկտիոնի 12-րդ տարվա նոյեմբեր ամսին։ Թրակիայի զորավար Ֆիլետոսը գնաց Ստրիմոն[874], բայց առանց ժամապահության հաստատելու բանակելով, ենթարկվեց բուլղարների անակնկալ հարձակման և սպանվեց ուրիշ շատերի հետ միասին։ Իրենեն ստրատիոտիկոնի լոգոթետ[875] Հովհաննես սակելլարիոսին Մեծ Լոնգոբարդիայի նախկին ռեքս Թեոդոտոսի[876] հետ Լոնգոբարդիա ուղարկեց, հնարավորության դեպքում Կարուլոսի դեմ կռվելու և նրանից ոմանց անջատելու։ Նրանց միացավ Սիկիլիայի զորավար Թեոդոտոս պատրիկը։ Հովհաննեսը պատերազմում ֆրանկների ձեռքը գերի ընկավ և չարաչար սպանվեց։

[A. M. 6282]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 10-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 5-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 21-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի կայսրերի բարեպաշտության դեմ նախանձով լցված սատանան նենգ մարդկանց միջոցով մոր ու որդու միջև թշնամություն սերմանեցին։ Նրանք մորը հավատացրին, թե իրենք իբր գուշակության միջոցով իմացել են, որ «Աստված որդուդ չի սահմանել թագավորության տիրանալ, այն քոնն է, աստվածուստ քեզ տրված»։ Կինարմատը խաբվեց, բացի այդ լինելով իշխանատենչ, հավատաց, որ իսկապես այդպես է։ Նա չհասկացավ, որ նրանք այդ քայլին դիմեցին, քանզի իրենք էին ցանկանում իշխանության տիրանալ։ Կայսեր քսան տարին արդեն լրացել էր, նա թիկնեղ, շատ կարող մարդ էր, բայց տեսնում էր, որ իր ձեռքում ոչ մի իշխանություն չկա։ Նա վշտանում էր տեսնելով, որ ամեն ինչ լոգոթետ Ստավրակիոս պատրիկի ձեռքում է, որ բոլորը նրան են դիմում, իսկ կայսեր մոտ հաճախել ոչ ոք չի խիզախում։ Խորհրդակցելով իր փոքրաթիվ մտերիմների, այդ թվում Պետրոս մագիստրոսի, Թեոդորոս Կամուլիանոս պատրիկի և Դամիանոս պատրիկի հետ, նա որոշեց ձերբակալել [Ստավրակիոսին], աքսորել Սիկիլիա և մոր հետ տիրել թագավորության։ Ինդիկտիոնի 13-րդ տարվա փետրվար ամսի 9-ին զարհուրելի երկրաշարժ եղավ, ոմանք չէին համարձակվում տանը գիշերել, բոլորը պարտեզներում և բացօթյա տեղերում վրաններ խփելով, այնտեղ էին մնում։ Կայսրուհին իր որդու հետ սուրբ Մամաս[877] գնաց։ Երբ այդ մասին Ստավրակիոսին տեղյակ պահեցին, նա Ավգուստային որդու դեմ դրդեց։ Կայսրուհին ձերբակալելով կայսեր մտերիմներին, բոլորին գանահարեց ու խուզեց և նրա պայլ[878] Հովհաննես պրոտոսպաթարի հետ, մականունը Պիկրիդիոս, կատոտիկա[879] շրջանները՝ մինչև Սիկիլիա աքսորեց, Պետրոս մագիստրոսին ծանակելուց հետո տնային կալանքի մեջ պահեց։ Նմանապես և Թեոդորոս Կամուլիանոս պատրիկին։ Իսկ Դամիանոս պատրիկին գանահարելուց ու խուզելուց հետո աքսորեց Ապոլլոնիաս[880] քերդը։ Նա բրածեծ արեց նաև որդուն [Կոստանդնին], գլխին բազում լուտանքներ թափեց ու բազում օրեր թույլ չտվեց տեղից շարժվել։ Նա գինվորներից երդում պահանջեց, թե

«Քանի դու կենդանի ես, մենք չենք ընդունի որդուդ իշխանությունը»։ Բոլորն էլ այդպես երդվեցին, քանզի ոչ ոք չէր համարձակվում ընդհանրապես հակաճառել։ Արաբների նավատորմիղը շարժվեց Կիպրոսի վրա։ Կայսրուհին այդ մասին նախօրոք տեղյակ, ինքը ևս ի մի հավաքեց հռոմեական բոլոր նավերը և նրանց դեմ ուղարկեց։ Երկու զորավարներն էլ գալով մինչև Մյուրա, շրջանցեցին Խելիդոնիոնների թերակղզին և մտան Ատալիայի ծոցը։ Արաբները շարժվելով Կիպրոսից, հանդիպեցին պարզ [անհողմ] եղանակի և բաց ծովում դեգերում էին։ Երբ ցամաք ելան, զորավարները նկատեցին նրանց և ճակատ կազմելով մարտի պատրաստվեցին։ Կիբիրեոտների զորավար Թեոփիլոսը, մի աժդահա և շատ կարող մարդ, խիզախեց բոլորից առաջ դուրս գալ։ Կռվի բռնվելով, նա ընկավ [Բշնամիների] ձեռքը, որոնք Ահարոնի մոտ տարան։ Վերջինս նրան առաջարկեց դավաճան լինել և արժանանալ անցողիկ պարգևների։ Թեոփիլոսը մերժեց, նրան է՛լ ավելի ստիպեցին, բայց երբ նա դարձյալ տեղի չտվեց, սրի քաշվեց ու դարձավ փառապանծ նահատակ։

[A. M. 6283]

Աշխարհի արարչագործության 6283 թ.

Քրիստոսի մարդեղության 783 թ.

Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր 7-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ Ահարոնի 23-ամյա իշխանության 6-րդ տարին

Հռոմի Ադրիանոս պապի 27-ամյա աթոռակալության 22-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի 21-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսին երդվեցնողները հասան Արմենիակների բանակաթեմը, բայց այդ բանակաթեմի զորքերը մերժեցին երդում տալ և ասել. «Քանի դու կենդանի ես, քո որդին մեր վրա չի թագավորի», ոչ էլ «Իրենե անունն ենք հիշում Կոստանդնից առաջ», այլ ասում ենք այնպես, ինչպես սկզբից ընդունեցինք՝ «Կոստանդնի և Իրենեի»։ Կայսրուհին ուղարկեց վիգլայի դրունգար Ալեքսիոս սպաթարին՝ մականունը Մուսուլեմ[881], ձերբակալելու նրանց, բայց [արմենիակները] նրան բռնեցին և առաջնորդ հռչակեցին, իսկ իրենց զորավար Նիկեփոր պատրիկին հսկողության տակ առնելով, կայսր ճանաչեցին միմիայն Կոստանդնին։ Երբ այդ մասին իմացան մըննացած բանակաթեմների զորքերը, իրենց զորավարներին քշեցին և նրանք ևս միակ կայսր հռչակեցին Կոստանդնին։ Ոհ, նենգ սատանայի

ներգործություն։ Ինչպե՞ս է նա բազում հնարքներով ջանում կործանել մարդկությունը։ Նրանք ովքեր 15 տարի առաջ գրավոր այդ սարսափելի երդումն էին տվել և այդ փաստաթուղթը դրել սուրբ սեղանին, թե Իրենեի կենդանության օրոք չեն ընդունի նրա որդու իշխանությունը, այժմ մոռանալով այդ մասին, Կոստանդնին էին ինքնակալ հայտարարում, չհասկանալով թշվառականները, որ չպետք է երդումը փոխել, քանզի որպես կանոն երդմնափոխությունից երդմնազանցությունն է հետևում, իսկ երդմնազանցությունը ուրացումն է աստծո։ Ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին բանակաթեմերի [զորքերը] հավաքվեցին Ատրոյայում[882] և միահամուռ կերպով պահանջեցին Կոստանդին կայսեր, որի քսան տարին էր ընթանում։ Իրենեն ժողովրդի պոռթկումից սարսափած, արձակեց Կոստանդնին, որին ինքնակալ հռչակեցին, իսկ նրա մորը՝ գահընկեց հայտարարեցին։ Կայսրը Միքայել լախանոդրակոնին և իր պայլ Հովհաննես պրոտոսպաթարին անհապաղ ուղարկեց և Արմենիակների [զորքերին] երդվեցրեց իր մոր Իրենեին չճանաչել կայսրուհի։ Նա [Արմենիակների] զորավարի պաշտոնում հաստատեց Ալեքսիոսին։ Կայսրը դեկտեմբեր ամսին քաղաք վերադառնալով, բրածեծ արեց ու խուզեց Ստավրակիոսին և նրան Արմենիակների բանակաթեմն աքսորեց՝ ի բավարարումն նրանց։ Կայսրն աքսորեց նաև իր մոր մտերիմ ներքինի Աետիոս պրոտոսպաթարին, ինչպես և նրա բոլոր առտնին ներքիններին, իսկ զգայազուրկ մորը արգելափակեց իր, Իրենեի, կառուցած էլեֆթերիոսի պալատում, որտեղ նա թաքցրած ուներ բազում դրամ։ Նույն ամսին հրդեհ ծագեց և պատրիարքարանի Թոմայիտես կոչվող տրիկլինը, Քվեստորիոնը և բազում այլ շենքեր՝ մինչև Միլիոն հրո ճարակ դարձան։ Ապրիլ ամսին Կոստանդինը բուլղարների դեմ արշավեց, եկավ Պրոբատոն[883] կոչվող բերդը, սուրբ Գեորգի առվակը և հանդիպելով Բուլղարիայի տեր Կարդամին[884], երեկոյան մոտ փոքր ճակատամարտ տեղի ունեցավ, հռոմայեցիները վեհերոտեցին, գիշերով փախուստի դիմեցին և անփառունակ վերադարձան։ Բուլղարներն էլ վախեցած վերադարձան։

[A. M. 6284]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 7-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 23-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին կայսրը արաբների դեմ արշավեց, Ամորիոնից ելավ գնաց Կիլիկիայի Տարսոն [քաղաքը]։ Հասնելով Ջրազուրկ աշտարակները[885], դարձյալ ձեռնունայն վերադարձավ՝ ինդիկտիոնի 15-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին։ Հունվար ամսի 15-ին կայսրը իր մոր և պաշտոնավոր բազում մարդկանց խնդրանքով [Իրենեին] կայսրուհի հռչակեց և նրա անունը հիշեց իր անվան հետ միասին, ինչպես անցյալում՝ «Կոստանդնի և Իրենեի»։ Բոլորը ենթարկվեցին, բացի Արմենիակների բանակաթեմի զորքերից, որոնք հակառակվելով ապստամբում են, պահանջում Ալեքսիոսին, որը մի փոքր առաջ իրենց զորավարն էր դարձել։ Տվյալ պահին կայսրը նրան խոսք տալով իր մոտ էր կանչել, պատրիկի պատվաստիճանը շնորհել, բայց և իր մոտ պահել։ Կայսրը նկատի ունենալով այդպիսի համառ պահանջը, ինչպես և Ալեքսիոսի մասին տարածված որոշ ասեկոսներ, թե նա կայսր կդառնա, բրածեծ անելով և մազերը խուզելով, Պրետորիոն նետեց։ Հուլիս ամսին նա բուլղարների դեմ արշավեց, կառուցեց Մարկելլոն բերդը[886]։ Հուլիս ամսի քսանին Բուլղարիայի տեր Կարդամը հավաքեց իր համայն զորքը և եկավ ամրություններր։ Կայսրը եռանդով լցված և սուտ գուշակների խոսքին հավատացած, թե ինքը կհաղթի, հախուռն ու անկանոն կերպով կռվի բռնվեց, գլխովին տանուլ տվեց և փախուստի դիմելով քաղաք վերադարձավ։ Նա շատերին կորցրեց, ոչ միայն շարքային զինվորների, այլև հրամանատարական կազմից, այդ թվում մագիստրոս Միքայել Լախանոդրակոնին, վարդաս պատրիկին, Ստեփանոս Խամեաս պրոտոսպաթարին, նաև զորավարներ Նիկետասին և Թեոգնոստոսին, բազում վասիլիկոսների և սուտ գուշակ ու աստեղաբաշխ Բագարատին[887]։ Հենց սա էր գուշակել, թե նա կհաղթի։ Բուլղարները ձեռք գցեցին նաև նրանց տուլդոնը, դրամն ու ձիերին, ինչպես և կայսեր վրանները՝ կայսերական ողջ սպասավորությամբ հանդերձ։ Տագմանեսը հավաքվելով քաղաքում, որոշեցին կայսր հռչակել նախկին կեսար Նիկեփորին։ Կոստանդինը, իմանալով այդ մասին, իր պապ Կոստանդնի երկու որդիներին էլ սուրբ Մամաս բերեց, Նիկեփորին կուրացրեց, իսկ Խրիստոֆորի, Նիկետասի, Անթիմոսի և Եվդոկիմոսի լեզուն կտրեց։ Նա կուրացրեց նաև վերասացյալ Ալեքսիոս[888] պատրիկին, հավատ ընծայելով մոր, ինչպես և վերոնշյալ Ստավրակիոս պատրիկի խորհուրդներին, որ եթե չկուրացնեն, նրան կայսր կհռչակեն։ Դատավճիռը կայացավ ինդիկտիոնի 15-րդ տարվա օգոստոս ամսին, շաբաթ օրը, 9-րդ ժամին։ Բայց աստծո դատաստանը անպատիժ չթողեց այդ անիրավ արարքը.

Հինգ տարի անց, նույն ամսին, նույն շաբաթ օրը, նույն այդ Կոստանդինը կուրացվում է իր հարազատ մոր կողմից։

[A. M. 6285]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 3-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 8-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 24-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի արմենիակները[889], լսելով Ալեքսիոս պատրիկի կուրացվելու մասին, իրենց զորավար Թեոդորոս Կամուլիանոս պատրիկին բանտ նետեցին։ Կայսրը, իմանալով դա, Կոստանդին Արտաշիր պրոտոսպաթարին, ինչպես և Բուկելլարների զորավար Խրիսոխերին մյուս բանակաթեմերի զորքերով ուղարկեց նրանց հնազանդեցնելու։ Արմենիակները մարտ տվեցին և բռնելով նրանց երկուսին էլ կուրացրին։ Երկու կողմից էլ շատերն սպանվեցին։ Դա տեղի ունեցավ ինդիկտիոնի 1-ին տարվա նոյեմբեր ամսին, իսկ դեկտեմբեր ամսի 25-ին, գիշերվա երկրորդ ժամին երկինքը որոտաց, կայծակ ընկավ ու հրդեհեց ոսկեասեղնագործների կայսերական արհեստանոցը։ Սուրբ Ջատկից հետո կայսրը մյուս բոլոր բանակաթեմերի զորքերով արշավեց արմենիակների դեմ։ Ինդիկտիոնի 1-ին տարվա մայիս ամսի 26-ին, Հոգեգալստյան կիրակի օրը, նա մարտ տվեց։ [Արմենիակների] հետ եղած հայերի[890] դավաճանության պատճառով կայսրը հաղթանակ տարավ, ձերբակալեց նրանց, մահապատժի ենթարկեց նրանց տուրմարխ Անդրոնիկոս սպաթարին, տուրմարխ Թեոփիլոսին և Սինոպի եպիսկոպոս Գրիգորին, իսկ մնացածներին տարբեր պատիժների ենթարկեց ու գույքը բռնագրավեց։ Հուլիս ամսի 24-ին, երկուշաբթի օրը նրանց բերդից շղթայակապ բերված հազար հոգու վլախեռնայի դարբասով քաղաք մտցրեց և նրանց դեմքին թանաքով «նենգ արմենիակոս» բառերը դաջելով, ցրիվ տվեց Սիկիլիա և մյուս կղզիները։ Արմենիակներին դավաճանած հայերը, չարժանանալով կայսեր որևէ շնորհքին, կամախ բերդը արաբներին հանձնեցին։

[A. M. 6286]

[Հռոմայեցիների տանդին կայսեր] Կոստանդին 4-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 9-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 25-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այս՝ ինդիկտիոնի 2-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին արաբները երաշխիքներով առան Թեբասա բերդը[891] *և ըստ իրենց խոստման թույլ տվեցին նրա հրամանատարներին իրենց երկիրը գնալ։*

[A. M. 6287]

[Հռոմայեցիների տանդին կայսեր] Կոստանդին 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 10-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 26-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

Այդ տարի կայսեր իշխանության ձգտող մայրը կայսրին ժողովրդի աչքից գցելու համար նրան իր կնոջ դեմ լարեց, և ինդիկտիոնի 3-րդ տարվա հունվար ամսին նա նրան բռնի միանձնուհի դարձրեց։ Ապրիլ ամսին կայսրը արաբների դեմ արշավեց, իսկ մայիս ամսի 8-ին Անուսան կոչվող վայրում նրանց մի զորամասի հետ կռվի բռնվեց, հաղթանակ տարավ և մինչև գետը հալածական արեց։ Ապա իջավ Եփեսոս, աղոթեց [Հովհան] Աստվածաբանի [տաճարում], իսկ տարեկան տոնակատարության առթիվ հարյուր լիտր ոսկու չափով տաճարի վճարած կոմմերկիոնը[892] *վերացրեց՝ սուրբ առաքյալ, ավետարանիչ Հովհաննեսի տաճարի կարիքները հոգալու համար։ Օգոստոս ամսին կայսրը կուբիկուլարեա Թեոդոտեին ավգուստա թագադրեց և ապօրինի կերպով նշանվեց նրա հետ։*

[A. M. 6288]

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր] 6-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 11-րդ տարին

[Հռոմի Ադրիանոս պապի] 27-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 12-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսին կայսրը սուրբ Մամասի պալատում ամուսնացավ Թեոդոտեի հետ։ 40 օր հարսանիք արեցին։ Իսկ նույն՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա ապրիլ ամսին, շաբաթվա 7-րդ օրը, գիշեր ժամանակ Կրետե կղզում ամենասարսափելի երկրաշարժ եղավ։ Մայիս ամսի 4-ին շատ սոսկալի երկրաշարժ եղավ նաև Կոստանդնուպոլսում։ Բուլղարիայի տեր Կարդամը կայսեր հայտնեց, թե «Ինձ պախտ վճարիր, թե չէ կգամ մինչև Ոսկե դուռը և կամայացնեմ Թրակիան»։ Կայսրը մի թաշկինակի մեջ ձիու աղբ լցրեց և նրան ուղարկեց, ասելով. «Ինչ պախտի որ դու արժանի ես, ուղարկեցի։ Ձեր մարդ ես, չեմ ուզում, որ նեղություն քաշես մինչև այստեղ գալու։ Ես ինքս կգամ մինչև Մարկելլոն, դու դուրս արի, թող կատարվի այն, ինչ աստված է կամենում»։ Կայսրը հրաման արձակեց և պերատիկա բանակաթեմերից հավաքելով իր զորքերը, եկավ մինչև Վերսինիկիա, իսկ Կարդամը՝ մինչև անտառավետ Աբրոլեբա[893], բայց վնհերոտեց ու մնաց ծմակում։ Կայսրը, գոտեպնդելով իր զինվորներին, գնաց մինչև անփայտ Աբրոլեբան և 17 օր Կարդամին էր կանչում։ Բայց նա չհամարձակվեց գնալ և փախուստի դիմելով, վերադարձավ իր տեղը։ Նույն տարին արաբներն էլ եկան մինչև Ամորիոն, բայց ապարդյուն, միայն շրջակայքից գերիներ քշելով, վերադարձան։

Նույն տարին Սակկուդիոնի վանահայր Պլատոնը հրաժարվեց հաղորդվել Տարասիոս պատրիարքի հետ, քանզի վերջինս կայսեր հաղորդություն էր տվել, թույլատրել էր վարդապետին կայսեր կնոջ՝ Մարիային միանձնուհի դարձնել, իսկ Կաթարոսների վանահայր աբբա Հովսեփին կայսեր Թեոդոտեի հետ պսակել։ Իմանալով դա, կայսրը, սխոլերի դոմեստիկոս Վարդան պատրիկի և Օպսիկիոնի կոմես Հովհաննեսի միջոցով Պլատոնին քաղաք բերեց ու պալատի հրեշտակապետի տաճարի խուցում արգելափակեց, իսկ մնացած վանականներին՝ նրա եղբորորդիներով[894] հանդերձ բրածեծ անելով, Թեսաղոնիկե աքսորեց։ Կայսեր

մայրը տուժածներին էր պաշտպանում, քանզի նրանք իր որդուն էին հակադրվում և նրան խայտառակում։

[A. M. 6289]

Հռոմի Լևոն պապ[895]։ Աթոռակալեց 8 տարի։

[Հռոմայեցիների կոստանդին կայսեր] 7-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 12-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 13-րդ տարին

Այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին կայսրը իր մոր հետ գնաց Պրուսայի ջերմուկները բուժվելու։ Ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 7-ին կայսրը որդի ունեցավ, որին Լևոն կոչեց։ Կայսրը [որդուծննդյան] լուրն առաջին պես, մորը ջերմուկներում թողնելով, կայսերական ամբողջ սպասավորությամբ ու իշխանավորներով հապճեպ քաղաք վերադարձավ։ Կայսեր մայրը հարմար առիթ ձեռք գցելով, բանակցությունների մեջ մտավ տագմաների զորահրամանատարների հետ, խոստումներով ու նվերներով կաշառեց նրանց՝ տապալելու համար իր որդուն, որպեսզի միահեծան ինքը թագավորի։ Մի մասին անձամբ ինքը համոզեց, մյուս մասին՝ իր մարդիկ և այդպես բոլորին իր կողմը ձգելով, հարմար առիթի էր սպասում։ Հռոմում վախճանված Ադրիանոս պապի տեղ ձեռնադրվում է Լևոնը, շատ պատվական ու հարգարժան մի անձնավորություն։ Մարտ ամսին կայսրը արաբների դեմ դուրս եկավ, իր հետ ունենալով Ստավրակիոս պատրիկին և իր մոր մնացած մեծրիմներին, ինչպես նաև երկու բանակաթեմերից 20 հազար ընտիր թեթևազեն զինվորներ։ Ստավրակիոսի մարդիկ, տեսնելով զորքի ու կայսեր եռանդը, վեհերոտեցին, քանզի պատերազմում հաղթելու դեպքում կայսեր դեմ նյութված դավադրությունը հօդս կցնդեր։ Նրանք պահակատեղիի զինվորներին կաշառելով համոզեցին ստել ու ասել, որ իբր սարակինոսները հեռացել են։ Կայսրը այդ առթիվ շատ տխրեց ու ձեռնունայն մտավ քաղաք։ Մայիս ամսի 1-ին մեռավ նրա որդի Լևոնը, որին կայսրը շատ ողբաց։ Ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա հունիս ամսի 17-ին, հինգերորդ օրը, ձիարշավական մրցումներից վերադառնալիս, սուրբ Մամասի մոտ տագմաների վերոհիշյալ [հրամանատարները] կայսեր վրա շարժվեցին՝ ձերբակալելու համար։ Կայսրը իմանալով այդ մա-

սին, մտավ իր խելանդիոնը, անցավ Պյուլե, նպատակ ունենալով ապաստանել Անատոլիկոն բանակաթեմում։ Իր հետ էին նաև մոր մտերիմները, որոնց սակայն [կայսրը] չգիտեր։ Կայսեր կինն էլ դուրս եկավ մինչև Տրիտոն։ Կայսեր մոտ գտնվող մոր մտերիմները խորհուրդ արեցին ու ասացին. «Եթե նրա շուրջը զորք հավաքվի, մենք չենք կարողանա նրան ձեռք գցել, իսկ մեզ էլ հնարավոր չի լինի նրանից թաքնվել և նա մեզ կոչնչացնի»։ Կայսեր մայրն իր հերթին էլեֆթերիոսի պալատում հավաքեց տագմաների զորահրամանատարներին, որոնց հետ ինքը նախապես պայմանավորվել էր, ապա ինքն էլ եկավ պալատ։ Իմանալով զորքի՝ կայսեր սատար կանգնելու մասին, շատ վհատեցց, մինչև անգամ մտածեց որդու մոտ եպիսկոպոսներ ուղարկել և նրանից երաշխիքներ ստանալով, մի կողմ քաշվել[896]։ Նա ծածուկ նամակ էլ գրեց կայսեր մոտ գտնվող իր մտերիմներին, թե «Եթե դուք որևէ ձևով ինձ չըհանձնեք նրան, ապա ես ինձ հետ ունեցած ձեր պայմանավորվածության մասին կայսեր կհայտնեմ»։ Նրանք վախեցած, աղոթելու պահին նրան բռնեցին, խելանդիոն նստեցնելով շաբաթ առավոտյան, օգոստոս ամսի 15-ին քաղաք բերեցին և բանտարկեցին Միրանի դահլիճում[897], որտեղ ծնվել էր նա։ Ժամը 9-ի մոտ իր մոր և վերջինիս խորհրդատուների վճռի համաձայն նրան սարսափելի ու անբուժելի ձևով կուրացրին, մեռցնելու միտումով։ 18 օր արևը խավարեց, չշողացին նրա ճառագայթները, որի պատճառով նավերը մոլորված դես ու դեն էին դեգերում։ Բոլորն ասում էին ու խոստովանում, որ արեգակը չի լուսավորում՝ կայսեր լույսը խավարելու պատճառով։ Ահա այս ճանապարհով իշխանությունը ձեռք է գցում նրա մայր Իրենեն։

Նույն տարին Հռոմում էլ երանելի Ադրիանոս պապի ազգականները ժողովրդին Լևոն պապի դեմ ոտքի հանեցին և բռնելով նրան՝ կուրացրին։ Բայց չկարողացան կատարելապես խավարեցնել նրա աչքի լույսը, քանզի կուրացնողները մարդասեր լինելով, խնայեցին նրան։ Լևոն պապն ապաստանեց ֆրանկների ռեքս Կարուլոսի մոտ, որը դաժանորեն պատժեց նրա ոսոխներին և վերականգնեց նրան իր աթոռին։ Այդ ժամանակվանից սկսած Հռոմն անցավ ֆրանկների գերիշխանության ներքո։ Իսկ պապը փոխհատուցելով Կարուլոսին, նրան Պետրոս առաքյալի տաճարում հռոմայեցիների կայսր թագադրեց[898], գլխից մինչև ոտքերը յուղով օծեց, թագավորական ծիրանին ու թագը հագցրեց՝ ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին։

[A. M. 6290]

Հռոմայեցիների Իրենե կայսրուհու երկրորդ թագավորություն[899], թագավորեց 5 տարի։

[Հռոմայեցիների Իրենե կայսրուհու] 1-ին տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 13-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 14-րդ տարին

Այդ տարի Իրենեն տիրանալով իշխանության, Խրիստուպոլսի վանահայր Դորոթեոսին և Մեծ եկեղեցու խարտոֆիլաքս Կոստանդնին անհապաղ Կապադովկիան ու Գալատիան ասպատակող Աբիմելեքի մոտ ուղարկեց, հաշտության շուրջը բանակցություններ վարելու, բայց ապարդյուն։ Հոկտեմբեր ամսին մի քանի խռովարարներ համոզում են աստվածամարտ Կոստանդնի[900] Թերապիայի պալատում[901] բանտարկված որդիներին փախչել Մեծ եկեղեցին, իբրև թե իրենց կյանքի ապահովության երաշխիքներ խնդրեն։ Նրանք մտադիր էին այդ պատրվակով մեկն ու մեկին կայսր հռչակել։ Եկեղեցում բազում ժողովուրդ հավաքվեց, բայց ներքինի Աետիոս պատրիկը վրա հասավ, նրանց խոսք տալով դուրս հանեց, բայց խոսքը չհարգելով, Աթենք աքսորեց։ Կայսրուհու մտերիմներ Ստավրակիոս և Աետիոս պատրիկները հակառակվեցին միմյանց, այն աստիճան, որ չէին թաքցնում իրենց թշնամությունը. երկուսն էլ մտադիր էին կայսրուհու մահից հետո իշխանությունն իրենց ազգականներին տալ։

[A. M. 6291]

[Հռոմայեցիների Իրենե կայսրուհու] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 14-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 15-րդ տարին

Այդ տարի Աբիմելեքը Ռոմանիայի վրա արշավեց, նա մի թեթևազեն ավազակախումբ ուղարկեց, որն իջավ մինչև Մալագինա[902] և ձեռք գցելով Ստավրակիոսի ախոռներում գտնվող ձիերը, կայսերական հանգերձանքը, անվնաս վերադարձավ։ Մնացած արաբները իջան մինչև Լյուդիա և բազում գերիներ տարան։ Նրանց մի այլ ավազակախումբ էլ հարձակվեց Օպսիկիոնի կոմես Պավլոս պատրիկի, նրա համայն զորքի

ու օպտիմատների[903] վրա և մեծ ջարդ տվեց, վերցրեց նաև նրանց տուղդոնն ու վերադարձավ։ Ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա մարտ ամսին Բելզետիայի[904] սկլավենների իշխան Ակամերոսը, հելլադացիների դրդմամբ ուզեց ազատել Կոստանդնի որդիներին և նրանցից մեկն ու մեկին կայսր հռչակել։ Երբ այդ մասին իմացավ Իրենե կայսրուհին, Կոստանդին Սարանտապեխոս պատրիկի մոտ վերջինիս որդուն՝ Թեոփիլակտոս սպաթարիոսին ուղարկեց (որը նաև իր, Իրենեի, եղբորորդին էր)[905], նրա միջոցով բոլորին կուրացրեց և խափանեց նրանց՝ իր դեմ նյութված դավադրությունը։ Սուրբ Ջատկի երկրորդ օրը կայսրուհին չորս պատրիկների՝ Թրակեսիոն [բանակաթեմի] զորավար Վարդանի, Թրակիայի զորավար Սիսիննիոսի, սխոլերի դոմեստիկոս Նիկետասի և Կոստանդին Բոյիլա-սի[906] ուղեկցությամբ չորս սպիտակ ձիերով լծված կառքի վրա բազմած սուրբ Առաքելոց տաճարից դուրս եկավ՝ առատ դրամ բաշխելով։ Մայիս ամսին կայսրուհին շատ ծանր հիվանդացավ և ներքինիների գզվռտոցն էլ ավելի սաստկացավ։ Աետիոսը, դաշնակցելով սխոլերի դոմեստիկոս Նիկետաս պատրիկի հետ, ուժգին ընդդիմացավ Ստավրակիոսին, նրանք հավատացնում էին կայսրուհուն, թե Ստավրակիոսը իշխանության վրա աչք ունի։ Կայսրուհին գազազած, Հիերիոսի պալատում սաստիկ պարսավեց նրան, որակելով որպես խռովություններ ու ապստամբություններ նյութող, որ շուտով իր, Ստավրակիոսի, գլխին փորձանք է բերելու։ Ստավրակիոսը իրեն արդարացրեց և գլուխը փրկեց։ Բայց վերոհիշյալ պատրիկների՝ Աետիոսի և Նիկետասի դեմ ոխ կապեց։

[A. M. 6292]

[Հռոմայեցիների Իրենե կայսրուհու] 3-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ա.հարոնի] 15-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 16-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա փետրվար ամսին վերոհիշյալ Ստավրակիոսը մայրաքաղաքում գտնվող սխոլարիոսներին ու էքսկուբիտորներին՝ հրամանատարներով հանդերձ դրամով ու նվերներով կաշառելով, խռովության ու ապստամբության դրդեց։ Բարեպաշտ Իրենեն Հուստինիանոսի տրիկլինում ժողով գումարեց և բոլոր պինվորականներին արգելեց մերձենալ Ստավրակիոսին։ Այդպիսով նա փոքր մեղմեց իրավիճակը։ Իսկ վերոհիշյալ Աետիոսն ու Նիկետասը ուրիշ մի քանի հոգու հետ պայքարում էին Ստավրակիոսի դեմ, որը սրտի կաթված ունեցավ։

Նա փրփրացող արյուն փսխեց՝ կրծքավանդակից ու թոքերից հոսած։ Բժիշկները գտան, որ նա կմահանա։ Բայց շողոքորթ ու տխմար մարդիկ, այդ թվում և բժիշկներ ու մի քանի վայ վանականներ ու բանդագուշակներ, մինչև նրա վախճանի օրն անգամ (որը տեղի ունեցավ նույն ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա հունիս ամսին, երեքշաբթի օր), երդումներով հավատացնում էին, թե կապրի ու կթագավորի։ Ստավրակիոսը դրա հուսով տարված, Կապադովկիայում[907] Աետիոսի դեմ ապստամբություն էլ կազմակերպեց, բայց որի բռնկման մասին կենդանությանը արժանի չեղավ լսել։ Այն բռնկվեց իր մեռնելուց երկու օր հետո։ Ապստամբները ձերբակալվեցին և աքսորի ու այլ պատիժների ենթարկվեցին։

[A. M. 6293]

[Հռոմայեցիների Իրենե կայսրուհու] 4-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 16-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 17-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին Ֆրանկների ռեքս Կարուլոսը թագադրվեց Լևոն պապի կողմից։ Նա որոշել էր Սիկիլիայի դեմ նավատորմիղ ուղարկել, բայց այդ մտքից հրաժարվեց, քանզի գտավ, որ նախընտրելի է Իրենեի հետ ամուսնանալ։ Այդ հարցով նա հաջորդ՝ ինդիկտիոնի 10-րդ տարին դեսպաններ ուղարկեց։ Ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա մարտ ամսին Իրենե բարեպաշտը բյուզանդացիներին բաշխեց քաղաքային հարկերը, թեթևացրեց Աբիդոսի և Հիերոնի[908], այսպես կոչված, կոմմերկիոնները[909], բազում այլ բարերարություններ կատարելու հաճույքն ունեցավ։

[A. M. 6294]

[Հռոմայեցիների Իրենե կայսրուհու] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 17-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 18-րդ տարին

Այդ տարի Աետիոս պատրիկը ճողոպրելով Ստավրակիոսից և իրեն ապահով զգալով, ջանում էր իշխանությունն իր եղբոր ձեռքը տալ։ Նա

նրան Թրակիայի և Մակեդոնիայի մոնոստրատեգոս նշանակեց, իսկ ինքըն իր ղեկավարության տակ ուներ պերատիկա բանակաթեմները՝ Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը։ Նա այն աստիճան մեծամտացավ, որ իշխանավորներին քամահրում էր, նրանց բանի տեղ չէր դնում։ Վերջիններս շատ զայրացած, որոշեցին կայսրուհու դեմ ապստամբություն բարձրացնել և գործի անցան։ Այդ միջոցին Իրենեի մոտ ժամանեցին Կարուլոսի և Լևոն պապի դեսպանները, խնդրելով նրան ամուսնանալ Կարուլոսի հետ և այդ ձևով միավորել Արևելքն ու Արևմուտքը։ Իրենեն մտադիր էր ընդունել այդ առաջարկը, եթե դրան արգելք չկանգներ բազմից հիշատակված Աետիոսը. նա Իրենեի պարադինաստևոն[910] էր և ծրագրում էր իշխանությունն իր եղբոր հաջողացնել[911]։

[A. M. 6295]

Հռոմայեցիների կայսր Նիկեփոր[912]։ Թագավորեց 9 տարի։

[Հռոմայեցիների Նիկեփոր կայսեր] 1-ին տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 18-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 19-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 31-ին, գիշերվա 4-րդ ժամին, լույս երկուշաբթի օր, գենիկոնի լոգոթետ Նիկեփոր պատրիկը բռնակալեց ամենաբարեպաշտ Իրենե ավգուստայի դեմ։ Այդ բանը աստված թույլատրեց մեր անասելի ու անթիվ մեղքերի համար։ Նրան գործակցում էին սխոլերի դոմեստիկոս Նիկետաս պատրիկը, նրա եղբայր Սիսիննիոս պատրիկը՝ նենգամիտ ու երդմնադրուժ Տրիֆիլլիոսների ընտանիքից։ Նրանց հետ էին նաև Լևոն Սերանտապեխոս պատրիկը, Մուսուլակի որդի Գրիգոր պատրիկը, պատրիկ և քվեստոր Թեոկտիստոսը, Պետրոս պատրիկը, որոնք խաբեությամբ իրենց կողմը քաշեցին նաև տագմաների զորահրամանատարներից ոմանց։ Նրանք տիրեցին խալկե կոչվող դռան, պահակներին հեշտությամբ խաբեցին ու հավատացրին, թե իրենց կայսրուհին է ուղարկել հենց այդ Նիկեփորին կայսր հռչակելու, քանզի Աետիոս պատրիկը ճնշում էր գործում իր վրա իր՝ Աետիոսի, եղբայր Լևոնին կայսր հռչակելու։ Պահակները հավատ ընծայեցին այդ ստին և իրենք էլ բռնակալին կայսր հռչակեցին։ Դրանից հետո նույն այդ պատրիկները եկան Մեծ պալատ, մտան ներս և այնտեղից մի քանի աննշան մարդկանց ու ստրուկների ամբողջ բաղաքով մեկ

ուղարկեցին և կես գիշերից առաջ հռչակումը հրապարակեցին։ Պատրիկները էլեֆթերիոսի պալատի վրա հսկողություն սահմանեցին, քանզի այդ պահին կայսրուհին այնտեղ էր գտնվում։ Վաղ առավոտյան նրանք մարդ ուղարկեցին, կայսրուհուն բերեցին և Մեծ պալատում արգելափակեցին, որից հետո գնացին Մեծ եկեղեցի՝ ստահակին թագադրելու։ Քաղաքի համայն բնակչությունը այնտեղ հավաքվեց, բոլորը կատարվածից դժգոհ էին, անիծում էին և՛ թագադրողին, և՛ թագադրվողին, և՛ այդ բանին հավանություն տվողներին։ Բարեպաշտ, աստծո ճանապարհով ընթացող մարդիկ ապշել էին աստծո վճռի վրա, թե ինչպես նա թույլ տվեց, որ ուղղափառության համար մաքառող ու մարտիրոսացած կնոջ գահընկեց անի ինչ որ խողարած։ Իրենց արծաթասիրությունից դրդված Նիկեփորին էին միացել իր՝ կայսրուհու ամենամտերիմ մարդիկ,խոսքը ներքինի պատրիկ Լևոն Սինոպցի սակելլարիոսի, աստվածատյաց Տրիֆիլլիոսների և վերևում հիշված պատրիկների մասին է, որոնք հենց Իրենեի տված առատ նվերներից անչափ հարստացել էին։ Նրանք բազում անգամներ կայսրուհու հետ ճաշի էին նստել, քծնել նրան, սարսափելի երդումներով հավաստիացրել, թե իրենց համար աշխարհի ամենակարևոր բանը նրա նկատմամբ իրենց տածած սերն է։ Ուրիշները կատարվածից ապշած, իրենց աչքերին չէին հավատում, կարծում էին, թե երազի մեջ են։ Իսկ իրազեկ մարդիկ երանի էին տալիս անցած լավ օրերին, ողբում բռնատիրության իրենց գլխին բերելիք փորձանքների համար, հատկապես նրանք, որոնք արդեն բռնակալի նենգամտության համը անցյալում մի քիչ առել էին։ Մի խոսքով, բոլորին համակել էր տրտմությունն ու անմխիթարական վհատությունը։ Ջեմ ուզում տխուր բաներով խոսքս երկարացնել։ Այդ միջոցին տարօրինակ կերպով փոխվեց և եղանակը, այն դարձավ մռայլ ու խավար, աշուն ժամանակ սառնամանիք ցուրտ արեց, որը պարզ վկայությունն էր Նիկեփորի ապագա բըրտության, նրա պատճառելիք անտանելի տառապանքների, հատկապես իրեն օգնածների նկատմամբ։ Հաջորդ օրը մի քանի պատրիկների հետ միասին նա գնաց կալանքի տակ առնված կայսրուհու մոտ, իրեն հատուկ կեղծավորությամբ նրան հավաստիացրեց օգտակար լինելու իր պատրաստակամությունը (որով նա շատերին էր խաբել), բացատրեց, թե իր կամքին հակառակ են իրեն գահ բարձրացրել, որ իբր ինքը ոչ մի ցանկություն չուներ իշխանության տիրանալու։ Նա անիծում էր իրեն թագավորեցնողներին, կայսրուհու դեմ դավադրություն կազմակերպողներին։ Նրանց նա մատնիչ Հուդային էր նմանեցնում, որն ընթրիքից հետո դավաճանեց Տիրոջ, ցույց տալիս, որ նրանք ամեն ինչում Հուդա-

յին են նմանվել: Նա պնդում էր, թե սիրում է սև կոշիկներ հագնել, հակառակ կայսերական ընդունված կարգի[913]: Նա նենգորեն հավատացնում էր Իրենեին, երդվում, որ կատարելապես կապահովի նրա հանգիստը, ինչպես վայել է տրկին տիրուհու հանդեպ, որ նրա գահընկեցությանը չի հաջորդելու որևէ փորձանք: Նա խորհուրդ էր տալիս կայսերական գանձերից ոչ մի բան իրենից չթաքցնի, դատապարտում էր արծաթասիրության ախտը, որն իբր ինքը տանել չի կարող: Բայց անհագը շատ էր տառապում այդ ախտից, իր ամբողջ հույսը հենց ոսկուն կապելով: Իմաստուն և աստվածասեր Իրենեն, հակառակ որ կին լինելով անակնկալ փոփոխությունից պետք է ազդված լիներ, այդուհանդերձ դիմելով երեկվա երդմնազանց տրկին և այսօրվա նենգ, խոովարար ու լպիրշ բռնակալին, արիաբար ու խոհեմաբար ասաց. «Ես, ա՛յ մարդ, աստծուն եմ պաշտում, որ ինձ, որբիս, բարձրացրեց, անարժանիս գահի արժանացրեց: Իմ գահընկեցության պատճառը ես ինձ եմ համարում և իմ մեղքերը: Ես աղաղակում եմ, թող ամեն ինչում և ամեն ձևով օրհնյալ լինի Տիրոջ անունը, անունը միակ արքայից արքայի, տեարց տիրոջ, հենց նրան եմ ես վերագրում քո հաջողությունը, քանզի հավատացած եմ առանց նրան ոչինչ չի լինում: Ինչպես այժմ պարզվեց, քո դեմ եղած և ինձ հաճախ զեկուցված ամբաստանությունները քո մասին ճշմարիտ էին, դու այդ լավ գիտես, և եթե ես այդ առթիվ քո դեմ ատելությամբ լցվեի, ինձ դժվար չէր քեզ ոչնչացնել: Բայց մի կողմից հավատալով քո երդումներին և մյուս կողմից քեզ խնայելով, իմ բազմաթիվ մտերիմների խոսքին ականջ չկախեցի, այն ժամանակ աստծուն ապավինեցի, աստծուն, որի միջոցով են թագավորում թագավորները և երկրի վրա տիրություն անում տերերը: Արդ, ես երկրպագում եմ քեզ որպես բարեպաշտի և աստծո ընտրյալի, որպես կայսեր և խնդրում խնայել անզորիս, հատկացնել ինձ իմ կառուցած էլեֆթերիոսի տունը՝ ի մխիթարություն իմ անօրինակ դժբախտության»: Նա պատասխանեց. «Եթե ուզում ես կատարվի քո ցանկությունը, ապա երդվիր ինձ հանուն համայն աստվածային զորության, որ կայսերական գանձերից և ոչ մի բան չես թաքցնելու և ես կկատարեմ քո խնդրանքը, քեզ համար կապահովեմ լիակատար հոգատարություն և անդորր»: Նա երդվեց նվիրական ու կենարար խաչափայտի վրա ու ասաց. «Ես քեզանից չեմ թաքցնի մի օբոլոս[914] անգամ»: Նա այդպես էլ արեց: Նիկեփորը հասնելով իր նպատակին, նրան իսկույն Իշխանաց կղզին աքսորեր. իր՝ Իրենեի կառուցած վանքը: Դա կատարվեց հենց այն ժամանակ, երբ քաղաքում էին գտնվում Կարուլոսի դեսպանները, նրանց աչքի առաջ: Այդ ամեն ինչ լափո-

ղը իշխանության տիրանալով չկարողացավ մի քանի օր անգամ երկերեսանիորեն թաքցնել իր բնածին վատությունն ու արծաթասիրությունը։ Իբրև թե անիրավության առաջն առնել ջանալով, Մագնավրայում նենգ ու անիրավ դատարան գումարեց։ Բռնակալի նպատակը, ինչպես պարզվեց, ոչ թե աղքատներին արդարն հատուցելն էր, այլ այդ դատարանի միջոցով բոլոր իշխանավորներին պատվազրկելն ու ձերբակալելը, ամեն ինչ իր ձեռքում կենտրոնացնելը։ Նա այդպես էլ արեց։ Բայց տեսնելով, որ բոլորը իրենից դժգոհ են և երկյուղելով, որ նրանք հանկարծ հիշելով բարեպաշտ Իրինեի բարեգործությունները, իշխանությունը դարձյալ նրան կտան, անողորմը, նոյեմբեր ամսին, սաստիկ սառնամանիքի պայմաններում, անգթաբար Լեսբոս կղզին աքսորեց, խիստ հսկողության տակ դրեց, կարգադրեց, որ ոչ ոքի թույլ չտան երբևիցե նրան տեսության գալու։ Ապրիլ ամսի 30-ին վախճանվեց Նիկետաս Տրիֆիլլիոսը. պատմում են, որ նրան Նիկեփորը թունավորեց։ Մայիս ամսի 4-ին, հինգշաբթի օրը, Նիկեփորը գնաց Քաղկեդոնի արվարձանը, մի շատ հեզիկ ու հանգիստ ձի նըստեց, բայց աստծո նախախնամությամբ ձին իր վրայից նրան ցած գլորեց և աջ ոտքը ջարդվեց։ Հուլիս ամսի 19-ին, չորեքշաբթի օրը, ժամը 1-ին, Անաստոլիկոնի ղորավար Վարդան պատրիկը, մականունը Բուրք[915], պերատիկա բանակաթեմների[916] կողմից կայսր հռչակվեց։ Նա թեև կտրականապես հրաժարվում էր ծիրանին հագնել, բայց նրանց վրա ազդել չկարողացավ։ Նա իջավ մինչև Խրիսուպոլիս[917], 8 օր շրջեց քաղաքի շուրջը[918], բայց քաղաքացիներից չընդունվելով, վերադարձավ Մալագինա։ Աստծուց վախենալով և չուշենալով իր պատճառով քրիստոնյաների կոտորած լինի, նա դիմեց Նիկեփորին և նրանից իր կյանքի անվտանգության ու գույքի ապահովության մասին գրավոր երաշխիքներ ստացավ, դրանց տակ ստորագրեցին նաև սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքը և բոլոր պատրիկները։ Ահա դրանից հետո նա իր բոլոր մտերիմներից գաղտնի, սեպտեմբեր ամսի 8-ին, կեսգիշերին փախավ, իջավ Բյութանիայի Կիոս [քաղաքը], Հերակլիոսի վանքը և գտնելով կայսեր ուղարկած խելանդիոնը, մազերը խուզեց, հագավ վանականի սքեմը և նավ նստելով, գնաց Պրոտե կոչվող կղզին, որտեղ ինքը վանք էր կառուցել։ Նա հավատացած էր, որ Նիկեփորը, այդ ուխտադրուժը, չի խախտի իր տված սարսափելի երդումը, իրեն ոչ մի վնաս չի հասցնի։ Սակայն կայսրը նախ գրավում է նրա ողջ ունեցվածքը, ապա պատրվակ գտնելով, ձերբակալում բանակաթեմների բոլոր ղորավարներին ու կալվածատերերին, ոմանց նաև մայրաքաղաքում, իսկ համայն բանակն էլ առանց ոռճկի թողնում։ Ո՞վ կարող է ըստ արժանվույն պատմել մեր մեղքերի հա-

մար աստծո թույլտվությամբ այդ օրերում նրա գործած արարքների մասին: Ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա օգոստոս ամսի 9-ին Լեսբոսում աբասորի մեջ վախճանվեց կայսրուհի Իրենեն, որի մարմինը փոխադրվեց Իշխանաց կղզին և ամփոփվեց նրա կառուցած վանքում:

[A. M. 6296]

[Հռոմայեցիների Նիկեփոր կայսեր] 2-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 19-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 19-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 20-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 12-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսին Նիկեփորը իր որդի Ստավրակիոսին Մեծ եկեղեցում ձեռամբ սրբազնագույն պատրիարք Տարասիոսի կայսր թագադրեց, թեև նա դեռևս նման պատվի արժանի չէր ո՛չ իր արտաքինով, ո՛չ իր ֆիզիկական ու մտավոր կարողություններով: Ոչ մի ժամանակ և ոչ մի հարցում արդարությունը չհարգած Նիկեփորը իր համախոհ ու համախորհ մի քանի լիկաոնացիների՝ ավելի ճիշտ գայլ-մարդկանց[919] հրամայեց գիշերով Պրոտե կղզին գնալ և որպես թե առանց իր գիտության, կուրացնեն Վարդանին, որից հետո ապաստանեն եկեղեցում[920]: Հրամանը գործադրվեց, և այդ սրարքը պատրիարքին ու սենատին, աստվածավախ բոլոր մարդկանց մեծ ցավ պատճառեց: Իսկ անօրինագույն Նիկեփոր կայսրը ձևացնելով, որ ուզում է [ոճրագործ] լիկաոնացիներից վրեժ լուծել, երդվեց սպանել նրանց, նա, ով ամեն ինչ և միշտ ցուցադրական էր անում, և ոչ ինչպես հաճելի է աստծուն: Բոլոր ապօրինություններով հանդերձ այդպիսի հատկությամբ էլ էր օժտված, որով գահին տիրանալուց առաջ էլ շատերին խարդավանեց: Բայց ովքեր քաջ գիտակ էին նրա գործելու այդ եղանակին, նրանց համար նա շատ ծիծաղելի էր: Նա անչափ անամոթությամբ հավիտյանս մոայլված ամենապիղծ մռութը այդ դեպքի առթիվ ամբողջ յոթ օր դուրս չհանեց կայսերական ննջասենյակից, ուր կեղծավորաբար լաց էր լինում, թեև արդարև կնոջ պես լացկան էր: Անպետք ու կեղծավոր մարդկանցից շատերը հենց այդպես լացկան են լինում: Բայց շատերն իմացան նրա ինչ լինելը: Օգոստոս ամսին նա արաբների դեմ արշավեց, նրանց Փռյուգիայի Կրասոսում[921] հանդիպեց և մարտ տալով, պարտվեց: Նա մեծ կորուստներ ունեցավ, քիչ էր մնացել, որ ինքն էլ գերի ընկներ, եթե մի քանի քաջ հրամանատարներ մի կերպ չփրկեին նրան դժվար կացությունից:

[A. M. 6297]

[Հռոմայեցիների Նիկեփոր կայսեր] 3-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 9-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 20-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 21-րդ տարին

Այդ տարի Պարսկաստանում ապստամբություն բռնկվեց և արաբների առաջնորդը գնաց ապստամբներին խաղաղեցնելու։ Իսկ Նիկեփորը հարմար առիթ գտնելով, վերականգնեց Գալատիայի Անկյուրան, Թեբաստան և Անդրաստոսը[922]։ Նա Ասորիք ավարառու զորք ուղարկեց, որը, սակայն, ոչինչ չկատարած վերադարձավ. ընդհակառակը, նա մեծ կորուստներ ունեցավ։

[A. M. 6298]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկեփոր[923]։ Աթոռակալեց 9 տարի։

[Հռոմայեցիների Նիկեփոր կայսեր] 4-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 10-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 21-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեփոր պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա փետրվար ամսի 18-ին Կոստանդնուպոլսի սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքը առոք փառոք վախճանվեց։ Նրա աճյունը փոխադրվեց Պոնտոսի Ստենոն և պասեքի առաջին շաբաթվա չորեքշաբթի օրը ամփոփվեց իր կողմից կառուցված վանքում։ Ապրիլ ամսի 12-ին, Զատկի մեծ կիրակի օրը համայն ժողովրդի, կղերի, ապա և կայսրերի ընտրությամբ նախկին ասեկրետ Նիկեփորը սրբազնագույն պատրիարք ձեռնադրվեց։ Ստուդիոսի վանքի[923a] վանահայրեր Պլատոնն ու Թեոդորոսը, սակայն, Նիկեփորի ձեռնադրության համաձայնություն չտվեցին, դեռ ավելին, նրանք համաոությամբ նրա դեմ դուրս եկան, որոշելով պառակտում առաջացնել։ Նրանք պատճառաբանում էին, թե աշխարհականն իրավունք չունի իսկույն եպիսկոպոս դառնալ։ Նիկեփոր կայսրն ուզեց նրանց քաղաքից արտաքսել, բայց որոշ մարդկանց խորհրդով հրաժարվեց այդ մտքից։ Նրանք ասացին, թե պատրիարքի ձեռնադրությունը վերոհիշյալ մարդկանց կարգալուծության և Թեոդորոսին եննյակա շուրջ 700 վանականների վանքի լուծարքի գնով գովելի բան չէ։ Բայց իրականում եկեղեցու համար այդ ձեռնադրությունը օտա-

րոտի չէր, ոչ էլ նորահնար, անցյալում շատ ուրիշ նախկին աշխարհականներ արժանավայել կերպով եպիսկոպոսի[924] պաշտոնը վարեցին, ծառայելով աստծուն։

Նույն տարին արաբների առաջնորդ Ահարոնը մավրոֆրոններից, Ասորիքից, Պաղեստինից և Լիբիայից հավաքագրված 300 հազարանոց մեծ զորքով արշավեց Ռոմանիայի վրա։ Գալով Տիանա, նա այնտեղ իր ամբարշտության տուն՝ [մզկիթ] կառուցեց։ Պաշարմամբ նա անառիկագույն Հերակլեսի բերդը[925] գրավեց, ինչպես և Թեբասան, Մալակոպեան[926], Սիդերոպալոսն[927] ու Անդրասոսը։ Նա 60 հազարանոց ավարառու զորք ուղարկեց, որն իջնելով Անկյուրա, թալանեց[928] այն ու վերադարձավ։ Նիկեփոր կայսրը վախով ու տարակուսանքով համակված, իրեն կորցրած արշավանքի գնաց՝ քաջագործություններ երկնելու։ Նա բազում հաղթանակներ տանելուց հետո, Ահարոնի մոտ [դեսպանություն] ուղարկեց՝ Սինադայի մետրոպոլիտին, Գուլեոնի վանահայր Պետրոսին և Ամաստրիսի [վանքի] տնտես Գրիգորին, հաշտություն առաջարկելով։ Նրանք երկար բանակցություններից հետո հաշտություն կնքեցին, որի համաձայն [կայսրությունն արաբներին] տարեկան 30 հազար դահեկան է վճարելու, դրան գումարած երեք դահեկան որպես գլխահարկ կայսեր համար և երեք էլ՝ իր որդու։ Ահարոնը, ստանալով դա, անշափ բերկրացավ ու հրճվեց, ավելի քան եթե նա բյուր տաղանդ [ոսկի] ստացած լիներ, քանզի գտնում էր, որ նա այդ ձևով իրեն ենթարկեց Հռոմեական կայսրությունը։ Նրանք համաձայնության եկան նաև չվերակառուցել իրենց գրաված բերդերը։ Բայց հենց որ արաբները վերադարձան, [Նիկեփորն] անհապաղ վերակառուցեց այդ բերդերը և ամրացրեց։ Ահարոնն իմանալով դա, վերստին զորք ուղարկեց և գրավեց Թեբասան, Կիպրոս նավատորմիղ ուղարկեց, քանդեց եկեղեցիները, կիպրացիներին էլ տեղահան արեց, բազում ավարառություն կատարեց և վերացրեց խաղաղությունը։

[A. M. 6299]

[Հռոմայեցիների Նիկեփոր կայսեր] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 22-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 11-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեփոր պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի Նիկեփորը բուլղարների դեմ արշավեց, բայց հասնելով Ադրիանուպոլիս, իմացավ, որ վասիլիկոսներն ու տագմաները իր դեմ

խռովություն են նյութում, դրա համար բան չարած վերադարձավ։ Միայն իր ցեղակիցներին պատժած լինելու համար շատերին ծեծի ու աքսորի ենթարկեց, նրանց գույքը բռնագրավեց։ Նա ուղարկեց սպաթար Վարդանին, մականունը Անեմաս, բռնել տվեց ամեն մի պրոսելիտի ու պարիկոսի[929] և տարավ Թրակիա բնակեցրեց, նրանցից գանձվելիք տարեկան հարկերից բազում ոսկի ակնկալելով։ Նա ամեն ինչի էր դիմում ոչ թե Քրիստոսի սիրույն, այլ պաշտածը ոսկու[930]։

[A. M. 6300]

[Հռոմայեցիների Նիկեփոր կայսեր] 6-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 23-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեփոր պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 1-ին տարվա սեպտեմբեր ամսին արաբների առաջնորդ Ահարոնը նավատորմիղով Հռոդոս ուղարկեց Խումեյդին[931], որն անհապաղ նավելով գրավեց Հռոդոսը և մեծաթիվ գերիներ ձեռք բերեց։ Բայց [կղզու] բերդը մնաց անառիկ։ Վերադարձին սակայն նա ակնհայտ կերպով տանուլ տվեց հրաշագործ սուրբ Նիկողայոսին[932]. գալով Մյուրա[933], նա փորձեց նրա տապանը քարուքանդ անել, բայց [սխալմամբ] մոտիկ գտնվող մի ուրիշը ջարդեց։ Հանկարծ նավատորմիղն էլ փոթորկի ու ալեկոծության, կայծակ ու որոտի հանդիպեց, բազում նավեր խորտակվեցին։ Այդ բոլորը աստվածամարտ Խումեյդին ստիպեցին ճանաչել սրբի զորությունը։ Նա հեղակարծորեն խուսափեց վտանգից։ Նիկեփորը իր որդի Ստավրակիոսին կնության առնելու համար համայն տերության սահմաններում աղջիկների ընտրություն կատարելով, կանգ առավ աթենուհի Թեոփանոյի վրա, երանելի Իրենեի ազգականուհու, որ նշանված էր արդեն և նշանածի հետ բազում անգամ կենակցել, նրանից բաժանեց և դեկտեմբերի քսանին Բշվառական Ստավրակիոսի հետ ամուսնացրեց։ Եվ որպեսզի այստեղ ևս ցույց տա իր խայտառակ անօրինությունը, [Թեոփանոյի] հետ երկու ավելի գեղեցիկ կույս էլ ընտրեց և բացահայտորեն փչացրեց հարսանիքի այդ օրերին, բոլորի ծիծաղի առարկան դարձած այդ պիղծը։ Փետրվար ամսին բազում իշխանավորներ նրա դեմ խռովություն նյութեցին, որոշելով կայսր հռչակել քվեստոր Արշավիր պատրիկին, մի բարեպաշտ և գիտուն մարդու։ Բայց վարպետորդի Նիկեփորը իմանալով դա, նրան գանահարելով ու վանական խու-

զելով աքսորեց Բյութանիա, իսկ մնացածներին բրածեծ անելով, աքսոր ուղարկեց ու գույքը բռնագրավեց, ոչ միայն աշխարհական իշխանավորների, այլ սրբազան եպիսկոպոսների ու վանականների, Մեծ եկեղեցու կղերից սինկելլոսին, սակելլարիոսին և խարտոֆիլաքսին՝ անվանի ու հարգարժան մարդկանց։

[A. M. 6301]

Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդ[934]*։ Իշխեց 4 տարի։*

[Հռոմայեցիների Նիկեփոր կայսեր] 7-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 1-ին տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 13-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեփոր պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 2-րդ տարվա մարտ ամսին Խորին Պարսկաստանում, Խորասան կոչվող երկրում մեռավ արաբների առաջնորդ Ահարոնը։ Իշխանությունը ժառանգեց նրա որդի Մոհամմեդը, ամեն ինչում անընդունակ մի մարդ։ Նրա դեմ նույն Խորասանում, հոր գործերի գլուխն անցած ապստամբություն բարձրացրեց եղբայրը՝ Աբդալան[935]*, որը պատճառ դարձավ արաբների մեջ եղբայրասպան պատերազմի բռնկման։ Ասորիքը, Եգիպտոսը, Լիբիան տրոհվեցին առանձին իշխանությունների, պետական գործերը քար ու քանդ արվեցին, նրանք իրար ու իրենց ենթակա քրիստոնյաներին ջարդեցին, միմյանց ունեցվածք հափշտակեցին և ամեն տեսակի անպատշաճություններ գործեցին։ Մեր աստծո Քրիստոսի սուրբ քաղաքում*[936] *եկեղեցիներ ավերվեցին, այդ թվում և երկու մեծ լավրաների*[937] *վանքերը՝ սուրբ Խարիտոնի ու Կիրակոսի և սուրբ Սաբբայի, ինչպես նաև սուրբ Եվթիմիոսի և սուրբ Թեոդոսի վանքերը։ Նման անիշխանությունն ու կոտորածը՝ ինչպես նրանց, այնպես էլ մեր, տևեց 5 տարի։ Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսը*[938] *և նրա եղբայր՝ Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոս Հովսեփը, ճգնավոր Պլատոնը և նրանց ենթակա մյուս վանականները հրաժարվեցին ընդունել սրբազնագույն պատրիարք Նիկեփորի հաղորդությունը։ Պատճառը տնտես Հովսեփն էր, որ ապօրինի կերպով պսակել էր Կոստանդնին և Թեոդոտեին։ Նիկեփոր կայսրը առիթից օգտվելով, բազում եպիսկոպոսների ու վանահայրերի հրավիրեց և հրամայեց նրանց դեմ ժողով գումարեն, որի որոշմամբ հիշյալ մարդիկ արտաքսվեցին վանքից ու քաղաքից և աքսոր ուղարկվեցին՝ ինդիկտիոնի 2-րդ տարվա հունվար ամսին։*

Այդ նույն տարին Ստրիմոնում[939] զորքին ոտքիկ վճարելու պատճին բուլղարները վրա հասան և հափշտակեցին այն՝ 1100 լիտր ոսկի[940] և բազում զինվորների, զորավարների ու հրամանատարների կոտորեցին։ Այնտեղ մյուս բանակաթեմերից էլ բազմաթիվ տաքսատոսների հրամանատարներ կային, որոնք բոլորն էլ այնտեղ կորան։ Բուլղարները ձեռք գցելով նաև նրանց ողջ տուլդոնը, վերադարձան։ Նույն տարին, Զատկի տոնից առաջ, բուլղարների առաջնորդ Կրումը[941] հարձակվեց Սերդիկայի[942] վրա, նենգությամբ ու անձեռնմխելիության մասին խոսք տալով, գրավեց այն և հոմայեցի 6 հազար զինվորների սրի քաշեց, չհաշված հասարակ ժողովուրդը։ Նիկեփորն իբրև թե նրա դեմ դուրս եկավ՝ ավադ շաբաթի երեքշաբթի օրը, բայց խոսքի արժանի ոչինչ չարեց։ Փախուստով փրկված հրամանատարներին, որոնք իրենից անձեռնմխելիության մասին երաշխիք խնդրեցին, կայսրը հրաժարվեց տալ, որի պատճառով նրանք ստիպված եղան թշնամու կողմն անցնելու։ Նրանց թվում էր և հմուտ մեխանիկոս Եվմաթիոս սպաթարը։ Նիկեփորն ի վերա ամենայնի մայրաքաղաքի բնակչությանը երդումով հաստատված սակրաներով ուզում էր հավատացնել, որ Զատկի տոնը ինքը Կրումի արքունիքում է նշել[943]։ Ուզենալով վերստին գրավված Սերդիկայի [պարիսպները] վերակառուցել, բայց երկյուղելով դրան ընդդիմակայող զինվորներից, իր զորավարներին ու արխոնտներին կարգադրեց համոզեն նրանց, դիմեն կայսեր վերակառուցման մասին խնդրանքով, բայց զինվորները հասկանալով, որ դա [կայսեր] չարամիտ դրդմամբ է կատարվում, վեցերորդ ժամին ապստամբում են նրա և սեփական հրամանատարների դեմ և վրա տալով պատառոտում նրանց վրանները։ Գալով կայսերական վրանի մոտ, նրանք բազում լուտանքներ ու անեծքներ թափեցին կայսեր գլխին, ասացին, որ այլևս ի վիճակի չեն տանելու նրա անսահման արծաթասիրությունն ու չարախոհությունը։ Կայսրը անակնկալ խռովությունից սաստիկ վհատեց։ Նա սեղանից ելավ և նախ փորձեց Նիկեփոր ու Պետրոս պատրիկների միջոցով զինվորներին երդումներ տալով ու համոզելով հանդարտեցնել։ Նրանք մի փոքր խաղաղվեցին, բայց երիցս թշվառականները կարծես երկրաշարժ լիներ կամ երաշտ, «Տեր ողորմյա՛» աղաղակելով մի բլուր բարձրացան, հարմար առիթը ձեռքից բաց թողնելով։ Իսկ ամեն մի նենգագործության ընդունակ կայսրը գիշերով հրամանատարներից շատերին ծածուկ կաշառելով, հաջորդ օրը անձնապես հանդես եկավ զինվորների առջև, խոսեց ամենայն բարօրության մասին, ասածը սարսափելի երդումներով հաստատեց և հավաստիացրեց, թե նրանց զավակի պես է գուրգուրում, որից հետո փութանակի իրեն մայրաքաղաք գցեց,

տեղում թողնելով պրոմոսկրինիոս[944] *Թեոդոսիոս պատրիկին, մականունը Սալիբարաս, լրտեսելու և իմանալու ապստամբների [անունները]։ Երբ զինվորները վերադարձան, նրանց ոռճիկ տալու պատրվակի տակ նա շատերին բռնեց և սուրբ Մամասում բրածեծ անելուց ու խուզելուց հետո, աքսորեց, մնացածներին էլ խրիսուպոլիս անցկացրեց, դրժելով իր տված սարսափելի երդումները։ Իսկ նրանք այդ փորձանքի համար Պերաման*[945] *«Հրո գետ» անվանեցին։*

[A. M. 6302]

[Հռոմայեցիների Նիկեփոր կայսեր] 8-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 2-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 14-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկեփոր պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի, իր պատճառած այդ անաստված տվայտանքներից հետո, Նիկեփորն ուզենալով զինվորներին կատարելապես խեղճացնել, հրաման տվեց համայն բանակաթեմերից քրիստոնյաներ վերաբնակեցնել Սկլավինիա, իսկ նրանց ունեցվածքը վաճառքի հանել[946]*։ Այդ բանը գերեվարության հավասար մի բան էր, շատերը խելակորույս անարգում էին [սրբությունները], աղաչում, որ թշնամիների արշավանք լինի, ուրիշները կոծում էին հայրական գերեզմանների վրա, երանի տալիս ննջեցյալներին։ Եղան և այնպիսիք, որոնք տառապանքներից խուսափելու համար իրենց կախեցին։ Նրանք ի վիճակի չէին իրենց հետ տանել դժվարաշարժ սեփականությունը, տեսնում էին, թե ինչպես է կործանվում հայրերի քրտինքով ստեղծված կայքը, բոլորին համակել էր տարակուսանքը՝ չքավորները ասված և դեռ ասվելիք տառապանքների պատճառով, իսկ ունեվորները՝ նրանց պես տառապելու և որևէ օգնություն ցուցաբերելու անկարող լինելու պատճառով, ավելի ծանր փորձանքների ակնկալությամբ։ Այդ վիճակը սկիզբ առավ սեպտեմբեր ամսին և տևեց մինչև սուրբ Զատիկը։ Դրանից հետո նա դիմեց երկրորդ ոճրին, հրաման տվեց աղքատներին զինվորագրել, նրանց զինելու պարտականությունը դնելով համագյուղացիների վրա, որոնք միաժամանակ պետք է պետությանը յուրաքանչյուրի համար վճարեին տասնութ ու կես դահեկան, իսկ պետական հարկերը՝ համապարտ երաշխավորությամբ*[947]*։ Նրա երրորդ չարամտությունն այն էր, որ նա հաշվառման ենթարկեց բոլորի ունեցվածքը, նրանց վճարած հարկերը բարձրացրեց, նրանք պարտավոր էին նաև որպես*

հարկացուցակներում արձանագրվելու հարկ վճարել 2-ական կերատիոն[948]։ Չորրորդ. նա հրամայից բարձրացնել թեթևացված ամեն տեսակի հարկերը։ Հինգերորդ. նա պահանջեց բարեգործական հաստատությունների՝ որբանոցի, հյուրանոցների և ծերանոցների, եկեղեցիների ու կայսերական վանքերի պարիկոսների[949] ծխահարկը[950] գանձել իր բռնակալության առաջին տարվանից հաշված, կայսերական կուրատորիային[951] հանձնել լավագույն կալվածները, որոնց վճարելիք հարկը բարդել նույն բարեգործական հաստատությունների մնացած կալվածքների ու պարիկոսների վրա, այնպես որ շատերի հարկերը կրկնապատկվեցին, քանզի նրանց շենքերն ու կալվածները կրճատվեցին։ Վեցերորդ. նա զորավարներին կարգադրություն արեց հետևել և մեկից հարստացած աղքատներից դրամ պահանջել, համարելով, որ նրանք գանձ են հայտնաբերել։ Յոթերորդ. նա վերջին 20 տարվա ընթացքում որևէ կարաս կամ այլ սպասք հայտնաբերողներից փող պահանջեց։ Ութերորդ. պապերից կամ հայրերից նույն այդ անցած 20 տարվա ընթացքում բաժանված և նրանցից ժառանգություն ստացած աղքատներին հարկել, իսկ բացառյալ Աբիդոսից [այլ վայրերում], հատկապես Դոդեկանեսում գնված ստրուկների[952] համար գանձել 2-ական դահեկան։ Իններորդ. ծովափնյա շրջաններում, հատկապես Փոքր Ասիայի, ապրող և երբեք հողամշակությամբ չպարապած նավատերերին ստիպեց իր հափշտակած կալվածքներից գնել՝ իր իսկ սահմանած գներով։ Տասներորդ. նա հավաքեց Կոստանդնուպոլսի երևելի նավատերերին և յուրաքանչյուրին տասներկուական լիտր ոսկի [վարկ] տվեց, դահեկանից չորս կերատիոն տոկոսով, չհաշված և սովորական կոմմերկիոնը[953]։ Ես շատից մի չնչին մասը միայն մեջբերեցի, որը վկայում է նրա բազմերանգ ագահությունը [հագեցնելու] ամեն տեսակի մեքենայությունների դիմելու մասին։ Ինչ վերաբերում է մայրաքաղաքի ժողովրդին, ապա անհնարին է շարադրել հարուստների, միջակների և չքավորների գլխին նրա բերած փորձանքի մասին։ Նա լրտեսում էր մի մասի անձնական կյանքը, դրսում այդ մարդկանց ստոր ծառաներին դրպարտել իրենց տերերին։ Սկզբում նա ձևացնում էր, թե չի հավատում նրանց խոսքին, բայց վերջը ընդունում էր զրպարտությունը։ Նա այդ կերպ էր վարվում և՛ երևելի, և՛ աննշան մարդկանց նկատմամբ, լավ դրպարտողներին պատիվների արժանացնում։ Շատ անվանի բնակիչների առաջին աստիճանի ազգականությունը դարձրեց երրորդ[954], հուսալով, որ նրանք շուտով հաշվից դուրս կընկնեն և ժառանգությունն ինքը կստանա։ Անհրաժեշտ է որպես համեմատություն կամ նրա գործելակերպի օրինակ հիշատակել և հետևյալ դեպքը։ Ֆորումում ապրում էր մի ինչ-որ կերուլա-

բիոս[955], *որ ճակատի քրտինքով բավականին ունեցվածք էր դիզել։ Ամենակուն ահա սրան իր մոտ կանչեց ու ասաց. «Ձեռքդ դիր գլխիս ու երդվիր, ինչքա՞ն ոսկի ունես»։ Նա սկզբում պնդում էր, թե աննշան մարդ է, ոչինչ չունի, բայց երբ կայսրը նրան ստիպեց, խոստովանեց ու ասաց, թե ունեցածը 100 լիտր [ոսկի]*[956] *է։ Կայսրը հրամայեց անհապաղ բերել այն, որից հետո ասաց. «Ինչի՞դ է պետք այդ գլխացավանքը։ Ճաշի՛ր ինձ հետ, վերցրո՛ւ 100 դահեկան, բավարարվի՛ր դրանով ու գնա՛»։*

[A. M. 6303]

[Հռոմայեցիների Նիկեփոր կայսեր] 9-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 3-րդ տարին

[Հռոմի Լևոն պապի] 15-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նիկէփոր պատրիարքի] 6-րդ տարին

Նիկեփորն այդ տարի էլ ավելի սաստկացրեց քրիստոնյաների կեղեքումը, դաժան հսկողություն սահմանելով ամեն տեսակի ձիերի, եղջյուրավոր անասունների ու բերքի գնման վրա՝ անիրավորեն բռնագրավելով հարուստների ունեցվածքը և տուգանելով նրանց։ Նա, ով օրենք հրապարակեց՝ ընդդեմ վաշխառության, նավատերերից տոկոս էր պահանջում։ Նա բազում այլ չարիքներ հորինեց, որոնց մասնակի շարադրումն անգամ տաղտկալի է նրանց, ովքեր ուզում են կատարվածի մասին համառոտ գաղափար կազմել։ Հոկտեմբեր ամսի 1-ին, երեքշաբթի օր, վանականի սքեմ հագած մի անհայտ մարդ, զինվորներից մեկի սուրը քաշելով, խուժեց պալատ՝ Նիկեփորին սպանելու մտադրությամբ։ Այնտեղ կանգնած երկու հոգի նրա վրա նետվեցին, բայց նրանից ծանր վերքեր ստացան։ Նրան բռնեցին, սոսկալի լկանքների ենթարկեցին, բայց նա պատճառաբանելով, թե դիվահար է, ոչ ոքի չմատնեց։ Կայսրը նրան գժանոց նետեց։ Ժողովրդի մեծ մասն այդ բանը շատ վատ նշան համարեց և՛ իշխողների, և՛ հպատակների համար, ինչպես ամբարիշտ Նեստորիոսի դեպքում։ Կայսրը մանիքեցիների (նրանց այժմ պավլիկյան են կոչում)[957] *ամենաջերմ բարեկամն էր, նաև Փռյուգիայում և Լիկաոնիայում ապրող աթինգանների*[958] *իր հարևանների, որոնց բանդագուշակություններից ու արարողություններից բերկրում էր։ Ի դեպ, երբ Վարդան պատրիկը իր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, Նիկեփորը հենց սրանց հրավիրեց և նրանց համայություններով է, որ Վարդանին պարտության մատնեց։ Կայսրը գլուխը խոնարհած մի ցլի եղջյուրներից մի փոսի*

մեջ ձողին կապեց և նրա բառաչելու ու գալարվելու ժամանակ փողոտեց, նրա մորթին հակառակ ուղղությամբ պտտվող աղացում աղաց և հմպյական խոսքեր արտասանելով, հաղթանակ տարավ։ Այդ բանն աստված թույլ տվեց մեր բազում մեղքերի համար։ [Աղանդավորները] նրա իշխանության օրոք սկսեցին աներկյուղ գործել[959] և թեթևամիտներից շատերը նրանց անօրեն վարդապետության զոհը դարձան[960]։ Հեքսակիոնիոնում[961] մի ոմն Նիկողայոս աուտանուն անապատական և նրա մարդիկ անարգում էին ուղղափառության սրբապատկերները, նրանց օժանդակում էր Նիկեփորը, վշտացնում պատրիարքին ու աստվածահաճ կյանք վարող բոլոր մարդկանց։ Պատրիարքը բազում անգամ դիմեց կայսեր՝ միջոցներ ձեռք առնի [աղանդավորների] դեմ, բայց հանդիպեց նրա զայրույթին. նա, լինելով աստվածային պատգամների կործանող, իրար հանդեպ թշնամություն տածող մարդկանց առթիվ սաստիկ հրճվում էր, ծաղր ու ծանակի ենթարկում բոլոր այն քրիստոնյաներին, որոնք սիրում էին մերձավորին[962]։ Նա ջանք էր թափում տեղի անտեղի բոլոր քրիստոնյաներին Մագնավրայի պատժիչ ատյանից անցկացնել, որպեսզի ոչ ոք չփորձի իր ամբարիշտ գործերի դեմ հանդես գալ։ Նրա կարգադրությամբ սպաներն իրավունք ունեին որպես ծառա օգտագործել եպիսկոպոսներին ու կղերականներին, եպիսկոպոսարաններում ու վանքերում իրենց տեր զգալ ու յուրացնել նրանց ունեցվածքը։ Նա ծանակում էր նրանց, ովքեր հնուց սկսած աստծուն ոսկե կամ արծաթե սպասք էին նվիրաբերել, ասում, որ եկեղեցու սպասքը պետք է հասարակաց սեփականությունը դարձնել, ինչպես Հուդան՝ մյուռոնը տերունական։ Իրենից առաջ թագավորած բոլոր կայսրերին ապիկար էր համարում, ամբողջապես մերժում [աստծո] նախախնամությունը, պնդում, թե կայսրից ավելի հզորը չկա, եթե նա իշխում է խոհեմաբար։ Բայց նա, աստվածային պատգամների կործանիչ, իր հաշիվների մեջ սխալվեց։ Նույն՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա փետրվար ամսին սուրբ պասեքի 1-ին շաբաթ օրը սարակինոսները Եվխայիտա[963] [վայրում] դիմադրության հանդիպեցին արմենիակների զորավար Լևոնի կողմից, բայց պարտության մատնելով նրան, խլեցին զորքի ռոճիկը, բազում մարդկանց էլ գերի քշեցին։ Դա 13 տաղանդ [ոսկի] էր, այսինքն 1300 լիտր։ Հակառակ այդ բոլորին, Նիկեփորն իր ագահության վերջ չտվեց։ Այդ նոր Աքաաբը, Ֆալարիսից ու Միդասից ավելի ընչաքաղցը[964], բյուր այդ նշաններից էլ խելք չդրած, իր որդի Ստավրակիոսի հետ բուլղարների դեմ պատերազմի գնաց։ Նա մայրաքաղաքից դուրս եկավ մայիս ամսին[965], նախապես կարգադրելով գենիկոնի լոգոթետ Նիկետաս պատրիկին բարձրացնել եկեղեցիների ու վանքերի պետությա-

նը վճարած հարկերը, իսկ մեծատուններից գանձել անցած ութ տարիների համար հարկ[966], որի առթիվ մեծ վայնասուն բարձրացավ։ Իր մտերիմ դրանիկներից մեկի՝ պատրիկ Թեոդոսիոս Սալիբարասի հանդիմանության, թե «Տե՛ր, բոլորը բարձրագոչ բողոքում են մեր դեմ և փորձության ժամանակ ամենքը պիտի խնդան մեր անկման առթիվ», նա պատասխանեց. «Եթե աստված կարծրացրել է իմ սիրտը, ինչպես փարավոնի[967], էլ ի՞նչ լավ բան են ակնկալում իմ հպատակները։ Նիկեփորից, ո՜վ Թեոդոսիոս, տեսածիցդ տարբեր բան մի՛ սպասիր»։ Տերը վկա, Թեոդոսիոսն ինքն է ինձ պատմել այդ մասին։ Կայսրը ոչ միայն Թրակիայից, այլև պերատիկա բանակաթեմերից զորքեր հավաքագրելով, նաև բազում չքավորների, որոնք անձնապես իրենք էին իրենց պարենը, պարստատիկներն ու գուրզերը ապահովել, և հակառակ այն բանի, որ նրանք հայհոյում էին [իրեն], զինվորներով հանդերձ բուլղարների դեմ տարավ։ Կրումը հակառակորդի մեծաքանակությունից վեհերոտած (նրանք արդեն Մարկելլոսում էին գտնվում) խաղաղություն խնդրեց, սակայն կայսրն իր չարամտությամբ և իրեն միաբան խորհրդականների խորհրդով մերժեց։ Եվ ահա բազում շրջանցիկ դժվարանցանելի, վտանգներով լի ճանապարհներով հոխորտախոսը հուլիս ամսի 20-ին (այն ժամանակ ամեն ինչի ավերում գուշակող շնաստղը ծագեց) Բուլղարիա մտավ, հաճախակի կրկնելով «Ո՞ պատրեսցէ զԱքաաբ»[968] դարձվածքը, թե «Աստված է, թե սատանան մեկ է, նա քարշ է տալիս մարդուն նրա կամքից անկախ»։ Նրա նախքան [Բուլղարիա] ոտք դնելը, իր մտերիմ ծառա Բյուզանդիոսը, հափշտակելով կայսերական հանդերձանքը և 100 լիտր ոսկի, Մարկելլոսից Կրումի մոտ է փախչում։ Շատերը նրա փախուստը Նիկեփորի համար վատ նշան համարեցին։ Առաջին երեք օրվա ընդհարումների արդյունքները նա իր համար հաջող համարեց, բայց դրանց պատճառը նա վերագրում էր ոչ թե աստծուն, այլ Ստավրակիոսի բախտին ու խելքին։ Նա սպառնաց այն հրամանատարներին, որոնք դեմ էին [Բուլղարիա] ներխուժելուն։ Նա հրամայեց անգթորեն կոտորել անասուններին, երեխաներին, անխտիր բոլորին, սպանված յուրայինների մարմինները թողեց անթաղ, նրա միակ մտահոգությունը դիակապուտությունն էր, նա կողպեց ու կնքեց Կրումի գանձատունը՝ սեփականը համարելով։ Նա կտրեց ականջներն ու մարմնի այլ մասերը այն քրիստոնյաների, որոնք ձեռք էին տվել կապուտին, կրակի տվեց Կրումի, այսպես կոչված, ապարանքը[969] և նա աստիկ խեղճացած ասաց. «Ահա, հաղթեցիր, դանկացածդ վերցրու և հեռացիր խաղաղությամբ»։ Բայց խաղաղության թշնամին չընդունեց դա, որի վրա Կրումը զայրա-

ցած փայտյա ամրություններով փակած երկրի մուտքերն ու ելքերը ամրացրեց։ Նիկեփորը տեղեկանալով այդ մասին, ապշահար եղավ, չգիտեր ինչ քայլի դիմի։ Իր մտերիմներին նա ասում էր կորստյան մասին, որ «Եթե անգամ թևավոր դառնանք, ոչ ոք հույս չունենա, թե կպրծնի կործանումից»։ Այդպիսին էր վիճակը երկու օր՝ հինգշաբթի և ուրբաթ։ Շաբաթ գիշեր իրարանցումները և Նիկեփորին ու նրա մարդկանց շրջապատած զինված ամբոխի մասին տարածված լուրերը բոլորին հավասարակշռությունից հանեցին և երբ նախքան լուսանալը բարբարոսները խուժեցին Նիկեփորի և նրա մտերիմ մեծամեծների վրաններրի վրա, չարաչար խողխողեցին նրան[970], ինչպես և Աետիոս պատրիկին, Պետրոս պատրիկին, Սիսիննիոս Տրիֆիլլիոս պատրիկին, Թեոդոսիոս Սալիբարաս պատրիկին, ով շատ տանջեց ու վատություններ գործեց երանելի Իրենեին, Էպարքոս պատրիկին[971], Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավար Ռոմանոս պատրիկին և բազում այլ պրոտոսպաթարների ու սպաթարների, տագմաների հրամանատարների, էքսկուբիտորների դոմեստիկոսին, կայսերական վիգլայի դրունգարին, Թրակիայի [բանակաթեմի] զորավարին, բանակաթեմերի բազում զորավարների, անթիվ զինվորների։ Քրիստոնյաների ողջ ծաղիկը կոտորվեց, բոլոր զենքերը, կայսեր նշանակները կորան։ Քրիստոնյաները թող մի անգամ էլ չտեսնեն այդ օրվա ավելի քան ողբալի խայտառակությունը։ Այդ բանը տեղի ունեցավ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա հուլիս ամսի 26-ին[972]։ Կրումը Նիկեփորի գլուխը կտրեց և փայտի ծայրին բազում օրեր կախած պահեց՝ ի տես իր մոտ ժամանող այլազգիների և համոթմեր[978]։ Այնուհետև գլխի ոսկրե մասը թողնելով և դրսից արծաթապատելով, պարծանքով նրանով գինի էր հյուրասիրում [իր մոտ ժամանած] սկլավենների մեծամեծներին։ Բազում [հռոմայեցիներ] մեկ օրում որբացան ու այրիացան, անդադրում ողբ տիրեց, միայն Նիկեփորի սպանությունը շատերի համար մխիթարություն դարձավ։ Փրկվածներից և ոչ ոք չկարողացավ ճշգրիտ պատմել նրա սպանության մանրամասնությունները։ Ոմանք պատմում են, որ երբ նա ընկավ, քրիստոնյաներն անգամ նրան հարվածեցին։ Իսկ նրա կնաբարո ծառաները, որոնց հետ նա կենակցում էր, մի մասը ցանկապատի կրակի, իսկ մյուսը նրա հետ սրի զոհը դարձան։ Քրիստոնյաները դժբախտություն չեն՞ ունեցել նրա թագավորությունից ավելի դաժանը ճաշակելու։ Իրենից առաջ թագավորած ագահ, անառակ. բարբարոսների պես դաժան բոլոր թագավորներին նա գերազանցեց։ Այդ մասին փոքրիշատե գրելն անգամ մեզ համար շատ դժվար է, ապագա սերունդներին դա անհավատալի կթվա։

Մի խոսքով, ինչպես առածն է ասում, «կերպասի որակը ծայրից է երեվում»։ Ողի աջ կողմում ծանր վերք ստացավ և Ստավրակիոսը՝ նրա որդին և մի կերպ մարտից ողջ դուրս գալով, ցավատանջ Ադրիանուպոլիս հասավ։ Սխոլերի դոմեստիկոս Ստեփանոս պատրիկը Թեոկտիստոս մագիստրոսի մասնակցությամբ Ստավրակիոսին կայսր հռչակեցին, որը դիմելով վերապրած զինվորներին, հոր դեմ խոսեց, մի բան, որ նրանց շատ դուր եկավ։ Անվնաս փրկվեց և Միքայել կուրապաղատը, որ հակառակ իր մտերիմների կաթոգին խնդրանքին իրեն կայսր հռչակեն, մերժեց՝ Նիկեփորին և Ստավրակիոսին տված երդումների պատճառով։ Ստեփանոս դոմեստիկոսը հակադրվեց նրան՝ Ստավրակիոսի վերապրելու մասին կասկած հայտնելով։ Թեոկտիստոս մագիստրոսը կողմնակից էր Միքայելի թագավորելուն։ Ստավրակիոսը առատ արյունամիզություն ունեցավ, նրա ազդրերն ու ոտքերը փայտացան և նրան Բյուզանդիոն բերեցին պատգարակով։ Նիկեփոր պատրիարքը, որ շատ լավ էր տրամադրված դեպի նա, նրան խորհուրդ էր տալիս իջեցնել աստծո բարկությունը՝ ամոքելով իր հոր կողմից տուժածներին, բայց հոր խելքի հարազատ ժառանգը պատասխանեց, թե երեք տաղանդ[ոսկուց][974] ավելի տալ չի կարող։ Այդ գումարը նրա հոր ապօրինության մի չնչին մասնիկն էր միայն։ Հակառակ դրան, նա խոստացածն էլ չէր ուզում կատարել, հուսալով, թե կապրի։ Իր մեջ կրելով հոր անհաշտոգին, նա ավելի հաճախակի էր անարգում Թեոկտիստոս մագիստրոսին, Ստեփանոս դոմեստիկոսին, Միքայել կուրապաղատին։ Նա միանգամայն խորշում էր Պրոկոպիայից՝ հարազատ քրոջից, ավգուստա Թեոփանոյի դրդմամբ իր դեմ ոտնձգություններ կատարած լինելու համար։ Այդ թշվառական [Պրոկոպիան] լինելով անզավակ, հույս ուներ սուրբ Իրենեի նման իշխանության սանձերը ձեռք գցել։ Իսկ Ստավրակիոսը ապաքինվելու հույսը կտրած, ջանում էր թագավորությունն իր կնոջ տալ, կամ էլ քրիստոնյաների արդեն ճաշակած չարիքների վրա մի նորը բարդել, իշխանությունը տալով դեմոսի ձեռքը։ Դրանից սարսափահար Նիկեփոր պատրիարքը, Թեոկտիստոս մագիստրոսը, Ստեփանոս դոմեստիկոսը, Միքայել կուրապաղատը, իրենց մեծ թշնամանքին վերջ տալով, ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի վերջին բարեկամացան։ Հոկտեմբեր ամսի 1-ին երեկոյան Ստավրակիոսը Ստեփանոս դոմեստիկոսին կանչեց և հարցրեց, ինչպես անել, որ կարողանան իր փեսա Միքայելին տնից բերեն ու կուրացնեն։ Ստեփանոսի պատասխանին, թե այս պահին դա անհնարին է՝ նրան պահպանող զորքի, ինչպես և նրա տունը ապահով վայրում գտնվելու պատճառով, Ստավրակիոսը

խնդրեց այդ խոսակցության մասին ոչ ոք չիմանա։ Իսկ [Ստեփանոսը] ճշմարտանման խոսքերով նրան օրորելով, ամբողջ գիշերվա ընթացքում ծածկած ձիարշավարանում կենտրոնացրեց տագմանների վերապրած զինվորներին՝ իրենց հրամանատարներով հանդերձ, հենց այդ Միքայելին կայսր հռչակելու համար։ Վաղ առավոտյան ողջ սենատը պալատ ժամանեց և նրան կայսր հռչակեց, ինչպես այդ մասին ստորև կասվի։ Նիկեփոր պատրիարքը Միքայելից պահանջեց [իր] ուղղափառ հավատքի, ձեռքերը քրիստոնյաների արյամբ չներկելու, նաև հոգևորականության ունն ու վանականությունը, մի խոսքով կղերը հալածանքի չենթարկելու մասին սեփական ձեռքով գրված փաստաթուղթ։

[A. M. 6304]

Աշխարհի արարչագործության 6304 թ.	*Քրիստոսի մարդեղության 804 թ.*	*Հռոմայեցիների Միքայել կայսեր 2-ամյա թագավորության 1-ին տարին*
Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի 4-ամյա իշխանության 4-րդ տարին	*Հռոմի Լևոն պապի 16-ամյա աթոռակալության 16-րդ տարին*	*Կոստանդնուպոլսի Նիկեփոր պատրիարքի 9-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին*

Այդ՝ ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 2-ին, հինգշաբթի օրը, 1-ին ժամին, ամենաբարեպաշտ Միքայել կուրապաղատը ձիարշավարանում ամբողջ սենատի և տագմանների կողմից հռոմայեցիների կայսր հռչակվեց[975]*։ Ստավրակիոսը, լսելով նրա հռչակման մասին, անշափ պարսավեց պատրիարքին, ապա իր ազգական Սիմեոն վանականի ձեռքով տեղնուտեղը մազերը խուզեց և վանականի սքեմ հագավ։ Պատրիարքը Միքայել կայսեր և վերջինիս քրոջ հետ պալատ գալով, Ստավրակիոսին պաղատում էին եղածի վրա չխորի, քանզի իրենք այդ քայլին դիմեցին ոչ թե դավադրաբար, այլ նրա վերապրելու մասին հուսաբեկ եղած։ Իսկ նա իր հորենական վատությամբ գազազած, չընդունեց դա, ասելով նրան. «Նրանից լավ ընկեր դու չես գտնի»։ Յերեկվա 4-րդ ժամին Մեծ եկեղեցու բեմում ձեռամբ Նիկեփոր պատրիարքի Միքայելը թագադրվեց և այդ առթիվ ընդհանուր բերկրություն եղավ։ [Միքայելը] պատրիարքին 50 լիտր ոսկի նվիրեց, իսկ կղերին՝*[976] *25։ Լինելով մեծահոգի և անարծաթասեր մարդ, Նիկեփորի ընչաքաղցությունից տուժած բոլորի սիրտն առավ, նվերներով սիրաշահեց սենատն ու զինվորներին։ Նույն ամսի 12-ին Պրոկոպիան Ավգուստեոնի տրիկլինում*

ավգուստա թագադրվեց։ Նա սենատին բազում նվերներ շնորհեց։ Բանակաթեմերի Բուլղարիայում զոհված զինվորների այրիներին 5 տաղանդ ոսկի նվիրեց, Թեոփանոյին, Ստավրակիոսի միանձնուհի դարձած կնոջ, Նիկեփորի օրոք ողբալի վիճակում գտնվող նրա ազգականներին մեծ հարստություն նվիրաբերեց, վանքի վերածելու համար նրան մի գեղեցիկ տուն շնորհեց՝ «Հրեական» կոչվողը, ուր թաղվեց Ստավրակիոսը։ Նա հարստացրեց բոլոր պատրիկներին ու սենատորներին, քահանայապետերին, քահանաներին ու վանականներին, զինվորներին ու աղքատներին՝ և՛ մայրաքաղաքում, և՛ բանակաթեմերում, մի քանի օրվա ընթացքում մեջտեղից վերացավ Նիկեփորի անափ արծաթասիրությունը, որը և նրա [Նիկեփորի] չարաչար կործանման պատճառ դարձավ։ Միքայելն իր այդ լավագույն գծերի հետ միասին, նաև բարեպաշտ և ուղղափառագույն լինելով, տխրում էր, երբ որևէ հիմնավոր կամ անհիմն պատճառով բաժանվում էին սուրբ եկեղեցուց։ Նա անդադար խնդրում էր սրբազնագույն պատրիարքին և կարող մարդկանց աջակցել հասարակաց անդորրն ապահովելու, այդ թվում և դժնդակ բանտերում արգելափակված Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսին, Պլատոնին և Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոս Հովսեփին՝ Թեոդորոսի եղբոր։ Նա ջանաց կապ հաստատել նրանց վանքի ղեկավարների հետ, ինչ որ արեց։ Բացի այդ, նա Ֆրանկների թագավոր Կարուլոսի մոտ դեսպանություն ուղարկեց՝ խաղաղության և իր որդի Թեոփիլակտոսի հետ խնամիանալու համար, իսկ սրբազնագույն պատրիարք Նիկեփորը Հռոմի սրբազնագույն Լևոն պապին[977] ժողովական թղթեր հղեց։ Նախկինում Նիկեփոր կայսրը թույլ չէր տալիս նրան այդ բանն անել։ Ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին, հինգշաբթի օր, ամենախաղաղասեր Միքայել կայսրն իր որդի Թեոփիլակտոսին, ձեռամբ Նիկեփոր պատրիարքի, Մեծ եկեղեցու բեմում կայսր թագադրեց, սուրբ սեղանին ընծայաբերեց թանկագին զարդեր՝ ոսկե, թանկագին քարերով ագուցված սկիհներ, նաև հին՝ ոսկով և ծիրանիով, փայլուն գործված, հրաշալի սրբապատկերներով զարդարված տետրավելներ[978]։ Իսկ պատրիարքին նվիրեց 25 լիտր ոսկի, սրբազան կղերին՝ 100 լիտր, դրանով ճոխացրեց սուրբ տոնն[979] ու որդու հռչակումը։ Ամենաբարեպաշտ կայսրը աստվածային մեծ ջերմեռանդությամբ ու սրբազնագույն պատրիարքի և ուրիշ բարեպաշտների խորհրդով[980] մղված, այժմ պավլիկյան կոչվող մանիքեցիներին, Փոյուգիայում և Լիկաոնիայում ապրող աթինգաններին մահապատիժ սահմանեց, բայց շարամիտ խորհրդականների միջամտությամբ, թե իբր նրանք կզղջան, իր որոշումն իրականացնելուց

եւ կանգնեց, թեպետև այդ մոլորութեամբ գերված մարդկանց համար անհնարին բան է ապաշխարելը։ Խորհրդականները տգիտորեն քարոզում էին, թե հոգևորականի համար անթույլատրելի է մահապատիժ առաջարկել ամբարիշտների համար, այդ հարցում նրանք իբր ամեն տեսակետից ոտնահարած են լինում սուրբ գիրքը։ Բայց չէ՞ որ ծայրագույն առաքյալ Պետրոսը մի ստի համար սպանեց Անանիային ու Սապփիրային[981], չէ՞ որ մեծ Պավղոսն աղաղակում է, թե «նման արարքներ գործողները մահվան են արժանի»[982], և այն էլ լոկ մարմնական մեղքի համար, էլ ինչպե՞ս հակադիր են սուրբ գրոց նրանք, ովքեր սրով փըրկում են հոգեկան ու մարմնական ամենայն աղտեղությամբ լի, դիվապաշտ մարդկանց։ Հակառակ բոլորին բարեպաշտ Միքայել կայսրն այնուամենայնիվ նրանցից շատերին կոտորեց[983]։ Ստացած ծանր վերքից Ստավրակիոսի մեջքը թարախակալեց, սաստիկ գարշահոտության պատճառով ոչ ոք չէր կարողանում նրան մոտենալ։ Ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա հունվար ամսի 11-ին նա վախճանվեց, իբրև թե թագավորելով 2 ամիս ու 6 օր։ Մայիս ամսի 14-ին, շաբաթվա 6-րդ օրը արևի մեծ խավարում եղավ, որ երեքուկես ժամ տևեց, ժամը 8-ից մինչև ժամը 11-ը։ Հունիս ամսի 7-ին Միքայելը բուլղարների դեմ արշավեց։ Պրոկոպիան ուղեկցեց նրան մինչև Յուրուլու[984]։ Բուլղարների առաջնորդ Կրումը պաշարմամբ գրավեց Դեբելտոսը[985], որի [բնակչությունն] իր եպիսկոպոսի հետ միասին նրա կողմն անցան, նրանց նա վերաբնակեցրեց։ Կայսեր խորհրդականների բազում չարամտության պատճառով [զորքերը], հատկապես Օպսիկիոնի և Թրակեսիոնի, որոշեցին խռովության և անկարգությունների դիմել։ Միքայելը նվերներով ու հորդորներով հանգստացրեց ու հանդարտեցրեց նրանց։ Բուլղարները, իմանալով զորքերի խռովության, նրանց պատերազմից վախենալու, տաքսատիոնին[986] չհնազանդվելու մասին, էլ ավելի ընդարձակեցին իրենց տիրապետությունը Թրակիայի և Մակեդոնիայի վրա։ Այն ժամանակ էր, որ քրիստոնյաները Անբիալոսն ու Բերիան թողեցին ու փախան, երբ իրենց ոչ ոք չէր հալածում, ապա և Նիկեան[987] ու Պրոբատոն բերդը և մի քանի այլ ամրություններ, նմանապես Ֆիլիպպուպոլիսն ու Ֆիլիպպեն[988], Ստրիմոնում հաստատված վերաբնակներն առիթից օգտվելով փախան, վերադարձան իրենց տեղերը։ Այդ բոլորը Նիկեփորի խելացնորությունը խարազանող աստծո ցասումն էր, որի պատճառով իր երևակայական հաջողությունները, որոնցով նա պարծենում էր, արագորեն փուլ եկան։ Մի կողմ թողած շատերի չարափառությունը, պավլիկյանների, աթինգանների, պատկերամարտների և տետրադիտների[989] վխտացող աղանդ-

ները, (էլ չեմ խոսում շնության ու պոռնկության, զազրագործության ու երդմնազանցության, եղբայրադավության ու ագահության և այլ անօրինությունների մասին), [անհավատները] սուրբ ու նվիրական պատկերների և վանական սքեմի դեմ էին հանդես գալիս, երանի տալով աստծուն խորշելի երիցս թշվառական Կոստանդնին[990], որպես բուլղարներին հաղթողի, մի բան, որ թշվառ ամբարիշտները համարում էին Կոստանդնի բարեպաշտ լինելու ապացույց: Նրանք պատրաստվում էին հարձակվել մայրաքաղաքի վրա, տիեզերական ժողովով տապալելու ուղղափառ հավատքը, ցանկանում, հոգով կույրերը, կույրերին գահ բարձրացնել, ապրել առանց աստծո: Նրանք վճռեցին գիշերով Պոնտոս կղզում[991] բանտարկված աստվածամարտ Կոստանդնի որդիներին ազատել և բանակ բերել: Բայց Տերը նշավակեց նրանց, ի պաշտպանություն ուղղափառության ոտքի հանելով ամենաբարեպաշտ Միքայելին: Նա անկեղծորեն հավատքի մասին պետք եղածն ասելով զինվորներին, մայրաքաղաք վերադարձավ: Նա խոհեմորեն խոովարարներից շատերին թեթև պատիժներով ահաբեկեց, իսկ Կոստանդնի կույր որդիներին Աֆուսիա[992] աքսորեց: Կախարդ Նիկոլայոս Հնբսակիոնիտի ընկեր մի սուտանուն անապատականի, որ մեծ եռանդ ցուցաբերելով քթբել էր ու անպատվել ամենասուրբ աստվածածնի պատկերը, լեզուն կտրեց, և հոգով մեռյալը, այժմ նաև մարմնական մահվան արժանացավ: Սրա համախոհ Նիկոլայոսին, որ ապաշխարելու խոսք էր տվել, բոլորի ներկայությամբ ծանակեց և ստիպեց խոստովանել իր մեղքերը, որից հետո վանք ուղարկեց, որպեսզի նա հսկողության տակ լինի: Մագնավրայում նա զորքի հետ հանդիպում ունեցավ և բացահայտեց իր աստվածահաճո ու բարեպաշտ դավանանքը: Նա բռնագրավեց աթինգանների ունեցվածքը և Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավար Լևոնի[993] միջոցով նրանց աքսորեց: Ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա օգոստոս ամսին Թեբիթը[994] քրիստոնյաների դեմ արշավեց: Նրան մարտ տվեց ու հաղթեց Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լևոնը, որ երկու հազար հոգու սրի քաշեց, ձեռք բերեց ձիեր ու զենք: Ահարոնի ավագ որդի Մոհամմեդը, որի ձեռքում էր գտնվում ազգի իշխանությունը, ներքին Պարսկաստանում բախվեց իր եղբոր՝ Աբդալայի հետ, տանուլ տվեց և փախչելով Բաղդադ, տիրեց քաղաքին: Դամասկոսը գրավեց մի այլ բռնակալ, իսկ [ուրիշ] երկուսը՝ Եգիպտոսն ու Աֆրիկան բաժանեցին. Պաղեստինին էլ մի ուրիշը ավազակաբար տիրեց:

[A. M. 6305]

[Աշխարհի արարչագործության] 6305 թ. *[Քրիստոսի մարդեղության] 805 թ.* *[Հռոմայեցիների Միքայել կայսեր] 2-րդ տարին*

[Հռոմի Լևոն պապի] 17-րդ տարին *[Կոստանդնուպոլսի Նիկեփոր պատրիարքի] 8-րդ տարին*

Այդ տարի բուլղարների առաջնորդ Կրումը դեսպան Դարգամիրի միջոցով դարձյալ դիմեց Միքայել կայսեր խաղաղության հարցով, ջանալով [վերականգնել] Թեոդոսիոս Ադրամիտինոսի և պատրիարք Գերմանոսի կողմից այն ժամանակվա Բուլղարիայի տեր Կորմեսիոսի հետ կնքված հաշտության պայմանագիրը[995]*, որի համաձայն սահմանն ընկըսվում էր Թրակիայի Մելեոնեից*[996]*, [կայսրությունը Բուլղարիային] վճարում էր 30 լիտր ոսկու արժողությամբ հանդերձներ և կարմիր կաշիներ, նախատեսում երկու կողմի փախստականների փոխադարձ վերադարձում, նույնիսկ եթե նրանք դավադրություն են նյութել պետության դեմ, պահանջվում էր, որ երկու երկրներում էլ առևտուր անող վաճառականները ունենան սիգիլլիոններով ու կնիքներով հաստատված փաստաթղթեր, հակառակ դեպքում նրանց ունեցվածքը գրավել ու պետականացնել: Կրումը կայսեր սպառնալիքներ էլ գրեց, որ «եթե չշտապես հաշտություն կնքել, մեղքը վզիդ, ես կհարձակվեմ Մեսեմբրիայի վրա»: Կայսրը, ծանոթանալով պայմաններին, վատ խորհրդականների դրդմամբ մերժեց հաշտությունը: Խորհրդականները կեղծ բարեպաշտությամբ, բայց իրականում տգիտությամբ, ի վնաս պետության, ասում էին, թե չպետք է փախստականներին վերադարձնել, իրենց ածը հաստատում էին ավետարանում գրի առնված Տիրոջ խոսքերով, թե «Որ գայ առ իս՝ ոչ հանից արտաքս»*[997]*: Հոկտեմբեր ամսի կեսերին Կրումը արշավեց Մեսեմբրիայի վրա, բաբաններով ու քաղաքավեր մեքենաներով, որոնց պատրաստելու եղանակն իմանալու պատճառը քրիստոնեությունը վերացնող Նիկեփորն եղավ: Նա քրիստոնեությունն ընդունած մեխանիկայի մեջ շատ հմուտ մի արաբի էր պինվորագրել և հաստատել Ադրիանուպոլսում, բայց նրան ոչ մի արժանի հատուցում կամ բարերարություն չէր կատարել, ընդհակառակը, նրա ոճիկն էր կրճատել, և երբ նա բողոքել էր՝ սաստիկ գանահարել: Դրա վրա նա գաղաղած բուլղարների մոտ փախավ և նրանց սովորեցրեց բաբան կառուցելու արվեստը: Կրումը պաշարեց և պաշտպանների մեծ տխմարության պատճառով ամբողջ ամսվա ընթացքում չհանդիպելով որևէ

դիմադրության, առավ այն։ Կայսրը նոյեմբեր ամսի 1-ին ստիպված իր մոտ հրավիրեց պատրիարքին՝ խաղաղության շուրջ խորհրդակցելու։ Ներկա էին նաև Նիկիայի, Կյուզիկոսի մետրոպոլիտները, ինչպես և խորհրդականները՝ Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսի հետ։ Պատրիարքը, մետրոպոլիտներն ու կայսրը կողմնակից էին հաշտության, բայց վատ խորհրդականները, Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսի հետ դեմ էին դրան։ Նրանք պնդում էին, թե «չպետք է հաշտություն կնքել աստվածային պատգամի վերացման գնով, չէ՞ որ Տերն ասաց. «Որ գայ առ իս՝ ոչ հանից արտաքս»։ Նրանք չգիտեին ոչ իրենց ասածը, ոչ էլ թե իրենց պնդումներն ինչին են վերաբերում։ Նախ և առաջ նրանցից և ոչ ոք մեր կողմը չի անցնում, իսկ իրենց արքունիքում եղած մեր մարդկանց մենք ենք, որ մատնեցինք։ Եթե [բուլղարների] հետ մենք խաղաղության մեջ ապրեինք, ապա կփրկեինք նրանց։ Երկրորդ, թեկուզև մի քանի հոգի էլ անցել են մեր կողմը, մենք պետք էր ավելի շուտ շատերի ու հայրենակիցների փրկության մասին մտածենք, քան թե անորոշ ու վերացական բաներով օրորվենք։ Աստծուն ավելի հաճելի է շատերի փրկությունը, քան թե քչերի, փոքր օգուտի համար մեծ վնաս կրելը ամենամեծ տխմարությունն է։ «Իսկ եթէ ոք իւրոց և մանաւանդ ընտանեաց խնամ ոչ տանիցի, ի հաւատոցն ուրացեալ է և չար ևս քան զանհաւատսն է»[998] ասում է Պողոս առաքյալը, էլ ո՞ւր մնաց ասույթը, թե «Ես խաղաղարար էի խաղաղությունն ատեցողների հետ»[999]։ Բայց գուցե նրանք Պողոսից ու Դավթից էլ ավելի իմաստուն են։ Այժմ ո՞վ է երիցս երանելի Գերմանոսից ավելի իմաստուն։ Գուցե ավերիչ մտայնությամբ խաղաղության գործը տապալող չար խորհրդականնե՞րը։ Ինչպես ասվեց, այդ բանը տեղի ունեցավ նոյեմբեր ամսի 1-ին, իսկ նույն ամսի 4-ին գիսավոր աստղ երևաց, երկու, իրար միացած մահիկների ձևով, որոնք այնուհետև բաժանվեցին իրարից և տարբեր ձևեր ընդունեցին, մինչև իսկ անգլուխ մարդու։ Հաջորդ օրը տեղ հասավ Մեսեմբրիայի առման մասին ողբալի լուրը։ Բոլորին երկյուղ պատեց՝ ավելի մեծ փորձանքներ ակնկալելով։ Թշնամիները Մեսեմբրիան գտնելով մարդկանց ապրելու համար անհրաժեշտ բոլոր պարագաներով լի, Դեբելտոսի հետ տիրացան նրան։ Նրանք քաղաքում գտան պղնձե 36 սիֆոն[1000], նրանցով արձակվող բազում հեղուկ կրակ, շատ ոսկի և արծաթ։ Նույն տարին Պաղեստինի ու Ասորիքի բազմաթիվ քրիստոնյաներ, վանականներ ու աշխարհականներ, արաբների ասստիկ հալածանքներից խուսափելով, փախան ու ապաստանեցին Կիպրոսում։ Ասորիքում, Եգիպտոսում և Աֆրիկայում, արաբների հա-

մայն տիրապետության մեջ համընդհանուր անիշխանություն էր տիրում, գյուղերում ու քաղաքներում նրանց աստվածակործան ժողովրդի կողմից սպանություններ, հափշտակություններ, շնություններ, զազրագործություններ, ամեն տեսակի աստվածատյաց արարքներ էին կատարվում։ Պղծվեցին մեր աստծո սուրբ քաղաքի[1001] նվիրական վայրերը՝ սուրբ հարության, կառափելու վայրը[1002] և այլն, ավերակ դարձան սուրբ խարիտոնի և սուրբ Սաբայի անապատում գտնվող հռչակավոր լավրաները, մնացած վանքերն ու եկեղեցիները, [քրիստոնյաների] մի մասը նահատակվեց, մյուսը՝ Կիպրոս գնաց, այնտեղից էլ Բյուզանդիոն։ Բարեպաշտ Միքայել կայսրը և սրբազնագույն Նիկեփոր պատրիարքը սիրալիր հյուրընկալություն ցույց տվեցին, քաղաք եկածներին մի երևելի վանք նվիրեցին, իսկ Կիպրոս մնացած վանականներին ու աշխարհականներին մեկ տաղանդ ոսկի ուղարկեցին և ամեն օժանդակություն ցուցաբերեցին։ Թեև Միքայելը բոլորի հանդեպ բարյացակամ էր ու սիրելի, պետական գործերում անընդունակ էր, նրան իրենց ափի մեջ էին առել Թեոկտիստոս մագիստրոսը և մնացած իշխանավորները։ Փետրվար ամսին Բուլղարիայից փախած երկու քրիստոնյաներ կայսեր հայտնեցին, թե Կրումը որոշել է հանկարծակի Թրակիայում գտնվող [զորքերի] վրա հարձակվել։ Կայսրը ամսի 15-ին քաղաքից դուրս եկավ, իսկ Կրումը աստծո նախախնամությամբ մեծ զոհեր տալով ձեռնունայն վերադարձավ։ Կայսրը, հասնելով Ադրիանուպոլիս և կարգավորելով քաղաքի գործերը, բերկրալից վերադարձավ։ Նա բարձրացավ սուրբ Տարասիոս պատրիարքի վանքը և ավգուստա Պրոկոպիայի հետ նրա հոգեհանգիստը կատարեց, նրա սուրբ դամբարանը 95 լիտր[1003] արժողությամբ արծաթե տախտակով[1004] փառավորեց։ Մեսեմբրիայի անկումից հետո կայսրը Կրումի հետ հաշտություն կնքելու հույսը կըտրած, բոլոր բանակաթեմերից զորք հավաքելով, հրամայեց գարունը չբացված Թրակիա անցնել, մի բան, որից բոլորը դժգոհեցին, հատկապես կապադովկացիք ու արմենիակները։ Մայիս ամսին կայսրը տագմաններով դուրս եկավ, ավգուստա Պրոկոպիան նրան դարձյալ ուղեկցեց՝ մինչև Հերակլիայի մոտ գտնվող Ակվեդուկը։ Զորքերը դրանից դժգոհ, սկսեցին վատաբանել ու ծանակել Միքայելին։ Մայիս ամսի 4-ին Յլի համաստեղության 12-րդ մասում, երբ արեգակը ծագում էր ժամադետում, խավարում եղավ, ամբոխներին մեծ սարսափ համակեց։ Իսկ կայսրը զորավարներով ու զինվորներով շրջում էր Թրակիայով մեկ, ո՛չ Մեսեմբրիայի դեմ էր գնում, ո՛չ էլ թշնամիներին վնասելու որևէ անհրաժեշտ քայլի դիմում։ Նա սոսկ ականջ էր կախում պատե-

բազմի փորձ չունեցող իր խորհրդականների դատարկ խոսքերին, թե ձշնամին չի հանդգնի հարձակվել սեփական երկրում գտնվող կայսեր վրա։ Պարենի պակաս զգացող և հարձակումներով ու հափշտակությամբ պարապող ազգակից զինվորները տեղացիների համար ավելի մեծ փորձանք էին, քան բարբարոսների արշավանքները։ Հունիս ամսի սկիզբներին բուլղարների առաջնորդ Կրումը, ենթադրելով, որ քրիստոնյաները շատ շատ են, իր զորքերով ոտքի ելավ։ Նա բանակեց Վերսինիկիայում, կայսերական զորքից 30 մղոն հեռավորության վրա։ Անատոլիկոնի զորավար Լևոն պատրիկը, Մակեդոնիայի զորավար Հովհաննես պատրիկը՝ մականունը Ապլակես, նրանց դեմ կռվի դուրս գալու մեծ եռանդ հանդես բերեցին, բայց չարամիտ խորհրդականների դրդմամբ կայսրը թույլ չտվեց։ Իսկ [Կոստանդնուպոլսում] այն պահին, երբ քաղաքի բնակչությունը պատրիարքի գլխավորությամբ սուրբ Առաքելոց եկեղեցում պատարագ էր մատուցում, ամբոխի խռնված լինելու պատճառով աչքից հեռու մնացած աստվածատյաց Կոստանդնի[1005] հերձվածի կողմնակիցներից ամբարիշտ ոմանք ջարդում են կայսերական գերեզմանատան դարբասը և ինչ-որ դղրդյուն անելով, բացում այն, իբրև թե աստվածային հրաշքով։ Մտնելով ներս, նրանք այդ ստահակի դամբանի վրա ծնկաչոք կոչում են հասնի օգնության, նրան, և ոչ աստծուն, ասելով. «Ելի՛ր, փրկի՛ր կործանվող պետությունը»։ Նրանք լուր տարածեցին, որ նա, դևերի հետ տարտարոսում բնակվողը, իբր ձի հեծած վեր է կացել և գնում է բուլղարների դեմ պատերազմի[1006]։ Քաղաքի էպարքոսը ձերբակալեց նրանց, նրանք սկզբում ստախոսեցին, թե իբր գերեզմանատան դարբասը աստվածուստ, ինքնաբերաբար բացվեց, բայց երբ կանգնեցին էպարքոսի ատյանի առջև վկայություն տալու, պատուհասվելու վախի տակ հայտնեցին դարբասը ջարդելու մասին։ Էպարքոսը նրանց ըստ արժանվույն բրածեծ անելուց հետո, քաղաքով մեկ ծանակեց, պարտադրելով բարձրաձայն ասել իրենց պատժվելու պատճառը։ Ամենայն չարյաց գտիչ սատանան զինվորներին այնպես էր դայեկել, որ նրանք փորձության պատճառը ոչ թե իրենց մեղքերը համարեն, այլ ուղղափառ ու հայրենավանդ դավանանքը, վանականների սուրբ սքեմը, աստվածային իմաստասիրության ուսուցանումը։ Հայհոյիչներից շատերը անունով էին քրիստոնյա, իրականում նրանք պավլիկյաններ էին, որոնք ի վիճակի չլինելով իրենց պիղծ հայացքները հրապարակ հանել, նման քայլերի էին դիմում՝ տխմարներին խաբելու համար։ Նրանք երանի էին տալիս հրեամիտ Կոստանդնին, համարելով մարգարե և հաղթող, ընդունում նրա չարափառությունը՝ ի տապալումն

մեր Տիրոջ Հիսուսի Քրիստոսի մարմնացյալ տնօրինության: Հունիս ամսի 22-ին հռոմայեցիները ու բուլղարները Ադրիանուպոլսից ոչ հեռու բախվում են միմյանց: Քրիստոնյաները ռազմավարական կոպիտ սխալ թույլ տալու պատճառով թշնամիներն այնքան գերազանցեցին, որ հռոմայեցիները դեռ առաջին ընդհարման չմասնակցած, գլխովին փախուստի դիմեցին, այն աստիճան, որ Կրումն ապշահար կարծեց, թե կատարվածը ռազմագիտական խորամանկություն է և միառժամանակ թույլ չէր տալիս իր զինվորներին փախստականներին հետապնդել: Բայց երբ տեսավ, որ նրանք սանձակոտոր փախուստի են դիմում, հետապնդեց և մեծաթիվ զորք կոտորեց: Բուլղարները ձեռք գցեցին նաև հռոմայեցիների տուլղոնը: Կայսրը, փախչելով քաղաք, անիծելով զինվորներին ու նրանց հրամանատարներին, երդվեց հրաժարվել գահից: Նա դիմեց Անատոլիկոնի զորավար Լևոն պատրիկին, որին համարում էր բարեպաշտ, քաջ և կայսերական իշխանությանը տիրելու միանգամայն արժանի մարդ: Երբ Լևոնը կտրականապես հրաժարվեց, կայսրը նրան հանձնելով բանակաթեմային զորքերի հրամանատարությունը, հունիս ամսի 24-ին եկավ մայրաքաղաք, որոշած լինելով հրաժարվել իշխանությունից և մի ուրիշին կայսր հռչակել, մի բան, որին դեմ էին դուրս գալիս իր կինն ու իշխանության մոտիկ կանգնած մարդիկ: Սըրբազնագույն Նիկեփոր պատրիարքը այնպիսի ելք էր որոնում, որպեսզի ով էլ գահ բարձրանար, Միքայելի և նրա երեխաների կյանքին վտանգ չսպառնար: Զորավարներն ու զորքերը, իմանալով, որ կայսրը քաղաք է փախել, նրա թագավորելուց հույսը կտրած, խորհուրդ արեցին ու Անատոլիկոնի զորավար Լևոն պատրիկին դիմեցին, խնդրելով սատար կանգնի ժողովրդին և պաշտպան՝ քրիստոնյաների պետության: Սկզբում նա կտրականապես մերժեց, գիտակցելով բեռի ծանրությունը, նաև աչքի առաջ ունենալով բարբարոսների հարձակումների անտանելիությունը, բացի այդ, նա չէր ուզում խախտած լինել կայսրերի հանդեպ ունեցած իր հավատարմությունն ու աննենգությունը: Բայց երբ տեսավ, որ Բըշնամին սլանում է դեպի քաղաք, Նիկեփոր պատրիարքին իր ուղղափառությունը հաստատող գրավոր վկայություն ներկայացնելով, խնդրեց նրա օրհնությունն ու համաձայնությունը՝ իշխանությունն ստանալու համար: Հասնելով քաղաքի առջև գտնվող տրիբունալիոնը, նա զորավարների ու զորքերի կողմից հռոմայեցիների օրինական կայսր հռչակվեց: Կեսօրին Խարսիոսի դռնից նա ոտք դրեց Կոստանդնուպոլիս, ապա մուտք գործեց պալատ: Միքայելը, լսելով նրա կայսր հռչակվելու մասին, Պրոկոպիայի և իրենց երեխաների հետ շտապեց Փարոսի աղոթա-

րանը: Խուզելով իրենց մազերը, նրանք վանականի սքեմ հագան՝ ինդիկտիոնի 6-րդ տարվա հուլիս ամսի 11-ին, երկուշաբթի օր: Հաջորդ օրը Լևոնը Մեծ եկեղեցու բեմում Նիկեփոր պատրիարքի կողմից թագադրվելուց հետո, հրաման տվեց օր ու գիշեր հսկողության մեջ պահել քաղաքի պարիսպները, իսկ ինքն անձամբ շրջում էր քաղաքով մեկ, բոլորին ոտքի հանում, հուսադրում, ասելով, որ աստված ամենասքիթ աստվածածնի և բոլոր սրբերի միջնորդությամբ, շուտով հրաշք է գործելու, հակառակ մեր բազում մեղքերի ամենևին չի թողնելու ծաղր ու ծանակ լինենք: Իսկ այն նոր Սեննեքերիմ[1007] Կրումը, տարած հաղթանակից փքված, թողնելով եղբոր սեփական զորքով պաշարելու Ադրիանուպոլիսը, ինքը Լևոնի ինքնակալության 6-րդ օրը հետևակազորով ու հեծելազորով մայրաքաղաքի վրա շարժվեց: Նա պարիսպների առաջով շրջում էր Վլախեռնայից մինչև Ոսկե դուռը, ցուցադրելով իր ուժը: Ոսկե դռան ծովահայաց մարգագետնում նա պլեղծ ու դիվային զոհաբերություններ կատարեց, կայսրից պահանջեց իր նիզակը խրի Ոսկե դռան վրա, բայց մերժում ստանալով, իր վրանը վերադարձավ: Նա ապշեց քաղաքի պարիսպների վեհության, կայսեր զորքի կարգապահության վրա, և համոզվելով, որ պաշարմամբ հաջողության չի հասնի, որոշեց հաշտություն կնքել և փորձեց բանակցությունների դիմել: Կայսրը հարմար առիթից օգտվելով, ուզեց նրա դեմ որոգայթ լարել, բայց մեր բազում մեղքերի, ինչպես և իր սպասավորների ապիկարության պատճառով չկարողացավ այդ հաղթանշանը ձեռք գցել: Ճիշտ է, Կրումին հարված հասցրին, բայց ոչ մահացու, որի վրա ոճրագործը գազազած, սուրը Մամաս ասպատակիչ հրոսակներ ուղարկեց, կրակի տվեց այնտեղի ապարանքը, սայլերի վրա բարձեց ձիարշավարանի պղնձե առյուծը, հիդրիոնի արջն ու վիշապը, ընտիր մարմարիոններ ու հեռացավ, [ճանապարհին] պաշարմամբ գրավելով Ադրիանուպոլիսը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ագրոսի վանքի մասին տե՛ս Առաջաբանում, էջ VII։
2. Հռոմայեցիների կայսր Դիոկլետիանոս (284—305)։
3. Միքայել I Ռանգաբե (811—813)։
4. Թեոփանեսի օգտագործած ժամանակագրության (խրոնոլոգիայի) մասին տե՛ս Առաջաբանում, էջ XII—XIII։
5. Գեորգիոս Սինկելլոսը, VIII դ. վերջի և IX դ. սկզբի բյուզանդական մատենագիր։ Գրել է «ժամանակագրություն» աշխարհի արարչագործությունից մինչև Դիոկլետիանոս կայսրը (284)։ Նրա երկը պահպանվել է։ Տե՛ս Georgius Syncellus et Nicephorus CP. Ex recensione Guilielmi Dindorfii, vol. I—II, Bonnae, 1829.
6. Տարասիոս պատրիարք Կոստանդնուպոլսի (784—806)։
7. «Սինկելլոս» բառացի նշանակում է «խցակից», նույն խցում ապրող։ Նա պատրիարքից հետո եկեղեցական առաջին անձնավորությունն էր։ Նրա հիմնական պարտականությունն էր պատրիարքի և կայսեր միջև կապ պահպանելը։
8. Թեոփանեսի Առաջաբանի մասին հատուկ տե՛ս Чичуров, К проблеме, էջ 206 և հտ.։
9. Փոկաս կայսր (602—610)։ Ծագումով կապպադովկացի էր։
10. Խոսրով II Ապրվեզ (590—628)։
11. Կիրիակոս պատրիարք (595—606)։
12. Իսահակ (կամ Հեսիքիոս) պատրիարք (601—609)։
13. Եվլոգիոս պատրիարք (581—608)։
14. Անաստասիոս Բ պատրիարք (599—609)։
15. Ինդիկտիոնի՝ 15-ամյա շրջանի մասին տե՛ս «Կոստանդին Սիրանածին», էջ 230։
16. Այսինքն՝ Թեոփանեսի «ժամանակագրության» մեր չընդգրկած մասում։
17. Մավրիկիոս (հայկական աղբյուրներում՝ Մօրիկ, Մուրիկ) կայսրը (582—602), որին որոշ հեղինակներ (Կ. Տեր Սահակյան, Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի, հտ. Ա, էջ 25—125։ Adontz, Les legendes, p. 123—133: Grégoire, Maurice le Marcioniste, p. 395—396: Grousset, Histoire, p. 247) համարում են հայազգի։ Հայկական աղբյուրներից Մավրիկիոսի ծագումով հայ լինելու ավանդությունները հիշատակում են կեղծ Շապուհ Բագրատունին (Псевдо-Шапух Багратуни, стр. 47—49), որը նրան անեցի է համարում, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը (էջ 141), որի համաձայն նա օշականցի էր, և Կիրակոս Գանձակեցին («Պատմութիւն հայոց», էջ 46), որի ասելով կայսրն էր «ի Հայոց, յՕշական գեղջէ, և այլք՝ թէ ի Տարօնոյ», մի այլ տեղում՝ «կէսք ասեն զնա յԱրփասուս գեղջէ կապադովկացւոց» (էջ 50)։ Ինչպես տեսնում ենք, միայն Գանձակեցին է ճիշտ նշում նրա ծննդավայրը՝ Կապադովկիայի Արաբիսոս քաղաքը (աղբյուր ունենալով Միքայել Ասորու «Ժամանակագրությունը»)։ Այս ավանդությունները ուշ շրջանից են գալիս։

ժամանակագրական տեսակետից ամենամոտիկ Սեբեոսը ոչ մի խոսք չի ասում Մավրիկիոսի հայկական ծագման մասին։ Ժամանակակից աստրի պատմիչ Հովհան Եփեսացին, Թեոփիլակտոս Սիմոկատտան նույնպես գաղափար չունեն Մավրիկիոսի հայկական ծագման մասին։ Մավրիկիոսին անձնապես ծանոթ Եվագրիոսը (*Evagrii* Historia, col. 2832) նրան համարում է հռոմայեցի, ծննդավայր նշելով Կապադովկիայի Արաբիսոս քաղաքը, իսկ լատին պատմիչ Պողոս Սարկավագը՝ հույն, առաջին հույն կայսրը բյուզանդական գահի վրա (*Pauli Diaconi* Historia, p. 100)։ Այսպիսով Մավրիկիոսին ժամանակակից և ոչ մի պատմիչ նրան հայ չի համարում։ Այդ վարկածը հանդես է գալիս ավելի ուշ։ IX դ. բյուզանդական պատմիչ Գեորգ Վանականը նրան հայ է համարում (*Georgii Monachi* Chronicon, t. II, p. 656, 662)։ Նույն բանն է ասում նաև XIII դ. հեղինակ Ցոլը (Μετὰ Τιβέριον ἐβασίλευσε Μαυρίκιος, Ἀρμένιος: *Ioelis* Chronographia, p. 45)։

Նշենք այստեղ, որ Մավրիկիոսի ընտանիքի բազմաթիվ անդամներից և ոչ մեկը չէր կրում հայկական անուն։ Այսպիսով միակ հավանականը Պ. Գուբերի տված բացատրությունն է։ Արաբիսոս քաղաքը գտնվում էր Կապադովկիայում, որն աշխարհագրական առումով Հայաստան էր կոչվում։ Հիերոկլեսի Սինեկդեմոսում (IX դ.) ցույց է տրված, որ Երկրորդ Հայքում են գտնվում հետևյալ քաղաքները. Մելիտինե, Արկա, Արաբիսոս, Կուկուսոս, Կոմանա և Արիարաթիա։ (*Hieroclis* Synecdemus, p. 38: Համմ. Նեղոսի Դոքսապատռի Կարգագրութիւն, էջ 30։ Տե՛ս նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 69. «Իսկ զԿապադովկիայի, յորում մայրաքաղաքն է Կեսարիա՝ և երկրորդ Հայք նախ անուանիւր»)։ Աղբյուրներում սովորական բան է, երբ մի երկրի վարչական-աշխարհագրական անունը տարածվում է նաև այդ տարածքի վրա բնակվող բնակչության վրա։ Մավրիկիոսը, ամենայն հավանականությամբ, ծագումով հռոմայեցի էր, բայց ծնվել էր Կապադովկիայում հաստատված և հունախոս դարձած ընտանիքում (*Goubert*, Maurice. Նույնի. Byzance, t. I)։

18. Տրիբունալիոնի Կամպոսը (Campus tribunalis), այսինքն զորքերի հավաքատեղի։ Գտնվում էր Հեբդոմոնում, ժամանակակից Բաքըրքյոյի (հնում՝ Մաքրիքյոյ) արևելքում։ Կայսրերի հռչակման վայրն էր (*Janin*, Const. byz., p. 412)։ Հետաքրքրական է նշել, որ Մավրիկիոսը, թեև իր իշխանության օրոք ատելի էր և՛ «ուղղափառներին», և՛ միաբնակների շրջանում, իր նահատակությունից հետո «ուղղափառ» և հակորիկ եկեղեցիների կողմից սրբացվեց (հիշատակը նշվում է նոյեմբերի 28-ին։ (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 44, 133)։ Մավրիկիոսն ուներ ինն երեխա՝ վեց տղա և երեք աղջիկ։ Նրանց անուններն էին՝ Թեոդոսիոս, Տիբերիոս, Պետրոս, Պավղոս, Հուստինոս, Հուստինիանոս, Անաստասիա, Թեոկտիստե և Կլեոպատրա (Chronicon Paschale, vol. I, p. 693)։ Մահապատժի ենթարկվեցին Տիբերիոսը, Պետրոսը, Հուստինոսը և Հուստինիանոսը (նույն տեղում, էջ 694)։

19. Թեոփանեսը և՛ բյուզանդական կայսեր, և՛ պարսից արքային կոչում է βασιλεύς — թագավոր։ Ելնելով հայկական ավանդությունից, մենք «կայսր» ենք կոչելու բյուզանդական βασιλεύς-ին, իսկ պարսից թագավորին՝ արքա։ Նշենք, որ բյուզանդական վեհապետները պաշտոնապես βασιλεύς տիտղոսը ստացան 629 թ.։ Տե՛ս *Ostrogorsky*, Autokrator, S. 98—99 (apud DAI, II, p. 9)։

20. Այդ մասին դիտե և Սեբեոսը. «Եւ էր որդի մի կայսերն Մաւրկայ, անուն նորա Թէոդոս։ Լուր համբաւոյն ելեալ տարածանէր ընդ ամենայն երկիր, եթէ զերծաւ Թէոդոս և գնաց առ թագաւորն Պարսից» (Սեբեոս, էջ 106)։ Երբ Փոկասի դեմ ապըս-

տամբեց նշանավոր զորավար Ներսեսը, ապա նա պարսից արքա Խոսրովի մոտ մի երիտասարդ ուղարկեց՝ «զարդարեալ թագաւորական հանդերձիւ...» ասելով. «Դա է որդի թագաւորին Մաւրկայ, Թէոդոս, և արասցես ի վերայ դորա ողորմութիւն՝, որպէս և հայր դորա ի վերայ քոյ» (նույն տեղում էջ 107)։ Խոսրովը հիշյալ անձնավորությունն օգտագործեց հետագայում։ Նա Հերակլիոսի թագավորության սկզբում, դիմելով բյուզանդական կայսեր ասաց. «Ես զԹէոդոս զորդին Մաւրկայ նստուցի թագաւոր» (Սեբեոս, էջ 113)։ Երբ 608 թ. պարսիկները պաշարեցին Կարինը, հիշյալ Թեոդոսը դիմելով քաղաքի բնակիչներին, ասաց. «Ես եմ... թագաւորն ձեր», որի վրա կարնո բնակիչները նրա առջև բացեցին քաղաքի դռները (Սեբեոս, էջ 111)։

21. Բյուզանդական կայսրերը պաշտոնապես իրենց կոչեցին «Հռոմայեցիների թագավոր» (βασιλεὺς Ῥωμαίων), իսկ պետությունը՝ «Հռոմայեցիների թագավորություն» (Ῥωμαίων βασιλεία) 812 թ. ընդգծելու համար բյուզանդական կայսեր գերազանցությունը՝ ֆրանկների թագավորի հանդեպ, որի «ֆրանկների թագավոր» (βασιλεὺς τῶν Φράγγων) տիտղոսը Բյուզանդիան ճանաչեց հենց այդ թվականին։ Տե՛ս DAI, II, p. 9—10:

22. Այլ աղբյուրների համաձայն, այս դեսպանը կոչվում էր Լիլիոս։ Նա էր Մավրիկիոսին և նրա որդիներին ձերբակալողն ու մահապատժի ենթարկողը։

23. Այսինքն՝ Մավրիկիոսի կնոջ։

24. Երրորդ դարից սկսած Ավգուստալիոս (praefectus Augustalis) էր կոչվում Եգիպտոսի փոխարքան։

25. Շշփոթել Հուստինիանոս I-ի ժամանակ անուն հանած Նարսես ներքինու հետ։ Զինվորական ասպարեզ իջավ դեռևս Հուստինոս II-ի ժամանակ։ Տիբերիոս կայսեր օրոք ապագա կայսր Մավրիկիոսի փոխզորավարն էր և դեռ այն ժամանակ աչքի էր ընկել պարսիկների դեմ մղվող պատերազմում։ Հավանաբար Հայաստանում կարևոր պաշտոն էր վարում, քանզի 595 թ. Մավրիկիոսի ժամանակ, զորավար Ֆիլիպպիկոսը նամակ է գրում Հերակլիոսին (ապագա նույնանուն կայսեր հոր) իր զորքերով «գնա Հայաստան, Նարսեսի մոտ» (εἰς Ἀρμενίαν παραγενέσθαι πρὸς Ναρσῆν. Theoph. Chron., I, p. 279): Վահրամ Չուբինի ապստամբության ճնշմանն էլ (591) Նարսեսը, ստրատելատ Հովհաննես Մուստակոնի հետ մեծ դեր է խաղացել։ Նարսեսը 6000 ապստամբների հանձնել է Խոսրով արքային և նրան գահի վրա հաստատելուց հետո ասել է. «Հիշի՛ր, Խոսրով, այս օրը, հռոմայեցիներն են քեզ շնորհել թագավորությունը» (նույն տեղում, էջ 267)։

Նարսես զորավարի ապստամբության մասին տե՛ս և Սեբեոսի երկում. «Եւ յԱսորւոց կողմանէ ապստամբեալ Ներսէս զաւրավար ի Միջագետս Ասորւոց, և հանդերձ զաւրու իւրով մտեալ բռնանայ յՈւրհայ քաղաքի» (Սեբեոս, էջ 106)։ Պատմիչը տալիս է բազում կարևոր մանրամասնություններ։ Նրա ասելով Խոսրովը Դարայից գալիս է Եդեսիա՝ ընդդեմ Ներսեսին պաշարած Փոկասի բյուզանդական զորքերի, ջարդում ու փախուստի մատնում նրանց։ Պաշարյալները բացում են քաղաքի դարբասները պարսից արքայի առջև։ Ահա սրանից հետո Խոսրովը երկրորդ անգամ գնում է Դարա, տարի ու կես պաշարում այն և գրավում։ Սակայն այդ միջոցին բյուզանդական մի այլ զորք հարձակվում է Եդեսիայի վրա, գրավում քաղաքը և ըստ հայ պատմիչի «կալեալ զՆերսէս սպանին և արիւն հեղին» (Սեբեոս,

էջ 107)։ Թեոփանեսի ասելով նարսեսը փախավ Հիերապոլիս, ապա խարվելով Ե-կավ Կոստանդնուպոլիս, ուր և մահապատժի ենթարկվեց (տե՛ս և ծանոթ. 39)։

Ավելորդ չէ նշել, որ ըստ Ղ. Ալիշանի, Ներսեսը ծագումով Կամսարական էր (Ալիշան, Շիրակ, էջ 5)։

26. «Մագիստրոս» պատվաստիճանի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանաժին» էջ 217։ Այստեղ Թեոփանեսը Դոմենցիոլոսին համարում է Փոկասի եղբայր, մի քիչ հետո խոսում է «զարմիկ» Դոմենցիոլոսի մասին։ Հավանաբար տարբեր անձնավորություններ են։

27. «Էքսկուբիտորների կոմես»-ի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանաժին» էջ 299—300, 310։

28. Կայսրերը սովորություն ունեին նշանավոր դեպքերի առիթով ժողովրդին դրամ բաշխել։ Այդ բանը կոչվում էր Ὑπατεία, հյուպատոսություն, քանզի հին Հռոմում հյուպատոս (կոնսուլ) հռչակվելու առիթով նրանք ժողովրդին դրամ էին գցում։ Այդ սովորությունն անցավ Բյուզանդիա և կայսրերը գահ բարձրանալու կամ այլ երևելի մարդիկ տիտղոս ստանալու առիթով նույն բանն էին անում։

29. Կոստանտինե (Թելլա դե Մաուզելաթ)։ Հին քաղաք Միջագետքում, Դարայից 75 կմ արևմուտք։ Նրա ավերակ դարձած պարիսպները վերականգնել էր Հուստինիանոս I-ը։ Տե՛ս «Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 176—177։

30. Բնագրում՝ χαγάνος։ Խոսքը ավարների ցեղապետի մասին է։ Բյուզանդական կառավարությունը երկիրն այդ բարբարոսների հարձակումներից զերծ պահելու համար տարեկան որոշակի գումար էր վճարում նրանց։ Սեբեոսը նրան անվանում է «Մեծն խաքան», «արքայ կողմանցն հիւսիսոյ» (Սեբեոս, էջ 104)։

31. Բնագրում՝ πάκτα։ Բառը չենք թարգմանում, քանզի հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում (տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Սրբելի, Երևան, 1966, էջ 38)։ Այն ունի լատինական ծագում (pactum) և նշանակում է պայմանագիր, պայման, կարգադրություն, նաև հարկ։ Պակտի մասին տե՛ս Բարթիկյան, Հարկերի մասին, էջ 168—173։

32. Սահմանամերձ նշանավոր քաղաք-ամրոց։ Գտնվում էր պարսից սահմանամերձ Մծբին քաղաքի դիմաց և կառուցվել էր Անաստասիոս կայսեր կողմից։ Բյուզանդիայի համար ստրատեգիական խոշոր նշանակություն ուներ։ Պրոկոպիոս Կեսարացու ասելով «եթե որևէ փորձանք պատահի Դարա քաղաքին, որը հռոմեական պետության պատվարն է և բացեիբաց կանգնած է թշնամու երկրին դեմ հանդիման, ապա աղետը այդքանով չի վերջանալու, դրա հետ միասին սասանվելու է ամբողջ պետությունը»։ «Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 167—168։

33. Կոչվում էր նաև Մենբիջ (Մամբիջ)։ Հնագույն քաղաք Ասորիքի հյուսիսարևելյան՝ Եփրատից մինչև Ամանոս լեռը ձգվող և հնում Կյուրեստիկե կոչվող մասում, Եփրատի աջ ափից ոչ հեռու Անտիոքից Եդեսիա տանող ճանապարհի վրա։ Սկզբնական շրջանում կոչվում էր Բամբյուկե, Հիերապոլիս կոչվեց Սելևկոս թագավորի կողմից։ III դարում դարձավ հռոմեական Եփրատ պրովինցիայի կենտրոնը և Ասորիքի խոշորագույն քաղաքներից մեկը։ Հիերապոլսի ավերակները գտնվում են Հալեպի մոտ, ժամանակակից Մանբիջ գյուղում։

34. Բնագրում՝ Ἀξαμοῦν, ասորերեն Խարզամ, այժմ՝ Թելլ Խարզեմ՝ Մերդինից հարավ-արևմուտք։

Զոնգոես (պրակ. Zengōi)։

36. *Կուրապաղատ պատվաստիճանի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանածին», էջ 214։ Մանրամասն՝* Guilland, Le Curopalate, p. 187—229: *Այս հոդվածի մասին տե՛ս* Բարթիկյան, *Հայագիտական նյութեր, էջ 101—102։ VII դ. կուրապաղատների մասին (հայկական աղբյուրների տվյալների լայն օգտագործմամբ) և Գիլյանի վերոհիշյալ հոդվածում թույլ տված սխալների ուղղմամբ, տե՛ս* Στράτος, Οἱ „Κουροπαλάται", σελ. 51—56:

37. *Կարդարիգանը անուն չէ, այլ տիտղոս (*Justi, Iranische Namenbuch, S. 156): *Ինքը՝ Թեոփանեսը գրում է, թե «Կարդարիգասն հատուկ անուն չէ, այլ բարձրագույն աստիճան պարսիկների մոտ» (*Theoph. Chron., I, p. 253): *Ընդունված էր բարձրաստիճան անձնավորության աստիճանը հիշատակել, քան անունը։ Ավելի ուշ շրջանում նույն բանը հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում, որտեղ որպես հատուկ անուններ են հիշատակվում «Դեմեսլիկոսը», «Պարակամանոսը», «Տելիարխը» (դոմեստիկոս, պարակիմոմենոս, էտերիարխ)։ Մովսես Կաղանկատվացին նրան հիշատակում է Քրտակարին ձևով (էջ 152)։ Անունը, հավանաբար, նույնանում է ուշ միջնադարում մեկ անգամ հանդիպող «Քրտիկեարութիւն» անվան հետ։ Տե՛ս* Бартикян, Об армянской памятной записи. *Ըստ Ստրատոսի* (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 156) *տվյալ կարդարիգանը նույնանում է Սեբեոսի «Աշտատ Յեզտայար» գորավարի հետ (*Սեբեոս, *էջ 111)։*

38. *Բնագրում* Ρουσμιάζαν, *որ համապատասխանում է Սեբեոսի «Խոռեամ, որ Ըռազմանն անուանեալ, զաւրագլուխ»-ին (*Սեբեոս, *էջ 110)։ Մի այլ տեղում՝ «զաւրավարն նոցա անուանեալ Ռազմիոզան, որ է Խոռեամ» (նույն տեղում, էջ 115)։ Տաբարին նրան անվանում է Ֆարուխան (*Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 152): *Նա նույնանում է մի փոքր հետո հիշատակվող պարսիկ գորավար Շահրվարազի հետ, որ անուն չէ, այլ տիտղոս՝ «Կայսրության վարազը» (*Στράτου, *նույն տեղում)։ Տե՛ս և ծանոթ. 134։*

39. *Նարսեսին Դոմենցիոլոսն ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս, ուր և Փոկասի կողմից ուխտադրժորեն ողջակիզվեց Զիարշավարանում ժողովրդի աչքի առջև։ Այս դեպքը տեղի ունեցավ 605 թ. վերջին կամ 606 թ. սկզբներին։ Սեբեոսի համաձայն բյուզանդական զորքերը գրավեցին Ուռհան, որտեղ «կալեալ զներսէս սպանին և արիւն հեղին» (*Սեբեոս, *էջ 107)։ Տե՛ս ծանոթ. 25։*

40. *Պատրիարք Թովմաս Ա (607—610 թթ.)։*

41. *Սկզբնական շրջանում սքոլաստիկոս (*σχολαστικός) *էին կոչվում 7 ազատ արվեստների ուսուցիչները, հետագայում՝ փիլիսոփայությամբ ու աստվածաբանությամբ զբաղվող, ընդհանրապես ուսումնական, եկեղեցու հայրերի փիլիսոփայությունն ուսումնասիրող մարդիկ։*

42. *Այս շրջանի պատրիկների մասին տե՛ս* Guilland, Les patrices du VIIe siècle, p 11—24: *Իսկ առանձնապես Լևոն III Իսավրացուց սկսած մինչև Միքայել II-ի թագավորությունն ընկած ժամանակաշրջանում աղբյուրներից հայտնի պատրիկների մասին՝* Guilland, Les patrices. Du règne de Léon III l'Isaurien au règne de Michel II, p. 317—360):

Պատրիկների մասին ընդհանրապես՝ «Կոստանդին Միրանածին», էջ 212—213։ Yannopoulos. La société, p. 48—50: *Ամենահաճախ հիշվող տիտղոսն է աղբյուրներում։ Այն կրում էին բարձրագույն պաշտոնյաները, փաստ, որ վկայում է տիտղոսի շատ պատվաբեր լինելը։ Կար և պրոտոպատրիկ տիտղոսը, որը կրում էր*

Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար հայազգի Վարազ-Բակուրը (տե՛ս վերը, էջ 93)։ Այդ տիտղոսի էությունը դեռևս պարզված չէ։ Ամբողջ հարցն այն է, որ այդ տիտղոսը Լևոն II կայսեր կողմից շնորհվել է և սահմանակից մի արաբ ցեղապետի։

43. Սբ. Սոֆիա տաճարը։

44. Կոստանդնուպոլսի բնակչությունը կազմակերպված էր միությունների մեջ, որոնք դեմոսներ էին կոչվում (δῆμοι)։ Սրանք իրենց հերթին բաժանվում էին «կողմերի» (μέρη), որոնք առաջացան որպես սպորտային միություններ՝ Զիարշավարանում։ Բյուզանդիայում կային չորս «կողմեր»՝ կապույտների, կանաչների, սպիտակների և կարմիրների։ Սպիտակները հանդես էին գալիս կապույտների հետ, իսկ կարմիրները՝ կանաչների։ Ժամանակի ընթացքում այս կողմերը վերածվեցին քաղաքական կուսակցությունների, ընդ որում կապույտները պաշտպանում էին բնակչության առավել բարձր խավերի շահերը, իսկ կանաչները՝ ցածր, գլխավորապես առևտրաարհեստավորական խավի։ Դեմոսների ռազմական պարագլխին նշանակում էր կայսրը։ Սովորաբար նա սխոլերի դոմեստիկոսն էր կամ էքսկուբիտորների կոմսը (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 38)։ Քաղաքացիները՝ դեմոտները արձանագրված էին ցուցակում (կատալոգում)։ Մավրիկիոսի ժամանակ արձանագրված պրասինոսները 1500 հոգի էին, իսկ կապույտները՝ 900 (Στράτου, նույն տեղում, էջ 40,110)։ Դեմոսներին ուժեղ հարված հասցրեց Հուստինիանոս I-ը՝ 532 թ. «Նիկայի» ապստամբության ճնշումից հետո։ VII դ. կեսերից «կողմերը» դադարում են զգալի դեր խաղալուց։

45. Զիարշավարանի մուտքի ոլորապտույտ աստիճաններից մեկն էր, որը Զիարշավարանը հաղորդակցում էր կայսերական պալատի հետ։

46. Դեմոսի, երկու հիմնական կազմակերպությունների ղեկավարները։ Կային վենետների (կապույտների) և պրասինոսների (կանաչների) դեմարքոսներ (Bury, IAS, p. 138)։

47. Բնագրում՝ τάλαντον։ Կոչվում էր նաև կենտինար։ Հավասար էր 100 լիտրի (մեկ լիտրը՝ 72 ոսկեդրամ) ոսկու, հետևաբար՝ 7200 ոսկեդրամի (դահեկանի)։

48. Բոնի հոգևորական, վանական «խուզելը» Բյուզանդիայում պատիժ էր, քաղաքական հակառակորդին հրապարակից վերացնելու միջոց։

49. Սեբեոսի ասելով «էր լեալ Փիլիպիկոս այս փեսայ կայսերն Մաւրկայ, և բազում ժամանակաւ արարեալ զաւրավարութիւն գործէր դմարտից յաղթութիւն։ Եւ ապա յանկարծաւրէն արկեալ ի միտս իւր անդրէն յաւուրս Մաւրկայ թագաւորութեանն, կտրեալ զհերս գլխոյ իւրոյ և զգեցեալ զբահանայութիւն՝ զինուորեցաւ յուխտ եկեղեցւոյ» (Սեբեոս, էջ 114)։ Բայց հետագայում «զսա բռնադատեալ Հերակղի, կարգէ զաւրավար և արձակէ ի կողմանս արևելից զաւրու մեծաւ» (նույն տեղում)։ Թեոփանեսը այդ մասին ոչինչ չգիտե, ոչ էլ այն, որ նա բանակի գլուխն անցած եկավ Այրարատ գավառը և բանակեց Վաղարշապատի դաշտում, ապա շարժվեց դեպի Շիրակ և Վանանդ, որտեղից էլ՝ Կարին։

50. Հնում Քաղկեդոնի մաս էր կազմում, XII դ. սկսեց կոչվել Սկուտարիոն, այժմ՝ Կոստանդնուպոլսի Ուսկյուդար թաղամասը։

51. Կայսեր գանձապետը։ Կոչվում էր նաև ταμίας τῶν βασιλικῶν χρημάτων (կայսերական դրամների գանձապահ)։ Ագաթիասը պարզ գրում է, թե նա գործ ուներ ոչ թե հարկերից հավաքված դրամի հետ, այլ կայսերական գանձարանի

Agathias, III, 2): *Սակելարիոսը մտնում էր* σεκρετικός. *կոչվող դասի մեջ, որը հիմնականում ֆինանսներով էր զբաղված* (Bury, IAS, p. 84—86):

52. *Թեոդորոս Սկրիբոն (608—609)։*

53. *Պալատն իր անունը պարտական է Արկադիոս կայսեր դուստր Մարինեին։ Գտնվում էր Կոստանդնուպոլսի Ակրոպոլսի մոտակայքում։*

54. *Տե՛ս ծանոթ. 44։*

55. *Թարգմանաբար նշանակում է «չորս սյուն»։ Չորս սյուներով խորան կամ սրբարան։*

56. *Բնագրում՝* λαυρᾶτον *(ճիշտը՝* λαυρεᾶτον, *լատ.* laureatus): *Դափնիներով հյուսված կայսեր պատկերը կամ արձանը* (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α΄, σελ. 184):

57. *Ստաման (կոչվում էր և «Պի» հունարեն „Π" տառի ձևից) Զիարշավարանի այն տեղն էր, որտեղ կանգ էր առնում թափորը՝ կայսեր ողջունելու համար* (Guilland. Etudes sur l'Hippodrome, p. 37—44): *Բառը ծագում է* ἵστημι «կանգնել» *բայից։*

58. *Պրոտոկուրսոր* (πρωτοκούρσωρ, princeps cursorum): *Պալատական պաշտոն, կուրսորների (կայսերական սուրհանդակների) առաջինը։ Ըստ Շլյումբերժեի պրոտոկուրսորը և պրոտոմանդատորը (սրա մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանածին», էջ 309) նույն պաշտոնյայի տարբեր անվանումներն են, թեև ոչ մի աղբյուր չի հաստատում այս կարծիքը։ Տե՛ս* Yannopoulos, La société, p. 60. *Ծանոթ. 355։*

59. *Գրամմիստես՝ սրբապատկերների նկարիչ* (Lampe, Lexicon, p. 322):

60. *Էպարքոսի (քաղաքապետի) մասին տե՛ս* «Կոստանդին Միրանածին», *էջ 298։*

61. *Արևելքի էպարքոսը։ Այստեղ, հավանաբար, խոսքը* Praelectus Praetorio Orientis-*ի մասին է։*

62. *Մի քիչ հետո* (A. M. 6101) *Թեոփանեսը գրում է, որ Փոկասը այդ թվին հրամայեց գլխատել Էլպիդիոսին, մոռանալով, որ 6099 թ. նա արդեն սպանված էր։ Թեոփանեսը երկու դավադրություն է հիշում Փոկասի դեմ՝ 607-ին և 609-ին, այնինչ Զատկական ժամանակագրությունը՝ մեկ և ցույց է տալիս, որ մահապատիժները իրականացվեցին 605 թ. հունիսի 7-ին* (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α΄, σελ. 174):

63. *Եվտրոպիոսի մոլոսը (նավահանգիստը) Քաղկեդոնի երրորդ նավահանգիստն էր։ Անունը ըստ մի աղբյուրի պարտական է Կոստանդին Մեծի ժամանակ գործած պրոտոսպաթար և քվեստոր Եվտրոպիոսին, թեև հայտնի է, որ նավահանգիստը կառուցել է Հուստինիանոս I-ը։*

64. *Նախնական անունն էր Ակոնե կամ Ակոնիտիս։ Թուրքերն այն այժմ կոչում են Կենալիադա (կարմիր կղզի) իր հողի գույնի պատճառով։*

65. *Ինչպես անունն է վկայում, պիտի որ ազգակցական կապ ունենա Հուստինիանոս I կայսեր ժամանակ անուն հանած հայազգի Սիտտաս զորավարի հետ, որին 528—529 ԹԹ. կայսրը նշանակել էր* magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes: *Նրա մասին տե՛ս* Адонц, Армения, стр. 133—139:

66. *Սուբադիուբա (լատ.* subadjuva) *նշանակում է օգնական, ծառա, թիկնապահ։ Ըստ Կոստանդին Միրանածինի մագիստրոսը նրա միջոցով կապ էր պահպանում օտար դեսպանների հետ* (De Cer., I, p. 403):

67. *Բնագրում՝* χαρτοφύλαξ *(խարտոֆիլաքս)։ Եկեղեցական պաշտոն, որ տրվում էր երեցների կամ սարկավագների։ Կոչվում էր «եպիսկոպոսի բերանը և աչքը»։ Վարում էր եպիսկոպոսի քարտուղարի պաշտոնը և եպիսկոպոսի մնայուն ներկայացուցիչն էր։*

68. Նիկեփոր պատրիարքը գրում է, թե ժողովուրդը երգ էր հորինել, որի բովանդակությունն այն էր, թե պարսիկները հռոմայեցիների պետությունը գրսից են ավերում, իսկ Փոկասը՝ ավելի վատթարը ներսում է անում (*Nicephori* Breviarium, p. 3):

69. Նիկեփոր պատրիարքի համաձայն նրա անունը Գրիգոր էր և ոչ Գրիգորաս (*Nicephori* Breviarium, p. 4):

70. Խոսքը հացահատիկով բեռնված նավերը Կոստանդնուպոլիս առաքելու մասին է։ Կոստանդնուպոլիսը հացահատիկ էր ստանում Եգիպտոսից։

71. Թեոփանեսը բյուզանդապարսկական պատերազմը Փոկասի թագավորության ժամանակ շատ համառոտ է նկարագրում։ Նա գրեթե ոչինչ չի ասում Հայաստանի մասին, որը փաստորեն կռիվների թատերաբեմն էր։ Դարայի կռիվներին նախորդող տարում մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցավ Եղվարդում, որտեղ սպանվեց պարսից զորավար Ջուան Վեհը և պարսիկները պարտություն կրեցին (Սեբեոս, էջ 108)։ Իսկ Դարայի մարտերի տարում պարսիկները Դատոյան զորավարի գլխավորությամբ ճակատամարտ տվեցին Գետիկ գյուղում և հաղթեցին։ Ճակատամարտ է տեղի ունեցել նաև Ծաղկոտն գավառի Անգղ գյուղում, Արածանի գետի ափին, ինչպես և Բասենում (Սեբեոս, գլ. ԼԲ. Համմտ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 73)։

72. Սերգիոս Ա պատրիարք (610—638)։

73. Զաքարիա պատրիարք (609—631)։

74. Հովհաննես Գ պատրիարք (610—619)։

75. Անտիոքի հրեաների խռովության մասին առաջին հոդված է գրել Յու. Կուլակովսկին, որը, սակայն, գտնում է, որ դրա ճնշումն ու հրեաների հալածանքները տեղի ունեցան ոչ թե Փոկասի ժամանակ, ինչպես գրում է Թեոփանեսը։ Հենվելով Զատկական ժամանակագրության վրա, ինչպես և Միքայել Ասորու պատմական երկի, նա ցույց է տալիս, որ խռովությունը բռնկվեց և Անաստասիոս պատրիարքը նահատակվեց 610 թ. սեպտեմբերին, երբ Փոկասն արդեն ի վիճակի չէր պատժիչ արշավախումբ ուղարկել Անտիոք։ Ինչ վերաբերում է Բոնոսոսի պատժիչ արշավախմբին, ապա Կուլակովսկին Հովհաննես Նիկիուացու տվյալների հիման վրա ցույց է տալիս, որ այն ուղղված էր ոչ թե հրեաների, այլ Անտիոքի միաբնակ հոգևորականության դեմ։ (Որ Բոնոսոսի բռնությունները քրիստոնյաների դեմ էին ուղղված վկայում է և Անտիոքոս Զորավարը։ Տե՛ս Марр, Антиох Стратиг, стр. 6—7): Կուլակովսկին ցույց է տալիս, որ Թեոփանեսը Փոկասի թագավորության վերջին տարվա մասին խոսելիս ի մի է կցում տարբեր ժամանակների դեպքերը։ Բոնոսոսի պատժիչ արշավախումբը Ասորիք մտավ 608 թ., իսկ Անաստասիոս պատրիարքը սպանվեց 610 թ. սեպտեմբերին (*Кулаковский*, К критике, стр. 1—14):

76. Ստրատելատի աստիճանը նախապես հավասարազոր էր magister militum-ի, այսինքն՝ դիոցեզի ռազմական զնկավարի, որին էին ենթարկվում նահանգների զորավարները՝ դուքսերը։ Հետագայում (IX դ.) ստրատելատ կոչվեցին տուրմարխները։ Պատմիչ Գեննեսիոսը, օրինակ, զորավարի՝ ստրատեգոսի համար օգտագործում է ստրատեգետես բառը, իսկ տուրմարխի փոխարեն՝ ստրատելատ։ Թեոփանեսը մինչև Մավրիկիոսի և Փոկասի ժամանակները ստրատելատ բառը օգտագործում է իր հին իմաստով՝ magister militum-ի։ Նա 589 թ. հիշում է որպես Հայաստանի ստրատելատ Հովհաննես Միստակոնին (*Theoph.* Chron. I, p. 266): Բայց Հերակլիոսի ժամանակ բառը արդեն այլ իմաստ էր ստացել։ Թեոփանեսը հիշում է Վահան ստրատելատին, որը սովորական տուրմայի հրամանատար է, և ոչ հին

ստրատելատ։ Այդ բանը ավելի հստակ երևում է 667 թ. դեպքերի առնչությամբ, երբ Արմենիակների զորավար Սաբորիոսը, ապստամբելով Կոստաս II-ի դեմ, Մուավիայի մոտ ուղարկեց իր ստրատելատ Սերգիոսին բանակցություններ վարելու Ալեպիոսով պարզ երևում է, որ զորավարին (ստրատեգոսին) ենթակա անձնավորություն է ստրատելատը։ Ստրատելատի աստիճանն այդ իմաստով Թեոփանեսը 667-ից հետո այլևս չի հիշատակում, այն վերստին է հանդես գալիս X դ.. երբ արդեն Հովհաննես Ձմշկիկի ժամանակ ստանում է Արևելքի կամ Արևմուտքի դոմեստիկոսի (սպարապետի) նշանակությունը։ Այդ աստիճանը հավանաբար առաջինն ստացավ Վարդաս Սկլերոսը, երբ գնաց ճնշելու Վարդաս Փոկասի ապստամբությունը։ Հովհաննես Սկիլիցեսը Արևելից ստրատելատ է անվանում (այսինքն՝ Արևելքի դոմեստիկոս) կատակալն Կեկավմենոսին (Κυριακίδου, Παρατηρήσεις, σελ. 553—557):

77. Ձիարշավարանի հարավ-արևմուտքում էր գտնվում և իրենից ներկայացնում էր 37 սյուներից բաղկացած կիսաշրջանակաձև մի շինություն, որի սյուներն հետագայում օգտագործվեցին սուլթան Սուլեյմանի իմարեթի կառուցմանը։

78. Բանտ էր, գտնվում էր քաղաքի հյուսիսարևմտյան մասում, Ավգուստեոնի և Կոստանդնի հրապարակի (ֆորումի) միջև։

79. Գրասենյակ, ժամանակակից տերմինով՝ մինիստրություն։ Սկզբնական շրջանում նշանակում էր կայսերական կոնսիստորիոնը կամ խորհուրդը։ Պաշտոնյաները կոչվում էին սեկրետիկոսներ։ Նրանց մեջ էին մտնում սակելարիոսը, գենիկոնի լոգոթետը, ստրատիոտիկոնի լոգոթետը, դրոմոսի լոգոթետը, սակելլիոնի խարտուլարը, վեստիարիոնի խարտուլարը, պրոտոասեկրետը, իդիկոնինը, Մեծ և Մանգանոնի կուրատորը և Օրֆանոտրոֆոսը (Bury, IAS, p. 78—105):

80. Սկրինիա էին կոչվում թանկարժեք առարկաներ պահելու դարակները, որ հետագայում պետական գրասենյակների իմաստ ստացան (բյուրո)։ Այնտեղ ծառայողները կոչվում էին սկրինիար, խարտոֆիլաքս, խարտուլար, նոտար։

81. Հերակլիոս զորավարը ծնվել է շուրջ 540 թ. և ծագում էր Կապադովկիայի արիստոկրատական ընտանիքից։ Մավրիկիոս կայսեր լավագույն զորավարներից էր, Մավրիկիոսի՝ պարսիկների դեմ մղած բոլոր պատերազմների մասնակից։ Մավրիկիոսն էր, որ 599—600 թ. նրան նշանակեց Աֆրիկայի էքսարքոս։ Նրա տեղակալ Գրիգորաս (կամ Գրիգորիոսը) իր, Հերակլիոս զորավարի եղբայրն էր (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 194—195): Գիտության մեջ կարծիք է տարածված, որ ծագումով հայ էր (տե՛ս Grousset, Histoire, p. 273: Diehl, L'Afrique Byzantine: Pernice, L'imperatore Eraclio, p. 25. apud Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 227):

Պ. Խարանիսը, խոսելով հիշյալ Հերակլիոսի որդու, ապագա կայսր Հերակլիոսի մասին, գրում է, որ նա հայկական ծագում ուներ (տե՛ս Խարանիս, Հայերը, էջ 27)։ Այս կարծիքը հենված է Թեոփիլակտոս Սիմոկատտասի մի տվյալի վրա, որի համաձայն Հերակլիոս կայսեր հայրը ծնվել է Հայաստանի քաղաքներից մեկում (տե՛ս Theophyl. Simoc., Գիրք Գ, 1. Феофилакт Симокатта, стр. 71)։ Հովհաննես Նիկիուացու համաձայն նա կապադովկացի էր (Jean de Nikiou, Chronique, p. 431): Նշենք նաև, որ Կ. Տեր Սահակյանը (Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի) հայազգի կայսրերի ցուցակում Հերակլիոսին չի հիշատակում։

82. Ստրատոսը այս «պայմանավորվածությունը» հեքիաթ է համարում։ Նիկետասը այդպիսի ճանապարհով գնալիս հազիվ 1—2 տարուց հասներ Կոստանդնուպոլիս, այնինչ

Հերակլիոսը ծովով կհասներ 1—2 ամսում։ Բացի այդ հազիվ թե էքսարքոս Հերակլիոսը համաձայնվեր, որ կայսր դառնար իր եղբորորդին և ոչ հարազատ որդին։ Հովհաննես Նիկիուացին պարզ վկայում է, որ Նիկետասի պարտականությունը լոկ Եգիպտոսի գրավումն էր (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α΄, σελ. 201—202):

83. Բնագրում՝ σκρίβων: Սկզբնական շրջանում կայսեր թիկնապահներն էին և ենթարկվում էին էքսկուբիտորների դոմեստիկոսին։ Հետագայում բժիշկ ու բուժակներ դարձան, որոնք ռազմի դաշտից դուրս էին բերում վիրավորներին, իսկ ճակատամարտից հետո հավաքում և հանձնում կապուտը։

84. Կոստանդնուպոլսի թաղամաս։ Թարգմանաբար նշանակում է Յոթերորդ (մղոն)։ Գտնվում էր Թեոդոսիոսի պարսպից դուրս, Պրոպոնտիսի ափի մոտ։ Այստեղից դեպի Կոստանդնուպոլիս ձգվում էր նշանավոր էգնատիա ճանապարհը, որ Ռակե դռների միջով ուղղվում էր դեպի քաղաք։ Բոլոր ռազմական շքերթները սկսվում էին Հեբդոմոնում։ Այժմ այս վայրում գտնվում է Բաքըրքյոյը (հնում՝ Մաքրիքյոյ)։

85. Համանաբար նկատի ունի Թեոդոսիոսի պարիսպը կամ աշտարակը պարսպի, որ իսկապես Հեբդոմոնից էր սկիզբ առնում։

86. Այդպես էին կոչվում նորակոչիկները (լատ. tiro), որոնք մարզումներ անցնելուց հետո դասվում էին զինվորների (miles) շարքը։

87. Քաղաքապետ։ «Վասիլիկա»-յի, Մակեդոնական հարստության օրենսգրքի համաձայն, Կոստանդնուպոլսի բոլոր համքարությունները (σωματεῖα), բոլոր քաղաքացիներն ու դեմոսը ենթարկվում էին էպարքոսին։ Էպարքոսի գրասենյակը կոչվում էր ἐπαρχιακὸν σέκρετον։ Նրա ենթակայության մեջ գտնվող պաշտոնյաներից ամենակարևորներն էին սիմպոնն ու պրետորյան լոգոթետը։ Էպարքոսի մասին տե՛ս Каждан, Деревня и город, стр. 326—330։ „Византийская книга эпарха", նաև՝ «Հովհաննես Սկիլիցես», էջ 291։

88. Այդպես էին կոչվում հնում՝ comes [sacrorum] largitionum, հունարեն՝ κόμης τῶν θείων θησαυρῶν, պետական գանձապահները։ VII դարից հետո նրա պարտականությունն անցավ գենիկոնի լոգոթետին։ Նա հսկում էր և հավաքում կայսրության հարկերը։ Տե՛ս Bury, IAS, p. 86—90: Karayannopulos, Über die Reformtatigkeit, S. 68, ծանոթ. 95.

89. Հերակլիոս (610—641), հիմնադիրը Հերակլիանների հարստության, որ իշխեց մինչև 711 թ.։

90. Տե՛ս հաջորդ ծանոթ.։

91. Բնագրում՝ πλοῖα κατελλωμένα։ Ստրատոսը այդ բառը բացատրում է հետևյալ կերպ, որ այդ նավերն ունեին աշտարակաձև ամրացված կամրջակ, ինչ վերաբերում է ἔχοντα εἰς τὰ κατάρτια κιβώτια, ապա դրանք փոքր աշտարակներ էին կայմերի վրա՝ նետաձիգների համար նախատեսված (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α΄, σελ. 216):

92. Սբ. Սոֆիայի տաճարի սարկավագ, դեպքերին ժամանակակից բյուզանդական բանաստեղծ, որ չափածո ձևով գրեց Հերակլիոս կայսեր ողջ գործունեությունը։ Թեոփանեսը լայնորեն օգտագործել է նրա «Հերակլիաս» խորագիրը կրող գործը։

93. Աֆրիկայի հյուսիս-արևմուտքում, ժամանակակից Մարոկկոյի և Ալժիրի տարածքում գտնվող երկիր։ 534 թ. անցավ Բյուզանդիայի գերիշխանության ներքո, որը տևեց մինչև արաբական նվաճումները VII դ. վերջում։

94. Պենտապոլիս (Հնգաքաղաք) անունով բազմաթիվ քաղաքներ են հիշվում։ Տվյալ դեպքում նկատի ունի Կիրենայիկայի Պենտապոլիսը, որ Լիբիայում էր գտնվում և որի կազմում էին հետևյալ հինգ քաղաքները. Կյուրենե, Վերինիկե, Արսինոե, Պտոլեմայիս և Ապոլլոնիա։ Հիմնադրվել էր Պտղոմյանների ժամանակ։

95. Բնագրում՝ Νέας μετανοίας μοναστήριον:

96. Հելլեսպոնտոսի (Դարդանելի) ափին, նրա ամենանեղ մասում, ժամանակակից Թուրքական Բովալը կալեսի գյուղի տեղում։ Հիշվում է դեռևս Հոմերոսի կողմից։ Բյուզանդական ժամանակաշրջանում մտնում էր Օպսիկիոն բանակաթեմի կազմում և նախահուստինիանոսյան ժամանակներում կառավարվում էր «Աբիդոսի կոմես»-ի կողմից, որի հիմնական պարտականությունն էր մաքսի գանձումը, Հելլեսպոնտոսի նեղուցով նավերի կանոնավոր նավարկության հետևելը (տե՛ս Ahrweiler, Fonctionnaires maritimes, p. 239—243):

97. Այդ անունով բազմաթիվ քաղաքներ են հիշվում։ Ինչպես երևում է կոնտեքստից, Կյուզիկոսի մոտ պիտի լինի։

98. Արտակը Փոքր Ասիայի քաղաք էր, Պրոպոնտիսում (Մարմարայի ծով), Կյուզիկոսի արվարձան։ Այժմ թուրքերեն կոչվում է էրդեք, որի մեջ դժվար չէ տեսնել հունական Արտակը։

99. Բնագրում՝ Σοφίας, պիտի լինի τῶν Σοφιῶν (տե՛ս Στράτου, Τὸ Βυζάντιον Α′, σελ. 220): Այն համապատասխանում է ժամանակակից Կադրիգա լիմանին։

100. Բոյիոնը (Նաև՝ Βοὸς ἀγορά, Forum Bovis, «Ցլի հրապարակ»)։ Անունը պարտական է Պերգամոսից բերված և այդտեղ դրված ցլի հսկայական բրոնզե մի գլխի։ Գտնվում էր ժամանակակից Աքսարայի տեղում։ Նիկեփոր պատրիարքի ասելով, Փոկասին պալատում ձերբակալեց Փոտ անունով մի իշխանավոր և շղթայակապ բերեց Հերակլիոսի մոտ։ Վերջինիս հարցին, թե «քշվառական, այդպե՞ս կկառավարեն պետությունը», Փոկասը պատասխանեց. «Դու դրանից լա՞վ պիտի կառավարես» (Nicephori Breviarium, p. 5): Հերակլիոսը հրամայեց նրան թրատեն, որից հետո դին տարան ցլի հրապարակը և այրեցին։ Նույն բախտին արժանացան Փոկասի եղբայր Դոմենտիոլոսը, Բոնոսոսոսը և պետական գանձապահ Լեոնտիոսը (նույն տեղում)։

101. Թագադրությունը տեղի ունեցավ 610 թ. հոկտեմբերի 5-ին, երկուշաբթի օր։

102. Այսինքն՝ կայսրուհի։

103. Խոսքը, հավանաբար, ոչ թե Եդեսիայի մասին է, այլ Եմեսայի (Հոմս)։ Մի ժամանակակից աղբյուր գրում է Եմեսա, որ գրիչները շատ հեշտությամբ կարող էին շփոթել Եդեսիայի հետ (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 252): Ապամիան և Եմեսան իրար մոտիկ էին գտնվում, Եդեսիան Ապամիայից շատ հեռու է ընկած, բացի այդ Եդեսիան գրավվեց 609 թ.։ Թեոփանեսը դեպքերը դնում է 610 թ. մայիսին, բայց Հերակլիոսի օրոք, որը սակայն իրականում գահ բարձրացավ 610 թ. հոկտեմբերին։ Ստրատոսի համոզմամբ Թեոփանեսի այս շրջանի վերաբերյալ բոլոր թվական տվյալները սխալ են (նույն տեղում, էջ 153)։

104. Դեպքերը տեղի ունեցան 606—607 թթ.։ Հետաքրքրական է նշել, որ Շահրվարազի կողմից Անտիոքի գրավման ժամանակ վիրավորվեց և Անանիա Շիրակացու ապագա ուսուցիչ նշանավոր Տյուքիկոսը։ Այդ մասին գրում է Անանիան իր ինքնակենսագրության մեջ. «Իսկ ի ժամանակի յարձակման զաւրացն Պարսից ի վերայ զաւրացն Յունաց, որ եղև մերձ յԱնտիոք, պատահեցաւ և սա վիրաւորեալ ի պատերազ-

մին փախստեայ անկանի յԱնտիոք, և ամենայն ինչք իւր առան յաւարի» (Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 208)։ Տե՛ս նաև՝ *Lemerle*, Notes, p. 195—202: Այս հոդվածը վերահրատարակվել է հեղինակի աշխատությունների ժիհատորյակում, որ կրում է „Le monde de Byzance: Histoire et Institutions" վերնագիրը, Փարիզ, 1978 (հոդված երկրորդ)։

105. Կոստանդնուպոլսի մի թաղամաս էր, քաղաքի հյուսիսային ծայրամասում։ Այնտեղ էին գտնվում կայսերական մի պալատ, բաղանիք, Աստվածածնի, Սրբոց Անարծաթից, սբ. Թեկղեի, սբ. Պետրոսի և սբ. Մարկոսի եկեղեցիները։

106. Բնագրում՝ θέμα, բայց տվյալ դեպքում՝ 611/612 ԹԹ. առնչությամբ այդ բառը չէր կարող բանակաթեմ (վարչական շրջան) նշանակել (տես *Oikonomidès*, Les mentions des thèmes, p. 1—8): «Թեմա» սկզբնական շրջանում նշանակում էր զորամաս։ Այդպիսին է նա հանդես գալիս Հերակլիոսի ժամանակ գրված կամ խմբագրված «Մավրիկիոսի» «Ստրատեգիկոն»-ում։ Ենթադրում են, որ դրանից առաջ նշանակել է զորակայան և հետագայում տարածվել է այնտեղ կանգ առած զորամասի վրա։ Պերտուզիի կարծիքով, քանի որ բառը հունարեն է, ապա այն կարող էր հանդես գալ բյուզանդական ռազմական տերմինոլոգիայի հունացման ժամանակ, այսինքն Կոստանդին IV-ի ժամանակ, կարծիք, որի դեմ հանդես եկան Դյոլգերը և Կարայաննոպուլոսը, առաջ քաշելով տերմինի առկայությունը «Մավրիկիոսի ստրատեգիկոնում»։

Ժամանակի ընթացքում «թեման» ստանում է «բանակաթեմի» նշանակություն, այն տարածքի, որի վրա հաստատված է այդ զորամասը կամ զորաբանակը։ Բազմաթիվ են և «թեմաների» (բանակաթեմերի) հանդես գալու ժամանակի շուրջ եղած վեճերը։ Առաջին բանակաթեմերը ըստ ոմանց, կազմակերպեց Հերակլիոսը՝ պարսիկների, արաբների, ավարների և սլավոնների վտանգի առաջն առնելու համար։ Բանակաթեմի գլխին կանգնած էր զորավարը (ստրատեգոս), որն սկզբում քաղաքական լիազորություններ չուներ, դրանք նա ձեռք բերեց հետագայում։ Առաջինն է համարվում Արմենիակների բանակաթեմը, որը երևի հիմնադրվեց 622/623 ԹԹ. (Στράτου. Τὸ Βυζαντιον, Α′, σελ. 720): Ասենք այստեղ, որ Պերտուզին մերժում է բանակաթեմերի՝ Հերակլիոսի ժամանակ ստեղծված լինելու միտքը և գտնում է, որ 667—680 ԹԹ. առաջ չի կարող խոսք լինել բանակաթեմերի մասին այն իմաստով, ինչ հասկանում է այդ բառի տակ Կոստանդին Porphyrածինը։ Թեոփանեսի գրածն այն մասին, թե 627 Թ. կար Արմենիակների տուրմարխ, ամենևին էլ չի նշանակում, որ կար Արմենիակների բանակաթեմ։ Խոսքը պարզապես հայերից բաղկացած զորամասի՝ տուրմայի մասին է։ Նրա կարծիքով փոքրասիական առաջին բանակաթեմերն առաջացան արաբական արշավանքներից հետո, իսկ հյուսիսում՝ բուլղարների ներխուժումից (679) հետո։ Բանակաթեմերի մասին եղած բազմաթիվ ու իրարամերժ կարծիքների վրա հնարավոր չէ մանրամասն կանգ առնել։ Հետաքրքրվողի համար նշենք համեմատաբար նոր աշխատությունները. *Karayannopulos*, Contribution; Նույնի՝ Die Entstehung; Κυριακίδου, Πῶς ἡ λέξις Θέμα; Dölger, „Θέμα"; *Pertusi*, La Formation des Thèmes; *Esslin*, Die Themenverfassung; *Lemerle*, Quelques remarques; *Ostrogorsky*, Sur la date; Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Β′, σελ. 702—726:

107. Եվդոկիան ընկնավոր էր (*Nicephori* Breviarium, p. 8):

108. Բնագրում՝ Νέος (Նոր)։

109. Հերակլիոսն իր որդուն կայսերակից հռչակելով, ցանկանում էր ամրապնդել իր դինաստիան։ Այս կայսերակցության մասին գիտե և Սեբեոսը. «Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Հերակղոս զորդի իւր զԿոստանդին, ետ զնա ի ձեռն սրննկղիտոսին, և յանձնեալ ամենայն մեծամեծացն պալատոյն՝ հաստատեաց զնա յաթոռ թագաւորութեան իւրոյ» (Սեբեոս, էջ 114)։

110. Տե՛ս ծանոթ. 31։

111. Մարտինան Հերակլիոսի քրոջ՝ Մարիայի դուստրն էր, առաջին ամուսնությունից ծնված։ Այս ամուսնությունը, որ ապօրինի համարվեց ժամանակակիցների կողմից, երկար վեհերի տեղիք տվեց։

112. Αὐγουστεύς-ը կամ Օգոստոսի տրիկլինը Դաֆնեի պալատի հանդիսավոր մեծ սրահն էր։ Բյուզանդական հեղինակները հաճախ շփոթում են Ավգուստեոնի հրապարակի հետ և հակառակը՝ վերջինս շփոթում են Ավգուստևսի հետ։ Մանրամասն տե՛ս Guilland, L'Augusteus, p. 167—169:

113. Այսինքն՝ Երուսաղեմը։ Քաղաքի գրավումը պարսիկների կողմից մեծ տպավորություն գործեց ժամանակակիցների վրա։ Արժեքավոր է դեպքերին ականատես սբ. Սաբբայի վանքի վանական Անտիոքոս Ստրատեգոսի՝ դրան նվիրված երկը, որի հունարեն բնագրի հատվածներ են միայն պահպանվել։ Այն հնում թարգմանվել է արաբերեն, իսկ X դարում արդեն կար արաբերեն թարգմանության վրացերեն թարգմանությունը։ Արաբերեն թարգմանությունը ռուսերեն է թարգմանել Медников-ը. Зав евание Иерусалима, стр. 598—614: Վրացերեն թարգմանության բնագիրը և ռուսերեն թարգմանությունը տե՛ս Марр, Антиох Стратиг: Դեպքի մասին վկայում են և հայկական աղբյուրները, հատկապես Սեբեոսը, ապա Մովսես Կաղանկատվացին և Թովմա Արծրունին։

114. Պարսիկները Երուսաղեմը գրավեցին 614 թ.։ Այդ մասին բացի նախորդ ծանոթագրության մեջ հիշված գործերից տե՛ս և Peeters, La prise, p. 78—116: Սեբեոսի տարբեր ձեռագրեր զոհվածների թիվը հասցնում են 17 կամ 57 հազարի։ Գերիների թիվը ըստ նույն պատմիչի 35 հազար էր։ Ինչ վերաբերում է Քրիստոսի խաչափայտին, ապա այդ մասին գրում է և Հովհան Մամիկոնյանը. «Ընդ ժամանակս թագաւորութեանն Հերակլեայ,— գրում է նա,— զաւրացաւ խոսրով պարսից արքայն. և գնաց մինչ յԵրուսաղեմ՝ և քաղաքն առեր եաց, և զկտակարանսն այրեաց և զսուրբ խաչն գերեաց, և առեալ գնաց ի Պարսիկս՝ եղեալ ի պահեստի զսուրբ խաչն հանդերձ սպասուքն մինչև յեւթն և ի տասն ամի թագաւորութեանն իւրում» (Հովհան Մամիկոնյան, էջ 279)։ Հետաքրքրական է նշել, որ ճանապարհորդ Շարդենը Քավքիզում տեսել է ավերակները մի աշտարակի, որտեղ, ըստ ավանդության, խոսրով արքան պահում էր սուրբ խաչափայտը (Chardin, Voyages, t. II, p. 326: Համմ. Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α', σελ. 270):

Քրիստոսի խաչի գերման, ինչպես և Հերակլիոսի պարսկական պատերազմի մասին հայկական աղբյուրների տվյալների լայն օգտագործմամբ հոդված է գրել Ֆրոլովը։ Տե՛ս Frolow, La vraie croix. p. 88—105:

115. Թեոփանեսը գրում է Καρχηδών: Շշփոթել Աֆրիկայի Կարթեգոնի հետ, այստեղ խոսքը Քաղկեդոնի (այժմ՝ Քադը քյոյ) մասին է, որ աղբյուրներում կոչվում է նաև Καλχηδών (Καρχηδών)։

116. Թեոփանեսը սաստիկ կրճատել է իր աղբյուրի շարադրանքը։ Նիկեփոր պատրիարքը շատ հետաքրքրական մանրամասնություններ է տալիս, նշում Քաղկեդոնը գրա-

վողի անունը՝ Շահեն (Σαΐτος), նրա ենթադրյալ խոսակցությունը Հերակլիոս կայսեր հետ, խոսրով արքայի բարկությունը Շահենի դեմ և վերջինիս մահապատիժը արքայից արքայի կողմից։ Նիկեփորի տվյալների համաձայն, մինչ այդ Հերակլիոսը Շահենի հետ Պարսկաստան էր ուղարկել բանակցություններ վարելու համար պրետորյան պրեֆեկտ Օլիմպիոսին, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս Լեոնտիոսին և սբ. Սոֆիայի տնտես Անաստասիոսին, որոնք Տիզբոնում բանտ նետվեցին (Nicephori Breviarium, p. 10—13):

117. Բնագրում՝ ὑπατεύσας, այսինքն հյուպատոս դարձավ։

118. Կեսարի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանածին, էջ 256, ծանոթ. 291, «Հովհաննես Սկիլիցես», էջ 285, ծանոթ. 83։ Նաև Yannopoulos, La société, p. 39—40: Մեզ հետաքրքրող շրջանում տիտղոսը հազվադեպ է հանդիպում։ Շնորհվում էր նաև օտարերկրացիներին։ Համաձայն Նիկեփոր պատրիարքի (Nicephori opuscula, p. 42) Հուստինիանոս II-ը այդ տիտղոսը շնորհեց բուլղարների խանին։

119. Իմա Քրիստոսին։

120. «Խաքան» թուրքերեն նշանակում է տեր, թագավոր։ Սրա արխաիկ իգականն է «խաթուն», որ թագուհի է նշանակում (տե՛ս Benveniste, Titres, p. 32—33): «Խաքան» տիտղոսը կոապաշտ թուրքերը, միջնադարյան աշխարհագիրներն ու պատմիչները տալիս են ոչ միայն թուրք վեհապետներին, այլև ոչ մուսուլման տերերի, ինչպես, օրինակ, Չինաստանի կայսրին։ «Խաքան» տիտղոսը հետագայում ստացավ նաև «խան» ձևը։

121. Ավարների հարձակումը Կոստանդնուպոլսի վրա ուսումնասիրողները Թեոփանեսի տվյալներով թվագրում էին 619 թ.։ Գերլանդը (Die Feldzüge, S. 330 և հտ.) հենվելով Չատկական ժամանակագրության վրա որոշեց 623 թ. հունիսի 5-ը, իսկ Ն. Հ. Բեյնզը գտավ, որ ճիշտ թվականը 617 թ. է (Baynes, The Date, p. 110—128):

122. Ալեքսանդրիայի մելքիտ Գեորգ պատրիարքը։ Ենթադրաբար աթոռակալել է 620—630 թթ.։

123. Չատկի տոնը այդ տարի իսկապես ապրիլի 4-ին էր (Grumel, La Chronologie, p. 271): Հերակլիոսը այդ օրը սբ. Սոֆիայի տաճարը մտավ սև կոշիկներ հագած, ներկա գտնվող Գեորգ Պիսիդացին դիմելով նրան ասաց. «Սև կոշիկներ ես հագել ոտքերիդ, թող պարսից արյամբ կարմիր ներկվեն»։

124. Թեոդոսիոս կայսրից հետո մինչև Հերակլիոսը բյուզանդական և ոչ մի կայսր անձամբ չէր գլխավորել բանակը պատերազմի։ Մավրիկիոսը, որ զինվորական էր, և նախքան կայսր դառնալը Արևելից սպարապետն էր, գահ բարձրանալուց հետո այլևս պատերազմ չգնաց։ Միայն Հերակլիոսն էր, որ դեռևս 613 թ. գլխավորեց զորքը։

125. Նիկեփոր պատրիարքը ավարների խաքանին անվանում է նաև «թուրքերի տեր» (τὸν Τούρκων κύριον): Հերակլիոսը օգնություն տալու դեպքում խոստացավ նրան կնության տալ իր եվդոկիա դստեր։ Խաքանն իսկապես տվեց այդ օգնությունը (Nicephori Breviarium, p. 17—19): Այդուհանդերձ խնամիական կապերը չհաստատվեցին, քանզի խաքանը սպանվեց նախքան եվդոկիայի իր մոտ ժամանելը (նույն տեղում, էջ 25)։ Նույն հեղինակի ասելով, Հերակլիոսը Պարսկաստան շարժվեց եվքսինյան (Սև) ծովով և Լազիկայի վրայով (էջ 17)։

126. Սխալմամբ նույնացվում էր Կիլիկիայի Իսոսի ծոցում գտնվողի հետ։ Այժմ պարզված է, որ այն գտնվում էր Պրոպոնտիսի Աստակենի (Իզմիտ) ծովածոցի ափին,

Նիկոմեդիայի հարավում։ Սխալն առաջին անգամ ուղղեց Գ. Տաֆելը (*Tafel*, Theophanis Chronographia. *Տե՛ս* Մանանդյան, *Ընթացուղիները, էջ 143*)։

127. *Այս կարճ նախադասությունը՝* ἐντεῦθεν δέ ἐπὶ τὰς τῶν θεμάτων χώρας ἀφικόμενος συνέλεγε τὰ στρατόπεδα καὶ προσετίθει αὐτοῖς νέαν στρατειαν, *որ Թեոփանեսը գրել է 810 և 815 ԹԹ. արանքում, ուսումնասիրողների համար գայթակղության վեմ է դարձել։ Օստրոգորսկին միանգամայն վստահ գրում է, որ Թեոփանեսն այս տվյալը քաղել է դեպքերին ժամանակակից աղբյուրից, թե այս փաստը վկայում է այն մասին, որ 622 թ. արդեն սկսվել էր բանակների (թեմանների) հաստատումը Փոքր Ասիայի որոշակի շրջաններում։ Այդ առթիվ նա նշում է Զատկական ժամանակագրության մեջ 626 թ. տակ հիշվող Օպսիկիոնի (բնագրում աղավաղված՝* Ὀψαρίου) *կոմսին, Թեոփանեսի ժամանակագրության մեջ 627 թ. տակ հիշվող Արմենիակների տուրմարխին։ Օստրոգորսկին հանգում է այն եզրակացության, որ բանակաթեմերի սիստեմը ստեղծվեց ոչ թե Հերակլիոսի հաղթանակներից հետո, ինչպես ենթադրում են Ստեյնն ու Էնսլինը (տե՛ս* Ostrogorsky, Ἱστορία, Α′, σελ. 167 καὶ 252–253: *Համմ. նույնի* Histoire p. 129: *Տե՛ս նաև* Toumanoff, Caucasia, p. 140. *ծանոթ. 113*),

Պ. Լեմերլի կարծիքով այստեղ երկու հարց կարող է ծագել։ Կամ Թեոփանեսը թեմա (այսինքն՝ բանակաթեմ) բառը օգտագործում է որպես անախրոնիզմ՝ օգտագործում է իր ապրած ժամանակաշրջանի տերմինը, կամ այդ բառը վկայում է, որ 622-ին արդեն Փոքր Ասիայում կազմակերպված էին բանակաթեմերը։ Թեոփանեսի աղբյուրը, Գեորգ Պիսիդացին, որ մասնակից է եղել այդ արշավանքին, «թեմա» բառը չի օգտագործում։ Լեմերլը հանգում է այն եզրակացության, որ Թեոփանեսը «թեմա» ասելով այստեղ նկատի չունի վարչական կամ ռազմական ռեժիմ, այլ պարզապես զորամասեր, որ Հերակլիոսը հասավ «զորամասերի կենտրոնացման ավանդական շրջանները» (*տե՛ս* Lemerle, Quelques remarques, p 359: *Այս հոդվածը վերահրատարակվել է հեղինակի աշխատությունների մի հատորյակում, որ կրում է* „Le monde de Byzance: Histoire et Institutions“ *վերնագիրը։ Փարիզ, 1978, հոդված երրորդ)։ Մոտավորապես նույն կարծիքին է և Ստրատոսը։ Նա գրում է, որ տվյալ դեպքում* θέματα *օգտագործված է «զորամասեր» իմաստով, որ Հերակլիոսը գնաց այն շրջանները որտեղ գտնվում էին թեմանները, բանակած զորամասերը* (Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Α′ σελ. 332): *Հարցի մասին տե՛ս նաև* Oikonomidès, Les premieres mentions:

Վեճերի տեղիք է տվել նաև «նոր զորքերով» (νέαν στρατειαν) *բառերը։ Գրտնում են, որ նկատի ունի Հերակլիոսի իրականացրած զինվորական մի ռեֆորմ, բանակի վերակառուցում։ Ասենք այստեղ, որ ուսումնասիրողների մի այլ խումբ գտնում է, որ Հերակլիոսին վերագրվող բազում ռեֆորմներ իրականում տեղի են ունեցել նրա հաջորդների օրոք։ Բանակաթեմերի կազմակերպման հարցում, օրինակ, հույն բյուզանդագետ Զակիթինոսը տալիս է հետևյալ ժամանակագրությունը (ոչ թե ստեղծման, այլ աղբյուրներում առաջին անգամ հիշատակման)։ Արմենիակների* բանակաթեմը *(և ոչ տուրմարխությունը) 667 թ., Անատոլիկոն բանակաթեմը՝ 669 թ., Օպսիկիոն՝ 680 թ., կարավիսիանների (հետագայում՝ Կիբիրրեոտների) շուրջ 680 թ., Թրակիայի՝ 680/85 ԹԹ. միջև, Հելլադայի՝ 695 թ.* (Ζακυθηνοῦ, Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, σελ. 120):

128. Պարսիկների դեմ պատերազմի դուրս եկած բյուզանդական բանակի քանակի մասին միակ տեղեկությունը հաղորդում է Սեբեոսը՝ 120 հազար (Սեբեոս, էջ 124)։ Այդ թիվն ուսումնասիրողներն անհավանական են համարում, նշելով, որ չափազանցություն է (Համմ. Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 320, 337): Գալով Հերակլիոսի զորքի կազմի ազգային պատկանելության հարցին, ապա ըստ Charanis, բանիսի այն բաղկացած էր վարձկան հայերից, լազերից, աբխազներից, իբերներից, խազարներից (Charanis, Ethnic Changes); Լըմերլը գտնում է, որ Հերակլիոսը վարձկան բանակը չփոխարինեց ազգային բանակով (Lemerle, Quelques remarques: apud Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 321):

129. Խոսքը Եղեսիայի Աբգար Թագավորին Քրիստոսի ուղարկած ավանդական վարշամակի մասին է, որի վրա պատկերված էր տերունական կերպարը։

130. Խոսքը եկեղեցիների սուրբ սեղաններին է վերաբերում, որոնց վրա է կատարվում հաղորդության խորհուրդը։

131. Այս շրջանում արաբների մի մասը ենթարկվում էր Բյուզանդիային, մյուսը՝ պարսիկներին։ Դեռևս Հուստինիանոս I-ի ժամանակ նրանց Հիմյար մասամբ քրիստոնյա ցեղը ավելի հակված էր դեպի սասանյանները, իսկ մյուս մեծ ցեղը՝ ղասանիդները, որ միաբնակ քրիստոնյաներ էին, ենթարկվում էին Բյուզանդիային։ Ավելի մանրամասն տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 326, 327 (ծանոթ. 148 և 158)։ Նաև ստորև, ծանոթ. 274։

132. Բնագրում՝ κλίμα, հայերեն՝ կղիմա կամ կլիմա, արաբ. իկլիմ։ Նշանակում է գավառ, նահանգ, շրջան։ Իմաստների մասին մանրամասն տե՛ս Васильевский, Записка, стр. 195:

133. Բնագրում՝ εἰς τὴν Περσίδα εἰσβάλλει: Տրամաբանական չէ, քանի որ մի քիչ հետո Թեոփանեսը գրում է, որ Շահր Վարազը վախենում էր, որ կայսրը «Հայաստանի վրայով կներխուժի Պարսկաստան»։ Ստրատոսը առաջարկում է „Περσίδα"-յի փոխարեն կարդալ „Ἀρμενία", այսինքն՝ Հերակլիոսը ներխուժեց Հայաստան, որով ամրոզջ նախաղաստության միտքը պարզ կլինի (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 344):

134. Բնագրում՝ Σαρβαραζᾶς (var. Σάρβαρος): Նա Ֆարուխանի (Ֆերրուխան), որ կոչվում էր նաև Ռոմեզան, տիտղոսն էր, նշանակում է «թագավորական վարազ»։ Այդ առումով արժեքավոր են Մովսես Կաղանկատվացու տվյալները. «...բուն անուն իւր Խոռիեան կոչէր. և վասն մղելոյ նորա և յօրինելոյ զճակատն պատերազմաց և զյաղթութիւնս կատարելոյ՝ ըստ խորագիտութեան Պարսից այլ և այլ պճնող անուամբ յորջորջէ զնա՝ երբեմն Ռազմիոզան, և երբեմն Շահվարազ» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 145—146)։ Թովմա Արծրունին նրան կոչում է «Ռազմայուզան որ է Խոռեամ» կամ «Խոռեմ Սուազմայուզան» (Թովմա Արծրունի, էջ 89)։ Տե՛ս և ծանոթ. 38։

Ֆերրուխան Շահր Վարազը 605 թ. գրավեց Եղեսիան, 614-ին՝ Դամասկոսը, Երուսաղեմը, Հերակլիոսից պարտություններ կրեց 622-ին և 624-ին, իսկ 630-ի ապրիլի 27-ից մինչև հունիսի 9-ը հափշտակեց արքայից արքայի գահը։

135. κλέψαι τὸν πόλεμον: Հունարենում այդ դարձվածքը նշանակում է հաղթանակ տանել ոչ թե մարտում, այլ խորամանկությամբ։

136. Բեյնզն ու Պերնիչեն գտնում են, որ լուսնի խավարումը տեղի ունեցավ 623 թ. հունվարի 23-ին (Στράτου. Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 346—347):

137. Ոչ մի ժամանակագիր չի տալիս ո՛չ ճակատամարտի վայրի անունը, ո՛չ ժամանակը։ Ստրատոսի ենթադրությամբ տեղի ունեցավ Երկրորդ Հայքում, Սատաղի մոտ, Սատաղ-Թեոդոսուպոլիս մայրուղուց հարավ և եթե այն տեղի ունեցավ լուսնի խավարումից 15—20 օր հետո (տե՛ս նախորդ ծանոթ.) ապա հավանաբար 623 թ. փետրվարի 7—12-ը (Στράτου. Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 348):

138. Զրադաշտականության պանթեոնում արեգակը (Hvar կամ Hvarə- Xšaēta-, «եր արեգակ») գերագույն աստվածությունն է։ Հազկերտ II-ը հայերին ուղղված իր ուղերձը սկսում է այսպես. «Երդուեալ եմ յարեգակն ի մեծն աստուած, որ ճառագայթիւքն իւրովք լուսաւորէ զամենայն տիեզերս, և ջերմութեամբ կենդանածէ զամենայն գոյացեալսն» (Ղազար, էջ 44—45)։ Ղազարի ասելով, Հազկերտը այդ երդումը «երեքկնէր և չորեքկնէր զանստուտ երդումն յարեգակն» (նույն տեղում, էջ 47)։ Սասանյան շրջանում արեգակը այլևս Hvar-ը չէր, այլ Միհրը (Միթրան)։ Մովսես արդերձապետը դիմելով հայերին արեգակի մասին ասում էր, թե նա «ճառագայթիւքն իւրով լուսաւորէ զամենայն տիեզերս, և ջերմութեամբ իւրով հաստուցանէ զկերակուր մարդկան և անասնոց. և վասն հասարակարարչիս առատութեանն և անաչառ մատակարարութեանն անուանեցաւ Միհր աստուած...» (Ղազար, էջ 165)։ Հմմտ. Christensen, L'Iran, p. 143 sqq.

139. Ո՛չ Թեոփանեսը, ո՛չ էլ Պիսիդացին չեն նշում այս զորավարի անունը։ Ստրատոսը ենթադրում է, որ կարող է Հերակլիոսի եղբայր Թեոդորոսը եղած լինի (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 353):

140. Այսինքն՝ Կոստանդնուպոլիս։

141. Բնագրում՝ Σαήν: Շահեն Վահմանգադադան, Արևմուտքի պատգոսպանը։ Սեբեոսը նրան անվանում է «Շահէն պատգոսպան» (Սեբեոս, էջ 124)։ Նա 609 թ. «հանդիպէր զաւրացն Յունաց ի Կարին գաւառի։ Եւ արարեալ պատերազմ՝ հարկանէր զնոսա սրով սուսերի և փախստական արարեալ հալածական առնէր յաշխարհէն» (նույն տեղում)։ 610 թ. նա մուտք գործեց նաև Կեսարիա։ Ջատկական ժամանակագրության մեջ հիշված է որպես Σαὴν Βαβμανζαδαγώ (Chronicon Paschale, p. 708): Ռ. Պատկանյանը (տե՛ս История императора Ираклa, стр. 205, прим. 173) կարծում է, որ Βαβμανζαδαγώ-ն Սեբեոսի հիշատակած «պատգոսպան»-ի աղավաղումն է (տե՛ս Սեբեոս, էջ 287, ծանոթ. 359), այնինչ գա «վահմանգադակ» անունն է։ «վահմանգադադան» նշանակում է վահմանգադակի (վոհու-մանանհի) որդի (տե՛ս Justi, Iranisches Namenbuch, S. 274, 374):

142. Հունարեն բնագրում՝ φόνων φονεύτριαν (սպանություններ սպանող), որ անիմաստ է։ Կ. Ամանտոսը ուղղում է φόβων φονεύτριαν «վախերն սպանող» (վախը փարատող), այսինքն հավատքը մարդուն արիությամբ է լցնում (տե՛ս Ἀμάντου, Ἱστορία, Α′, σελ. 284, ծանոթ. 4)։

143. Այսինքն՝ հանուն քրիստոնեության զոհվելը հավիտենական կյանք է շնորհում՝ երկնային թագավորության մեջ։

144. Ներքին Պարսկաստան (ἐνδοτέρα Περσίς): Այս արշավանքի (624) ընթացուղու մասին, ինչպես և արշավանքի մասին ընդհանրապես, Թեոփանեսի և բյուզանդական մյուս հեղինակների տեղեկությունները շատ աղքատիկ են։ Հարուստ են հայկական աղբյուրների, առաջին հերթին Սեբեոսի, Մովսես Կաղանկատվացու և Թովմա Արծրունու տվյալները։ Հ. Մանանդյանը հետևյալ կերպ է գծում Հերակլիոսի այս արշավանքի ընթացուղին. Պոնտոսից և Փոքր Հայքից դեպի Կարին, այնտեղից

այժմյան Սարիղամիշի վրայով և Վանանդ ու Շիրակ գավառներով դեպի Դվին քաղաքը և ապա Նախիջևանի վրայով դեպի Գանձակ (Մանանդյան, Ընթացուղիները, էջ 145)։ Նշենք, որ Դվինը հավանարար դիմադրություն ցուցաբերեց, այդ պատճառով Հերակլիոսը թույլ տվեց իր զինվորներին թալանել ու կրակի տալ այն։ Գեորգ Պիսիդացին իր «Հերակլիաս» պոեմում, ջանալով արդարացնել Հերակլիոսին՝ քրիստոնեական քաղաք ավերած լինելու համար նշում է, որ ավելի լավ է բարեպաշտ կայսեր կողմից կործանվի մի քրիստոնեական քաղաք, քան թե անվնաս մնա ամբարիշտ խոսրովի ձեռքում («Հերակլիաս», Բ, տող 163—166. apud Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 390):

145. Բնագրում՝ Γαζακῶ: Խոսքը Ատրպատականի Գանձակի (Շիզ, Գ. Աբգարյանը սխալմամբ նույնացնում է Թավրիզի հետ, տե՛ս Սեբեոս, էջ 291, ծանոթ. 427) մասին է։ Այստեղ էր գտնվում զրադաշտականների խոշորագույն սրբություններից մեկը՝ Ատրվշնասպը։ Քաղաքի լրիվ անվանումն էր Գանձ ի Շիզագան կամ Գանձ ի Շիզիգան։ Հերակլիոսի ընթացուղին Սեբեոսը գծում է հետևյալ կերպ. Կոստանդնուպոլսից Քաղկեդոնի ու Կեսարիայի վրայով Կարին, այնտեղից Դվին, Նախճավան և վերջապես «ի Գանձակ Ատրպատականի», որտեղ նա «կործանէ և զրագինս Հրատին մեծի, որում Վշնասպն կոչէին» (Սեբեոս, էջ 124)։

Ուրմիայի շրջանում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունների և Գանձակի գրավումների վերաբերյալ կա հատուկ ուսումնասիրություն (ինձ անմատչելի) N. H. Baynes, The military operations of the emperor Heraclius. The United Services Magazine. 1913, vol. XLVI և XLVII (apud *Minorsky*, Campaigns in Atropatene. p. 109):

146. Տե՛ս ծանոթ. 131։

147. Ինչպես պարզվում է Ջատկական ժամանակագրությունից, Հերակլիոսը Գանձակում մնաց 27 օր, այնտեղից Կոստանդնուպոլիս ուղարկած նամակում նա Գանձակի մասին գրում էր, թե այն կատարյալ քաղաք է (τελεία), բազմամարդ, անասուններով հարուստ, ունի շուրջ 3000 տուն։ Քաղաքապետին կայսրն անվանում է Բարեսամանաս, որն իմանալով հռոմայեցիների Զարա (Ζάρα) լեռն անցնելու մասին, հեռացավ դեպի լեռներն ու ամուր բերդերը (Chronicon Paschale, p. 732) Հերակլիոսը Գանձակից հեռացավ ապրիլի 8-ին, նպատակ ունենալով շարժվել Հայաստանի վրայով (նույն տեղում, էջ 734)։

148. Բնագրում՝ Θηβαρμαΐς (հանդիպում է և Βιθαρμαΐς ձևը)։ Արշակունյաց մի բերդ էր՝ Beth Aramaje (այժմ՝ Թախտ-ի Սուլայման)։ Սրբազան հուրը Ատրպատականի Գանձակից այդտեղ էր տեղափոխվել (տե՛ս *Minorsky*, Campaigns in Atropatene, p. 92): Թևրարմայսի վաղագույն հիշատակությունը հանդիպում է Մենանդրոս Պրոտեկտորի երկում (*Menandri* Excerpta, p. 365), որտեղ ասված է, որ բյուզանդացի դեսպան Պետրոս Պատրիկիոսը 562 թ. այցելել է պարսից արքային Βιθαρμαΐς կոչվող վայրում։ Այլ հիշատակությունների մասին տե՛ս *Minorsky*, Campaigns in Atropatene, p. 93: Թախտ-ի Սուլայմանի մասին տե՛ս *Van der Osten*, *Naumann*, Takht-i Suleiman:

149. Բնագրում՝ ἡ πλάνη τῶν ἀνθράκων: Հավանարար նկատի ունի ատրուշանը։

150. Բնագրում՝ Δαστα͗έρδη, պարս. Դաստգարդ կամ Դաստգարդ-Քուսրո, արաբական աղբյուրների էլ Դասկարան կամ Դասկարար-լ-Մալիքը։ Գտնվում էր Տիգրոնից Համադան տանող ռազմական մեծ ճանապարհի վրա, մայրաքաղաքից 107 կմ

Հյուսիս-արևելք, հին Արտամիտա քաղաքի մոտ։ Քաղաքի ավերակներն այժմ կոչվում են Զենդան (զնդան-բանտ)։ Մանրամասն տե՛ս Christensen, L'Iran, p. 454—455:

151. Նիկեփոր պատրիարքը ցույց է տալիս, որ Խոսրովը Հրո տաճարներից մեկում, իրեն աստվածացրել էր։ Նա իր գահը տեղադրել էր տաճարի գմբեթի տակ, կարծես երկնքում, շուրջը նկարել տվել կայծակներ, արեգակ ու լուսին, հրեշտակներ և այլն։ Հատուկ հարմարանքով նա ցանկացած ժամանակ որոտ էր բարձրացնում ու անձրև թափում։ Հենց այդ գահը գետին տապալեց ու ոչնչացրեց Հերակլիոսը (Nicephori Breviarium, p. 19):

152. Թովմա Արծրունին որոշակի գրում է, թե Հերակլիոսը բացի Դվինից, ավերել է «զնախճաւան և զՈրմի (Ուրմիա), և դիմեալ ի Գանձակն Ատրպատականի՝ բրէ զնա, աւերէ զԱհմատան և զմայ, կործանէ զբագին Հրատին մեծի, որում վշնապն կոչեն, և լնուն զծովակն որ յանդիման հրատին՝ դիակամբք. զխօսուն և զանասուն, զայր և զկին և զմանուկ առ հասարակ մաշեցին ի սուր սուսերի» (Թովմա Արծրունի, էջ 92—93)։

153. Աղվանքում։ Հերակլի Գանձակից Աղվանք վերադարձի ընթացուղին տալիս է Սեբեոսը. «առ ամուր աշխարհաւն Մարաց» (Ղարադաղի լեռներով) Փայտակարան, այն է Գանձակից, այժմյան Միանի և Արդաբիլի վրայով դեպի Արաքսի ներքին հոսանքի շրջանը, որտեղ գտնվում էր Փայտակարանը, որտեղից էլ, Մովսես Կաղանկատվացու տվյալներով, ուղևորվեց դեպի Ուտի և այնտեղ գրավեց Աղվանքի մայրաքաղաք Պարտավը։ Ըստ Մանանդյանի կայսրն այնտեղ անցկացրեց 623—624 թթ. ձմեռը (Մանանդյան, Ընթացուղիները, էջ 149—150), իսկ ըստ Ստրատոսի՝ 624—625 թթ. ձմեռը (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 402):

154. Բնագրում՝ ἀγνίζεσθαι։ «Սրբվել» այսինքն՝ մաքրվել, այդ բառի և՛ ուղղակի և՛ անուղղակի իմաստով։ Ստրատոսը բացատրում է «ծոմ պահել» (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 399):

155. Բնագրում՝ Σαραβλαγᾶν: Սեբեոսը նրան անվանում է Շահրապղական (Սեբեոս, էջ 113)։ Հայ պատմիչի ասելով, Շահրապղականը պարսից մարզպանն էր և նստում էր Դվին ոստանում։ «Սա արար կռիւ մի ի Պարս և յաղթեաց» (նույն տեղում)։ Համմ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 150. «Ապա եկեալ... զօր պարսից, զորս նոր զօր անուանեն, և էր զօրագլուխ նոցա Շահրապղական». «զյօժարն և զքաջ պատերազմող զօրագլուխն իւր զՇարհապաղայ» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 156)։

Շահրապղական թարգմանաբար նշանակում է «թագավորական հովազ»։

156. «Պերոզական» կոչվող գնդի մասին հիշատակություն ունի Սեբեոսը (էջ 96)։ Ք. Պատկանյանը թեև գրում է «չգիտեմ ինչ է նշանակում Պերոզական գունդ», բացատրում է «հաղթական» ջոկատ, որովհետև Պերոզ նշանակում է «հաղթող» (История императора Ираклa, стр. 200, прим. 271): Այլ (անընդունելի) կարծիքների մասին տե՛ս Սեբեոս, էջ 257, ծանոթ. 271։ Այն փաստը, որ Քեոփանեսը կողը կողքի նշում է «խոսրովական» և «Պերոզական» զորագնդերը, նշանակում է, որ զորագնդերը կրում էին արքայից արքաների անունները և «Պերոզական» նշանակում է Պերոզ արքայի անունը կրող, ինչպես որ «խոսրովական» նշանակում է Խոսրով արքայի անունը կրող։ Միտքը հաստատում է Մովսես Կաղանկատվացին. «Ապա և բազումք ի գնդից գնդից՝ ի զռնապահաց և

ի Քիկնապահաց, և յաճուակրաց դրանն Խոսրովու...» (էջ 167)։ Ք. Պատկանյանը «յանուակրաց»-ը թարգմանում է „колесничих" երևի «անիւ» բառից բխեցնելով (տե՛ս Мойсей Каганкатваци, стр. 115) «անիվ կրող», բայց ավելի հավանական է «անունը (Խոսրովի) կրող» «Խոսրովական»։ «Յանուակրաց»-ը պետք է ուղղել «յանու[ան]ակրաց»։ Այս զորագնդերը Ստրատոսի ենթադրությամբ գլխավորում էր Մովսես Կաղանկատվացու հիշատակած (էջ 150) Գրանիկ Սաղարը։

157. *Այսինքն՝ Շահր Վարազին և Շահրապղականին։*

158. *Բնագրում՝* τοῦλδον։ *Այս բառի տակ ենթադրվում են գինվորների հանդերձանքը և նրանց սպասարկող անձնակազմը՝ ծառաները, գրաստը և այն, ինչ նախատեսված է բանակի կերակրման համար, այդ թվում և բանակի անհրաժեշտ իրերը (տե՛ս* Dain, „Touldos", p. 161—169։ *Նաև* Липшиц, Очерки, стр. 246—247)։

159. *Աղվանքում տեղի ունեցած դեպքերի մասին ավելի հստակ և բովանդակալից տեղեկություններ է պահպանել Սեբեոսը։ Նա վկայում է, որ Հերակլիոսը, իմանալով Խոյամի (Շահր Վարազի) Կոստանդնուպոլսի պաշարումից հրաժարվելու և Խոսրովի օգնության շտապելու մասին, «առնու զզաւրս իւր և գերութիւն, և դառնայ առ ամուր աշխարհան Մարաց. գայ հասանէ ի Փայտակարան»։ Խոսրովը տեղեկանալով այն մասին, որ Հերակլիոսը, «եհաս ի Փայտակարան, և կամի ընդ Աղուանս անցանել ի Վիրս», հրամայում է իր զորավար Շահր Վարազին կտրել նրա ճանապարհը։ Շահր Վարազը Այրարատի վրայով մտնում է Գարդման և Տիգրանակերտ ավանի մոտ իր Շահեն զորավարի 35 հազարանոց բանակով օղակում կայսեր։ Հերակլիոսը կարողանում է նրանց պարտության մատնել, անցնել Վրջունիս ավանը, այնտեղից էլ Բագրևանդ և Ապահունիք (Սեբեոս, գլ. ԼՀ։ Տե՛ս և Մանանդյան, Ընթացուղիները, էջ 151 և հտ.)։ Տիգրանակերտի ավերակները, ըստ Մանանդյանի, գտնվում են Տարնաուտ գյուղի Շահրուլաղ բերդի մոտ, Աղդամից 8—10 կմ հյուսիս-արևմուտք, Եվլախ-Շուշի ճանապարհի վրա։*

160. *Հունարեն բնագիրը տալիս է* Οὖννων χώρα *«հոների երկիր» ընթերցումը։ Անաստասիոս բիբլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանությունը՝* in regione Hunnorum, *որը, սակայն պիտի ուղղել* Σαύννων χώρα, *որ, անկասկած, Սյունիքն է։ Հայկական աղբյուրներում պարզ ցույց է տրված ռազմական գործողությունների Սյունիքում տեղի ունեցած լինելու մասին։ Տե՛ս* Մովսես Կաղանկատվացի, *էջ 150։ Մանանդյանն այդ ընթացուղին գծում է հետևյալ կերպ. Տարնաուտի շրջանից Եվլախ-Շուշի ճանապարհով, Շուշիի և Գորիսի վրայով դեպի Սյունիքի Ծղուկ տեղը և այնտեղից Անգեղակոթի և Բիչենաղի լեռնանցքով դեպի Նախիջևան։ Մանանդյան, Ընթացուղիները, էջ 153։*

161. *Բնագրում՝* Περσαρμενία, *այսինքն պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստան։*

162. *Տե՛ս ծանոթ. 135։*

163. *Բնագրում՝* χωρίον Σαλβανῶν։ *Ամենայն հավանականությամբ խոսքը Աղիովիտ գավառի Աղի ավանի մասին է, քանզի խնդրո առարկա ճակատամարտը, ըստ Սեբեոսի, այնտեղ է տեղի ունեցել (Սեբեոս, էջ 125։ Մանանդյան, Ընթացուղիները, էջ 157),*

164. *Համմտ. Սեբեոս, էջ 126. «Բայց Շահր վարազ գերծաւ՝ նստեալ ի վերայ նուաստ երիվարի... իսկ Երակլոս առ զաւար և զկապուտ բանակի նոցա, դարձաւ յաղթութեամբ մեծաւ»։*

165. Այժմ՝ Դերենդե։ Գտնվում էր երկրորդ Հայքում։ Սակայն ըստ Մանանդյանի, Թեոփանեսի բնագրում աղավաղում կա, նրա կարծիքով խոսքը ավելի շուտ Կարինի շրջանի մասին է։

166. Բնագրում՝ Σύρων γῆν: *Բայց ըստ Ստրատոսի ոչ մի կապ չունի Ասորիքի հետ, այլ Բիթլիս տանող ճանապարհն է* (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 440):

167. Հայկական աղբյուրների քաղիրքը, այժմ՝ Բաթման-սու։

168. Այժմ՝ Մարաշ։

169. Ելնելով այս ընթացուղու անտրամաբանությունից, Ռամզեյը Ադանայի փոխարեն ուղում է կարդալ Ադատա (Ramsey, HGAM, p. 311: apud: (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α′, σελ. 448): *Բոլոր դեպքերում Թեոփանեսի գծած ընթացուղին այստեղ համարվում է սխալաշատ ու անտրամաբանական* (Στράτου, *նույն տեղում, էջ 449*).

170. Այժմ կոչվում է Սիյհուն կամ Սայհուն։

171. Բնագրում՝ μαγαρίτης: *Տե՛ս նաև էջ 53 և 148։ Թեոփանեսն այդ գոյականից բայ էլ է ստեղծում՝* μαγαρίζω: *Տերմինի մասին տե՛ս* Ернштедт, Этимология глагола μαγαρίζω, стр. 120—121:

172. Բնագրում՝ Καῖσαρ: *Այդպես էին կոչում բյուզանդական կայսեր և հայերը։*

173. *Նեստորականությունն իր անունը պարտական է Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նեստորին (428—431), որի վարդապետության էությունը կայանում էր նրանում, որ նա Քրիստոսի երկու բնությունները՝ աստվածային և մարդկային իրարից բաժան էր ընդունում, որով Մարիամին Քրիստոսածին էր համարում, և ոչ Աստվածածին։ Նրա վարդապետությունը սկզբում տարածվեց Ալեքսանդրիայում, որի դեմ հանդես եկավ կյուրեղ Ալեքսանդրացին և Հռոմի պապ Կելեստինոսը։ Երբ վեճերը լայն ծավալ ստացան, Թեոդոսիոս II կայսրը 431 թ. գումարեց Եփեսիոսի III Տիեզերական ժողովը և դատապարտեց Նեստորին ու պաշտոնանկ հայտարարեց։ Նրա հետևորդները հալածանքների ենթարկվելով ապաստարան գտան Պարսկաստանում։ Այնտեղ լայն գործունեություն ծավալեց 435 թ. Մծբինի եպիսկոպոս ձեռնադրված Բովմա Բարսուման։ 489 թ. Զենոն կայսրը փակեց Եդեսիայի դպրոցը, իսկ նրա ուսուցիչներն ու աշակերտները փախան Պարսկաստան և հիմնադրեցին Մծբինի դպրոցը։ 496 թ. Սելևկիայի Նեստորական արքեպիսկոպոս ընտրված Բաբեոսը 498 թ. ժողով գումարեց և Պարսկաստանի Նեստորական եկեղեցին անջատեց ուղղափառ եկեղեցուց։ Նեստորականներին հետագայում հովանավորեցին և՛ պարսիկները, և՛ արաբները։ Նեստորականությունը տարածվեց նաև Հայաստանում, թեև եկեղեցու կողմից միշտ էլ հալածվեց։ 554 թ. Ներսես Բ Բագրևանդցի կաթողիկոսը Դվինի ժողովում դատապարտեց նրանց։ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս* Տեր-Մինասյան, *Նեստորականությունը Հայաստանում, էջ 330—393։*

174. *Թեոփանեսը բուլղարներին առաջին անգամ հիշատակում է աշխարհի արարչագործության 5994 (502) թվականի տակ, Անաստասիոս կայսեր թագավորության 11-րդ տարում, ցույց տալով, որ նրանք ավարարել են Իլլիրիկոնն ու Թրակիան։ Նրանք 6006 (514) Անաստասիոս կայսեր դեմ ապստամբած ֆեդերատների կոմես Պատրիկիոլոսի որդի Վիտալիանոսի բանակում էին ծառայում և նրա գլխավորությամբ գրավում են Անքիալոսն ու Օդիսոսպոլիսը (Վառնան)։ 6031 (539) թվականին հիշվում են բուլղարներ, որոնք իրենց ցեղապետների (բնագրում՝ ռեքս) գլխավորությամբ ավարարում էն Սկյութիան, Մեզիան և Թրակիան։ Հուստինիանոս I*

կայսրը գերի ընկած բուլղարներին ուղարկում է Հայաստան և Լազիկա զինվորական ծառայության (ἔπεμψεν ὁ βασιλεὺς εἰς Ἀρμενίαν καὶ εἰς Λαζικὴν, καὶ κατεταξαν ἐν τοῖς νομιερίοις ἀριθμοῖς. *Theoph.* Chron. I, p. 219): Վերջապես նրանք հիշատակվում են և Մավրիկիոս կայսեր թագավորության 15-րդ տարում, աշխարհի արարչագործության 6089 (597) թ.։

175. Ենթադրվում են սլավոնները։ Նիկեփոր պատրիարքը ցույց է տալիս, որ պատերազմական գործողություններին մասնակցում էին նաև սլավոն կանայք (*Nicephori* Breviarium, p. 21):

176. Հունական աղբյուրներում Γήταιδες են կոչվել գոթերին ազգակից և Արևմուտքում գեպիդներ կոչվող ցեղը։ Սկզբնական շրջանում բնակվում էին Կարպատների մոտ և վերստին հանդես եկան III դ. վերջում։ Մասնակցություն ունեցան Ատտիլայի ներխուժմանը, ապա գրավեցին Դակիան և բավական նեղություն պատճառեցին կայսրության։

177. Քաղաքի պաշտպանության ուղարկված ղորքերի մեջ կային և հայեր։ Ինչպես գրված է «Զատկական ժամանակագրության» մեջ, հայերը Վլախեռնայի պարսպից դուրս եկան և սբ. Նիկողայոսի եկեղեցու մոտ գտնվող սյունաշարքը կրակի տվեցին։ Սլավոնները, ենթադրելով, որ ծովի ափին կանգնածները ավարներ են, ափ դուրս եկան, բայց ընկնելով հայերի ձեռքը, սրի քաշվեցին (տե՛ս Chronicon Paschale, p. 724):

178. «Արևելքի թուրք» է կոչում, որպեսզի չշփոթվեն «Արևմուտքի (Պաննոնիայի) թուրքերի» հետ, որոնց տակ ենթադրվում են հունգարացիները։ Խազարներին թուրք են կոչում նաև արաբները (տե՛ս Артамонов, История хазар, стр. 114), որոնք, իմիջի այլոց ալ-Իստահրին և իբն Հաուկալը, գրում են, թե խազարների լեզուն նման է բուլղարների լեզվին (նույն տեղում, էջ 115)։ Իրենք խազարները իրենց ազգակից են համարում ուգրերի, ավարների, գուզերի, բարսիլների, օնոգուրների, բուլղարների և սավիրների (նույն տեղում)։

179. Խազարները (էթնոնիմը ծագում է թյուրքական «կազ» (քոչել) բառահիմքից) թրքախոս հոնական ցեղեր էին, որոնք հաստատվեցին արևելյան Եվրոպայի հարավային մասում։ Նրանց առաջին հիշատակությունը իրենց սեփական անվամբ տալիս է Մովսես Խորենացին (Арта.онов, История хазар. стр. 17): Հայ պատմիչը գրում է. «մխթարանեալ ամբոխութիւն ի հիւսիսականացն, զխազրաց ասեմ և զԲասլաց, արտաքս քան զդուռն Ճորայ ելանել...» (Գիրք Ա, գլ. 4ե)։ Խազարների մասին շատ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում «Աշխարհացոյցը»։ Եղիշեն նրանց հոներ է անվանում։ Հարուստ են Մովսես Կաղանկատվացու, մասամբ՝ Ստեփանոս Տարոնեցու տվյալները։ Բյուզանդական հեղինակներից առաջինը Թեոփանեան է նրանց հիշատակում՝ հիշյալ տեղում։

180. Համմտ. «Եւ թագաւորն հիւսիսոյ է հակառնն՝ որ է տէր խազրաց, և դշխոյն թագուհի է, խաթունն, որ է կին հակառնայ...»։ «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 348։ Տե՛ս վերը, ծանոթ. 120։

181. Բնագրում՝ Ζιεβήλ: Նույնանում է Մովսես Կաղանկատվացու հիշատակած Ջերու խաքանի հետ, որ «էր երկրորդ թագաւորութեանն նորա» (իմա խաքանի։ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 160։ «Առաջինը» Ջերույի եղբայր Թուն-Շեխուն էր)։ Նշենք այստեղ, որ «Ջերու» անուն չէ, այլ տիտղոս («Ջաբգու», այդպես էին կոչվում արևմտյան թուրքերի հեգեմոնները։ Տե՛ս Marquart, Streifzüge, S. 394 և

496—498. apud: Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Β′, σελ. 556: *Համմ. Артамонов*, История хазар, стр. 145, 146): ***Ջերու խաքանի անունը Մոխո-շադ էր (նույն տեղում, էջ 146). Ջերու խաքանի մասին տես նաև*** *Golden*, Khazar Studies, ***էջ 51:***

182. Բնագրում՝ Ἀδρηγάν (var. Ἀδραηγάν): ***Նիկեփոր պատրիարքը գրում է*** Ἀδρυαδιγάν, ***ավելի հին աղբյուրներում՝*** Ἀτροπατηνή: ***Բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպում է նաև*** Ἀδραβιγάνων ձևը՝ ***Հայկական Ատրպատականը, աստրեն՝ Ադրբայգան: Այստեղ խոսքը պարսկական Ատրպատականի մասին է: Սասանյանների ժամանակ կոչվում էր Ադարբայջան և կառավարվում էր մարզպանի կողմից, որ պատկանում էր Ֆարուք-Որմիզդ ընտանիքին: Կենտրոնը Շիզ (կամ Գանձակ) քաղաքն էր, ժամանակակից Լայլանի տեղում՝ Ուրմիայի լճից հարավ-արևելք: Այստեղ կար կրակի մի նշանավոր տաճար, որն այցելում էին սասանյան արքաները իրենց գահ բարձրանալու առթիվ: Ավելի ուշ սրբազան կրակը տեղա-փոխվեց Արշակունիների Բիթարմայս կամ Թերարմայս (այժմ՝ Թախտ-ի Սուլայ-ման) վայրը: Մանրամասն տե՛ս J. Hell-ի հոդվածը* Encyclopédie de l'Islam-*ում, հտ. Ա, էջ 194 և հտ.:*

183. Բնագրում՝ Τίφλις: ***Ասենք այստեղ, որ Մովսես Կաղանկատվացու տվյալներով քաղաքը պաշտպանում էր պարսիկ գորավար «քաջ պատերազմող» Շարհապա-ղան (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 156): Բայց, ինչպես Թեոփանեսից գիտենք, նա 6115 թ. սպանվել էր (բնագրում՝ «ընկավ Թիկունքից սրի հարված ստանալով»: Ստրատոսը գտնում է, որ «ընկավ» դեռ չի նշանակում սպանվեց, այլ հնարավոր է, որ նա վիրավորվեց:*** Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Β′, σελ. 561):

184. Արտամանովի կարծիքով, նա Ջերու խաքան Մոխո-շադի կրտսեր որդի Բուլի-շադն էր (Артамонов, История хазар, стр. 147):

185. Իմա՛ Կոստանդնուպոլիս: Սեբեոսը Քաղկեդոնը գրավողի և Կոստանդնուպոլիսը պաշարողի անունն է տալիս՝ Խոսրով, և ոչ տիտղոսը՝ Շահր Վարազ:

186. Իմա՛ Դանուբ:

187. Աղբյուրներում այդ նավերը (այստեղ՝ σκάφη γλυπτά) ***կոչվում են նաև*** μονόξυλα ***այսինքն միակտոր ծառի բնից պատրաստված նավեր:***

188. Ոսկեղջյուր կոչվածի՝ Κεράτιος κόλπος:

189. «Պերատիկա» շրջանների տակ ենթադրվում են Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը: Տե՛ս ծանոթ. 517:

190. Իմա՛ խազարների: Տե՛ս ծանոթ. 178:

191. Բնագրում՝ Ῥαζάτης: ***Սեբեոսի Ռոճ վեհան*** (var. ***Ռոճիկ վեհան***) ***գորավարը, որ իսկապես սպանվեց Նինվեի ճակատամարտում (Սեբեոս, էջ 126): Մով-սես Կաղանկատվացին նրան անվանում է Ռոճվեհ (էջ 163), Նիկեփոր պատ-րիարքը՝*** Ῥοζάτης ***(էջ 21):***

192. Բնագրում՝ Χαρχηθᾶ: *Անծանոթ շրջան, որ նույնացնում են Թեոփիլակտոս Սիմոկատտասի հիշատակած Խնայթա վայրի հետ, Արբելից հյուսիս:*

193. Սկիլիցեսն այն կոչում է Ստրագնա: Հայկական աղբյուրներում հիշվում է Մեծ Զավ ձևով: Այժմ էլ այդպես է կոչվում (տե՛ս Երեմյան, *Հայաստանը, էջ 66): Տիգրիս գե-տի արևելյան վտակը, Մոսուլից (Նինվե) 40 կմ հարավ: Հերակլիոսը Մեծ Զաբն ան-ցավ 626 թ. դեկտեմբերի 1-ին: Փոքր Զաբը գտնվում է Մեծ Զաբից 95 կմ հարավ:*

194. Ինվեի տեղում այժմ գտնվում է Մոսուլ քաղաքը։ Ճակատամարտը տեղի ունեցավ 626 թ. դեկտեմբերի 12-ին։

195. Բնագրում՝ Βαάνης ὁ στρατηλάτης։ Հետագայում նա մասնակցեց Յարմուկի նշանավոր ճակատամարտին (20 օգոստոս 636 թ.)։

196. Նիկեփոր պատրիարքը գրում է, որ կայսեր շրթունքը վիրավորվեց «ննետաձգության մեջ վարպետ» Հոիզատեսի արձակած նետից։ Հերակլիոսը վիրավորվեց նաև ոտքից՝ նույն Հոիզատեսի արձակած նետից (Nicephori Breviarium, p. 21—22)։

197. Պարսից բանակում, հասկանալի է, բյուզանդական տերմինաբանությունը չէր ընդունված։ Թեոփաննեսը նրանց տուրմարխ է անվանում բյուզանդական ձևով։ Տուրմարխը գլխավորում էր 500 նետաձիգ, 300 վահանակիր և 100 նիզակակիր (տե՛ս Կոստանդին Միրանածին, էջ 233)։

198. Ժամը 11-ը չի համապատասխանում մեր այդ ժամին։ Բյուզանդացիների առաջին ժամը արևածագն է, 6-րդ ժամը՝ կեսօրը։

199. Գիշերվա առաջին ժամը համապատասխանում է արևամուտի առաջին ժամին։

200. Սկարամանգիոնը զգեստի անվանում է, մի տեսակ քաֆթան։ Տե՛ս Կոստանդին Միրանածին, էջ 300։

201. Կարելի է կարդալ նաև Վարսամուսես։ Ըստ Մարկվարտի (Streifzüge, S. 401), նա Վահրամ Աշուշան է, Գուգարքի իշխանը (apud: Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Β′, σελ. 911)։

202. Բնագրում՝ ἐκ τοῦ Βυζαντίου, *Բյուզանդիոնից։ Քանի որ Շահր Վարազը Բյուզանդիոնը չէր գրավել, Տաֆելը «Բյուզանդիոնի» կողքին գրում է τῆς Χαλκηδόνος Քաղկեդոնից, որ թեև չկա ո՛չ Թեոփաննեսի բնագրում, ո՛չ էլ Անաստասիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ, համարվում է հիշատ։ Ստրատոսը ἐκ Βυζαντίου մեկնաբանում է «բյուզանդական հողերից»* (Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Β′, σελ. 592), *որ անհավանական է, քանի որ այն ժամանակ «բյուզանդականը» չուներ այն նշանակությունը, ինչ այսօր։*

203. Փոքր Զաբի մասին տե՛ս ծանոթ. 193։

204. Ἰεσδέχ (Յազդեն)։ *Մագուսովէաստրի քրիստոնյա էր և սասանյանների տերության ֆինանսների վարչության խոշորագույն գործիչներից մեկը։ Տե՛ս* Christensen, L'Iran, p. 123. 451 sqq.։ *Այդ պաշտոնը կրողը կոչվում էր* vāstryōshān-sālār *կամ* vāstryōshbadh։

205. Դեկտեմբերի 25-ին։

206. Բնագրում՝ Δεζεριδάν։

207. *Ասումնասիրողներից ոմանք նույնացնում են Քսենոփոնի հիշատակած Փյուսկոս գետի հետ («Անաբասիս», Բ, 25)։ Բխում է Կորդվաց լեռներից և թափվում է Տիգրիսի ձախ ափին։ Հետագայում արաբներն անվանեցին Օդորնեհ, իսկ թուրքերը՝ Կատրիսու։ Այժմ կոչվում է Ադեմ։ Ըստ Ռոուլինսոնի Տորնան պարսկերեն* Tur Nahr-*ն է, կամ* Kan-Tur-*ը, արաբ.* Katur, *որ նշանակում է Տուրի ջրանցք։ Այդպես է կոչվում* Nahr-Wan *ջրանցքի հյուսիսային բազուկը* (Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Β′, σελ. 912)։

208. *Ըստ Ռոուլինսոնի, տառերի տեղափոխություն է տեղի ունեցել և ճիշտ ընթերցումը Սուրա է։ Ենթադրաբար նույնացվում է տաորինների Սորի կամ Բեթ Սորիի հետ* (Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Β′, σελ. 950)։

209. Վայրը բնկղաղ ձևով հիշատակում է Մովսես Կաղանկատվացին (էջ 201)։ Ըստ Ռոուլինսոնի (*Rawlinson*, Memoir p. 94: Apud: Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Β΄, σελ. 936) Belt Germa-յի ադավադումն է, ժամանակակից ճիրքուքը։

210. Համմտ. ծանոթ. 150։ «Դաստակերտ» բառի նշանակությունների մասին տե՛ս Саркисян, Дастагерт, стр. 97—101։

211. Բնագրում՝ Вαραζρώθ (Վարաչ-ռոդ, «վարազների գետ»)։ Այժմ կոչվում է Beled-Ruz։ Թևոփանեսի գրածը համանարար վերաբերում է գետի անունը կրող մի ավանի (Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Β΄, σελ. 936)։

212. Այն է՝ Տիգրոն։

213. Բնագրում՝ Βαβδάρχ։ Ռոուլինսոնի ենթադրությամբ գտնվում էր Դաստակերտի մոտ։

214. Բնագրում՝ ἀλόη (հայերեն՝ «հաչուչ», եբր. «ահալիմ» և «ահալոթ»)։ Թուփ, նաև անուշահոտ յուղային փայտ։ Սուրբ գրքում հաճախ է հանդիպում, որի տակ ենթադրվում է aquilaria agallocha-ն։ Նրանից ստացվում է անուշահոտ յուղ, որով, ըստ նոր կտակարանի (Յովհ. ԺԲ, 39), թաղելու ժամանակ օծեցին Քրիստոսի մարմինը։

215. Լիտրը (12 ունկ) նաև ծանրության չափ է։ Կշռում է 326,4 գրամ։ Մանանդյան, Կշիռները, էջ 29 և 129։

216. Բնագրում՝ χαρβάτια։ Հունարեն բառա-ացներում բառը բացակայում է։ Ամենայն հավանականությամբ պարսկերեն քարվաս (կերպաս) բառն է։

217. Հունվարի 6-ին։

218. Երևի Խոսրովի թիկնեղության վրա։

219. Սելևկիա (Վեհ Արտաշիր) քաղաքը։ Հիմնադրել էր Արտաշիր Պապականը հռոմեական զորավար Ավիդիոս Կասսիոսի կողմից 165 թ. ավերակ դարձված հին Սելևկիայի տեղում։ Համմտ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 166. «առ խելս կամրջին Տիգրիս գետոյ՝ ընդ Վեհ Արտաշիր քաղաքի յանդիման դրանն Տիզբոնի»։

220. Թեոփիլակտոս Սիմոկատտասը Շիրինին համարում է հռոմայեցի և քրիստոնյա (*Theophyl. Simocat.*, p. 231—232): Թաալիբին նրան անվանում է «գեղեցկության պարտեզ, ախոյանը լիալուսնի», (*Christensen*, L'Iran, p. 475): Այն պատճառով, որ նա քրիստոնյա էր, և՛ արևմտյան, և՛ արևելյան բազում աղբյուրներ նրան հույն են համարում, սակայն անունը, որ նշանակում է «քաղցր», իրանական է։ Սեբեոսը (էջ 85) ցույց է տալիս, որ նա ծագումով Խուզիստանից էր («Էին սորա (Խոսրովին) կանայք բազում ըստ աւրինի մոգութեան իւրեանց, բայց առ սա և կանայս քրիստոնեայս, և սորա կին քրիստոնեայ յոյժ գեղեցիկ ի Խուժաստան աշխարհէ, անունն Շիրին։ Սա է բամբիշն, տիկնաց տիկին...»)։ Խոսրովը ամուսնացել էր նրա հետ իր իշխանության սկզբում։ Շիրինը ստորադասվում էր բյուզանդացի իշխանուհի Մարիային, որին Խոսրովը կնության առավ գլխավորապես քաղաքական նկատառումներով։ Հիշյալ Մարիան Տաբարիի ասելով իրև թե Մավրիկիոս կայսեր դուստրն էր (*Christensen*, L'Iran, p. 475—476)։

221. Մեղադրանքն անհիմն չէր։ Ըստ Սեբեոսի, Հերակլիոսը «ակամայ բարեկամանայ ի մեծարէ զնոսա իբրև զվաստակաւորս և զսիրելի հիւրս. եւ ընդ առաջ նորա (Կոստանդնուպոլիսը պաշարող Շահր Վարազի) պատարագաւք, և տայր զաւրավարին և իշխանացն մեծամեծ ընծայս։ Եւ բաշխէր զաւրացն հոգս, և ճաշ և ընթրիս ամենայն զաւրացն մինչև ցեւթն աւր» (էջ 122)։

222. *Խոսքը այդ անունով գետի մասին չէ, այլ* Nahr-Wan *ջրանցքի, որ կապում է Տիգրիսը Դիալայի հետ, Տիգրոնից 12 մղոն առաջ։*

223. *Արմենիակների բանակաթիվի մասին տե՛ս* **Կոստանդին Միրահածին,** *էջ 167—169, 231, 318—319։*

224. **Պարսկերեն՝** Shahrazūr, *ըստ Ջաուկական ժամանակագրության* Σιαρσουρα *Հերակլիոսն այստեղ հասավ 628 թ. փետրվարին։ Ոմանց ենթադրությամբ գրտնվում էր Ջագրոս լեռան և* Sirvan *գետի միջև։ Մանանդյանը տեղադրում է ժամանակակից Սուլայմանիա քաղաքից հարավ-արևելք։*

225. *Բնագրում՝* Μεζέζιον: *Համապատասխանում է Սեբեոսի «զաւրավարն Յունաց Մժէժ Գնունին» անձնավորության (էջ 131)։*

226. *Բնագրում՝* Γουδαβάσπας *(Գուշնասպ < վշնասպ Ասպադ)։ Գուցե նույնանում է Մովսես Կաղանկատվացու Գադ վշնասպի հետ, որ «էր այր յաղթանդամ և զօրեղ ի տոհմէ գնդապետութեան ազգին իւրոյ» (էջ 178)։ Ըստ երևույթին անվան ավելի ճիշտ ձևը պահպանվել է Հերակլիոսի Կոստանդնուպոլիս ուղարկած նամակում՝* Γουδανάσπας (Chronicon Paschale, p. 728): *Թեոփանեսը նրան անվանում է* χιλίαρχος, *որ թարգմանաբար հազարապետ է նշանակում։ Ստրատոսը կասկածում է, ինչպես կարող է հասարակ հազարապետը ողջ պարսկական բանակի սպարապետը լինել, չէ՞ որ սպարապետությունը ազնվականական հայտնի ընտանիքների մենաշնորհն էր* (Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Β′, σελ. 625): *Երևի հակասություն չկա այստեղ, Թեոփանեսը լսելով պարսկերեն «հազարապետ», թարգմանել է* χιλίαρχος, *այնինչ «հազարապետ» պարսկական (և հայկական) բարձր տիտղոս էր, պհլ.* hazārapat *հին պարսկ.* hazahrapati, *պարսկ.* hazārbad (Աճառյան, *Արմատական բառարան, հտ. III, էջ 6)։ Նրիշներից պարզվում է, որ «հազարապետ»-ի համանիշն է «հրամատարը», որ հասկանալի է, հազար զինվորից բաղկացած զորամասի հրամանատարը չէր։ Ինչպես ցույց է տալիս Բենվենիստը հունարեն Աստվածաշնչի* χιλίαρχος-*ը և հայկական աղբյուրների հազարապետը տարբեր նշանակություն ունեն (տերմինի մասին տե՛ս Benveniste,* Titres, p. 67–71): *Ընդ որում Թեոփանեսի «հազարապետ»-ը պիտի հասկանալ ոչ որպես որոշակի քանակությամբ զորքի հրամանատար, այլ հազարապետ պհլ.* hazārapat *իմաստով։*

227. *Բնագրում՝* Μερδασῆν *(Մարդանշահ)։ Նա քրիստոնյա Շիրինի որդին էր։*

228. *Բնագրում՝* Σαλιαρός:

229. *Նկատի ունի խազարներին։ Տե՛ս ծանոթ. 178։*

230. *Մեր համոզմամբ Թեոփանեսի բնագիրն այստեղ թերի է։ Հետևող նախադասությունները ամենևին էլ Շերոյեի և վշնասպ Ասպադի միջև գնացող բանակցություններին չեն վերաբերում, այլ, ամենայն հավանականությամբ, բյուզանդական կայսեր մոտ վշնասպ Ասպադի դեսպանի, որը տեղյակ է պահում կայսեր վշնասպի և Շերոյեի միջև գնացած բանակցությունների մասին։*

231. *Տաքսատիոնը (նաև տաքսատոս, տաքսեոտես) զորավարի հրամանատարության ներքո գտնվող և ոստիկանական պարտականություններ վարող անձնավորություն էր և սովորական զինվորներից բարձր էր դասվում։ Մեկ անգամ հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում. «Սատակեաց կորոյս զտաքսատս զօրաց նորա վասն անարգանաց նորա» (համմտ.* Աճառյան, *Արմատական բառարան, հատ. IV, էջ 391)։*

232. Յազդեմի որդու անունը Շամթա էր (Christensen, L'Iran, p. 493—494):

233. Արաբական մի աղբյուրի՝ Guidi-ի Անանունի տվյալներով Խոսրովին սպանեցին Շամթան, Յազդեմի որդին և Նեվ-Որմիզդը՝ Նեմրոզի պատգոսպան Մարդանշահի որդին: Հայտնի է, որ և՛ Յազդեմին, և՛ Մարդանշահին ժամանակին մահապատժի էր ենթարկել Խոսրով արքան: Խոսրովը սպանվեց 628 թ. փետրվարի 28-ին: Դրա վերաբերյալ մանրամասն գրում են Սերեոսը (գլ. Լթ) և Մովսես Կաղանկատվացին (էջ 165—170): Տե՛ս նաև՝ Chronicon Paschale, p. 729 sqq.:

234. Հերակլիոսի և Կավատ-Շերոյեի միջև տեղի ունեցած նամակագրության մասին (628), որ պահպանվել է Ջատկական ժամանակագրության մեջ (էջ 727 և հտ.) հատուկ տե՛ս Oikonomidès, Correspondence, p. 269—281: Ջատկական ժամանակագրության մեջ պահպանվել է և Հերակլիոսի նամակը՝ ուղղված Կավատ-Շերոյեին, որն ընթերցվեց սբ. Սոֆիայում, 628 թ. մայիսի 15-ին: Այն գրվել է Ատրպատականի Գանձակում ապրիլի 8-ին: Մինչ այդ մարտի 24-ին Գանձակ էին ժամանել Կավատ արքայի դեսպանի երկու ներկայացուցիչները, մեկը պարսիկ, մյուսը՝ հայ, իսկ ապրիլի 5-ին՝ ինքը՝ դեսպանը, անունը Խոսդաես, աստիճանը՝ Ռասնան (ὄνομα Χοσδάη καὶ ἀξίωμα Ῥασνᾶν), որը արքայի անունից տեղեկացրել էր Հերակլիոսին իր գահակալման մասին: Ապրիլի 8-ին դեսպանը տարուլարիոս Եվստաթիոսի ուղեկցությամբ գնաց արքայից արքայի մոտ: Ահա այս դեպքերի մասին Հերակլիոսը նամակ գրեց Կոստանդնուպոլիս:

235. Այդ մասին տեղեկություններ է պահպանել և Սերեոսը (էջ 128), որը ևս նշում է պարսիկ դեսպանի «անունը»՝ Ռաշնան (Ջատկական ժամանակագրության մեջ՝ Ῥασνᾶν), ինչպես և Հերակլիոսի դեսպանի՝ Յուստաթ (Ջատկական ժամանակագրության մեջ՝ Եվստաթիոս): Հայ պատմիչը գրում է. «արձակէ զՌաշնան ոմն իշխան», իսկ Հերակլիոսը իր հերթին արքայից արքայի մոտ ուղարկեց «զոմն յիւրոց գլխաւոր նախարարացն, որում անունն էր Յուստաթ»:

236. Շերոյեն (Կավատ II, 25 փետրվար-սեպտեմբեր 628 թ.): Նա Խոսրով II-ի և բյուզանդացի Մարիայի որդին էր, արքայազներից հավանաբար ավագը: Նրա մասին Մովսես Կաղանկատվացին ասում է. «Եւ էր բարեխորհ, ողորմած առ ամենայն աշխարհս և առ ծառայս իւր. արձակեալ յիւրաքանչիւր տեղիս զամենայն կալանաւորս, որք էին ի դիպահոջ դրան հօր իւրոյ... Եւ զամենայն հարկս և մաքս արքունի երեքամեայ ժամանակաւ ընդ ամենայն տեղիս իւրոյ տէրութեան շնորհեալ ամենեցուն...» (էջ 169): Ըստ պատմիչի, նա թագավորեց 7 ամիս:

237. Նախքան Կոստանդնուպոլիս գալը, Հերակլիոսը մայրաքաղաք ուղարկեց իր հաղթանակն ավետող նամակը (տե՛ս ծանոթ. 234), որից պարզվում է, որ կայսրը մարտի 15-ին «Գանձակի մոտ գտնվող իր՝ Հերակլիոսի ամրությունից» մի նամակ էլ է ուղարկել Կոստանդնուպոլիս, որը բովանդակում էր իր արշավանքի նկարագրությունը՝ 627 թ. հոկտեմբերի 17-ից մինչև 628 թ. մարտի 15-ը, պատմվում Խոսրովի փախուստի մասին՝ Դաստակերտից Տիզբոն և այլն (Chronicon Paschale, p. 729):

238. Իմա՛ կայսերակից:

239. Հիերիան ժամանակակից Ֆեններ բախչեն է, Կադըքյոյից (Քաղկեդոն) հարավ, Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին: Կար նույնանուն պալատ, կառուցված Հուստինիանոս I-ի կին Թեոդորայի կողմից:

240. Արտաշիր III արքա: Իշխեց 628 թ. սեպտեմբերից մինչև 630 թ. ապրիլի 27-ը:

241. *Հրեաների մասին Բյուզանդիոնում հիշյալ ժամանակներում տե՛ս* Бенешевич К истории евреев, стр. 197—224, 305—318:

242. *Ինչպես տեսնում ենք, Թեոփանեսի տվյալներով Արտաշիրին սպանողը Շահր Վարազն էր։ Արտաշիրի սպանության գործում, անկասկած, մատ ուներ Բյուզանդիան։ Սեբեոսի տվյալներով, Հերակլիոսը դիմեց պարսից զորավար Խոյամին (Շահր Վարազին), առաջարկելով նրան զինական օգնություն և պարսից գահը՝ ժառանգաբար։ Կայսրը անգամ անձնական տեսակցություն ունեցավ այդ զորավարի հետ։ «Իսկ Խոռեմայ առեալ զբազմութիւն զաւրաց իւրոց՝ գնաց ի Տիգրոն, և հրաման տուեալ ոմանց՝ սպանին զտղայ թագաւորն զԱրտաշիր, և ինքն երթեալ նստաւ յաթոռ թագաւորութեանն» (էջ 130)։ Համմտ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 76։*

243. *Սեբեոսը նրան անվանում է Բրոր բամբիշ (էջ 63, 130). «զԲրորն, դուստր Խոսրովայ, որ էր կին Նորին» (իմա՝ Խոռեմի)։ Համմտ. Թովմա Արծրունի, էջ 97։ «Բամբիշ»-ը համապատասխանում է հայոց «տիկին» կամ «թագուհի» բառերին։ Տե՛ս Justi, Iranisches Namenbuch, S. 62: Տե՛ս և Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 76. «Բրոր՝ դուստր Խոսրովու, որ էր կին Խոռեմայ»։*

244. *Խոսքը, հավանաբար, Որմիզդ Ե-ի մասին է, որ թագավորել է 630—632 թթ. միջև, բայց սա վերջին սասանյան արքայից արքան չէր, ինչպես ցույց է տալիս Թեոփանեսը, այլ Հազկերտ Գ-ը (632—651)։ Սասանյան վերջին արքաների մասին տե՛ս և Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկում. «Վախճանի Կաւատ Պարսից արքայ՝ Թողով զթագաւորութիւնն Արտաշրի տղայագիտակ որդւոյ իւրոյ։ Իսկ ապա Հերակլ... թագաւորեցուցանէ Պարսից զԽոռեմ... ապա զօրքն Խոռեմայ սպանանեն զԽոռեմ... կացուցեալ թագաւոր զԲրոր՝ դուստր Խոսրովի, որ էր կին Խոռեմայ, որ յետ մահու նորա զխոսրով ոմն յազգէ Սասանայ. իսկ յետ նորա զԱզրմիկ դուստր Խոսրովայ և յետ նորա զՈրմիզդ՝ Թոռն Խոսրովայ, զոր խեղդամահ արարին. և զկնի նորա թագաւորէ Յազկերտ՝ Թոռն Խոսրովայ» (էջ 76—77)։*

Խոսրով II-ից հետո թագավորած արքայից արքաների, ինչպես և բյուզանդա-պարսկական պատերազմների մասին Փոկասի և Հերակլիոսի ժամանակ հատուկ տե՛ս Колесников, Иран:

245. *Ասորիքի միաբնակները Հակոբիկ կոչվեցին Հակոբոս Բարադեոսի անունով, որ VI դ. կազմակերպեց Ասորիքի միաբնակ եկեղեցին։ VII դարից հակոբիկները փոխնիփոխ ընկնում են Բյուզանդիայի և արաբական խալիֆայության գերիշխանության ներքո։ Կայսրությունը, հետագայում նաև Հռոմի պապը եռանդուն աշխատանք տարան նրանց իրենց կողմը գրավելու համար՝ բայց առանց հաջողության։ XI դ. բազմաթիվ հակոբիկներ կային Ֆիլիպպուպոլսում, որոնք բնակվում էին միաբնակ հայերի և պավլիկյան աղանդավորների հետ և հաճախ նրանց միանում՝ հակապետական ելույթների ժամանակ (տե՛ս* Anne Comnène, Alexias, t. III, p. 180—181): *Հակոբիկները մերժում էին 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովը և ընդունում 449 թ. Եփեսոսի «ավազակային» հորջորջվածը, մերժում էին Եվտիքեսին, բայց սրբացնում Սևերոսին, ընդունելով նրա վարդապետությունը։ Հակոբիկյան համայնքներ գոյություն ունեն մինչև օրս։ Հակոբիկները տվել են բազմաթիվ գիտական դեմքեր, որոնցից հիշատակելի է նշանավոր Գրիգոր Աբուլ-Ֆարաջը (Բար Հեբրեոս), վախճանված 1286 թ.։*

246. *Նկատելի է, որ այն ժամանակ (629) դեռևս «միակամության» հարց չկար։ Միակամության վարդապետությունն առաջին անգամ հանդես եկավ 638 թ. Հերակ-*

լիոսի հրապարակած «էկթեսիս»-ում (նրա մասին տե՛ս ստորև, ծանոթ. 251)։ Տե՛ս Σταύρου, Ὁ πατριάρχης Πύρρος, σελ. 13)։

247. Հովհաննես Դ պապ (640—642)։

248. Փարանի եպիսկոպոս Թեոդորոսը, որ միակամական էր, դատապարտվեց VI Տիեզերական ժողովի կողմից (680)։ Այդ ժողովում լուծարքի ենթարկվեց Փարանի եպիսկոպոսությունը։ Փարան վայրը գտնվում էր Ապառաժն Արաբիայում, Սինա լեռան հյուսիսային լանջերին, և ենթարկվում էր Պետրայի մետրոպոլիտության։

249. Նկատի ունի Մարկիանոս կայսեր օրոք Կոստանդնուպոլսի Քաղկեդոն արվարձանում գումարված IV Տիեզերական ժողովը (451 թ. հոկտեմբերի 8-ից նոյեմբերի 1-ը), ուղղված աղանդապետ Եվտիքեսի վարդապետության դեմ։ Մասնակցում էին եկեղեցու 630 հայր, այդ թվում և Հռոմի եկեղեցու հինգ ներկայացուցիչներ։ Նիստերը գլխավորում էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Անատոլիոսը, Անտիոքի՝ Մաքսիմոսը, Երուսաղեմի՝ Յովնաղիոսը և Հռոմի երկու ներկայացուցիչները՝ Պասքալիոս և Լուկենտիոս։ Ժողովը դատապարտեց Եվտիքեսին և Դիոսկորոսին, արդարացրեց Փլավիանոսին, հաշտեցման եղրեր գտնելու համար ուղղափառ համարեց Կյուրեղին, Եդեսիայի եպիսկոպոս Իբասին և Կյուրոնի Թեոդորետոսին։ Որպես հիմք ընդունվեց Հռոմի Լևոն պապի «տոմարը» Քրիստոսի երկու՝ մի անձի մեջ միավորված բնությունների մասին։ Ժողովը ընդունեց 30 կանոն։ Ժողովին հայերը չմասնակցեցին, քանի զբաղված էին սասանյանների դեմ պայքարով՝ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ։ Նրանք հետագայում դատապարտեցին այդ ժողովը և վերջնականապես բաժանվեցին հունական եկեղեցուց։ Քաղկեդոնի ժողովի արձանագրությունները պահպանվել են։ Տե՛ս Mansi, Collectio, t. VI—VII։

250. Երուսաղեմի կատարի հակամիակամական պատրիարք Սոփրոնիոսը (633—638)։ Տե՛ս և նախորդ ծանոթագրությունը։

251. Միակամությունը (Μονοθελητισμός) Տիեզերական եկեղեցու կողմից որակված է որպես հերձված։ Հերակլիոսը, առաջ քաշելով այդ ուսմունքը, նպատակ ուներ կամրջել միաբնակների (մոնոֆիզիտների) և երկաբնակների (դիոֆիզիտների կամ քաղկեդոնականների) միջև բացված խոր անդունդը։ Միակամականները առաջ քաշեցին Քրիստոսի երկու բնության, բայց մեկ ներգործության և կամքի մասին վարդապետությունը։ Հարցը առաջ քաշեց Հերակլիոս կայսրը և Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Սերգիոս Ա-ը (610—639), որոնք համաձայնության եկան միաբնակ պատրիարքներ՝ Անտիոքի Աթանասիոսի և Ալեքսանդրիայի Կյուրոսի հետ։ Բայց երկու վանականներ՝ Սոփրոնիոսը (հետագայում Երուսաղեմի պատրիարք) և Մաքսիմոսը եռանդագին նրա դեմ հանդես եկան։ Հերակլիոսը հրապարակեց «էկթեսիս»-ը ի պաշտպանություն միակամության։ Վեճը սրվեց, և Կոստաս II կայսրը հրապարակեց „Τύπος“-ը արգելելով այդ հարցերի շուրջ վեճերը։ Հռոմի պապ Մարտինոսը Լատերանում 649 թ. ժողով գումարեց և դատապարտեց և՛ «էկթեսիս»-ը, և՛ „Τύπος“-ը։ Կոստաս կայսրը պապին ներսն աքսորեց, իսկ Մաքսիմոսը մարմնական պատիժներ ստանալով, աքսորվեց Լազիկա։ Կոստանդնուպոլսի V Տիեզերական ժողովը դատապարտեց միակամությունը։ Գտնում են, որ միակամականների բեկորները հետագայում հանդես եկան մարոնիտների անվան տակ։

252. Խոսքը Գաբաղու եպիսկոպոս Սևերիանոսի մասին է, IV դ. եկեղեցական նշանավոր գործչի, Հովհան Ոսկեբերանի խոշորագույն հակառակորդներից մեկի։ Մեծ հռետոր էր, գրել է բազմաթիվ մեկնություններ և ճառեր, որոնց մեծ մասի հունա-

րեն բնագրերը կորել են, պահպանվել են նրանց լատիներեն և հայերեն թարգմանությունները։

253. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք, ծնված IV դ. վերջին։ Սովորել է Անտիոքում, հավանաբար աշակերտել է Թեոդորոս Մոպսուեստացուն։ 428 թ. Թեոդոսիոս II կայսրը նրան նշանակեց Կոստանդնուպոլսի պատրիարք։ Կատաղի պայքար մղեց արիոսականների, մակեդոնիոսականների և նովատյանների դեմ։ Առաջ էր քաշում այն միտքը, որի համաձայն Քրիստոսի երկու բնությունները իրարից բաժանված են, Մարիամին անվանում էր ոչ թե Աստվածածին, այլ Քրիստոսածին։ Նեստորի վարդապետությունը դատապարտեց Հռոմի պապ Կելեստինոսը (430) և Եփեսոսի III Տիեզերական ժողովը (431)։ Նեստորը աքսորվեց Եգիպտոս, ուր և մեռավ 450 թ.։ Նեստորի բազմաթիվ երկերը կորել են կամ ոչնչացվել։ Պահպանվել են առանձին բեկորներ, այդ թվում և թարգմանություններ՝ լատիներեն, ասորերեն և հայերեն։ Տե՛ս և ծանոթ. 173։

254. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պյուրոսը (20 դեկտ. 638—641, 654 թ. հունվարից հունիս)։ Նրա մասին հատուկ տե՛ս Σ τ ρ ά τ ο υ, Ὁ πατριάρχης Πύρρος, σελ. 11—19)։

255. Մարտիննեն Հերակլիոսի երկրորդ կինն էր, թունավորվող Կոստանդինը՝ Հերակլիոսի որդին առաջին կին Եվդոկիայից և կոչվում էր նաև Հերակլիոս Նոր Կոստանդին։ Նա Հերակլիոսի կողմից կայսերակից էր հռչակվել դեռևս 613 թ. հունվարի 22-ին։ Միահեծան թագավորեց 641 թ. փետրվարի 11-ից մինչև նույն տարվա մայիսի 24-ը։

256. Հերակլեոնասը Հրակլիոսի որդին էր Մարտիննեից ծնված։ Թագավորեց 641 թ. մայիսի 25-ից մինչև նույն տարվա սեպտեմբերը։

257. Կոստասը (Կոստանդին III Պոգոնատոս, 641՝ ըստ Ստրատոսի՝ 642—668 թթ.) Հերակլիոսի թոռն էր։ Բյուզանդագետների մեջ տարածված էր այն թյուր կարծիքը, որ Պոգոնատոս (մորուքավոր) էր կոչվում Կոստանդին IV-ը (668—686)։ Այժմ ապացուցված է, որ Պոգոնատոսը իրականում Կոստանդին III-ն էր։

258. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պավղոս Բ-ը (641—653)։ Որակված է հերձվածող, քանզի շարունակում էր պաշտպանել միակամությունը։

259. Թեոդորոս Ա պապը (642—649)։

260. Ավետարանական դարձվածք է. «շուն դառնայ անդրէն ի փսխած իւր» (Բ Թուղթ Պետրոսի, Բ, 20—22)։

261. Այսինքն՝ հաղորդության գինուց։

262. Հռոմի պապ Մարտիննոս Ա-ը (649—655)։

263. Հռոմի պապ Ագաթոնը (678—681)։

264. Բնագրում՝ Ἱερισυχάν։ Հիշելով ճակատամարտը (աշխարհի արարչագործության 6126 թ. տակ) նա այս անգամ գրում է Ἱερισυχθᾶ ποταμοῦ։ Յարմուկ գետի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտը (636 թ. օգոստոսի 20-ին)։

265. Բնագրում՝ Παλαιστινῶν καὶ Καισαρέων։ Հավանաբար καὶ-ն կրկնված է (կեսարիան էլ Καί-ով է սկսվում), չէ՞ որ խոսքը Պաղեստինի կեսարիայի մասին է։

266. Նկատի ունի Կոստաս II-ի սպանությունը Սիկիլիայում։ Տե՛ս վերը, էջ 63։

267. Աբու Բաքր, Աբդալլահ Ատիք աշ-Շիդդիք ռաշիդուն, «ուղղափառ» առաջին խալիֆան (632—634)։ Նրան հաջորդած մյուս երեք «ուղղափառ» խալիֆաներն են Օմարը, Օսմանը և Ալին։ Մովսես Կաղանկատվացին նրան անվանում է «Աբուբէքր՝

Աբուհափայ որդին» կամ «Աբուբէքր Աբի Կահփեանն։ Մոհամեդի մահվան մասին նույն հեղինակը գրում է. «...ինն տարի էր Մահմետայ իշխանութեանն։ Ի տասներորդ ամին մեռաւ յաւուր երկուշաբթի յամսեանն շահռաբի՝ աղաւաղի յեր-կուցն, կալեալ զիշխանութիւնն ամս տասն։ Եւ երեքտասան ամ զքարոզութիւն իւր հաստատեաց։ Քառասուն ամ ունէր, մինչ երևեցաւն և ի վաթսուն և յերրորդ ամին մեռաւ» (էջ 332)։

268. Իմա՛ Նիզար, արաբների հյուսիսային ցեղերի նախահայրը։

269. Մուդար և Ռաբիյա։

270. Իմա՛ Կուրայշ, Քայիս, Թամիմ և Ասադ, արաբական հյուսիսային ամենահայտնի ցեղերը։

271. Հավանաբար նկատի ունի Մադիամ երկիրը, որտեղ Հին կտակարանի համաձայն փախավ Մովսես մարգարեն եգիպտացու սպանությունից հետո։ Կար և Մադիանե քաղաք Արաբիայի հյուսիս-արևմուտքում, Կարմիր ծովի մոտ։

272. Ինագրում՝ ἐνδότεροι:

273. Իեկտանի (Yakẓan) *տակ ենթադրվում է Քահթանը, որը մահմեդական ավանդության համաձայն հանդիսանում է հարավային արաբական (կամ եմենական, Թեոփանեսի երկում՝ Ամանիտ) ցեղերի նախահայրը, այդ թվում և հիմյարների, որոնց Թեոփանեսը և բյուզանդական այլ հեղինակներ Հոմերիտներ են անվանում։ Իեկտան-Քահթան անունը եբրայական Յոկտան անվան (Հին կտակարանի Յոթանասնից թարգմանության մեջ Ἰεκτάν) **արաբացված ձևն է, որին նման դեր է տրված Ծննդոց գրքում (ժ, 25։ Համմ.** DAI, II, p. 70):

274. Հոմերիտները (Հիմյար) Արաբիայի հարավում բնակվող արաբական ցեղ։ Անաստասիոս կայսեր ժամանակ մասամբ քրիստոնյա էր դարձել։ Բյուզանդիան սերտ կապեր էր հաստատել նրանց հետ դեռևս VI դ.՝ իր առևտրական շահերից ելնելով և իր սահմանները սասանյաններից ապահովելու համար։ Նրանց մասին տե՛ս «Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 53—55, 57, 58, 78, նաև Пигулевская, Эфиопия и Химъяр, стр. 87—97: Vasiliev, Notes, p. 306—316:

275. Կամ՝ Խադիջա։ Մոհամմեդի առաջին կինն էր, դուստրը Խուվայլիդի, Մեքքայի Կուրայշ ցեղից։ Մինչև Մոհամմեդի հետ ամուսնանալը երկու անգամ ամուսնացած է եղել։ Աղբյուրների տվյալների համաձայն Մոհամմեդը այս ժամանակ 25 (կամ 23 և կամ 21) տարեկան էր, իսկ Խադիջան՝ 40 (կամ 28)։ Մոհամմեդը Խադիջայից ունեցավ 5 երեխա, 4 դուստր (Զայնաբ, Ումմ Կուլթում, Ֆաթիմա և Ռուքայա) և մեկ (հնարավոր է երկու) որդի (ալ-Կասիմ և Աբդ Ալլահ, որոնք չի բացառված նույն մարդու երկու անունները լինեն)։

Մոհամմեդի հանդես գալու մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է պահպանել Վարդան Արևելցին. «...այր մի ի յորդւոցն Իսմայելի, որում անուն էր Մահամթ (sic!) Թանգար, որ էր ծնեալ ի քաղաքին Մադինա, մերձ ի Մաքա երկօրեայ ճանապարհաւ, յազգէն՝ որ կոչի Կորէշ որդի Աբդլայ, որ մեռաւ որբ թողեալ զնա. որ և յարեցաւ ի վաճառական մի, և եղև ի տան նորա յառաջադէմ. մեռաւ վաճառականն և տիրացաւ տան տեառն իւրոյ, առեալ զկին նորա. և երթայր ուղտօք յեգիպտոս ...» (Muyldermans, La domination arabe, p. 41):

276. Թեոփանեսը առաջին հեղինակն է, որ վկայում է Մոհամմեդի ընկնավորության մասին։

277. *Այս վանականին Կոստանդին Միրանածինը արիանոս է համարում։ Դա հաստատվում է Հովհան Դամասկացու տվյալներով։ Նրա ասելով* (de Haeresibus, 101, *Migne*, Patrologia graeca, t. XCIV, col. 764—765) *Մոհամմեդին էր օգնում մի արիանոս վանական Հին և Նոր կտակարանները ուսումնասիրելու։ Թեոփանեան այստեղ ըստ երևույթին իրար է միացրել երկու տարբեր մուսուլմանական ավանդություններ, որոնցից մեկի համաձայն մի ոմն Վարաքա իրն նավֆալ, Խադիջայի տարեց մի կուզենը Խադիջային վկայում էր Մոհամմեդի տեսիլքների իսկությունը։ Մյուս ավանդությունը հիշում է Բահիրայի կամ Բուհայրայի, ասորի մի վանականի մասին, որ ճանաչել է Մոհամմեդին, երբ նա առևտրական քարավանի հետ Ասորիք էր եկել, որպես ապագա մարգարե (տե՛ս* DAI, II, p. 71):

278. *Արաբ. Յաթրիբ (Պտղոմեոսի Լաթրիպպան, Ստեփանոս Բյուզանդացու՝ Իաթրիպպան), այն է Մեդինա։ Միքայել Ասորու ժամանակագրության մեջ տվյալ շրջանը կոչվում է «Աթրապէ» («Յայսմ ժամանակի երևեցաւ Մահմէտ որդի Աբդալայի յԱթրապէ Արաբիայ»։ Միխայել Ասորի, 1871, էջ 293—294)։*

279. *Խոսքը ջիհադի՝ սրբազան պատերազմի մասին է։*

280. *Թեոփանեսը հավանաբար հղում է Ղուրանի 56-րդ սուրային (տե՛ս* DAI, II, p. 71):

281. *Երուսաղեմի Մոդեստոս պատրիարքը (632—634)։ Իրականում նա տեղապահ էր։ Պահպանվել է այս Մոդեստոսի մի նամակը, ուղղված հայոց Կոմիտաս կաթողիկոսին և վերջինիս պատասխանը նրան (տե՛ս* Սեբեոս, գլ. *Լե)։*

282. *Քրիստոնյա արաբներ կային և նախքան մահմեդականության հանդես գալը։ Հիմնյար ցեղի արաբները, օրինակ, մասամբ քրիստոնյա էին դարձել դեռևս Անաստասիոս I կայսեր ժամանակ։ Տե՛ս ծանոթ. 274։*

283. *Արևմտյան եկեղեցում վիկարիոս* (vicarius) *է կոչվում եպիսկոպոսի կողմից նշանակվող և նրա թույլտվությամբ եպիսկոպոսի իրավասության մեջ մտնող պարտականությունները վարող անձնավորությունը։*

284. *Արաբական կուրայշ ցեղին պատկանող, որից էր ծագում և ինքը, Մոհամմեդը։ Տե՛ս ծանոթ. 270։*

285. *Ճիշտը՝ կուտայբ։*

286. *Տալիս է «Սայֆուլա»-ի բարդմանությունը։*

287. *Իմա՛ կայսրը։*

288. *Արաբները Գազային տիրացան 633 թ.։ Սրան հաջորդից Աջնադայնի հաղթանակը (634 թ. հուլիսի 30), որով արաբները տիրացան Պաղեստինի մեծ մասին։*

289. *Թեոփանեսը գրում է* Ἴρα, *բայց Բալազուրիի տվյալներից պարզվում է, որ խոսքը Հիրայի մասին է։ Նա էր Մեքքայից հյուսիս-արևելք։ Այդ անունն էր կրում նաև արաբական Լախմիդ ցեղի նշանավոր մայրաքաղաքը, ժամանակակից Նաջաֆից (Իրաք) հարավ-արևելք։ Այնտեղ կար նեստորական եպիսկոպոսություն։ Հետագայում նրա տեղում կառուցվեց մուսուլմանական Ալ-Քուֆա քաղաքը։ Մանրամասն տե՛ս I. Shahid-ի* al-Hira *հոդվածը* Encyclopédie de l'Islam-*ի երրորդ հատորի 478—479 էջերում։*

290. *Գազայի շրջանը, բայց ոչ քաղաքը։ Թեոփանեսը շրջանի նվաճումը թվագրում է 633 թ., Բևլազուրին՝ 634։ Բայց Գազա քաղաքը գրավեց միայն 637 թ.։ Տե՛ս* Guillou, La prise de Gaza, p. 400. Apud: Βρανούση, Byzantinoarabica, σελ. 14:

291. *Գիսավոր աստղի մի տեսակ։ Կոչվում էր նաև* Շοչէշ *և* Շոչօշ։

292. Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարք (633—638)։

293. Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարք (630—643)։

294. Օմար իբն ալ-Խաթթաբ ալ-Ֆարուք, իշխեց 634—644 թթ.։ Մովսես Կաղանկատվացին նրան անվանում է «Օմար ի Խատտաբեան» (Խատտաբի որդի) և գտնում, որ նա իշխեց 7 տարի (էջ 333)։

295. «Արաբիա զորք ուղարկելով», բառերը Թեոփանեսի ժամանակագրության հունարեն բնագրում բացակայում են։ Ամենայն հավանականությամբ կրճատել է գրիչը՝ չկարողանալով բացատրել «արաբների հարձակումը Արաբիայի վրա»։ Սակայն հիշյալ բառերը կան Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ (qui destinat exercitum adversus Arabiam), որտեղից հրատարակիչը վերականգնել է հունարեն բնագրում։ Եթե այդ բառերը չլինեն, նախադասության իմաստը կատարելապես փոխվում է։ Թեոփանեսը գրելով «Արաբիա» նկատի չունի արաբական թերակղզին, այլ բյուզանդական «Արաբիա» նահանգը։ Գեորգ Կիպրացու տվյալներով Արաբիա նահանգը գտնվում էր Երուսաղեմից արևելք, Պաղեստին II և Պաղեստին III պրովինցիաների միջև։ Արաբիա նահանգում էին գտնվում Բոստրա, Գերասա, Ֆիլադելֆիա, Հիերապոլիս և այլ քաղաքներ։ Դրա օգտին է վկայում և Սեբեոսը, որը գրում է, թե արաբները «հասեալ յԸռաբովթ Մովաբու ի սահմանս Ռուբէնի. զի բանակն Յունաց բանակեալ էին յԱրաբիա» (էջ 135)։ Մանրամասն տե՛ս Βρανούση, Byzantinoarabica, σελ. 15—16։

296. Բոստրա քաղաքը գտնվում էր բյուզանդական Արաբիա նահանգում, Հիերապոլիս քաղաքից մի փոքր հարավ։

297. Գաբիթա քաղաքը նույնացվում է Ղասսանիների մայրաքաղաք Ջաբիյայի հետ, Դամասկոսից 80 կմ հարավ։

298. Դեռևս դե Գուեն ցույց էր տվել, որ «Եդեսիան պետք է ուղղել «Եմեսա» (այժմ՝ Հոմս)։ Ճիշտ ընթերցումը հանդիպում է Թեոփանեսի ժամանակագրության մի շարք ձեռագրերում, թեև Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի թարգմանության մեջ սխալ Edessa ընթերցումն է հանդես գալիս (Βρανούση, Byzantinoarabica, σελ. 11 ծանոթ. 5)։

299. Այժմ Հոմս, Պալմիրայից արևմուտք, Լավոդիկիայից փոքր հյուսիս։ Տե՛ս նախորդ ծանոթ.։

300. Ենթադրվում է, որ խոսքը Մարջ ալ Սուֆֆար-ի ճակատամարտի մասին է, որտեղ, ըստ Բալազուրիի և ավելի վաղ արաբական բանաքաղների, սպանվեց իր քաջությամբ անուն հանած խալիդ իբն Սայիդը։ Արտահայտվել է կարծիք, որ ամիրան կարող է լինել Իքրիմահ իբն աբի Ջահլը (տե՛ս Βρανούση, Byzantinoarabica, σελ. 17—18)։

301. Խոսքը Արաբիա նահանգի մասին է (տե՛ս ծանոթ. 295), որի կազմում, ըստ Հիերոկլեսի Սինեկդեմոսի, կար 17 քաղաք (Hieroclis Synecdemus, p. 42)։

302. Բոննի հրատարակության մեջ՝ հուլիսի 23-ին։ Քննական բնագրում նշված է անտիոքացոց Լոոս ամիսը, որ նույն հուլիսն է։

303. Տե՛ս ծանոթ. 264։

304. Արաբները Եգիպտոսը վերջնականապես նվաճեցին 642 թ., որից հետո սկսեցին Տրիպոլիտանիայի նվաճումը (Чураков, Завоевание Северной Африки, стр. 107—126)։

305. Ըստ մուսուլմանական ավանդության Օմար խալիֆան համարվում է Իսլամի խոշոր օրենսդիր, խալիֆայի տիպար։ Նա առաջինն էր, որ ստացավ Ամիր ալ-մումինինի («հավատացյալների իշխան») տիտղոսը (տե՛ս Gaudefroy-Demombynes, Le monde musulman, p. 155):

306. Օմարի և Սոփրոնիոս պատրիարքի միջև կնքված հաշտության մասին հիշատակում են նաև արևելյան քրիստոնյա հեղինակները (Միքայել Ասորի, Բար Հեբրեոս, Ագապիոս Մանբիջացի), ինչպես և արաբ տարեգիրները (DAI, II, p. 74):

307. Մարգարեություն Դանիելի, ԺԲ, 10—11. «Եւ անօրինեացին անօրէնք, և ոչ առնուցուն ի միտ ամպարիշտք. և իմաստունք իմասցին։ Ի ժամանակէ փոփոխմանն յախախութեան, և տացի պղծութիւն աւերածին աւուրս երկերիւր երեսուն և հինգ»։

308. Օմարի զորավար Իյադ իբն Ղանմը սկիզբ դրեց Մեծ Հայքի նվաճմանը, նրան ենթարկվեցին Կորճայքի Կորդուք և Տմորիք գավառները, իսկ Անձևացյաց իշխանը (Սահիբ ալ-Ջաուազան) նրան հնազանդություն հայտնեց։ Իյադը 640 թ. մտավ Հայաստան և ասպատակեց Դվինը (Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները, էջ 51—52)։

309. Բնագրում՝ ἐπίτροπος։

310. Իմա՛ Քիննասրին։ Քաղաք հյուսիսային Արաբիայում։ Հիշատակված է «Աշխարհացոյց»-ում. «[Քա]ղկեդիկէ, յորում քաղաք Քալկիսա, որ է Նիկորիա» (Երեմյան, Հայաստանը, 112)։

311. Օմայանների հարստության ապագա հիմնադիր խալիֆա Մուավիա I-ը, կուրայշ ցեղից, Աբու-Սուֆիանի որդին։ Մուհամեդ մարգարեի գրագիրն էր։ Երբ խալիֆա Աբուբաքրը Ասորիքի նվաճման համար բանակ ուղարկեց, Մուավիան իր եղբայր Եզիդի հետ գլխավորեց այն։ Օմար խալիֆայի կողմից նշանակվեց Դամասկոսի և Պաղեստինի կառավարիչ։ Գլխավորեց արաբների պայքարը Բյուզանդիայի դեմ, Իսավրիան ու Հայաստանը նվաճելու փորձեր կատարեց։ Մուավիան 660 թ. Երուսաղեմում իրեն խալիֆա հռչակեց և մայրաքաղաքը Դամասկոս փոխադրեց։

312. Կամ Կոստանդինե (Թելլա դե-Մաուզելաթ)։ Հին քաղաք Միջագետքում, Դարայից 75 կմ արևմուտք։ Այստեղ մեծ բերդաշինություն էր կազմակերպել Հուստինիանոս I կայսրը (տե՛ս «Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 176—177)։

313. Կոստանդին Միրանածինը ցույց է տալիս, որ Ստեփանոս Մաթեմատիկոսը իրը գուշակել էր, թե կայսեր մահվան պատճառը ջուրն է լինելու և կայսրը դրանից վախենալով, Կոստանդնուպոլսի Հիերիա պալատի ջրավազանը հողով լցրեց (Կոստանդին Միրանածին, էջ 111—112)։

314. Աշխարհի թվականը սխալ է։ Ինչպես Առաջաբանում ցույց տրվեց, 607 և 714 թվականների միջև Թեոփանեան ունի մեկ տարվա սխալ։ Ինդիկտիոնը սակայն ճիշտ է։ Ստացվում է՝ 30 տարի և 10 ամիս՝ 641 թ. օգոստոս, մի անհնարին բան, նրկատի ունենալով, որ նա գրում է «մարտ ամսին»։ Ենթադրվում է գրչի սխալ, որ ε′ (5) ամիսը արտագրել է (10) ամիս։ Դրանով ստացվում է 641-ի մարտ (Σταύρου, Πότε ἐξεθρονίσθη ὁ Ἡράκλειος Β′, σελ. 181):

315. Կոստանդնուպոլսի Պավղոս II պատրիարքը (641—653)։

316. Վալենտինոսը, որն, ըստ Սեբեոսի, հայ Արշակունի էր (էջ 140), իրականում նշանակվելով էքսկուբիտորների կոմես, 642 թ. սկզբում ուղարկվեց արաբների դեմ։ Գրեթե ժամանակակից Սեբեոսի տվյալներով Հերակլեոնասին և Մարտինեին տապալելու և Կոստասին գահ բարձրացնելու գործում գլխավոր դերակատարը իրականում Վալենտինոսն էր։ Նրա ասելով Վալենտինոսը «գնայ ի վերայ նորա (Հերակ-

լեռնասի) զաւրու իւրով ի Կոստանդնուպաւլիս։ Եւ կալեալ զմարտինէ՝ կտրէ զլեզու նորա և ապա սպանանէ գնա հանդերձ երկու որդւովք նորա։ Եւ նստուցանէ թագաւոր զԿոստաս զորդի Կոստանդնի, և անուանէ յանուն հաւրն իւրոյ Կոստանդին։ Եւ ինքն գումարէ զզաւրսն, և գնայ ընդ արևելս» (նույն տեղում)։ Հովհաննես Նիկիուացու ասելով, Վալենտինոսը իր դստեր կնութեան էր տվել Կոստանդին III կայսեր (Կոստասին)։ Տե՛ս Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Δ΄, σελ. 18, ծանոթ. 45)։

317. *Կոստաս II (Կոստանդին III Պոգոնատոս, 641 (ըստ Ստրատոսի՝ 642)—668 թթ.։ Իսկական անունը Փլավիոս Հերակլիոս էր։ Երբ 641 թ. սեպտեմբերի վերջին կայսերակից հռչակվեց, քանի որ կայսր էր հորեղբայր Հերակլիոս II-ը, վերանվանվեց Կոստանդին, ի պատիվ իր հոր, հատկապես, իր հորեղբոր հետ չշփոթվելու համար։ Կոստաս նշանակում է փոքր (փոքրահասակ) Կոստանդին։ Գահ բարձրացավ 11 տարեկան հասակում։*

Գահաժառանգությունը Բյուզանդիայում երբեք ժառանգական չէր։ Կայսրը ընտրվում է անգամ եթե դա ձևական բնույթ էր կրում և խոսքը որդու՝ հորը ժառանգելու մասին է։ Միշտ պահանջվում էր ընտրություն, թեկուզև ձևական։ Թեոդոսիոսի հարստությունից հետո (450-ից հետո) կայսեր հռչակման իրավունքը բանակից անցել էր սենատին։ Անաստասիոս I-ից թագադրությունը կատարում է պատրիարքը և դա եկեղեցական խորհուրդ չէր։ Թագադրությունը տեղի էր ունենում ոչ եկեղեցում (Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Δ΄, σελ. 117) Առաջին բյուզանդական կայսրը, որը թագադրվեց եկեղեցու կողմից, եկեղեցու մեջ՝ Փոկասն էր, և այդ ժամանակվանից է, որ թագադրության արարողությունը ստացավ կրոնական բնույթ (նույն տեղում, էջ 120)։ Կոստաս II-ի կայսերակիցներն էին Կոստանդին IV-ը՝ 654-ից, Հերակլիոսն ու Տիբերիոսը՝ 659-ից։ Բյուզանդական աղբյուրներն այս կայսեր Հայաստանում ունեցած գործունեության մասին քիչ բան են ասում։ Հայկական աղբյուրները տալիս են արժեքավոր տեղեկություններ։ Մովսես Կաղանկատվացու ասելով, հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ-ը (641—661) կայսեր «հայրագիրն» էր և «գանձիւք նորա շինեաց զբազմապայծառ փարախն բանաւոր հօտից ի Քաղաքուդաշտի ի սուրբն Գրիգոր» (էջ 363)։ Խոսքը Զվարթնոց եկեղեցու մասին է։ Այդ եկեղեցու նավակատիքին կաթողիկոսը հրավիրեց Կոստաս կայսեր, որ «յաւէժ հիացեալ ընդ շինուածն՝ եւ հրաման շինողացն գնալ զկնի իւր, ղի նոյնաձևն յարմարեսցէ ի պալատանն» (նույն տեղում, էջ 364)։ Զվարթնոցի կառուցման մասին տե՛ս նաև Հովհաննես Իրասխանակերտցի, էջ 83—84։ Վարդան Արևելցու տվյալներով կայսրը լինում է նաև Դվինի կաթողիկոսարանում և նրա ճնշման տակ Ներսես Գ-ը քարոզում է Քաղկեդոնի ուսմունքը (տե՛ս Muyldermans, La domination, p. 47)։

318. *Բյուզանդիայի VII դարի պատմության հմուտ մասնագետ Ա. Ստրատոսը Թեոփանեսի 6133 թ. տակ բերած տվյալները անճիշտ է համարում։ Նրա ուսումնասիրության արդյունքը հետևյալն է. Հերակլեոնասին (Հերակլիոս II) և Դավիթ-Տիբերիոսին գահընկեց արեցին 642 թ. հունվարին։ Մարտիննն գահընկեց չարվեց, քանզի կայսրուհի (ավգուստա) չէր, այլ պարզապես կայսերամայր։ Պյուրրոսին կարգալույծ չարեցին, նա պարզապես հեռացավ։ Վալենտինոսը չհեռացվեց, այլ նշանակվեց էքսկուբիտորների կոմես և ուղարկվեց ընդդեմ արաբների։ Կոստանդինը (Կոստաս) սենատի կողմից կայսր չհռչակվեց, քանի որ արդեն կայսր էր թագադրվել 641 թ. սեպտեմբերին, իր հորեղբայր Հերակլիոս II-ի (Հերակլեոնասի) կողմից։ Ստրատոսի եզրակացությունները հիմնված են դեպքերին ժամանակակից*

հեղինակների՝ այդ թվում և Սեբեոսի տվյալների վրա (տե՛ս (Στράτος, Ποτὲ ἐξεθρονίσθη ὁ Ἡράκλειος Β΄, σελ. 191: *Տե՛ս նաև նույնի* Ὁ πατριάρχης Πύρρος, σελ. 13):

319. *Ալեքսանդրիայի Պետրոս III պատրիարքը (643/644—651 թթ.):*

320. *Նույնանում է 6133 թ. տակ հիշված Վալենտինոսի հետ, որ ըստ Սեբեոսի հայ Արշակունի էր և կայսեր աները՝ ըստ Հովհաննես Նիկիուացու: Նրա ապստամբության դրդապատճառների մասին խոսում է Սեբեոսը. «Եւ եղև յերկրորդում ամի Կոստանդի, Թոռին երանելւոյն Երակլի՝ խորհէր Վաղենտին ի միտս իւր՝ ճարտարութեամբ խաբել զինկղիտոսն, և համբառնալ զինքն ի պատիւ թագաւորութեանն» (էջ 142): Մի շարք ծանրակշիռ աղբյուրներ նշում են, որ Վալենտինոսը նույնիսկ հագավ կայսերական ծիրանին (Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Δ΄, σελ. 19): Սեբեոսը վկայում է և նրա մահապատժի մասին. «յեղաւ ամբոխն ի վերայ նորա, և քարշեալ արտաքոյ տանեն՝ գլխատեցին. և տարեալ... այրեցին... զնա» (նույն տեղում): Հետաքրքրական է նշել, որ կայսրը հայազգի Վալենտինոսի փոխարեն դրաավար նշանակեց «զթէոդորոս զոմն հաւատարիմ յիշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի Յունաց կողմանէ» (նույն տեղում):*

321. *Դիոս ամիսը համապատասխանում է նոյեմբերին:*

322. *Օթմանը (Օսման)—Ուչմանդի իրն Աֆֆան, Դու-Ն-Նուրայինն (644—656 թթ.):*

323. *Բնագրում՝ Ἄφρων: Թեոփանեսը այդ բառը հաճախ է օգտագործում Աֆրիկայի բնիկներին նկատի ունենալով և ոչ Աֆրիկայի հռոմայեցի բնակիչներին (Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Δ΄, σελ. 72, **ծանոթ. 220**):*

324. *Արաբական արշավանքները Կիպրոսի վրա Օթմանի իշխանության օրոք տեղի ունեցան հիջրայի 28-րդ և 33-րդ տարիներին (648/9, 653/4 թթ.):*

325. *Հնում կոչվում էր Սալամիս, երկրաշարժերից ավերվել էր և վերականգնվել 345 թ., Կոստանդիոս I կայսեր կողմից, որի պատվին էլ կոչվեց Կոստանդիա:*

326. *Սննեկապետ կամ սննեկապան: Վարում էր պարակիմոմենոսի պաշտոնը (Yannopoulos, La société, p. 72—73):*

327. *Բնագրում՝ παντοίαις μηχαναῖς χρώμενος: **Կարելի է թարգմանել նաև «ամեն տեսակի մեքենաներ գործի դնելով»:***

328. *Արադոս անունով մի քանի կղզի է հայտնի: Այստեղ խոսքը, հավանաբար, Ասորիքի Արադոսի մասին է: Արաբները կղզին գրավեցին հիջրայի 29 (650) թ.:*

329. *Մարտինոս պապի, նրա՝ միակամականների դեմ գումարած ժողովի և Կոստաս կայսեր՝ նրա հանդեպ գրաված դիրքի մասին տե՛ս նաև Անաստաս Շիրակացուն սխալմամբ վերագրված ժամանակագրության մեջ. «Ի սորա (Կոստաս կայսեր) աւուրս եղև ժողով ի Հռովմ քաղաքի՝ հարևր տասն եպիսկոպոսաց, և մոնազոնաց բազմաց, զոր արար Հռովմայ հայրապետն, որ ասէր ի վերայ Քրիստոսի երկու կամս և երկու ներգործութիւնս՝ ըստ երկուց բնութեանց. և գրեցին անափորայ առ թագաւորն, կոչեցեալ ի միաւորութիւն ինքեանց: Իսկ թագաւորն ոչ հաւանեցաւ Կոստանդնուպողսացւովքն և Աղեքսանդրացւովք և Փարանացւովք՝ Հռովմայեցւոցն... Եւ յետ սակաւ աւուրց առաքեցին Կոստանդնուպաւղսեցիքն ի Հռովմ, և ետուն ածել կապանաւք զՄարտինոս Հռովմայ և Կոստանդնուպաւղիս. և ձաղեալ բազում թշնամանաւք աքսորեցին ի Բոսփորայ...» (Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 398):*

330. Βοστρών: *Հայկական աղբյուրներում արաբական հիշյալ անունը բերվում է Բշր ձևով: Այստեղ խոսքը Բիշր իրն Արի Արթաթի մասին է* (Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Δ΄, σελ. 41, *ծանոթ. 141*):

331. Իսավրիան մարզ էր Փոքր Ասիայում։ Ըստ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» գտնվել է Տավրոսի հյուսիսային ստորոտում։ Հյուսիսում սահմանակից էր Լիկաոնիային, արևմուտքում՝ Պիսիդիային, հարավում՝ Լեռնային Կիլիկիային։ Գլխավոր քաղաքն էր Իսավրան (այժմ՝ Զենզիմբար կալե)։ Կոստանդին Մեծի ժամանակ ստեղծվեց Իսավրիա նահանգը, որի կենտրոնը Սելևկիա քաղաքն էր։ Կոստանդին Porphyrածինը Անատոլիկոն բանակաթեմի սահմանները նշելիս սահմանակից է հիշատակում նաև Իսավրիան։

332. Պասագնաթես պատրիկի անունը աղավաղված ձևով հիշված է նաև Ագապիոսի Տիեզերական պատմության մեջ։ Ա. Վասիլևը (Patrologia Orientalis, vol. VIII, fasc. 3, p. 482) կարդում է հետևելով Թեոփանեսին (Պասագնաթես), իսկ P. L. Cheikho-ն (Ագապիոսի քնագրի հրատարակիչը, Բեյրութ, 1907, էջ 347, ծանոթ. 2) կարդում է Սմբատ։ «Հայոց պատրիկ Պասագնաթես»-ի վրա առաջին անգամ ուշադրություն դարձրեց դեռևս Մ. Չամչյանը (Հայոց պատմություն, հտ. Բ, էջ 354)։ Նա հիշյալ անունը համարեց հայկական Վասակը, ենթադրելով, որ հաջորդել է Մժեժ Գնունուն՝ կայսր Կոստանդնի հրամանով։ Հ. Աճառյանը կրկնում է Չամչյանին («Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ե, էջ 45—46)։ Բյուզանդագետ Պ. Պետերսը (տե՛ս նրա „Πασαγνάθης Περσογενής" հոդվածը, էջ 405—423) ենթադրում է, որ Πασαγνάθης մականունը նույնանում է Թեոփանեսի հիշատակած մի այլ զորավարի՝ Շապուհի մականվան՝ Περσογενής (Պարսկածին), քանզի Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը Περσογενής-ի փոխարեն տալիս է Aprasit'gan, որը, ըստ Պետերսի, վրացերեն «ապարստգանի»-ն է («պարսկաստանցիներից»)։ «Պասագնաթես»-ը համարելով նույն «պարսկածին»-ի թարգմանությունը, նա ցույց է տալիս, որ Պասագնաթեսը վրացերեն «ապարատգանի»-ի թարգմանությունն է։ Նա եզրակացնում է, որ Պասագնաթեսի տակ թաքնված է Թեոդորոս Ռշտունին։

Գ. Աբգարյանը, համաձայնվելով Պ. Պետերսի այս եզրակացության, առաջ է քաշում այն վարկածը, որ իբր «Պասագնաթես»-ը հունարեն „παραβάτης" (ուրացող) բառի աղավաղումն է, որ Թեոփանեսը Թեոդորոս Ռշտունուն համարում է ուրացող, դավաճան («Սեբեոսի» Պատմությունը», էջ 195, ծանոթ. 19։ Հմմտ. Սեբեոս, էջ 344—345)։ Առաջ անցնելով, նա ցույց է տալիս, որ «իրականությունն այն է (!), որ գրիչն իր առջև ունեցել է մաշված ու անճանաչելի παραβάτης բառը (ո՞րտեղից գիտե այդ «իրականությունը»), որը նրան՝ գրչին, ոչ մի հունարեն բառի իմաստ չի հուշել և թվացել է օտար մի անուն։ Եվ իսկապես, շարունակում է նա, հայի անունը հույն գրչի համար օտար էր, դրա համար էլ նա ստացել է Πασαγνάθης անվանաձևը, չիմանալով, որ նման անուն հայերենում չկա» (Սեբեոս, էջ 345)։ Նշենք այստեղ, որ Թեոփանեսի ժամանակագրության Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ մեզ հետաքրքրող նախադասությունը թարգմանված է այսպես. „Anno imperii Constantis decimo simultatem excitavit imperatori *Pasagrathes*, Armeniorum patricius", Theoph. Chron., II, p. 216: Ուրևմն παραβάτης չի եղել դեռևս այն ժամանակ։ Անաստասիոսի ձեռքում եղած օրինակը, որ Թեոփանեսի ինքնագիրն էր, կամ նրանից անմիջապես կատարված արտագրությունը, չէր կարող «մաշած և անճանաչելի» դարձած տեղեր ունենար։ Չէր էլ կարող լինել, քանզի հակառակը հնարավոր է (անհասկանալի հատուկ անունը դառնար հասկանալի հունարեն παραβάτης-ը),

բայց միանգամայն հասկանալի այդ բառը ոչ մի կերպ չէր կարող անհասկանալի անուն դառնալ։ Թեոփանեսը παραβάτης բառն իր ժամանակագրության մեջ օգտագործում է Հուլիանոս կայսեր անվան կողքին։ Նշենք այստեղ, որ Պասագնաթեսը «ապրասիթգանի»-ի, παραβάτης-ի, կամ Վասակի հետ որևէ առնչություն չունի։ Հավանաբար իրանական ծագում ունեցող և որևէ պաշտոն, աստիճան նշանակող բառ է, որ Թեոփանեսը ընդունել է որպես հատուկ անուն (այդպիսի սխալներ սովորական են և՛ հին հայկական, և՛ բյուզանդական մատենագրության մեջ)։ Միջին պարսկերենում և պահլավերենում կա pasāgrīv, pasagrīv տիտղոսը, որ թարգմանվում է ἀρχηγός — առաջնորդ և բաղկացած է երկու արմատից pasā և grīv: Հայաստանի համար այդպիսին էր Հայոց իշխանը։ Բոլոր դեպքերում, եթե «Պասագնաթես»-ը ամբողջությամբ pasāgrīv-ն էլ չէ, նրա մեջ պարսկերեն pasā-ի առկայությունը ակնհայտ է (pasāgrīv-ի մասին տե՛ս Benveniste, Titres, p. 58—65): Հիշյալ պայմանագրի մասին կա հատուկ ուսումնասիրություն։ Տե՛ս M. Jinbashian, The arabo-armenian peace treaty of a. D. 652: «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հտ. 2, Պեյրութ, 1977—1978, էջ 169—174։

333. Խոսքը Բաալբեկի մասին է՝ Սիրիայում։ Հելիոպոլիս թարգմանաբար նշանակում է Արևի քաղաք։ Համմտ. «...և հասանէաք (Հովհաննես Ջմշկիկ կայսրը—Հ. Ք.) մինչև ի վատոլվէքն, որ անուանեալ կոչի Իլուպօլիս, որ է Արեգ քաղաք, երևելի և ահավոր պարսպեալ մեծ յոյժ և հարուստ» (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 21)։

334. Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարք (654—666)։

335. Հռոդոս կղզու կոլոսոսը (κολοσσὸς τῆς Ῥόδου) հները համարում էին աշխարհի յոթ հրաշալիքներից մեկը։ Շինված էր պղնձից և պատկերում էր Հելիոսին (Արևին)։ Սկսեց կառուցել քանդակագործ Խարեսը մ.թ.ա. 304 թ. փոքր հետո և նրա վրա աշխատեց 12 տարի։ Մ.թ.ա. 225 թ. փլվեց երկրաշարժից և, հավանաբար, չվերականգնվեց։ Բարձրությունը 70 կանգուն էր (32 մետր)։ 657 թ. արաբները վաճառեցին արդեն վաղուց քանդված, գետին տապալված արձանի բեկորները։ Արաբները Հռոդոս կղզին նվաճեցին 654 թ. զորավար Աբուլ-Ավարի գլխավորությամբ։

336. Թեոփանեսը դեպքերը թվագրում է 652/653 թթ.։ Այստեղ խոսքը ոչ թե արաբական առաջին արշավանքին և նրա ժամանակ Դվինի առմանն է վերաբերում, այլ Դվինի առմանը և Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի նվաճմանը VII դ. 50-ական թվականների սկզբին (տե՛ս Մանանդյան, Արաբական արշավանքները, էջ 185)։ Արաբների զորավար Հաբիբը (Ἀβιβος) Հաբիբ իբն Մասլաման է, Մուավիայի զորավարներից մեկը։ Պատկանում էր կուրայշ ցեղին։ Մասնակցել է Ասորիքի նվաճմանը։ Դառնալով հյուսիսային Ասորիքի կառավարիչը, պայքարել է մարդասիների և բյուզանդացիների դեմ։ Օթման խալիֆայի մահից հետո նա պաշտպանեց Մուավիային Ալիի դեմ։ Հաբիբը վախճանվել է 662 թ. (թեև մի շարք արաբ պատմիչներ ցույց են տալիս, որ նա դեռ 671 թ. կենդանի էր։ Տե՛ս Encyclopédie de l'Islam, t. III, p. 13):

337. Միջնադարում Բյուզանդական կայսրությունը կոչվում էր Հռոմանիա։

338. Թեսաղոնիկե տեղանվան ժողովրդական ստուգաբանությունը՝ Θὲς ἄλλῳ νίκην («հաղթանակը ուրիշին տո՛ւր»)։

339. Տե՛ս ծանոթ. 278։

340. Ալի իբն Աբի-Թալիբ ալ-Մուրտադա։ Խալիֆա հռչակվեց 656 թ. հունիսի 23-ին և սպանվեց 661-ին։ Թեոփանեսը նկատի ունի իսլամի մեջ առաջին քաղաքացիական պատերազմը (656—661)։ Ալիի կողմն էր Մեդինան (Յաթրիբ) և արևելքը, Մուավիայի՝ Ասորիքը, Պաղեստինը և Եգիպտոսը։ Մուավիան իշխեց 661-ից՝ Ալիի սպանությունից հետո և հիմնադրեց Օմայան կոչվող (իր պապ Օմայի անունից) հարստությունը։ Իրենից առաջ իշխած Աբուբաքրը (Մոհամմեդ մարգարեի աները), Օմարը, Օսմանը և Ալին հարստություն չստեղծեցին։ Այս առաջին չորս «հաջորդները» (արաբ. խալիֆա) համարվում են «ուղղափառ» (արդար) խալիֆաներ (ալ-խուլաֆա-ատ-ռաշիդուն)։

341. Բարբալիսոս (կամ Բարբարիսոս)։ Քաղաք Եփրատ գետի աջ ափին, Հիերապոլսից հարավ։ Դեռ հռոմեական ժամանակաշրջանում կայազորի կենտրոն էր և ուներ կարևոր բերդ, որ վերանորոգեց Հուստինիանոս I-ը։ Նրա տեղում այժմ գտնվում է Բալիս (կամ Քալաաթ բալի) ավանը։ Տե՛ս «Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 108, 183, Երեմյան, Հայաստանը, էջ 44։

342. Ալիի և Մուավիայի զորքերը հանդիպեցին իրար Սիֆֆինում, հռոմեական ավերված մի քաղաքում, Եփրատի մոտ, 657 թ.։

343. Թեոփանեսն այստեղ օգտագործում է եզակի, հետագայում՝ հոգնակի (Սկլավենիաներ)։ «Սկլավենիա» տերմինը գործածվում է VII—IX դդ., որի տակ ենթադրվում են սլավոնների կողմից գաղութացված հողերը։ Ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, թե դա Դանուբի ձախ ափն է, կամ Թրակիան, Մակեդոնիան և այլն։ Լիպշիցի և այլոց ենթադրությամբ Սկլավենիան Մակեդոնիան է (Лапшин, Очерки, стр. 33 և հտ.։ Տե՛ս նաև DAI, II, p. 35)։ Հետաքրքրական է նշել, որ Թեոփիլակտոս Սիմոկատասը Սկլավենիա ասելով ենթադրում է ժամանակակից Ռումինիայի տարածքը (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Α΄, σελ. 75)։ Ջեխ պատմաբան Դվորնիկը (Dvornik, Les Slaves) գտնում է, որ ողջ հին Մակեդոնիան այնքան էր սլավոնացել, որ VII դ. այնտեղ գոյություն ունեին բացարձակապես սլավոններով բնակեցված շրջաններ, որոնք էլ բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում են «Սկլավինիա» (Համմտ. Лапшин, նույն տեղում, էջ 30 և հտ.։) Հույն պատմաբան Կիրիակիդիսը Սկլավենիանները տեղադրում է Թեսաղոնիկեից հյուսիս, Ստրիմոնի լեռնային շրջաններում։ Հենց այստեղից Հուստինիանոս II կայսրը 688 թ. նրանց մի մասը հաստատեց Օպսիկիոն բանակաթեմում (տե՛ս վերը, էջ 76)։ Κυριακίδου, Τὸ Βελερόν, σελ. 398։ Հարցի վրա մանրամասն կանգ է առել և Ստրատոսը (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Δ΄, σελ. 191—192)։ Ըստ երևույթին Սկլավենիան մի տեղ չպետք է որոնել։ Տարբեր ժամանակներ, ըստ սլավոնների առաջխաղացման և Բյուզանդիայի տարբեր շրջաններում հաստատման, այդ շրջանները կոչվել են Սկլավենիա։ Դա է պատճառը, որ Թեոփանեսը երբեմն սկզբնական շրջանում գիտե մեկ Սկլավենիա, հետագայում գրում է մի քանի Սկլավենիայի մասին։ Հարցի մասին տե՛ս նաև Yannopoulos, La société, p. 253։

344. Սբ. Մաքսիմոսը վանական էր, միակամականության կատաղի հակառակորդ։ Նրա մասին տե՛ս նաև սխալմամբ Անաստաս Շիրակացուն վերագրվող ժամանակագրության մեջ. «Իսկ յետ սուղ ինչ ժամանակի երևեցաւ Մաքսիմոս ոմն՝ փիղիսոփայ, միաբնակեաց՝ ի Կոստանդնուպաւլիս, նորին աղանդովն Մաքսիմոսի, որ երկուս կամս և երկու ներգործութիւնս ասէր ի վերայ Քրիստոսի։ Եւ ըմբռնեալ

պնա, բազում չարչարանաւք չարչարեցին հրամանաւ թագաւորին, ծայրատեցին զոտս և զձեռս և աքսորեցին, երկու ընկերաւքն յաշխարհն Ղաւոդիկեացւոց, որք անդէն սատակեցան» (էջ 398)։ Այլ աղբյուրներ նրանց աքսորավայր են համարում Լաոդիկան։

*345. Ա. Սոքրատոսի ևնթադրությամբ խոսքը քրիստոնյա գերիների մասին է, կամ արաբների կողմից նվաճված շրջանների քրիստոնյա բնակիչների (Σ τ ρ ά τ ο υ, Τὸ Βυζάντιον, Δ΄, σελ. 196, **ծանոթ. 693**)։*

346. Անտիոքացոց Դևսիոս ամիսը համապատասխանում է հունիսին։

347. Իմա՛ Սիֆֆին։ Տե՛ս ծանոթ. 342։

348. «Խավարիջ» բառից, որ «ապստամբներ», «խռովարարներ» է նշանակում։ Իսլամի հնագույն աղանդը, որի հետևորդները կոչվում էին նաև արուրիտներ (տե՛ս Λ. M. 6236-ի տակ)։ Շարժումը սկիզբ առավ երբ 657 թ. խալիֆա Ալիի դինվորներից ոմանք հանդես եկան ավագանու քաղաքական տիրապետության ուժեղացման և մուսուլմանական համայնքի հողերի գրավման դեմ։ Ալ-Հասան իրն Մուսա անունաւրախտին, IX դ. շիյա աղանդի պատմարաններից ու գաղափարախոսներից մեկը, գրում է, թե ըստ խարիջիտների «համայնքը կարիք չունի ոչ իմամի, ոչ որևէ ուրիշի։ Մեր հարաբերություններում մենք և բոլոր մարդիկ պարտավոր են հենվել միայն Ալլահի գրքի վրա» (իմա՝ Ղուրանի։ Տե՛ս ан-Наубахти, Шиитски. секты, стр. 119)։ 658 թ. խալիֆա Ալին ճնշեց նրանց շարժումը, բայց այն շարունակվեց Բասրայի և Քուֆայի շրջանում՝ 660-ից մինչև 680 թթ.։ VII դ. վերջում (684) աղանդը տրոհվում է մի քանի հոսանքների։ Խարիջիտները հանդես էին գալիս բոլոր մուսուլմանների հավասարության, համայնական հողատիրության պահպանման, խալիֆայի՝ համայնքի կողմից ընտրության կոչով։ Հարցի մասին տե՛ս Беляев Мусульманское сектантство։ Նաև Чураков, Хариджитские восстания. Նույնի՝ Магриб, стр. 66—84։

349. Այսինքն՝ սլավոնները։

350. Քաղաք II Ասորիք պրովինցիայում, համանարար նույնանում է Ապամիայի հովտի Սկևբիյե վայրի հետ (Панченко, Памятник славян, стр. 14: Кулаковский, История III, стр. 210: Σ τ ρ ά τ ο υ, Τὸ Βυζάντιον, Δ΄, σελ. 244)։

351. Կոստանդնուպոլսի Թոմաս II պատրիարքը (667—669)։

352. Հերքապոլիսը (բառգմանարար նշանակում է վեց քաղաք), ըստ Ռամզեյի գրանցվում էր հին Փռյուգիայում և նրա ևնթադրությամբ նույնանում է Պարորեյոս քաղաքի հետ։ Նույն հեղինակի տեղով Հերքապոլսի մեջ էին մտնում հետևյալ վեց քաղաքները. Յուլիա-Իպաոս, Ֆիլոմելիոն, Հադրիանուպոլիս, Տիրիեյոն, Սինեթանդոս և Լավոդիկիա (HGAM, p. 142)։ Հերքապոլսի տեղադրման մասին այլ կարծիք է հայտնել V. Tourneur-ը (L'Hexapolis arménienne, p. 947—952)։ Ըստ նրա տեղով, Թևսիանեսի հիշատակած Հերքապոլիսը երբոր Հայքն է, Մելիտենեի շրջանը։

*353. **Բնագրում՝** Փձնձէ։ Հիշյալ անունը հայկական աղբյուրներում հանդես է գալիս Փաղուն (Փաւլուն) ձևով։*

354. 663 թ. Իտալիայում տեղի ունեցած դեպքերի առնչությամբ Պողոս Սարկավագը ցույց է տալիս, որ Կոստանդին կայսեր բանակում ծառայում էր զորավար

Saburus-ը։ Ասումնասիրողները նրան նույնացնում են 666—667 թթ. նույն կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրած Արմենիակաների բանակաթիմի զորավար Սաբորիոս Պարսկածնի հետ (համմ. Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Δ′, σελ. 220, ծանոթ. 772։ Տե՛ս նաև՝ նույն տեղում, էջ 246 և հտ.)։ Միքայել Ասորին Կոստանդին կայսեր նույն՝ 26-րդ տարում ցույց է տալիս, որ նրա դեմ ապստամբած Արմենիակաների զորավար Շաբուրը, մականունը Aparasitgan։ Շաբոն գրում է, որ Թեոփանեսի Περσογενής-ը (Պարսկածին) սորերին Ապարասիտգանի աղավաղումն է կամ փոփոխությունը։ Նա կարծում է, որ դա ավել կամ պակաս ձևափոխված հայկական անունն է այն ապստամբի, որ Թեոփանեսն անվանում է Պասագնաթես հայոց պատրիկ։ Նա ելնում է նրանից, որ Միքայել Ասորին այդ երկուսին նույնացնում է (Michel le Syrien, t. II, p. 451, և ծանոթ. 8)։ Ենթադրությունը ճիշտ չէ։ Ինչպես Պ. Պետերսն է ցույց տալիս, Միքայել Ասորին Պասագնաթեսի մասին ոչինչ չի գրում։ Պետերսը կարծում է, որ Միքայել Ասորու Ապարասիտգան «անունը» առանձին վերցրած Թեոփանեսի Պասագնաթեսն է կամ Պասագնատեսը, որ Միքայել Ասորին տեղյակ է այդպիսի մականվան կամ էպոնիմի և Արմենիակաների զորավար Շապուհի վրա է տարածում։ Իսկ քանի որ Շապուհը Պարսկածին է կոչված, ապա Պետերսը ենթադրում է, որ Միքայել Ասորու «ապրասաթգան»-ը դա տառացի վրացերեն «սպարսթագանի»-ն է, որ թարգմանում է «ի Պարսից» (հետևաբար՝ հունարեն Περσογενής)։ Տե՛ս և ծանոթ. 332։

Սա Արմենիակաների բանակաթեմի առաջին հիշատակությունն է բյուզանդական աղբյուրներում։ Կան ավելի վաղ հիշատակություններ արաբական աղբյուրներում (տե՛ս Կոստանդին Սիրացածին, էջ 167—169, 318—319, Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 297)։

355. Ինչպես տեսնում ենք, այս շրջանում ստրատելատի աստիճանը ավելի ցածր էր, քան զորավարինը՝ ստրատեգոսի։ Ստրատելատը հնում magister militum-ն էր ռազմական մեծ շրջանի հրամանատարը, իսկ տվյալ դեպքում, ըստ ամենայնի, համապատասխանում է տուրմարխի աստիճանին։ Տե՛ս և ծանոթ. 76։

356. Ակնարկում է նրա ներքինի լինելուն, քանզի կուբիկուլարիոսները ներքինի էին լինում։

357. Այժմ՝ Արար-ատ, կամ Յարպուղ։ Գտնվում էր Հուստինիանոս I-ի կազմակերպած երրորդ Հայքում (նախկին երկրորդ Հայքում)։

358. Եզիդ I իրն Մուավիա (680—683)։

359. Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես V պատրիարքը (669—675)։

360. Ինչպես վերևում տեսանք, Կոստաս կայսրը սպանել էր իր եղբոր Թեոդոսիոսին։

361. Բայց բազմաթիվ աղբյուրների համաձայն կայսեր դաշունահարեցին։ Դույլով նրան սպանելու վարկածը արբունիքի հնարածն էր, որի նպատակն էր աքողել բանակում ղավադրության առկայությունը (տե՛ս Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Δ′, σελ. 264, 266)։

362. Բնագրում՝ Μιζιζιος։ Այս Մժեժը տարբերվում է Հերակլիոս կայսեր մի նույնանուն զորավարից, որ Հայաստանի կուրապաղատ էր նշանակված, քանզի Մժեժ (Գնունին) այդքան սպանվել էր 635 (ըստ ամենայնի՝ 648) թ., այնինչ այս Մժեժը կայսր հռչակվեց 668 թ.։ Տե՛ս Ալիշան, Շիրակ, էջ 142։ Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հտ. III, էջ 330։ Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Ε′, σελ. 14։

Միքայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության մեջ այդ մասին գրված է հետևյալը. «Իսկ թագաւորն Կոստաս նենգեալ ի գօրացն սպանաւ ի բաղանիսն յԱնդրէասայ ստրատելատէ ի Սիւռմիս։ Եւ թագաւորեցուցին զՊատրիկն Մաժէժ. այր քաջ և կորովի յիր և ի բան հայ ազգաւ և բարեպաշտօն» (Միխայէլ Ասորի, 1870, էջ 339, 1871, էջ 323—324։ Համմտ. Michel le Syrien, t. II, p. 450-451) Միքայել Ասորին մի փոքր հետո (էջ 455) հիշում է և կայսեր դեմ ապստամբության բարձրացրած Մժեժի որդուն, որին նաև անվանում է Իվանիս (Հովհաննես)։ Նրա ապստամբությունը տևեց 7 ամիս և ի վերջո նա սպանվեց Սիկիլիայում՝ կայսեր կողմից։ Ավելորդ չէ այստեղ նշել, որ դեռևս VI դարից Սիկիլիայում կար բազմամարդ հայկական գաղութ։ (Տե՛ս Orsi, Bizantina Siciliae: Նաև Bréhier Les colonies: Apud: Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Δ΄, σελ. 224): Իսկ այս ժամանակ Սիկիլիայում գտնվող բյուզանդական բանակը Արմենիակների և Անատոլիկոն բանակաթեմների զորքն էր (Brooks, The Sicilian Expedition: Apud: Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Δ΄, σελ. 265): Ավելի ուշ շրջանի մի աղբյուր՝ Գրիգոր II պապի նամակը Լևոն III կայսեր (726) նշում է, որ Մժեժը կայսեր սպաննեց, երբ, իբր, իմացավ, որ նա միակամական աղանդավոր է (Στράτος, նույն տեղում)։

363. *Մժեժի գեղեցկությունը հատուկ ընդգծում է Ջոնարասը, նրան «արձան» անվանելով (ἀγαλματίαν ὄντα καὶ ὡραιότατον)։ Նման նկարագրության հանդիպում ենք և այլ աղբյուրներում, որոնք ավելացնում են և նրա մեծ ուժը (Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, Ε΄, σελ. 13, ծանոթ. 30)։*

364. *Կոստասի որդի Կոստանդինը (IV) թագավորեց 668—685 թթ.։ Նրա կայսերակիցներն էին Հերակլիոսը և Տիբերիոսը՝ մինչև 681 թ., Հուստինիանոս II սկսած 681-ից։ Վերջինս թագավորեց 685-ից։*

365. *Այժմ Սկյուդար (Հունարեն՝ Սկուտարի, որ վկայված է XII դարից)։ Անտիկ շրջանում Քաղկեդոնին էր ենթակա։ Այստեղ էին գտնվում Սկուտարիոնի կայսերական պալատը, Ֆիլիպպիկոսի և սբ. Եղիայի վանքերը։*

366. *Սիկեոնը (նաև Συκαί) թաղամաս էր Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին, այժմ Դալաթիա։*

367. *Փոքր Ասիայի հնագույն քաղաք, Հելլեսպոնտոսի Փռյուգիայում։*

368. *Բիշր իբն Աբու Արթախ։*

369. *Իմա՛ արաբները։*

370. *Աբդալլահ իբն Կայս։*

371. *Իմա՛ Մոհամմեդի և Կայսոսի։*

372. *Նիկեփոր պատրիարքը նրան անվանում է նաև (Nicephori Breviarium, p. 36):*

373. *Երկու շարք թիերով նավեր։*

374. *Հեղուկ կրակով մեծ նավեր։ Հեղուկ կրակի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 282, ծանոթ. 183։ Միքայել Ասորին հիշում է այդ զենքի գյուտարարին. «Յայսմ ամի այր մի ի Բալբաթոյ Կալանիկէ անուն, Ասորի ազգաւ, առաջին իմացաւ զնափտն (նավթ), և այրեաց զնաւսն ի վերայ ծովուն՝ լցեալ զօրօք Տաճկաց» (Միխայել Ասորի, 1871, էջ 324։ Համմտ. 1870, էջ 339)։*

375. *Տեղադրվում է ժամանակակից Զեյթին բուռնու տեղում։*

376. *Ծիրանածինը տեղադրում է Կիբիրրեոտների բանակաթեմում, Ատտալիայի և Պերգեի միջև (Լիկիայի և Պամփիլիայի միջև)։ Ստեփանոս Բյուզանդացին ցույց է տա-*

լիս, որ ոմանք տեղադրում են Փոյուգիայում, ոմանք էլ Պամփիլիայում։ Այժմ տեղադրվում է ժամանակակից Ասարքոյ վայրում։

377. Հետաքրքիր մանրամասնություններ է տալիս Վարդան Արևելցին. «Իսկ Մաւի իշխանն Իսմայելի խորհեցաւ բառնալ զթագաւորութիւնն Յունաց, որպէս և զՊարսից, և կազմեաց երեք հարիւր նաւ մեծ, և յամէն նաւ հազար այր. և հազար նաւ փոքր, և յամէն նաւ հարիւր այր. և արձակեաց զնոսա ընդ ծովն. և ինքն ընդ ցամաքն հասանէ ի Քաղկեդոն. և կորեան ամենայն նաւքն, և ինքն փախեաւ ի գիշերի և գերծաւ, և մեռաւ յԱսորիս» (Muyldermans, La domination, p. 50):

378. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Կոստանդին I (675—677)։

379. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Թեոդորոս I (677—679)։

380. Մարդայիտները (սրանց վերաբերյալ Թեոփանեսը գլխավոր աղբյուրներից է), արաբ Ջարաջիմա (եզակի՝ Ջուրջումանի)։ Ամանոս լեռան մոտ գտնվող Ջուրջումա քաղաքի, ինչպես և Անտիոքից հյուսիս ընկած ճահճոտ շրջաններում էին հաստատված։ Նրանք իսլամի սկզբնավորման ժամանակաշրջանում կարևոր դեր էին խաղում արաբա-բյուզանդական պատերազմներում։ Քրիստոնյա էին ու կիսանկախ։ Կոստանդին Միրանածինը ցույց է տալիս, որ նրանք դեռ X դ. անկախ կյանք էին վարում (DAI, I, p. 242)։ Միքայել Ասորին մարդայիտներին մի քանի անուն է տալիս՝ «Մարիդայե» կամ «Լիփուրե» կամ հունարեն ձևով «Մարիդայիտե» և ցույց է տալիս, որ Ասորիքի բնակիչները նրանց կոչում են Գարգումայե։ Ըստ Շաբոյի «Մարիդայե» արամեերեն է և նշանակում է «խոովարար», «ապստամբ», իսկ «գարգումայե»՝ «անխիղճ», «անամոթ» (Michel le Syrien. t. II, p. 455 և ծանոթ. 4, 5։ Նաև էջ 469)։ Մարդայիտների մասին Միքայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության մեջ ասված է հետևյալը. «Ի յինն ամի Կոստանդեայ ելին ի Յունաց զօրք և բնակեցան ի լեառն Լիբանանու և կոչեցան ապստամբք, և Ասորիք կոչեցին զնոսա Ճուռճանք. և առին ի Լիբանանու լեռնէն՝ մինչև ի Սեաւ լեառնն» (Միխայել Ասորի. 1871, էջ 324)։ Սրանից հետո, հավանաբար հայ թարգմանիչը կամ գրիչը, գաղափար չունենալով նրանց էության մասին և ելնելով Ճուռճանք անվան նմանահնչունությունից, գրում է. «Թուի թէ՝ այսու պատճառաւ կոչին վրացիք Ճուռճանք, զի ապստամբեցին ի Հայոց ծառայութենէ և ի հաւատակցութենէ» (էջ 325)։ Միխայել Ասորին շարունակում է. «Եւ ելին Տաճիկք և ջնջեցին զապրստամբն» (էջ 325։ Համմ. նաև Միխայել Ասորի. 1870, էջ 340, ուր գրված է. «Յերից հարիւր ինն ամին Կոստընդեայ. ելին սրիկայք և բնակեցան ի լեառն Լիբանանու և կոչեցան ապստամբք...» (էջ 340)։

Մարդայիտների մասին տե՛ս Մ. Կանարի հոդվածը Encyclopédie de l'Islam-*ում, հտ.* II, *էջ 468—469։ Նաև* Yannopoulos, La société, p. 147: Ἀμανός, Μαρδαΐται, σελ. 130—136: Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Ε΄, σελ. 46 *և հտ.*

Ամենայն հավանականությամբ, մարդայիտների անվան մեջ առկա է «մարդ» արմատը։ Մարդերը հայտնի էին դեռևս Քսենոֆոնի ժամանակ, Տիգրան Բ-ի օրոք ծառայում էին հայկական բանակում, հետագայում Կորբուլոնի (58 թ.), ինչպես և Տրայանոսի (115 թ.) արշավանքների ժամանակ հռոմայեցիներին համառ դիմադրություն ցուցաբերեցին։ Նրանցից կազմված էր «մարդպետական գունդը», որ քաջ կռվողի համբավ ուներ։ Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում այս մարդերը անկասկած հայացած էին, պահպանելով իրենց ռազմատենչ նկարագիրը և ծառայում

էին բյուզանդական բանակում: Նրանց Մարդաստան գավառը կոչվում էր նաև Մարդուցայք կամ Մարդուցէք: Այդ տեսանկյունից շատ կարևոր է Ն. Ադոնցի դիտողությունը, որի համաձայն «էք» և «եայք» մասնիկները ցույց են տալիս «բնակիչներ» հասկացությունը, այնպես էլ Մարդոցէք կամ Մարդուցայք, կազմված լինելով այդ մասնիկներով, նշանակում են «Մարդոցի բնակիչներ», այսինքն «մարդեր» (տե՛ս Адонц, Армения, էջ 417, նաև ծանոթ. 5): Հետևաբար սխալած չենք լինի եթե ընդունենք, որ «մարդուցայք» մարդայիտներ է նշանակում: Սեբեոսը 653 թ. դեպքերի առնչությամբ գրում է. «Վասն հարուածոց՝ որ եղեն ի Մարդուցէսն»: Այստեղ «Մարդուցէսն» ամենայն հավանականությամբ մարդայիտներ է նշանակում և ոչ Մարդուցայք երկրամաս: Ջմռռանանք ասել, որ մարդայիտների գունդը 687 թ. լուծարքի ենթարկելուց հետո, բիրվեց Հայաստան, որտեղից պիտի գնացած լիներ: «Մարդուցայք»-ը հիշատակում է Ղևոնդը Թեոդորոս Ռշտունու հետ կապված դեպքերի առնչությամբ: Բյուզանդացի զորավար Պրոկոպը, պատմիչի ասելով «...էր բանակեալ ի գաւառին Կոգովտի ի սահմանս Բազուձորոյ և Մարդուացայից» (էջ 7):

381. Բնագրում՝ ἀρχαιογενῆ «հին ընտանիքը» կամ «հին տոհմը» հավասարազոր էր ազնվականի: Yannopoulos, La société, p. 17—18:

382. Կորասեննները (կուրայշ) արաբական ցեղ էր, որին էին պատկանում Մոհամմեդը և Մուավիան: Նրանց գիտե և Մովսես Կաղանկատվացին («կուրեշիկ»): Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333:

383. Այսինքն՝ Հովհաննես Պիցիգավդիսը: Բայց նրան Թեոփանեսը ընդամենը մեկ անգամ է հիշատակում:

384. Բյուզանդիայում ռեքս (rex) էին կոչում արևմտյան պետությունների թագավորներին, քանզի βασιλεύς-ը որպես կանոն իրենց վեհապետներին էին վերապահում: Կարոլոս Մեծին Թեոփանեսը կոչում է ռեքս և միայն 812 թ. առաջին անգամ նրան βασιλεύς է անվանում:

385. Բյուզանդիայում IV դ. զորամասի հրամանատար էր, VI դարից այդպես էին կոչվում բարձրաստիճան զինվորականներ, որոնք գլխավորում էին Իտալիայի և Հյուսիսային Աֆրիկայի էքսարքատները: Էքսարքոսները դարձել էին կայսեր տեղակալներ, նրանց իշխանությունը տարածվում էր ֆինանսների, արդարադատության, հանրային գործերի, սահմանների պաշտպանության բնագավառների վրա, նրանք հրապարակում էին և ի կատար ածում կայսերական հրովարտակները, նշանակում քաղաքացիական, զինվորական և եկեղեցական պաշտոնյաներին: Ռավեննայի էքսարքոսը մասնակցում էր Հռոմի պապի ընտրությանը և հաստատում այն:

386. Կաստալդ (castaldi, gastaldi) էին կոչվում լանգոբարդների դուքսերն ու իշխանները, որոնք օժտված էին զինվորական և քաղաքացիական իրավունքներով:

387. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Գևորգ I-ը (679—686):

388. Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը տվյալ տեղը թարգմանել է. „... quo ruit Hedessene *ascensus* et trullus ecclesiae":

389. Անտիոքացոց Աբտեմիսիոս ամիսը համապատասխանում է մայիսին:

390. Բոննի հրատարակության մեջ՝ «սարակինոսների առաջին թագավորը», բնագրում՝ „πρωτοσύμβουλος" «առաջին խորհրդական»:

391. Եղիդ I իբն Մուավիա (680—683):

392. *Դեպքերը տեղի ունեցան 680 թ.։ Բուլղարները, ավելի ճիշտ՝ պրոտոբուլղարներն առաջին անգամ ներխուժեցին Թրակիա 538 թ. և ջարդ տալով բյուզանդական զորքերին, վերադարձան։ Երկրորդ անգամ նրանք ներխուժեցին 540 թ.։ Անցնելով Դանուբ գետը, նրանք ասպատակեցին բալկանյան հողերը. Ադրիատիկ ծովից մինչև Կոստանդնուպոլիս* (Тпкова-Заимова, Нападения „варваров", стр. 4):

393. *Թեոփանեսի* τῶν Οὐννογουνδούρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγων-ի *տեղ Նիկեփոր պատրիարքը գրում է* Οὔννων καὶ Βουλγάρων *(հոներ և բուլղարներ —* Nicephori Breviarium, p. 38): *Ուսումնասիրողները գտնում են, որ երկու հեղինակներն էլ օգտագործել են միևնույն, այժմ կորած մի աղբյուր* (Moravcsik, Byzantinoturcica, I, S. 535): *«Աշխարհացույց»-ում հիշվում են «Ո[նո]գխոնտոր Բ[ու]լկար ևկն»* (Երեմյան, *Հայաստանը, էջ 101), որոնց նույնացնում են Թեոփանեսի Ունոգունդուրների հետ* (Артамонов, История хазар, стр. 168): *Արտամոնովը խորենացու (Ա, 6) վղընդուր բուղկարին էլ նույնացնում է մեր աղբյուրի ունոգունդուրների հետ (նույն տեղում, էջ 168)։ Կոստանդին Միրանածինը իր «Բանակաթեմների մասին» աշխատություն մեջ (էջ 85), խոսելով Թրակիայի մասին, ցույց է տալիս, որ բուլղարները Կոստանդին Պոգոնատոս կայսեր թագավորության վերջում անցել են Իստրոս (Դանուբ) գետը և հաստատվել Թրակիայում։ Նրանք նախապես կոչվել են Օնոգունդուրներ։*

Ունոգունդուրներն ու կոտրագները Թուրքական ծագում ունեցող ցեղեր են, պրոտոբուլղարներին ազգակից։ Նրանց մասին տե՛ս Златарски, История I, ч. I, стр. 72—97: Бурмов, Към въпроса, с. 298—302.

394. *Ազովի ծովը։*

395. *Ատել գետը նույնանում է Վոլգայի հետ։*

396. *Այժմ՝ Դոն։*

397. *Ենթադրաբար կուբան գետը* (Извори, VI, стр. 261, *ծան.* 6)։ *Ըստ Մարկվարտի* (Streifzüge, S. 32, An. 1) *կամա գետը։ Ըստ Արտամոնովի՝ Բուգ գետը* (История хазар, стр. 166)։ *«Աշխարհացույց»-ի՝ «Կուփի-Բուլղար»-ի տակ (տե՛ս* Երեմյան, *Հայաստանը, էջ 101) Ֆ. Պատկանյանը հինց Կուֆիս գետն է տեսնում* (Патканов, Из нового списка, стр. 29):

398. *Նեկրոպելեն հիշատակում է և Կոստանդին Միրանածինը* (DAI, I, p. 182)։ *Նույնացվում է հին շրջանի Կարկինիտական ծոցի հետ (այժմ Պերեկոպ)։ Ուրիշների կարծիքով Դանուբի գետաբերանի մոտ էր գտնվում* (Извори, VI, стр. 261, прим. 7):

399. *Բնագրում՝* Κριοῦ πρόσωπον; *Թամանյան Թերակղզին, կերչի նեղուցի արևելյան ափին* (Извори, VI, стр. 261, прим. 8):

400. *Բոսպորոս երկիրը (Կիմմերյան Բոսպորոս) նույնանում է կերչի հետ։*

400ա. *Ղրիմի հրեական հնագույն գաղութը գոյություն ուներ մ.թ. առաջին դարից։ Թեոփանեսից բացի, այն հիշատակում է և Իբն ալ-Ֆակիհը և կոչում Սամկրշ ալ-Յահուդ։ Տե՛ս* Golden, Khazar Studies, *էջ 20։ Հենց այս հրեաների առկայությամբ էարեի է բացատրել խազարների հրեադավանությունը (նույն տեղում)։*

401. *Խոսքը բուլղարների խան Կուբրատի մասին է (մոտ. 642-ից հետո)։ Նիկեփոր պատրիարքը նրան անվանում է «Ունոգունդուրների տեր»* (Nicephori Breviarium, p. 27): *Նույն հեղինակի ասելով Կուբրատը Հերակլիոս կայսեր հետ հաշտություն էր կնքել և վերջինից ստացել պատրիկի պատվաստիճան։ Կարծիք է հայտնվել, թե «Աշխարհացույց»-ի Խուդրատը հենց Կուբրատն է* (Артамонов, История хазар, стр. 169):

Այստեղ ասենք, որ նա աղբյուրներում կոչվում է և խուբրատ (նույն տեղում)։ Բյուզանդական հեղինակները բուլղար խաներին «տեր» (κύριος) են անվանում։ Այդ մասին տե՛ս Bešev'liev, Κύριος Βουλγαρίας, 289—298:

402. Բատբայանին Նիկեփոր պատրիարքը անվանում է Բայանոս (Βαϊανός), իմա՛ Բոյան։

403. Համարվում է բուլղարական պետության հիմնադիրը (681—701)։ Հին բուլղարական թագավորական ցուցակներում կոչված է Իսպերիխ։ Նրա կենսագրական տվյալները շատ կցկտուր են, անգամ նրա անվան ծագումն է անորոշ։ Վրաց գիտնական Գ. Վ. Ծերեթելին Արմազիի հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերել է մի գեմմա, որի վրա նկարված էր տղամարդու ֆիգուր հունարեն արձանագրությամբ՝ Ἀσπαρούχας πιτιάξης (Церетели, Эпиграфические находки, стр. 50): Գեմմաների հետագա ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ «Ասպավրուկ» անունը միջին իրանական է, որով այդպիսին է համարվում և բուլղար խան Ասպարուխի անունը (տե՛ս Dujčev, Quelques notes, p. 76): Անունը իրանական-ալանական է համարում Բ. Սիմեոնովը և մեկնաբանում «Սպիտակ ձի» (Симеонов, Произход на личното име, стр. 41—46): Բացառված չէ, որ Ասպարուխ անունը հայերի մեջ տարածված իրանական Ասպուրակ[ես] անունն է, որ Յուստին ծագեցնում է պարսկ. suwār (հեծյալ, ձիավոր) բառից (Justi, Iranisches Namenbuch, S. 47):

404. Դանապրիսը Դնեպրն է, Դանաստրիսը՝ Դնեստրը։

405. Թեոփանեսը Օգլոսը գետ է համարում՝ Դանուբից հյուսիս գտնվող։ Մի փոքր հետո նա Օգլոսը հիշում է որպես վայր։ Բուլղար պատմական Դրինովը գտնում է, թե դա այն փոքր տարածությունն է, որ ընկած է Պրուտի, Դանուբի և Սև Ծովի միջև։ Նա բյուզանդական աղբյուրների Օգլոսը կապում է սլավոնների „уголь"-ի (ածուխ) բառի հետ, որից է ծագում սլավոնական «ուգլիչ» ցեղը։ Հետագայում այդ վայրը թաթարներն անվանեցին «բուջակ», որ դարձյալ «ածուխ» է նշանակում (տե՛ս Съчинения на М. С. Дринова, том I, София, 1909, стр. 45, 46: М. Н. Тихомиров, Исторические связи России со славянскими странами и Византией, М., 1969, стр. 103): Այժմ ուսումնասիրողների մեծ մասը Օգլոս է համարում Դանուբի դելտայում գտնվող ամրությունը։ Հարցի մասին տե՛ս և Bănescu, Ὄγλος-Oglu; Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Ε', σελ. 102—107:

406. Նիկեփոր պատրիարքը գրում է Βερσιλίας, Βερυλίας: Աղբյուրները երկու տարբեր տեղեր են նշում այս տեղանվան վերաբերյալ, ավելի վաղ աղբյուրը տեղադրում է հյուսիսային Կովկասում, ավելի ուշը՝ Վոլգայի շրջանում։ Ուսումնասիրողներից ոմանք Բևրզիլիան նույնացնում են հայկական աղբյուրների Բասիղ-Բարսիղ տեղանվան հետ՝ հյուսիսային Կովկասում։ Տե՛ս Golden, Khazar Studies, էջ 143—147։

407. Այժմ՝ Նեսեբր քաղաքը Բուլղարիայում, Սև ծովի ափին։

408. Կարծում են, թե Օդյուսոսից (տե՛ս հաջորդ ծանոթ.) հարավ-արևմուտք գտնվող վայր էր (Извори, VI, стр. 263, ծանոթ. 3)։

409. Թեոփանեսը Օդյուսոսը տեղադրում է Վառնայի մոտ։ Դ. Անգելովը, Պ. Լմմերլը և ուրիշներ Օդյուսոսն ու Վառնան նույնացնում են։ Կոչվում էր նաև Օդյուսոպոլիս։ «Վերանվանումների» բյուզանդական ցուցակում Օդյուսոպոլսի դիմաց գրված է. «որ այժմ Վառնա է կոչվում» (տե՛ս Diller, Byzantine Lists, p. 30):

410. Մատենագետների մեջ որոշակի կարծիք չկա այս «յոթ տոհմերի» վերաբերյալ։ Նշենք այստեղ, որ Թուրքերի խաքանի՝ Մավրիկիոս կայսեր ուղարկած նամակում, խաքանն իրեն անվանում է «մեծ տեր յոթը տոհմերի, աշխարհի յոթ կղիմաների հրամանատար»։ Համմ. Феофилакт Симокатта, стр. 159: Լ. Ն. Գումիլևը գրում է, որ տվյալ դեպքում յոթ թիվը ինչ-որ մոգական նշանակություն ունի։ Այն հանդիպում է Կյուլ-տեգինի և Տոնյո-կուկի արձանագրություններում (Гумилев, Биография тюркского хана, стр. 69): Հարցի մասին հատուկ տե՛ս Dujčev, Les sept tribus, p. 55—65): Ավելացնենք այստեղ, որ Կոստանդին Միրանածինի համաձայն հունգարացիներն էլ յոթ ցեղ են։ Տե՛ս DAI, էջ 170։

411. Սևերները բնակվում էին Դնեպրից արևելք։ Նրանց մասին տե՛ս Dujčev, Les sept tribus, p. 55 sqq.:

412. Միասնական կարծիք չկա Բերեգաբ անունը կրող լեռնանցքի տեղադրման շուրջ։ Նույնացվում է ժամանակակից Զարլըկավաշ կամ էլ Բայրամդերե լեռնանցքների հետ (Цанкова-Петкова, О территории, стр. 124. прим. 1, 127: Տե՛ս Извори, VI, стр. 264, ծանոթ. 2)։

413. Նորաստեղծ բուլղարական պետության հարավ-արևմուտքում ընկած Ավարիան կապ չունի ժամանակակից Հունգարիայի տարածքում գոյություն ունեցած Ավարական խաքանության հետ։ Խոսքը ավար գաղթականների մասին է, որոնք հաստատված էին Բալկանյան լեռների կենտրոնական մասի հյուսիսային փեշերին։ Հենց այս ավարների օգնության դիմեց Կրումը (Цанкова-Петкова, О территории, стр 139—140)։

414. Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական VI ժողովը գումարվեց Տրուլոս (գմբեթակիր) կոչվող պալատում, 680 թ. նոյեմբերի 7-ից 681 թ. սեպտեմբերի 16-ը։ Ժողովը գլխավորում էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Դեորգը։ Մասնակցեցին Անտիոքի Մակարիոս պատրիարքը, Հռոմի պապի, Ալեքսանդրիայի և Երուսաղեմի պատրիարքների ներկայացուցիչները։ Ժողովի մասին մանրամասն վկայում է և սխալմամբ Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Ժամանակագրություն»-ը (էջ 398—399). «Եւ հիմնադրեալ զհայհոյութիւն պղծոյն Ղեւոնի շինեցին ի վերայ դաւելադրեալ ուրացութիւնն Մարտինոսի և Մաքսիմոսի, երկու բնութիւնս, եւ երկու կերպարանս, եւ երկու ներգործութիւնս եւ երկու կամս ի վերա Քրիստոսի ասելով»։

415. Մուխտար իրն Աբու Օբեյդ ալ-Թաքաֆի։ Միքայել Ասորու տվյալներով ապստամբություն բարձրացրեց Աքուլայում՝ այն է Բաբելոնում (Michel le Syrien, t. II, p. 468—469): Նախապես հարել էր իրն Զուբեյրին։

416. Մրվան I իրն ալ-Խաքամ (683—685)։

417. Արաբական աղբյուրների Արդ Ալլահ իրն ալ-Զուբայրը, որ Աբդալմելիքի ժամանակ, հիջրայի 66 թ. (685/686 թթ.) ապստամբություն բարձրացրեց և իրեն խալիֆա հռչակեց։ Պատկանում էր կուրայշ ցեղին։ Սպանվեց 692 թ. հոկտ./նոյ. ամսին։ Էթրիբի արաբների զևկավարն էր՝ Իսլամի երկրորդ քաղաքացիական կռիվների ժամանակ (680—692)։ Տե՛ս նաև Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները, էջ 43։

418. Հասան իրն Մալեք իրն Բահդալ, Եզիդ I-ի քեռին։

419. Արդ ալ-Մելիք (685—705 թթ.), Օմմայան հարստության 5-րդ խալիֆան։ Նրան բազմիցս հիշատակում է Մովսես Կաղանկատվացին։

420. Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարքը երկրորդ անգամ աթոռակալեց 686—687 թթ.։

421. *Հուստինիանոս II (685—695, 705—711)։*

422. *Պայմանագիրը նախապես կնքված էր 678 թ., 688 թ. այն վերանորոգվեց (տե՛ս* M. Canard, Bull. d'Et. orient. de l'Inst. fr. de Damas, 13 (1949—1951), *էջ 62—69)։ Կիպրոսը առաջին անգամ արաբների հարձակման դոհ դարձավ 648/649-ին, ապա 653/654 թթ։ Մի շարք ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ* condominium-*ը (Ostrogorsky, Histoire, p. 160) տևեց մինչև 965 թ., երբ այն վերջնականապես ազատագրվեց արաբների ձեռքից (տե՛ս Jenkins, Cyprus, p. 1006 և հա.։* Χατζηψάλτη. Ἡ Κύπρος: Apud: Ζακυθηνοῦ, Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, σελ. 104, ծանոթ. 3)։ *Հետաքրքրական է նշել, Միքայել Ասորու տվյալներով բյուզանդացիները և արաբները կիսում էին Կիպրոսի հարկերը միայն, որ Կիպրոսն էր երկուսին ենթակա ու հպատակ, Հայաստանը, Վրաստանը (Գուրզան) և Աղանը (Արզոն) և Մեզիայի հյուսիսային մասը, այն է Ատրպատականը (Ադարբիգան) պիտի ենթարկվեին միայն Բյուզանդիային (Michel le Syrien, t. II, p. 469)։ Ենթադրում են, որ այս պայմանագրով Աբդալմելիքը ճանաչեց Բյուզանդիայի տիրապետությունը ամբողջ Հայաստանի վրա (կամ նրա մի մասի)։ Տե՛ս* Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, ΣΤ', σελ. 33։ *Համմ. նույն տեղում, էջ 36, որտեղ վատահ խոսք է լինում Հայաստանի մի մասի Բյուզանդիային ենթարկվելու մասին։ Հարցի մասին տե՛ս* Τωμαδάκης. Κυπριακά, σελ. 27: *Costantino Porfirogenito* de Thematibus, p. 26—27: Οἰκονομάκης. Ἡ ἐν Κύπρῳ Ἀραβοκρατία, σελ. 193—200: *Այս աշխատություններում հեղինակները ցույց են տալիս, որ 648—695 թթ. միջև Կիպրոսում կատարյալ արաբական տիրապետություն չի եղել նշենք այստեղ, որ Կիպրոսում այս ժամանակ կար հայկական բազմամարդ գաղութ, որ հայերը գաղթեցվել էին այստեղ դեռևս 578 թ. Ադաներից* (Kyrris, Military colonies, p. 157):

423. *Այս տիտղոսը կրողները զբաղվում էին դիվանագիտությամբ և ներքին անվտանգությամբ։ Ենթարկվում էին* magister officiorum-*ին և կոչվում էին* agentes in rebus: *Պաշտոնը հարատևեց մինչև VIII դ., որից հետո նրանց պարտականությունները կատարող մարդիկ կոչվում էին «վասիլիկոս»* (DAI, II, p. 79):

424. *Մ. Յա. Սյուզյումովը մարդայիտների, ինչպես և առանձին արաբական ցեղերի անցումը Բյուզանդիա բացատրում է բյուզանդական կառավարության՝ գյուղական համայնքների պաշտպանության ուղղությամբ տարած քաղաքականությամբ* (Сюзюмов, О характере, стр. 45): *Ավելի ուշ աղբյուրներում, նախ և առաջ Կոստանդին Միրանածին կայսեր երկերում, մարդայիտներ են հիշվում Բյուզանդական կայսրության այլևայլ շրջաններում՝ Պելոպոնեսում, Կեֆալոնիայում, Էպիրոսի Նիկոպոլիս քաղաքում, Աստակիայում, սակայն նրանք VII դ. մարդայիտների հետ որևէ առնչություն չունեն, պարզապես նրանց անունը կրողներ են։*

425. *Ութեդուլլահ իբն Զիյադը Մուավիան արա հորն էր հայտարարել իր եղբայրը և ոչ Զիյադին, ինչպես գրում է Թեոփանեսը (*Στράτος. Τὸ Βυζάντιον, ΣΤ', σελ. 38, *ծանոթ. 118)։*

426. *Բնագրում՝* Βουκαΐαν:

427. *Միջագետքի հին քաղաք Եփրատի ձախ ափին, այս գետի Աբորա (Խաբուր) վտակի խառնման տեղում։ Գտնվում էր Հռոմեական կայսրության ծայրամասում և պարսպապատվել էր Դիոկլետիանոսի և Հուստինիանոս I-ի կողմից։ Զորավարի աթոռանիստ էր։ Վահրամ Չուբինի ապստամբության ժամանակ պարսից արքա Խոսրովն այստեղ ապաստանեց։*

428. *Հուստինիանոս I-ի կողմից Ասորիքի հին մայրաքաղաք Անտիոքին տրված նոր անունը, որ «Աստվածայինն» (աստծո) քաղաք է նշանակում։ Նիկեփոր Փոկասի գրավումից հետո Անտիոքը պաշտոնական փաստաթղթերում Անտիոք-Թեուպոլիս է կոչվում։*

429. *Կոստանդնուպոլսի Պավղոս III պատրիարքը (688—694)։*

430. *Թեոփանեսն այստեղ տեղանվան հոգնակի ձևն է օգտագործում, երկու տող հետո՝ եզակի։ 6250 թ. տակ նա հիշում է Մակեդոնիայի Սկլավենիանները։ Տե՛ս էջ 142։*

431. *Օպսիկիոն բանակաթեմը գտնվում էր Փոքրասիական թերակղզու հյուսիս-արևմտյան ծայրամասում։ Նրա մեջ էին մտնում Նիկիա, Պրուսա, Կոտիեոն, Դորիլեոն, Միդեոն, Ապամիա, Կյուզիկոս, Աբիդոս և այլ քաղաքներ։*

432. *Բնագրում՝* Ἀβδελᾶς ὁ Ζουβήρ; *Ճշտորեն է նույնանում 6175 թ. տակ հիշված* Ἀβδελᾶς υἱὸς Ζουβὲρ-*ին, քանզի նրան արդեն սպանել էր Աբդալմելիքը, թեպետև այնտեղ հնարավոր է, որ խոսք է լինում հետագա դեպքերի մասին։*

433. *Ոչ թե Զուբեյրի (բնագրում՝* Ζουβεῖρ), *այլ Զուբեյրի որդի Աբդալայի (Աբդալլահ իբն Զուբայր)։ Դեպքը տեղի ունեցավ 692 թ.։ Համմտ. ծանոթ. 432։*

434. *Բնագրում՝* Χαζάν։ *Շաբոն առաջարկում է ուղղել* Χαζάζ (*խագագ*)։ *Միքայել Ասորին տալիս է Հաջջաջ ընթերցումը։ Խոսքը էլ-Հաջջաջ իբն Յուսուֆի մասին է (*Michel le Syrien, t. II, p. 470);

435. *Թեոփանեսը ճիշտ չէ։ Կիպրացիները 690/691 թթ. հաստատվեցին Կյուզիկոսում, որ և քաղաք հիմնադրեցին՝ նոր Հուստինիանուպոլիսը (*Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, ΣΤ΄, σελ. 69):

436. *Բնագրում՝* μονήτας:

437. *Գեթսեմանիի տաճարը Քրիստոսի գերեզմանից հետո քրիստոնյաների գլխավոր սրբավայրն է Երուսաղեմում, քանզի նրա մեջ էր Աստվածածնի գերեզմանը։ Գրանվում էր Ձիթենյաց լեռան արևմտյան փեշերին։ Տաճարում բացի հույներից, մաս ունեն նաև պապինները, հայերը և ասորիները։ Կառուցվել է Կոստանդին Մեծի և նրա մայր Հելենեի կողմից, բայց հետագայում բազմիցս վերանորոգվել ու վերակառուցվել։*

438. *Ռ. Գիյանը կարծում է, որ Մանսուրը հնարավոր է հայրն է Հովհաննես Մանսուրի՝ մականունը Ոսկեհոս (Հովհան Դամասկացի), որն աչքի ընկավ սրբապատկերների պաշտպանության դիրքերում՝ Կոստանդին V-ի օրոք* (*Guilland*, Les logothètes p. 12):

439. *Սլավոնների բյուզանդական բանակում ծառայության ընդունվելը ցույց է տալիս, որ նրանք օգտվում էին ազատների իրավունքներից։ Բանակում ծառայելը ազատ քաղաքացիների իրավունքն էր։ Այս հանգամանքը, որ Թեոփանեսի ասելով Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկետասը (766—780) ծագումով սլավոն էր, նույն բանն է հաստատում* (*Yannopoulos*, La société, p. 253):

440. *Բնագրում՝* λαὸν περιούσιον:

441. *Նիկեփոր պատրիարքը նրան անվանում է* Γεβοῦλον (*Nicephori* Breviarium, p. 41): *Բուլղար պատմաբանները գտնում են, որ բուլղարական իսկական անունն է։ Այն հանդիպում է IX դ. արձանագրություններում* (Извори, т. VI, стр. 266, прим. 3):

442. Ոմանք կարծում են, որ խոսքը Կիլիկիայի ծովափնյա Սեբաստիա քաղաքի մասին է, հետագայի Այաս նավահանգստի։ Կարծիք կա նաև, որ Առաջին Հայքի Սեբաստուպոլիսն է, այժմ՝ Սուլու սարայ (Զիֆքլիկ) (*Maricq*, Notes sur les Slaves, p. 350 և հտ.։ Համմ. *Ostrogorsky*, Histoire, p. 162: Извори, т. VI, стр. 266, ծանոթ. 4)։ Առաջին Հայքի Սեբաստուպոլսի մասին է կարծում նաև Զակիթինոսը։ (Ζακυθηνός, Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, σελ. 105): Բայց Առաջին Հայքի Սեբաստուպոլիսը ծովափնյա՞ էր։ Տարօրինակ կարծիք է հայտնել Թեոփանեսի ժամանակագրության հրատարակիչը։ Ցանկերում Սեբաստուպոլսի մասին նա գրում է. Urbs maritima (Colchidis), vol. II, p. 700, այսինքն նույնացնում է ժամանակակից Սուխումիի հետ։ Հարցի մասին տես Στράτος, Τὸ Βυζάντιον, ΣΤ', σελ. 44—45, որտեղ ասված է նաև, որ «ծովափնյա» բառը Թեոփանեսի սխալն է։

443. Նույնանում է հայկական աղբյուրներում հիշված «Մահմետ իշխան զօրուն իսմայելի» անձնավորության հետ, որ ճնշեց հայոց 703 թ. ապստամբությունը։ Հենց սա էր Նախճավանի և Խրամի եկեղեցիներում հայ նախարարներին ողջակեզ անողը (Ղևոնդ, էջ 32—33։ Համմ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 366—367)։ Թեոփանեսը մի քիչ հետո այդ բանը հաստատում է։

444. Թեոփանեսն այստեղ վկայում է Փոքր Ասիայում (Օպսիկիոն բանակաթեմում) գաղթեցված սլավոնների բնաջնջման մասին։ Բայց հետագայում (762) Կոստանդին V-ը դարձյալ սլավոններ գաղթեցրեց Արտանա (Բյութանիայում)։ Նիկեփոր պատրիարքի տվյալներով նրանք 208 հազար հոգի էին։ Կոստանդին Միրանածինի վկայությամբ 949 թ. Տոնգիլեսի Կրետեի արշավանքին մասնակցեցին Օպսիկիոնի սլավոններն իրենց երեք հրամանատարներով (տե՛ս Կոստանդին Միրանածին, էջ 148—149)։

445. Այս Սմբատին Ղևոնդը համարում է Վարազտիրոցի որդի և մանրամասն խոսում նրա պայքարի մասին ընդդեմ կայսրության (էջ 19)։

446. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Կալլինիկոս I-ը (694—706)։

447. Անտիոքացոց հյուպերբերբետայոս ամիսը համապատասխանում է հոկտեմբերին։

448. Հուստինիանոս II-ի տրիկլինոնը կամ Ոսկե տրիկլինոնը (խրիսոտրիկլինոն) շքեղ շինքերից մեկն էր, կառուցվել է 694 թ.։ Տոնախմբություններին դահլիճ էր։

449. Բնագրում՝ էպիկտես։ Նշանակում է որևէ գործի վերակացու։ Այդ պաշտոնի անվանումը հետագայում ընդունվում է որպես հատուկ անուն։ Մատթեոս Ուռհայեցին հիշատակում է Անտիոքի կառավարիչ հայազգի էպիխտին։

450. Սա գենիկոնի լոգոթետի առաջին հիշատակություններից մեկն է բյուզանդական աղբյուրներում (*Guilland*, Les logothètes, p. 12): Ընդհանրապես լոգոթետների մասին նույն տեղում, էջ 5—115։ Նաև՝ Կոստանդին Միրանածին, էջ 291—292։

451. Բոսֆորը նկատի ունի։

452. Բնագրում՝ βάθρα: Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը թարգմանել է bases:

453. Կոստանդնուպոլսի թաղամաս Ոսկեղջյուրում։ Այստեղ կային պալատ, բաղանիք, տաճարներ և վանքեր, այդ թվում և սբ. Եվփեմիայի վանքը։

454. Հավանաբար հենց այս արշավանքը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրված է Ղևոնդի կողմից։ Պատմիչը գտնում է, որ դեպքերը տեղի ունեցան Արդամելիքի իշխանության 16-րդ տարում (ըստ Թեոփանեսի՝ 12-րդ) և զորավար Մահմետը մուտք գործեց Ջերմաձոր գավառը (Մոկաց գավառ)։ Սա «սուր ի գործ արարեալ կոտորէր զարան և զկանայս, և զմանկունսն վարէր ի գերութիւն. և տագնապ հասուցանէր աշխարհիս» (էջ 20)։ Ղևոնդը ցույց է տալիս, որ զորավար Մահմետը երկրորդ անգամ արշավեց Հայաստան՝ Արդամելիքի 18-րդ տարում։

455. Բրուքսը կարծում է, որ այստեղ խոսքը ոչ թե Կոստանդնուպոլսի ամբողջ դեմոսի մասին է խոսքը, այլ վենետների (կապույտների) արիստոկրատական կուսակցության պատկանող դեմոսի (Gambridge Medieval History, II, 1913, էջ 409)։ Այդ միտքը Գևորգ Վանականի և այլ աղբյուրների, այդ թվում և Կիրակոս Գանձակեցու տվյալներով հաստատում է Մ. Վ. Լևչենկոն (Левченко, Венеты и прасины, стр. 182)։

456. Ըստ Կոստանդին Միրանածինի արևմտյան 5-րդ բանակաթեմն էր։ Հիերոկլեսի Սինեկդեմոսի համաձայն նույնանում է Աքայայի հետ։ Ընդգրկում էր հյուսիսային և կենտրոնական Հունաստանը՝ մինչև Պելոպոնես։ Բանակաթեմը ստեղծվեց VII դ. վերջում։ Կենտրոնը Լարիսա քաղաքն էր։ Տարբեր ժամանակներում Պելոպոնեսը մտնում էր Հելլադա բանակաթեմի կազմի մեջ։

457. Իրականում Սոֆիեի (կամ Սոֆիենների) նավահանգիստը լրիվ չի համընկնում Հուլիանոսի նավահանգստին։ Սոֆիեի նավահանգիստը թուրքերն անվանում են Կադըրգալիմանը։ Գտնվում էր Կոստանդնուպոլսի եվրոպական մասի հարավարևելյան ափին։

458. Գտնվում էր Սոֆիանե նավահանգստից արևմուտք։

459. Տե՛ս ծանոթ. 78։ Նաև Կոստանդին Միրանածին, էջ 283, ծանոթ. 193։

460. "Ὑπαρχος τοῦ στρατοπέδου։ Այսպես էր կոչվում արշավանքի դուրս եկած բյուզանդական զորաբանակի մատակարարման պետը։ Կոչվում էր նաև Մեծ ստրատոպեդարք։ Սակայն բացառված չէ, որ այստեղ խոսքը Կոստանդնուպոլսի բաղաքապետի՝ էպարքոսի մասին է։

461. Բնագրում՝ φόρος հրապարակ, բայց ավելի որոշակի՝ Կոստանդնի հրապարակը։ Գտնվում էր սբ. Սոֆիայից արևմուտք, Ձիարշավարանից հյուսիս-արևմուտք։

462. Կոստանդնուպոլիսը բաժանված էր 14 ռեգիոնների (regiones, ῥεγεῶνες, κλίματα), շրջանների (տե՛ս Janin, Cons. byz., p. 49—64), որոնցից 13-ը գտնվում էին քաղաքի եվրոպական մասում, 1-ը՝ Սիկն կոչվածը՝ ասիական։

463. Անեծք է, մոտավորապես՝ «գյոռբա-գյոռ լինես»։

464. Աֆենդոնեի մասին տե՛ս ծանոթ. 77։

465. Հնում՝ Խերսոնես, բյուզանդական Խերսոն բանակաթեմի կենտրոնը։ Կոստանդին Միրանածինի օրոք կայսրության եվրոպական 12-րդ բանակաթեմն էր։ Խերսոնը Կորսուն քաղաքն է Սև ծովի ափին՝ Ղրիմում, Սևաստոպոլից արևմուտք։

466. Տե՛ս ծանոթ. 100։

467. Հիոնտիոս կայսր (695—698)։

468. Բնագրում՝ "Αλιβος, հայկական աղբյուրների Վլիքը (Վալիդ իբն Աբդալմելիք)։

469. Հյուսիսային Աֆրիկայի նվաճումը, որը սկսեց նշանավոր Ուքբան, շարունակվեց 697 թ. Հասան իբն ան-Նուամանը։ Հաջորդ տարին նա գրավեց Կարթագենը։ Արար-

ները Աֆրիկան վերջնականապես նվաճեցին 711 թ., Մուսա իրն Նուսայրի գլխավորությամբ:

470. Բնագրում՝ πρωτεύβουλος:

471. Կիբյուրեոտների բանակաթևմը գտնվում էր Փոքրասիական թերակղզու հարավ-արևմուտքում: Լինելով ծովային բանակաթևմ, այն կադավարում էր ոչ թե զորավարը, այլ ծովակալը՝ տվյալ դեպքում դրունգար:

472. Ոսկեղջյուրի նավահանգիստներից մեկը, հավանաբար նույնանում է Նևորիոնի հետ:

473. Դելմատոսի (կամ Դալմատոսի) վանքը, որի անունով էր կոչված Կոստանդնուպոլսի մի թաղամաս, գտնվում էր Կոստանդնի պարսպի հարավային մասում, ժամանակակից Սամաթիայից արևելք:

474. Ապսիմարոս (Տիբերիոս III): Թագավորեց 698—705 թթ.:

475. Տե՛ս վերը, ծանոթ. 434:

476. Հավանաբար Աբդալլահ իրն Աբդալմալիք իրն Մրվանը, խալիֆա Աբդալմալիքի որդին, քանզի հիշվում է, որ 701—702 թթ. նա Բյուզանդիայի վրա արշավանք է կատարել: Հետագայում նա դարձավ Եգիպտոսի կառավարիչը:

477. Հնպատոմոն թարգմանաբար Ճշանակում է յոթդևյան:

478. Բնագրում՝ ἀρχόντες:

479. Խոսքը հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ հայերի 703 թ. ապստամբության մասին է: Հայ նախարարները ողջակեզ արվեցին Խրամի և Նախճավանի եկեղեցիներում: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ղևոնդ պատմիչի երկում (էջ 32—33): Մովսես Կաղանկատվացին (366—367), Հովհաննես Դրասխանակերտցին (էջ 97—98), Վարդան Արևելցին (Muyldermans, La domination, p. 51), Միքայել Ասորին (Michel le Syrien, t. II, p. 474), նույնպես անդրադարձել են այդ դեպքերին: Ուսումնասիրություններից տե՛ս Առաքելյան, Հայերի ապստամբությունը, էջ 55—62, Тер-Гевондян, Армения, стр. 75—78:

480. Բնագրում՝ Σιδὼν κάστρον: Միքայել Ասորին գրում է Šizé (Michel le Syrien, t. II, p. 489); նույնպես է և հայերեն թարգմանության մեջ. «զանասիկ բերդն յերկրին Կիլիկիոյ, որ կոչի Շիզէ» (Միխայել Ասորի, 1871, էջ 338):

481. Այս Դարաս բերդը Նիկեփոր պատրիարքը անվանում է Դորոս և տեղադրում Գոթաց աշխարհում (Nichepori Breviarium, p. 46): Ավելի ուշ աղբյուրներում Դորոսի փոխարեն հանդիպում է Թեոդորոս ձևը: Վասիլևսկու կարծիքով նույնանում է Մանգուպի հետ: Տե՛ս Васильевский, Житие Иоанна Готского, стр. 417—418: Դեպքերի մասին՝ նույն տեղում, էջ 388—390:

482. Բյուզանդական աղբյուրները խաքանին անվանում են Իրուգիր Գլավան (Артамонов, История хазар, стр. 196):

483. Ըստ Ղևոնդի՝ խաքանի դստեր, և ոչ թրոջ. «Յուստինոս գնացեալ յաշխարհն Խազրաց՝ առնոյր իւր կնութեան զդուստրն Խաքանայ արքային Խազրաց» (էջ 17): Հասկանալի է, նա Թեոդորա կոչվեց ամուսնանալուց և մկրտվելուց հետո: Մեզ հայտնի չէ նրա իսկական անունը:

484. Հին հունական դաղութ էր և գտնվում էր ժամանակակից Թամանյան ծովածոցի տեղում: Նրա ավերակները գտնվում են Կրասնոդարի երկրամասի Տեմրյուկի շրջանի Սեննայա կայարանից 3 կմ արևմուտք, որտեղ այժմ հնագիտական պեղումներ են կատարվում:

484. Հայտնի չէ, պատպատիսը անուն է, թե տիտղոս։ Ինչ վերաբերում է Բալգիցինին, ապա այդ մասին արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ։ Գոլդենը կարծում է, թե Belgičі/Bälgičі-ն է։ Նշանակում է «կնիքի պահապան» և համապատասխանում է կենտրոնական Ասիայի թուրքերի «տամղաչի»-ին, օսմանցիների «նիշանչի»-ին։ Գոլդենից առաջ Կոկովցովը բացատրել էր Balıgčі, քաղաքապետ, որ ավելի է հարմարվում Թեոփանեսի Բալգիցինի էությանը։ Տե՛ս Golden, Khazar Studies, էջ 165—167, 204—205։

485. Ժամանակակից Կոստանցա նավահանգիստը Ռումինիայում։ Հին հունական գաղութ էր։ Մ. թ. 8—17 թթ. այստեղ էր ապրում աքսորական Օվիդիոսը։ Կոստանդին Մեծը Տոմիսը վերանվանեց Կոստանդինիանա։ Թուրքական տիրապետության ժամանակ կոչվում էր Քյուստենջե։

486. Տեղն անորոշ։ Բազմաթիվ կարծիքներ են արտահայտվել, որոնցից մեկի համաձայն Ղրիմի թերակղզու արևելյան ծայրն է, որ կոչվում էր Ասպերա թերակղզի (տե՛ս Γιαννόπουλος, Βαρασβακούριος, σελ. 293)։

487. Հունարեն բնագրում՝ Βαρισβακούριος։ Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ՝ Barisbacurius։ Նիկեփոր պատրիարքը տալիս է ճիշտ ընթերցումը. Βαρασβακούριος (*Nicephori* Breviarium, p. 47, 54)։ Հույն բյուզանդագետ Յաննոպուլոսը, որ հատուկ հոդված է նվիրել այս անձնավորության (Γιαννόπουλος, Βαρασβακούριος, σελ. 294), ընդգծելով նրա անվան ոչ հունարեն, հնարաբար և այն կրողի ոչ հույն լինելը, նրան խերսոնցի է համարում։ Բայց նա, անկասկած, հայկական վարազ անունն է՝ բարդված Բակուր անվամբ։ Գտնված են նրա արճճե կնիքները. Մեկի վրա նա պատրիկ տիտղոսն է կրում (Schlumberger, Sigillographie, p. 3, 249: Տե՛ս նաև Zacos et Veglery, Byzantine Lead Seals, I, 1739—1731: Apud: Yannopoulos)։ Վարազբակուրի արճճե կնիքներ պահվում են նաև Լենինգրադի Էրմիտաժի հարուստ հավաքածուում (Шандровская, Памятники, стр. 247)։ Նշենք, որ կնիքների վրա դրված է Βαρασβακούριος։ Վարազբակուրի Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար լինելու հանգամանքը վկայում է նրա հանդեպ բյուզանդական կայսրերի ունեցած հսկայական վստահությունը, քանի Կոստանդնուպոլսին ամենամոտիկ այդ բանակաթեմի զորքերը միակ ամենավստահելի ուժն էին, որոնց վրա անմիջականորեն հենվում էին նրանք։ (Տե՛ս Γιαννόπουλος, նույն տեղում, էջ 294)։ Մի այլ տեղում Թեոփանեսը նրան «պրոտոպատրիկ» է անվանում, դեռևս անծանոթ բովանդակությամբ տիտղոս։ Ամանք «պատրիկների դասի գլխավոր» են բացատրում (Bury, IAS, p. 28)։ Յաննոպուլոսը մերժելով այդ մեկնաբանությունը, Վարազբակուրին պատրիկ է անվանում, ելնելով նրա կնիքների վրա կարդացվող «պատրիկ» գրությունից։ Բայց պատրիկը չէր կարող հետագայում պրոտոպատրիկ դառնալ։ «Պրոտոպատրիկ» տիտղոսը հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում՝ «պրոտոնպատրիկ», «պռատևպատրիկ» ձևով։ Բյուզանդական Կոստանդին կայսրը Աղվանից իշխան Ջիվանշիրին «առնէ... պռոտոն պատրիկ» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 208)։ Տե՛ս և Դրիգոր Մագիստրոս, էջ 225։ Համմ. Աճառյան, Հայերեն նոր բառեր, Բ, էջ 203։

488. Պերկոպի ծովածոցը։ Ուշ շրջանում իտալացիները կոչում էին Նիգրոպոլի (Васильевский, Записка греческого топарха, стр. 193—194)։ Տե՛ս և ծանոթ. 398։

489. Բնագրում՝ Μοάκης: Մի քիչ հետո (6205 թ.) նրանում է, որ Միսակիսը նրա ազգանունն է, քանզի անունը Թեոդորոս է: Թումանովը Միսակիսը համարում է հայկական Համայակ անունը (*Toumanoff*, Caucasia, p. 149):

490. Նրան հիշում է նաև Ղևոնդը Տրուէղ ձևով, որը սխալմամբ գրում է, թե Հուստինիանոսին գահ բարձրացրեց խաքանը, նրան տալով զորք «Տրուէղ»-ի գլխավորությամբ, որն, իբրև թե «մեռանէր ի պատերազմին» (Ղևոնդ, էջ 17):

491. Այս անունը Թեոփանեսը բերում է Ἄλιβος (6189 թ.) և Οὐαλίδ (6197 թ.) ձևով: Աշտար խալիֆա Վալիդ I-ը (705—715): Հայկական աղբյուրներում կոչվում է Վլիթ:

492. Կոստանդնուպոլսի Խարսիու կամ Խարիսիու դարբասը գտնվում էր դեպի սբ. Առաքելոց եկեղեցին տանող մեծ ճանապարհի վրա և համապատասխանում է ժամանակակից էդիրնեկապըին (Ադրիանուպոլսի դուռն): Անունը պարսկական է «կապուտների» կուսակցության ղեկավար Խարիսիոսին (Խարսիոսին):

493. Տևեց 705—711: Հուստինիանոս II-ի երկրորդ թագավորության մասին կա հատուկ ուսումնասիրություն: Տե՛ս *Head*, The second reign of Justinian II, p. 14—32:

494. Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարք (706—712):

495. Նիկեփոր պատրիարքի ասելով, Հուստինիանոսը Տերվելիսին կեսարի պատվաստիճանն էլ շնորհեց (*Nicephori* Breviarium, p. 48), որի կրողը կայսրից հետո երկրորդ մարդն էր պետության մեջ, թեև տվյալ ժամանակ կորցրել էր իր սկզբնական նշանակությունը: Տերվելիսը առաջին օտարազգի անձնավորությունն էր, որ արժանանում էր այդ տիտղոսին (*Ostrogorsky*, Histoire, p. 172): Հուստինիանոս II-ի Տերվելիսին տված «նվերների» մասին գրում է և բառարանագիր Սուիդասը (Սուդա), ելնելով նրա տվյալներից, բուլղար պատմաբանները գտնում են, որ խոսքը սոսկ «նվերների» մասին չէ, այլ ըստ էության հարկի, վերականգնումը տարեկան հարկի, որ Բյուզանդիան վճարում էր Կոստանդին IV-ի ժամանակ: Վ. Զլատարսկու համաձայն, Հուստինիանոս II-ի Տերվելիսի հետ կնքած պայմանագրի պայմաններն էին. 1) տարեկան հարկի վճարում, 2) Տերվելիսի ճանաչում Բուլղարիայի օրինավոր կառավարիչ, իսկ Բուլղարիայի՝ անկախ պետության, ընդ որում, նկատի առնելով Գեորգ Վանականի տեղեկությունները, Հուստինիանոս II-ը Տերվելիսին զիջեց և «այժմ Զագորա կոչված» շրջանները: Հարցի մասին տե՛ս *Баласчев*, Българският господар Тервел, стр. 55 и сл.; *Златарски*, История на българската държава, т. I. *Бешевлиев*, К вопросу о награде, стр. 8—13; *Дуйчев*, Юстиниан II Ринотмит:

496. Ապոլլոնիաս անունով բազմաթիվ քաղաքներ են եղել, որոնք իրենց անունը պարտական են տեղում պաշտվող Ապոլլոն աստծուն: Տվյալ դեպքում հավանաբար նկատի ունի Թրակիայի Ապոլլոնիասներից մեկը:

497. Միջերկրյայք (հունարենում՝ Μεσόγαια) ասելով բյուզանդական հեղինակները նկատի ունեն Փոքրասիական թերակղզու մեջտեղում գտնվող տարածքը: «Աշխարհացոյց»-ում վկայված է այն. «Եւ ունի Ասիա կողմունս կողմունս. Եւ նախ զկողմն Մէջերկրեայս» (Անանիա Շիրակացու Մատենագրություններ, էջ 345): Ղևոնդ պատմիչը ավելի հստակ է գրում. աշխարհն Միւսիգիոն, որ թարգմանի Միջերկրեայք» (էջ 103):

498. Համմ. Սաղմոս ՂԱ, 1—3. «Ի վերայ ի՛ծից և քարից գնասցես դու, առ ոտն կոխեսցես գառեւծն և զվիշապն»:

499. Կյունեգիոնը գտնվում էր Մանգանայի պալատի մոտ, ժամանակակից Սերայլի վերջավորությունում, Կոստանդնուպոլսի եվրոպական մասի արևելյան ծայրամասում և որպես կանոն մահապատիժն ի կատար ածելու վայր էր։ Այն հիշատակում է և Սեբեոսը։ Մավրիկիոս կայսրը հրամայեց իշխան Սմբատ Բագրատունուն և այլ հայ նախարարների՝ «մերկացուցանել և ընկենուլ ի կիւնիկին» (Աբեղյան, էջ 92, 93)։

500. Խոսքը Ամաստրիդայի մասին է։ Թեոփանեսն այն կղզի է անվանում, բայց իրականում Փոքր Ասիայի Թերակղզու վրա գտնվող ծովափնյա քաղաք է՝ Պափլագոնիայում, Պանդերակլիայի և Սինոպի միջև։ Մանրամասն հիշատակվում է Ստրաբոնի կողմից (Васильевский, Жития, стр. XXI—XXVII)։

501. Երուսաղեմի Հովհաննես V պատրիարքը (705—735)։

502. Բնագրում՝ γλώσσῃ (լեզվով)։

503. Քաղաք Սվքսինյան Պոնտոսի Թրակական ափին, այժմ՝ Պոմորիե քաղաքը Բուլղարիայում։

504. Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիք, Վալիդ I իբն Աբդ ալ-Մալիքի եղբայրը։ Նա Մրվան I-ի թոռն էր և ոչ Մուավիայի, ինչպես ասվում է այլ աղբյուրներում։ Վալիդ I-ի իշխանության սկզբում գրավեց ալ-Թուվանա, Կապպադովկիայի ամենակարևոր բերդը ըստ արաբական աղբյուրների՝ 707 թ. մայիսին, ըստ բյուզանդական՝ 709 թ.։ Բերդը Թեոփանեսը կոչում է Տիանա։ 712-ին նա գրավեց Պոնտոսի Ամասիա քաղաքը։ Նրան հիշում է և Ղևոնդը, համարելով խալիֆայի եղբայր (Ղևոնդ, էջ 102)։ Հավանաբար նրան նկատի ունի Մովսես Կաղանկատվացին «Մալիմանդ»-ի տակ (էջ 368)։

505. Ալ-Աբբաս իբն ալ-Վալիդ, Վալիդ I խալիֆայի որդին, նշանավոր Օմմայան զորահրամանատար, նախորդի՝ Մասլամայի եղբորորդին։ 712 թ. Աբբասը գրավեց Կիլիկիայի Սեբաստուպոլիս քաղաքը, իսկ հաջորդ տարին՝ Պիսիդիայի Անտիոքը։ 720 թ. խալիֆա Օմար II-ի մահից հետո, երբ Իրաքի կառավարիչ Եզիդ իբն ալ-Մուհալլաբը Բասրայում խռովություն բարձրացրեց, նրա դեմ ուղարկվեցին Աբբասն ու Մասլամանը։ Նիկեփոր պատրիարքը Աբբասի փոխարեն գրում է Սուլեյման (Σολυμᾶν, Nicephori Breviarium, p. 49)։

506. Մայումայի ինքնությունը պարզում են արաբական աղբյուրները։ Նա Մուավիայի բրոջ սորուկն էր և բարձր աստիճանի արժանացավ խալիֆայի եղբայր Մասլամա իրն Աբդ ալ-Մալիքի կողմից (Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, ΣΤ′, σελ. 155—156)։

507. Արաբական աղբյուրների ալ-Թուվանան, Կապպադովկիայի կարևորագույն բերդը, որ փակում էր Տավրոսի անցումները։

508. Բնագրում՝ Καρτερούκας,, որ կարելի է կարդալ նաև Βαρτερούκας (K-ի և B-ի գրության ձևը այս շրջանում նույնն է, համեմատիր Թեոփանեսի Καριστερότζης (Կարիստերոցես-Վարազտիրոց)։ Այդ դեպքում կարելի է կապել Վարդ (Վարդիկ) անվան հետ։ Բյուզանդական աղբյուրներում հայկական—ούκας վերջավորությամբ անունների (Ἰαχνούκας, Ταυτούκας, Παγκρατούκας) մասին տե՛ս Schmitt, Armenische Kosenamen, S. 179—183։

509. «Սալիբ» արաբերեն նշանակում է «խաչ»։ Հնարավոր է, որ նա քրիստոնյա արաբ էր։

510. Գարիսն այստեղ քաղաքի տպավորություն է թողնում։ Հետագայում Թեոփանեսը հիշում է «Գարիս կոչվող դաշտը»։

511. Իմա՛ Մավրոս և Ստեփանոս պատրիկներին։

512. *Տուդունոսը անուն է, այլ պաշտոն։ Թուրքերը «Տուդունոս» են անվանում տեղապահներին։ Տե՛ս* Theoph. Chron. t. II, p. 716: *Համմտ.* Артамонов, История хазар, стр. 198; *Մովսես Կաղանկատվացու համաձայն խաքանը Հերակլին ռազմական օգնություն էր ուղարկել իր եղբորորդու՝ Շաթի գլխավորությամբ։ Սա էր Տփղիսը գրավողը։ Շաթի մոտ ծառայում էին անվանի մարդիկ, որոնց, Կաղանկատվացու ասելով, խազարները կոչում են «Թնդեանք»։ Գոլդենը կարծում է, որ այս բառը նույնանում է Թեոփանեսի «Տուդունոսի» հետ։* Golden, Khazar Studies, *էջ 215—216։*

513. *Բնագրում՝* ἐκ προσώπου։

514. *Հավանաբար կենդանակերպի (զոդիակի) 8րի համաստեղությունը (Տավրոս) նկատի ունի։*

515. *Համմտ. Թագաւորութեանց Թ., 8։*

516. *Փիլիպպիկոս-Վարդանը, որ մի քիչ հետո կայսր հռչակվեց (711—713)։ Նիկեփոր պատրիարքը գրում է* Βαρδάνην Ἀρμένιον τῷ γένει (*Nicephori* Breviarium, p. 50):

517. *Պերատիկա կողմեր ասելով բյուզանդացիները նկատի ունեին Պերատիկա բանակաթեմերը՝ Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը։ Դա պարզվում է հենց Թեոփանեսի տվյալներից։ Աետիոս զորավարը «իր ձեռքում ուներ Պերատիկա բանակաթեմերը՝ Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը» (տե՛ս վերը, էջ 188)։*

518. *Դամատրիսը ըստ ոմանց Ջամլըջան՝ Ուսկուդարում կամ Սամանդըրա գյուղը Քայիշդաղի և Պենդեկի մոտ՝ Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին։ Այստեղ կային կայսերական պալատ և Սպիրայի վանքը։*

519. *Հուստինիանոս II-ի կրտսեր որդի և գահաժառանգ Տիբերիոսի սպանությամբ սպառվեց Հերակլիոսների հարստությունը (610—711), որ համարվում է առաջին իսկական «բյուզանդական» հարստությունը* (Ostrogorsky, Histoire, p. 173): *Սրա օրոք Բյուզանդիան վերածվում է միջնադարյան հունական մի պետության* (Ostrogorsky, Ἱστορία, σελ. 217):

520. *Վեցերորդ Տիեզերական ժողովը գումարվեց 680 թ. Կոստանդնուպոլսում և ուղղված էր միակամականների դեմ։ Ավելի հանգամանորեն տե՛ս ծանոթ. 414։*

521. *Փիլիպպիկոս-Վարդանի կենսագրությունը տե՛ս* Ալիշան, *Երազ Վարդան կայսեր, էջ 294—309։ Նաև* Տեր-Սահակյան, *Հայ կայսերք, հտ. Ա, էջ 129—151։*

522. *Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես VI պատրիարքը (712—715 թթ.)։*

523. *Այս դեպքերի մասին հետաքրքիր մանրամասնություններ է տալիս Միքայել Ասորին։ «Այն ժամանակ (1025 թ. ասորոց),— գրում է նա,— Հռոմայեցիների կայսր Փիլիպպիկոսը իր երկրից վտարեց հայերին։ Նրանք դուրս գալով փախչում են տաճիկների (իմա՛ արաբների) մոտ, որոնք նրանց բնակեցնում են Մելիտենեում և նրա շրջակայքում, ինչպես և Զորրորդ Հայքում։ Հայերը շատ բազմանալով, ամրանում են այս վայրերում, դառնալով տաճիկների թագավորության օգնականները և հռոմայեցիների կայսրության հակառակորդները»* (Michel le Syrien, t. II, p. 482): *Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ մի քանի տասնամյակ անց Մելիտենեի հայերին Կոստանդին V-ը գաղթեցրեց Թրակիա (տե՛ս վերը էջ 140), որտեղ նրանք տարածեցին պավլիկյան աղանդը, ապա պարզ է դառնում, որ Փիլիպպիկոսը ոչ թե ընդհանրապես հայերին էր արտաքսել երկրից, այլ, ավելի որոշակի, պավլիկյան հայերին։ Ավելացնենք այստեղ,*

որ Միքայել Ասորու հայերեն թարգմանության մեջ դեպքերը վերագրվում են Հուստինիանոս II-ին, բայց գործողությունները կատարված են Փիլիպպիկոսի ձեռքով. «Յայսմ ժամանակի հալածեաց Յուստիանոս զազգս Հայոց յիշխանութենէն իւր ի ձեռն Փիլիպիկոսի, և խնդութեամբ ընկալան զնոսա Տաճիկք ի Մելտինի և ի Միջագետս։ Եւ եղեւ մեծ ամբոխիւն ուղղափառաց Ասուրոց՝ կալով ընդդէմ երկաբնակացն, և շինեցին վանորայք և անապատք և գիւղօրէք Հայաստանեայց, և կան մինչև ցայսօր» (Միխայել Ասորի, 1871, էջ 332)։

524. Սկզբնական շրջանում սովորական աղոթարան էր։ Նրա տեղում այժմ գտնվում է XII դարում կառուցված նշանավոր մի եկեղեցի, որ Կոստանդնուպոլսի առումից հետո մզկիթի վերածվելով կոչվեց Քահրիե ջամի։

525. «Կավկոդիակոն» բառի իմաստը Սոֆոկլեսի բառարանում անհայտ է համարվում։ Բառի երկրորդ կեսը՝ «դիակոն», բացի սարկավագից, նշանակում է նաև ծառայող, սպասավոր։

526. Քաղաք (և թերակղզի) Թրակիայում, Սև ծովի արևմտյան ափին։ Ժամանակակից Կարա-բուռնու թերակղզին։

527. Անտիոքացոց Պիրիտիոս (Պերիտիոս) ամիսը համապատասխանում է փետրվարին։

528. Պրասինոսների օրնատորիոնը, այսինքն Կոստանդնուպոլսի կրկեսային պրասինոսների (կանաչների) կուսակցության դինանոցը։

529. Արտեմիոս (Անաստասիոս II) կայսրը (713—715)։

530. Մի փոքր վերևում նա կոչվել էր Բորաֆոս։

531. Օմմայան խալիֆա Սուլեյման իբն Աբդալմելիքը (715—717)։ Ղևոնդը մանրամասն նկարագրում է այս ամիրապետի Մալիմ զորավարի գլխավորությամբ Դերբենդում հոների դեմ մղած պատերազմների մասին (Ղևոնդ, էջ 40—42։ Նաև Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 368)։ Սուլեյմանը ըստ Կաղանկատվացու Վալիդի եղբայրն էր. «յետ Վլիթայ՝ Սղիման եղբայր նորուն սակաւաչեցութեամբ» (էջ 98—99)։

532. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Գերմանոս I-ը (715—730)։ Նա սերտ նամակագրություն ուներ Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի հետ՝ դավանաբանական հարցերի շուրջ։ Պահպանվել է հիշյալ Ստեփանոսի պատասխան թուղթը Գերմանոսին։ Տե՛ս Մատենադարանի № 8194 ձեռագիր, էջ 136 ա-164 ա։

533. Ապոկրիսիարիոս (լատ. ad responsum, միջնորդ, ներկայացուցիչ, պատգամավոր)։ Հանդես եկան Թեոդոսիոս I-ի հարստության ժամանակ։

534. Թուրքերեն էդրեմիտ։ Ծովափնյա քաղաք Փոքր Ասիայի արևմտյան ափին, Լեսբոս կղզու դիմաց։

535. Թևոփանեսը նկատի ունի 379 թվականից Փոքր Ասիայում (Օպսիկիոն) հաստատված օստգոթերին, որոնք իր ժամանակ արդեն հունացած էին։

536. Կոստանդնուպոլսի եվրոպական մասում գոյություն ուներ երկու կարևոր նավահանգիստ։ Սբ. Մամասի նավահանգիստը գտնվում էր այժմյան Բեշիկթաշում։ Կառուցել էր Լևոն I կայսրը։

537. Նավահանգստի մասին տե՛ս և ծանոթ. 472։

538. Ապագա կայսր Լևոն III Իսավրացին, Իսավրական (Ասորական) հարստության հիմնադիրը։

539. *Սա Լևոն III-ի փեսան էր, որ հետագայում, Լևոն III-ի մահից հետո Կոստանդին V-ի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց և իրեն կայսր հռչակեց։*

540. *Մասլամայի կողմից Կոստանդնուպոլսի պաշարման մասին աղբյուրների տվյալների ամբողջ կոմպլեքսի հիման վրա տե՛ս* Guilland, L'expédition de Maslama, p. 109 sqq :

541. *Ջշփոթել Սուլեյման խալիֆայի հետ (715—717), խալիֆան պաշարմանը չի մասնակցել և իրականում նա վախճանվել էր պաշարման սկզբից մի փոքր հետո (տե՛ս* DAI, II, p. 78):

542. *Ստրատորների (և նրանց պարագլուխ պրոտոստրատորի) մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանածին», էջ 257, 258։ Աղբյուրներում կոչվում են «ստրատոր» և «կայսերական ստրատոր»։ Սբ. Թեոփանեսի վարքում նրանց մասին գրված է. «Կայսերական զարդարված ձիերի սպասավոր, որոնք սովորաբար ստրատոր են կոչվում»։ 899 թ. կազմված Ֆիլոթեոսի «Կլետորոլոգիոնում» (Դահնամակում) սակայն ասված է, թե ստրատորը որևէ պաշտոնից անկախ պատվաստիճան է։ Հարցը շատ է խճճված, քանզի հիշատակություն կա, որ բյուզանդական պրեֆեկտներն ունեին «schola stratorum» (ստրատորների զորամաս), որին գլխավորում էր ստրատորների դոմեստիկոսը, այլ կերպ ասած՝ պրոտոստրատորը (տե՛ս* Yannopoulos, La société, p. 57—58):

543. *Ըստ Թեոփանեսի Մասսալեոնը գտնվում էր Անատոլիկոն բանակաթեմում։ Ռամզեյը գտնում է, որ այն ընկած էր Լիկաոնիայում, Կիլիկիայից Ակրոյինոն տանող ճանապարհի վրա (*Ramsey, HGAM, p. 356):

544. *Բնագրում՝* ὕπατος (լատ. consul): *Բարձր պատվաստիճան, ստեղծված Հռոմում 500 թ. մ. թ. ա.։ Պատմողական աղբյուրներում հազվադեպ է հանդիպում, բայց բավականին հաճախ՝ կնիքների մակագրություններում։ Մանրամասն տե՛ս* Guilland, Le consul, ὁ ὕπατος, p. 545—578: Yannopoulos, La société, p. 55—56: *Հյուպատոսը մի քանի անգամ հանդիպում է հայկական աղբյուրներում, ամենատարբեր իմաստներով։ Տե՛ս* Աճառյան, *Արմատական բառարան հտ. III, էջ 100։*

545. *Ենթադրում են, որ Թեոդոսիանուպոլիս քաղաքն է Պակատյան Փռյուգիայում։ Հիշատակվում է Քաղկեդոնի և Կոստանդնուպոլսի V Տիեզերական ժողովների արձանագրություններում։ Ռամզեյը տեղադրում է Ակրոյինոնի մոտ, Կիլիկիայից Ակրոյինոն տանող ճանապարհի վրա (*Ramsey, HGAM, p. 356):

546. *Քաղաք Բյութանիայում։ Այստեղ 740 թ. Լևոն III-ը իր որդու՝ Կոստանդին V-ի հետ գլխովին պարտության մատնեց Հիշամ խալիֆայի որդի Սուլեյմանին։*

547. *Այսինքն երաշխիք այն մասին, որ 680 թ. VI Տիեզերական ժողովի ընդունած որոշումները պիտի պաշտպանի։*

548. *Լևոն III Իսավրացի, ավելի ճիշտ՝ Սիրիացի, Իսավրական (ճիշտը՝ Սիրիական) հարստության հիմնադիրը (717—741)։ Այդ մասին տե՛ս Առաջաբանում, էջ* XLI։

549. *Այժմ՝ Մարաշ։*

550. *Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ բացակայում են «բայց իրականում՝ Իսավրիայից» բառերը։ Նրա թարգմանության մեջ Լևոնի մասին գրված է, թե նա ծագումով ասորի էր* (genere Syrus): *Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, և այն, որ Թեոփանեսի հունարեն բնագրում Լևոնը ոչ մի տեղ Իսավրացի չի կոչված, այլ միայն ասորի, Կ. Ն. Ռասպենակին «բայց իրականում Իսավրիայից» բառերը համարում է հետագա շրջանի ընդմիջարկություն։*

Այդ բանը ցույց էր տվել Ուսպենսկուց առաջ և Շեննկը։ Տե՛ս Успенский, Очерки, III, стр. 401—402:

551. *Լևոն սպաթարի, ապագա Լևոն III կայսեր Կովկասյան գործունեության մասին հատուկ տե՛ս* Canard, L'aventure caucasienne, p. 353—357, *որտեղ և հարցին նվիրված աշխատությունների մատենագիտություն։*

552. *Ժամանակակից Փոթի քաղաքը Վրաստանում։*

553. *Երկիր Ափխազիային հարևան։ Այն հիշատակում է նաև Պրոկոպիոս Կեսարացին («Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 255—258)։*

554. *Վրաց Ցիխե-Գոջի քաղաքը, այժմ Նաքալաքևի գյուղը։ Լազիկայի թագավորության մայրաքաղաքն էր։ Տե՛ս* Երեմյան, *Հայաստանը, էջ 41։*

555. *Երկաթե բերդի (*χάστρον Σιδηρόν*) մասին տե՛ս ծանոթ. 635։*

556. *Բյուզանդական բարձրագույն տիտղոսներից։ Ըստ Ֆիլոթեոսի «Կլետորոլոգիոնի» և Ուսպենսկու «Տակտիկոնի» հիերարխիայի երրորդ աստիճանը։ Աղբյուրների տվյալներով կուրապաղատի տիտղոսը VII դարից մինչև Մակեդոնական հարստության հիմնադրումը (867) կրել են վեց հոգի, դրանցից չորսը հայեր էին՝ Համազասպ Մամիկոնյանը (տե՛ս* Սեբեոս, *էջ 175), զորավար Թեոդորոսը («զոմն հաւատարիմ յիշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի Յունաց կողմանէն» Սեբեոս, էջ 144), Լևոն III կայսեր փեսա Արտավազդը և Միքայել III կայսեր մորեղբայր Վարդասը՝ նախքան կեսար դառնալը։ Դա վկայում է այն մասին, որ Ռանսիմենի և Գիյյանի կարծիքը, որ իբր այդ տիտղոսը տրվում էր կայսերական ընտանիքի անդամներին միայն, ճիշտ չէ։ Կուրապաղատի մասին տե՛ս* Guilland, Le curopalate, p. 185—249, *Oikonomidès*, Lists, p. 293, Στράτου, Οἱ „Κουροπαλάται" 49—56, *Yannopoulos*, La société, p. 41—42:

557. *Հավանաբար նկատի ունի Հռոմեական Ասիա պրովինցիան, Փոքրասիական Թերակղզու արևմտյան մասում, Լյուդիայի և Կարիայի շրջանում։*

558. *Լևոն III-ը իր թագավորության սկզբում, երևի քաղաքական նպատակներով, արաբների հետ հաշտություն կնքեց, որը, սակայն, կյանք չունեցավ։ Այդ հաշտության մասին վկայում է VIII դ. երկրորդ քառորդինասորերեն գրված, իսկ հետո հունարեն թարգմանված Երուսաղեմի 60 սրբերի վարքաբանությունը։ Այնտեղ գրված է, որ Լևոն III-ը 717 թ. արաբների հետ յոթամյա զինադադար կնքեց, որի համաձայն «երկու պետությունների վաճառականներին թույլատրվում էր առանց խոչընդոտների միմյանց հետ շփման մեջ մտնել (տե՛ս* Липшиц, О городе, стр. 114):

559. *Բնագրում՝* πρωτοσύμβουλος *(համմտ. և էջ 68)։ Թեոփանեսն այստեղ, ինչպես և այլ հեղինակներ (Միքայել Ասորի) Սուլայման զորավարին շփոթում է Սուլայման խալիֆայի հետ։ Տե՛ս* Michel le Syrien, t. II, p. 483—484; *Տե՛ս և վերը, ծանոթ, 541։*

560. *Իմա՛ Կոստանդնուպոլիսը։ Եթե չի նշված ո՛ր քաղաքի մասին է խոսքը, ապա նկատի ունի Կոստանդնուպոլիսը։*

561. *Կատենան նավի տեսակ է։ Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը թարգմանել է «մեծ նավեր»։*

562. *Մագնավրա էր կոչվում բացի հայտնի պալատից, որտեղ ընդունում էին օտարերկրացի դեսպաններին և որտեղ IX դ. բացվեց համալսարան, նաև Հերդոմոնի արևմտյան ափամերձ ծայրամասը։*

563. Անունը պարտական է շրջանաձև բերդին։ Գտնվում էր Հերդոմոնից արևելք, ժամանակակից Զեյթին-բուռնուն՝ Պրոպոնտիսի ափին։

564. Ժամանակակից Կալամիշը, Ֆեներ-բախչեից հյուսիս գտնվող մի փոքրիկ վայր, որտեղ 602 թ. մահապատժի ենթարկվեցին Մավրիկիոսն ու նրա որդիները։

565. Անթեմիոսի թաղամասը գտնվում էր Կոստանդնի պարիսպներից դուրս, սբ. Մոկիոսի ջրամբարից փոքր հյուսիս։ Այդտեղ էին գտնվում սբ. Թովմասի եկեղեցին, բաղանիք և ժերանոց։

566. Գալատների (կամ Գալատի) բերդը գտնվում էր Գալատայում (այժմ՝ Ղալաթիա)։ Արևմտյան հեղինակներն այն անվանում են Պերա (Janin, Cons. byz., p. 418)։ Գալատի բերդի տեղում այժմ գտնվում է Յերալտը ջամին։

567. Բնագրում՝ Κλειδίν։ Տեղադրվում է ժամանակակից Դևֆտերբուռնու վայրում, Բոսֆորի եվրոպական ափին, Օրթաքյոյից (Միջագյուղ) փոքր հյուսիս։

568. Օքսիան այժմ թուրքերն անվանում են Սիվրիադա, որ Օքսիա (Սուր) կղզու բառացի թարգմանությունն է, իսկ Պլատիան՝ Յասըադա (Լայն կղզի), որ դարձյալ հունարենի բառացի թարգմանությունն է։ Օքսիա կղզին գտնվում էր Պլատիայից 2 կմ հյուսիս-արևմուտք։ Իշխանաց կղզիների թվին են պատկանում։

569. Տե՛ս ծանոթ. 566։ Գալատի բերդից շղթան երկարում էր դեպի արևմտյան ափը՝ ժամանակակից Սերայլի ցամաքալեզվակը և փակում Ոսկեղջյուրի ճանապարհը։

570. Սոսթենիոսի ծոցը, ժամանակակից Ստենիան, թուրքերեն՝ Իստինյե, Բոսֆորի եվրոպական ափին։

571. Օմար II իբն Աբդալ Ազիզ (717—720)։

572. Կալոս ագրոս (Գեղեցիկ ագարակ) նավահանգիստը գտնվում էր Բոսֆորի եվրոպական ափում, Սոսթենիոսից հյուսիս։ Համապատասխանում է ժամանակակից Բույուկդերեին։

573. Սատյուրոսը տեղադրվում է Քյուչուկչալըում, Բոստանջիից 2 կմ արևելք, Բրիան ժամանակակից Մալթեփեից այն կողմ, իսկ Կարպալիմենը՝ ժամանակակից Կարտալի տեղում։ Բոլորն էլ Կոստանդնուպոլսի ասիական ծովածոցին՝ Քադըքյոյ հարավ։

574. Պիտի հասկանալ՝ Եգիպտոսի հուներ։

575. Սոֆոնը լեռ է Բյութանիայում, Նիկոմեդիայից արևելք, ժամանակակից Սաբանջա դաղի լճի հարավային մասում։ Լեռը այժմ էլ կոչվում է Սաբանջա դաղի։ Լիվոսն էլ, հավանաբար, նույն շրջանում էր գտնվում (տե՛ս Ramsey, HGAM, . 88

576. Պյուլեն ծովափնյա քաղաք էր Բյութանիայում, Հելենոպոլսից փոքր արևմուտք։ Կոստանդին Միրանածինի համաձայն (De Cer., I, p. 474) Պյուլեն կայսերական ղորակայան էր, երբ կայսրը պատրաստվում էր արշավանքի դուրս գալ դեպի արևվելք։ Տե՛ս և ծանոթ. 126։

577. Բուլղարների մասնակցությանը՝արարների դեմ մղվող պայքարում նվիրված է Վ. Գյուզելևի հատուկ հոդվածը (Гюзелев, Участието на българите, стр. 28—47)։ Հեղինակը բուլղարների նպաստը վճռական է համարում, մի բան, որ մերժում են հույն և եվրոպացի ուսումնասիրողները։

578. Այսինքն այս Սերգիոսը, լինելով Սիկիլիայի ղորավար (բանակաթեմի ղորավար), ուներ պրոտոսպաթարի աստիճանը (Yannopoulos, La société, p. 50—51)։ Նման պատկերի հանդիպում ենք Ջմշկիկի ժամանակ Տարոնի կառավարիչ Լևոնի առնչու-

թյամբ։ Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու Ջմշկիկի նամակն ուղղված էր «պատօսպաթրին Դերջնայ, Լևոնի և Տարօնոյ զօրավարին» (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 27։ Հավանաբար ուղղելի՝ «Պատօսպաթրին Լևոնի, Դերջնայ և Տարօնոյ զօրավարին»)։

579. *«Կարգադրություն» և «հրովարտակ» ենք թարգմանում բնագրի* κελεύσεις *և* σάκρα *բառերը, որոնք որոշակի տերմիններ են։ Թեոփանեսը գրում էր մի ժամանակ (813-ից հետո), երբ «սակրա»-ն կայսեր կողմից ուղարկվում էր խստագույնս երկրի ներսը, իսկ* κέλευσις*-ը (հրամանք)՝ արտասահման։ Բայց իր նկարագրած դեպքերի ժամանակ՝ (Լևոն III-ի), վիճակը հակառակն էր, այդ իսկ պատճառով նա այնտեղ, որտեղ պետք է սակրա գրի, գրում է* κελεύσεις, *իսկ որտեղ* κελεύσεις *գրում է սակրա (տե՛ս* Λουγγῆ, Διπλωματία καὶ διπλωματικά, *σελ* 71—72)։ *Թեոփանեսը (հտ. I, էջ 244—245) ցույց է տալիս, որ սակրան ունենում էր կայսեր կնիքը։ Հարցի մասին տե՛ս և* Beševliev, Die Botschaffen, S. 75—76։ *Նշենք այստեղ, որ սակրան հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում։ Տե՛ս* Աճառյան, *Արմատական բառարան, հտ. IV, էջ 161։*

580. *Մոնոստրատեգոս (*μονοστράτηγος*) էր կոչվում, ինչպես պարզվում է Թեոփանեսի մի այլ շարադրանքից, մեկից ավելի բանակաթեմերի զորավարը։ Աետիոս պատրիկն իր եղբոր նշանակեց «Թրակիայի և Մակեդոնիայի մոնոստրատեգոս» (տե՛ս վերը, էջ 188)։*

581. *Կզզի Պրոպոնտիսում (Մարմարայի ծովում)։ Ունի մարմարի հանքեր, որի պատճառով այժմ հույներն անվանում են Մարմարա, իսկ թուրքերը՝ Մերմեր ադասը։ Հենց այս կղզուց ամբողջ ծովը կոչվում է Մարմարայի ծով։*

582. *Խնդրո առարկա նամակի բնագիրը չի պահպանվել։ Այն կրճատ («համառօտ ի ներքոյ դրոշմեցից»—Ղևոնդ, էջ 42) պահպանել է Ղևոնդ պատմիչը իր «Պատմության» մեջ և նրա ասելով թարգմանված է հունարենից (էջ 43—45)։ Պահպանվել է նաև Լևոն կայսեր ընդարձակ պատասխանը նույն պատմիչի երկում (էջ 45—98)։ Սարակինոսների առաջնորդ Օմարին ուղղված Լևոն կայսեր նամակը պահպանվել է երկու տարբերակներով։ Առաջինը լատիներեն թարգմանություն է և հրատարակվել է Լիոնում 1501 թ.* Symphorien Champère*-ի կողմից։ Վերջին անգամ արտատպվել է* Migne*-ի* Patrologia graeca*-ում (հտ. 107, սյունակ 315—324)։ Այստեղ բնագիրը վերագրվում է Լևոն VI կայսեր (886—912) և վերնագրված է.* Leonis Imperatoris Augusti, cognomento Philosophi, ad Omarum Saracenorum regem, De fidei Christianae veritate et mysteriis, et de variis Saracenorum haeresibus et blasphemiis Epistola: *Երկրորդ տարբերակը, ինչպես ասացինք, պահպանվել է Ղևոնդի Պատմության մեջ և վերագրվում է Լևոն III-ին։ Նրանց մանրամասն հետազոտությունը տե՛ս* Khoury, Les théologiens byzantines, p. 200—218: *Նշենք այստեղ, որ առանձին հեղինակներ, ելնելով բովանդակությունից և լեզվից (!) Ղևոնդի երկում պահպանված Լևոն III-ի նամակը՝ Օմար խալիֆային համարում են XI—XIII դդ. «հայկական», «օրիգինալ» գործ, մտցված Ղևոնդի երկի մեջ, և ոչ թե VIII դ. սկզբի բյուզանդական փաստաթղթի թարգմանությունը (տե՛ս* Gero, Notes, p. 26)։ *Նամակում վխտացող հունաբանությունները չեն հաստատում այս կարծիքը։*

583. *Ապագա կայսր Կոստանդին V-ը (741—775)։*

584. *Ավգուստեոնը Կոստանդնուպոլսի գլխավոր հրապարակն էր, գտնվում էր սբ. Սոֆիայի եկեղեցուն կից, այժմ Այասոֆյամեյդանը։ Հրապարակը չորս կողմից շըր-*

ջապատված էր այունաշարքերով, այստեղ կային բազմաթիվ կարևոր շենքեր, այդ թվում Մագնավրան, Սենատը, սբ. Իրենեի բազիլիկան, բազմաթիվ հիշատակներ:

585. Հիսուն կենտինար ոսկին հավասար է 360.000 դահեկանի:

586. Մագիստրոսի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրաճածին, էջ 217, ծանոթ. 26: Վերջին գործերից՝ *Yannopoulos*, La société, p. 44—47:

587. Այլ աղբյուրներ, այդ թվում Գեորգ Վանականը, Լևոն Քերականը, Կեդրենոսը հիշատակում են Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար ոմն պատրիկ Սիսինիոսի, որ գործել էր նույն ժամանակներում, և ուսումնասիրողների կողմից նույնացվում է Թևթիանեի Սիսինիոս Հաենդակեսի հետ (տե՛ս Γιαννόπουλου, Σισίννιος Ρενδάκις, σελ. 579—593): Ուսումնասիրողները չեն պարզել մականվան նշանակությունը: Դա, անկասկած հայերեն ժողովրդական «ոինդ» (լավ, գեղեցիկ) բառն է, ծագումով պարսկերեն, պահլավերեն-ակ վերջավորությամբ: Որպես հայերեն անձնանուն հանդիպում է մեկ անգամ ուշ շրջանում (Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հտ. Դ, էջ 320): Բացառված չէ, որ այս Սիսինիոս Հաենդակեսը հայազգի էր:

588. Բնագրում՝ Ἰσόης: Հավանաբար ասորի էր, քանզի անունը՝ իշոխ ասորական է:

589. Բնագրում՝ ἄρχοντα τοῦ τειχίου: Նկատի ունի կոստանդնուպոլսի երկար կոչված պարսպի պահպանությանը նշանակված դոմեստիկոսին: Պաշտոնը ստեղծվել էր Անաստասիոս I կայսեր ժամանակ: Այն ժամանակ գլխավորում էին երկու հոգի՝ երկար պարսպի վիկարիոսները (տե՛ս *Guilland*, Le compte des murs, p. 17—25):

590. Ակուբիտը (լատ. accubitum) հին Հռոմում բազմոց էր, որի վրա բազմում էին ճաշելու համար: Երեք այդպիսի ակուբիտներ Π տառի ձևով դասավորված կազմում էին մեկ տրիկլին (երեք բազմոց): Տրիբունալիոն այստեղ նշանակում է դահլիճ: Հետևաբար 19 ակուբիտներով ընդունելությունների մի դահլիճ էր:

591. Եզիդ II իբն Աբդալմալիք (720—724):

592. Միքայել Ասորին գրում է Եզիդ, որդին Մուհալլաբիի (*Michel le Syrien*, t. II, p. 489):

593. Մոնտանոս աղանդապետի հետևորդները: Հերձվածը ծագել է II դ. երկրորդ կեսին Փռյուգիայում՝ եկեղեցու փշացած բարքերի դեմ պայքար մղելու կոչով: Հարցի մասին հատուկ տե՛ս *Sharf*, The Jews, The Montanists, p. 37—46: Հատուկ հրեաների մասին այս շրջանում՝ նույնի, Byzantine Jewry (գլուխ չորրորդ): Ընդհանրապես այս շրջանի աղանդավորների (պավլիկյանների, մոնտանյանների, փռյուգիացիների, աթինգանների, աբբատյանների, տետրադիտների և այլն) մասին տե՛ս *Guillard*, L'hérésie, p. 299—324:

594. Համմ. «Իսկ զՈւմար փոխէ Իզիտ... որ զխաչ և զպատկեր եբարձ յերկրէ. և զխոզն սպանանէր, մինչ խեղդեցաւ...» (*Muyldermans*, La domination, p. 54):

595. Նկատի ունի Լևոն III-ի պայքարը սրբապատկերների դեմ, որի համար նա և իր հետևորդները ստացան պատկերամարտ մականունը: Պատկերապաշտները Լևոնին և պատկերամարտներին ընդհանրապես մեղադրում էին տվյալ հարցում արաբներին աշակերտելու, հետևելու մեջ: Հարցի մասին տե՛ս *Vasiliev*, The iconoclastic Edict, p. 23 և հտ.: *Grabar*, L'iconoclasme, p. 94 և հտ. (apud: *Липшиц*, Очерки, стр. 174):

Պատկերամարտական շարժումը շատ ուժեղ էր Հայաստանում: Այն կար արդեն VI դ. վերջում և VII դ.: Պատահական չէ այդ առթիվ գրված և Վրթանես Քերթողին վերագրվող երկը՝ ի պաշտպանություն սրբապատկերների: Հովհան Մայրա-

գոմեցին 682 կամ 683 թ. Աղվանից եպիսկոպոս Դավթին գրած նամակում հիշում է, թե Մովսես կաթողիկոսի օրոք (574—604) երեք հոգևորական՝ Հեսուն, Թադեոսն ու Գրիգորը քարոզում էին, թե պետք է սրբապատկերները եկեղեցիներում վերացնել։ Այդ մասին տե՛ս Der Nersessian, Image Worship, p. 69 և հտ.։ Հովհան Օձնեցին իր «Ընդդէմ Պաւղիկեանց» ճառում խոսում է Ներսես (III) կաթողիկոսի ժամանակ Աղվանից կաթողիկոսի կողմից հալածված պատկերամարտների մասին (Der Nersessian, Une apologie, p. 379—403: Այս հոդվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս հետևյալ գրքում. Ս. Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975)։ Նաև Alexander, An ascetic sect, p. 151—160:

596. Բնագրում՝ Вησήρ: Միքայել Ասորին նրան անվանում է Բեշեր։ Թեոփանեսը 6233 թ. տակ հիշում է մի պատրիկ Բեսեր, որին անվանում է «սարակինոսամիտ»։ Հավանաբար նույն անձնավորությունն է (տե՛ս Michel le Syrien, t. II, p. 503): Ասենք, սակայն, որ Բ. Հեմմերդինգերը, որ հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել Թեոփանեսի Βησήρ-ին գտնում է, որ Բշիրը մտացածին անձնավորություն է, պատկերների պաշտամունքի տեսաբան Մանսուրի (Հովհան Դամասկացու) և պատկերամարտ կայսր Լևոն III-ի միջև կատարված անսպասելի սինթեզի արդյունքը։ Նա ընդհանուր գծեր է գտնում մի կողմից Մանսուրի և Բշիրի, և Բշիրի ու Լևոն III-ի միջև։ Տե՛ս Hemmerdinger, ΒΗΣΗΡ, p. 6—7։ Ավելորդ չէ նկատենք, որ ե. է. Լիպշիցը Բշիրի փոխարեն կարդում է Визир (վեզիր) (!)։ Տե՛ս „Сборник документов“, стр. 111:

597. Նակոլիան գտնվում էր Փռյուգիայում, ժամանակակից Սեյդի Ղազիի մոտ (Ramsey, HGAM, p. 144), Պարթենիոս գետի ափին։

598. Հիշամ իբն Աբդալմալիք (724—743)։ Ղևոնդ պատմիչը նրան անվանում է «Շամ որ է Հէշմ»։ Նրա օրոք արաբական լուծը Հայաստանում անչափ ծանրացավ։ Հիշամը, գրում է Ղևոնդը, «յառաջնում ամի իշխանութեան իւրոյ խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ առաքէր զոմն զօրավար, որում անուն էր Հերթ՝ աշխարհագիր առնել ընդ աշխարհս Հայոց վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ ծառայութեան հարկատրութեան ազգի ազգի չարեօք... և բազում վտանգ հասուցանէր աշխարհիս, մինչ զի ամենեցուն հառաչել ի վերայ անհանգիստ նեղութեանցն, յորմէ ոչ գոյր ապրել ումեք յանհնարին վտանգից։ Եւ յայնմհետէ առաւել ծանրացաւ ձեռն նորա ի վերայ աշխարհիս Հայոց» (Ղևոնդ, էջ 100—101)։ Համմմտ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333, նաև 368։ Հիշամի հարկային ծանր քաղաքականության մասին գրում է և Միքայել Ասորին (Michel le Syrien. t. II, p. 490):

599. Հռոմի պապ Ստեփանոս III (II)։ Ենթադրաբար՝ 752—757 թթ.։

600. Լոնգոբարդների ռեքս (թագավոր) Աստուլֆոսը (Aistulf կամ Astolf, 749—756 թթ.)։ Նա շարունակեց իր հոր՝ Լուիտպրանդի գործը՝ Բյուզանդիայից և Հռոմի պապից Իտալիան նվաճելու համար։ 751 թ. գրավեց Ռավեննան և նպատակ դրեց գրավել Հռոմն ու այն դարձնել իր պետության մայրաքաղաք։ Ջուզենալով օգնության դիմել բյուզանդացիներին, Հռոմի պապ Ստեփանոսը դիմեց Ֆրանկների իշխան Պիպինին։

601. Ֆրանսիայի իշխան (752-ից՝ թագավոր) Պիպին Կարճահասակը (752—768)։ Կարոլոս Մեծի հայրն էր, Կարոլոս Մարտելոսի որդին։ Ֆրանսիայի Կարոլինգյան հա-

բըստուքյան առաջին թագավորը, որ կարողացավ 747-ին միացնել Ֆրանկների պետությունը իր իշխանության ներքո։

602. *Ագաթիասը Ֆրանկ իշխանավորների արտաքինի վերաբերյալ բերում է մի հետաքրքիր պատմություն։ Նրա ասելով Ֆրանկների թագավորներն իրենց մազերը երբեք չեն կտրում, մանուկ հասակից մազերին ձեռք չեն տալիս։ Նրանց խոպոպները հասնում են մինչև ուսերը։ Ինչ վերաբերում է հպատակ ժողովրդին, ապա նրանք իրենց մազերը խուզում են շրջանակաձև* (Agathias, I, 3):

603. *Իմա՛ Ռոնա գետի։*

604. *Կարոլոմագնոս գրելով, Թեոփաննեսը Կարոլոս Մեծին շփոթում է նրա եղբայր Կալոմաննի հետ։ Տե՛ս Theophanis* Chronographia, ex. rec. *Classeni*, vol. II, p. 525:

605. *Այս շրջանում իրար են հաջորդել Գրիգոր անունը կրող Հռոմի երկու պապ՝ Գրիգոր II-ը (715—731) և Գրիգոր III-ը (731—741)։ Գրիգոր II-ը աթոռակալել է 16 տարի, III-ը՝ 10 և քանի որ Թեոփաննեսը Գրիգորի աթոռակալության ժամանակը 9 տարի է համարում, ապա նկատի ունի Գրիգոր III-ին։ Բայց մյուս տվյալներից ելնելով՝ Լևոն կայսեր 9-րդ տարին (726), Հիշամի 2-րդ տարին (726), Գերմանոս պատրիարքի 11-րդ տարին (726), Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 20-րդ տարին (725), ապա կարծես ավելի Գրիգոր II պապին է հարմարվում։ Սակայն Թեոփաննեսը Գրիգորի հաջորդ է համարում Զաքարիային, որ իրականում հաջորդել է Գրիգոր III-ին։*

606. *Ուսումնասիրողները Թեոփաննեսի այս խոսքերը տարբեր ձևով են մեկնաբանում։ Ոմանք գտնում են, որ խոսքը վերաբերում է սրբապատկերների վերացման մասին Լևոն III-ի էդիկտի հրապարակմանը (725 կամ 726 թ.), ոմանք էլ ենթադրում են, որ Թեոփաննեսը նկատի ունի պատկերամարտական գաղափարների նախնական ժողովրդականացում (տե՛ս Липшиц,* Очерки, стр. 177):

607. *Բնագրում՝* εἰς τὸν ἅγιον Ἠλίαν:

608. *Էգեական ծովի հրաբխային կղզիներ։*

609. *Նիկեփոր պատրիարքը գրում է ավելի հստակ, թե կայսրը բնական այդ երևույթը, համարելով աստծո՝ պատկերների պաշտման առթիվ ցասման ապացույց, սկսեց պայքարը պատկերների երկրպագության դեմ* (*Nicephori* Breviarium, p. 64):

610. *Ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, որ սպստամբության բռնկումը Հունաստանում պայմանավորված էր սրբապատկերների պաշտամունքի լայն տարածմամբ այնտեղ։ Ե. Է. Լիպշիցը դա կապում է Հունաստանի սլավոնական բնակչության հակապետական ելույթների հետ* (Липшиц, Очерки, стр. 179—180):

611. *Այսինքն՝ Բյուզանդիոնի, Կոստանդնուպոլսի բնակչության։*

612. *Այս զորավար Ամերին (Ամր) Թեոփաննեսի բնագրի հրատարակիչ Դե Բոորը ենթադրաբար նույնացնում է 6231 թ. տակ հանդես եկող զորավար Ղամրի հետ, որ Ա. Գրեգուարը ճիշտ է համարում* (*Grégoire*. Sayyid Battal, p. 573—574)։

613. *Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավարի, Լևոն III-ի փեսայի։*

614. *Այսինքն բովադակության և ոչ նյութին։*

615. *Հիշամ ամիրապետի որդին։*

616. *Թեև հիշված է բազմաթիվ բյուզանդական պատմիչների կողմից, հաստատ չի տեղադրվում։ Բոլոր դեպքերում գտնվում էր Փոյուգիայում։*

617. Այս դեպքը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել է Ղևոնդ պատմիչը։ Նրա ասելով խազարների բանակը գլխավորողը ոչ թե խաքանի որդին էր, այլ զորավար Թարմաչը։ Նրանք ներխուժեցին Ճորա պահակով, իջան Փայտակարան և երասխ գետի վրայով անցան Պարսկաստան։ Արաբ զորավար Գարախին (Ջառախ իբն Աբդալլահ Ալ-Խաքիմի, նրա մասին տե՛ս և Michel le Syrien, t. II, p. 490) Ղևոնդն անվանում է Ջառայ (մանրամասն տե՛ս Ղևոնդ, էջ 101—103), իսկ Մովսես Կաղանկատվացին՝ Ջառահ. «Ջառահ երկրորդ անգամ (729) մտանէ ընդ Ափխազս ի Խազիրս։ Եւ ի միւսումն ամի ել Խազրաց տեառն որդին և սպան զ Ջառահ...» (էջ 368)։ Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Արդաբիլում 730 թ.։ Տե՛ս Тер-Гевондян, Армения, стр. 87—88:

618. Այսինքն՝ խազարների։ Մասլամային Ղևոնդը համարում է ամիրապետի եղբայր. «առաքէ իշխանն Իսմայէլի զՄսլիմ զեղբայր իւր բազմութեամբ զօրաց» (Ղևոնդ, էջ 102)։ Մասլամայի այս արշավանքի մասին մանրամասն խոսում է Կաղանկատվացին. «Եւ զկնի հնգից ամաց (163+551=714 թ.) եկն Մսլիման, աւարեաց զԴարբանդ և եմուտ ի Խազիրս» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 368)։ Նրա փախուստի մասին տե՛ս նույն տեղում. «Այսպէս զերծեալ Մսլիման՝ ելանէր ընդ Վրաց կողմն»։

619. Դիիպիոնը Կոստանդնուպոլսի մի թաղամաս էր, ձիարշավարանին մոտիկ։ Թեոփանեսը հիշատակում է այն նաև Կոստանդին V-ի 743 թ. Արտավազդի դեմ տարած հաղթանակի առթիվ կատարած շքերթի կապակցությամբ։ Դիիպիոնի մասին տե՛ս Mango, Le Diippion, p. 152—161:

620. Կոստանդին V կայսեր, Լևոն III-ի որդուն։

621. Գազանանուն է անվանում, քանզի Լևոն (λέων) հունարեն առյուծ է նշանակում։

622. Նկատի ունի Հովհան Դամասկացուն։ Ծնվել է շուրջ 675 թ. Դամասկոսում՝ մելքիտ քրիստոնյաների ընտանիքում։ Նրա պապը՝ Մանսուր իբն Սարջունը, 635 թ. սեպտեմբերին Դամասկոս քաղաքի արաբներին հանձնվելու վերաբերյալ տարվող բանակցությունները վարողն էր։ Հովհանի հայրը՝ Սարջունը ծառայել է Մուավիա խալիֆայի արքունիքում։ Հետագայում Օմար II խալիֆայի օրոք (717—720) հոր պաշտոնը վարել է Հովհանը, որ այնուհետև վանական է դարձել սուրբ Սաբբայի վանքում։ Նրա գլխավոր երկասիրությունն է Πηγὴ γνώσεως («Իմացության աղբյուր»-ը)։ Մեռել է 753 թ. առաջ։ Կա կարծիք, որ վախճանվել է 749 թ. դեկտեմբերի 4-ին։ Նրա բազմաթիվ գործերը թարգմանվել են հայերեն։ Կան այնպիսիք, որ պահպանվել են միայն հայերեն թարգմանությամբ։ Տե՛ս Զարբհանալյան, Հայկական թարգմանություններ, էջ 575—580։ Հովհան Դամասկացու իսլամի մասին աստվածները տե՛ս Khoury, Jean Damascène et l'Islam:

623. Խոսքը 729 թ. ժողովի մասին է։

624. Խոսքը Հովնան մարգարեի մասին է։ Համմա. Մարգարէութիւն Յովնանու, Ա, 12. «Առէք ընկեցէք զիս ի ծովդ, եւ դադարեսցէ ի ձէնջ ծովդ. զի գիտեմ ես եթէ վասն իմ է մրրիկս այս մեծ ի վերայ ձեր»։

625. Լիբելլն այստեղ, հավանաբար, պամֆլետի իմաստ ունի։

626. Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքը (730—754)։

627. Խարսիանոն բանակաթեմի (այդ ժամանակ դեռևս տուրմարխության) կենտրոնը՝ արաբերեն Հիսն Խարշանա։ Հոնիգմանի կարծիքով նույնանում է Մուշալիմ քալայի հետ (Honigmann, Die Ostgrenze, S. 50):

628. Նկատի ունի Խազարիան։

629. Խազարների խաքանի:

630. Նախապես կոչվում էր Ջիշակ (Ծաղիկ): Հետագայում «չիշակ» կոչվեց բյուզանդական կայսեր պաշտոնական հանդերձանքի մի տեսակը: Տե՛ս Կոստանդին Միրանածին, էջ 134, 301: Համմտ. Артамонов, История хазар, стр. 233:

631. Սա ցույց է տալիս, որ մինչ այդ Բյուզանդիայում գլխահարկ գոյություն չուներ: Նրա գանձումը Թեոփանեսը համարում է արաբական ազդեցության հետևանք:

632. Մայրագույն առաքյալների (իմա՛ Պողոսի և Պետրոսի) անձնական սեփականությունը համարվող:

633. Հռոմի պապ Զաքարիա (741—752):

634. Սուլեյման իբն Հիշամը: Նա էր գլխավորում 740 թ. արշավանքը Բյուզանդիայի դեմ:

635. Բնագրում՝ Σιδηροῦν κάστρον: Այս «երկաթե բերդը», ամենայն հավանականությամբ, չի նույնանում 104-րդ էջում հիշված «երկաթե բերդի» հետ, քանզի նախորդը գտնվում էր Վրաստանում, սարակինոսներին ենթակա, հավանաբար, վրացու ձեռքում, այնինչ այս Երկաթե բերդը գտնվում է բյուզանդացիների ձեռքում և Բյուզանդական կայսրության տարածքում:

636. Մարիանոս պատրիկը հիշատակվում է և մի փոքր հետո (էջ 124): Վ. Գ. Վասիլևսկին կարծիք է հայտնել, որ նա կարող է նույնանալ պատկերամարտների «Էկլոգա» օրենսգրքի հեղինակներից մեկի՝ հյուպատոս, պատրիկ և անտիգրաֆևս Մարինոսի (կամ Մարիոսի) հետ: Համմտ. Липшиц, Право и суд, стр. 196 197:

637. Ըստ Լը Ստրենջի (Le Strange, The Lands, p. 152 և ծանոթ. 2) Աֆիոն Կարահիսարը: Ակրոյինոնի ճակատամարտը տեղի ունեցավ 740 թ. մայիսին: Արաբների հրամանատարներն էին ըստ արաբական աղբյուրների Սուլեյման իբն Հիշամը, Ղամր իբն Յազիդը, Մալիք իբն Շուայբը՝ Մալաթիայի ամիրան և ալ-Բատտալը: Արաբական աղբյուրները ճակատամարտի մասին խոսում են շատ ավելի մանրամասն ու հանգամանալից: Ճակատամարտում սպանվեցին Մալիքն ու Բատտալը: Վերջինս հռչակվեց Իսլամի նշանավոր նահատակներից մեկը և ըստ Գրեգուարի տեղ գտավ Մալաթիայի ամիրա Օմար իբն Աբդալլահ ալ-Ակտայի (+863 թ.) մասին ստեղծված արաբական էպոսում (Grégoire, Sayyid Battal, p. 574—575):

638. Մալաթիայի ամիրա Մալիք իբն Շաբիբը (Շուայբը):

639. Ալ-Բատտալ Աբդ Ալլահ, նշանավոր «ղազի» (հերոս, քաջ) Օմմայան շրջանի, որ մասնակցել է բյուզանդացիների դեմ մղված բազմաթիվ կռիվների: Նա 728 թ. Մուավիա իբն Հիշամի առաջամաս զորքի գլուխն անցած գրավեց Պափլագոնիայի Գանգրա քաղաքը: 731/732 թթ. մասնակցեց մի այլ արշավանքի, որտեղ սպանվեց նշանավոր Օմմայան «ղազի» Աբդ ալ-Վահհաբ իբն Բուխտը: 732/733 թթ. (կամ հաջորդ տարին), Մուավիա իբն Հիշամի՝ Փոյուգիայում կատարած արշավանքի ժամանակ Ակրոյինոնի շրջանում գերի վերցրեց Կոստանդին անունով մի բյուզանդացի զորավար: Վերջին անգամ հիշվում է 740 թ. դեպքերի առնչությամբ, երբ Սուլեյման իբն Հիշամը հարձակվեց Բյուզանդական կայսրության արևելյան տարածքի վրա: Նրա մի զորամասում, որը գլխավորում էր Մալաթիայի կառավարիչ Մալիք (Թեոփանեսի Մելիքը) իբն Շաբիբը (կամ Շուայբը), ծառայում էր և Բատտալը: Նրանք գլխովին պարտություն կրեցին Ակրոյինոնում Լևոն III-ի և նրա որդի Կոստանդնի կողմից և ընկան ռազմի դաշտում: Ալ- Բատտալը հետագայում դարձավ էպիկական հերոս: Մանրամասն տե՛ս M. Canard-ի al-Battal, և Dhu-l-

Himma և *I. Mélikoff*-ի al-Battal հոդվածները Encyclopédie de l'Islam-ում, հտ. I, էջ 1136—1137 և հտ. II էջ 240—246):

640. Փոյուգիայի ամուր քաղաք, Գալատիայի սահմանին մոտ, Եփեսոսից Կապադովկիա տանող առևտրական մեծ ճանապարհի վրա: VI դ. Հիերոկլեսը Սիննադան համարում է Փոյուգիա Սալուտարիա կոչված նահանգի 23 քաղաքներից մեկը: Նրա տեղում այժմ գտնվում է Էքսի Կարահիսար քաղաքը:

641. Լևոն Իսավրացին համարվում է ասորի: Այդ մասին տե՛ս Առաջաբանում:

642. Հիերակիտների մասին տե՛ս վերը, ծանոթ. 348:

643. Անտիոքացիների Պերիտիոս ամիսը համապատասխանում է փետրվարին:

644. Վիմագիր մի արձանագրության մեջ ասված է, որ Նիկիայի պարիսպները վերականգնվել են Լևոն և Կոստանդին կայսրերի կողմից 727 թ. արաբների դեմ կայսրության տարած հաղթանակի առթիվ: Արձանագրության մեջ, ի միջի այլոց, գրված է, որ հիշյալ կայսրերը «բարձրացրին հարյուր ոտք բարձրություն ունեցող աշտարակ, որը դժվարությամբ կառուցեց փառավորյալ պատրիկ և կուրապաղատ Արտավազդը»: Խոսքը Լևոն III-ի փեսա հայազգի Արտավազդի մասին է, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավարի: Արձանագրության մասին տե՛ս Успенский, Две надписи, стр. 180—183: Հմմտ. Липшиц, Очерки, стр. 115, прим. 105:

645. Աղբյուրներում բառը օգտագործվում է որպես դինարի հոմանիշ: 12 միլիարեսիոն մեկ ոսկեդրամի է հավասար, իսկ մեկ միլիարեսիոնը՝ 12 ֆոլլի (փող):

646. Բերդաշինությունը, այնպես ինչպես և կամրջաշինությունը և նման աշխատանքներ պետական իրավասության մեջ էին մտնում: Բերդաշինության ֆինանսավորման և կոնկրետ Թեոփանեսի այս տեղի մասին տե՛ս Trojanos, Καστροκτισία, S. 53:

647. Թեոփանեսը նշում է մի քանի տոմար: Հռոմայեցիների (իմա՛ Կոստանդնուպոլսի) տոմարի համաձայն աշխարհի արարչագործության 6248 թ. համապատասխանում է մ.թ. 740 թ., Ալեքսանդրացվոց տոմարի 6232 թ.՝ նույնպես: Ինչ վերաբերում է Փիլիպպոս Մակեդոնացու 1063 թ., այն է Սելևկյան տոմարի, ապա այն համապատասխանում է 752 թ.: Թեոփանեսը, պարզ է Սելևկյան թվականը հաշվում է ոչ թե 312 թ. մ.թ.ա., այլ մ.թ.ա. 323 թ.:

648. Փակագծերի մեջ առնված նախադասությունը վերականգնված է Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի թարգմանության հիման վրա:

649. Հավանաբար մատաղը նկատի ուներ նույն բանի մեջ Թեոփանեսը մեղադրում է և Նիկեփոր I կայսեր:

650. Հայազգի նշանավոր պետական գործիչ: Նիկիայում, Ստամբուլ քապուսիի և Գյոլ քապուսիի միջև, «Արտավազդի աշտարակ» կոչված պատի վրա պահպանվել է Արտավազդի հունարեն արձանագրությունը. որտեղ նա կոչվում է «փառավորյալ պատրիկ և կուրապաղատ»: Տե՛ս Успенский, Две надписи, стр. 180—182 (apud Марр, Аркаун, стр. 26):

651. Օպսիկիոն բանակաթեմի Կրասոս քաղաքը Թեոփանեսը մի այլ տեղում (էջ 192) տեղադրում է Փոյուգիայում: Հավանաբար գտնվում էր Տեմբրիս գետի ափին, Դորիլեոնից (Էսքի շեհիր) արևելք, ռազմական ճանապարհի վրա, Մեդեոնից արևելք (Ramsey, HGAM, p. 435):

652. Քաղաք հին Փոյուգիայում, այժմ կոչվում է Էսքի շեհիր:

653. Տես. ծանոթ. 596:

654. Արտավազդը թագը կրեց 16 ամիս։ Նրան կայսր ճանաչեց անգամ Հռոմի պապը։ Տե՛ս Ostrogorsky, Histoire, p. 196:

655. Անտիոքի պատրիարք Ստեփանոս III-ը (742/743—744/745 թթ.)։

656. Թեոպոլիսը Անտիոքի մյուս անունն է։ Տե՛ս վերը, ծանոթ. 428։

657. Վալիդ II իբն Եզիդ (743—744)։

658. Սաբան հին երկիր էր Երջանիկ Արաբիայում (Եմենում)։ Իր զարգացման բարձրակետին հասավ Հիմյարների ժամանակ։ Հաճախ է հիշվում Հին կտակարանում։

659. Մայումայի տակ ենթադրվում է Գազայի նավահանգիստը, որը դեռևս Կոստանդին Մեծի ժամանակներից եպիսկոպոսություն էր՝ Կոստանդիա անունով։

660. Խոսքը Հովհան Դամասկացու մասին է։

661. Պատմական Սարդիս քաղաքը Փոքր Ասիայի Լիդիա նահանգում, Զմյուռնիայից մոտ 80 կմ արևելք։

662. Կելբիանոս վայրը գտնվում էր Լիդիայում, Նեոկաստրոնի շրջանում։

663. Իմա՛ Կոստանդնուպոլսում։ Տե՛ս ծանոթ. 560։

664. Այժմ Մուդուրնու, քաղաք Բյութանիայում։

665. Բնագրում՝ ἐξάδελφον, որ նշանակում է նաև մորեղբորորդի։

666. Այսինքն՝ Արմենիակների բանակաթեմի զորքերը։ Ինչպես տեսնում ենք, Հայազգի Արտավազդի կողմում էին մարտնչում գլխավորապես հայերը։

667. Վալիդի սպանության մասին տե՛ս և Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333. «ղնա սպանին և շփոթումն եղև Տաճկաց»։

668. Եզիդ III իբն ալ-Վալիդ։ Իշխեց 744-ին։

669. Համմտ. «Մրուան, Մահմատայ որդի՝ ամս չորս» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333)։ Կառավարել է 732—744 թթ. (Тер-Гевондян, Армения, стр. 273):

670. Թեոփանեսը նախապես հիշել էր այդ վայրը (տե՛ս ծանոթ. 510), որ կարծես քաղաք էր Հիերապոլսի շրջանում։

671. Անտիլիբանանը Ասորիքի Լիբանան լեռան արևելքում հյուսիսից-հարավ ձգվող լեռնաշղթան է։ Սկսվում է Հորդանան գետի ակունքներից Մեծ Հերմոն լեռով։

672. Համմտ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333. «Սա սպան զԿուրիշիկս գլխաւորս Տաճկաց արս վաթսուն՝ զսպանողս Վլիթայ ամիրային...»։

673. Լատ. A secretis: Նիկեփոր պատրիարքը պարզաբանում է. «քարտուղար (գրագիր՝ γραμματίας), որ իտալերեն լեզվով ասեկրետ են կոչում» (Nicephori Breviarium, p. 55): Գեորգ Ամաստրիդացու վարքում պաշտոնի մասին ասված է. «Կայսերական գաղտնի ծառայություն կատարողը, որ իտալերեն լեզվով ասեկրետ են կոչում» (տե՛ս Васильевский, Житие св. Георгия, стр. 29):

674. Ըստ Շիրակացու «Ձաւի իբ քսեստաց լինի մոդ մի» (Մանանդյան, Կշիռները, էջ 69)։ Հռոմեական և պոնտացոց մեծ մոդի կշռորդը 9 կգ 792 գրամ էր (Նույն տեղում, էջ 133)։

675. Ըստ Շիրակացու «Կշիռ 12 ունկոյ կոշի լիտր»։ Հավասար էր 326,5 գրամի (Մանանդյան, Կշիռները, էջ 30)։

676. Մեկ քսեստենը հավասար էր մոդի 1/22 մասին (տե՛ս ծանոթ. 674)։ Կային տարբեր քսեստեններ (Մանանդյան, Կշիռները, էջ 136)։

677. Սեմիսիոն, այսինքն կես սոլիդ՝ դահեկան (ոսկեդրամ)։ «Կշիռ 12 կերատաց լինի սիմէս մի»։ «Սիմէս կէս դահեկան է» (Մանանդյան, Կշիռները, էջ 21)։ Կշռում էր 2,262/3 գրամ։ Նույն տեղում, էջ 22։

678. Նիկեփոր պատրիարքը վայրը կոչում է Πεύζαντις (*Nicephori* Breviarium, p. 70): Գտնվում էր Նիկոմեդիայից և Նիկիայից հարավ:

679. Արտավազդը թեև ուզուրպատոր էր, հասցրեց հինգ կամ վեց տեսակի ոսկեդրամ հատաննել (տե՛ս Каждан, Деревня и город, стр. 268, прим. 55):

680. Միլիոնը (մղոն) հուշարձան էր, որտեղից սկիզբ էին առնում եվրոպական նահանգները ձգվող ճանապարհները: Այնտեղ կային բազմաթիվ արձաններ: Գտնվում էր սբ. Սոֆիայի հրապարակից հյուսիս-արևմուտք:

680ա Նիկեփոր պատրիարքը բացատրում է, թե ինչ էր դա: Պելագիոսի գերեզմաններում, գրում է նա, թաղում էին հեթանոսներին, չմկրտվածներին և մահապատժի ենթարկվածներին:

681. Մրվան II իբն Մուհամմադ (744—750):

682. Անտիոքի Թեոփիլակտոս Բար-Քանբարա պատրիարքը (744—750):

683. Համմտ. ծանոթ. 994:

684. Նույնանում են նույն հեղինակի մի այլ տեղում հիշատակած խարուրգիտների հետ (տես ծանոթ. 348): Խոսքը ալ-Դահհաք իբն Կայս ալ-Շայբանիի մասին է, խարիջիտների պարագլխի, Մրվան II-ի հակառակորդի: Արուրիտներն իրենց անունը պարտական են Խարուրա (ըստ Յակուտի՝ Խարավրա) տեղանվան, ալ-Քուֆայի մոտ, որտեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ (տե՛ս ан-Наубахти, Шиитские секты, стр. 115, 199):

685. Բնագրում՝ Χαλβενσι:

686. Վալիդ II խալիֆայի (743—744):

687. Հայկական աղբյուրների Տլուքը, արաբ. Դուլուկ, այժմ՝ Թել Դյուլուկ: Ռամզեյը կարծում է, որ Դուլիխիան Դոլիխեի մոտ ընկած շրջան է (Ramsey, HGAM, p. 277): Գտնվում էր Կիլիկիայում:

688. Խոսքը հակոբիկ ասորիների մասին է: XII դ. նրանց հիշատակում է Աննա Կոմնենն, ցույց է տալիս, որ Թրակիայի Ֆիլիպպուպոլիս (այժմ՝ Պլովդիվ) քաղաքում բացի պավլիկյաններից ու միաբնակ հայերից, կային բազմաթիվ հակոբիկ ասորիներ, որոնք հակապետական ելույթներում միշտ միանում էին պավլիկյաններին: Ինչպես պիտի տեսնենք ստորև (A. M. 6247) Կոստանդին V կայսրը նրանց Թրակիա բռնագաղթեցրեց Կարինից և Մելիտենեից:

689. Խոսքը երեքսրբյան աղոթքի («սուրբ աստված, սուրբ և հզոր, սուրբ և անմահ») վերջում «որ խաչեցար վասն մեր» նախադասության մասին է, որը բազմաթիվ և սուր վեճերի պատճառ է դարձել հայադավանների և երկաբնակների միջև: Պետրոս **Թափիչը՝** (Πέτρος ὁ Κναφεύς **կամ** Γναφεύς **կամ** Φοῦλων), Անտիոքի պատրիարք Պետրոս II-ն է (465—466 և 474—475 թթ.):

690. Բնագրում՝ δυνατοί (բառացի նշանակում է հզոր, ուժեղ): Տեխնիկական տերմին է, որ նշանակում է մեծատուն, կալվածատեր:

691. Քաղաք Պելոպոնեսի արևելքում:

692. Այսինքն՝ Հելլադա բանակաթեմը: Տե՛ս ծանոթ. 456:

693. Հունարեն բնագրում ε՛ (հինգերորդ), որ սխալ է:

694. Բնագրում՝ ὑποτετρακανθίλους σανίδας: Նշանակությունն անհայտ:

695. Մի այլ տեղում Թեոփանեսը նրան անվանում է դրունգար, քանզի բանակաթեմը ծովային լինելով, կառավարվում էր ծովակալի (դրունգարի) կողմից:

696. *Ակնարկ Աբբասյանների հանդես գալուն Խորասանում և նրանց կողմից Օմմայանների տապալման։ Աբբասյան ապստամբները կրում էին սև գույնի զգեստներ և դրոշներ, որոնք համարվում էին հարստության նշանակներ։ Իշխանության տիրանալուց հետո սև զգեստը դարձավ Խորասանյան զորքերի պաշտոնական հանդերձանքը* (DAI, II, p. 76):

Այս մավրոֆորները (սևազգեստները) հնարավոր է նույնանում են «Դիդենիս Ակրիտաս» էպոսում հիշված «սևազգեստներին» (μαυροχιονῖται, **հավանաբար ուղղելի՝** μαυροχιτωνῖται): ***Ինչպես ցույց է տալիս Թեոփանեսը մի քիչ հետո,*** *մավրոֆորները զրադաշտական պարսիկներ էին։ Ղևոնդը չի հիշատակում նրանց, բայց խոսելով ապստամբ Աբու Մսլիմի մասին, նրան համարում է «խորամանկ աստեղագիտական աղանդով»* (էջ 125)։

697. *Բնագրում՝* λαοί (*ժողովուրդներ*), *որ զորքեր էլ է նշանակում։*

698. *Նկատի ունի Օմմայան հարստությունը։*

699. ***Բնագրում՝*** Ἐχίμ (Ἀχίμ, Ἐχίν):

700. *Այս Աբումուսլիմին նկատի ունի Ղևոնդ պատմիչը։ Տե՛ս հաջորդ ծանոթագրությունը։ Կաղանկատվացին նրան հիշում է «Աբու Մսլեմայ Խորասանայ իշխանին...» ձևով* (Մովսես Կաղանկատվացի, *էջ 333*)։ *Նա գիտե նաև նրա վախճանի մասին. «...սպան նա (իմա՛ Աբլ Աբասը) գաղտուկ զԱբու Մսլիմ, յորժամ եհաս յիշխանութիւնն» (էջ 334)։*

701. *Նրան գիտե Ղևոնդը. «Ապա յետ այնորիկ միաբանեալ զզօրս Խորասան աշխարհին՝ կացուցանէին զօրավարս ի վերայ նոցա զԿահաթբա և զԱբու-Մսլիմ ոմն, որ էր խորամանկ աստեղագիտական աղանդովն»* (Ղևոնդ, *էջ 125*)։

702. ***Բնագրում՝*** Ἰβινδάρα:

703. ***Բնագրում՝*** Ἰβινσυβεηρᾶ *(իբն Հուբայրա)*։

704. *Բ Օրինաց, ԼԲ, 30։*

705. *Մրվանի սպանության մասին մանրամասնություններ ունի Ղևոնդ պատմիչը. «Եւ զօրացեալ զօրք Աբդլայի՝ յարձակէին ի վերայ նորա գազանաբար, դիմեալ հասանէին ի բանակն Մրուանայ, և հարեալ սատակէին ի նոցունց հարուածս սաստիկս յոյժ յոյժ։ Զի ասեն լինել զթիւ տնկելոցն ի միում նուագի 3Ռ (300.000) արանց հեծելոց... և հասանէին մինչև ի դղեկաձև կազմած պարսակին և ի վրանն Մրուանայ, և զնա ինքն հարեալ սատակէին»* (Ղևոնդ, *էջ 126—127*)։ *Տե՛ս նաև* Մովսես Կաղանկատվացի, *էջ 333. «Մրուան, Մահմատայ որդի՝ ամս չորս. սա սպան զԿուրիշիկս գլխաւորս Տաճկաց արս վաթսուն՝ զսպանողս Վլիթայ ամիրային՝ առաջի իւր ակնարկեալ սպանողացս։ Եւ եկն Աբլ Աբաս ի Մարաց օգնականութեամբ և զօրօք Աբու Մսլեմայ Խորասանայ իշխանին և սպան զՄրուան և կալաւ զիշխանութիւնն ամս եօթն»։*

706. *Հունահռոմեական ժամանակաշրջանում Տրախոնիտիս էր կոչվում Պաղեստինի՝ Դամասկոսից հարավ ընկած գավառներից մեկը։*

707. *Աբուլ Աբբաս Աբդալլահ աս-Սաֆֆահ իբն Մուհամմադ, Աբբասյան հարստության հիմնադիրը։ Համմմ. «Աբլ Աբաս էր Աբդալլահ Մահմադայ որդի»* (Մովսես Կաղանկատվացի, *էջ 333*)։

708. *Աբու Ջաֆար Աբդալլահ ալ-Մանսուր իբն Մուհամմադ։ Ղևոնդը նրան նախորդից տարբերելու համար անվանում է «միւս Աբդլա»* (*էջ 127*)։ *Սրա գաղանաբարո գործունեության մասին Հայաստանում գրում է նույն Ղևոնդը (էջ 127—128)։*

709. Իմա՛ Թունիս։

710. Նկատի ունի Դիբրալտարը (Ջիբրալտար), որին դեռևս 711 թ. տիրացել էր Տարիբ իբն Սայիդը։ Մերձակա լեռան վրա նա ամրություն կառուցեց, որն իր անունով կոչվեց Ջեբել աս-Տարիք (Տարիքի լեռ), որից և աղավաղված ձևով այժմ Ջիբրալտար։

711. Իսպանիան նկատի ունի։ Մուտք գործողը Հիշամի թոռ Աբդ աո-Ռահմանն էր՝ 755 թ.։ Նա 756-ին գրավեց Կորդովան։

712. Նույն բանն է ասում Ղևոնդը. «Եւ զայս ամենայն չարիս և զդղրդմունս պատերազմաց և զաոմունս քաղաքաց և հեղմունս արեանց կատարեալ ամս զ՝ վախճանի» (Ղևոնդ, էջ 127)։

713. Միջնադարում եպիկուրյաններին ավտոմատիստ էին անվանում, քանզի նրանց փիլիսոփայության համաձայն ամեն ինչ ինքնաբերաբար, բախտի բերմամբ է առաջացել և ոչ կանխագիտությամբ։ Դրիգոր Մագիստրոսը (Թղթեր, էջ 158—159) Թոնդրակեցիների ամենաձախ թևի առնչությամբ գրում է, թե նրանք «ի չարն կատարելագոյնք են և կարող են ընդունել զմահացու դեղն... քարոզեն իբրև անյուսութեան ամենևին և անաստուածութեան իբրու զեպիկուրեանցն»։

714. Այսինքն դարձրեց կայսերակից։ Լևոն IV միահեծան թագավորեց 775-ից։

715. Խոսքը Աբբասյան հարստության հիմնադիր Աբուլ Աբբաս Աբդալլահ աս-Սաֆֆահի մասին է (750—754)։

716. Դեսիոս ամիսը հունիսն է։

717. Անտիոքի պատրիարք Թեոդորոսը (750/751—774 թթ.)։

718. Խոսքը Կարին-Թեոդոսուպոլսի և Մելիտենե (Մալաթիա) քաղաքի մասին է (բուլղար պատմաբանները սխալմամբ կարծում են, որ խոսքը վերաբերում է Օսրոենի Թեոդոսուպոլսին, արաբ. Ռաս-ուլ-Այն քաղաքի. տե՛ս Извори. том VI, стр. 269, прим. 13): Մի քիչ հետո (6247 թ.) ինչպես ցույց է տալիս Թեոփանեսը, այս հայերին, ինչպես և ասորիներին, կայսրը գաղթեցրեց Թրակիա, որոնք այնտեղ տարածեցին պավլիկյան աղանդը։ Ասել է, գաղթականները պավլիկյան աղանդավորներ էին։ Պակաս կարևոր չեն և Նիկեփոր պատրիարքի հաղորդածները։ Նախ նա ցույց է տալիս, որ Թեոդոսուպոլիսն ու Մելիտենեն կայսրը գրավեց հայ և ասորի բնակիչների ժողանդակությամբ (ὁμολογίᾳ τῶν προσοικούντων), որ այդ բնակիչները գաղթեցվեցին Թրակիա և պատճառ դարձան պավլիկյան գաղափարների տարածմանը (*Nicephori* Refutatio, col. 508—509): Իր «Համառոտ պատմության» մեջ Նիկեփորը հաղորդում է, որ Կոստանդին կայսրը Թրակիայում քաղաքաշինություն կատարեց, որտեղ բնակեցրեց Մելիտենեից ու Թեոդոսուպոլսից գաղթեցրած հայերին և ասորիներին՝ սիրով հոգալով նրանց կարիքները (*Nicephori* Breviarium, p. 74): Հետաքրքիր տվյալների կարելի է հանդիպել Գեորգ Վանականի պատմական երկում։ Նրա ասելով Կոստանդին V-ը, արաբական խալիֆայության մեջ գնացող գահակալական պայքարից օգտվելով, արշավում է Ասորիքի կողմերը և «վերցնելով իր ազգականներին՝ հայ և ասորի հերետիկոսներին, Բյուզանդիոն վերաբնակեցրեց, որոնցից շատերը հաստատվելով Թրակիայում, մինչև օրս դավանում են Քշվառական Պետրոսի Քեոպասքիտների [աղանդը]» (*Georgii Monachi* Chronicon, p. 752): Մի այլ տեղում նույն հեղինակը «Ասորիքի կողմերի» փոխարեն գրում է «Հայաստանի և Ասորիքի կողմերը» (էջ 763)։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բացի բյուզանդական աղբյուրներից, այս դեպքերի մասին մանրամասն խոսում են և հայ ու ասորի հեղինակները: Ղևոնդ պատմիչը գրում է, թե «...շարժեալ թագաւորն Յունաց ի կայսերական արքունեան մտից՝ բազում և ծանր ամբոխիւ գայր հասանէր յաշխարհն Կարնոյ ի քաղաքն որ կոչի Թէոդուպոլիս: Եւ իբրև յական թողեալ կործանէր զդղեակ պարիսպ ամրոցին արքայն Կոստանդին որ էր որդի Լևոնի, և բացեալ զտուն գանձուցն՝ բառնայր բազում կշիռ ոսկւոյ և արծաթոյ. գտանէր ի գանձի անդ զնշան տէրունեան խաչին, զոր առեալ տանէր ընդ ինքեան: Նա և զգօրսն քաղաքին և զբնակեալսն ի նմա Սառակինոսն բառնայր նոցին ընտանեօքն յաշխարհն Յունաց: Եւ բազումք ի բնակչաց գաւառացն խնդրեալ յարքայէն զի ընկեցին զանուր լծոյ ծառայութեանն Իսմայելի յանձանց և գնացին զկնի նորա:

Եւ նորա տուեալ հրաման, վաղվաղակի հանդերձեալ զաղխս իւրեանց՝ խաղացին յառաջ, ապաւինեալք ի զօրութիւն տէրունեան խաչին և ի փառս արքային. քողին զերկիր ծննդեան իւրեանց, և հատուածեալք անկան ի կողմն արքային բարեպաշտի» (Ղևոնդ, էջ 129):

Նշելով արաբական խալիֆայության մեջ գնացող գահակալական պայքարի մասին, Ագապիոս Հիերապոլսեցին ցույց է տալիս, որ «կայսրը հարձակվում ու գրավում է Մալաթիան և, գերեվարելով բնակիչներին, վերադառնում է»: Շարունակելով իր պատմությունը, նա գրում է, որ նույն տարին հայոց հրամանատար Քուշանը, վերցնելով Հայաստանի բնակիչների մեծ մասը, տեղափոխում է հունաց կողմերը (էջ 531): Դրանից հետո Կոստանդինը հարձակվում է Քալիքալայի (Կարինի) վրա, գրավում այն և գերեվարում նրա բնակիչներին: Սալահ իբն Ալին, արաբական ու պարսկական զորքերով արշավում է հույների դեմ և վերադառնում առանց որևէ հաջողության: Նա միայն քշեց տարավ հայերին ու ալաններին, որոնց հույները Հայաստանից էին տարել, իրենց պատրիկ Քուշանի հետ, և հաստատեց Ասորիքում: Այդ օրվանից սկսած հույների թագավորները ջանում են իրենց կայսրության մեջ հայեր հաստատել՝ ամենուրեք սահմանի մոտիկ վայրերում, (Agapius, p. 544):

Ինչպես երևում է Միքայել Ասորու տվյալներից, 752 թ. առաջ, երբ Կոստանդին V-ը գրավեց Թեոդոսուպոլիսը, Մելիտենեի վրա մի հարձակում էլ է եղել «Արմենիակների գորավար Աշկիրաշի» կողմից: Այս զորավարն այն ժամանակ ասպատակել է քաղաքի ողջ շրջանը և Ռոմանիա փոխադրել քաղաքի հայ ու հույն բնակչության մեծ մասը (Michel le Syrien, t. II, p. 506): Իսկ այս արշավանքի մասին, որ Միքայել Ասորին թվարկում է 1066 (775) թ., նա գրում է. «Հռոմայեցիների կայսր Կոստանդինը արշավեց Հայոց Թեոդոսուպոլսի վրա, որին հայերն իրենք անվանում են Գարնոիքաղաք (Կարնոյ քաղաք), արաբները՝ էրզերում, իսկ հույները՝ Քալոնիքալա (իմա՛ Կալիկալա): Նա գրավում է այն, գերեվարում ամբողջ բնակչությանը և քաղաքը թողնում ավերակ: Կամախի բերդում կայազոր հաստատելով, նա վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս» (Michel le Syrien, t. II, p. 521—522): Համմտ. Միխայել Ասորի, 1871, էջ 348, 1870՝ էջ 359):

Կոստանդին կայսրը ավերեց Կարինը, քանզի հույների նպատակն էր մի ավերակ չեզոք գոտի ստեղծել, որը նրանց կանջատեր և կմեկուսացներ խալիֆայությունից, իսկ արաբները, ընդհակառակը, աշխատում էին այս սահմանային գոտում

Բյուզանդիայի դեմ ուղղված բերդեր ու ամրություններ կառուցել (Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները, էջ 47, նույնի՝ Армения, стр. 100):

Ամենայն հավանականությամբ այս հայերից Կոստանդինը զորամասեր կազմակերպեց, որոնց մասին հիշատակություն կա Ստեփանոս Նորավկայի վարքում (στῖφος τῶν Ἀρμενίων: Տե՛ս Vita sancti Stephani, col. 1156: Համմտ. նաև Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթեր, էջ 129—131): Ավելացնենք այստեղ, որ հայերը Ֆիլիպպուպոլսում առանձին համայնք էին կազմել, նրանց շրջանում այլ ազգության ներկայացուցիչներ չեն եղել, քանզի այդ բանը օրենքն արգելում էր: XII դարի վերջում ապրած Կիտրոսի եպիսկոպոս Հովհաննեսին Դյուրախիոնի արքեպիսկոպոս Կոստանդին Կավասիլասը հարց է տվել, «իրավունք ունե՞ն արդյոք հայերը այն քաղաքներում, որտեղ բնակվում են, եկեղեցիներ կառուցել»: Հովհաննես եպիսկոպոսը դրան պատասխանել է. «Սկզբանե անտի քրիստոնյաների (իմա՛ քաղկեդոնականների) շրջաններում ու քաղաքներում թույլատրելի է այլալեզու ու այլադավան ժողովուրդների, այն է հրեաների, հայերի, իսմայելացիների, հագարացիների և այլ նմանների բնակությունը, բայց ոչ քրիստոնյաների (քաղկեդոնականների) հետ խառն, այլ նրանցից անջատ: Այդ նպատակով ահա այդ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրին հատկացվում են վայրեր՝ կամ քաղաքների մեջ, կամ դրսում, այն հաշվով, որ ներփակված լինեն և դրանցից դուրս չընդարձակեն իրենց բնակությունները... Այդ առումով ահա հայերն էլ որ շրջանում որ ներփակված են, իրավունք ունեն առանց խոչընդոտի և՛ եկեղեցիներ կառուցել, և՛ իրենց հերձվածը դավանել» (տե՛ս Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα κανόνων, τόμ. Ε΄, σελ, 415):

719. Գերմանոս պատրիարքի:

720. Թեոփանեսը փոխանակ «ժողովի» (σύνοδος), արհամարհաբար այն կոչում է «ատյան» (συνέδριον): Հիերիայի պալատում 754 թ. գումարված ժողովը (վերջին նիստը՝ օգոստոսի 8-ին կայացավ Վլախեռնայի տաճարում) ուղղված էր պատկերամարտության դիրքերի ամրապնդմանը: Մասնակցեցին 338 եպիսկոպոս: Ժողովը գլխավորում էր Եփեսոսի եպիսկոպոս Թեոդոսիոսը, նախկին կայսր Տիբերիոս-Ապսիմարոսի որդին, քանզի պատրիարք Անաստասիոսը մահացել էր 753 թ. վերջերին: Եվ քանի որ իրենց ներկայացուցիչներին չէին ուղարկել ո՛չ Հռոմի պապը, ո՛չ Արևելքի պատրիարքները, հակառակորդ ճամբարը ժողովը կոչեց «անգլուխ»: Ժողովը խստիվ արգելեց սրբապատկերների պաշտամունքը, կարգադրեց ոչնչացնել դրանք և նզովեց պատկերապաշտների կարկառուն ներկայացուցիչներ Գերմանոս Պատրիարքին, Հովհան Դամասկացուն և ուրիշների:

720ա. 754 թ. եկեղեցական ժողովի «հավատո հանգանակը» պահպանվել է 7-րդ տիեզերական ժողովի (787 թ.) արձանագրություններում: Թեոփանեսը լռությամբ է անցնում այդ «հավատո հանգանակի» կողքով:

721. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Կոստանդին II-ը (754-766):

722. Այսինքն՝ սլավոններ:

723. Ինչպես տեսնում ենք, Աբու Մուսլիմին սպանողը վախճանված ամիրապետ Աբդալայի եղբայր Աբդալան է (մյուս Աբդլան): Կաղանկատվացին գրում է, որ նրան առաջին Աբդալան սպանեց. «...և սպան նա գաղտուկ զԱբու Մսլիմ, յորժամ եհաս յիշխանութիւնն. և յետ նորա սպանմանն և ինքն վախճանեցաւ: Աբու Ջաֆր, որ կոչեցաւ Աբդալլահ, նորին եղբայր, ամս քսան և երկու...» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 334):

724. Արաբների խալիֆա Աբու Ջաֆար Աբդալլահ ալ-Մանսուր իբն Մուհամմադ (754—775 ԹԹ.):

725. Պողոս I պապը աթոռակալել է 757—767 ԹԹ.: Նրա փոխհարաբերությունների մասին Բյուզանդիայի հետ տե՛ս *Miller*, Byzantine-papal relations, p. 47—62:

726. Հետաքրքրական է նշել Լևոն Քերականի ասածը (թեև հազիվ թե դա ճիշտ լինի), թե Կոստանդինը Թրակիայից բացի, այս հայերին ու ասորիներին նաև Կոստանդնուպոլիս բնակեցրեց (*Leon Grammaticus*, p. 185):

727. Վերջին քսանհինգ տարում մեզանում և արտասահմանում հսկայական աշխատանք է կատարված պավլիկյան շարժման ուսումնասիրության ուղղությամբ: Գլխավոր աշխատությունների մասին տե՛ս Առաջաբանում, էջ XXXVIII:

728. Իմա՛ Կոստանդնուպոլսի:

729. Կատոտիկա (ստորին) շրջանների տակ նկատի ունի Պելոպոնեսը (տե՛ս Στράτου, Τὸ Βυζάντιον, Δ′, σελ. 181):

730. Հիշատակվում է Հին կտակարանում որպես Լոտի որդի Մոաբի հետնորդների երկիր: Գտնվում էր Մեռյալ ծովից արևելք: Հին կտակարանում տեղադրվում է երիքովի դիմաց:

731. Տե՛ս և ծանոթ. 343: Ինչպես ասվել է, բյուզանդական հեղինակները մի քանի Սկլավինիա գիտեն: Տվյալ փաստը ցույց է տալիս, որ այստեղ խոսքը Մակեդոնիայի Սկլավինիայի մասին է, ավելի ճիշտ՝ Մակեդոնիայի Սկլավինիաների (Թեոփանեսը այդ տեղանունն այստեղ հոգնակի թվով է բերում: Տե՛ս *Lemerle*, Philippes: Նաև *Наследова*, Македонские славяне, стр. 82): Մի փոքր ավելի ուշ շրջանի բյուզանդական հեղինակ Հովհաննես Կամենիատեսը Թեսաղոնիկեի շրջանում հիշում է սլավոնների երեք ցեղ՝ դրուգուվիտներ, սագուդատներ և ստրիմոնցիներ (*Ioannes Cameniatae*, p. 496): Նրանք VI—VII դդ. այստեղ եկան Դանուբի ձախ ափից:

732. Ենթադրվում է Հալեպը: Բերիա անունը նրան տվել է Սելևկոս Նիկատորը՝ Մակեդոնիայի համանուն քաղաքի անունով: Պտղոմեոսը կոչում է Խալիբոն (Χαλυβών):

733. Մելաս (Սև) գետը Թոխմա-սուն է:

734. Լոգոթետների մասին ընդհանրապես տե՛ս Կոստանդին Միրանածին, էջ 291—292: Թեոփանեսի հիշատակած այս Լևոնը աղբյուրներից հայտնի առաջին դրոմոսի լոգոթետն է:

735. Բնագրում՝ Σπηλαίου:

736. Դոկիտես գիսավոր աստղի մասին տե՛ս ծանոթ. 291:

737. Արաբ. Դաբեկ: Վայր հյուսիսային Ասորիքում, Ազազի շրջանում, Մանբիջից Անտիոք տանող ճանապարհի վրա: Հիշվում է դեռ ասորեստանյան ժամանակներից (Դաբիգու): Դաբեկը գտնվում է Հալեպից վերև, մի ընդարձակ դաշտում (Մարջ Դաբեկ), որտեղ հաճախ և օմմայաններին, և աբբասյաններին ժամանակ ճամբարում էին արաբական զորքերը և նախապատրաստվում Բյուզանդիայի դեմ գործողությունների (տե՛ս *D. Sourdel*-ի հոդվածը Encyclopédie de l'Islam-ում, հտ. II, էջ 73—74):

738. Արաբ. ալ-Բասրա, քաղաք Միջագետքում, Շաթթ ալ-Արաբի վրա, Բաղդադից 420 կմ հարավ-արևելք: Հին Բասրան գտնվում էր ժամանակակից Զուբայր գյուղում: Պարսից տիրապետության ժամանակ կոչվում էր Վահիշտաբադ Արդաշեր: Արաբական քաղաքը կառուցվել է 638 թ. մարգարեի ընկեր Ութբա իբն Ղազվանի կողմից պարսից քաղաքի տեղում (արաբները կոչում էին ալ-Խուտայրա) Օմար իբն ալ-Խատ-

տաբի հրամանով որպես բանակատեղի։ Մանրամասն տե՛ս Ch. Pellat-*ի հոդվածը* Encyclopédie de l' Islam-*ում, հտ. I, էջ 1117—1119։*

739. *Նկատի ունի Անդրեաս Կրետացուն։ Կատաղի պատկերապաշտ էր։ Վարքը գրել է Սիմեոն Մետաֆրաստեսը* (*Migne*, Patrologia graeca, t. 115, col. 1109—1128):

740. *Հռոմի պապ Կոստանդինը (767—769)։*

741. *«Տոհմիկ տերերի» տակ բուլղար պատմաբան Զլատարսկին ենթադրում է Վոկիլ կամ Ուկիլ խանական ծագում ունեցողներին, որոնցից էին սերում բուլղարական առաջին խաները (տե՛ս* Златарски, История I, 1, стр. 212—213: *Ապստամբության մասին հատուկ տե՛ս* Beševliev, Thronwirren in Bulgarien, S. 67—82):

742. *Տելեցիս (Տելեց, 761—764 թթ.)։*

743. *Այսինքն՝ Արտանաս գետի շրջանում (տե՛ս* Nicephori Breviarium, p. 77):

744. *Բառարաններն այս բառի իմաստը չեն տալիս։ «Քսիլոն» նշանակում է փայտ, «պանդուրա» հավանաբար իրանական բառ է (համմտ. հայերեն բանտ), որ կապանք է նշանակում կամ հանցավորի ոտքը զարնված շղթան (Աճառյան, Արմատական բառարան, հտ. I, էջ 409)։*

745. *Իշխանության գլուխ անցավ 764 թ.։ Ենթադրվում է, որ Սաբինոս (արտասանվում է Սավինոս) Թուրքերեն բառ է* säván (*սիրող*, säv-*ից՝ սիրել։ Տե՛ս* Moravcsik, Byzantinoturcica, Bd. II, S. 282: *Նաև՝* Beševliev, Protobulgarische Inschrift, S. 2):

746. *Քաղաքական վտարանդիների և քաղաքական ապաստանի հարցը բյուզանդա-բուլղարական հարաբերություններում հաճախ է բարձրացել։ Քաղաքական ապաստան էին հայցում երկու կողմից էլ։ Բացի Սաբինոսից, այդպիսին հայցել էր մոտ տասը տարի հետո նաև խան Տելերիգը (տե՛ս էջ 159)։ Խան Կրումի՝ Միքայել I-ի հետ վարած բանակցություններում քաղաքական ապաստանի խնդիրը ամենակարևորներից էր, բյուզանդական արքունիքում մեծ վեճեր առաջացրած (տե՛ս 6305 թ. տակ)։ Հարցի մասին մանրամասն տե՛ս* Ангелов, Политическите емигранты, стр. 112 и сл.:

747. *Պագանոս խանը իշխել է 767—768 թթ.։*

748. *Հավանաբար նույնանում է մի փոքր առաջ հիշատակված Բասրասոս (Բասրա) քաղաքի հետ, որի մասին տե՛ս ծանոթ. 738։ Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը գրում է* Basrason (var. Barason, Bafrason, Afrason):

749. *Իմա՛ խազարները։*

750. *Զիգքիան (Ζιγχία) գտնվում էր հին Սարմատիայում, Կովկասյան լեռներից Ազովի ծովը ընկած տարածության վրա։*

751. *Այժմ՝ Միդիե, արևելյան Թրակիայի ծովափնյա քաղաք, Թուրքիայի կազմում։*

752. *Կոստանդնուպոլսի Ակրոպոլսի, որ գտնվում էր քաղաքի եվրոպական մասի արևելյան ծայրամասում, սբ. Սոֆիայից հյուսիս-արևելք։*

753. *Աղանդապետ Նեստորիոսը (Նեստոր) Մարիամին աստվածածին չէր համարում, այլ Քրիստոսածին։ Տե՛ս ծանոթ. 253։*

754. *Խալիֆա Աբու Աբդալլահ Մուհամմադ իբն ալ-Մանսուր ալ-Մահդին (775—785)։*

755. *Այս հաշտության պայմանագրի տարեթիվը որոշ չէ։ Նիկեփոր պատրիարքը նշում է 763 թ., Թեոփանեսը՝ 765։ Ըստ Զլատարսկու տեղի ունեցավ 767 կամ 768 թ.* (Златарски, История I, 1, стр. 220—224):

756. Սկամարների ժողովրդական շարժումը բռնկվեց Հռոմեական կայսրության հյուսիսային պրովինցիա Նորիկում (V դ.)։ Սկամարները աջակցում էին Բյուզանդիա ներխուժած սլավոններին և խարխլում ստրկատիրական հասարակարգի հիմքերը։ «Սկամար» բառը լոնգոբարդական ծագում ունի և նշանակում է «գող», «ավազակ», այդպես էին կոչում իշխող դասակարգերը հռոմեական իշխանությունների դեմ դինված պայքարի դուրս եկած շահագործվող դասակարգերին։ Թեոփանեսի երկում սկամարները սլավոնների դաշնակիցներ են հանդես գալիս։ Նրանց մասին տե՛ս Дмитриев, Движение скамаров, стр. 3—14:

757. Թեոփանեսի մի ձեռագիր տալիս է Τούνζας ընթերցումը։ Ննջագրում են, որ խոսքը ժամանակակից Կամչիա գետի մասին է (հին բուլղարերեն Тыча)։ Տե՛ս Извори, том VI, стр. 272, прим. 6:

758. Բնագրում՝ αὐλάς։ Ոմանք կարծում են, որ խոսքը բուլղար խաների պալատների մասին է, ուրիշներ հունարեն այդ բառի տակ аул-ներն են տեսնում, գյուղեր՝ աուլներ։ (Տե՛ս Извори, том VI, стр. 272, прим. 7):

759. Դամատրի լեռը գտնվում է Բյութանիայում, Խրիսուպոլսից (Ուսկյուդար) արևելք։ Կայսերական որսատեղի էր։ 711 թ. այստեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ Հուստինիանոս II-ի և Վարդան-Ֆիլիպպիկոսի միջև։

760. Ստեփան Նորավկայի վարքը պահպանվել է։ Մինչև մահապատժի ենթարկվելը Ստեփանոսը Պրոկոնիսոս կղզին էր աքսորվել, որտեղ նա «հրաշագործում» էր։ Նրան էր դիմել անգամ Եվրոպայում գտնվող «հայկական զորաբանակից» մի զինվոր՝ նույնպես Ստեփանոս անունով, հավանաբար Թեոդոսուպոլիս-Կարինի կամ Մելիտենեի այն հայ պավլիկյաններից, որոնք Կոստանդին V-ի կողմից 756 թ. Թրակիայի Ֆիլիպպուպոլիս քաղաքն էին տեղափոխվել։ Այդ մասին մենք կարդում ենք հիշյալ վարքում (տե՛ս Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթեր, էջ 129—131։ Նրա մասին տե՛ս նաև՝ Лопарев, Жития святых, стр. 119—145, Kaegi, The byzantine armies, p. 58—59, Huxley. On the *Vita* of St. Stephen, p. 97—108:

761. Պրոֆեսիոնալ զորքերը, որ ընդհանուր ձևով «տագմատա» էին կոչվում, ենթարաժանվում էին (IX դ. վերջում) վեց խմբի՝ σχολαί, ἐξκουβίτωρες, ἰκανάτοι, ἀριθμοί, νούμερα, ὀπτιμάτοι։ Սխոլանները կենտրոնացած էին և՛ մայրաքաղաքում, և՛ նահանգներում։ Նայած ժամանակին, կային 7—12 սխոլաներ, որոնց յուրաքանչյուրի կազմում կար մոտ 500 զինվոր։ Էքսկուբիտորները բաղկացած էին 18 գումարտակից, յուրաքանչյուրում 700 զինվոր։ Արիթմոսները հիշված են նաև վիգլա կամ կայսերական վիգլա անվամբ և նրանց պարտականությունն էր ապահովել կայսեր անվտանգությունը նրա արշավանքների ժամանակ։ Իկանատոսները կազմակերպվեցին Նիկեփոր I-ի կողմից և մեծաթիվ չէին։ Նումերոսները հիշված են VII դ. սկզբում, հայտնի չէ նրանց թվական կազմը։ Օպտիմատները հաստատված էին Բյութանիայում, որտեղ ստեղծվեց Օպտիմատների բանակաթեմը։ Նրանք բյուզանդական բանակում օժանդակ դեր էին խաղում։ Հարցի մասին տե՛ս Yannopoulos, La société, p. 145—147:

762. Ըստ Ստեփանոս Նորավկայի վարքի՝ հեթանոսների և բռնի մահով վախճանվածների փոսը (էջ 1177)։ Սա ցույց է տալիս, որ դեռևս VIII դ. հեթանոսների համար առանձնացված էր հատուկ գերեզմանատուն։

763. Բնագրում՝ Ἀγελόν։ Մի բանի ձեռագիր և Նիկեփոր պատրիարքը (Nicephori Breviarium, p. 82) տալիս են Ἀγχίαλον ընթերցումը։ Ենթադրվում է Անքիալոս

Ծովափնյա քաղաքը, այժմ՝ Պոմորիե Բուլղարիայում (*Извори*, том. VI, стр. 273, прим. 2):

764. *Սպաթարի մասին տե՛ս* Կոստանդին Միրաճածին, *էջ 234: Եղել են երկու տեսակի՝ «սպաթար» և «կայսերական սպաթար»: Հիշվում է VII դարից: Բարձր աստիճան էր և կրում էին բարձր պաշտոնյաները: Սպաթարը և՛ պատվաստիճան էր, և՛ ռեալ պաշտոն: Կայսերական գվարդիայի մի զորամաս կազմված էր սպաթարներից, որը կոչվում էր նաև «մանգլավիտների զորամաս»* (*Yannopoulos*, La société, p. 54—55): *Թեոփանեսը հիշյալ սպաթարի մասին գրելիս ավելացնում է՝ κατὰ τὸν* Βησσήρ, *որ համարվում է ընդմիջարկություն: Թեոփանեսի լատիներեն թարգմանության մեջ այդ բառերը բացակայում են: Տե՛ս* Hemmerdinger, ΒΗΣΗΡ, p. 6: Βησσήρ-*ի մասին տե՛ս և վերը, ծանոթ. 596:*

765. *Կանդիդատի մասին տե՛ս* Կոստանդին Միրաճածին, *էջ 298—299: Նաև՝* Yannopoulos, La société, p. 59—60: *Ե՛վ պաշտոն էր, և՛ պատվաստիճան:*

766. *Այսինքն՝ Կոպրոնիմոսը: Իբրև Թե մկրտության ավազանում Կոստանդինը կեղտոտել էր, դրա համար Քշնամիները նրան կոչել են «Կոպրոնիմոս» («Քրքանուն»):*

767. *Իշխանաց կղզիների խոշորագույնը, որ Թուրքերն այժմ կոչում են Բույուկադա (Մեծ կղզի): Այստեղ կային կայսերական պալատ, երեք արական և մեկ իգական վանքեր:*

768. *Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկետաս I-ը (766—780):*

769. *Բնագրում՝* γράμματα *«գիր» (գրագիտություն):*

770. *Հյուսիսային Իսրայելի Թագավոր էր: Աչքի ընկավ որպես ծայրահեղ կռապաշտ և Եհովային պաշտողների հալածող: Բաալի պաշտամունքը դարձրեց պետական կրոն (տե՛ս Գ Թագաւորութեանց, ԺԶ, 28, ԻԲ, 38, Բ Մնացորդաց, ԺԸ, 1 և հտ.):*

771. *Սբ. Եվփեմիան ծնվել էր Քաղկեդոնում, գազանաբեկ եղավ 288 Թ.: Նրա գերեզմանի վրա կառուցվեց մեծ եկեղեցի, որտեղ 451 Թ. կայացավ Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովը: Հետագայում նրա աճյունը տեղափոխվեց Կոստանդնուպոլիս, իսկ 766-ին՝ Լեմնոս կղզին:*

772. *Նկատի ունի Կոստանդին V-ի Թոռ Կոստանդին VI կայսեր (790—797) և նրա մայր Իրենեին (797—802), որոնց օրոք առաջին իսավրացի կայսրերի պատկերամարտական քաղաքականությունը ետ մղվեց: Հիշյալ կայսրերը անգամ եկեղեցական ժողով գումարեցին և վերականգնեցին պատկերապաշտությունը:*

773. *Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքը (787—806):*

774. *Լախանոդրակոնը (Թարգմանաբար նշանակում է «բանջարանոցի օձ») հիշատակվում է որպես Ասիայի արիոնետ և պատկերապաշտների ու վանականների ոխերիմ Քշնամի: Նրա մասին տե՛ս նաև սբ. Ստեփանոս Նորավկայի վարքում* (Vita sancti Stephani, col. 1165):

775. *Մանի անունը Բյուզանդիայում հաղվագյուտ է հանդիպում: «Ջար Մանիի» տակ նկատի ունի III դ. նշանավոր աղանդապետ, մանիքեության հիմնադիր Մանիին:*

776. *Հռոմի պապ Ստեփանոս IV-ը (768—772):*

777. *Լատ.* solea: *Բյուզանդական եկեղեցիներում բեմի և իկոնոստասի միջև ընկած տարածությունը, որը, որպես կանոն, փակված էր լինում ցանկապատով:*

778. *Բնագրում՝* ἀνεψιός, *որ կարելի է քեռորդի էլ Թարգմանել:*

779. *Այսինքն Կոստանդնուպոլսի տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչները, որ բազմած էին ձիարշավարանի ամֆիԹատրոնում:*

780. Ստամայի մասին տե՛ս ծանոթ. 57։

781. Կոչվում էր Պելագիոսի գերեզմանատուն՝ նրան մոտիկ այդ անունով սրբի տաճար լինելու պատճառով։

782. Բառացի նշանակում է «անհուշ», չհիշատակվող, հիշատակության ոչ արժանի, լռության արժանի։ Տե՛ս նաև նոր բառգիրք Հայկազյան լեզվի («անյուշ» բառը)։ Կոստանդին V-ի՝ վանականներին «ամնեմոնևտոս» կոչելու մասին վկայում է և Ստեփանոս Նորավկայի վարքը, որի համաձայն Կոստանդին V-ը վանականների սքեմը «խավարտչին» անվանեց, իսկ վանականներին՝ կռապաշտ (Vita sancti *Stephani*, col. 1112, **նաև** 1132)։

783. Նկատի ունի Փոյուգիայի առասպելական հարստության տեր թագավոր Միդասին, որ այդ պատճառով գերահարուստ մարդու կերպար է դարձել։

784. Խլենան ձմեռային թիկնոց էր, որ հագնում էին խիտոնի վրայից։

785. Տիտղոսը հիմնադրվել է Հովիանոս կայսեր կողմից, բայց հազվադեպ էր շնորհվում։ Մեզ հետաքրքրող շրջանում երկու անգամ է հանդիպում, այստեղ և Լևոն IV-ի կողմից Եվդոկիմոսին շնորհվելու առնչությամբ (տե՛ս 6268 թ. տակ)։ Տիտղոսի մասին շատ բան հայտնի չէ։ Տե՛ս Yannopoulos, La société, p. 40—41։

786. Համմտ. Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 254. «Մանր բաժաննայ զդահեկանն լինի՝ սիմէս (իմա՛ սեմիսիոն) Բ, տրմէս (իմա՛ տրիմիսիոն) Գ, ...կերատ ԻԴ...»։ Կոստանդին V-ի և Եվդոկիայի որդիներից Խրիստոֆորոսը ծնվել էր 753 թ. առաջ, Նիկեփորի ծննդյան թվականը հայտնի չէ։ Երկուսն էլ Կոստանդին V-ի կողմից կեսար հռչակվեցին 769 թ. ապրիլի 2-ին։ Նրանք ունեին երկու որդիներ ևս՝ Նիկետասին, որ ծնվել էր 763 թ., և Անթիմոսին՝ ծնված 768/769 թ.։

787. Հետաքրքիր է նշել, որ «տղամարդ» միտքը արտահայտել է ἄνθρωπος բառով («մարդ»)։

788. Քաղկեդոնիկ հոգևորականների գլխի ծածկոցը։ Տվյալ դեպքում նա հավանաբար չալման նկատի ունի։

789. Հռոմում պալլիոն էին կոչվում ամեն տեսակի քառակուսի կամ ուղղանկյուն կտորները, որ տարբեր նպատակներով էին օգտագործվում. վարագույր, անկողնի ծածկոց, սավան, գորգ և այլն։ Պալլիոն էր կոչվում նաև հունական հիմատիոնի օրինակով կարված հանդերձանքը։ Եկեղեցում պալլիոն էր կոչվում երեք մատ լայնությամբ բրդից կտորը, որի վրա կային վեց սև մետաքսե խաչեր։ Այդ գցվում էր մետրոպոլիտի ուսին։

790. Դեռևս Կոստանդին V-ի կենդանության օրոք, նրա որդի Լևոնը կայսր (կայսերակից) էր հռչակվել։ Բյուզանդիայում դա արվում էր իշխող հարստության ապագան ապահովելու դիտավորությամբ։

791. Հռոմի պապ Ադրիանոս I-ը (772—795)։

792. Բնագրում՝ Βενέτας։ Գուցե Բանու կա՞ս, այսինքն կայսիկները կամ նրանց ցեղապետը։

793. Սրան Թեոփաննեսը այլ տեղում չի հիշատակում։ Հենց Կոստանդին կայսեր թագավորության ժամանակ Ղևոնդը հիշատակում է մի արաբ կառավարիչ «...որում Մալեհ կոչէին, որ էր այր անօրէն և արիւնահեղ» (Ղևոնդ, էջ 133)։

794. Խոսքը Միքայել Լախանոդրակոնի մասին է, Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավարի։ Տե՛ս ծանոթ. 774։

795. Այսինքն՝ Կոստանդին V կայսեր։

796. Ցուկանիստերիոն (պարսկերեն չու-քան, այժմ՝ չողան խաղից)։ Զիարշավարան էր Կոստանդնուպոլսում։ Հավանաբար նույն անունով այլ ձիարշավարաններ էլ կային կայսրության այլ քաղաքներում։ Զիու վրա նստած գնդակ էին խաղում։ Այդ խաղը հիշում է անգամ Մատթեոս Ուռհայեցին. «խաղ գնդին ի մայտանն» (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 32)։

797. Ապագա Կոստանդին VI կայսրը, Կոստանդին V-ի որդի Լևոնի (Լևոն VI-ի) որդին։ Ինչպես պարզ երևում է Թեոփանեսի այս շարադրանքից, Բյուզանդիայում ընդունված էր նորածինին տալ պապի (հետևաբար՝ տատի, եթե երեխան աղջիկ էր) անունը այն դեպքում միայն, եթե այդ պապը (տատը) վախճանված էր։

798. Այսինքն՝ թանաքով ծեծել, դաջել (տատուիրովկա), հնարավոր լինելու համար ներանց տարբերել։ Հայկական աղբյուրները ևս ընդգծում են այս Աբդալայի ընչաքաղցությունը և նրա օրոք Հայաստանում ծանրացած հարկապահանջության մասին։ Ղևոնդի ասելով «...յիշխանութեանն Աբդալայի միւսոյ յոյժ ծանրացաւ անուր լծոյ հարկապահանջութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց. քանզի դժոխաձև ագահութիւն անհամբոյր թշնամւոյն ոչ շատացաւ ուտել զմարմինս ընտրելոց Քրիստոսի հօտին և ըմպել զարիւն իբրև զջուր զարհամարհանս նոցա. այլ համօրէն զբոլոր երկիրս Հայոց արկանէր ընդ անհանդուրժելի վտարանդիւք... չար կտտանօք, գերարանօք և կախաղանօք և դառն տանջանօք կեղէին զկեանս մարդկան։ Յորմէ փախստեայ եղեալ բազումք յայրս և ի փապարս երկրի՝ զօղեալ թագչէին...» (Ղևոնդ, էջ 135)։

799. Բոյար (բնագրում՝ βοΐλᾶν) և Ցիգատոս (ճիշտը՝ չիգատ) պրոտոբուլղարական տիտղոսներ են։ Թեոփանեսը Ցիգատը բերում է որպես հատուկ անուն։ Կարծիք է հայտնվել, թե մեզ հայտնի «ջիգիտ»-ն է (Bury, A History, vol. II, p. 474, n. 3)։ Թեոփանեսի ռուսերեն թարգմանիչը թարգմանել է „цыган" (!)։

800. Իմա՛ խան Տելերիգը (768—777)։

801. Գտնվում էր Մակեդոնիայի կենտրոնում։ VII դարում Թեսաղոնիկեի մոտ բնակվում էր սլավոնական բերզիտների ցեղը, որոնք 676 թ. մասնակցեցին քաղաքի պաշարմանը։ 685—687 թթ. քաղաքի վրա հարձակվեցին Ստրիմոն (Ստրումիցա) գետի ափին բնակվող ստրիմոնիտները։ Է. Լիպշիցի կարծիքով Հուստինիանոս II-ը հենց այս շրջանների վրա արշավեց 687 թ. (Липшиц, Славянская община, стр. 157։ Նույնի՝ Византийское крестьянство, стр. 138։ Նույնի՝ Очерки, стр. 30։ Համմ. ծանոթ. 904։

802. Այսինքն՝ Օպտիմատոն բանակաթեմի զինվորներին։

803. Պատերազմն այստեղ տևղի ունեցավ 774. թ.։ Լիթոստրիան մինչև օրս ճշգրտությամբ չի տեղադրվում։ Զլատարսկու կարծիքով գտնվում էր բուլղարական Զագորիայում, բուլղարաբյուզանդական արևելյան սահմանի մոտ (Златарски, История, I, 1, стр. 232, прим. 1)։

804. Կոստանդին V-ի Բուլղարիայի վրա կատարած արշավանքների մասին հատուկ տե՛ս Beševliev, Die Feldzüge, S. 5—17։

805. Ժամանակակից Լույն Բուրգազը Թուրքիայում։

806. Այժմ՝ Սիլիվրիա՝ Թրակիայի հարավային ծովափին։

807. Թարգմանաբար նշանակում է «կլոր բերդ»։ Գտնվում էր Մարմարայի ծովում՝ Հերգոմոնի և Թեոդոսիոսի պարսպի միջև։

808. Հատուկ գոհունակությամբ է հիշում նրա մահը Ղևոնդ պատմիչը. «Եւ ինքն Աբդալա լցեալ ամենայն ախորժակօք չարասէր կամաց իւրոց և ճնշեալ զոգի իւր ի բաղձանս ար-

ծաթախրութեան ախտի, և ագահեալ զագահութիւն չար տան իւրոյ՝ ընդունէր զմարգարէին նզովսն. և յուսակորոյս սատակէր անդէն ընդ հուպ ի նմին ամի...» (Ղևոնդ, էջ 153—154): Մովսես Կաղանկատվացին գրում է, որ նա «մեռաւ ի Դումբէքն Աբրահամու» (էջ 334):

809. Լևոն IV կայսր (775—780):

810. Ղևոնդը նրան անվանում է «Մահմետ Մահադի որդի նորա» (այսինքն՝ Աբդլայի, էջ 154): Խոսքը Աբու Աբդալլահ Մուհամմադ ալ-Մահդի իբն ալ-Մանսուրի մասին է, որ հայ պատմիչի ասելով, «էր ազնուական քան զհայր իւր և լաւագոյն բարուք», թեև չի մոռանում ավելացնել, որ «թէպէտև զանուր լծոյ հարկին ծանրացոյց՝ սակայն վասն գիւտի արծաթոյն հանգեաւ երկիրս առ փոքր մի չար տառապանաց վըտանգին» (Ղևոնդ, էջ 154—155): Կաղանկատվացին նրան անվանում է «Մադի, որ կոչի Մահմատ, որդի Աբդալլահի» (էջ 334):

811. Նա Դիդիերի որդին էր և Արիշիսի՝ Բենևենդոսի առաջին լոմբարդացի իշխանի (758—787) ազգականը: Իսկական անունը Ադելգիս էր: (Guilland, Les patrices, p. 320—321):

812. Հիշվում է Ղևոնդի պատմության մեջ. «Եւ ինքն Մահմետ... գումարեալ զօրս՝ տայր ի ձեռս զօրավարի միոջ իւրոյ եղբօր, որում անուն էր Աբաս և առաքէ զնա յաշխարհն Յունաց» (Ղևոնդ, էջ 155):

813. Սա աղբյուրներում հանդիպող առաջին հիշատակությունն է, երբ բյուզանդական հասարակության բոլոր խավերը՝ սենատը, բանակը և դեմոսը, կայսեր հավատարմության երդում են տալիս: Սովորության վերաբերյալ տե՛ս Svoronos, Le serment de fidélité, p. 109: Հետագայում այդ կարգը դարձավ սովորական: Նույն տեղում, էջ 111: «Արհեստանոցների աշխատողների» տակ ենթադրվում են Կոստանդնուպոլսի համքարությունների ղեկավարները: Թեոփանեսի այս տվյալը պարզ ցույց է տալիս, թե արհեստավորները զգալի դեր էին խաղում երկրի քաղաքական կյանքում VIII—IX դդ. (Համմ. Լипшиц, Очерки, стр. 122): Արհեստավորների հետ կարևոր դեր էին խաղում նաև դեմոտները՝ քաղաքների կազմակերպված բնակիչները, որոնք հակադրվում էին անկազմակերպ «ժողովրդին» λαός-ին:

814. Այս Կոստանդնին Թեոփանեսը նոր է կոչում՝ նախորդ տարին վախճանված պապի՝ Կոստանդին V-ի հետ շշփոթելու համար: Թագավորեց 780-787 ԹԹ. որպես Կոստանդին VI:

815. Ննջագրվում է այունաշարքը:

816. Դաբեկոնի մասին տե՛ս ծանոթ. 737:

817. Բնագրում՝ Καριστερότζης: Վիմագիր արձանագրություններում և ձեռագրերում հունարեն „B" և „K" տառերի գրության ձևը նույնն է և երբ խոսքը հազվադեպ հանդիպող օտար անվան կամ տեղանվան մասին է, հրատարակիչները տարակուսանքի մեջ են ընկնում: Օրինակ՝ Էգրեկի արձանագրության մեջ հիշվող «Վիխկացիա»-ն: Բյուզանդագետները կարդում էին այնպես, ինչպես գրված էր՝ «Կիխկացի (տե՛ս Bartikian, La généalogie, p. 265—266): **Պարզ է, որ Թեոփանեսը գրել է** Βαριστερότζης — **Վարազտիրոց (Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը գրում է** Basterotzes: *Theophanis* Chronographia, rec. *C. de Boor*, vol. II, p. 299):

Թեոփանեսի «Կարիստերոցեսը» Վարազտիրոց կարդաց (հարցականով) առաջին անգամ Ք. Պատկանյանը (տե՛ս История халифов", стр. 162: *Տե՛ս և* **Գելցեր,**

Սկզբնաւորութիւնք, էջ 33—34 (ծանոթ. հայ թարգմանիչ Գարանֆիլեանի), նաև Ադոնց, Մամիկոնյան իշխանուհին, էջ 362)։

818. Ենթադրվում է Մուշեղիկը։ Գրիգորի հայրանունը պարզ վկայում է նրա հայազգի լինելու մասին։ Ինչպես տեսնում ենք, Թեոփանեսը հիշում է չորս հայ բարձրաստիճան զինվորականների՝ բանակաթեմերի զորավարների անուններ՝ Արտավազդ, Վարազտիրոց, Տաճատ և Մուսուլակի որդի Գրիգոր, այսինքն լրացնում է հենց հայկական աղբյուրների տվյալները։ Ղևոնդը գիտե միայն երկուսին. «Կարգէ (Լևոն կայսրը) ի վերայ նոցա զօրավարս երիս. որք էին երկու ի նոցանէն ի նախարարացն Հայոց, անուն միում Տաճատ ի տանէ Անձևացեաց, և երկրորդն Արտաւազդ ի տանէ Մամիկոնեանց, և միսն ի զօրացն Յունաց» (Ղևոնդ, էջ 155)։

819. Թեոփանեսը ռազմական գործողությունները տեղադրում է Գերմանիակիայում (Մարաշ)։ Հետաքրքիր են Ղևոնդի տվյալները. «...առաքէ վաղվաղակի արքայն զօր բազում ի վերայ Բասանաստանի (ըստ Ք. Պատկանյանի՝ Ասորիքը՝ Բար-էլ-Շամ, История халифов, стр. 162, прим. 220). *որում Բիշանն կոչի... որոց (իմա՛ զօրավարաց) խաղացեալ յառաջ զօրօք բազմօք՝ հասանէին ի կողմանս Կիլիկեացւոց և Բիշանու, և սփռեալ զասպատակս իւրեանց ի վերայ աշխարհին՝ առին զբազում քաղաքս և զգաւառս և զգիւղս...»* (Ղևոնդ, էջ 155—156)։

820. Բնագրում՝ Ἰσβαάλ։

821. Այսինքն Սոֆիանե պալատում, որ սկսել էր կառուցել 568 թ. Հուստինոս II կայսրը և կոչել իր կնոջ Սոֆիայի անունով։ Գտնվում էր Բոսֆորի ասիական ափին, ժամանակակից Ջենգելջոյի տեղում։

822. Համմտ. Ղևոնդ, էջ 156. «Եւ երթեալ յանդիման լինէին կայսերն Յունաց հանդերձ բազում աւարաւ. և բազում գովութեամբ ընդունէր կայսրն Լեոն զզօրս իւր, և մեծամեծ պատիւս ընծայէր զօրագլխաց իւրոց...»։

823. Խոսքը հակոբիկ ասորիների մասին է։ Այս գաղթի մասին վկայում է և Միքայել Ասորին (*Michel le Syrien*, t. III, p. 2)։ Նրա հայ թարգմանիչը ասորիների հետ հիշում է և հայերին։

824. Միջագետքից (վայրը նշում է միայն Միքայել Ասորին) Թրակիա գաղթեցված ասորի հակոբիկները, ամենայն հավանականությամբ, հաստատվեցին Ֆիլիպպուպոլիս քաղաքում և երկար դարեր պահպանեցին իրենց գոյությունը։ Դեռևս Ալեքսիոս I Կոմնենոս կայսեր օրոք (1081—1118) Ֆիլիպպուպոլսում կային հակոբիկ ասորիներ, որոնք հակապետական խռովությունների ժամանակ միշտ միանում էին նույն քաղաքում բնակվող պավլիկյաններին (տե՛ս *Anne Comnène*, Alexiade, t. III, p. 181)։

*Այս գաղթի մասին ընդհանուր ձևով հիշատակում է և Ղևոնդը. «Եւ ինքեանք առեալ զբազմութիւն խառնիճաղանճից վարեցին յաւարի, զորոց զթիւ գերելոցն ասեն լինել աւելի քան ԺԵ բիւր արանց, զորս առեալ տանէին յաշխարհն Յունաց» (Ղևոնդ, էջ 156)։ Միքայել Ասորին գաղթած ասորիներին «ուղղափառ» է անվանում, հարկավ, իր տեսանկյունից (*Michel le Syrien*, t. III, p. 2: Համմտ. նաև Միխայել Ասորի, 1871, էջ 353)։ Հայ թարգմանիչը գրում է «Հայս և Ասորիս ուղղափառս, և բնակեցոյց ընդ ինքեան ի Թրակիա»։ «Հայս»-ը հավանաբար իր ավելացրածն է։ Այդպես է նաև 1870 թ. հրատարակության մեջ, էջ 364։*

825. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պավղոս IV-ը (780—784)։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

826. Ապագա խալիֆա Աբու Ջաֆար Հարուն ար-Ռաշիդ իրն ալ-Մահդին։ Ղևոնդի ասելով (էջ 157) արշավողը Աբասն էր (Թեոփանեսի Արասվալին), որին օգնության հասավ և Հայաստանի արաբ ոստիկան եղիդը։

827. Իմա՛ Երուսաղեմ։

828. Լիսիասի տակ, հավանաբար, ենթադրվում է Անտիոքոս Սպիտանեսի խորհրդական Լիսիասը, որ մասնակցեց երրայեցիների ապստամբության ճնշման, Երուսաղեմի պարիսպների տապալման և բազում հրեաների կոտորման (տե՛ս Բ Մակաբայեցւոց, ԺԱ, և հտ.), իսկ Ագրիկոլաոսը գուցե Հուլիոս Ագրիկոլասը, հռոմեական զորավար (I դ.)։

829. Հունարենում՝ Տյուրոֆագոս։ Այդպես է հույն եկեղեցում կոչվում բարեկենդանի կիրակիին հաջորդող շաբաթը, որի ժամանակ թեև արգելվում է միս ուտելը, թույլատրվում է օգտագործել պանիր, կաթ, յուղ և ձու։ Դա կատարվում է որպես նախապատրաստություն մեծ պահքին։ Ըստ ավանդության տյուրոֆագոսի շաբաթը հաստատեց Հերակլիոս I կայսրը՝ խոսրովի դեմ տարած հաղթանակից հետո։

830. Պրոտոսպաթարի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրաճածին, էջ 212—213։

831. Պապիաս պալատական պաշտոն էր, որի կրողը ներքինի էր լինում։ Գոյություն ունեին երեք պապիաս՝ Մեծ պալատի, Մագնավրայի պալատի և Դափնեի պալատի (Yannopoulos, La société, p. 70 և ծանոթ. 426)։

832. Այսինքն՝ ամիրապետի որդին։ Տե՛ս ծանոթ. 826։

833. Հարուն ար-Ռաշիդը գրավեց 780 թ. սեպտեմբերին։ Միքայել Ասորին բերդը կոչում է Սեմալուս (Michel le Syrien, t. III, p. 1)։

834. Փոքրասիական Թերակղզու արևմտյան մասը։ Տե՛ս ծանոթ. 557։

835. Նկատի ունի Քրիստոսի աշակերտներին։

836. Ռ. Գիլյանը ենթադրում է, որ այս Վարդասը հետագայում ներում է ստացել, որ 792 թ. բուլղարների դեմ պատերազմին մասնակցած պատրիկ Վարդասը, հավանաբար, նույն անձնավորությունն է (Guilland, Les patrices. p. 327)։

837. Գտնվում էր Կիլիկիայից Տավրոս տանող լեռնանցքներից մեկի շրջանում (Ramsey, HGAM, p. 355)։

838. Այս անեկդոտի տարբերակները պահպանվել են և այլ աղբյուրներում (Reinach, Un intrus byzantin, p. 52—62)։

839. Խոսքը Կարոլոս Մեծի, Շարլմանյի մասին է (800—814)։

840. Կայսեր գանձապետը։

841. Պրիմիկերիոս էին կոչվում ստորին հոգևորականության (կիսասարկավագից ցած) վերակացուները։ Գտնվում էին եպիսկոպոսների ենթակայության մեջ։ IX դ. վերջում աստիճանավոր ներքինիների հիերարխիայում պրիմիկերիոսը գտնվում էր չորրորդ տեղում։ Պրիմիկերիոսը և՛ պաշտոն էր, և՛ պատվաստիճան։

842. Ἐρυθρός (կարմիր) բառից։ Թեոփանեսը տալիս է Ռոտրուդա անվան հունարեն թարգմանությունը։

843. Բնագրում՝ Γραικῶν γράμματα καὶ τὴν γλῶσσαν։ Ինչպես տեսնում ենք, երբ խոսքը լեզվին է վերաբերում, Թեոփանեսը չի գործածում Ῥωμαῖος հռոմայեցի բառը (որ միջնադարում օգտագործվում էր նաև «հույն» նշանակությամբ)։ «Գրեկոս» նշանակում է «հույն քրիստոնյա», իսկ «հռոմայեցի» (հայերեն՝ հռոմ) նշանակում է Հռոմեական կայսրության քաղաքացի՝ անկախ ազգությունից (տե՛ս Τσάρας, Τὸ νόημα τοῦ Γραικώσας, σελ. 146—147)։

844. *Քաղաք Փոքր Ասիայում, Դորիլեոնից (այժմ՝ Էսքի շեհիր) հարավ։ VI դ. Հիերոկլեսը հիշատակում է այն որպես Փռյուգիա Սալուտարիա պրովինցիայի 23 քաղաքներից մեկը։ Եպիսկոպոսության կենտրոն էր՝ Սինադոնի մետրոպոլիտության ենթակա։*

845. *Ռամզեյն ուղղում է Բարենոս ու տեղադրում Օպսիկիոն և Թրակեսիոն բանակաձեմների սահմանագլխին։*

846. *Ռամզեյն ուղղում է* Βαρήν (Βαρίν) *և տեղադրում Բարենոսի (անտիկ շրջանի Գրանիկոս) գետաբերանի մոտ* (*Ramsey*, HGAM, p. 159): *Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը գրում է* Barim: *Տե՛ս և ծանոթ. 845։*

847. *Այսինքն՝ կայսրուհի Իրենեն։*

848. *Տաճատի մասին շատ արժեքավոր մանրամասնություններ պահպանել է Ղևոնդը։ Նա ցույց է տալիս, որ Տաճատը արաբների մոտից փախել է Կոստանդին V կայսեր մոտ, որը նրան սիրալիր կերպով էր ընդունել, «զի յառաջագոյն ի համբաւոյ ծանուցեալ էր զարիութիւն նորա» (էջ 158—159)։ Կայսրը սկզբնական շրջանում նրան ուղարկել էր բուլղարների դեմ, որտեղից նա վերադարձավ հաղթանակած։ Դրա վրա կայսրը նրան «կարգէր զօրավար ի վերայ զ բիւր արանց, և կայր ի հնազանդութեան արքային Յունաց ամս իբ» (էջ 159)։ Մենք գիտենք, որ նա Բուկելլարների բանակաթեմի զորավարն էր, հավանաբար և այլ բանակաթեմերի, քանի որ 22 տարի չէր կարող նույն բանակաթեմում ծառայել։ Լևոն VI կայսեր մահից հետո (780) Տաճատի հարաբերությունները Կոստանդին VI-ի և նրա մոր՝ Իրենեի հետ վատանում են և նա փախչում է արաբների մոտ։ Ապագա խալիֆա Հարուն ար-Ռաշիդը Տաճատին «հայր իւր անուանեաց... և մեծամեծ պատուօք ընծայէր նա։ Իսկ խալիֆան էլ «տայր նմա պատիւ իշխանութեան ի վերայ երկրիս Հայոց, և առաքէ զնա յաշխարհն իւր մեծաւ շքեղութեամբ» (էջ 159)։ Հայաստանի ոստիկան Օթմանը Տաճատին այլ նախարարների հետ միասին ուղարկեց խազարների դեմ, այդ ընթացքում էլ նա հիվանդացավ ու վախճանվեց (Ղևոնդ, էջ 160—161)։*

849. *Կային մի քանի տեսակի լոգոթետներ։ Որպես կանոն հարկային պաշտոնյաներ էին։ Նրանց մասին հատուկ տե՛ս Miller*, The Logothete of the Drome; *Guilland*, Les Logothètes:

850. *Բնագրում՝* Βέρροια: *Չշփոթել Հալեպի հետ, որը ևս այդպես է կոչվում, ոչ էլ Մակեդոնիայի նույնանուն քաղաքի։ Այստեղ խոսքը Արևելյան Իումելիայի Բերոե* (Βερόη) *քաղաքի մասին է, այժմ՝ Կազանլըկ Բուլղարիայում (ըստ ուրիշների՝ Ստարա Զագորան)։ Գտնվում էր Ֆիլիպպուպոլիս-Անքիալոս և Ադրիանուպոլիս-Նիկոպոլիս* ad Istrum *ճանապարհների վրա և տիրապետող դիրք ուներ այժմյան Շիպկայի կիրճի վրա։*

851. *Հավանաբար՝ վերականգնել։*

852. *Այժմ՝ Պլովդիվ քաղաքը Բուլղարիայում։*

853. *Այժմ՝ Պոմորիե Բուլղարիայում, Բուրգասի շրջանում։ Խոսքը, հասկանալի է, ոչ թե քաղաքի կառուցման մասին է (այն գոյություն ուներ VI դ. մ. թ. ա.), այլ, հավանաբար, վերականգնման։ 740 թ. Թրակիայում երկրաշարժ էր տեղի ունեցել և այլ քաղաքների թվում տուժել էր և Անքիալոսը։*

854. *Աբու Մուհամմադ Մուսա ալ-Հադի իրն ալ-Մահդի (785—786)։ Համմ. Ղևոնդ, էջ 161. «Ապա յետ նորա Մուսէ փոխանորդէ գիշխանութիւն հօր իւրոյ ամ ա»։ Համմ.* Մովսես Կաղանկատվացի, *էջ 334. «Մուսէ ամ մի»։*

855. Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքը (784—806)։
856. Տե՛ս Ա Կորնթ., Թ, 27։
857. Այսինքն՝ Պետրոս առաքյալին։ Համմտ. Մատթ. ԺԶ, 18. «Քի դու ես վէմ, և ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ»։ Յովհ. Ա, 40. «Սիմովնի (իմա՛ Պետրոսի) վիմի»։
858. Համմտ. Մատթ. Ը, 12. «Ելցեն ի խաւարն արտաքին»։
859. Խոսքը Նիկիական հանգանակին է վերաբերում։
860. Լևոն III-ին նկատի ունի։
861. 754 թ. ժողովի։
862. Տե՛ս Բ Տիմոթեոս, Բ, 9։
863. Նկատի ունի Աբու Ջաֆար Հարուն ար-Ռաշիդ իբն ալ-Մահդիին (786—809)։ Համմտ. Վևոնդ. էջ 166. «Յետ սորա կացեալ Ահարոն որդի Մահմետի եղբայր Մուսէի ագահ և արծաթասէր»։ Նաև՝ Կաղանկատվացի, էջ 334. «Հարուն՝ Մադիայ որդին, զոր Մադիունն կոչեն, ամս քսան և հինգ.—սա նեղութիւն անչափ հասոյց աշխարհի և վասն այնր բազում գաւառք Հայոց փախեան ի Հոռոմս»։
864. Արաբ հեղինակների համաձայն մեռավ 786 թ. սեպտեմբերի 15-ին։
865. Ժողովը գումարվեց 786 թ. հուլիսի 31-ին։ Բայց ինչպես ցույց է տալիս Թեոփանեսը, կայսերական պահակախմբի զինված միջամտության պատճառով ստիպված եղավ դադարեցնել իր աշխատանքները։ Այն գումարվեց 787 թ. Նիկիա քաղաքում և տևեց սեպտեմբերի 24-ից հոկտեմբերի 13-ը։ Այն հայտնի է որպես 7-րդ տիեզերական ժողով և վերջինն էր, որ Արևելյան եկեղեցին ճանաչում է որպես տիեզերական։ Հայտնի է, որ առաջին տիեզերական ժողովը 325 թ. կայացավ նույն Նիկիա քաղաքում։ Ժողովի վերաբերյալ նորագույն գործերից տե՛ս Darrouzès, Listes episcopales, p. 5—76; Munitiz, Synoptic greec accounts, p. 147—186:
866. «Կատեխումենա» է կոչվում պրոնաոսը կամ նարթեքսը, որտեղ քրիստոնեության սկզբնական շրջանում սովորաբար կանգնում էին կատեխումենոսները (նրանք, ովքեր նախքան մկրտվելը պիտի լսեին քրիստոնեական վարդապետությունը և «փորձվեին»)։ Այդտեղ էին կանգնում նաև հրապարակայնորեն իրենց մեղքերը խոստովանողները։
867. Բնագրում՝ νενικήκαμεν։ Մարաթոնի ճակատամարտի հաղթական ավարտից հետո (մ.թ.ա. 490 թ.) Աթենք շտապած և պարսիկների դեմ հույների տարած հաղթանակի ավետիսը բերած զինվորի կոչն է։
868. Զինվորական կայան էր, գտնվում էր Օպտիմատոն բանակաթեմում։ Վերջինիս կենտրոնը Նիկոմեդիա քաղաքն էր։
869. Նիկիայի ժողովին մասնակցում էին Հռոմի Ադրիանոս պապի, Ալեքսանդրիայի Պողիտիանոս պատրիարքի, Անտիոքի՝ Թեոդորետոսի և Երուսաղեմի Եղիայի ներկայացուցիչները (տոպոտերետես)։ Նախագահում էր Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքը։
870. Տե՛ս ծանոթ. 865։
871. Բնագրում՝ τόμος։ Հայերը այդ բառը թարգմանում են «տոմար» (որ տոմարի՝ տարեցույցի, ժամանակագրական սիստեմի հետ ոչ մի առնչություն չունի)։ Հունարենում նշանակում է հատոր, գիրք, վավերագիր (տե՛ս Ա.Ճառյան, Արմատական բառարան, հտ. IV, էջ 419—420), նաև որոշում։

872. Հավանաբար նույնանում է Իսավրիայի Ապադնային, որտեղ, ըստ Պրոկոպիոս Կեսարացու Հուստինիանոս I-ը վանք կառուցեց (Ramsey, HGAM, p. 356):

873. Ա. Գրեգուարը կարծիք է հայտնել, որ հիշյալ Դիոգենեսը բյուզանդական էպիկական հերոս Դիգենիս Ակրիտասի պատմական նախատիպն է (տե՛ս Grégoire, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας, p. 36): Սակայն Դիոգենեսը (նշանակում է Զևսածին), և Դիգենիսը (Երկածին) տարբեր հասկացողություններ են:

874. Ստրիմոնը նույնանուն գետի վերին հոսանքում գտնվող գավառ էր, Սերրե և Մելնիկ քաղաքների հյուսիս ընկած շրջանը: VIII դ. կլեյսուր էր, իսկ Կոստանդին Միրանածինի ժամանակ վերածվեց բանակաթեմի:

875. Ստրատիոտիկոնի լոգոթետը վարում էր ժամանակակից ռազմական մինիստրի պաշտոնը:

876. Տե՛ս ծանոթ. 811:

877. Այսինքն սբ. Մամասի պալատը, որ կառուցել էր Լևոն I կայսրը 469 թ. Կոստանդնուպոլսում բռնկված մեծ հրդեհից հետո, որի ժամանակ ավերակ դարձավ Սրբազան պալատը: Այն գտնվում էր սբ. Մամաս անունը կրող թաղամասում, որ նույնանում է ժամանակակից Բեշիկթաշի հետ:

878. Բնագրում՝ Βάγυλος, լատ. bajulus: Բառացի նշանակում է բեռնակիր և ունի փոխաբերական իմաստ՝ պետական գործերի բեռները կրող: Բյուզանդական կայսրության ժամանակ այդպես էր կոչվում Վենետիկի ներկայացուցիչը (հյուպատոսը) Կոստանդնուպոլսում:

879. Տե՛ս ծանոթ. 729:

880. Այդ անունով բազմաթիվ վայրեր կային Բյուզանդիայում՝ Կարիայում, Լիկիայում, Լյուդիայում, Պիսիդիայում և այլուր: Պարզ չէ ո՛ր մեկը նկատի ունի:

881. Ալեքսիոս Մուսուլեմ (կամ Մուսելե՝ Մուշեղ) նշանավոր հայազգի ընտանիքից:

882. Ըստ Ռամզեյի նույնանում է Ստրաբոնի Օտրոյայի հետ, որ գտնվում էր Բյութինիայում, Ասկանիայի լճի հարավային ափին (Ասկանիան Նիկիայի լիճն է, որ այժմ կոչվում է Իզնիկ գյոլու):

883. Այս բերդի ավերակները գտնվում են Ադրիանուպոլսից 20 կմ հյուսիս-արևելք, Պրովադի գյուղից հարավ:

884. Բուլղարիայի խան Կարդամը (777/8—803 ԹԹ.):

885. Բնագրում՝ Ἀνδρέας πύργους:

886. Աննա Կոմնենի տվյալներով տեղադրվում է Յամբոլի և Գոլոեի միջև: Այլ կարծիքների մասին տե՛ս Цанкова-Петкова, О территории, стр. 129:

887. Բնագրում՝ Παγκράτιος: Անունից ելնելով կարելի է ենթադրել, որ նա, ամենայն հավանականությամբ, հայազգի էր, թեև պետք է ասել, որ հանդիպում են Παγκράτιος անունով և ոչ հայազգի գործիչներ:

888. Ալեքսիոս Մուսուլեմին (Մուշեղին): Տե՛ս ծանոթ. 881:

889. Այսինքն Արմենիակների բանակաթեմի դինված ուժերը:

890. Բյուզանդական աղբյուրներում «արմենիակներ» ասելով նկատի ունեն Արմենիակների բանակաթեմի զորքերը կամ բնակչությունը, որ կարող է, ինչպես այստեղից պարզ երևում է, և հայեր չլինեն:

891. Թեբասա (արաբ. Դաբեսա, Միքայել Ասորին գրում է Ռաբասահ) բերդը հիշում է դեռևս Պլինիոսը և համարում Լիկաոնիայի քաղաք՝ Տավրոսում: Գտնվում էր Պոդանդոսում հանդիպող ռազմական երկու ճանապարհներից մեկի վրա: Դրանցից

մեկը Տիանայից, մյուսը՝ Հերակլիա-Կյուբիստրայից, Կիլիկյան դռների միջով տանում էին դեպի Տարսոս (Ramsey, HGAM, p. 339):

892. Բնագրում՝ κομμέρκιον: Տե՛ս ծանոթ. 909 և 953:

893. Նույնացվում է այժմյան Սակար պլանինայի հետ, իսկ Անփայտ Աբրոլեբան՝ Դերվիշկա մոգիլայի՝ Բուլղարիայի Սվիլենգրադի շրջանի ժամանակակից Շտիտ գյուղի (Известия, том VI, стр. 277, прим. 4):

894. Բնագրում՝ ἀνεψιός, որ նշանակում է և «քեռորդի»:

895. Հռոմի պապ Լևոն III-ը (795—816):

896. Բնագրում՝ καθίσαι εἰς γωνίαν (անկյունում նստել):

897. Միրանի դահլիճը, այսինքն՝ պալատը (Πορφυρᾶ) քառակուսի շենք էր, իր անունը պարտական է կառուցման ժամանակ օգտագործված ծիրանի-կարմիր մարմարյա սյուներին ու պատերին: Հին սովորության համաձայն կայսրուհիները այստեղ էին լույս աշխարհ բերում թագաժառանգներին, որի պատճառով էլ նրանք Միրանածին էին կոչվում: Հայտնի չէ երբ և ում կողմից էր կառուցվել: Պալատը ծովահայաց էր, գտնվում էր Սոֆիանե նավահանգստի մոտ, Պրոպոնտիսում, քաղաքի եվրոպական թերակղզու հարավ-արևելքում (Janin. Cons. byz., p. 121—122):

898. Կարոլոս Մեծը թագադրվեց 800 թ. դեկտեմբերի 25-ին:

899. Նկատի ունի Իրենեի միանձնյա թագավորությունը 797-ից 802 թթ.: Նախապես նա թագավորում էր իր որդի Կոստանդին VI-ի հետ՝ 790—797 թթ.: Իրենեն առաջին կայսրուհին էր, որ թագավորեց միահեծան, բայց քանի որ հռոմեական ավանդույթի համաձայն կայսեր իշխանությունը կապված էր բանակի գերագույն հրամանատարության հետ, Իրենեն օրենսդրական հրամանագրերում կոչվում է ոչ թե «թագուհի», այլ «թագավոր» (Ostrogorsky, Histoire, p. 211):

900. Կոստանդին V-ի:

901. Թերապիայի նախնական անունը Ֆարմակևս էր (Թունավորող), Թերապիա (ապաքինում, բուժում) կոչվեց Ատտիկոս պատրիարքի կողմից (406—425)՝ վայրի լավ կլիմայի պատճառով: Այժմ կոչվում է Թարաբիյա և օգափոխության վայր է: Գրտնվում է Բոսֆորի նեղուցի մեջտեղում, նրա արևմտյան ափին (Janin, Cons. byz., p. 438—439):

902. Մալագինայի մասին տե՛ս ծանոթ. 868:

903. Այսինքն՝ Օպտիմատոն բանակաթեմի: Կենտրոնը Նիկոմեդիա քաղաքն էր:

904. Բելզետիան Թեոփանեսը հիշատակել էր և այլ տեղում: Թեև թվում է, թե պետք է նույնանա Բերզիտիայի հետ, ուսումնասիրողները տարբեր տեղանուններ են համարում: Բերզիտիան տեղադրվում է Մակեդոնիայի կենտրոնում, իսկ Բելզետիան՝ նույնացվում է հարավային Թեսալիայում գտնվող ժամանակակից Վելեստինո քաղաքի հետ: Սլավոնական վելզիտներ ցեղի բնակվելու վայրը ցույց են տալիս Թեսալիայում, Թերնի և Դիմիտրիադայի մոտ (տե՛ս Липшиц. Очерки, стр. 30, 43, ծանոթ. 81: Տե՛ս նաև՝ Известия, том VI, стр, 278, прим. 2):

905. Կարելի է և քեռորդի թարգմանել:

906. Բոյիլաների ընտանիքը հայտնի էր Բյուզանդիայում: Անունը բուլղարական ծագում ունի՝ «բոյարին» տիտղոսն է, որ վերածվել է հատուկ անվան: Կոստանդին Բոյիլասը բյուզանդական աղբյուրներում հիշատակվող այդ նշանավոր ֆեոդալական ընտանիքի առաջին ներկայացուցիչն է: 923 թ. հիշատակվում է այդ ընտանիքի երկրորդ ներկայացուցիչը՝ խազտիքի զորավար Վարդաս Բոյիլասը, որից հետո նրանց

բազմաթիվ անդամներ են հիշված, որոնք կարևոր դեր են խաղում Բյուզանդական կայսրության կյանքում։ Նրանցից Եվստաթիոս Բոյիլասը XI դ. կեսերին հաստատվել էր Տայք-Կղարջքում։ Տոհմի մասին մանրամասն տե՛ս Բարթիկյան, *Բոյիլասի կտակը, էջ 397 և հա.։*

907. *Բնագրում հոգնակի է՝* Καππαδοκίαις: *Վաղ շրջանի վերապրուկ է։ Դեռևս Հուստինիանոս I-ի ժամանակ գոյություն ունեին Առաջին և Երկրորդ Կապադովկիաներ։*

908. *Բնագրում՝* Ἱεροῦ: *Ի փոքր ասաջ Թեոփանեսը հիշատակում է* Ἱερείου *պալատը։ Չշփոթել իրար, քանզի տարբեր պալատներ են։*

909. *Բնագրում՝* κομμέρκια: *Որպես կանոն նշանակում է հարկ, մաքս։ Տե՛ս և ծանոթ. 953։*

910. *Համապատասխանում է ժամանակակից պրեմիեր մինիստրին (տե՛ս* Beck, Der „Ministerpräsident“):

911. *Կարոլոսի ձգտումը ամուսնանալ տարիքն առած Իրենեի հետ, հարկավ, ուներ քաղաքական դրդապատճառներ։ Նա երազում էր դառնալ վաղեմի Հռոմեական կայսրության երկու կեսերի միահեծան կայսրը։ Այդ բանին դիմադրում էր ոչ միայն պատրիկ Աետիոսը (այն էլ իբրև թե իշխանությունն իր եղբոր համար զավթելու միտումով), այլ բյուզանդական ողջ ավագանին։ Այդ էր պատճառը, որ Իրենեին անհապաղ գահընկեց արեցին (802 թ. հոկտեմբերի 31-ին և աքսորեցին Իշխանաց կղզու մի վանքը՝ Կարոլոսի դեսպանների աչքի առջև)։ Հարցի մասին տե՛ս* Tsirpanlis, Byzantine Reactions, p. 353—355:

912. *Նիկեփոր I կայսրը (802—811)։ Նախապես վարում էր գենիկոնի լոգոթետի պաշտոնը, որի մասին տե՛ս* **Կոստանդին Միրանածին**, *էջ 291—292։*

913. *Ընդունված կարգի համաձայն կայսրը հագնում էր կարմիր կոշիկներ։*

914. *Դրամի փոքրագույն միավորը։ Երկու Օբոլոսը հավասար էր մեկ ֆոլլի (փող), 12 ֆոլլը՝ մեկ միլիարեսիոնի, 12 միլիարեսիոնը՝ մեկ ոսկեդրամի։*

915. *Մականունը դեռ ոչինչ չի ասում։ Նա, անկասկած, հայազգի էր։ Նրա մասին տե՛ս* Ալիշան, *Յուշիկք, հտ. Բ, էջ 310—331։ Ալիշանը նրան անգամ բյուզանդական օրինավոր կայսր է համարում։*

916. *Թեոփանեսը 6194 թ. տակ ցույց է տալիս, թե որոնք էին Պերատիկա բանակաթեմերը՝ Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը։*

917. *Ժամանակակից Ուսկյուդարը, Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին։*

918. *Այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսի շուրջը։*

919. *Լիկաոնիա տեղանվան և λύκος (լիկոս) «գայլ» բառի բառախաղ։*

920. *Իմա՛՝ ապ. — Սոֆիայում։*

921. *Մի այլ տեղում Թեոփանեսը վայրը տեղադրում է Օպսիկիոն բանակաթեմում։ Գտնվում էր բյուզանդական ռազմական ճանապարհի վրա՝ Միդեոնից անմիջապես արևելք, Տեմբրիս գետի ափին (*Ramsey, HGAM, p. 144, 435):

922. *Բնագրում՝* ἔκτισε., *կառուցեց, բայց հավանաբար ամրացրեց, պարսպապատեց (Թեբասայի մասին տե՛ս ծանոթ. 891)։ Անդրասոսը գտնվում էր Կալիկադնոս գետի վրա, Թեբասայից հարավ-արևմուտք։ Արաբական աղբյուրներում կոչվում է Դասուլ-լ-կալա (*Ramsey, HGAM, p. 354):

923. *Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկեփոր I (806—815)։ Պահպանվել է նրա կենսագրությունը, գրված իր աշակերտ, սարկավագ Իգնատիոսի կողմից (*Nicephori Vita, col. 41—168): *Նիկեփորը հայտնի է ոչ միայն որպես եկեղեցական ու քաղաքական գործիչ, նա նշանավոր պատմիչ էր։ Ծնվել է Կոստանդին V-ի թա-*

գավորության ժամանակ (741—775)։ Սկզբնական շրջանում արքունի գրագիր էր։ Մասնակցեց 787 թ. եկեղեցական ժողովին, բայց այնուհետև բաշվեց վանք, որտեղից և Նիկեփոր կայսեր առաջարկությամբ դարձավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք։ Լևոն Հայկազնի ժամանակ 815 թ. գումարված եկեղեցական ժողովում կարգալույծ արվեց և աքսորվեց իր հիմնադրած վանքը, ապա մի ուրիշ վանք, ուր և վախճանվեց 829 թ.։

Կարևոր են Նիկեփորի երկու փոքր պատմական երկերը։ Մեկը՝ «Համառոտ ժամանակագրություն»՝ Ադամից մինչև 829 թ. (միջնադարում այն թարգմանվել է ռուսերեն՝ „Летописец вскоре" վերնագրով։ Մատենագիտությունը տե՛ս Пиотровская, К изучению „Летописца вскоре", стр. 170—177: Նույնի՝ О времени перевода „Летописца вскоре"): Մյուսը՝ «Համառոտություն պատմության» Մավրիկիոս կայսեր մահից (602) մինչև 769 թ.։ Վերջին գործը Փոտ պատրիարքը շատ բարձր է գնահատել։ Նիկեփոր պատրիարքի և նրա պատմական երկի մասին տե՛ս Липшиц, Никифор, стр. 85—105: Նրա պատմական երկը հրատարակվել է բազմիցս։ Ե. Է. Լիպշիցը իրականացրել է նաև նրա ռուսերեն թարգմանությունը։ Տե՛ս „Византийский Временник, том III, стр. 349—382:

923ա. Ստուդիոսի վանքը կառուցել էր պատրիկ Ստուդիոսը, Լևոն I կայսեր ժամանակ (457—474) և նվիրել սբ. Հովհաննես Մկրտչին։ Վանքը այժմ վերածվել է մզկիթի, որ կոչվում է Միրահորջամի, Կոստանդնուպոլսի արևմտյան մասում, Սամաթիայից հարավ (Janin, Cons. byz., p. 395—396):

924. Եպիսկոպոս (վերադիտող) բառը օգտագործվում է այստեղ պատրիարք իմաստով։

925. Բնագրում՝ Ἡρακλέως κάστρον (κάστρον բառը միջնադարում նշանակում էր նաև պարսպապատ քաղաք և ընդհանրապես՝ քաղաք)։ Միքայել Ատտալիատեսը (Attaliates, p. 136) այն կոչում է Ἡράκλεος κωμόπολις (Հերակլեսի գյուղաքաղաք, ավան)։ Արաբների՝ Հերակլան, Իբն Բիբիի մոտ՝ էրակլիյյա, ժամանակից էրեգլին Անատոլիայի հարավ-արևմուտքում, Կոնիայի վիլայեթում։ Բյուզանդական ժամանակաշրջանում սահմանային ամրություն էր՝ Իկոնիայից դեպի Կիլիկիա տանող ճանապարհի վրա։ Հարուն ար-Ռաշիդը այն գրավեց 806 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին, սակայն մնաց Բյուզանդական կայսրության կազմում մինչև 1091 թ., երբ ընկավ սելջուկ-Թուրքերի ձեռքը։ Տե՛ս J. H. Mordtmann-Fr. Taeschner-ի հոդվածը Encyclopédie de l'Islam-ում, հտ. II, p. 723: Դեպքի մասին հատուկ տե՛ս Canard, La prise d'Heraclée:

926. Ժամանակակից Մելեգոբը Կապադովկիայում, Տիանայից հյուսիս, Նազիանզոսից փոքր արևելք, Հերակլիա-Կյուբիստրայի հետ կարևոր ստրատեգիական վայր էր այս շրջանում։ Հիշատակված է անգամ բյուզանդական «Դիգենիս Ակրիտաս» էպոսում։ Արաբական աղբյուրներում կոչված է Կունիա կամ Մալկունիա (տե՛ս Ramsey, HGAM, p. 354):

927. Արաբական աղբյուրներում՝ Սաֆսաֆ։

928. Բնագրում՝ ἐστορήσας: Թարգմանում ենք ենթադրաբար։ Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը գրում է et hac visa.

929. Պրոսելիտ հունարեն նշանակում է «օտար», «եկվոր», «դրսեցի», և հանդիպում է առաջին անգամ Սուրբ Գրքի Յոթանասնից թարգմանության մեջ։ Այդ բառը համապատասխանում է եբրայեցերենի «գեր»-ին։ «Գեր»-ը հունարենում թարգման-

ված է նաև «պարիկոս» (տե՛ս ծանոթ. 949), և հակադրվում է «ավտոխթոն», «բընիկ», «տեղացի» հասկացություններին։ Նշանակում է նաև «հրեադավան», ինչպես և այդ դավանանքն ընդունած։ Հայերեն Աստվածաշնչում այն թարգմանված է «եկք» (Գործք, Բ, 11), «եկն» (Գործք, Զ, 5) «եկամուտք» (Գործք, ԺԳ, 43), իսկ «պարիկոսը»՝ «պանդուխտ»։

930. Բառախաղ Χριστός (Քրիստոս) անվան և χρηστός (խրիստոս) ոսկի բառի։

931. Հավանաբար նույնանում է Հումայդ իբն Աբդ ալ-Համիդ ալ-Թուսիի հետ, աբբասյան զորավարի, որը գլխավոր դերը խաղաց ալ-Մամունի (813—833) հաղթանակին ընդդեմ Իբրահիմ իբն ալ-Մահդիի։ Նրան թունավորեցին 825 թ.։ Մի շարք բանաստեղծներ ներբողել են նրա մեծագործությունն ու փառավորությունը (տե՛ս Encyclopédie de l'Islam, t. III, p. 592—593):

932. Նկատի ունի ծովագնացների պաշտպան սրբին։

933. Լյուկիայի նշանավոր քաղաք, որ Թեոդոսիոս II-ի օրոք դարձավ նահանգի մայրաքաղաքը։ Նույն կայսրն էր սբ. Նիկողայոսի մեծ տաճարի կառուցողն այնտեղ։

934. Աբու Մուսա Մուհամմադ ալ-Ամին իբն ար-Ռաշիդ (809—813)։ Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու (էջ 334) «Մահմատ՝ որդի Հարունայ, ամս երեք. Հարուն՝ մինչ կենդանի էր, բաժանեաց զիշխանութիւնն երկուց որդուց իւրոյ՝ Մահմատայ և Մայմունայ. ի ստնդիեցութեանն ունէր Մահմատ զիշխանութիւնն ի Բաղդադ և ի Խորասան և Մայմուն ընդ հակառակս նմա եղեալ պատերազմաւ՝ մեռնի Մահմատ...»։

935. Խոսքը «Աբդալլահ, որ և Մայմունն կոչէր» (Կաղանկատվացի, էջ 334) անձնավորության մասին է, որ հետագայում սպանելով եղբորը, դարձավ խալիֆա։ Սա Մամուն խալիֆան է։

936. Իմա՛՝ Երուսաղեմում։

937. Ճգնավորական շարժման սկզբնական շրջանում լավրա էին կոչվում այն վանքերը, որտեղ յուրաքանչյուր վանական ապրում էր առանձին խցում։

938. Թեոդորոս Ստուդիտեսը (759—826) վանական դարձավ Սակկուդիոնի վանքում, Ստուդիոսի վանք փոխադրվեց 798 թ.։ Մասնակցություն ունենալով կրոնական և քաղաքական տակնուվրայություններին, երեք անգամ աքսորվեց։ Վերադարձավ Միքայել II-ի օրոք (820—829)։ Հունական եկեղեցու նշանավոր հեղինակներից ու բանաստեղծներից է։ Կազմեց Ստուդիոսի վանքի կանոնադրությունը։ Ստուդիոսի վանքը նրա օրոք գրչության մեծ կենտրոն էր։ Պայքարել է պետության միջամտության դեմ՝ եկեղեցական գործերին։ Երդվյալ պատկերապաշտ էր։

939. Կիրիակիդիսի կարծիքով Ստրիմոնի բանակաթեմը ստեղծվեց 789 և 809 թթ. միջև, մոտավորապես այն ժամանակ, երբ ստեղծվեց և Մակեդոնիայի բանակաթեմը (789—802), ամենայն հավանականությամբ Իրենե կայսրուհու օրոք (Κυριακίδης, Τὸ Βολερόν, σελ. 399—400):

940. 72.720 ոսկեդրամ։

941. Բուլղարների նշանավոր խան Կրումը, հարստության հիմնադիր (803—814)։ Նշենք, որ Թեոփանեսը բուլղարների իշխանին որպես կանոն անվանում է «տեր» (κύριος) և «իշխան» (ἄρχων)։ Միայն Կրումին է, որ կոչվում է «առաջնորդ» (ἀρχηγός)։

942. Ժամանակակից Սոֆիա քաղաքը։

943. Հետևաբար՝ Պլիսկա քաղաքում։

944. Իմա՛ primiscrinius:

945. Թարգմանաբար նշանակում է «անցում», որտեղից նավերն անցնում էին Ոսկեղջյուրը՝ Սիկե (Գալաթա) գնալու համար։ Նրա տեղում այժմ կամուրջ է կառուցված։

946. Մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Կոստանդին Միրանածինը։ Իր «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 49-րդ գլուխն ամբողջովին նվիրված է խնդրո առարկա դեպքերին։ Կայսրը գրում է Պելոպոնեսի սլավոնների ապստամբության մասին, որոնց օգնության էին եկել Աֆրիկայի սարակինոսները։ Ապստամբությունը 805 թ. ճնշեց Պելոպոնեսի զորավարը, որ Կորնթոսում էր նստում։ Նրա մասին ավելի հստակ վկայում է «Մոնեմվասիայի ժամանակագրությունը», որտեղ գրված է, որ «Պելոպոնեսի զորավարին» պաշտոնը վարող և «Փոքր Հայքից ծագող մի զորավար, Սկլերոս մականվանյալ ընտանիքից» (ենթադրվում է, որ խոսքը Լևոն Սկլերոսի մասին է, որ հիշատակված է „Scriptor Incertus de Leone Armenio", p. 336 երկում) Նիկեփոր I կայսեր օրոք պարտության մատնեց Պելոպոնեսի սլավոններին։ Նիկեփոր կայսրը Տարասիոս պատրիարքի օրոք, իմանալով այդ մասին, ի հիմանց վերականգնեց Պելոպոնեսի Պատրա քաղաքը, ինչպես և Լակեդեմոն քաղաքը, որտեղ բնակեցրեց «Քաֆիրներից (Καφήρους). Թրակեսիոնի հայերից և այլ շրջաններից ու քաղաքներից բերված բնակչություն»։ Սա Սկլերոսների հայկական ընտանիքի հնագույն ներկայացուցիչն է՝ աղբյուրներում հիշված (տե՛ս Lemerle, La chronique de Monemvasie, p. 10, Նաև 26: Տե՛ս Նաև՝ Seibt, Die Skleroi, S. 19—20):

947. Բնագրում՝ ἀλληλεγγύως: Նիկեփոր կայսրը փաստորեն կյանքի կոչեց վաղ Բյուզանդիայում գոյություն ունեցող էպիբոլեի (ἐπιβολή) ինստիտուտը։ Թեոփանեսի վերոհիշյալ հիշատակությունը հաստատում է, որ, համենայն դեպս, VIII դարում էպիբոլեի կարգը գոյություն չուներ (Каждан, О феодальной собственности, стр. 61): Ուսումնասիրողների մի մասը կարծում է, որ Թեոփանեսի ἀλληλεγγύως-ը տեխնիկական նշանակություն չունի։ Օստրոգորսկին տեխնիկական է համարում (Ostrogorsky, Histoire, p. 218 և ծանոթ. 1։ Նաև նույնի՝ Ἱστορία, σελ. 261, ծանոթ. 104)։

948. Քսանչորս կերատիոնը հավասար էր մեկ ոսկեդրամի՝ նոմիզմայի։ Համմ. և Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 254. «Կշիռ ԻԴ կերատաց լինի դահեկան մի»։

949. Աստվածաշնչում «պարիկոս» և «պրոսելիտ» բառերը հանդես են գալիս որպես հոմանիշներ (երբայեցերեն «գեր» բառը՝ «եկվոր», ոչ տեղացի, թարգմանված է և՛ «պրոսելիտ», և՛ «պարիկոս» (Գործք, Է, 6, Է, 29, Եփես. Բ, 19, Ա Պետրոսի, Բ, 11)։ Նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Թեոփանեսը «պրոսելիտ» և «պարիկոս» բառերը հիշում է կողք կողքի, կարծես ինքն էլ է դրանք հոմանիշ համարում, որով կարող ենք եզրակացնել, որ նա «պարիկոսի» տակ անպայման տեխնիկական տերմին չի ենթադրում այլ օգտագործում է այն իմաստով, ինչ օգտագործված է Աստվածաշնչում՝ եկվոր, ոչ տեղացի, պանդուխտ (Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ հունարեն պարիկոսն ամենուր պանդուխտ է թարգմանված)։ Ըստ Կաժդանի, Թեոփանեսն այստեղ բառն օգտագործում է որպես տեխնիկական տերմին՝ սոցիալական կատեգորիայի բովանդակությամբ, նա առաջին բյուզանդական հեղինակն է, որ հիշատակում է «պարիկոս» տերմինը (տե՛ս Каждан, Об аграрных отношениях, стр, 106: Նույնի՝ Деревня и город, стр. 94): Սյուզյումովը «պարիկոս» բառն տակ չի տեսնում տեխնիկական տերմին, բայց պարիկոսներին համարում է վանքերից կերակրվող չքավորներ (Сюзюмов, Проблемы иконо-

борчества. стр. 77, ծանոթ. 38)։ *Ըստ Լիպշիցի, IX դ. պարիկոսներն իրենց կախվածությամբ նման էին վաղ շրջանի կոլոններին, երբ ձևավորվում էր ֆեոդալական տիպի կախվածությունը, որ օրենսդրության մեջ IX դ. պարիկոսները նման են ավելի ուշ շրջանի ճորտ պարիկոսներին և որ Թեոփանեսը այստեղ նկատի ունի ֆեոդալական կախման մեջ գտնվող գյուղացիների* (*Липшиц*, О значении термина парик, стр. 74—76), *որ հիշյալ բարեգործական հաստատություններում շահագործվում էր պարիկոսների աշխատանքը* (*Липшиц*, Очерки, стр. 85), *և բացառված չէ, որ նրանք օգտագործվում էին նաև այլ մասնատիրական հողերում (նույն տեղում, էջ 118)։ Պարիկոսների մասին ընդհանրապես տե՛ս* *Каждан*, Деревня и город, стр. 94—98: *Նույնի՝* Формирование поместья: *Նաև* *Сметанин*, О статусе париков, стр. 7—11, *ուր և մանրամասն մատենագիտություն։*

950. *Բնագրում* κανικά (κανός *բառից, որ ծուխ է նշանակում)։ Ըստ էության գլխահարկ էր, որ գանձվում էր յուրաքանչյուր ընտանիքից։ Բյուզանդական հեղինակներից Թեոփանեսն առաջինն է, որ հիշատակում է այն։ Կապնիկոնը հողահարկի հետ կազմում էր այս ժամանակաշրջանում պետության հիմնական եկամուտը։ Այդ հարկը գոյություն ուներ և Նիկեփորից առաջ, միայն այժմ այն տարածվում էր գյուղացիների որոշ խավի վրա, որը նախապես ազատված էր նրանից* (*Ostrogorsky*, Histoire, p. 217): *Թեոփանեսի Շարունակողի տվյալներով IX դ. 20-ական թվականներին այն կազմում էր երկու միլիարեսիոն* (*Theophanes Cont.*, p. 54: *Արծաթ միլիարեսիոնը կազմում էր մեկ ոսկեդրամի 1/12 մասը)։ 1073 թ. մի փաստաթղթում ծխահարկը (սինոնայի հետ միասին) արդեն կազմում էր 1/4 դահեկանից մինչև մեկ դահեկան, բայց իրականում հասնում էր մինչև չորս դահեկան* (*Каждан*, Деревня и город, стр. 147): *Կապնիկոնի մասին հիշատակում են նաև Իրն Խաուկալն ու Իրն Խորդադբեհը։ Տե՛ս* *Каждан*, Деревня и город, стр. 145—146: *Նաև* *Липшиц*, Очерки, стр. 127, *Yannopoulos*, La société, p. 223—224:

951. *Այսինքն կուրատորի (կայսերական տան ու կալվածների հոգացող պաշտոնյայի) իրավասությանը։*

952. *Յուրաքանչյուր ստրկի համար վաճառականը տալու էր երկու դահեկան հարկ, այսինքն՝ մոտ 10 տոկոսով ավելանում էր ստրուկների գինը։ Ստրուկների գնացուցակը հայտնի է, նրանց մասին մանրամասն տե՛ս* Բարթիկյան, *Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը, էջ 423—424, 427—428։ Նաև՝* *Ostrogorsky*, Histoire, p. 218 *և ծանոթ. 2։ Այս շրջանում ստրուկների աշխատանքի օգտագործման և ստրկավաճառության մասին տե՛ս* *Липшиц*, Очерки, стр. 119 *և հտ.։ Ստրուկները գտնվում էին հասարակական սանդուղքի ամենացածր աստիճանի վրա (նրանցից բարձր գտնվում էին պարիկոսները, միսթիոսները (վարձկան), ապորները (չքավոր, աղքատ) և մորտիտները), և օգտագործվում էին հատկապես տնային տնտեսության մեջ։*

953. *Բնագրում՝* χαμιζέρτιον: *IX դ. այդ բառի տակ ենթադրվում էին երկու տեսակի կողմնակի հարկեր՝ հարկ առուծախից և հարկ շրջանառությունից։ Թեոփանեսն այստեղ նկատի ունի հարկի երկրորդ տեսակը (տե՛ս* *Липшиц*, Очерки, стр. 80): *Ստացվում է 16 3/4 տոկոս (տե՛ս* Ζαχαριού, Βυζάντιον, σελ. 44): *Նիկեփոր I-ի այս «տասներորդ» միջոցառման մասին կա հատուկ ուսումնասիրություն։ Տե՛ս* *Cassimatis*, La dixième „vexation", p. 154 *և հտ.։ Նաև՝* *Frances*, Le commerce maritime, p. 41—47:

954. Հավանաբար ժառանգելու իրավունքից գրկելու միտումով անմիջական ժառանգներին հեռավոր ազգականի ստատուսը տվեց։

955. Մոմ պատրաստող։

956. 7200 ոսկեդրամ։

957. Պաշտոնական եկեղեցին ամեն ջանք թափում էր պավլիկյաններին մանիքեցի համարելու ոչ միայն որովհետև, իրոք, այդ երկու հերձվածների գաղափարախոսության մեջ կային ընդհանուր գծեր (օրինակ՝ աստվածաբանական դուալիզմը), այլև որպեսզի պավլիկյանների դեմ օգտագործի մանիքեցիների դեմ գրված ամբողջ գրականությունը, ընդունված օրենսդրությունը։ Այնինչ պավլիկյաններն ամեն կերպ մերժում էին որևէ կապ մանիքեցիների հետ, հրաժարվում նրանց գրական ժառանգությունից։ Հետագայում պաշտոնական եկեղեցին նույն ձևով թոնդրակեցիներին պավլիկյան էր համարում (Бартикян, Источники, стр. 103, прим. 1):

958. Աթինգանների վերաբերյալ բազմաթիվ կարծիքներ են արտահայտվել։ Դե Գուեի համաձայն նրանք ժամանակակից գնչուներն են (ցիգաններըը) (տե՛ս De Coeje, Mémoire, p. 25—26) և հանդես են եկել IX դ.։ Միշչենկոն, ընդհակառակը, *մերժում է այդ կարծիքը* (Мищенко, Аθίγγανοι не цыгани, стр. 183—196): *Նույն կարծիքին է և Սուլիսը* (Soulis, The Gypsies, p. 145 և 163): *Ստարրը* նրանց հանդես գալը դնում է Նիկեփոր I կայսեր ժամանակ (Starr, The Athinganoi, p. 93 և 101): *Թեոփանեսի Շարունակողը (էջ 42) նրանց տեղադրում է Ամորիոն* քաղաքում՝ հրեաների հետ։ Երբ 820 թ. բռնկվեց Թովմա Գազիրացու ապստամբությունը, Գենեսիոս պատմիչի ասելով, նրան մասնակցեցին բազմաթիվ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, այդ թվում նաև հայեր, պավլիկյաններ և աթինդաննեը (Genesii Regum, p. 33):

959. *Բնագրում՝* ἀφόβως πολιτεύεσθαι: *Լիպշիցը ճիշտ թարգմանելով* „беспрепятственно пользоваться всеми правами", *մեկնաբանման մեջ ավելացնում է* „Манихеи получили разрешение *жить в столице*" *(ընդգծումն իրենն է) մի բան, որ Թեոփանեսի բնագրում չկա (տե՛ս նրա* „Павликианское движение", стр. 56): *Ինչ վերաբերում է Լիպշիցի խոսքերին, որ պավլիկյանները իբրև թե Թեոփանեսի* ասելով «հենց մայրաքաղաքում դիմվեցին ոչնչացնելու համար ուղղափառ հավատքը» (նույն տեղում, էջ 57), թյուրիմացություն է։ Ինչպես կհամոզվի ընթերցողը, խոսքը «սուտանուն անապատականի» Նիկողայոսի և նրա մարդկանց մասին է, և ոչ պավլիկյանների։

Նիկեփոր կայսեր իշխանության ժամանակաշրջանը զուգադիպում է պավլիկյանների խոշորագույն աղանդապետ Սերգիոսի (801—834) գործունեության սկզբնական շրջանի հետ, երբ իսկապես պավլիկյան շարժումն անշափ հզորացավ ու տարածվեց։ Այդ տարիներին պավլիկյանների պարագլուխն էր նաև Հովսեփ-Եպափրոդիտոսը, որ շարժումը գլխավորել էր ամբողջ երեսուն տարի։ Նա, խուսափելով կայսրության հալածանքներից, հաստատվել էր Փոյուգիայում և Պիսիդիայի Անտիոք քաղաքում։ Ինչպես տեսնում ենք, Թեոփանեսն աղանդավորներ է գտնում Փոյուգիայում, հետևաբար նկատի ունի Հովսեփ-Եպափրոդիտոսի հենց այնտեղ հիմնադրած պավլիկյան համայնքները։ Հովսեփ-Եպափրոդիտոսին հաջորդեց հայազգի Վահանը և վերոհիշյալ Սերգիոսը (Бартикян, Источники, стр. 140 и сл):

960. Պատահական չէ, որ Նիկեփորի մահից անմիջապես հետո իշխած կայսրերը, Միքայել I-ը և հատկապես Լևոն V Հայկազնը, Պետրոս Սիկիլիացու տվյալներով, «տեսնելով, որ հռոմեների մեծ մասը վարակվել է նրանց վարդապետությունից, հռոմեական պետության բոլոր շրջանները հրաման արձակեցին՝ կոտորել այդ պիղծ աղանդի հետևորդներին» (Бартикян, Источники, стр. 148):

961. Թարգմանաբար նշանակում է «դրսի սյունաշարք»։ Գտնվում էր Թեոդոսիոսի և Կոստանդնի պարիսպների միջև։ Հետագայում ժողովուրդը այլ կերպ ստուգաբանեց անունը՝ «վեց սյուներ», որից էլ առաջացել է ժամանակակից «Ալթը մերմեր» (վեց մարմարիոն) թուրքական անվանումը։ Գտնվում էր ժամանակակից Սուլու մանաստրից (հնում՝ Պերիբլեպտոս) հյուսիս (տե՛ս Μπούμης, Αἱ διπλαῖ γραφαί, σελ. 48—55):

962. Համանաբար նկատի ունի Քրիստոսի ասույթը. «Սիրեցես զընկեր քո իբրև զանձն քո» (Մատթ. ԺԹ, 19, ԻԲ, 39, Մարկոս ԺԲ, 31)։

963. Եվխայիտան սբ. Թեոդորոս Տիրոնի պաշտամունքային կենտրոնն էր։ Հելենոպոնտոսի քաղաք էր Ամասիայից մեկ օր ճանապարհ դեպի արևմուտք։ Մտնում էր Արմենիակների բանակաթեմի կազմում։ Ա. Գրեգուարը նույնացրել էր Թուրքական Ավքատ կամ Ավխատ գյուղի հետ, որտեղ գտնվում են բյուզանդական բազմաթիվ ավերակներ (Mango-Ševčenko, Three Inscriptions, p. 379—380);

964. Աքաաբը Իսրայելի թագավոր էր (IX դ. մ. թ. ա.), ընդունեց կռապաշտությունը և հալածեց Եհովային պաշտողներին։ Սպանվեց Ասորիքի դեմ պատերազմում (Գ Թագաւորութեանց, ԺԶ, 28, ԻԲ, 38 և հտ. և Բ Մնացորդաց, ԺՀ, 1 և հտ.)։ Ֆալարիսը Սիկիլիայի Ակրագանտ քաղաքի բռնակալն էր (VI դ. մ. թ. ա.), որի անունը ատելի դարձավ այն կրողի դաժանությունների ու գործած ոճիրների պատճառով։ Միդասը Փռյուգիայի թագավոր էր (VIII դ. մ. թ. ա.), հարուստ ու ագահ մի մարդ, որ, ավանդության համաձայն, ինչին ձեռք էր տալիս, ոսկու էր վերածվում։

965. Ձեռագրերում ամսաթիվը չի նշված։ Լատիներեն թարգմանության մեջ նշված է հուլիս ամիսը։

966. Այսինքն՝ իր թագավորության սկզբից։

967. Համմտ. Երկրորդումն օրինաց, Բ, 30։

968. Տե՛ս Գ Թագաւորութեանց, ԻԲ, 20 (համմտ. Բ Մնացորդաց, ԺՀ, 19)։

969. Բնագրում՝ αὐλήν: Տե՛ս ծանոթ. 758։

970. 378 թվականից (երբ Ադրիանուպոլսում վեստգոթերի դեմ մղված մարտում սպանվեց Վաղես կայսրը), ոչ մի բյուզանդական վեհապետ թշնամու կողմից չէր սպանվել։ Այդ պատճառով Նիկեփոր I-ի կորուստը ժամանակակիցների վրա հսկայական տպավորություն գործեց։

971. Այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսի քաղաքապետին։

972. Նիկեփոր I-ի 811 թ. հուլիսի 26-ին կրած պարտության և բյուզանդական զորքի կոտորածի մասին պահպանվել է մի շատ արժանահավատ ու հետաքրքիր անանուն շարադրանք, որ պահպանվել է Վատիկանի մատենադարանի հունարեն ձեռագրի № 2014 ձեռագրում, և առաջին անգամ հրատարակվել Իվան Դույչևի կողմից (Дуйчев, Нови житийски дани, стр. 147—188: Նույնի՝ La Chronique byzantine de l'an 811, p. 205—254: Grégoire, Un nouveau fragment, p. 417—427:

Kominis, Echi della bathaglia dell'anno 811, p. 313—318): *Հունարեն բնագրի վերջին հրատարակությունը տե՛ս Извори*, том. VIII, стр. 11—15:

Նիկեփոր-Կրում պատերազմների մասին տե՛ս նաև Grégoire, L'empereur Nicéphore et Kroum, p, 261—272:

973. *Սովորության մասին տե՛ս Beševliev*, Ein byzantinischer Brauch, S. 17—21:

974. *Այսինքն՝ 300 լիտր՝ 21.600 ոսկեդրամ:*

975. *Միքայել I Ռանգաբե կայսրը (811—813):*

976. *Այսինքն՝ սբ. Սոֆիայի տաճարի հոգևորականության:*

977. *Այստեղ (812 թ.) Թեոփանեսը Կարոլոսին անվանում է արդեն ոչ թե* ῥήξ (rex) *ինչպես առաջ* (A. M. 6293), *այլ* βασιλεύς *(թագավոր): Նիկեփոր I-ի և Կարոլոս Մեծի փոխհարաբերությունների մասին տես Tsirpanlis*, Byzantine Reactions, p. 356 *և հտ.: Բանակցությունները վարելու համար* Aquisgranum *(այժմ՝ Աախեն, կամ* Aix-La-Chapelle) *էին գնացել բյուզանդական կայսեր դեսպանները, որոնք Կարոլոս Մեծին հունարեն* βασιλεύς *հորջորջելին: Կնքված պայմանագրի համաձայն Կարոլոսը Բյուզանդիային. վերադարձրեց Վենետիկը և ճանաչեց վերջինիս գերիշխանությունը Դալմատիայի վրա:*

978. *Տետրավելը* (τετράβηλα) *Սոֆոկլեսը (տե՛ս* Greek Lexicon) *համարում է անստույգ բառ: Բազկացած է* τέτρα- *(չորս) և* βῆλον *(լատ.* velum, *առագաստ, վարագույր, եկեղեցու բեմի վարագույր, դրոշ) բառերից: Լամպեն* (Patristic Lexicon, p. 1389) *թարգմանում է* square veil *(քառակուսի քող, ծածկոց):*

979. *Քրիստոսի ծննդյան տոնը՝ դեկտեմբերի 25:*

980. *Իգնատիոս Սարկավագի ասելով, Նիկեփոր պատրիարքը կայսեր համար պավլիկյանների վերաբերյալ հատուկ գիրք է գրել, որտեղ մանրամասն խոսք էր լինում աղանդավորների գաղափարախոսության մասին* (*Nicephori* Vita, col. 69): *Այդ գործը չի պահպանվել:*

981. *Տե՛ս Գործք առաքելոց, 6, 1—5:*

982. *Համմտ. Ա. Հռովմ. Ա, 32:*

983. *Միքայել I-ի հալածանքների մասին խոսում է և Պետրոս Սիկիլիացին, որի համաձայն կայսրը, տեսնելով, որ այդ աղանդը վարակել է քրիստոնյաների մեծ մասը, հռոմեական կայսրության բոլոր շրջանները պատժիչ արշավախմբեր ուղարկեց աղանդավորներին կոտորելու: Միքայելի հրամանը հասավ և Արմենիակների բանակաթեմը: Աղանդավորները, սպանելով հալածանքների կազմակերպիչներ Նեոկեսարիայի եպիսկոպոս Թովմասին և էքսարքոս Պարակոնդակեսին, փախան Մելիտենե, որի ամիրայից ստանալով Արգովան քաղաքը, հաստատվեցին այնտեղ* (Бартикян, Источники, стр. 148):

984. *Ռոդոստոյից 32 կմ հյուսիս-արևելք, այժմ կոչվում է Չորլու՝ արևելյան Թրակիայում: Հնում կոչվում էր Տյուրոլոե:*

985. *Դերկոսը քաղաք արևելյան Թրակիայում: Հիշվում է դեռևս Պլինիոսի կողմից: Նրա միջով էր անցնում Կոստանդնուպոլսից Անքիալոս և Դանուբ տանող հանապարհը:*

986. *Տաքսատոսը (կամ տաքսատիոն): Տե՛ս ծանոթ. 231:*

987. *Խոսքը Թրակիայի Նիկիա քաղաքի մասին է: Կոչվում էր նաև Փոքր Նիկիա, տարբերվելու համար Բյութանիայի Նիկիայից: Ճիշտ անվանումը Նիկե է* (Νίκη): *Արևելյան Թրակիայի քաղաք՝ Ադրիանուպոլսի և Արկադիուպոլսի միջև, Ադրիանու-*

պոլսից Կոստանդնուպոլիս տանող ճանապարհի վրա։ Կառուցել է Կոստանդին Մեծը ի պատիվ Լիկինիոսի դեմ տարած հաղթանակի (323)։

988. Ֆիլիպպուպոլիսը այժմյան Պլովդիվն է Բուլղարիայում, Ֆիլիպպեն՝ քաղաք արևելյան Մակեդոնիայում, Կավալայի և Դրամայի միջև, անտիկ շրջանի Կրենիդեսը։

989. Տետրադիտներ (հավանաբար՝ quartodecimani) էին կոչվում Զատիկը հրեանէրի հետ երբայական նիսան ամսի 14-ին նշող քրիստոնյաները։

990. Նկատի ունի Կոստանդին V-ին։

991. Ընթադրաբար նույնացնում են ժամանակակից Բանդըրմայի հետ (Mango—Ševčenko, Three Inscriptions, p. 389):

992. Կղզի Մարմարայի ծովի հարավ-արևմուտքում, անտիկ շրջանի Օֆիուսան (Թուրք. Աբաբլար)։

993. Հայազդի Լևոնը, ապագա Լևոն V Հայկազն կայսրը (813—820)։

994. Արաբ զորավար Ֆաբիտ իբն Նասր իբն Մալիքը։ Թեոփանեսը մի այլ Թեբիտի հիշում է 6236 թ. տակ։

995. Բուլղար պատմաբանների մի մասը (Գ. Բալաշչև, Վ. Զլատարսկի) գտնում է, որ Թեոփանեսը ճիշտ չէ, երբ գրում է, թե 716 թ. խնդրո առարկա պայմանագիրը կնքվեց Կորմեսիոսի հետ։ Նրանց համաձայն այն կնքել է խան Տերվելիսը, քանզի վերջինս 718—719 թթ. դեռևս իշխանության գլուխ էր կանգնած։ Վ. Բեշևլիևը, ընդհակառակը, Թեոփանեսի տվյալները արժանահավատ է համարում, քանզի Մադարայի արձանագրության հիման վրա ապացուցել է, թե 716 թ. Բուլղարիայի խան էր Կորմեսիոսը (*Бешевлиев*, Мадарският конник, стр. 71—72: Տե՛ս նաև *Данкова-Гяткова*, О территории, стр. 125: Նույնի՝ Bulgarians and Byzantium, p. 42—43): Թեոդոսիոս Ադրամիտենոսը Թեոդոսիոս III կայսրն է (715—717), Գերմանոս պատրիարքը աթոռակալել է 715—730 թթ.։ Հետևաբար պայմանագիրը կնքվել է 716 թ. կամ 717 թ. սկզբին։ Հարցի մասին տե՛ս և *Данкова-Петкова*, Българо-византийските отношения, стр. 168 и сл.

996. Գրության այդ ձևը թարգմանաբար նշանակում է «խնձորենու այգիներ»։ Թրակիայի Մելեոնները, որ տեղանուն է համարվում, ճշտությամբ չեն տեղադրված։ Այն հանդիպում է միայն ու միայն Թեոփանեսի երկում, այն էլ ըստ ոմանց աղավաղված ձևով, քանզի իրականում պիտի կարդալ ἀπὸ μιλίων τῆς Θρᾴκης, որ նշանակում է «Թրակիայ իմպոնանշաններից» (*Данкова-Петкова*, О территории, стр. 183):

997. Տե՛ս Յովհ. Զ, 37։

998. Տե՛ս Ա Տիմոթ., ե, 8։

999. Համմտ. Սաղմոս ճԺԲ, 6. «Բազում անգամ բնակեաց անձն իմ ընդ այնոսիկ, որք ատէին զողջոյն։ Ես էի խաղաղարար...»։

1000. Բյուզանդիայում սիֆոն էին կոչվում հատուկ պղնձե խողովակներ, որոնցով պոմպի օգնությամբ թշնամու վրա հեղուկ կրակ էին մղում։ Այդպիսի սիֆոններով էին զինված բերդերն ու ռազմանավերը, որոնք կոչվում են սիֆոնակիր և հրակիր (հեղուկ կրակի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանածին, էջ 282։ Նաև DAI, II, p. 66)։

1001. Իմա՛ Երուսաղեմի։

1002. Իմա՛ Գողգոթան։

1003. Տե՛ս վերը, ծանոթ. 215։

1004. Բնագրում՝ πέταλον: Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը թարգմանել է argenteo petalo: Մեր թարգմանությունը ենթադրական է:

1005. Պատկերամարտ Կոստանդին V կայսեր, որ բուլղարների դեմ բազում հաղթանակներ էր տարել:

1006. Մ. Յա. Սյուզյումովը, հիշելով Թեոփանեսի այս խոսքերը, թե Կոստանդին V-ը ձի հեծած երևաց ժողովրդին, գտնում է, որ սրանով ստեղծվեց լեգենդի սկիզբը: Հետագայում բյուզանդական էպոսի ստեղծման ժամանակ, իբրև թե, Կոստանդին V-ի կերպարը փոխարինելու եկան Անդրոնիկոս և Կոստանդին Դուկասի կերպարները (տե՛ս Сюзюмов, Проблемы иконоборчества, стр. 65): Պարզ ենթադրություն է, ոչնչով չհաստատվող:

1007. Նկատի ունի Ասորեստանի թագավոր Սեննեքերիմին, Սարգոնի որդուն, որ աշքի ընկավ իր դաժանությամբ ու բռնություններով:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՆԱԼԻ

Արգարյան, *«Սեբեոսի» պատմությունը*—Գ. Վ. Արգարյան, *«Սեբեոսի» Պատմությունը և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965։*

Ադոնց, *Մամիկոնյան իշխանուհին*—Ն. Ադոնց, *Մամիկոնյան իշխանուհին բյուզանդական գահի վրա, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948։*

Ադոնց, *Նամակներ*—*Նիկողայոս Ադոնցի նամակներից*, հրտ. Պ. Հ. Հակոբյանի, *«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, № 1։*

Ալիշան, *Երազ Վարդան կայսեր*—Ղ. Ալիշան, *Երազ Վարդան կայսեր։ Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հտ. Բ, Վենետիկ, 1921։*

Ալիշան, *Բ Վարդան կայսր*—Ղ. Ալիշան, *Բ Վարդան կայսր։ Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հտ. Բ, Վենետիկ, 1921։*

Ալիշան, *Շիրակ*—Ղ. Ալիշան, *Շիրակ. տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881։*

Աճառյան, *Անձնանունների բառարան*—Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա—ե, Երևան, 1942—1962։*

Աճառյան, *Արմատական բառարան*—Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան, հտ. Ա—Դ, Երևան, 1971—1979։*

Աճառյան, *Հայերեն նոր բառեր*—Հ. Աճառյան, *Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրության մեջ, հտ. Բ, Վենետիկ, 1926։*

Աճանիա Շիրակացու *Մատենագրությունը*—Աճանիայի Շիրակայնոյ *համարոտի Մատենագրութիւնք։ Տեքստը մշակեց և հրատարակության համար պատրաստեց* Ա. Գ. Աբրահամյան, *Երևան, 1943։*

Առաքելյան, *Հայաստանը*—Բ. Ն. Առաքելյան, *Հայաստանը արաբական տիրապետության առաջին շրջանում և հայերի պայքարն անկախության համար։ «Գիտական ժողովածու» Երևան, 1941։*

Առաքելյան, *Հայերի ապստամբությունները*—Բ. Ն. Առաքելյան, *Հայերի ապստամբությունները արաբական լծի դեմ 703 թ.։ ՍՍՌՄ գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագիր», 1941, № 5—6 (10—11)։*

Բարթիկյան, *Բոյիլասի կտակը*—Հ. Մ. Բարթիկյան, *Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», 5, 1960։*

Բարթիկյան, *Հայագիտական նյութեր*—Հ. Մ. Բարթիկյան, *Հայագիտական նյութեր բյուզանդագիտական նոր հանդեսում, «Լրաբեր», 1973, № 3։*

Բարթիկյան, *Հայ-բյուզանդական նոթեր*—Հ. Մ. Բարթիկյան, *Հայ-բյուզանդական նոթեր, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1960, 6—7։*

Բարթիկյան, Narratio—Հ. Մ. Բարթիկյան, Narratio de rebus Armeniae, *հունարեն բարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-բաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», 6, 1963։*

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՆԱԼԻ

Բարբիկյան, *Նիկողայոս Միստիկոսի թղթերը*—Հ. Մ. Բարբիկյան, *Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա Բագավորին։ Պատմա-բանասիրական հանդես, 1966, № 4։*

Գելցեր, Սկզբնավորութիւն,— Հ. Գելցեր, *Սկզբնավորութիւնք բյուզանդեան բանակաթեմերու դրութեան, թարգմ.* Գ. Գարաճֆիլեանի, *Վիեննա, 1903։*

Գելցեր, *Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն*—Հ. Գելցեր, *Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն և Պերգամացին կայսերական գահի վրա։ Հանդես ամսօրյա, 1907, № 8։*

Գիրք թղթոց—*Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901։*

Գրիգոր Մագիստրոս—Գրիգոր Մագիստրոսի *թղթերը, բնագիրն առաջաբանով և ծանոթություններով առաջին անգամ ի լույս ընծայեց* Կ. Կոստանյանց, *Ալեքսանդրապոլ, 1910։*

Գրիգորյան, *Ստեփանոս Սիւնեցի*—Մեսրոպ վրդ. Գ. Գրիգորյան, *Ստեփանոս Սիւնեցի, Պեյրութ, 1958։*

Դիվան հայ վիմագրության—*Դիվան հայ վիմագրության, պր. 1, Անի քաղաք։ Կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966։*

Եղիշե—Եղիշէի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին։ *Ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց, աշխատասիրութեամբ* Ե. Տէր-Միքայելեան, *Երևան, 1957։*

Երեմյան, *Հայաստանը*—Ս. Տ. Երեմյան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963։*

Զարբհանալյան, *Հայկական թարգմանութիւնք*—Կ. Զարբհանալյան, *Հայկական թարգմանութիւնք նախնեաց, Վենետիկ, 1889։*

Թովմա Արծրունի—Թովմայի Վարդապետի Արծրունւոյ *Պատմութիւն տանն Արծրունեաց։ Ի լոյս էած Ք[երովբէ] Պ[ատկանեան], ի Ս. Պետերբուրգ, 1887։*

Իսկանյան, *Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները*—Վ. Կ. Իսկանյան, *Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները VII դ.՝ արաբական առաջին արշավանքների ժամանակ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 4։*

Լեո—*Հայոց պատմություն*—Լեո, *Հայոց պատմություն, երկրորդ հատոր, Երևան, 1947։*

Խարանիս, *Հայերը*—Պ. Խարանիս, *Հայերը Բյուզանդական կայսրության մեջ, թարգմանեց Հայկ Պետպերյան, Վիեննա, 1966 (Ազգային Մատենադարան, ճՂԲ)։*

Կանոնագիրք Հայոց—*Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիրությամբ Վ. Ա. Հակոբյանի, հտ. Ա—Բ, Երևան, 1964—1971։*

Կիրակոս Գանձակեցի—Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961։*

«Կնիք Հաւատոյ»—*«Կնիք Հաւատոյ», Վաղարշապատ, 1914։*

«Կոստանդին Միրանածին»—*Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Բ,* Կոստանդին Միրանածին, *Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարբիկյանի, Երևան, 1970։*

Հովհան Մամիկոնյան—Յովհան Մամիկոնեան, *Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատությամբ և առաջաբանով Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, 1941։*

Հովհաննես Դրասխանակերտցի—Յովհաննու *կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912։*

«Հովհաննես Սկիլիցես»—*Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Գ, Հովհաննես Սկիլիցես: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979:*

Հովհան Սձնեցի—*Յովհաննու Իմաստասէրի Ասձնեցւոյ, Հայոց կաթողիկոսի, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1833:*

Վեռնդ—*Պատմութիւն Վեռնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:*

Մանանդյան, *Արաբական արշավանքները*—Հ. Մանանդյան, *Արաբական արշավանքները Հայաստանում (ժամանակագրական դիտողություններ): Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960:*

Մանանդյան, *Ընթացուղիները*—Հ. Մանանդյան, *Հերակլ կայսեր պարսկական արշավանքների ընթացուղիները (մարշրուտները): Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960:*

Մանանդյան *Ժողովրդական ապստամբությունները*—Հ. Մանանդյան, *Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ, Երևան, 1939:*

Մանանդյան, *Կշիռները*—Հ. Մանանդյան, *Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, Երևան, 1930:*

Մատթեոս Ուռհայեցի—*Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:*

Մելիք-Բախշյան, *Դիտողություններ*—Ս. Տ. Մելիք-Բախշյան, *Դիտողություններ արաբների Հայաստան կատարած արշավանքների մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 3:*

Մելիք-Բախշյան, *Հայաստանը*—Ս. Տ. Մելիք-Բախշյան, *Հայաստանը VII IX դարերում, Երևան, 1968:*

Միխայել Ասորի, *1870*—*Տեառն Միխայելի պատրիարքի Ասորւոց Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1870:*

Միխայել Ասորի, *1871*—*Ժամանակագրութիւն Տ. Միխայելի Ասորւոց պատրիարքի, Երուսաղեմ, 1871:*

Մովսես Խորենացի—*Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913:*

Մովսես Կաղանկատվացի—*Մովսեսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912:*

Նեղոսի Իոհաննապատի *Կարգագրութիւնք*—*Նեղոսի Իոհաննապատի Կարգագրութիւնք պատրիարքական աթոռոյն, հրտ. Ն. Ֆինկ, Վաղարշապատ, 1902:*

«Պռոկոպիոս Կեսարացի»—*Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 5, Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ա, Պռոկոպիոս Կեսարացի: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967:*

Սեբեոս—*Պատմութիւն Սեբէոսի: Աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979:*

Ստեփաննոս Օրբելյան—*Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910:*

Վարդան վարդապետ—*Համառօտ պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862:*

Տեր-Վեռնդյան, *Ամիրայությունները*—Ա. Ն. Տեր-Վեռնդյան, *Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:*

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՆԱԼԻ

Տեր-Ղևոնդյան, *«Հայոց իշխանը»*—Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, *«Հայոց իշխանը» արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1964, №2։*

Տեր-Միքաելյան, *Նեստորականությունը Հայաստանում*—Ե. Գ. Տեր-Միքաելյան, *Նեստորականությունը Հայաստանում, Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971։*

Տեր-Միքաելյան, *Պարսից ժողովը*—Ե. Տեր-Միքաելյան, *Այսպես կոչված Պարսից ժողովը։ Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971։*

Տեր-Ներսեսյան, *VII դարի մի երկ*—Ս. Տեր-Ներսեսյան, *VII դարի մի երկ, նվիրված պատկերների պաշտպանությանը։ «Հայ արվեստը միջնադարում», Երևան, 1975։*

Տեր-Ներսեսյան, *Հայ արվեստը*—Ս. Տեր-Ներսեսյան, *Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975։*

Տեր-Սահակյան, *Հայ կայսերք*—Կ. Տեր Սահակյան, *Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի, հտ. Ա—Բ, Վենետիկ, 1905։*

Ուխտանես—Ուխտանէս եպիսկոպոս, *Պատմութիւն Հայոց, հատուած երկրորդ, Պատմութիւն բաժանման վրաց ի հայոց, Վաղարշապատ, 1871։*

Քենդերյան, *Հովհան Մայրագոմեցի*—Հ. Մ. Քենդերյան, *Հովհան Մայրագոմեցի, Երևան, 1973։*

Օրմանյան, *Ազգապատում*—Մ. Օրմանյան, *Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը, մասն Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1913։*

Адонц, Армения—*Н. Адонц,* Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.

Ангелов, За политическите емигранти— *Д. Ангелов,* Въпросът за политическите емигранти в отношенията между Византия и средневековна България. «Античная древность и средние века», вып. 10, Свердловск, 1973.

Артамонов, История хазар—*М. И. Артамонов,* История хазар, Л., 1962.

Баласчев, Българският господар Тервел—*Г. Баласчев,* Българският господар Тервел, «Периодическо списание» 77, 1898.

Бартикян, Источники—*Р. М. Бартикян,* Источники для изучения истории павликианского движения, Е., 1961.

Бартикян, К вопросу—*Р. М. Бартикян,* К вопросу о павликианском движении в Византии в первой половине VIII в., «Византийский Временник», т. VIII, 1956.

Бартикян, О протоболгарских надписях—*Р. М. Бартикян,* О протоболгарских надписях ханов Крума (803—814) и Омуртага (814—831) и некоторых вопросах организации раннеболгарского государства. «Вестник Общ. наук» АН Арм. ССР, № I, 1981.

Бартикян, Об армянской памятной записи—*Р. М. Бартикян,* Об армянской памятной записи в грузинской рукописи, содержащей Типик Григория Пакурианa, *Լրաբեր,* 1978, № 7.

Беляев, Арабы—*Е. А. Беляев,* Арабы, Ислам и Арабский халифат в раннее средневековье М., 1965.

Беляев, Мусульманское сектанство—*Е. А. Беляев,* Мусульманское сектантство, М., 1957.

Бенешевич, К истории—*В. Н. Бенешевич,* К истории евреев в Византии VI—X веков, «Еврейская мысль», 1926.

Бешевлиев, К вопросу о награде—В. Бешевлиев, К вопросу о награде, полученной Тервелем от Юстиниана II в 705 г., «Византийский Временник», т. XVI, 1959.

Бешевлиев, Мадарският конник—*В. Бешевлиев,* Мадарският конник, София, 1956.

Браунинг, Рабство—Р. Браунинг, Рабство в Византийской империи (600—1200 гг.), «Византийский Временник», т. XIV, 1958.

Бурмов, Към въпроса—*А. К. Бурмов,* Към въпроса за произхода на прабългарите, «Известия на Българското историческо дружество», XXII—XXIV, 1948.

Васильевский, Жития—*В. Г. Васильевский,* Жития свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского, «Труды», т. III, Птг., 1915.

Васильевский, Житие Иоанна Готского—В. Г. Васильевский, Житие Иоанна Готского, «Труды», т. II, вып. 2, СПб., 1912.

Васильевский, Записка—*В. Г. Васильевский,* Записка греческого топарха, «Труды», т. III, вып. 1, СПб., 1909.

«Византийская книга эпарха»—«Византийская книга эпарха». Вступительная статья, перевод, комментарий *М. Я. Сюзюмова,* М., 1962.

Гийан, Очерки—*Р. Гийан,* Очерки просопографии Византийской империи, «Византийский Временник», т. XXXIV, 1973.

Грацианский-Сказкин, Хрестоматия—*Н. П. Грацианский—С. Д. Сказкин,* Хрестоматия по истории средних веков, т. I—III, М., 1949—1950.

Гумилев, Биография тюркского хана—*Л. Н. Гумилев,* Биография тюркского хана в «Истории» Феофилакта Симокатты и в действительности, «Византийский Временник», т. XXVI, 1965.

Гумилева, Кубань—*Л. Г. Гумилева,* О названиях реки Кубань. «Топонимика Востока». Исследования и материалы, М., 1969.

Гюзелев, Участието на българите—*В. Гюзелев,* Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717—718 г. «Исторически преглед», XXIX (1973), вып. 3.

Дестунис, Заметки—*Г. Дестунис,* Заметки по тексту Феофанова Временника, «Византийский Временник», т. I, 1894.

Дмитриев, Движение скамаров—*А. Д. Дмитриев,* Движение скамаров, «Византийский Временник», т. V, 1952.

Дуйчев, Нови житийни дани—*И. С. Дуйчев,* Нови житийни дани за похода на Никифор I в България през 811 г. «Списание на Българска Академия на науките», т. 54, 1936.

Дуйчев, Проучвания—*И. С. Дуйчев,* Проучвания върху българското средновековие I. Император Юстиниан II Ринотмит данник на хан Тервеля, «Списание на Българската Академия на науките», т. 41, вып. I, 1945.

Дурново, Краткая история—*Л. А. Дурново,* Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957.

Ернштедт, Этимология глагола μαγαρίζω—*П. В. Ернштедт,* Этимология новогреческого глагола μαγαρίζω. «Доклады и сообщения Института языкознания» АН СССР, I, 1951.

Златарски, История 1, ч. 1—*В. Н. Златарски*, История на българската държава през средните векове, т. 1, ч. 1, София, 1918.

Извори, т. VI—Извори за Българската история, т. VI, София, 1960.

Извори, т. VIII—Извори за Българската история, т. VIII, София, 1961.

История Византии—История Византии в трех томах, Изд. АН СССР, т. II, М., 1967.

История императора Иракла—История императора Иракла—сочинение епископа *Себеоса,* писателя VII века. Перевод с армянского, СПб., 1862.

История халифов—История халифов вардапета *Гевонда,* писателя VIII века. СПб., 1862.

Каждан, Деревня и город—*А. П. Каждан,* Деревня и город в Византии IX—X вв., М., 1960.

Каждан, Об аграрных отношениях—*А. П. Каждан,* Еще раз об аграрных отношениях в Византии IV—XI вв., «Византийский Временник», т. XVI, 1959.

Каждан, О феодальной собственности—*А. П. Каждан,* К вопросу об особенностях феодальной собственности в Византии VIII—X вв., «Византийский Временник», т. X, 1956.

Каждан, Формирование поместья—*А. П. Каждан,* Формирование феодального поместья в Византии в X веке, «Византийский Временник», т. XI, 1956.

Каждан-Чичуров, О структуре—*А. П. Каждан, И. С. Чичуров,* О структуре византийского общества VII—IX вв. Проблема социальной стратификации и книга П. Яннопулоса. «Византийские очерки». Труды советских ученых к XV Международному конгрессу византинистов, М., 1977.

Колесников, Иран—*А. И. Колесников,* Иран в начале VII века. «Палестинский сборник», вып. 22 (85), М.—Л., 1970.

Котанджян, Цвет—Н. Котанджян, Цвет в раннесредневековой живописи Армении, Ереван, 1978.

Кривов, Сражение при Мӯ'те—*М. В. Кривов,* Сражение при Мӯ'те по арабским источникам и Феофану, «Византийский Временник», т. 40, 1979.

Кулаковский, История Византии—*Ю. Кулаковский,* История Византии, т. III, Киев, 1915.

Кулаковский, К критике—*Ю. Кулаковский,* К критике известий Феофана о последнем годе правления Фоки, «Византийский Временник», т. XXI, вып. 1—2, 1914.

Кучма, К вопросу—*В. В. Кучма,* К вопросу о социальной сущности «Революции» Фоки (602—610). «Византийские очерки». Труды советских ученых к XV Международному конгрессу византинистов, М., 1977.

Ласкин, Ираклий—*Г. Ласкин,* Ираклий. Византийское государство в первой половине VII в., Харьков, 1889.

Левченко, Венеты и прасины—*М. В. Левченко,* Венеты и прасины в Византии в V—VII вв., «Византийский Временник», т. I, 1947.

Левченко, Церковные имущества—*М. В. Левченко,* Церковные имущества V—VIII вв. в Восточноримской империи, «Византийский Временник», т. II, 1949.

Липшиц, Византийское крестьянство—*Е. Э. Липшиц,* Византийское крестьянство и славянская колонизация (преимущественно по данным Земледельческого закона). «Византийский сборник» под редакцией *М. В. Левченко,* М.—Л., 1945.

Липшиц, Из истории—*Е. Э. Липшиц,* Из истории славянских общин в Македонии. «Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия», М., 1952.

Липшиц, Никифор—*Е. Э. Липшиц,* Никифор и его исторический труд. «Византийский Временник», т. III, 1950.

Липшиц, О городе—Е. Э. Липшиц, К вопросу о городе в Византии в VIII—IX вв., «Византийский Временник», т. VI, 1953.

Липшиц, О значении термина парик—Е. Э. Липшиц, О значении термина парик в Византии IX в. «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология». Сборник в честь семидесятилетия члена-корреспондента АН СССР Н. В. Пигулевской, М., 1967.

Липшиц, Очерки—*Е. Э. Липшиц,* Очерки по истории византийского общества и культуры в VIII—первой половине IX века, М., 1961.

Липшиц, Павликианское движение— *Е. Э. Липшиц,* Павликианское движение в Византии в VIII и первой половине IX вв., «Византийский Временник», т. V, 1952.

Липшиц, Право и суд—*Е. Э. Липшиц,* Право и суд в Византии в IV—VIII вв., Л., 1976.

Липшиц, Славянская община— *Е. Э. Липшиц,* Славянская община и ее роль в формировании византийского феодализма, «Византийский Временник», т. I, 1947.

Лопарев, Жития святых—*В. Лопарев,* Византийские жития святых VIII—IX вв. «Византийский Временник», т. 17, 1910.

Марр, Антиох Стратиг—*Н. Я. Марр,* Антиох Стратиг. Пленение Иерусалима персами в 614 г. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. IX, СПб., 1909.

Марр, Аркаун — Н. Я. Марр, Аркаун. Монгольское название христиан. В связи с вопросом об армянах-халкидонитах, «Византийский Временник», т. 12, 1905.

Медников, Завоевание Иерусалима—*Н. А. Медников,* Завоевание Иерусалима персами в 614 г. «Сообщения Императорского Православного Палестинского Общества» т. VIII, 1897.

Мишулин, Древние славяне — *А. В. Мишулин,* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э., «Вестник Древней Истории», 1941, № 1.

Мищенко, Цигани—*Х. І. Мищенко,* Ἀθίγγανοι не цигани. В кн. «Юбилейний збірник на пошану академика Дмитра Ивановича Багалія». Том І, Київ, 1927.

Моисей Каганкатваци,— История Агван *Моисея Каганкатваци*, писателя X века. Перевод с армянского [К. Патканяна], СПб., 1861.

Наследова, Македонские славяне—*Р. А. Наследова*, Македонские славяне конца IX—начала X века по данным Иоанна Камениаты, «Византийский Временник», т. XI, 1956.

ан-Науба̄хти, Шиитские секты—*Ал-Хасан ибн Мӯса ан-Науба̄хти*, Шиитские секты, перевод с арабского, исследование и комментарий *С. М. Прозорова*, М., 1973.

Панченко, Памятник славян—*Б. Панченко*, Памятник славян в Вифинии VII века, «Известия Русского Археологического Института в Константинополе», VIII, 1902.

Патканов, Из нового списка—*К. Патканов*, Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому, «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1883, март.

Пигулевская, Хронография Феофана—*Н. В. Пигулевская*, Хронография Феофана и сирийские хроники, «Ближний Восток, Византия, славяне», Л., 1976.

Пигулевская, Эфиопия и Химъяр—*Н. В. Пигулевская*, Эфиопия и Химъяр в их взаимоотношениях с Восточноримской империей, «Вестник Древней Истории», 1948, № 1.

Пиотровская, К изучению «Летописца вскоре»—*Е. К. Пиотровская*, К изучению «Летописца вскоре» константинопольского патриарха Никифора. «Труды Отдела древнерусской литературы», т. XXIX, 1974.

Пиотровская, О времени перевода «Летописца вскоре»—*Е. К. Пиотровская*, К вопросу о времени перевода «Летописца вскоре» константинопольского патриарха Никифора на славянский язык. «Вспомогательные исторические дисциплины», т. VII, 1976.

Преображенский, Летописное повествование—*П. Г. Преображенский*, Летописное повествование св. Феофана Исповедника. Исследование в области византийской историографии, Вена, 1912.

Псевдо-Шапух Багратуни,—История Анонимного повествователя. *Псевдо-Шапух Багратуни*, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии *М. О. Дарбинян-Меликян*, Е., 1971.

Санаров, Проблемы—*В. И. Санаров*, Проблемы историко-этнографического изучения цыган. «Советская этнография», вып. 3, 1971.

Саркисян, Дастагерт—*Г. Х. Саркисян*, Дастагерт в ранних армянских источниках, «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология». Сборник в честь семидесятилетия члена-корреспондента АН СССР Н. В. Пигулевской, М., 1967.

Сборник документов—Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М., 1951.

Сергий, Преподобный Феофан—*Сергий*, Преподобный Феофан Исповедник, «Душеполезное чтение», 1893.

Симеонов, Произход на личното име—*Б. Симеонов*, Произход и значение на личното име на хан Аспарух, «Векове», 1977, вып. 3.

Сметанин, О статусе париков—*В. А. Сметанин,* О статусе некоторых категорий париков в поздней Византии, «Византийский Временник», т. 33, 1972.

Сюзюмов, Основные направления—*М. Я. Сюзюмов,* Основные направления историографии истории Византии иконоборческого периода, «Византийский Временник», т. XXII, 1963.

Сюзюмов, О характере—*М. Я. Сюзюмов,* О характере и сущности византийской общины по Земледельческому закону, «Византийский Временник», т. X, 1956.

Сюзюмов, Проблемы иконоборчества—*М. Я. Сюзюмов,* Проблемы иконоборчества в Византии, «Ученые записки Свердловского государственного педагогического института», вып. 4, Свердловск, 1948.

Тер-Гевондян, Армения—*А. Н. Тер-Гевондян,* Армения и арабский халифат, Е., 1977.

Тихомиров, Именник—*М. Н. Тихомиров,* Именник болгарских князей, «Вестник Древней Истории», 1946, № 3.

Тихомиров, Исторические связи—*М. Н. Тихомирое,* Исторические связи России со славянскими странами и Византией, М., 1969.

Тыпкова-Заимова, Нападения «варваров»—*В. Тыпкова-Заимова,* Нападения «варваров» на окрестности Солуни в первой половине VI в., «Византийский Временник», т. XVI, 1959.

Удальцова, Идейно-политическая борьба—З. *В. Удальцова,* Идейно-политическая борьба в ранней Византии (по данным историков IV—VII вв.), М., 1974.

Успенский, Две надписи—*Ф. И. Успенский,* Две исторические надписи. I. Надпись на башне Артавазда, «Известия Русского Археологического Института в Константинополе», III, София, 1898.

Успенский, Очерки—*К. Успенский,* Очерки по истории иконоборческого движения в Византийской империи в VIII—IX вв. Феофан и его историография, «Византийский Временник», т. III, 1950, т. IV, 1951.

Феофан, Летопись—Летопись византийца *Феофана.* В переводе с греческого *В. И. Оболенского* и *Ф. А. Терновского.* С предисловием *О. М. Бодянского,* Москва, 1887 (Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1884—1887).

Феофилакт Симокатта, История—*Феофилакт Симокатта,* История, *перевод С. П. Кондратьева.* «Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы», изд. АН СССР, М., 1957.

Фотия, О гробе—*Фотия,* святейшего архиепископа Константинопольского, О гробе господа нашего Иисуса Христа и другие малые его творения на греческом и армянском языках изданные с предисловием *А. И. Пападопуло-Керамевсом* и переведенные *Г. С. Дестунисом* и *Н. Марром.* Православный Палестинский Сборник, вып. 31, СПб., 1892.

Цанкова-Петкова, Българо-византийските отношения—*Г. Цанкова-Петкова,* Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в., «Античная древность и средние века», вып. 10, Свердловск, 1973.

Цанкова-Петкова, О территории— *Г. Цанкова-Петкова,* О территории Болгарского государства в VII—IX вв., «Византийский Временник», т. XVII, 1960.

Церетели, Эпиграфические находки—*Г. В. Церетели,* Эпиграфические находки в Мцхете—древней столице Грузии, «Вестник Древней Истории», 1948, № 2.

Черноусов, До питання—*Е. А. Черноусов,* До питання про джерела хроники Теофана Сповидника з доби Анастаса Дикора. Збірник на пошану академика *Д. Багалія,* т. I, Київ, 1927.

Чичуров, К проблеме—*И. С. Чичуров.* К проблеме авторского самосознания византийских историков IV—IX вв., «Античность и Византия», М., 1975.

Чичуров, Место «Хронографии»— *И. С. Чичуров,* Место «Хронографии» Феофана (начало IX в.) в ранневизантийской историографической традиции (IV—нач. IX в.). Автореферат диссертации, М., 1975.

Чичуров, О Кавказском походе—*И. С. Чичуров,* О кавказском походе императора Ираклия. «Восточная Европа в древности и средневековье», М., 1978.

Чичуров, Феофан—компилятор Феофилакта—*И. С. Чичуров,* Феофан—компилятор Прокопия, «Византийский Временник», т. 37, 1976.

Чичуров, Феофан Исповедник—публикатор, редактор, автор? *И. С. Чичуров,* Феофан Исповедник—публикатор, редактор, автор? (в связи со статьей К. Манго), «Византийский Временник» том 42, 1981.

Чичуров, Феофан——компилятор Феофилакта—*И. С. Чичуров,* Феофан—компилятор Феофилакта Симокатты. «Античная древность и средние века», вып. 10, Свердловск, 1973.

Чураков, Завоевание Северной Африки—*М. Чураков,* Завоевание Северной Африки арабами. «Палестинский Сборник», вып. 3 (66), 1958.

Чураков, Магриб—*М. Чураков,* Магриб накануне хариджитского восстания, «Палестинский Сборник», вып. 5 (68), 1960.

Чураков, Хариджитские восстания—*М. Чураков,* Хариджитские восстания в Магрибе, «Палестинский Сборник», вып. 7 (70), 1962.

Шандровская, Памятники—*В. С. Шандровская,* Памятники византийской сфрагистики в Эрмитаже, «Византийский Временник», т. XXIX, 1968.

Шестаков, Аноним—*С. Шестаков,* Аноним cod. Paris. gr. 1712 в пределах хронографии Феофана, «Ученые записки императорского Казанского университета», 64, 1897, май—июнь, июль—август.

Эклога—Эклога—Византийский законодательный свод VIII века. Вступительная статья, перевод и комментарий *Е. Э. Липшиц,* М., 1965.

Якобсон, К изучению—*А. Л. Якобсон,* К изучению раннесредневековой болгарской архитектуры (армянские параллели). «Византийский Временник», т. 28, 1968.

Ἀμάντου, Ἱστορία — Κ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, 395—867, τόμ. Α′, Ἀθῆναι, 1963.

Ἀμάντου, Κατωτικά — Κ. Ἀμάντου, Κατωτικά = Ἑλλάς, „Ἑλληνικά", I, 1928.

Ἀμάντου, Μαρδαΐται — Κ. Ἀμάντου, Μαρδαΐται, „Ἑλληνικά" τόμ. Ε′, Ἀθῆναι, 1932.

Ἀναστασίου, Οἱ Παυλικιανοί -- Ἰωαν. Ἀναστασίου, Οἱ Παυλικιανοί. Ἡ ιστορία καὶ ἡ διδασκαλία των ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων, Ἀθῆναι, 1959.

Βρανούση, Byzantinoarabica — Ἔρας Λ. Βρανούση, Byzantinoarabica. Οἱ πρῶτοι Ἀραβοβυζαντινοὶ πόλεμοι στὴ Παλαιστίνη, Ἰορδανία, Συρία καὶ Φοινίκη. Συμβολὴ πρώτη: Κριτικὸς ἔλεγχος τῶν πηγῶν. Ἐθνικὸν Ἵδρυμα Ἐρευνῶν, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Συμμεικτὰ τόμ. Γ'. Ἀθήνα, 1979.

Γιαννόπουλου, Βαρασβακούριος — Π. Α. Γιαννόπουλου, Σπουδαὶ βυζαντινῶν προσωπικοτήτων: Βαρασβακούριος, κόμις τοῦ Ὀψικίου (Δεύτερον ἥμισυ τοῦ Ζ'αἰῶνος—711). „Βυζαντινά", Ἐπιστημονικὸν Ὄργανον Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη, 1972.

Γιαννόπουλου, Σισίννιος Ρενδάκις — Π. Α. Γιαννόπουλου, Σπουδαὶ βυζαντινῶν προσωπικοτήτων: Σισίννιος Ρενδάκις (μισὰ Ζ' αἰῶνος—718), „Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν", τόμοι ΛΘ'—Μ', Λειμών. Τιμητικὴ προσφορὰ τῷ καθηγητῇ Νικολάῳ Β. Τωμαδάκη, Ἀθῆναι, 1972--73.

Grégoire, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας — *H. Grégoire*, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας. Ἡ βυζαντινὴ ἐποποιΐα στὴν ἱστορία καὶ στὴ ποίηση, New York, 1942.

Ζακυθηνοῦ, Βυζάντιον — Διον. Α. Ζακυθηνοῦ, Βυζάντιον. Κράτος καὶ κοινωνία. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις, Ἀθῆναι, 1951.

Ζακυθηνοῦ, Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία — Διον. Α. Ζακυθηνοῦ, Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, 324—1071, Ἐν Ἀθήναις, 1969.

Ζακυθηνοῦ, Σκέψεις τινες — Διον Α. Ζακυθηνοῦ, Σκέψεις τινες περὶ Εἰκονομαχίας. Εὐχαριστήριος τόμος Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτου, Ἐν Ἀθήναις, 1958.

Ζαμπέλιος, Βυζαντιναὶ μελέται — Σπ. Ζαμπέλιος, Βυζαντιναὶ μελέται. Περὶ πηγῶν Νεοελληνικῆς ἐθνότητος, Ἐν Ἀθήναις, 1857.

Καραγιαννόπουλος, Πηγαί — Ἰ. Καραγιαννόπουλος, Πηγαὶ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, Β'ἔκδοσις. „Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται", 2, Θεσσαλονίκη, 1971.

Κορρές, Οἱ διώξεις τῶν Παυλικιανῶν — Θ. Κορρές, Οἱ διώξεις τῶν Παυλικιανῶν ἐπὶ Μιχαὴλ Α', „Βυζαντινά", τόμ. 10, Θεσσαλονίκη, 1980.

Κυριακίδου, Παρατηρήσεις — Στ. Π. Κυριακίδου, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς θεματικῆς διαιρέσεως τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν ὀνομάτων τῶν θεματικῶν ἀρχόντων. „Βυζαντιναὶ μελέται", V, 1939.

Κυριακίδου, Πῶς ἡ λέξις Θέμα — Στ. Π. Κυριακίδου, Πῶς ἡ λέξις Θέμα, „Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν", τόμ. 23, 1953.

Κυριακίδου, Τὸ Βολερόν — Στ. Π. Κυριακίδου, Τὸ Βολερόν, „Βυζαντιναὶ μελέται" IV, 1939.

Κύρρης, Ἐσχατολογικαὶ ἀναζητήσεις — Κ. Κύρρης, Ἐσχατολογικαὶ ἀναζητήσεις ἐν Ἀμμοχώστῳ τῆς Κύπρου ἐπὶ ἀρχιεπισκόπου Ἀρκαδίου Α' (Α' ἥμισυ τοῦ VII^ου μ. Χ. αἰῶνος), „Βυζαντινά", τόμ. 2ος, Θεσσαλονίκη, 1970.

Λουγγῆ, Διπλωματία καὶ διπλωματική — Τ. Κ. Λουγγῆ, Διπλωματία καὶ διπλωματική. Τὸ παραδειγμα τῆς Jussio. Ἐθνικὸν Ἵδρυμα Ἐρευνῶν, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Συμμεικτὰ τόμ. Γ', Ἀθήνα, 1979.

Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη — Σ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, Ἡ ἐπανάσταση τοῦ στρατηγοῦ Βαρδάνη στὶς σύγχρονες καὶ μεταγενέστερες ἀφηγηματικὲς πηγές. „Βυζαντινά", τόμ. 10, Θεσσαλονίκη, 1980.

Μισίου, Τό „παραδοξως" τοῦ Θεοφάνη — Δ. Μισίου, Τὸ „παραδόξως" τοῦ Θεοφάνη. Συμβολὴ στὴ „συνταγματικὴ" θέση τῆς βυζαντινῆς Αὐγούστας. „Βυζαντινά", τόμ. 10, Θεσσαλονίκη, 1980.

Μπούμης, Αἱ διπλαὶ γραφαί — Π. Μπούμης, Αἱ διπλαὶ γραφαὶ βυζαντινῶν τινων ὅρων. „Βυζαντινά", τόμ. 7ος, Θεσσαλονίκη, 1975.

Οἰκονομάκου, Ἡ ἐν Κύπρῳ Ἀραβοκρατία — Ν. Οἰκονομάκου, Ἡ ἐν Κύπρῳ Ἀραβοκρατία κατὰ τὰς ἀραβικὰς πηγάς. Πρακτικὰ Α′ Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου, II, Nicosia, 1972.

Ostrogorsky, Ἱστορία — *G. Ostrogorsky*, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τόμ. Α′—Β′, Ἀθήνα, 1978—1979.

Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα — Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, τόμ. Δ′, Πετρούπολις, 1897.

Παπαρρηγοπούλου, Ἱστορία — Κ. Παπαρρρηγοπούλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἔκδοσις ἕκτη, Ἐν Ἀθήναις, 1932.

Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα κανόνων — Γ. Α. Ράλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. Ε′, Ἀθήνησιν, 1854.

Στράτου, Ὁ πατριάρχης Πύρρος — Ἀ. Στράτου, Ὁ πατριάρχης Πύρρος, „Βυζαντινά", τόμ. 8ος, Θεσσαλονίκη, 1976.

Στράτου, Οἱ „Κουροπαλάται" — Ἀ. Στράτου, Οἱ „Κουροπαλάται" κατὰ τὸν Ζ′αἰῶνα, „Βυζαντινά", τόμ. 5ος, Θεσσαλονίκη, 1973.

Στράτου, Πάτε ἐξεθρονίσθη ὁ Ἡραάκλειος Β′ — Α. Στράτου, Πότε ἐξεθρονίσθη ὁ αὐτοκράτωρ Ἡράκλειος Β′ (Ἡρακλεωνᾶς), Βυζαντινά", τόμ. 7ος, Θεσσαλονίκη, 1975.

Στράτου, Τὸ Βυζαντιον — Ἀ. Στράτου, Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ′ αἰῶνα, τόμ. Α′—ΣΤ′, Ἀθήνα, 1965—1977.

Τσάρα Τὸ νόημα τοῦ Γραικώσας — Γ. Τσάρα, Τὸ νόημα τοῦ Γραικώσας στὰ Τακτικὰ Λέοντος ΣΤ′ τοῦ Σοφοῦ, „Βυζαντινά", τόμ. 1ος, Θεσσαλονίκη, 1969.

Τωμαδάκη, Κυπροκριτικά — Ν. Β, Τωμαδάκη, Κυπροκρητικά, „Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν", τόμ. ΛΗ′. Ἀθῆναι, 1971.

Χατζηψάλτη, Ἡ Κύπρος — Κ. Χατζηψάλτη, Ἡ Κύπρος, τὸ Βυζάντιον καὶ τὸ Ἰσλάμ. Ἡ ναυτικὴ σπουδαιότης τῆς Κύπρου κατὰ τὴν περίοδον τῶν Ἀραβοβυζαντινῶν συγκρούσεων (648—965). „Κυπριακαὶ Σπουδαί", τόμ. 20ος, 1957.

**Adontz*, Les Legendes — *N. Adontz*, Les Legendes de Maurice et de Constantin V, empereurs de Byzance, „Etudes arméno-byzantines", Lisbonne, 1965.

Agapius — Kitab al-'Uhvan, Histoire Universelle écrit par *Agapius* (Mahboub) de Menbidj, editée et traduite en français par *Alexandre Vasiliev*, „Patrologia Orientalis", t. VIII, 1912. fasc, 3.

** Օտար լեզուներով նշված աշխատություններից ոմանք անմատչելի էին մեզ. Մատենադարաններում որպես կանոն նշված է ո՛ր աշխատության միջոցով են դրանք մեզ ծանոթ։*

Agathias — *Agathiae Myrinaei* Historiarum Libri quinque, recensuit *Rudolfus Keydell*, Berolini, 1967.

Ahrweiler, Fonctionnaires maritimes — *H. Ahrweiler*, Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance, „Revue des Etudes Byzantines". t. XIX, 1961.

Ahrweiler. L'Asie Mineure — *H. Ahrweiler*, L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIIe—IXe s.), „Revue Historique", t. 227, I, 1962 (վերահրատարակվել է նրա հոդվածների ժողովածուում, „Etudes sur les structures administratives de Byzance", Variorum Reprints, London, 1971, No IX).

Alexander, An ascetic sect — *P. J. Alexander*, An ascetic sect of Iconoclasts in seventh century Armenia. „Late classical and mediaeval studies in honor of Albert Mathias Friend, Jr.", Princeton, 1955.

Alexander, The Patriarch Nicephorus — *P. Alexander*, The Patriareh Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical policy and image worship in the Byzantine Empire, Oxford, 1958.

Anastasii Bibliothecarii Chronographia —in *Theophanis* Chronographia, recensuit *Carolus de Boor*, volumen II, Lipsiae, 1885.

Anne Comnène, — *Anne Comnène*, Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène, 1081—1118). Texte etabli et traduit par *B. Leib*. t. III, Paris, 1945.

Astruc et. al. — Les sources grecques — *Ch. Astruc, W. Conus-Wolska, J. Gouillard, P. Lemerle, D. Papachyrssanthou, J. Paramelle*, Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure. „Travaux et Mémoires" du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation byzantines, No 4, Paris, 1970.

Attaliates — *Michaelis Attaliotae*, Historiae, recognovit Immanuel Bekkerus, Bonnae, 1853.

Bănescu, Ὄγλος — Oglu — *N. Bănescu*, Ὄγλος — Oglu. Le premier habitat de la horde d'Asparuch, „Byzantion", t. XXVIII, 1958.

Barnard, The Jews — *L. W. Barnard*, The Jews and the byzantine iconoclastic controversy. In „L. W. Barnard, Studies in Church History and Patristics", „Ἀνάλεκτα Βλατάδων", τόμ. 26, Θεσσαλονίκη, 1978.

Bartikian, La généalogie — *H. M. Bartikian*, La généalogie du Magistros Bagarat, Catépan de l'Orient, et des Kékaumènos, "Revue des Etudes Arméniennes„, t. II, 1965.

Baynes, The date — *N. H. Baynes*, The date of the Avar surprise. „Byzantinische Zeitschrift", Bd. XXI, Heft 1—2, 1912.

Baynes, The military operations — *N. H. Baynes*, The military operations of the emperor Heraclius, „The United Services Magazine", vol. XLVI, 1913.

Beck, Der „Ministerpräsident" — *H.-G. Beck*, Der byzantinische „Ministerpräsident", „Byzantinische Zeitschrift", Bd. 48, 1955.

Benveniste, Titres — *E. Benveniste*, Titres et noms propres en Iranien ancien, Paris, 1966.

Beševliev, Deux corrections — *V. Beševliev*, Deux corrections du „Breviarium" du Patriarche Nicéphore. „Revue des Etudes Byzantines", t. XXVIII, 1970.

Beševliev. Die Botschatten — *V. Beševliev*. Die Botschaften der byzantinischen Kaiser aus dem Schlachtfeld, „Βυζαντινά", τόμ. 6ος. Θεσσαλονίκη, 1974

Beševliev, Die Feldzüge — *V. Beševliev*, Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V gegen die Bulgarien, „Etudes Balkaniques", VII, 3, 1971.

Beševliev, Ein byzantinischer Brauch — *V. Beševliev*, Ein byzantinischer Brauch bei den Protobulgaren. „Acta antiqua Academiae Scientiorum Hungaricae", t. X, fasc. 1—3, 1962.

Beševliev Κύριος Βουλγαρίας — *V. Beševliev*, Κύριος Βουλγαρίας, „Byzantinische Zeitschrift". Bd. 41, 1941.

Beševliev, Protobulgarische Inschrift — *V. Beševliev*, Protobulgarische Inschrift auf einer Silberschale, „Byzantion", t. XXXV (1965), fasc. I. Mémorial Henri Grégoire.

Beševliev, Thronwirren in Bulgarien — *V. Beševliev*, Die Berichte des Theophanes und Nicephoros über die Thronwirren in Bulgarien 763—765. „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik", Bd. 20, 1971.

Bibliotheca hagiographica — Bibliotheca hagiographica graeca, Troisieme edition par F. Halkin, Bruxelles, 1957.

Bréhier, Les Colonies — *L. Bréhier*, Les Colonies d'Orientaux en Occident, „Byzantinische Zeitschrift", Bd. XII, 1903.

Bréhier, „Orient ou Byzance?" — *L. Bréhier*, A propos de la question „Orient ou Byzance?", „Byzantinische Zeitschrift", Bd. XXII, Heft 1—2, 1913.

Breyer, Bilderstreit — *L. Breyer*, Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz. Das 8. Jahrhundert (717—813) aus der Weltchronik des Theophanes (Byzantinische Geschichtschreiber 6), Graz-Wien-Köln, 1957.

Brooks, The Chronology — *E. W. Brooks*, The Chronology of Theophanes 605—775, „Byzantinische Zeitschrift", Bd. VIII, 1899.

Brooks, The Sicilian Expedition — *E. W. Brooks*, The Sicilian Expedition of Constantine IV, „Byzantinische Zeitschrift", Bd. XVII, 1908.

Brooks, The sources of Theophanes — *E. W. Brooks*, The sources of Theophanes and the Syriac Chroniclers, „Byzantinische Zeitschrift", Bd. XV, 1906.

Bury, A History — *J. B. Bury*, A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene, vol. II, London, 1899.

Bury, IAS — *J. B. Bury*, The Imperial Administrative System in the ninth century with a revised text of the Kletorologion of Philotheos, London, 1911.

Canard, L'aventure Caucasienne — *M. Canard*, L'aventure Caucasienne du spathaire Léon le futur empereur Léon III, „Revue des Etudes Arméniennes", t. VIII, 1971.

Canard, La prise d'Heraclée — *M. Canard*, La prise d'Heraclée et les relations entre Hârûn ar-Rashîd et l'empereur Nicéphore 1er, „Byzantion", t, XXXII, 1962.

Cankova-Petkova, Butgarians and Byzantium — *G. Cankova-Petkova*, Bulgarians and Byzantium during the first decades after foundation of the Bulgarian State, „Byzantinoslavica", t. XXIV, fasc. I, 1963.

Cassimatis, La dixième „vexation" — *G. Cassimatis*, La dixième „vexation" de l'empereur Nicéphore, „Byzantion", t. VII, 1932.

Charanis, The Armenians — *P. Charanis*, The Armenians in the Byzantine Empire, Lisbon, 1963.

Charanis, Emperor Maurice — *P. Charanis*, A note on the ethnic origin of the emperor Maurice, „Byzantion", t. XXXV, 1965, fasc. 2.

Charanis, Ethnic changes — *P. Charanis*, Ethnic changes in seventhcentury Byzantium, „Dumbarton Oaks Papers", No 13, Washington, 1959.

Charanis, The term Helladikoi — *P. Charanis*, The term Helladikoi in byzantine texts of the VI, VII and VIII centuries, „Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν", τόμ. 23, 1953.

Chardin, Voyages — *Chardin*, Voyages du Chevalier Chardin en Perse, ed. Langlés, t. II, Paris, 1811.

Christensen, L'Iran — *A. Christensen*, L'Iran sous les Sassanides, Deuxième édition, Copenhague, 1944.

Chronicon Paschale — Chronicon Paschale, recensuit *Ludovicus Dindorfius*, vol. I, Bonnae, 1832.

Colonna, Gli storici bizantini I — *Maria Elisabetta Colonna*, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo, I, Storici profani, Napoli, 1956.

Constantelos, The Moslem conquests — *D. J. Constantelos*, The Moslem conquests of the Near East as revealed in the greec sources of the seventh and eighth centuries, „Byzantion", t. XLII, 1972, fasc. 2.

DAI I — Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio. Greek text edited by *Gy. Moravcsik*, English Translation by *R. J. H. Jenkins*, Budapest, 1949.

DAI II — Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, vol. II, Commentary by *F. Dvornik*, *R. J. H. Jenkins*, *B. Lewis*..., edited by *R. J. H. Jenkins*, London, 1962.

Dain, „Touldos" — *A. Dain*, „Touldos" et „Touldon" dans les traités militaires, Mélanges *H. Grégoire*, II, Bruxelles, 1950.

Darrouzès, Listes episcopales — *J. Darrouzès*, Listes episcopales du Consile de Nicée (787), „Revue des Etudes Byzantines", t. 33, 1975.

Darrouzès, Un recueil epistolaire — *J. Darrouzès*, Un recueil epistolaire byzantin. Le manuscrit de Patmos 706. „Revue des Etudes Byzantines", t. XIV, 1956.

De Cer. I — Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis aulae byzantinae libri duo graece et latine e recensione *Io. Iac. Reiskii*, vol. I, Bonnae, 1829.

De Cer. II — *Io. Iac. Reiskii* Commentarii ad Constantinum Porphyrogenitum De Cerimoniis aulae byzantinae, Bonnae, 1830.

De Goeje, Mémoire — *M. J. De Goeje*, Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l'Asie, „Mémoires d'Histoire et de Geographie Orientales", 3, Leyde, 1903.

Der Nersessian, Image worship — *S. Der Nersessian*, Image worship in Armenia and its opponents, „Armenian Quarterly", vol. I, No 1, New York, 1946.

Der Nersessian, La peinture — *S. Der Nersessian*, La peinture arménienne au VIe siècle. In „Etudes Byzantines et Arméniennes", t. I, Louvain, 1973.

Der Nersessian, Une apologie — *S. Der Nersessian*, Une apologie des images du septième siècle. In „Etudes Byzantines et Arméniennes", t. I, Louvain, 1973.

Diehl, L'Afrique Byzantine — *Ch. Diehl*, L'Afrique Byzantin, Paris, 1896.

Dieterich, Quellen — *K. Dieterich*, Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde, I—II, Leipzig, 1912.

Diller, Byzantine Lists — *A. Diller*, Byzantine Lists of old and new geographical Names, „Byzantinische Zeitschrift", Bd. 63, Heft 1, 1970.

Dölger, „Θέμα" — *F. Dölger*, Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus „Θέμα", "Historia", t. 5, 1955.

Dujčev, La Chronique byzantine de l'an 811 — *I. Dujčev*, La Chronique byzantine de l'an 811, „Travaux et Mémoires" (Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation byzantines), t. I, Paris, 1965.

Dujčev, Quelques notes — *I. Dujčev*, Quelques notes sur les rapports historiques entre les Géorgiens et les Bulgares au moyen age. „Византиноведческие этюды". Сборник статей в честь 80-летия С. Г. Каухчишвили, Тбилиси, 1978.

Dujčev, Les sept tribus — *I. Dujčev*, Les sept tribus slaves de la Mésie. In: *I. Dyjčev*, Medioevo bizantino-slavo I. Saggi di storia politica e culturale, Roma, 1965.

Dvornik, Les Slaves — *F. Dvornik*, Les Slaves, Byzance et Rôme au IXe siècle, Paris, 1926.

Encyclopédie de l'Islam — Encyclopédie de l'Islam. Nouvelle édition établie avec le concours des principaux orientalistes, t. I—IV, Leyde—Paris, 1960—1978.

Esslin, Die Themenverfassung — *W. Esslin*, Der Kaiser Heraclius und die Themenverfassung, „Byzantinische Zeitschrift", Bd. 46, Heft 2, 1953.

Finlay, History — *G. Finlay*, History of the Byzantine and Greek Empires from 716—1453, London, 1854 (Նոր հրատարակություն՝ 1906).

Frances, Le commerce maritime — *E. Frances*, L'empereur Nicéphore Ier et le commerce maritime byzantin, „Byzantinoslavica", t. XXVII, fasc. 1, 1966.

Frolow, La vraie croix — *A. Frolow*, La vraie croix et les expéditions d'Héraclius en Perse, „Revue des Etudes Byzantines", t. XI (Melanges *Martin Jugie*), 1953.

Garsoïan, The Paulician Heresy — *Nina G. Garsoïan*, The Paulician Heresy. A study of the origin and development of Paulicianism in Armenia and the Eastern provinces of the Byzantine Empire, The Hague—Paris, 1967.

Gaudefroy-Demombynes, Le monde musulman — *Gaudefroy-Demombynes* et *Platonov*, Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades. Paris, 1931.

Gelzer, Pergamon — *H. Gelzer*, Pergamon unter Byzantinern und Osmanen. Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1903.

Genesii Regum — *Genesii* Regum, ex recognitione *Caroli Lachmani*, Bonnae, 1834.

Georgius Monachus — *Georgii Monachi* Chronicon, ed. *C. de Boor*, t. II, Lipsiae, 1904.

Georgius Syncellus—*Georgius Syncellus* Chronographiae. In: *Georgius Syncellus* et *Nicephorus* Cp., ex recensione *Guilielmi Dindorfii*, vol. I—II, Bonnae, 1829.

Gerland, Die Feldzüge — *E. Gerland*, Die persischen Feldzüge des Kaisers Heraklius, „Byzantinische Zeitschrift", Bd. III, 1894.

Gero, Notes — *S. Gero*, Notes on byzantine Iconoclasm in the eighth century, „Byzantion", t. XLIV, fasc. I, 1974.

Gibbon, The History — *E. Gibbon*, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, ed. *J. B. Bury*, vol. V, London, 1898.

Golden, Khazar Studies — *P. B. Golden*, Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars, vol. I, Budapest, 1980.

Goubert, Autour de la revolution — *P. Goubert*, Autour de la revolution de 602. „Orientalia Christiana Periodica", t. 33, 1967.

Goubert, Byzance — *P. Goubert*, Byzance avant l'Islam, t. I, Byzance et l'Orient. Paris, 1951.

Goubert, Maurice — *P. Goubert*, Maurice et l'Arménie. Note sur le lieu d'origine et la famille de l'empereur Maurice, „Echos d'Orient", t. 38, 1941—1942.

Gouillard, L'Hérésie — *J. Gouillard*, L'Hérésie dans l'Empire Byzantin, des origines au XII siècle, „Travaux et Mémoires", t. I, Paris, 1965.

Grabar, L'Iconoclasme byzantin — *A. Grabar*, L'Iconoclasme byzantin. Dossier archéologique, Paris, 1957.

Gracianszkij-Szkazkin, Chrestomathia — *N. P. Gracianszkij, Sz. D. Szkazkin*, Kozepkori torteneti Chrestomathia, I—II, Budapest, 1952—1953.

Grégoire, An Armenian Dynasty — *H. Grégoire*, An Armenian Dynasty on the Byzantine Throne, „Armenian Quarterly", vol. I, No 1, New York, 1946.

Grégoire, L'empereur Nicéphore et Kroum — *H. Grégoire*. L'empereur Nicéphore le Chauve et Kroum, „premier" de Bulgarie. Académie Royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, 5e serie, 1934.

Grégoire, Maurice le Marcioniste — *H. Grégoire*, Maurice le Marcioniste, empereur arménien et „Vert", „Byzantion", t. XIII, 1938.

Grégoire, L'origine bulgare — *H. Grégoire*, L'origine bulgare de la „Tempête" de Shakespeare, „Известия на Българския археологически институт", том 9, 1935.

Grégoire, Sayyid Battâl — *H. Grégoire*, Comment Sayyid Battâl, martyr musulman du VIIIe siècle, est-il devenu dans la legende, le contemporain d'Amer (+863)?, „Byzantion", t. XI, fasc. 2, 1936.

Grégoire, Un nouveau fragment — *H. Grégoire*, Un nouveau fragment du „Scriptor Incertus de Leone Armenio", „Byzantion", t. XI, 1936.

Grousset, Histoire — *R. Grousset*, Histoire de l'Arménie, Paris, 1947.

Grumel, L'année — *V. Grumel*, L'année du monde dans la Chronographie de Théophane, „Echos d'Orient", t. 37, 1934.

Grumel, La Chronologie — *V. Grumel*, Traité d'Etudes Byzantines I, La Chronologie, Paris, 1958.

Guilland, L'Augusteus — *R. Guilland*, Autour du Livre des Cérémonies: L'Augusteus, la Main d'Or et l'Onopodion, „Revue des Etudes Byzantines", t. VI, fasc. 2, 1948.

Guilland, Le comte des murs — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantine. Le comte des murs, „Byzantion", t. XXXIV, 1964.

Guilland, Le Consul, ὁ ὕπατος — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Consul, ὁ ὕπατος, „Byzantion", t. XXIV, 1954.

Guilland, Le Curopalate — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Curopalate, „Βυζαντινά", τόμ. 2ος, Θεσσαλονίκη, 1970.

Guilland, Etudes sur l'Hippodrome — *R. Guilland*, Etudes sur l'Hippodrome de Constantinople, „Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft", Bd. VI, 1957.

Guilland, L'expédition de Maslama — *R. Guilland*, L'expédition de Maslama contre Constantinople (717—718). In: "Etudes Byzantines", Paris, 1959.

Guilland, Les Logothètes — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Les Logothètes, „Revue des Etudes Byzantines", t. XXIX, 1971.

Guilland, Les Patrices — *R. Guilland*, Contribution à la prosopographie de l'Empire Byzantin. Les Patrices, "Byzantion", t. XL, fasc. 2, 1970.

Guilland, Les Patrices du VIIe siècle — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de Byzance. Les Patrices de la première moitie du VIIe siècle: du règne de Phocas (602—610), au règne de Constant II (641—668). Ἀνάτυπον ἀπὸ τὸν τόμον Εἰς μνήμην Κ. Ι. Ἀμάντου, Ἀθῆναι, 1960.

Guilland, Les Patrices. Du règne de Léon III au règne de Michel II — *R. Guilland*, Contribution a la prosopographie de l'Empire Byzantin. Les Patrices. Du règne de Léon III l'Isaurien (717—741) au règne de Michel II (820—829), „Byzantion", t. XL, 1970, fasc. 2. Hommage au R. P. R. J. Loenertz.

Guillou, La prise de Gaza — *A. Guillou*, La prise de Gaza par les Arabes au VIIe siècle, „Bulletin de Correspondance Héllenique", 81, 1957.

Head, Justinian II — *C. Head*, Justinian II of Byzantium, Madison—Milwaukee—London, 1972.

Head, „Leo the Isaurian" — *C. Head*, Who was the real „Leo the Isaurian?", „Byzantion", t. XLI, 1971. Hommage au *R. P. R. J.* Loenertz.

Head, The second reign of Justinian II — *C. Head*, Towards a reinterpretation of the sesond reign of Justinian II, 705—711. „Byzantion", t. XL, fasc. 1, 1970.

Hemmerdinger, ΒΗΣΗΡ, „Byzantinische Zeitschrift", Bd. 56, Heft 1, 1963.

Hieroclis Synecdemus — *Hieroclis Synecdemus* et Notitia episcopatuum accedunt Nili Doxapatri Notitia Patriarchatuum et locorum nomina, immutata ex recognitione *Gustavi Parthey*, Berolini, 1866.

Hodgkin, The Chronology — *Th. Hodgkin*, The Chronology of Theophanes in the eighth century, "The English Historical Review", 13, 1898.

Honigmann, Die Ostgrenze — *E. Honigmann*, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935.

Hubert, Observations — *H. Hubert*, Observations sur la Chronologie de Théophane et de quelques lettres des papes (726—774), „Byzantinische Zeitschrift", Bd. VI, Heft 3—4, 1897.

Huxley, On the *Vita* of St. Stephen — *G. Huxley*, On the *Vita* of St. Stephen the Younger, „Greek-Roman-and-Byzantine Studies", vol. 18, 1977.

Iconoclasm — Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March, 1975, ed. by *A. Bryer* and *J. Herrin*, Birmingham, 1977 (Centre for Byzantine Studies, XI, 1976).

Ioannes Cameniata — *Ioannes Cameniata*, De excidio Thessalonicensi, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1838.

Ioelis Chronographia — *Ioelis* Chronographia compendiaria, Bonnae, 1836.

Janin, Const. byz. — *R. Janin*, Constantinople byzantine, Paris, 1950.

Jenkins, Cyprus — *R. J. H. Jenkins*, Cyprus between Byzantium and Islam, A. D. 688/965. Studies presented to D. M. Robinson, 1953.

Jinbashian, The peace treaty — *M. Jinbashian*, The arabo-armenian peace treaty of A. D. 652. *«Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», հտ. 2, Պեյրութ, 1977—1978։*

Johannis Damasceni De Hearesibus — *Johannis Damasceni* De Haeresibus liber, Migne, Patrologia graeca, t. 94.

Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895.

Kaegi, The byzantine armies — *W. E. Kaegi*, The byzantine armies and Iconoclasm, „Byzantinoslavica", vol. XXVII, fasc. 1, 1966.

Karayannopoulos, Contribution — *J. Karayannopoulos*, Contribution au problème des thèmes byzantines, „L'Hellenisme contemporain", t. 10, 1956.

Karayannopoulos, Über die Reformtätigkeit — *J. Karayannopoulos*, Über die vermeintliche Reformtätigkeit des Kaisers Herakleios, „Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft", X, 1961.

Khoury, Jean Damascene et l'Islam — *F. Khoury*, Jean Damascene et l'Islam. „Proch-Orient Chretien", t. 7, Jerusalem, 1957, t. 8, 1958.

Khoury, Les Théologiens byzantines — *Adel-Théodore Khoury*, Les Théologiens byzantines et Islam. Textes et auteurs (VIIIe—XIIIe s), Louvain—Paris, 1968.

Kominis, Echi della bathaglia dell' anno 811 — *A. Kominis*, Echi della bathaglia dell' anno 811 tra bizantini e bulgari in testi agiografici. Actes de Ier Congrès balkanique des Etudes Sud-Est Européenes, III, Sofia, 1969.

Krumbacher, Geschichte — *K. Krumbacher*, Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum ende des Oströmischen Reiches (527—1453), München, 1897.

Kyrris, Military colonies — *C. P. Kyrris*, Military colonies in Cyprus in the Byzantine Period: their character, purpose and extent, „Byzantinoslavica", t. XXXI, fasc. 2, 1970.

Lampe, Patristic Lexicon — *G. W. H. Lampe*, A Patristic Greec Lexicon, Oxford, 1968.

Laurent, L'Arménie — *J. Laurent*, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886. Nouvelle édition revue et mise à jour par *M. Canard*, Lisbonne, 1980:

Lemerle, La Chronique de Monemvasie — *P. Lemerle*, La Chronique improprement dite de Monemvasie: Le contexte hstorique et légendaire, „Revue des Etudes Byzantines", t. XXI, 1963.

Lemerle, L'Histoire — *P. Lemerle*, L'Histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'aprés les sources grecques, „Travaux et Mémoires", No 5, Paris, 1973.

Lemerle, Notes — *P. Lemerle*, Notes sur les données historiques de l'autobiographie d'Anania de Shirak, „Revue des Etudes Arméniennes", t. I, Paris, 1964 (*P. Lemerle*, „Le monde de Byzance: Histoire et Institutions", Paris, 1978, art. II).

Lemerle, Philippes — *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'epoque chrétinne et byzantine, Paris, 1945.

Lemerle, Quelques remarques — *P. Lemerle*, Quelques remarques sur le règne d'Héraclius. „Studi Medievali", 3e Serie, I, Spoleto, 1960 (*P. Lemerle*, „Le monde de Byzance: Histoire et Institutions", Paris, 1978, art. III).

Leon Grammaticus — *Leon Grammaticus*, Chronographia, ed. *I. Bekker*, Bonnae, 1842.

Le Strange, The Lands — *G. Le Strange*, The Lands of the Eastern Califate, Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur, London, 1966.

Lombard, Contantin V — *A. Lombard*, Constantin V, empereur des Romains, Paris, 1902.

Loos, Le mouvement Paulicien — *M. Loos*. Le mouvement Paulician à Byzance, „Byzantinoslavica", t. 24, 1963. t. 25, 1964.

Macler, Notices — *Fr. Macler*, Notices de manuscrits arméniens ou relatifs aux arméniens vue dans quelque bibliothèques de la péninsule Ibérique et du sud-est de la France, „Revue des Etudes Arméniennes", t. II, fasc. 2, Paris, 1922.

Mango, Le Diippion — *C. Mango*, Le Diippion. Etude historique et topographique, „Revue des Etudes Byzantines", t. VIII, 1950.

Mango, Who wrote the Chronicle of Theophanes? *C. Mango*, Who wrote the Chronicle of Theophanes" Зборник радова Византолошког института, том XVIII, Београд, 1978.

Mango-Ševčenko, Three Inscriptions — *C. Mango* and *I. Ševčenko*, Three Inscriptions of the reigns of Anastasius I and Constantine V, „Byzantinische Zeitschrift", Bd. 65, 1972.

Mansi, Collectio — *Joannes Dominicus Mansi*, Sacrorum Conciliorum Nova et amplissima Collectio, vol. VI, VII, Graz, 1960—1962.

Maricq, Notes sur les Slaves — *A. Maricq*, Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie, „Byzantion", t. 22, 1952.

Markwart, Streifzüge — *J. Markwart*, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903.

Martroye, Chronologie — *F. Martroye*, Chronologie de Théophane. „Bulletin de la Societé Nationale des Antiquaires de France", 1910.

Methodii De iis — *Methodii*, Patriarchae Constantinopolitani, De iis qui abnegarunt secondum diversas personas, Migne, Patrologia graeca, t. 100.

Michel le Syrien, t. II — *Michel le Syrien*, Chronique. Editée pour la premiere fois et traduite en français par *J.-B. Chabot*, t. II, Paris, 1901.

Miller, Byzantine-papal relations — *D. Miller*, Byzantine-papal relations during the pontificate of Paul II: Confirmation and completion of the Roman revolution of the eighth century. „Byzantinische Zeitschrift", Bd. 68, Heft I, 1975.

Miller, The Logothete of the Drome — *D. Miller*, The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period, „Byzantion" t. XXXVI, fasc. 2, 1966.

Minorsky, Campaigns in Atropatene — *V. Minorsky*, Roman and Byzantine campaigns in Atropatene, „Iranica", twenty articles. Publications of the University of Tehran, vol. 775, 1964.

Moravcsik, Byzantinoturcica I — *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica, Bd. I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Bd. II. Sprachreste der Türkvölker in der byzantinischen Quellen. Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958.

Munitiz, Synoptic greec accounts — *J. A. Munitiz*, Synoptic greec accounts of the Seventh Council. „Revue des Etudes Byzantines", t. 32, 1974.

Muyldermans, La domination arabe — *J. Muyldermans*, La domination arabe en Arménie. Extrait de l'Histoire Universelle de Vardan traduit de l'arménien et annoté. Etude de critique textuelle et littéraire, Louvain—Paris, 1927.

Nicephori Breviarium — *Sancti Nicephori* Patriarchae Constantinopolitani Breviarium rerum post Mauricium gestarum, recognovit *Immanuel Bekkerus*, Bonnae, 1837.

Nicephori Refutatio — *S. P. N. Nicephori* Archiepiscopi Constantinopolitani Refutatio et Eversio deliramentorum inscite et impie ab irreligiosi Mamonae, Migne, Patrologia graeca, t. 100.

Nicephori Vita — *S. P. N. Nicephori* Constantinopolitani Archiepiscopi Vita scripta ab *Ignatio Diacono* et Cimeliarcha sanctissimae et magnae ecclesiae Sanctae Sophiae, ejus discipulo, Migne. Patrologia graeca, t. 100.

Oikonomidès, Correspondence — *N. Oikonomidès*, Correspondence between Heraclius and Kavādh-Široe in the Paschal Chronicle (628), „Byzantion", t. XLI, 1971. Hommage au R. P. R. J. Loenertz.

Oikonomidès, Lists — *N. Oikonomidès*, Les Lists de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris, 1972.

Oikanomidès, Les mentions des Thèmes —*N. Oikonomidès*, Les premiers mentions des Thèmes dans la Chronique de Théophane. „Зборник Радова. Византолошки институт, XVI, 1975.

Orsi, Bizantina Siciliae — *P. Orsi*, Bizantina Siciliae, „Byzantinische Zeitschrift", Bd. XIX, 1910.

Ostrogorsky, Avtokrator — *G. Ostrogorsky*, Avtokrator i Samodržač, „Glas Srpske Kral. Akademije, 164, 1935.

Ostrogorsky, Die Chronologie — *G. Ostrogorsky*, Die Chronologie des Theophanes im 7 und 8 Jahrhundert, „Byzantinisch—Neugriechische Jahrbucher", Bd. 7, 1928/1929,

Ostrogorsky, Histoire — *G. Ostrogorsky*, Histoire de l'Etat Byzantin, Paris 1956.

Ostrogorsky, Sur la date — *G. Ostrogorsky*, Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers Thèmes de l'Asie Mineure, „Byzantion", t. 23, 1953.

Owsepian, Monothelitismus — *G. Owsepian*, Die Entstehungsgeschichte des Monothelitismus nach ihren Quellen geprüft und dargestellt, Leipzig, 1897.

Pauli Diaconi Historia — *Pauli Diaconi* Historia gentis Langobardorum, Hannover, 1887.

Peeters, Παταγνάθης Περσογενής — *P. Peeters*, Παταγνάθης Περσογενής, „Byzantion", t. VIII, fasc. 2, 1933.

Peeters, La prise — *P. Peeters*, La prise de Jerusalem par les Perses. Recherches d'Histoire et de Philologie Orientales, t. I, Bruxelles, 1951.

Pernice, L'Imperatore Eraclio — *A. Pernice*, L'Imperatore Eraclio, Firenze, 1905.

Pertusi, La formation des Thèmes — *A. Pertusi*, La formation des Thèmes byzantines. „Berichte zum XI Intern. Byzant. Kongress", München, 1959.

Pigulevskaja, Theophanes' Chronographia — *Nina Pigulevskaja*, Theophanes' Chronographia and the Syrian Chroniclers, „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistischen Gesellschaft", Bd. 16, Wien, 1967.

Plezia, Źródła — *M. Plezia*, Greckie i łacińskie źrodła do najstarszych dziejow Słowian. Poznań—Kraków, 1952.

Proudfoot, The sources of Theophanes — *A. S. Proudfoot*, The sources of Theophanes for the Heraclian dynasty, „Byzantion", t. XLIV, fasc. 2, 1974.

Ramsey, HGAM — *W. M. Ramsey*, The Historical Geography of Asia Minor, London, 1890.

Rawlinson, Memoir — *H. G. Rawlinson*, Memoir on the site of the Atropatenian Ecbatana, „Journal of the Royal Geographical Society", vol. 10, London, 1911.

Reinach, Un intrus byzantin — *Th. Reinach*, Un intrus byzantin dans le Panthéon hellénique: le faux dieu Kyropalatès, „Byzantinische Zeitschrift", Bd. IX, Heft I, 1900.

Schlumberger, Sigillographie — *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire Byzantin, Paris, 1884.

Schmitt, Armenische Kosenamen — *R. Schmitt*, Armenische Kosenamen auf (-uk). Beit. z. Namenforsch. N. F. 10, 1975.

Scriptor Incertus — Scriptor Incertus de Leone Armenio, Bonnae, 1832.

Seibt, Die Skleroi — *W. Seibt*, Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie, Wien, 1976.

Sharf, Byzantine Jewry — *A. Sharf*, Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade, London, 1971.

Sharf, The Jews, The Montanists — *A. Sharf*, The Jews, the Montanists, and the emperor Leo III, „Byzantinische Zeitschrift", Bd. 59, Heft I, 1966.

Soulis, The Gypsies — *G. C. Soulis*, The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages, „Dumbarton Oaks Papers", No 15, 1961.

Speck, Kaiser Konstantin VI — *P. Speck*, Kaiser Konstantin VI. Einer einegen Herrschaft. Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischer Geschichte nach dem ersten Ikonoklasmus, Bd. I. Untersuchung, München, 1978.

Starr, The Athinganoi — *J. Starr*, An Eastern Christian Sect: the Athinganoi, „Harvard Theological Review", vol. 29, 1936.

Svoronos, Le serment de fidélité — *N. G. Svoronos*, Le serment de fidélité a l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, „Revue des Etudes Byzantines", t. IX, 1951.

Synecdemus — *Hieroclis Synecdemus*, recensuit *Augustus Burckhardt*, Lipsiae, 1893.

Tafel, Theophanis Chronographia — *G. Tafel*, Theophanis Chronographia, „Sitzungsberichte der Wiener Akademie des Wissenschaften", IX, 1853.

Theophanis Chronographia, rec. *de Boor* — Theophanis Chronographia, recensuit *Carolus de Boor*, vol. I—II, Lipsiae, 1883—1885.

Theoph. I — *Theophanis* Chronographia, ex recensione *Ioannis Classeni*, vol. I, Bonnae, 1839.

Theoph. II — *Theophanis* Chronographia, ex recensione *Ioannis Classeni*, vol. II, praecedit Anastasii Bibliothecarii Historia Ecclesiastica ex recensione *Immanuelis Bekkeri*, Bonnae, 1841.

Theoph. Cont. — *Theophanes Continuatus* Chronographia, ex recognitione *Immanuelis Bekkeri*, Bonnae, 1838.

Theophylacti Simocattae — *Theophylacti Simocattae* Historiarum libri octo, rec. *Im. Bekkerus*, Bonnae, 1834.

Toumanoff, Caucasia — *C. Toumanoff*, Caucasia and Byzantium, „Traditio" t. 27, 1971.

Tourneur, L'Hexapolis arménienne — *V. Tourneur*, L'Hexapolis arménienne au VIIe siècle et au VIIIe. „Annuaire Phil. et Hist. Or.", 2, 1934. Mélanges Bidez.

Trojanos, Καστροκτισία — *S. Trojanos*, Καστροκτισία. Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues im Byzantinischen Reich, „Βυζαντινά", τόμ. 1ος, Θεσσαλονίκη, 1969.

Tsirpanlis, Byzantine Reactions — *C. N. Tsirpanlis*, Byzantine Reactions to the Coronation of Charlemagne (780—813). „Βυζαντινά", τόμ. 6ος, Θεσσαλονίκη, 1974.

Van der Osten, Naumann, Takht-i Suleiman — *H. van der Osten, R. Naumann*, Takht-i Suleiman, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen, Berlin, 1961.

Vasiliev, The iconoclastic Edict — *A. A. Vasiliev*, The iconoclastic Edict of the chalif Yezid II, A. D. 721, „Dumbarton Oaks Papers", No 9—10, 1956.

Vasiliev, Notes — *A. A. Vasiliev*, Notes on some episods concerning the relations between the Arabs and the Byzantine Empire from the fourth to the sixth century, „Dumbarton Oaks Papers", No 9—10, 1956.

Vita *Sancti Stephani* — Vita *Sancti Stephani* Junioris, monachi et martyris, Migne, Patrologia graeca, t. 100.

Yannopoulos, La société — *P. A. Yannopoulos*, La société profane dans l'Empire Byzantin des VIIe, VIIIe et IX siècles, Louvain, 1975.

Zambaur, Manuel — *E. de Zambaur*, Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'islam, Hannover, 1955.

Zacos et *Veglery*, Byzantine Lead Seals I, 3 — *G. Zacos* et *A. Veglery*, Byzantine Lead Seals, I, 3, Bale, 1972.

Zotemberg, Chronique — *H. Zotemberg*, Chronique de *Jean* Evêque *de Nikiou*. Notices et extraits des Mss. de la Bibliothèque Nationale, XXIV, 1, 1883.

Wortley, Legends — *J. Wortley*, Legends of the byzantine desaster of 811, „Byzantion", t. L (1980), fasc. 2.

Ց Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբաս, վալիդ II-ի աճաբեկիչներից 131, 132
Աբաս, վալիդ I-ի որդին, արաբ զորավար 89, 90, 95
Աբասվալի, արաբ զորավար 160
Աբդալա (Աբու Ջաֆար Աբդալլահ ալ-Մանսուր իբն Մոհամմադ), խալիֆա (754—775) 140—145, 147, 148, 150, 152, 154—160
Աբդալա, Մոհամմեդ խալիֆայի եղբայրը, Սհարոնի (Հարուն ար-Ռաշիդի) որդին, ապագա խալիֆա Մամունը 196, 208
Աբդալա, Աբուլաբասի (Մոհամմեդի) եղբայրը 135, 136, 139, 140
Աբդալա, Ջուբերի որդին 72
Աբդալա, Սալիմի եղբայրը և Ալիմի որդին 136, 139
Աբդալմելիք խալիֆա (685—705) 72—84, 86
Աբդելա, Կայիսի որդին, արաբ զորահրամանատար 66
Աբդելա, Մոհամմեդի հայրը, արաբ զորավար 65
Աբդելա (հավանաբար խալիֆա Աբդալմելիքի որդին) 84
Աբդելա Ջուբեր 76
Աբդեռահման, Խալիդի որդին 60, 83
Աբդուռահման, Իսպանիայի արաբների առաջնորդ 113
Աբիմելեք, արաբ զորավար 185
Աբրահամ նախահայր 42
Աբրայիմ 135
Աբրայիմ, Եզիդ III խալիֆայի եղբայրը 129
Աբու Բաքր (Աբու Բաքր Աբդալլահ Ատիք աշ-Շիդդիք ռաշիդուն), խալիֆա (632—634) 42—46
Աբուլաբաս (Աբուլ Աբբաս Աբդալլահ Սաֆֆահ իբն Մուհամմադ), Աբբասյան հարստության հիմնադիրը (750—754) 135, 139: Տե՛ս և Մոհամմեդ
Աբուլաբար 57
Աբումուսլիմ 135, 139, 140
Ագաթոն, Հռոմի պապ (678—681) 41
Ագալլիանոս, Հելլադայի տուրմարխ 114
Ագրիկոլաոս 164
Ադամ նախահայր 3, 123
Ադրիանոս (I), Հռոմի պապ (772—795) 156—160, 162—165, 167, 168, 170, 172—178, 180—184
Աետիոս պատրիկ, պրոտոսպաթար, պարադիճաստևոն 178, 185—188, 203
Ազար, արաբ զորավար 84
Աթանասիոս ասեկրետ 129, 130
Աթանասիոս, նակոբիկների պատրիարք 39
Աթանասիոս սիլենտիարիոս 126
Ալեքսիոս Մուսուլեմ սպաթար, վիգլայի դրունգար, Արմենիակների բանակաթեմի զորավար 177—180
Ալի (Ալի իբն Աբի-Թալիբ ալ-Մուրտադա) խալիֆա (656—661) 57
Ալի, խալիֆա Ալիի եղբորորդին, Մոհամմեդ մարգարեի փեսան 57, 58: Տե՛ս և Ալիմ
Ալի, Պարսկաստանի ամիրա 59
Ալիմ, Սալիմի հայրը 135
Ալիմ 135: Տե՛ս և Ալի, խալիֆա Ալիի եղբորորդին

Ալֆաղար Բաղինար, արաբ զորավար 157
Ակամերոս, սկլավեննների իշխան 186
Ահարոն (Աբու Ջաֆար Հարուն ար-Ռաշիդ իբն ալ-Մահդի), արաբ զորավար, հետագայում՝ խալիֆա (786—809) 164, 165, 167, 168, 172—178, 180—183, 185—188, 192—196, 208
Ամալիկ անապատական, 41
Ամեր, արաբ զորավար 115: Տե՛ս և Ղամեր
Այֆ, Սուֆիանի հայրը, արաբ զորավար 66
Անանիա, 207
Անաստասիա ավգուստա, Հուստինիանոս II կայսեր մայրը, 79, 92
Անաստասիոս (II) կայսր (713—715) 95, 96, 105, 109, 110
Անաստասիոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (730—754) 74, 119—123, 125, 126, 128—138, 174
Անաստասիոս (II), Անտիոքի պատրիարք (599—609), 4, 6—10
Անաստասիոս, Գերմանոս պատրիարքի սինկելլոսը 117, 118
Անաստասիոս, լարգիտիոնների կոմես 11
Անաստասիոս մետրոպոլիտ 144
Անաստասիոս, սբ. Մամսիմոսի աշակերտը 58, 63
Անդրեաս Կալիբիտես վանական 144
Անդրեաս, Կրետեի եպիսկոպոս 74, 94
Անդրեաս կուբիկուլարիոս 61—63
Անդրեաս Սկոմբրոս, դավադիր 9
Անդրեաս սպաթար 127
Անդրեաս, Տոյիլոսի որդին, Կոստաս II կայսեր սպասավորը 63
Անդրոնիկոս սպաթար, Արմենիակների տուրմարխ 180
Աննմաս տե՛ս Վարդան Աննմաս
Անթիմոս Նոբելիսսիմոս, Լևոն VI կայսեր եղբայրը 161, 179
Անթրաքս տե՛ս Նիկետաս Անթրաքս
Աննա, Լևոն III կայսեր քույրը, կուրապաղատ Արտավազդի կինը 124
Անտիոքոս, դրոմոսի լոգոթետ, Սիկիլիայի զորավար 149
Անտիոքոս խարտոֆիլաքս 94
Անտոնիոս (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (821—826) 74
Անտոնիոս դոմեստիկոս 167, 168
Անտոնիոս պատրիկ, սխոլերի դոմեստիկոս 153
Ապլակես տե՛ս Հովհաննես Ապլակես
Ապսիմարոս տե՛ս Տիբերիոս Ապսիմարոս
Ասադոս, Մուճդարոսի որդին 42
Ասմիկտոս տե՛ս Ստեփանոս Ասմիկտոս
Ասպադ Վշնասպ տե՛ս Վշնասպ Ասպադ
Ասպարուխ, Կրոբատի որդին, բուլղարների խան (681—701) 69
Աստուլֆոս, լոնգոբարդների ռեքս 112
Արամ, պարսից իշխանավոր 36
Արկադիոս կայսր 123
Արշավիր պատրիկ, ֆվեստոր 195
Արտաշիր (III), պարսից արքա (628—630) 38, 39
Արտաշիր տե՛ս Կոստանդին Արտաշիր պրոտոսպաթար
Արտավազդ, Անաստոլիկոն բանակաթեմի զորավար 163
Արտավազդ դոմեստիկոս 129, 130
Արտավազդ կուրապաղատ, Լևոն III-ի փեսան 98, 105, 115, 117, 125—131
Արտեմիոս պրոտասեկրետ, հետագայում՝ Անաստասիոս (II) կայսր 95—98, 105, 109, 110: Տե՛ս Անաստասիոս II կայսր
Ասաար, Իսրայելի թագավոր 151, 201, 202

Բագարատ աստեղաբաշխ 179
Բաղինար տե՛ս Ալֆաղար Բաղինար
Բալգիցիս, Բոսպորի արխոնտ 85
Բակտանգիոս (Վախթանգ) պատրիկ 130
Բանակաս 156, 157
Բատալ, արաբ զորավար 122
Բատբայան, Կրոբատի որդին, բուլղարների խան 69

Բարեուկիոս, լազիկայի պատրիկ Սերգիոսի հայրը 82
Բարսամուսես, իբերների իշխան 31
Բաֆր, արաբ զորավար 98
Բենիամին, ոմն տիբերիացի 38
Բեսոս տե՛ս Մավրոս Բեսոս
Բիլիոս, Փոկաս կայսեր դեսպանը 5
Բյուզանդիոս, Նիկեփոր I կայսեր ծառան 202
Բշիր հավատուրաց, պատրիկ 111, 114, 125
Բոյիլաս տե՛ս Կոստանդին Բոյիլաս պատրիկ
Բոնոսոս պատրիկ, Արեելիի կոմես 10, 18
Բորանե, Խոսրով արքայի դուստրը, պարսից բագուհի 39
Բուկինատոր Տրիպոլսեցի ոմն 56, 57
Բուճուսոս, արաբ զորավար 167
Բուսուր (Բիշր իբն Աբի Արթատ), արաբ զորավար 55, 60, 65
Բուրաֆոս տե՛ս Գեորգ Բուրաֆոս
Բուրճիխե, արաբ զորավար 167

Գաբրիել հրեշտակապետ 43
Գամեր, արաբ զորավար 122, 127: Տե՛ս և Ամեր
Գարախ, արաբ զորավար 116
Գեորգ (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (679—686) 68, 71—73
Գեորգ, Ալեքսանդրիայի պատրիարք (620—630՞) 17, 18, 21, 23, 26, 28, 29, 37—40, 42, 44, 45
Գեորգ, Ամասիայի եպիսկոպոս 94
Գեորգ Ասորի պատրիկ, գենիկոնի լոգոթետ 91
Գեորգ, Արմենիակների տուրմարխ 32,35
Գեորգ Բուրաֆոս, Օպսիկիոնի կոմես 95
Գեորգ Կիպրացի 139
Գեորգ Պիսիդացի 12
Գեորգ Սինկելլոս պատմիչ 3
Գերմանոս, Կյուզիկոսի մետրոպոլիտ, ճեսագայում՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (715—730) 74, 94, 96, 98, 101, 102, 107, 109—113, 115—118, 138, 139, 209, 210
Գերմանոս զորավար 5, 6
Գերմանոս պատրիկ 7—9
Գրիգոր, Հռոմի պապ 113, 116, 118—120
Գրիգոր, Ամաստրիսի վանքի տեսես 194
Գրիգոր, դրոմոսի լոգոթետ 166
Գրիգոր, Թեոդորոսի որդին, պատանդ Մուավիայի մոտ 55
Գրիգոր լոգոթետ 127
Գրիգոր Կապադովկացի կլեյսուրարխ, Ֆլորոսի վանքի վանահայր 80
Գրիգոր, Հերակլիոս կայսեր զարմիկը 56
Գրիգոր, Մուսուլակի որդին, Օպսիկիոնի բանակաթեմի զորավար 163, 188
Գրիգոր ոմն, արուրիտների զոհ 134
Գրիգոր պատրիկ, Աֆրիկայի կուսակալ 53
Գրիգոր, Սինոպի եպիսկոպոս 180
Գրիգոր Օճոմագուլոս, Վասիլ Կոստանդնուպոլսեցու հայրը 107
Գրիգորաս պատրիկ, Հերակլիոս զորավարի փոխզորավարը 9, 11, 12

Դախակ, արուրիտների իշխան 131, 132
Դամասկացի, արաբ զորավար 122
Դամիանոս պատրիկ 176
Դանիել մարգարե 48
Դանիել Սինոպցի, Սինոպ քաղաքի էպարքոս 96
Դավիթ, բագավոր հրեից 210
Դավիթ, Հերակլիոս կայսեր որդին 43
Դավիթ, Հորմիզդի բղբապան 9
Դավիթ սպաթար, Օպսիկիոնի կոմես 149
Դարգամիր, Կրումի դեսպանը 209
Դիոգենես, Անատոլիկոնի տուրմարխ 175
Դիոկլետիանոս կայսր 3, 4, 160
Դոմենցիա, Փոկաս կայսեր դուստրը 8
Դոմենցիոլոս մագիստրոս, Փոկաս կայսեր եղբայրը 5, 12
Դոմենցիոլոս, Փոկաս կայսեր զարմիկը 6,7
Դորկոն, Հերակլիոս կայսեր ձին 31
Դորոթեոս, Խրիսոպոլսի վանահայր 185

Եզիդ (I իբն Մուավիա), Մուավիա խալիֆայի որդին, հետագայում խալիֆա (680—683) 62, 68, 71, 72
Եզիդ (II իբն Մուավիա), Մուավիա խալիֆայի որդին, հետագայում՝ խալիֆա (720—724) 110—113
Եզիդ Լիպսոս (Եզիդ III իբն ալ-Վալիդ) խալիֆա (744 թ.) 129, 134
Եզիդ, արաբ ծովակալ 106
Եզիդ, Խուճեիի որդին, արաբ զորավար 85
Եզիդ Մուալաբի, արաբ ապստամբ 110
Ելիսսայոս եռտար 167
Եխիմ 134
Եպիփանիա, Հերակլիոս կայսեր դուստրը 13, 14
Եպիփանիա, Հերակլիոս կայսեր մայրը 12
Եսայիաս ոմն 164
Եվդոկիա, Հռոգաս Աֆրոսի դուստրը, Հերակլիոս կայսեր կինը 12—14
Եվդոկիա կայսրուհի, Կոստանդին V կայսեր երրորդ կինը 155
Եվդոկիմոս Եոբելիսսիմոս, Լևոն VI կայսեր եղբայրը 161, 179
Եվլոգիոս, Ալեքսանդրիայի պատրիարք (581—608) 4, 6, 7
Եվմաքիոս սպաթար, մեխանիկոս 197
Եվստաքիոս, Մարիանոս պատրիկի որդին 122, 124
Եվստաքիոս Նեապոլսեցի 38
Եվփեմիա վկա 151

Զաքարիա, Հռոմի պապ (741—752) 120—123, 125, 126, 129, 131—135, 137—139
Զաքարիա, երուսաղեմի պատրիարք (609—631) 10, 12—18, 21, 23, 26, 28, 29, 37—39, 42
Զելոտես տե՛ս Մուհեսիաս Զելոտես
Զիադոս, Մուավիայի եղբայրը 75
Զիներել, խազար զորավար 29
Զոյիլոս, խազարների խաղանի մտերիմը 91
Զոնգոես, Խոսրով արքայի զորավար 6

Ջուբեր, Աբդալայի հայրը 72, 76
Ջուբեր, արաբ զինվոր 99

Էլիաս սպաթար 90—93
Էլպիդիոս, զինաճոցի պետ 9, 11
Էլպիդիոս պատրիկ, Սիկիլիայի զորավար 166, 167
Էլպիդիոս, սուրբ Սոֆիայի սարկավագ 94
Էրիբրո, ֆրանկների ռեֆս Կարուլոսի դուստրը 167

Թերիտ, արաբ զորավար 131
Թերիտ (Թաբիտ իբն Նասր իբն Մալիհ), արաբ զորավար 208
Թեմիմե, Մունդարոսի որդին 42
Թեոգնոստոս զորավար 179
Թեոդոսիոս Մեծ կայսր 123
Թեոդոսիոս Ադրամիտինոս, պետական հարկահավաք, հետագայում՝ Թեոդոսիոս III կայսր (716 թ.) 97, 98, 100, 101, 105
Թեոդոսիոս, Ապսիմարոսի որդին, Եփեսոսի եպիսկոպոս 138
Թեոդոսիոս դավադիր 9
Թեոդոսիոս, Կոստաս կայսեր եղբայրը 59, 63
Թեոդոսիոս, Մավրիկիոս կայսեր որդին 5, 8
Թեոդոսիոս Սալիբարաս պատրիկ, պրոմոսկրինիոս 198, 202, 203
Թեոդոտե Կուբիկուլարեա, ավգուստա, Կոստանդին VI-ի կինը 181, 182, 196
Թեոդոտոս, լոնգոբարդների ռեֆս 160, 175
Թեոդոտոս (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (815—821) 74
Թեոդորա, խազարների խաղանի քույրը, Հուստինիանոս II կայսեր կինը 85, 87
Թեոդորոս (I) Հռոմի պապ (642—649) 41
Թեոդորոս (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (677—679) 66, 67, 72—74

Թեոդորոս (II) երուսաղեմի պատրիարք (735—770) 146
Թեոդորոս, Ալեքսանդրիայի պատրիարք (735—770) 146
Թեոդորոս, Ալեքսանդրիայի պատրիարք (608—609) 8, 9
Թեոդորոս, Անտիոքի պատրիարք (750/751—774) 137—141, 146
Թեոդորոս արքա, գենիկոնի լոգոթետ 79, 81
Թեոդորոս, Աբիդոսի կոմես 12
Թեոդորոս ասորի ոմն 143
Թեոդորոս, Արևելքի էպարքոս 9
Թեոդորոս, Գրիգորի հայրը 55
Թեոդորոս զորավար, Հերակլիոս կայսեր եղբայրը 28, 37, 46
Թեոդորոս Կամուլիանոս պատրիկ 176, 180
Թեոդորոս Կարտերուկաս զորավար 89
Թեոդորոս, Կոլոնիայի պատրիկ 63, 64
Թեոդորոս, Մանսուրի որդին 120
Թեոդորոս Միակիս (Հմայակ) պատրիկ 85, 95
Թեոդորոս պատրիկ 167
Թեոդորոս պատրիկ, Սիկիլիայի զորավար 175
Թեոդորոս, պրետորյան էպարքոս 11
Թեոդորոս սակելլարիոս 46
Թեոդորոս, Ստուդիոսի վանքի վանահայր 193, 196, 206, 210
Թեոդորոս վիկարիոս 44
Թեոդորոս, Փարանի եպիսկոպոս 40
Թեոկտիստոս պատրիկ, ֆվեստոր, մագիստրոս 188, 204, 211
Թեոկտիստոս պրոտասեկրետ 110
Թեոպոմպոս, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս 9
Թեոփանես խոստովանող պատմիչ 3
Թեոփանես, Կոստանդնուպոլսի դեմարքոս 8
Թեոփանես կուբիկուլարիոս 164, 165
Թեոփանես պատրիկ, մագիստրոս, Արտավազդ կուրապաղատի փոխանորդը 125, 126
Թեոփանես պրոտոսպաթար 175
Թեոփանո Աբենացի, Նիկեփոր I կայսեր որդի Ստավրակիոսի կինը 195, 204, 206
Թեոփիլակտոս, Անտիոքի պատրիարք (744—750) 131—135, 137
Թեոփիլակտոս, Դադեկանեսի դրունգար, Թանգաբեի որդին 166
Թեոփիլակտոս Իկոնիատես պրոտոսպաթար, Թրակիայի բանակաթեմի զորավար 149
Թեոփիլակտոս կանդիդատ 150
Թեոփիլակտոս կուբիկուլարիոս 87
Թեոփիլակտոս, Միխայել I կայսեր որդին 3, 4, 206
Թեոփիլակտոս Սալիբաս զորավար 85, 89
Թեոփիլակտոս սպաթար, Կոստանդին Սարանտապեխոսի որդին 186
Թեոփիլոս, Կիբիրեոտների զորավար 177
Թեոփիլոս, Հուստինիանոս II-ի մտերիմը 85
Թեոփիլոս սպաթար 166
Թեոփիլոս տուրմարխ 180
Թոմարիոս, Ապամիայի եպիսկոպոս 54, 60
Թովմաս (I, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք, 607—610) 7—9
Թովմաս (II, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք 667—669) 60,61
Թովմա, Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոս 172
Թովմա կուբիկուլարիոս 164
Թումամա, Վակայի որդին, արաբ զորավար 162, 163, 165

Իադ (իբն Ղանմ), Օմար խալիֆայի զորավար 48—50
Իբնդարա 135
Իբնուբեյրա 135
Իկոնիատես տե՛ս Թեոփիլակտոս Իկոնիատես
Իսահակ, երուսաղեմի պատրիարք (601—609) 4, 6—9

Իսե իբն-Ալի, Մահդի խալիֆայի ճարեղբայրը 163
Իսե իբն Մուսե 136, 147
Իսմայիլ, Աբրահամ ճախաճոր որդին 42
Իսոես պատրիկ, Օպսիկիոն բանակաթեմի կոմես 110
Իտաֆսես, ալանների տեր 103

Իրենե Աթենացի կայսրուհի (790—802) 151, 155, 156, 161, 162, 165—170, 173, 175, 177—179, 184—192, 195, 203, 204
Իրենե, Կոստանդին V կայսեր կինը 119

Լախանոդրակոն տե՛ս Միխայել Լախանոդրակոն
Լախերնաֆոս տե՛ս Սերգիոս Լախերնաֆոս
Լանգինոս, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար 125
Լեոնտիոս պատրիկ, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար, հետագայում՝ կայսր (695—698) 73, 80—83, 87, 93
Լեոնտիոս զորավար 75
Լեոնտիոս ներիխնի 6
Լևոն, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար, հետագայում՝ Լևոն III կայսր (717—741) 74, 98, 99, 101, 102, 105, 107—111, 113—124, 172
Լևոն (IV) կայսր (775—780) 136, 155, 156, 160—165
Լևոն, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար, հետագայում՝ Լևոն V Հայկազն կայսր (813—820) 208, 212—214
Լևոն (III) Հռոմի պապ (795—816) 183—188, 192—196, 198, 200, 205, 206, 209
Լևոն, Կոստանդին VI կայսեր որդին 183
Լևոն, Աետիոս պատրիկի եղբայրը 188
Լևոն, Արմենիակների բանակաթեմի զորավար 201
Լևոն, դրոմոսի լոգոթետ 142
Լևոն կուբիկուլարիոս 164
Լևոն Կուլուկես, Միխայել Լախանոդրակոնի ճոտարը 157
Լևոն Կուցոդակտիլոս աբբա 157
Լևոն պատրիկ, Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար 142
Լևոն Սերաճոտապեխոս պատրիկ 188
Լևոն սինոպցի, սակելլարիոս 189
Լիպսոս տե՛ս եզիդ Լիպսոս
Լիսիաս 164

Խագան 76, 83
Խադիգա, Մոհամմեդ մարգարեի կինը 43
Խալե ամիրա 65
Խալեդ, Աբդելռահմանի հայրը 60
Խալեդ, արաբ ամիրա 44
Խակտաբա 135
Խամեաս տե՛ս Ստեփաճոս Խամեաս
Խոսրով (II Ապրվեզ), պարսից արքա (590—628) 4—10, 12—18, 21—24, 26, 28—38
Խրիսոխեր, Բուկելլարների զորավար 180
Խրիստիաճոս, սկամարների առաջնորդ 148
Խրիստոֆորոս, Կոստանդին V-ի և Եվդոկիայի որդին 155, 179
Խումեյդ, արաբ զորավար 195
Խուճեի, եզիդի հայրը, արաբ զորավար 85

Կակորիզոս կուբիկուլարիոս 54
Կալիբիտես տե՛ս Անդրեաս Կալիբիտես
Կալլինիկոս (I), Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (694—706) 73, 79—84, 86, 87
Կալլինիկոս ճարտարապետ, հունական կրակի գյուտարարը 66
Կամուլիաճոս տե՛ս Թեոդորոս Կամուլիաճոս
Կայիս, Աբդելայի հայրը, արաբ զորավար 66
Կայսոս, արաբ զորավար 65

Կայսոս, Մուճդաւոսի որդին 42
Կատեաս տե՛ս Հովհաննես Կատեաս
Կարդամ, բուլղարների խան (777/8—803) 178, 179, 182
Կարդարիգան, Խոսրով արքայի զորավար 7, 10, 34, 35
Կարտերուկաս տե՛ս Թեոդորոս Կարտերուկաս
Կարուլոմագնոս, Պիպինոս մայորդոմի որդին, Կարոլոս Մեծի եղբայրը 113
Կարուլոս, Պիպինոս մայորդոմի որդին, ֆրանկների թագավոր (800—814) 113, 167, 175, 183, 187, 188, 190, 206
Կեբիր, արաբ զորավար 166
Կիպրիանոս, զորաւիրամանատար 66
Կիրիակոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (595—606) 4, 6, 7
Կլավսյուս տե՛ս Պատրիկիոս Կլավսյուս
Կյուրոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (706—712) 73, 74, 86—90, 93
Կյուրոս, Փասիսի եպիսկոպոս, հետագայում՝ Ալեքսանդրիայի պատրիարք (630—643) 39—41, 45—52, 127
Կոզմաս, Ալեքսանդրիայի պատրիարք (727—787) 127, 146
Կոզմաս խոռվարար 114, 115
Կոզմաս կոմանացի եպիսկոպոս 145, 146
Կոզմաս, Կոստանդնուպոլսի էպարխոս 11
Կոզմաս, հռոմայեցի դասալիք 27
Կոմանացի տե՛ս Կոզմաս կոմանացի
Կոմենտիոլոս, Թրակիայի զորավար 10
Կոնոն, Լևոն III-ի ավազանի անունը 117
Կոնստաես սակելլարիոս 167
Կոստանդին Մեծ 114, 123
Կոստանդին Կրոսեր, Հերակլիոսի և Եվդոկիայի որդին 16, 38, 40, 50, 51
Կոստանդին (IV) կայսր (668—685) 64—68, 71—73
Կոստանդին (V) կայսր (741—775) 109, 110, 117, 119, 122—126, 128—148, 150, 152, 154—160, 165, 173, 179, 185, 186, 208, 212
Կոստանդին (VI) կայսր (780—787) 151, 156, 161, 166—168, 170, 172—183, 196
Կոստանդին Փոգր, Հերակլիոս կայսեր և Մարտինեի որդին 15, 16
Կոստանդին, Հռոմի պապ (767—769) 144, 145, 147, 148, 150
Կոստանդին (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (675—677) 66
Կոստանդին, Սիլեոնի եպիսկոպոս, հետագայում՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (754—766) 74, 138—141, 143—145, 147—149, 152, 174
Կոստանդին, Կոստաս II կայսեր որդին 59, 61—63
Կոստանդին Արտաշիր պրոտոսպաթար 180
Կոստանդին, Արտավազդ կուրապաղատի ստրատոռը 115
Կոստանդին Բոյիլաս պատրիկ 186
Կոստանդին, էքսկուբիտորների դոմեստիկոս 166
Կոստանդին, Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի եղբորորդին 153
Կոստանդին, Մեծ եկեղեցու խարտոֆիլաքս 185
Կոստանդին Պոդոպագուրոս պատրիկ, դրոմոսի լոգոթետ 149, 150, 154
Կոստանդին Սարանտապեխոս սպաթար 186
Կոստանդին սպաթար, կայսերական պրոտոստրատոր, Վարդան պատրիկի որդին 150
Կոստանդինա կայսրուհի, Մավրիկիոս կայսեր կինը 5, 7, 9
Կոստաս (II—Կոստանդին III) կայսր (642—668) Հերակլիոսի որդի Կոստանդնի որդին 40, 51—61, 63, 69, 73
Կոստաես ստրատելատ 10
Կոտրագոս, բուլղարների խան Կուբրատի որդին 69
Կորմեսիոս, բուլղարների խան 145, 209
Կրեսոս, լյուդացոց թագավոր 22

Կրոքատ, բուլղարների խան 69
Կրում, բուլղարների խան (803—814) 197, 202, 203, 207, 209, 211—214
Կուլուկես տե՛ս Լևոն Կուլուկես
Կուտաբա, ումն վարձկան արաբ 44
Կուրասոս, Մուճդարոսի որդին 42
Կուրիկոս տե՛ս Սերգիոս Կուրիկոս
Կուցոդակտիլոս տե՛ս Լևոն Կուցոդակտիլոս

Հաբիբ (իբն Մասլամա), արաբ զորավար 56
Հակոբ պրոտոսպաթար 164
Հասան, Մաճդի խալիֆայի զորավար 163
Հասան, Պաղեստինի ամիրա 72
Հարուն ար-Ռաշիդ տե՛ս Ահարոն
Հեպտադեմոն տե՛ս Վահան Հեպտադեմոն
Հերակլեոնաս, Հերակլիոսի և Մարտինեի որդին, կայսր (641) 40, 50, 51
Հերակլիոս կայսր (610—641) 9, 11—19, 21—26, 28—30, 34, 37—51, 56, 70, 73, 127, 152
Հերակլիոս, Կոստաս II կայսեր որդին 59, 64, 71
Հերակլիոս Փոքր, Հերակլիոս կայսեր և Եվդոկիայի որդին, նաև Կոստանդին Նոր 13, 14, 16, 43
Հերակլիոս, Հերակլիոս Փոքրի որդին 43
Հերակլիոս, Տիբերիոս Ապսիմարոս կայսեր եղբայրը 83—85, 87
Հերակլիոս պատրիկ, Աֆրիկայի զորավար 9, 11
Հերովդես, Հրեաստանի փոխարքա 117
Հիշամ (իբն Աբդալմալիք) խալիֆա (724—743) 112, 113, 116, 119—127
Հովհաննես Կարապետ 117, 143
Հովհաննես (IV), Հռոմի պապ (640—642) 40
Հովհաննես (V), Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (669—676) 63—65
Հովհաննես (VI), Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (712—715) 74, 94, 95
Հովհաննես (VII) Լեկանոմանտիս (տաշտագուշակ), Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (826—842) 74
Հովհաննես (V) Երուսաղեմի պատրիարք (705—735) 87—90, 94—96, 98, 102, 107, 109—113, 116, 119—121
Հովհաննես (III) Ալեքսանդրիայի պատրիարք (610—619) 10, 12—16
Հովհաննես, Անտիոքի պատրիարքի սինկելլոսը 172
Հովհաննես Ապլակես պատրիկ 212
Հովհաննես դավադիր 9
Հովհաննես էպարքոս 91
Հովհաննես Կատեաս, Օարոենի կառավարիչ 49
Հովհաննես Ոսկեհոս (Դամասկացի) 118, 128, 139
Հովհաննես պատրիկ 82
Հովհաննես Պիկրիդիոս պրոտոսպաթար 176
Հովհաննես Պիցիգավդիս պատրիկ 67
Հովհաննես պրոտոսպաթար պայլ 178
Հովհաննես սակելլարիոս, ստրատիոտիկոնի յոգոթետ 166, 175
Հովհաննես Ստռուբոս սպաթար 92
Հովհաննես, սուրբ Սոֆիայի սարկավագ 97
Հովհաննես, Օպսիկիոնի կոմես 182
Հովճան մարգարե 118
Հովսեփ աբբա, կաթարոսների վանահայր, տճտես 182
Հովսեփ, Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոս, Թեոդորոս Ստուդիտեսի եղբայրը 196, 206
Հորմիզդ 9
Հռենդակես տե՛ս Սիսինիոս Հռենդակես
Հռոգաս Աֆրոս, Հերակլիոս կայսեր աները 12
Հրազատես, պարսից զորավար 30—33, 35
Հուդա 117, 189, 201
Հուլիանոս Ուրացող կայսր 144

Հուստինիանոս (II) կայսր (685—695, 705—711) 71, 73—81, 85—93, 102—104

Մակրոբիոս սկրիբոն 11
Մահդի (Աբու Աբդալլահ Մուհամմադ իբն ալ-Մանսուր ալ-Մահդի) խալիֆա (775—785) 147, 160, 162—165, 167—169
Մամալոս պրիմիկերիոս 167
Մայումա, արաբ զորավար 89
Մանի աղանդապետ 152
Մանի, Բուկելլարեների բանակաթեմի զորավար 152, 156
Մանի, Կիբիրեոտեների զորավար 120
Մանգիր իմա՛ Մանսուր, Հովհան Դամասկացու պապը 128
Մանսուր տե՛ս Հովհաննես Ոսկեհոս
Մանսուր, Թեոդորոսի հայրը 120
Մանսուր, Հովհաննես Դամասկացու պապը 118, 128
Մանսուր, գեհիկոնի լոգոթետ Սերգիոսի հայրը 77
Մանվել ավգուստալիոս 47
Մավրիանոս զորավար 56
Մավրիկիոս կայսր (582—602) 5, 8—10, 13
Մավրոս Բեսոս պատրիկ 90, 92
Մարդաճշահ, Խորով արքայի որդին՝ Շիրինից 35, 36
Մարդասան, արաբ զորավար 107
Մարիա, Լևոն III կայսեր կինը, Կոստանդին V-ի մայրը 109, 126
Մարիա, Կոստանդին VI կայսեր կինը 175, 182
Մարիամ աստվածածին 126, 166
Մարիանոս զորավար 89
Մարիանոս պատրիկ, Եվստաթիոսի հայրը 122, 124
Մարինակիս ումն 150
Մարինոս, ապսիլացիների առաջնորդ 104, 105
Մարկելլինոս, Նիկոմեդիայի եպիսկոպոս, կուրատոր 130
Մարտինե, Հերակլիոս կայսեր կինը 14, 15, 40, 50, 51
Մարտինոս (I), Հռոմի պապ (649—655) 41, 54, 58, 63
Մահսիմոս աբբա խոստովանող 41, 58, 63
Մասլամա (վալիդ I-ի եղբայրը), արաբ զորավար 89, 94, 96, 98—101, 105, 108, 110, 114, 116, 119
Մելիսսեոս տե՛ս Միխայել Մելիսսեոս
Մելիք, արաբ զորավար 122
Մժեժ զորավար 35, 63, 64
Միակիս (Համայակ) տե՛ս Թեոդորոս Միակիս
Միդաս, Փոյուգիայի թագավոր 154, 201
Միխայել կուրապաղատ, ետագայում՝ Միխայել I կայսր (811—813) 3, 4, 204—209, 211, 213
Միխայել ապոկրիսիարիոս 97
Միխայել Լախանոդրակոն, Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար 152, 156, 157, 162, 163, 165, 167, 178, 179
Միխայել Մելիսսեոս, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար 152, 156
Մոդեստոս, Երուսաղեմի պատրիարք (632—634) 44, 45
Մոհամմեդ մարգարե 42—44, 57, 127, 128, 134, 140
Մոհամմեդ (Աբուլ Աբբաս Աբդալլահ աս-Սաֆֆահ) խալիֆա (750—754) 137—139: Տե՛ս և Աբուլաբաս
Մոհամմեդ խալիֆա: Տե՛ս Մահդի
Մոհամմեդ (Աբու Մուսա Մուհամմադ ալ-Ամին իբն ար—Ռաշիդ) խալիֆա (809—813) 196, 198, 200, 208
Մոհամմեդ, Աբդելայի որդին, արաբ զորավար 65
Մոհամմեդ զորավար, հայ նախարարներին հրկիզողը 78—80, 83, 84
Մոհամմեդ, Հայաստանի կառավարիչ Մրվանի հայրը 129
Մոնոտես, Թրակիայի զորավար Նիկեփորի որդին 126, 130

Մոսե (Աբու Մուհամմադ Մուսա ալ-Հադի իբն ալ-Մահդի) խալիֆա (785—786) 169, 170, 172
Մովսես մարգարե 42
Մովսես բժիշկ, Անտիոքի եկեղեցու սարկավագ 147
Մորոպավղոս, Հուստինիանոս II-ի մտերիմը 85
Մրվան (I իբն ալ-Հաքամ) խալիֆա (683—685) 72
Մրվան, Հայաստանի արաբ կառավարիչ, հետագայում Մրվան II իբն Մուհամմադ խալիֆա (744—750) 129, 131—137
Մուավիա , արաբ զորավար, հետագայում՝ Մուավիա I իբն Աբու Սուֆիան խալիֆան (660—680) 49, 51, 54—68, 72, 75, 136
Մուավիա, Հիշամ խալիֆայի որդին 114—116, 119—121
Մուալաբի տե՛ս եզիդ Մուալաբի
Մուալաբիտ, արաբ զորավար 157
Մուխտար բռնատիրող 72, 75, 76
Մուճդարոս, Նիզարոսի որդին 42
Մուսաբոս, Աբդելա Զուբերի եղբայրը 76
Մուսուլակ, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար Գրիգորի հայրը 163, 188
Մուսուլեմ տե՛ս Ալեքսիոս Մուսուլեմ սպաթար
Մուքեսիաս Զելոտես 164

Յազդեմ, պարսից իշխանավոր 36
Յոթդեյան, տե՛ս Վահան Հեպտադեմոն

Նարսես, հռոմայեցիների զորավար 5—7
Նեռ 109, 117, 127
Նեստոր աղանդապետ 28, 40, 147, 200
Նեվուլոս, սկյավենների հրամանատար 78
Նիզարոս, արաբների նախահավերից 42
Նիկեաս տուրմարխ 100
Նիկետաս (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (766—780) 74, 150—152, 154—160, 162—164, 174
Նիկետաս Անբրաքս 110
Նիկետաս զորավար, Գրիգորաս պատրիկի որդին 9, 11, 12
Նիկետաս զորավար 179
Նիկետաս, Հելիոպոլսի եպիսկոպոս 140
Նիկետաս մանուսրատեգոս, Արտավազդ կուրապաղատի որդին 128, 130
Նիկետաս նոբելիսսիմոս, Կոստանդին V կայսեր որդին 155, 179
Նիկետաս պատրիկ, գենիկոնի լոգոթետ 201
Նիկետաս Տրիֆիլլիոս պատրիկ, սխոլերի դոմեստիկոս 186, 188, 191
Նիկետաս Քսիլինիտես 109, 110
Նիկեփոր (I) կայսր (802—811) 188—198, 200—204, 206, 207, 209
Նիկեփոր (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (806—815) 74, 193—196, 198, 200, 204—206, 209, 211, 213, 214
Նիկեփոր, Արտավազդ կուրապաղատի որդին 128
Նիկեփոր դուքս 167
Նիկեփոր, Թրակիայի զորավար 126
Նիկեփոր կեսար, Կոստանդին V կայսեր և Եվդոկիայի որդին 155, 162, 166, 179
Նիկեփոր պատրիկ 62
Նիկեփոր պատրիկ, Արմենիակների բանակաթեմի զորավար 177
Նիկեփոր պատրիկ, Փիլիպպիկոս-Վարդան կայսեր հայրը 84
Նիկեփոր պատրիկ, Նիկեփոր I կայսեր ժամանակակից 197
Նիկողայոս սուրբ 195
Նիկողայոս անապատական 201, 208
Նիկողայոս Քվեստոր բժշկագետ 94

Շահեն, պարսից զորավար 21, 24, 28
Շահրաբղական, պարսից զորավար 23, 24
Շահրիյար, Խոսրով արքայի որդին 35
Շահր Վարազ, պարսից զորավար 19—21, 23—29, 31, 34—37, 39

Շապուհ Պարսկաձին, Արմենիակների բանակաթեմի զորավար 61, 62
Շերոյե, պարսից արքա Խոսրովի որդին, պարսից արքա (628) 35—38
Շիրին, պարսից արքա Խոսրովի կինը 34, 35

Ռոմիզդ, պարսից արքա (630—632) 39, 50

Պագանոս, բուլղարների խան (767—768) 145, 148
Պամփիլոս, Կոստանդնուպոլսի դեմարխոս 8
Պապացիս 85
Պապիաս կուբիկուլարիոս 164
Պասագնաբես պատրիկ, Հայոց իշխան 55
Պաստիլլաս, Պերգեի եպիսկոպոս 138
Պավղոս (I), Հռոմի պապ (757—767) 140—143
Պավղոս (II), Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (641—653) 40, 41, 50—56
Պավղոս (III), Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (688—694) 73, 75—78
Պավղոս (IV), Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (780—784) 74, 164, 165, 167—170
Պավղոս, Արմենիակների բանակաթեմի զորավար 142
Պավղոս խարտուլար, Սիկիլիայի զորավար 107
Պավղոս մագիստրիանոս 74
Պավղոս պատրիկ, Ըպսիկիոնի կոմես 185
Պավղոս վանական և աստղաբաշխ 80
Պատրիկիոս դավադիր 9
Պատրիկիոս Կլավսյուս 77
Պետրոնաս զորահրամանատար 66
Պետրոնաս պրոտոսպաթար, Կիբիրեոտների բանակաթեմի զորավար 157
Պետրոնիա 8, 9
Պետրոս առաքյալ 41, 118, 183, 207
Պետրոս Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (654—666) 56—60
Պետրոս (III), Ալեքսանդրիայի պատրիարք (643/644—651) 52—56
Պետրոս, Գուլեռն վանքի վանահայր 194
Պետրոս, Դամասկոսի մետրոպոլիտ 127
Պետրոս Թափիշ 132
Պետրոս մագիստրոս 153, 168, 176
Պետրոս, Մայումայի մետրոպոլիտ 127
Պետրոս, Մավրիկիոս կայսեր եղբայրը 5
Պետրոս պատրիկ, 188, 197, 203
Պետրոս Սյունակյաց 153
Պետրոս, սուրբ Սաբայի վանքի վանահայր 172
Պետրոս սենեսկալ 172
Պիկրիդիոս տե՛ս Հովհաննես Պիկրիդիոս
Պիպինոս, Ֆրանկների մայորդոմ 112, 113
Պիցիգավդիս տե՛ս Հովհաննես Պիցիգավդիս
Պլատոն, Սակկուդիոն վանքի վանահայր 182, 193, 196, 206
Պյուրոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (638—641, 654) 40, 41, 48—51, 53, 71
Պողոպագուրոս տե՛ս Կոստանդին Պողոպագուրոս
Պողոս առաքյալ 171, 207, 210
Պռոխեմեոս սուրատելատ 49
Պրիսկոս պատրիկ, էքսկուբիտորներ կոմես 5, 8, 9
Պրոկոպիա, Նիկեփոր I կայսեր դուստրը, Միխայել I կայսեր կինը 204, 205, 207, 211, 213
Պրոկոպիոս, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս 150
Պրոկոպիոս, Կոստաս կայսեր դեսպանը 55

Ռաբիա, Նիզարոսի որդին 42
Ռազատես տե՛ս Հրազատես
Ռանգաբե, Գոլենկաճեսի դուռնգար Թեոփիլակտոսի հայրը 166
Ռոմանոս պատրիկ 9
Ռոմանոս պատրիկ, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար 203
Ռոմանոս սպաթար 93
Ռուսիոս տե՛ս Ստեփանոս Ռուսիոս

Սաբինոս, բուլղարների խան (764) 145, 148
Սաբինոս բախտախնդիր 79
Սալեխ արաբ 156: Հմմտ. և Սելիխ
Սալիբաս տե՛ս Թեոփիլակտոս Սալիբաս
Սալիբարաս տե՛ս Թեոդորոս Սալիբարաս
Սալիմ, Ալիմի որդին, Աբդալայի եղբայրը 135, 136, 139, 141, 142
Սայիդ ապստամբ 75
Սապփիրա 207
Սարանտապեխոս տե՛ս Կոստանդին Սարանտապեխոս
Սելիխ, արաբ զորավար: Տե՛ս և Սալեխ
Սենեքերիմ, Ասորեստանի թագավոր 214
Սերգիոս (I), Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (610—638) 10, 12—18, 21, 23, 26, 28, 29, 37—39, 41, 42, 44—46, 48, 49, 71
Սերգիոս, Բարեուկիոսի որդին, լազիկայի պատրիկ 82
Սերգիոս, գենիկոնի լոգոթետ 77
Սերգիոս զորավար 45
Սերգիոս Լախերթաիոս 158
Սերգիոս Կուրիկոս 158
Սերգիոս պրոտոսպաթար, Սիկիլիայի զորավար 107, 108
Սերգիոս ստրատելատ 61, 62
Սիմեոն վանական 205
Սիսինիոս Հենդակես պատրիկ 110
Սիսինիոս (նաև՝ Սիսիննակիոս), Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար, Կոստանդին V կայսեր ճոսեղբորորդին 125, 129, 131
Սիսիննակիոս (նաև՝ Սիսինիոս), Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար 125, 129
Սիսիննիոս Տրիֆիլլիոս պատրիկ, Թրակիայի զորավար 186, 188, 203
Սկլավունոս, սլեհոսների իշխան 148
Սմբատ, Հայաստանի պատրիկ 78
Սողոմոն, հրեից թագավոր 48
Սոփրոնիոս, Երուսաղեմի պատրիարք (633—638) 40, 45, 46, 48
Տատվրակիոս, Նիկեփոր I կայսեր որդին 192, 195, 201, 202, 204—207
Տատվրակիոս պատրիկ [օֆսեոս] դրոմոսի լոգոթետ 167, 168, 173, 176, 178, 179, 183, 185—187
Տեփանոս (III), Հռոմի պապ (752—757) 112, 113
Տեփանոս (IV), Հռոմի պապ (768—772) 152, 154, 155
Տեփանոս (III), Անտիոքի պատրիարք 742/743—744/745) 126, 127, 129
Տեփանոս Աամիկտոս պատրիկ 90
Տեփանոս Խամեաս պրոտոսպաթար 179
Տեփանոս խոռվարար 114, 115
Տեփանոս, Կիզիկոսի մետրոպոլիտ 12
Տեփանոս պատրիկ, սխոլերի դոմեստիկոս 204, 205
Տեփանոս, Հուստինիանոս II կայսեր մտերիմը 85
Տեփանոս Նորավկա 148, 149, 154
Տեփանոս Պարսիկ, սակելլարիոս և ներֆինապետ 79, 81
Տեփանոս Ռուսիոս պատրիկ և զորավար 80, 81
Տրատեգիոս կուրիկուլարիոս 164
Տրատեգիոս սպաթար, էքսկուբիտորների դոմեստիկոս 149, 150, 154
Տրուրոս տե՛ս Հովհաննես Տրուրոս
Սուլեյման (իբն Աբդալմալիք) խալիֆա (715—717) 96, 102, 106
Սուլեյման, Հիշամ խալիֆայի որդին, արաբ զորավար 121, 122, 126, 129, 132
Սուլեյման, արաբ զորավար 98—100, 105
Սուֆիամ, արաբ զորավար 106
Սուֆիան, Այֆի որդին, արաբ զորավար 66
վալենտինիանոս պատրիկ 52: Տե՛ս և վալենտինոս
վալենտինոս պատրիկ, էքսկուբիտորների կոմես 51: Տե՛ս և վալենտինիանոս պատրիկ

Վալիդ (Վալիդ I իբն-Աբդալմալիք), զորավար, հետագայում՝ խալիֆա (705—715) 82, 86, 88—90, 94—96
Վալիդ (II իբն Եզիդ), խալիֆա (743—744) 127—129
Վակա արաբ, Թումամայի հայրը 162
Վահան զորավար 46
Վահան Հեպտադեմոն (Յոթդեյան) 84
Վահան ստրատելատ 30
Վաղես կայսր 144
Վասիլ Կոստանդնուպոլսեցի (նաև Տիբերիոս), Գրիգոր Օձոմագուլոսի որդին 107, 108
Վասիլ Օձոմագուլոս տե՛ս Վասիլ Կոստանդնուպոլսեցի
Վարազբակուր, Օպսիկիոն բանակաբեմի զորավար 85, 92, 93
Վարազտիրոց, Արմենիակների բանակաբեմի զորավար 163
Վարդան տե՛ս Ֆիլիպպիկոս-Վարդան
Վարդան Անեմաս սպաթար 195
Վարդան, Արմենիակների բանակաբեմի զորավար 156: Տե՛ս և Վարդաս, Արմենիակների բանակաբեմի զորավար
Վարդան «Թուրք» պատրիկ, Անատոլիկոն բանակաբեմի զորավար 191, 192, 200
Վարդան պատրիկ, Թրակեսիոնի զորավար 186
Վարդան պատրիկ, Կոստանդին սպաթարի հայրը 149
Վարդան պատրիկ, սխոլերի դոմեստիկոս 182
Վարդաս, Արմենիակների բանակաբեմի զորավար 166: Տե՛ս և Վարդան, Արմենիակների բանակաբեմի զորավար
Վարդաս պատրիկ 179
Վիկարիոս, Անտիոքի պատրիարք Թեոդորոսի հայրը 137
Վշնասպ Ասպադ, պարսից հազարապետ 35

Տաճատ, Բուկելլարների բանակաբեմի զորավար 163, 167, 168
Տարասիոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (784—806) 3, 74, 151, 169, 170, 172—178, 180—183, 185—188, 191—193
Տելերիգոս, բուլղարների խան 159, 162
Տելեցես, բուլղարների խան (761—764) 144, 145
Տերվելիս, բուլղարների խան 85, 86, 88, 109
Տիբերիոս (III) Ապսիմարոս կայսր (698—705) 73, 82—87, 138
Տիբերիոս, Կոստաս II կայսեր որդին 59, 64, 71
Տիբերիոս, Հուստինիանոս II կայսեր և խազարների խաթանի դուստր Թեոդորայի որդին 87, 92, 93, 121
Տիբերիոս տե՛ս Վասիլ Կոստանդնուպոլսեցի
Տիրիդատես (Տրդատ) պատրիկ, Արտավազդ կուրապաղատի հարեղբորորդին 128
Տրիֆիլլիոսներ 189: Տե՛ս նաև Տիկետաս Տրիֆիլլիոս, Սիսիննիոս Տրիֆիլլիոս
Տրոյիլոս, Կոստաս II կայսեր սպասավոր Անդրեասի հայրը 63
Տուդունոս, Խերսոնի կառավարիչ 90, 91

Յիգատոս բուլղար 158
Յիտաս դավադիր 9

Ումայիա (Օմայյաններ) տոհմ 134

Փարեսմանես, երկաթե բերդի բերդապահը 104
Փիլիպպոս Մակեդոնացի 123
Փիլիպպիկոս, Մավրիկիոս կայսեր հոգեմտութիները, Արևելից զորքերի սպարապետ 7
Փոկաս կայսր (602—610) 4—13, 34

Քսիլինիտես տե՛ս Նիկետաս Քսիլինիտես
Քրիստափոր, Թրակեսիոնի տուրմարխ 91

Քրիստոս 4, 8—10, 12, 13, 15, 18, 21, 26, 29, 32, 37—42, 44, 45, 48, 49, 51, 53, 55, 63, 64, 67, 68, 71, 74, 76, 79, 82, 83, 86, 88, 90, 94, 95, 98, 102, 107, 110, 111, 117, 124—127, 131, 147, 160, 161, 164—166, 170, 171, 177, 195, 196, 205, 209, 213

Օթման, Ֆանի որդի (Ուչմանճի իբն Աֆֆան, Դու-ն- Նուրային) խալիֆա (644—656) 53—57
Օթման զորավար 90
Օմար (իբն ալ-Խաթթաբ ալ-Ֆարուք) խալիֆա (634—644) 46, 48—53
Օմար (II իբն Աբդ ալ-Ազիզ) խալիֆա (717— 720) 106—110
Օմար, արաբ զորավար 98, 101
Օճոմագուրս տե՛ս Գրիգոր Օճոմագուրս

Ֆադալաս, արաբ զորավար 60,62, 64, 66
Ֆիբիմա ոմն 144
Ֆալարիս 201
Ֆան, Օմար իբն ալ-Խաթթաբ խալիֆայի հայրը 53
Ֆիլետոս, Թրակիայի զորավար 175
Ֆիլիպպիկոս-Վարդան, զորավար, հետագայում՝ կայսր (711—713) 74, 84, 91—95, 98, 105
Ֆլորոս զորահրամանատար 66

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբազգիա 102, 103
Աբիդոս (Աբյուդոս) ֆաղաք 12, 76, 105, 114, 129, 130, 146, 187, 199
Աբրամիեոն Կոստանդնուպոլսում 154
Աբրոլեքա անտառավետ 182
Աբրոլեքա անփայտ 182
Ագրոսի վանք 3
Ադանա ֆաղաք 27
Ադրամիտիոն ֆաղաք 97
Ադրիական ծով 120
Ադրիանուպոլիս ֆաղաք 62, 194, 204, 209, 211, 213, 214
Աթեն ֆաղաք 155, 185
Ալանիա 102—104
Ալբանիա (Աղվանք) 22, 23, 75
Ալեքսանդրիա ֆաղաք 3—10, 12—18, 21, 23, 26, 28, 29, 37—40, 42, 44—56, 97, 127, 134, 138, 146, 172, 173
Ալիս գետ 28
Ակվեդուկ 211
Ակրոյինոն ֆաղաք 101, 122
Ակրոպոլիս՝ Կոստանդնուպոլսի 106, 146
Ամասիա ֆաղաք 94
Ամաստրիս 87, 194
Ամիդ ֆաղաք 26
Ամենսիա 62
Ամենիա վայր 175
Ամորիոն ֆաղաք 62, 63, 98—100, 125, 126, 163, 179, 182
Անատոլիկոն բանակաբեմ 64, 80, 98, 105, 125, 126, 128, 152, 156, 162, 175, 184, 188, 191, 203, 208, 212, 213
Անդրասոս բերդ 193, 194
Անթեմիոս, Կոստանդնուպոլսի բաղամաս 105
Անկյուրա ֆաղաք 17, 193, 194
Անտիլիբանան 129
Անտիոք ֆաղաք 3, 4, 6—10, 13, 39, 49, 126, 127, 129, 131—141, 146, 147, 172, 173: Տե՛ս և Թեուպոլիս
Անտիոք Պիսիդիայի 95
Անտիպատրիս ֆաղաք 137
Անուսան վայր 181
Անֆիալոսի դաշտ 145

Անիալոս քաղաք 88, 169, 207
Ապամիա քաղաք 13, 60, 145
Ապոլլոնիաս քաղաք, բերդ 87, 176
Ապսիլիա 102, 103, 105
Առաջին Բուլղարիա տե՛ս Բուլղարիա Առաջին
Առաքելոց սբ. տաճար Կոստանդնուպոլսում 173, 186, 212
Ասադի ափ 85
Ասիա (և նահանգ Ասիա) 6, 13, 18, 100, 101, 105, 120—122, 128, 152, 165, 167: Տե՛ս և Ասիական երկիր
Ասիական երկիր 122: Տե՛ս և Ասիա
Ասորիք 7, 9, 13, 14, 26, 46, 48, 57—60, 62, 66, 67, 72, 75, 76, 79, 83, 96, 108, 111, 114, 118, 120, 121, 128, 131—133, 136, 139, 141, 145, 155, 159, 162, 163, 167, 193, 194, 196, 210: Տե՛ս և Ասորաց երկիր
Ասորաց երկիր 26: Տե՛ս և Ասորիք
Ավարիա 70
Ավարիայի Պաննոնիա տե՛ս Պաննոնիա Ավարիայի
Ավգուստեոնի տրիկլին 109, 155, 205
Ավքսենտիոսի վանք 148, 154
Աստալիայի ծոց 177
Աստղոսի դուռ Կոստանդնուպոլսում 123
Ատել գետ (Վոլգա) 68
Ատեուս բերդ 116
Ատրոյա վայր 178
Ատրպատական երկիր 29
Արաբիա 46, 137: Տե՛ս և Երջանիկ Արաբիա, Արաբիա Մեծ, Արաբիա Փոխր, Արաբիա նահանգ
Արաբիա (նահանգ) 46
Արաբիա Մեծ 76
Արաբիա Փոխր 135, 137
Արաբիսոս քաղաք 62
Արադոս 54
Արխայոպոլիս քաղաք 103
Արկադիուպոլիս քաղաք 160
Արմենիակների տուրմա, բանակաթև 35, 61, 98, 105, 128, 142, 156, 163, 165, 166, 175, 177—179, 201
Արտակ 12
Արտանաս գետ 144
Արքամոն 6
Աֆեղոնս (իմա՛ Անիալոս) քաղաք 149
Արևելք 9, 10, 28
Արևմուտք 28, 64, 118
Աֆրիկա (և պրովինցիա) 9—12, 41, 53, 64, 82, 106, 112, 122, 136, 143, 157, 159, 167, 208, 210
Աֆուսիա կղզի 208

Բաղդադ քաղաք 208
Բանալի, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս 105
Բանեն 167
Բասարթոն 145: Տե՛ս և Բասրասոս
Բասրասոս քաղաք 143: Տե՛ս և Բասրաթոն
Բատան 68
Բարասարոթ վայր 32
Բարբալիսոս քաղաք 58
Բարդանեսիոն գետ 46
Բարզան գյուղ 35
Բեբդարխ ապարանք 33
Բելգիտիա 186: Տե՛ս և Բերգիտիա
Բեկլալ ապարանք 32
Բերեգաբ կլեյսուր 70, 142
Բերգիլիա 69
Բերգիտիա 158: Տե՛ս և Բելգիտիա
Բերիա (Բերոե) քաղաք 169, 207
Բերիա (Հալեպ) քաղաք 142
Բյուզակիոն 41
Բյուզանդիոն 5, 6, 20, 26, 31, 34, 118, 132, 154, 204, 211: Տե՛ս և Կոստանդնուպոլիս
Բյութանիա 106, 115, 123, 174, 191, 196
Բոյիոն, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս 12, 13
Բոսպոր 146
Բոսպոր (Կերչ) 68, 85

Բաստրա քաղաք 46
Բրիա, Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին 106
Բուլղարիա 75, 76, 85, 142, 145, 146, 148, 158, 159, 178, 179, 182, 202, 206, 209, 211
Բուլղարիա Առաջին (Նախկի՞ն) 69
Բուլղարիա Մեծ 69
Բուկելլարեների բանակաթեմ 152, 156, 163, 167, 180

Գաբիրա 41, 46, 72
Գազա 45
Գալատես (Գալատիա), Կոստանդնուպոլսի բաղամաս 146
Գալատի բերդ 105, 106
Գալատիա նահանգ 10, 17, 43, 96, 185, 193
Գանձակ (Ատրպատականի) 30
Գարիս դաշտ 90, 129
Գեթսեմանի 77
Գերմանիկիա քաղաք 26, 102, 132, 156, 163
Գուլեոն վանք 194

Դաբեկոն վայր 143, 162—164
Դաբեսմոն 41
Դալմատոսի վանք Կոստանդնուպոլսում 154
Դամասկոս քաղաք 14, 46, 47, 55, 59, 61, 62, 72, 75, 88, 118, 123, 127, 129, 132, 136, 164, 208
Դամատրիս լեռ 92, 93, 148
Դանապրիս գետ (Դնեպր) 69, 85, 146
Դանաստրիս գետ (Դնեստր) 69, 85, 146
Դանուբ (Իստրոս) գետ 69, 70, 85, 146, 158
Դաստակերտ ապարանք 22, 32—35
Դարա քաղաք 6. 7, 34, 50
Դարաս բերդ (գոքաց աշխարհում) 85
Դարեոս վայր 167
Դափնե, Սիկիլիայի Սիրակուսա քաղաքում 63
Դափնե, Կոստանդնուպոլսի բաղամաս 155
Դաֆնուսիա 146
Դեբելտոս 207, 210
Դեզերիդաց ապարանք 32
Դելմատոսի վանք 83
Դիիպիոն, Կոստանդնուպոլսի բաղամաս 117, 118, 131, 153
Դիոսի վանք Կոստանդնուպոլսում 154
Դոդեկանես 166, 199
Դորիլեոն քաղաք 125, 163
Դուլիխիա շրջան 132

Եգիպտոս 15, 42, 43, 47, 49, 57, 65, 106, 129, 135, 136, 196, 208, 210
Եդեսիա քաղաք 5, 6, 13, 37, 38, 46, 49, 63, 68, 113, 123, 129
Եվրոպիա 15
Եղջյուրի ծոց (Կոստանդնուպոլսի) 29
Եմեսա քաղաք 46, 60, 131, 132, 137, 139, 164
Եպիփանիա քաղաք 145, 146
Եվթիմիոսի սբ.՝ վանք 196
Եվխայիտա վայր 201
Եվտրոպիոսի մոլոս, Կոստանդնուպոլսի բաղամաս 9, 105
Եվրոպա 6, 13, 18, 136
Եվտիքյան Պոնտոս 68, 144: Տե՛ս և Պոնտական ծով, Պոնտոս
Երկաթե բերդ Բյուզանդիայում 122
Երկաթե բերդ Վրաստանում 104
Երկար պարիսպներ՝ Կոստանդնուպոլսի 12, 16, 27, 140, 166
Երջանիկ Արաբիա 127
Երուսաղեմ 3, 4, 6—10, 12—18, 21, 23, 26, 28, 29, 37—42, 44—46, 48, 52, 87—90, 94—96, 98, 102, 107, 109—113, 116, 119—121, 132, 138, 146, 157
Եփեսոս քաղաք 138, 156, 181
Եփրատ գետ 9, 26, 49, 58

Զաբ գետ 135
Զաբ Մեծ, գետ տե՛ս Մեծ Զաբ գետ

Ձաբ Փոխր, գետ ան՛ս Փոխր Ձաբ գետ
Ձիգխիա երկիր 146
Ձմյուռնիա քաղաք 65
Ձևեսիպպոսի բաղանիք 95

էգեական ծով 108
էբրիք 43, 72, 76
էլեֆթերիոսի պալատ Կոստանդնուպոլսում 184, 189, 190
էրիդանոս գետ 112

Թեբասա բերդ 181, 193, 194
Թեբարմայիս 22
Թեոդոսիանա, Կապադովկիայի քաղաք 101
Թեոդոսիոսի սբ.՝ վանք 196
Թեոդոսիոսեների աշտարակ Կոստանդնուպոլսում 11
Թեոդոսուպոլիս (Կարին) 137, 140
Թեսաղոնիկե քաղաք 57, 76, 95, 98, 109, 110, 168, 172, 182, 196, 206
Թերա կղզի 114
Թերապիա պալատ Կոստանդնուպոլսում 185
Թերասիա կղզի 114
Թեուպոլիս քաղաք 75, 127: Տե՛ս և Անտիոք
Թոմայիտես տրիկլին Կոստանդնուպոլսում 178
Թովմաս սբ., Կոստանդնուպոլսի բաղարմաս 148
Թրակեսիոն բանակաթեմ 91, 92, 125, 126, 128, 129, 131, 142, 152, 156, 157, 162, 167, 186, 207
Թրակիա 10, 16, 29, 65, 68, 69, 75, 79, 87, 88, 94, 95, 97, 102, 105, 106, 123, 126, 129, 132, 140, 144, 148, 149, 152, 163, 166, 169, 173, 175, 182, 186, 188, 195, 202, 203, 207, 209, 211
Թուրքաց երկիր 116: Տե՛ս և Թուրքիա, Խազարիա
Թուրքիա 119: Տե՛ս և Թուրքաց երկիր, Խազարիա

Իբերական դռներ 68
Իբերիա 74, 75, 102, 147
Իեզդեմի ապարանքներ 32
Իլլիրիկոն նահանգ 172
Իշխանաց կղզի 190, 192
Իսավրիա 55, 102, 156
Իսպանիա 112: Տե՛ս և Սպանիկե
Իստրոս (Դանուբ) գետ 29, 69
Իսրայել 151
Իտալիա 113, 118, 120, 124
Իրենուպոլիս 169

Լազիկա 28, 29, 82, 102, 103
Լավոդիկիա 111
Լեմնոս կղզի 151
Լեսբոս կղզի 114, 191, 192
Լիբանան 72, 74, 75, 143
Լիբիա 15, 136, 194, 196
Լիկաոնիա 206
Լիվոս լեռ 106
Լիտա գետ 129
Լյուդիա 185
Լյուկիա 57, 65
Լոնգոբարդիա 175
Լոնգոբարդիա Մեծ 175
Լևկադիոսի էմպորիոն 144
Լևկատե 78

Խազարիա 83, 87, 91, 116, 136, 146: Տե՛ս և Թուրքիա, Թուրքաց երկիր
Խալկե դարբաս (դուռ) Կոստանդնուպոլսի 109, 114, 162, 188
Խալկիս (Քիննասրին) 49, 142
Խամախթա վայր 30
Խառան քաղաք 124, 129, 135, 136
Խավարի տուն 36
Խարիտոնի սբ.՝ վանք 196, 211
Խարսիանոն բերդ 119
Խարսիոսի դուռ՝ Կոստանդնուպոլսի 86, 129, 213
Խելիդոնիոններեի բերակղզի 177
Խերսոն 41, 63, 81, 90, 92, 162
Խորայի վանք 94, 130

Խորասան 135, 196
Խրիսոպոլիս քաղաք 7, 64, 97, 101, 126, 130, 146, 167, 185, 191, 198

Միրանի դաճիճ, պալատ Կոստանդնուպոլսում 184

Կալաբրիա 108, 120, 124, 133
Կալլիստրատոսի վանք Կոստանդնուպոլսում 80, 93, 154
Կալոս Ագրոս նավահանգիստ 106
Կամախ 90, 155, 180
Կամպոս Տրիբունալիոնի 5
Կապադովկիա 10, 13, 55, 57, 83, 100, 114, 119, 122,141, 185, 187
Կասիս քարայր 160
Կասպից դռներ 29, 119, 129, 145, 147
Կաստելլոն ավան 54
Կատոտիկա շրջաններ 140
Կարթագեն 82
Կարտալիմեն, Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին 106
Կելբիանոս վայր 128
Կենտենարեսիոն աշտարակ 92
Կեսարիա Կապադովկիայի 13, 55, 57, 114
Կեսարիա Պաղեստինի 41, 45, 51
Կեսարիոն 58
Կեսարիոսի նավահանգիստ 65
Կերամեա նավահանգիստ 134
Կերկեսիոն քաղաք 75
Կեֆալոնիա 84, 91, 93
Կիբյուրեոտների բանակաբեմ 82, 120, 130, 134, 156, 177
Կիզիկոս (Կյուզիկոս) քաղաք 12, 64, 65, 74, 94, 96, 97, 108, 128, 210
Կիլիկիա 19, 65, 84, 85, 101, 179
Կիկլադյան կղզիներ 114
Կիոս քաղաք 191
Կիպրոս կղզի 54, 74, 77, 134, 156, 158, 177, 194, 210, 211
Կիրակոսի սբ՝. վանք 196
Կյուկլոբիոն բերակղզի 65, 105
Կյուենգիոն, Կոստանդնուպոլսի արվարձան 87, 130, 150, 153
Կոլոնիա 63, 64
Կոպիդնադոն վայր 175
Կոստանդիա (Կոստանդինե՝ Թելլա դե-Մաուզելաբ) 49
Կոստանդիա (Սալամիս) քաղաք Կիպրոսում 54
Կոստանդինե քաղաք 6
Կոստանդնուպոլիս 3, 4, 6—10, 12—18, 21, 23, 26, 28, 29, 37, 39—42, 44—46, 48—57, 59, 61, 63—68, 70—79, 81—84, 86, 88—90, 94—96, 98, 102, 107, 109—113, 115, 116, 118—123, 125, 126, 129, 131—135, 137—145, 147, 148, 150—152, 154—160, 162—165, 167—170, 172—174, 178, 180—183, 185—188, 192—196, 198—200, 205, 209, 212, 213: Տե՛ս և Բյուզանդիոն
Կովկասյան լեռներ 56, 68, 102—104
Կորիկոս 82
Կտեսիփոն քաղաք (Տիգրոն) 33—35
Կրասոս քաղաք 125, 192
Կրետե կղզի 66, 74, 82, 94, 124, 182
Կուֆիս գետ (Կուրա՞ն) 68, 69, 146

Հայաստան 10, 19—21, 23, 55, 56, 74, 75, 78, 84, 116, 129, 145: Տե՛ս և Հայոց աշխարհ
Հայոց աշխարհ 121: Տե՛ս և Հայաստան
Հերդոմոն, Կոստանդնուպոլսի բաղամաս 11, 65
Հելլադա, տուրմա, բանակաբեմ 80, 114, 133, 140, 152, 168
Հելիոպոլիս (Բաալբեկ) 56, 90, 132, 140, 143
Հերակլեսի բերդ 194
Հերակլիա քաղաք 12, 211
Հերակլիոսի վանք 191
Հեբսակիոնիոն՝ Կոստանդնուպոլսում 201
Հեբսապոլիս 60, 62

Հիեռա կղզի 114
Հիեռապոլիս 6, 38, 39, 66
Հիերիա, Կոստանդնուպոլսի բաղամաս 38, 106, 138, 150, 155
Հիերիոսի պալատ Կոստանդնուպոլսում 186
Հիեռոն 146, 187
Հիռա 45
Հովհաննես Աստվածաբանի տաճար Եփեսոսում 181
Հորդանան 15, 133
Հոդոս կղզի 56, 97, 195
Հռոմ 3, 40, 41, 54, 58, 59, 63, 87, 93, 112, 113, 116, 118—123, 125, 126, 131—133, 135, 138—145, 147, 150, 152, 154—160, 162—165, 167, 168, 170, 172—174, 176—178, 180—188, 192—196, 198, 200, 205, 206, 209
Հռոմեական կայսրություն 194: Տե՛ս և Ռոմանիա
Հրո տաճար 22
Հուստինիանոսի տրիկլին Կոստանդնուպոլսում 186

Ձիբենյաց լեռ 52

Մագնավրա, Կոստանդնուպոլսի բաղամաս, պալատ 65, 105, 162, 170, 174, 191, 201, 208
Մադիանիտ անապատ 42
Մալագինա վայր 173, 185, 191
Մալակոպեա բերդ 194
Մակեդոնիա 114, 142, 188, 207, 212
Մամասի սբ.՝ պալատ, բաղամաս Կոստանդնուպոլսում 97, 130, 144, 146, 176, 179, 182, 183, 198, 214
Մայումա հաղաք 127
Մանգանոն, Կոստանդնուպոլսի բաղամաս 146
Մասսալեոն 101
Մավրիտանիա 12, 41
Մավրոս 80
Մարաստան 75, 116: Տե՛ս և Մարաց երկիր
Մարաց երկիր, աշխարհ 22, 116: Տե՛ս և Մարաստան
Մարիենի պալատ 8
Մարկելլոն բերդ 179, 182, 202
Մարտիրոպոլիս հաղաք 26, 94
Մամսիմինոսի վանք Կոստանդնուպոլսում 154
Մեդիա, հաղաք Թրակիայի 146
Մելաս գետ 142
Մելեոնե Թրակիայի 209
Մելիտենե հաղաք 62, 94, 137, 140
Մելոն վայր 166
Մեծ Բուլղարիա տե՛ս Բուլղարիա Մեծ
Մեծ եկեղեցի (սբ. Սոֆիա՝ Կոստանդնուպոլսի) 18, 94, 95, 97, 109, 126, 152, 155, 161, 165, 185, 189, 192, 196, 205, 206, 214
Մեծ Ձաբ գետ 30, 32
Մեծ պալատ Կոստանդնուպոլսի 188
Մեոտիս լիճ (Ազովի ծով) 68
Մեսե պողոտա Կոստանդնուպոլսի 10, 81, 153, 165
Մեսեմբրիա հաղաք 70, 102, 146, 159, 209—211
Մեքքա 76, 77, 139
Միլիոն Կոստանդնուպոլսում 130, 153, 178
Միջագետք 7, 50, 67, 68, 75, 76, 124, 132, 163, 167
Միսիա բերդ 94
Մծբին հաղաք 139
Մյուրա հաղաք 177, 195
Մոաբիտ երկիր 141
Մոդրենե հաղաք 128, 130
Մոբուս գյուղ 44
Մոնեմվասիա հաղաք 133
Մոպսուեստիա հաղաք 75, 84
Մուխեոն գյուղ 44

Յարմուկ գետ 41, 47

Նակոլիա հաղաք, բերդ 112, 167, 168
Նարվա գետ 35
Նեկրոպելե (Պերեկոպ) 68, 85, 146

Նեոռեսիոն (և Նեոռիոն), Կոստանդնուպոլսի ճավահանգիստ 82, 97
Նիկեա (Թրակիայում) 207
Նիկիա քաղաք 97, 98, 107, 115, 123, 174, 210
Նիկոմեդիա 78, 101, 107, 123, 130
Նիմֆիոս գետ 26
Նինվե քաղաք. 30, 31
Նոր ապաշխարության վանք 12
Նումիդիա 41

Ոսկե դուռ Կոստանդնուպոլսի 65, 94, 95, 123, 129, 145, 182, 214

Ջորջոզ Հայք 75, 80, 84, 94, 156

Պալմիրա քաղաք, անապատ 132, 150
Պաղեստին 9, 15, 37, 41, 43, 45, 48, 51, 58, 72, 77, 133, 137, 139, 141, 156, 194, 208, 210
Պաճոնիա Ավարիայի 69
Պանորմոս կղզի 208
Պավլինե, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս 93
Պարսկահայաստան (Պերսարմենիա) 25
Պարսկաստան 15—19, 21—23, 29, 30, 34, 35, 37, 59, 72, 75, 76, 83, 110, 129, 132, 134—136, 139, 193
Պարսկաստան Խորին 50, 140, 196
Պարսկաստան Ներին 78, 208
Պափլագոնիա 10, 119
Պելագիոս, գերեզմանատուն Կոստանդնուպոլսում 130, 148, 153
Պելոպոնես 168
Պենտապոլիս 12
Պետրիոն, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս 80
Պերամա՝ Կոստանդնուպոլսում 198
Պերատիկա շրջաններ 29, 107
Պերգամոն քաղաք 101
Պերգե քաղաք 138
Պիսիդիա 95, 100
Պլատանիոս վայր 118
Պլատիա կղզի 106
Պյուլե, քաղաք Բյութանիայում 18, 107, 184
Պոնտական ծով 68—70: Տե՛ս և Եվխինյան Պոնտոս
Պոնտոս Եվխինյան 146, 193: Տե՛ս և Եվխինյան Պոնտոս
Պոնտոս Նահանգ 19, 152
Պրենետոս քաղաք 123
Պրետորիոն, Կոստանդնուպոլսի բանտ 11, 148, 165, 166, 179
Պրինկիպոս կղզի 150, 152
Պրոբատոն բերդ 178, 207
Պրոկլիանեսիոն 65
Պրոկոնիսոս կղզի 108
Պրոպոնտիս 146
Պրոտե կղզի 9, 191, 192
Պրուսա քաղաք 183
Պուզանե բերդ 130

Ջրագուրկ աշտարակներ 179

Ռավեննա քաղաք 41
Ռոմանիա (Բյուզանդական կայսրություն) 19, 42, 56, 60, 61, 75, 79, 82, 84, 90, 95, 96, 100, 103, 104, 113, 114, 119, 121, 122, 126, 127, 141, 142, 156—158, 160, 162—164, 175, 185, 194
Ռուսա ապարանք 32

Սաբայի վանք, անապատ 127, 172, 196, 211
Սալվանոս վայր 25
Սակկուդիոն վանք 182
Սամարիա 135
Սամոսատ քաղաք 26, 83
Սապֆի քաղաք 59
Սատյուրոս, Կոստանդնուպոլսի արվարձան 106
Սարդիս քաղաք 128
Սարմատիա 69
Սարոս գետ 27
Սեբաստիա քաղաք 28
Սեբաստուպոլիս 78

Սելևկիա (Վեհ Արտաշիր) քաղաք 34, 35
Սելևկոբոլոս գյուղ 60
Սեմալուս բերդ 165
Սեպտե ճեղուց 136
Սերդիկա քաղաք (Սոֆիա) 197
Սիագրոս աշտարակ 92
Սիազուրոն վայր 35
Սիդերոպալոս բերդ 194
Սիլեոն (Սյուլայոն) 66, 138
Սիլիմվրիա քաղաք 160
Սիկե 64, 82, 156, 158
Սիկիլիա կղզի 42, 59, 63, 107, 108, 120, 124, 133, 149, 166, 167, 175, 176, 180, 187
Սինա լեռ 45
Սինադա քաղաք 122, 194
Սինոպ քաղաք 96, 180
Սիս բերդ 85
Սիրակուսա քաղաք 59, 63, 108
Սկլավինիա (Սկլավինիաներ) 58, 75, 76, 142, 198
Սյումբոլոն 85
Սյունիք 24
Սոսթենիոսի ծոց 106
Սոֆիայի ճավահանգիստ 12
Սոֆիա սբ.՝ տաճար Կոստանդնուպոլսի 81: Տե՛ս և Մեծ եկեղեցի
Սոֆիա սբ.՝ տաճար Նիկիայի 174
Սոֆիաներ, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս, պալատ 146, 163
Սոֆոն լեռ 106
Սպանիկե երկիր 136 տե՛ս և Իսպանիա
Ստենոն (Հելլեսպոնտոս) 79, 94, 106, 146, 193
Ստրիմոն գավառ 175, 197, 207
Ստրոնգիլոս բերդ 160
Ստուդիոսի վանք 193, 196, 206, 210
Սուրբ քաղաք 15, 48, 67, 196: Տե՛ս և Երուսաղեմ
Սև լեռ 67
Սֆենդոնե 11

Վալերիանոսի ջրմուղ 152
Վառնա 70, 158
Վեհ Արտաշիր քաղաք տե՛ս Սելևկիա
Վերսինիկիա 182, 212
Վլախեռնա, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս 13, 15, 43, 82, 86, 92, 97, 138, 144, 180, 214
Վրկանաց աշխարհ 75

Տանայիս գետ (Դոն) 68, 69
Տավրոս 26
Տարանտա քաղաք 26, 84
Տարասիոս պատրիարքի վանք 211
Տարսոն քաղաք 179
Տետրակիոն 8
Տիանա քաղաք 89, 122, 194
Տիբերիաս 38
Տիգրիս գետ 26, 34, 36
Տոմիս քաղաք (Կոստանցա) 85
Տորնա գետ 32
Տրախոնիտես երկիր 135
Տրապիզոն քաղաք 104
Տրիբունալիոնի Կամպոս տե՛ս Կամպոս Տրիբունալիոնի
Տրիպոլիս Փյունիկեի 56
Տրիտոն 184
Տփղիս քաղաք 29

Յիկաս գետ 148
Յլի հրապարակ Կոստանդնուպոլսի 81
Յուկանիստերիոն դաշտ Եփեսոսում 156
Յուրուլու քաղաք 207

Փասիս քաղաք 39, 104
Փարան քաղաք 40
Փարոսի եկեղեցի Կոստանդնուպոլսում 155, 213
Փյունիկե 9, 42, 47, 56, 72, 97, 111
Փյունիկս, վայր Կյուկիայում 57
Փոքր Ասիա 114, 199
Փոքր Արաբիա, տե՛ս Արաբիա Փոքր
Փոքր Զաբ գետ 32
Փոյուգիա 62, 192, 206

Ց Ա Ն Կ Ե Ր

Քաղկեդոն 10, 15, 16, 29, 34, 35, 39, 40, 62, 129, 191
Քարապրի վանք 143
Քսերոլոֆոս Կոստանդնուպոլսում 123
Քվեստորիոն Կոստանդնուպոլսի 178

Օգոս գետ 69, 70
Օդյուսոս 70
Օպսիկիոն բանակաթեմ 76, 92, 93, 95, 97, 110, 124—126, 128, 130, 163, 175, 182, 185, 188, 207
Օսրոեննե երկիր 49
Օքսիա կղզի 106

Ֆանագուրիա 69, 85
Ֆիլեա բաղաք 94
Ֆիլիպպե բաղաք 207
Ֆիլիպպուպոլիս բաղաք 169, 207
Ֆլորոսի վանք 80, 169
Ֆրանկիա 112

ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՂԱՆԴՆԵՐ ԵՎ ԱՅԼՆ

Աբազգներ 23, 24, 102, 103
Աբինգաններ 200, 206—208
Ալաններ 102—104
Ամանիտներ 43: Տե՛ս և Հոմերիտներ
Ապսիլացիներ 104, 105
Ասորիներ 39, 127, 132, 140, 143, 163
Ավարներ (Արևմուտքի հոներ) 6, 13, 16—18, 28, 29, 67, 69, 152
Ավտոմատիստներ 136: Նաև՝ էպիկուրյաններ
Արաբներ 39, 42—46, 48—61, 63—68, 71—86, 88—90, 94—96, 98—100, 102, 105, 107—113, 115, 116, 119—129, 131—133, 135, 136, 138—145, 148, 150, 152, 154—160, 162—170, 172—183, 185—188, 192—196, 198, 200, 205, 209, 210: Տե՛ս և Հագարացիներ, Սարակինոսներ
Արտուիտներ 131, 134, 150: Տե՛ս և Խարտուգիտներ
Աֆրիկացիներ 53
Բուլղարներ 28, 68, 70, 75, 76, 86, 88, 89, 94, 102, 107, 109, 110, 140, 142, 144, 145, 149, 158—160, 162, 175, 178, 179, 194, 197, 201, 202, 207—210, 212, 213: Տե՛ս և Ունոգունդուր բուլղարներ. Կոտրագ բուլղարներ
Գեպեդներ 28
Գոթոգրեկներ 97
Եգիպտացիներ 106, 123
Երովպացիներ 131
էրիխթացիներ 57
էպիկուրյաններ 136: Նաև՝ Ավտոմատիստներ
Թեոդոսիանոսներ 40
Թուրքեր (Արևելքի) 29, 30, 36, 116, 145, 147: Տե՛ս և Խազարներ, Ըսկյութներ
Իբերներ 23, 31
Իմանիտներ 135
Խամիտներ 59
Լազեր 23, 24
Լիկաոնացիներ 192
Լյուպացիներ 22
Լոնգոբարդներ 108, 112, 160
Խազարներ 28, 29, 69, 85, 91, 92: Տե՛ս և Թուրքեր (Արևելքի), Սկյութներ
Խալբենոսներ 131
Խարտուգիտներ 59: Տե՛ս և Արտուիտներ
Կայիսիններ 135, 137
Կասիոտներ 144
Կիմմերներ 68
Կոտրագ բուլղարներ 68, 69
Կորասեններ 44, 67
Հագարացիներ 67, 79, 97, 99, 108, 134: Տե՛ս և Արաբներ, Սարակինոսներ

Հակոբիկներ 40, 163
Հայեր 47, 55, 84, 94, 98, 103, 104, 128, 137, 140, 141, 162, 163, 180
Հիերակիտներ 59, 123
Հնդիկներ 44, 92
Հոմերիտներ 43: Նաև՝ Ամանիտներ
Հոներ Արևմուտքի տե՛ս Ավարներ
Հռոմայեցիներ *passim*
Հրեաներ 10, 15, 38, 42, 52, 56, 69, 111, 120, 141, 157
Մանիքեցիներ 127, 200, 206: Տե՛ս և Պավլիկյաններ
Մավրոֆորներ (Սևագգեստներ) 134, 135, 137, 139, 142—144, 163, 167, 194
Մարդայիտներ 67, 72, 74, 75, 77, 106
Միաբնակներ (Մոնոֆիսիտներ) 40, 132
Միակամականներ (Մոնոթելիտներ) 39—41, 48, 58, 71, 73, 74, 127
Մոնտանյաններ 111
Պավլիկյաններ 140, 200, 206, 207, 212: Տե՛ս և Մանիքեցիներ
Պատկերամարտներ 207
Պարսիկներ 4—10, 12—16, 19, 20, 22, 24, 25, 27—35, 37, 39, 44, 50, 53, 136, 137, 142
Սարակինոսներ 14, 19, 22, 39, 42, 44, 46—50, 53, 64, 66, 68, 75, 84, 97—99, 102—104, 107, 109, 115, 183, 201: Տե՛ս և Արաբներ, Հագարացիներ
Սարմատներ 68
Սլավոններ 70: Տե՛ս և Սևերներ, Սկլավեններ, Սկլավներ
Սկամարներ 148
Սկլավներ 28, 60, 76, 77, 79, 86, 139, 141, 144, 151, 164, 168, 186, 202: Տե՛ս և Սլավոններ, Սևերներ, Սկլավեններ
Սկյութներ (իմա՝ Խազարներ) 119
Սևագգեստներ, տե՛ս Մավրոֆորներ
Սևերիանոսներ 40
Սևերներ 70, 148: Տե՛ս և Սկլավներ, Սկլավեններ, Սլավոններ
Տետրադիտներ 207
Ունոգունդուր բուլղարներ 68
Ֆրանկներ 112, 113, 167, 175, 184, 187, 206

ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

ակուբիտ — Ἀκοίβιτα 110, 118, 155, 161
ամնեմոնևտոս — ἀμνημόνευτος 154
ապոկրիսիարիոս — ἀποκρισιάριος 91, 97
ասեկրետ — ἀσηκρήτης 129, 152, 170, 193
ավգուստա — αὐγοῦστα 13, 14, 79, 109, 155, 168, 176, 181, 204, 206, 211
ավգուստալիոս — αὐγουστάλιος 5, 47
գիբիկոնի լոգոթետ, տե՛ս լոգոթետ գեբիկոնի
գրամմիատ — γραμματιστής 8
դեմարքոս — δήμαρχος 7, 8
դեմոս — δῆμος 7, 8, 12, 80, 87, 145, 204
դեմոտներ — δημόται 90
դիերաներ — διηρής 65, 96, 106
դինատոներ — δυνατοί 132
դոկետես ասող — δοκίτης 45, 143
դոմեստիկոս — δομέστικος 129, 130, 167, 168
դոմեստիկոս Էքսկուբիտորների — δομέστικος τῶν ἐκσκουβίτων 149, 166, 203
դոմեստիկոս սխոլերի — δομέστικος τῶν σχολῶν 153, 161, 182, 186, 188, 204

դումեստիկոս սորաորների — δομέστικος τῶν στρατόρων 100
դրոմոն — δρόμων 65, 80, 90, 95, 105, 106, 108, 128, 134, 155
դրունգար — δρουγγάριος 82, 166
դրունգար վիգլայի — δρουγγάριος τῆς βίγλας 177, 203
դուքս — δούξ 167
էմբոլոն — ἔμβολον 162
էմպորիոն — ἐμπόριον 144
էպարքոս — ἔπαρχος 96, 203
էպարքոս Արևելքի — ἔπαρχος τῆς ἀνατολῆς 9
էպարքոս քաղաքի (Կոստանդնուպոլսի) — ἔπαρχος τῆς πόλεως 9, 11, 79, 91, 150, 203, 212
էպարքոս պրետորյան — ἔπαρχος τῶν πραιτωρίων 11
էսարքոս — ἔξαρχος 67
էքսկուբիտորներ — ἐκσκουβίτορες 173, 186
Ինդիկտիոն — ἰνδικτιών 4, 5, 12—14, 16, 18, 21, 30, 41, 43, 50, 51, 58, 68, 73, 96, 105, 114, 115, 117, 118, 122—125, 128, 129, 133, 136, 138, 145, 149—152, 155, 156, 158, 160—162, 164, 155, 168, 169, 172, 173, 175—184, 187, 188, 192, 193, 195, 196, 201, 203—208
լավրա — λαύρα 196, 211
լավրատոն կայսերական — λαυρᾶτα βασιλικά 8
լարգիտիոնցների կոմես *տե՛ս* կոմես լարգիտիոնցների
լիբելլներ — λίβελλοι 118, 172
լիտր — λίτρα 33, 130, 181, 197, 199, 202, 205, 206, 209
լոգոգրաֆ — λογογράφος 4
լոգոթետ — λογοθέτης 127
լոգոթետ գինեկոնի — λογοθέτης τοῦ γενικοῦ 77, 79, 81, 91, 97, 188, 201
լոգոթետ դրոմոսի — λογοθέτης τοῦ δρόμου 149, 161, 167, 173, 176
լոգոթետ սորատիոտիկոնի — λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ 175
լոգոթետ օքսեոս դրոմոսի — λογοθέτης τοῦ ὀξέος δρόμου 168
խարտոֆիլաքս — χαρτοφύλαξ 94, 185, 196
խարտուլար — χαρτουλάριος 107, 127
խելանդիոն — χελάνδιον 90, 91, 107, 130, 141, 149, 155, 158, 160, 184, 191
խլեվնա — χλαῖνα 155
կամելավկիոն — καμηλαύκιον 155
կանդիդատ — κανδιδάτος 150
կաստանդ — κάστελδοι 67
կավկոդիակոն — καυκοδιάκονος 94
կատեխումենա — κατηχούμενα 126, 173
կատեցա — κατῆναι 105, 106
կենտինար — κεντηνάριον 109
կեսար — καῖσαρ 16, 155, 161, 162, 166, 179
կերատ — δικέρατος, τετρακέρατος 123, 199
կերուլարիոս — κηρουλλάριος 199, 200
կլեյսուր — κλεισοῦρα 62, 70, 76, 83, 100, 103, 142, 148, 156, 158, 166
կլեյսուրարխ — κλεισουριάρχης 80
կլիմա — κλίμα 90
կոմես — κόμης 36, 93, 124, 149, 185
կոմես Արևելքի — κόμης τῆς ἀνατολῆς 10
կոմես էքսկուբիտորների — κόμης τῶν ἐκσκουβιτόρων 5, 8
կոմես լարգիտիոնցների — κόμης τῶν λαργιτιώνων 11
կոմմերկիոն — κομμέρκιον 181, 187, 199
կրիատուռներ — κριστάται 112
կուբիկուլարեա — κουβικουλαρέα 181
կուբիկուլարիոս — κουβικουλάριος 54, 61, 63, 87, 164
կուրապալատ — κουροπαλάτης 6, 105, 124, 204, 205
կուրատոր — κουράτωρ 130
կուրատորիա — κουρατορία 199
հյուպատոս — ὕπατος 101
հյուպարքոս — ὕπαρχος 81

հյուպատեարակացիլ — ὑποτετρακάνθηλος 133
մագիստրիանոս — μαγιστριανός 74
մագիստրոս — μάγιστρος 5, 12, 110, 125, 153, 168, 176, 178, 204, 211
մայորդոմ — πρόοικος 112
միլիարեսիոն — μιλιαρήσιον 123
միրիագոգ — μυριαρωγός 90
մոդ — μόδιον 130
մոնոստրատեգոս — μονοστράτηγος 108, 128, 130, 139, 188
նոբելիսիմոս — νοβελίσιμος 155, 161, 166
նոտար — νοτάριος 88, 157, 167
պալիոն — πάλλιον 155
պախտ — πάκτον 6, 14, 67, 70, 140, 182
պայլ — βάγυλος 176
պատրիկ — πατρίκιος 8, 9, 12, 52, 53, 55, 62—64, 67, 78, 80, 82, 84, 90, 92, 93, 96, 107, 110, 122, 124, 125, 130, 131, 142, 149, 152, 153, 162, 167—169, 173—177, 179, 180, 182, 183, 185, 186, 188, 189, 191, 195, 197, 198, 200—204, 206, 212, 213
պատրիմոնիա — πατριμόνιον 120
պարադիգաստևոն — παραδυναστεύων 188
պարակիմոմենոս — παρακοιμώμενος 164
պարիկոս — πάροικος 195, 199
պրասինոսներ — πράσινοι 7, 11
պրիմիկերիոս — πριμικήριος 167
պրոմոսկրինիոս — προμοσκρίνιος 198
պրոսելիտ — προσήλυτος 195
պրոտոասեկրետ — πρωτοασηκρήτης 95, 110
պրոտոկուրսոր — πρωτοκούρσωρ 8
պրոտոպատրիկ — πρωτοπατρίκιος 93
պրոտոսպաթար — πρωτοσπαθάριος 107, 149, 157, 164, 175, 176, 178—180, 203
պրոտոստրատոր — πρωτοστράτωρ 95, 149
ռեգիոն — ρεγεών 81
ռեքս — ρήξ 67, 112, 113, 160, 167, 175, 184, 187
սակելլարիոս — σακελλάριος 46, 79, 81 166, 167, 175, 189, 196
սակրա — σάκρα 197
սեկրետ — σέκρετον 154
սեմիսիոն — σημίσιον 130, 155
սիգիլիոն — σιγίλλιον 209
սիլենտիարիոս — σιλεντιάριος 126
սինդրոնոս — σύνθρονος 118, 152
սինկելլոս — σύγκελλος 3, 117, 118, 172, 196
սիֆոն — σίφων 65, 106, 210
սխոլարիոս — σχολάριος 148, 173, 175, 186
սկալամանգիոն — σκαραμάγγιον 31
սկրիբոն — σκρίβων 11
սկրինիոն — σκρινίον 11
սոլեա — σολαία 152
սպաթար — σπαθάριος 90—93, 102—105, 107, 108, 127, 149, 150, 162, 166, 177, 180, 186, 195, 197, 203
ստամա — στρμα 8, 153
ստրատելատ — στρατηλάτης 10, 30, 49 61
ստրատոր — στράτωρ 100, 115, 162
սուբադիուբա — σουβαδιουβᾶ 9
սքոլաստիկոս — σχολαστικός 7
սֆենդոնե — σφενδόνη 81
վասիլիկոս — βασιλικός 179, 194
վենետներ — βένετοι 80
վիգլա — βίγλα 22
վիգլա կայսերական—βίγλα βασιλική 203
վիկարիոս — βικάριος 44, 166
տագմա — τάγμα 19, 153, 158, 161, 167, 173, 179, 183, 184, 188, 194, 203, 205, 211
տաղանդ — τάλαντον 7, 120, 194, 201, 204, 206, 211
տաքսատիոն — ταξατιών 207
տաքսատոս — ταξάτος 36, 95, 97, 98, 100, 158, 197
տետրավել — τετράβηλον 206
տիրոն — τίρων 11
տրիբունալիոն — τριβουνάλιον 110, 118, 155, 161, 213

տրիերա — τριήρης 90, 96
տրիկլին — τρίκλινος 155, 178, 205
տրիմիսիա — τριμίσια 155
տուլդոն — τοῦλδον 24, 30, 89, 179, 186, 197, 213
տուրմարխ — τουρμάρχης 31, 32, 35, 91, 100, 175, 180
քսեստես — ξέστης 130
քսիլոպանդուրա — ξυλοπάνδουρον 145
քվեստոր — κυαίστωρ 94, 188, 195
օբոլոս — ὀβολός 190
օլոկոտին — ὁλοκοτίνιον 123
օրնատորիոն — ὀρνατώριον 95
ֆորում — φόρος 81, 139

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Թեոփանես Խոստովանողը, նրա «Ժամանակագրությունը» և հայ-բյուզանդական հարաբերությունները VII—VIII դդ. V

Թեոփանես Խոստովանողի՝ մեղապարտ վանականի և Ագրոսի վանքի վանահոր 528 տարվա ժամանակագրություն 1

Ծանոթագրություններ 215

Հապավումների բանալի 311

Ցանկեր 335

Անձնանուններ 335

Տեղանուններ 348

Ցեղանուններ, ազանդներ և այլն 356

Բյուզանդական տերմիններ 357

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 13.

ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Գ

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. Շաղգամյան
Նկարչական ձևավորումը Կ. Կ. Զաֆադարյանի
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գոռծակալյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հարությունյան
Սրբագրիչ Ջ. Գ. Նաթանյան

Հանձնված է շարվածքի 2. 09. 1982 թ.։ Ստորագրված է տպագրության 4. 04 1983 թ.։ ՎՖ 06833 Չափը 60×90 1/16, թուղթ № 1։ Տառատեսակ՝ «գրքի սովորական», բարձր տպագրություն։ Տպագր. 26,0 մամուլ։ Հրատ.-հաշվարկ. 26,35 մամուլ։ Տպաքանակ 2000։ Հրատ. № 5815։ Պատվեր № 949։ Գինը 4 ռ. 25 կ.։

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24 գ։
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван пр. Маршала Баграмяна, 24 г.
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24։
Типография Издательства АН Арм. ССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24.